

Macht en tegenmacht in de Nederlandse asbestregulering

Macht en tegenmacht in de Nederlandse asbestregulering

Power and Countervailing Power in Dutch Asbestos Regulations

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van doctor aan de

Erasmus Universiteit Rotterdam

op gezag van de

rector magnificus

Prof.dr. H.G. Schmidt

en volgens besluit van het College voor Promoties.

De openbare verdediging zal plaatsvinden op

donderdag 15 maart 2012 om 11.30 uur

door

Robert Frank Ruers

geboren te Sittard



Promotiecommissie:

Promotoren: Prof.mr. N.J.H. Huls
Prof.dr. ir. A. Burdorf

Overige leden: Prof.mr. dr. W.S.R. Stoter
Prof.mr. S.D. Lindenberg
Prof.mr. G.J.J. Heerma van Voss

Copromotor: Dr. P.H.J.J. Swuste

© 2012 mr. R.F. Ruers | Boom Juridische uitgevers

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprerecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp, www.reprerecht.nl). Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (art. 16 Auteurswet) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

ISBN 978-90-8974-633-7

NUR 822

www.bju.nl

Woord vooraf

De aanleiding voor dit proefschrift was de aansporing van Paul Swuste om mijn praktijkervaringen als asbestadvocaat op schrift te stellen. Dat werd het begin van een onbekend traject in de wetenschap naast mijn praktijk als advocaat en mijn politieke werk.

Bij de realisatie van dit boekwerk heb ik naast de talrijke bijdragen van Paul Swuste en Lex Burdorf veel steun ondervonden van Nick Huls. Hij inspireerde mij keer op keer en bracht mij vanuit de rechtssociologie op een verrassende manier tot nieuwe inzichten. Dankzij dit stimulerende driemanschap is het mij gelukt om van een niet scherp omlijnd plan te komen tot een helder beeld van de asbestproblematiek en asbestregulering in ons land.

Daarnaast wil ik mijn dank uitspreken jegens prof. mr. dr. W.S.R. Stoter, prof. mr. S.D. Lindenberg en prof. mr. G.J.J. Heerma van Voss. Zij waren bereid om zitting te nemen in de promotiecommissie en tijd en aandacht te besteden aan mijn proefschrift.

Bij het onderzoek van de bronnen heb ik kunnen putten uit de bijdragen van buitenlandse auteurs en activisten, die in tal van landen over de hele wereld ijveren voor de verbetering van de positie van de asbestslachtoffers en zich inzetten voor een wereldwijd asbestverbod. In het bijzonder noem ik Laurie Kazan-Allen (GB), Barry Castleman (VS), Geoff Tweedale (GB) en Matt Peacock (Aus). Het is steeds een hartverwarmende ervaring om met hen te werken en van hen te leren.

In de Nederlandse verhoudingen kon ik rekenen op de enthousiaste medewerking van Remi Poppe, een van de pioniers op het terrein van de strijd tegen asbest, maar ook van andere SP'ers, zoals Nico Schouten, Jan de Wit, Tiny Kox en Hans van Heijningen. Zij waren stille krachten op de achtergrond. Een speciale band was er met Tinka de Bruin, voorzitter van het Comité Asbestslachtoffers, die altijd paraat staat en de handen uit de mouwen steekt.

Gaandeweg constateerde ik dat er een vruchtbare wisselwerking ontstond tussen mijn dagelijkse werk als advocaat voor asbestslachtoffers en mijn speurtocht naar het antwoord op de vragen hoe de asbesttragedie is ontstaan en waarom die schadelijke praktijk zo lang heeft kunnen voortduren. Een speciale rol hebben daarbij gespeeld de honderden getuigenissen en verklaringen van asbestslachtoffers en hun collega's, die ik in de loop der jaren heb verzameld.

Op weg naar het proefschrift heb ik veel begrip en steun ondervonden van collega's en vrienden. Hun luisterend oor maar ook hun creatieve suggesties waren bijzonder welkom. Met name is de jarenlange intensieve samenwerking met Lettie van Ree van groot belang geweest.

Ten slotte, het thuisfront. Annette, Carlijn en Cyriel moeten regelmatig moe geworden zijn van mijn zoveelste asbestverhaal en zoveelste versie van het proefschrift. Hun begrip, geduld en aanmoediging waren voor mij bijzonder belangrijk. Aan hen draag ik dit proefschrift op.

Verkorte inhoudsopgave

Lijst van gebruikte afkortingen	1
1 Inleiding	5
2 Maatschappelijke context: asbestwinning, economische exploitatie, asbestziekten.....	11
3 Asbestose als beroepsziekte, 1930-1951	81
4 Ongebreidelde expansie 1951-1977.....	105
5 De ontluikende civielrechtelijke aansprakelijkheid van de industrie, 1977-1990	253
6 Asbestverbod en verjaring, 1990-2004	361
7 Conclusies	457
Samenvatting	483
Summary	493
Literatuurlijst	503
Curriculum vitae	537

Inhoudsopgave

Lijst van gebruikte afkortingen	1
1 Inleiding	5
1.1 Gebruik van asbest en de gevolgen	5
1.2 Vraagstelling en doel van het onderzoek	6
1.3 Raamwerk van het onderzoek: vier fasen, vier actoren, vier fora	7
1.4 Bronnen	8
1.5 Opbouw van het proefschrift	9
2 Maatschappelijke context: asbestwinning, economische exploitatie, asbestziekten	11
2.1 Algemene inleiding	12
2.2 Asbestwinning	12
2.2.1 Inleiding	12
2.3 Mijnbouw	14
2.3.1 Vindplaatsen	14
2.3.2 Productie wereldwijd	14
2.3.3 Productie per asbestsoort	15
2.3.4 Canada	15
2.3.5 Zuid-Afrika	18
2.3.6 Cape en T & N	18
2.3.7 Eternitconcerns	19
2.3.8 Everite	21
2.3.9 Asbestcementindustrie in Zuid-Afrika	21
2.3.10 Neergang	22
2.3.11 Rusland/Sovjet-Unie	22
2.3.12 Eternit	23
2.4 Kartelvorming	24
2.4.1 Grondstof cement	24
2.4.2 SAIAC-kartel	25
2.4.3 SAIAC en Eternit Nederland	27
2.4.4 TEAM	28
2.4.5 Raw Asbestos Producers Ltd	29
2.4.6 Vervlechting Eternitbedrijven	30
2.4.7 Relatie Zwitserse en Belgische Eternitconcerns	32
2.4.8 Asbestcementmarkt België/Nederland	35
2.4.9 Integratie Eternitbedrijven België en Nederland	38
2.4.10 Van CFE tot Etex	40
2.5 Economische exploitatie	41
2.6 Eigenschappen	41
2.7 Toepassingen	44
2.7.1 Historie	44
2.7.2 Eerste asbestfabrieken	45
2.7.3 Technische ontwikkeling 19 ^e eeuw	45
2.7.4 Toepassingen 20 ^e eeuw	46
2.8 Asbestcementindustrie in het buitenland	47
2.8.1 Eternit Duitsland tijdens de Tweede Wereldoorlog	50

2.8.2	Internationale Asbestzement-Revue	52
2.9	Asbestindustrie in Nederland	54
2.9.1	Asbestisolatieindustrie	54
2.9.2	Werkspoor	55
2.9.3	Asbestspuiten	56
2.9.4	Asbestcementindustrie: Eternit	59
2.9.5	Invoer ruwe asbest en asbestcementproducten	62
2.9.6	Martinit	62
2.9.7	Asbestona	63
2.9.8	Nefabas	64
2.9.9	Asbesttextielindustrie	64
2.9.10	Asbestvloerbedekkingindustrie	64
2.10	Asbestziekten	66
2.11	Inleiding	66
2.12	Asbestose	67
2.12.1	Historie	67
2.12.2	Definitie	68
2.12.3	Incidentie	69
2.12.4	Gezondheidsraad	71
2.13	Longkanker	73
2.13.1	Historie	73
2.13.2	Definitie	74
2.13.3	Incidentie	75
2.14	Mesothelioom	76
2.14.1	Historie	76
2.14.2	Definitie	77
2.14.3	Incidentie	78
2.15	Samenvatting	78
3	Asbestose als beroepsziekte, 1930-1951	81
3.1	Inleiding	82
3.2	Internationale ontwikkelingen	83
3.2.1	Eerste meldingen uit de praktijk	83
3.2.2	Kennisontwikkeling	83
3.2.2.1	Engeland	83
3.2.2.2	Verenigde Staten	84
3.2.2.3	Duitsland	85
3.2.3	Asbestindustrie	86
3.2.3.1	Engeland	86
3.2.3.2	Verenigde Staten	87
3.2.3.3	Canada	89
3.2.4	Overheid	89
3.2.4.1	Engelse overheid	89
3.2.4.2	Duitse overheid	90
3.3	Nationale ontwikkelingen	91
3.3.1	Kennisontwikkeling	91
3.3.2	De Veiligheid	92
3.3.3	Proefschrift Hampe	93
3.4	Asbestindustrie	94

3.5	Overheid	96
3.5.1	Eerste wettelijke maatregelen	96
3.5.2	Veiligheidsbesluit 1938	96
3.5.3	Beheersmaatregelen	97
3.5.4	Optreden Arbeidsinspectie	99
3.5.5	Asbestose beroepsziekte; Silicosewet	101
3.6	Vakbeweging en asbestslachtoffers	103
3.7	Conclusie	103
4	Ongebreidelde expansie 1951-1977	105
4.1	Inleiding	106
4.2	Kennisontwikkeling	107
4.2.1	Inleiding	107
4.2.2	Europese lijst van beroepsziekten	108
4.2.3	Resultaten internationale asbestconferenties	108
4.2.4	Rapport Europese Commissie 1977	110
4.2.5	Kennisontwikkeling in Engeland, Zuid-Afrika, VS en Canada	111
4.2.5.1	Engeland	111
4.2.5.2	Zuid-Afrika	111
4.2.5.3	Newhouse en Thompson, the Lancet	112
4.2.5.4	Verenigde Staten, Canada, Schepers	113
4.2.5.5	Selikoff c.s.	114
4.2.5.6	Anderson; household exposure	115
4.2.6	Samenvatting	115
4.3	Asbestindustrie	116
4.3.1	Engelse asbestindustrie en haar belangenorganisaties	116
4.3.2	Asbestosis Research Council (ARC)	116
4.3.3	Asbestos Information Committee (AIC)	118
4.3.4	Asbestos International Association (AIA) en Selikoff	122
4.3.5	Cover-up door de Amerikaanse asbestindustrie	124
4.3.6	Anglo-Amerikaanse samenwerking	126
4.3.7	Productaansprakelijkheid in Verenigde Staten	128
4.3.8	Samenvatting	129
4.4	Overheid	130
4.4.1	Engelse overheid, BOHS-commissie	130
4.4.2	Monopolies Commission	132
4.4.3	Amerikaanse overheid	133
4.4.4	Samenvatting	135
4.5	Vakbeweging	135
4.5.1	Canada	135
4.5.2	Zweden	136
4.5.3	Overleg vakbeweging – Schmidheiny	138
4.5.4	Wereldconferentie IMB Oslo 1976	139
4.5.5	Samenvatting	140
4.6	Asbestslachtoffers	140
4.6.1	Verenigde Staten	141
4.6.2	Engeland	142
4.6.3	Samenvatting	142
4.7	Nationale ontwikkelingen	143

4.8	Kennisontwikkeling.....	143
4.8.1	Inleiding.....	143
4.8.2	Wetenschappelijk onderzoek.....	143
4.8.2.1	Snijder.....	145
4.8.2.2	Zielhuis.....	145
4.8.2.3	Stumphius.....	146
4.8.2.4	Planteydt.....	147
4.8.2.5	Samenvatting.....	147
4.8.3	Onderzoek Arbeidsinspectie.....	148
4.8.3.1	Ervaringen Arbeidsinspectie.....	148
4.8.3.2	Enquêtes.....	149
4.8.3.3	Asbestoseonderzoek 1953-1955.....	151
4.8.3.4	Tweede asbestoseonderzoek 1962-1964.....	153
4.8.3.5	Andere ervaringen Arbeidsinspectie, Rijksverzekeringsbank.....	154
4.8.3.6	Bevindingen Vogelenzang.....	155
4.8.3.7	Stoflongencommissie; derde asbestoseonderzoek 1968 -1972.....	158
4.8.3.8	Drempelwaarde.....	159
4.8.3.9	Kankerrisico.....	160
4.8.3.10	Samenvatting.....	161
4.8.4	Medisch onderzoek asbestindustrie.....	162
4.8.4.1	Commissie Voorlichting Asbest Benelux.....	162
4.8.4.2	Raad van Medisch Advies van de CVAB.....	163
4.8.4.3	Samenvatting.....	166
4.9	Asbestindustrie.....	167
4.9.1	Organisatie.....	167
4.9.2	Medisch-technische discussie.....	168
4.9.3	Asbestconferentie Lyon 1972, dosis-respons relatie.....	168
4.9.4	Persoonlijke contacten.....	170
4.9.5	Economisch belang.....	170
4.9.6	Contacten Eternit/gemeente Goor.....	171
4.9.7	Politieke steun van VVD en KVP.....	172
4.9.8	Asbestslachtoffers.....	173
4.9.9	Samenvatting.....	173
4.10	TNO-asbestcommissie.....	174
4.10.1	Inleiding.....	174
4.10.2	Oprichting.....	174
4.10.3	Doelstelling.....	175
4.10.4	Werkwijze.....	176
4.10.5	Vakbeweging.....	178
4.10.6	Asbestboekje.....	179
4.10.7	Kamervragen.....	180
4.10.8	Concept asbestboekje.....	181
4.10.9	Asbestboekje: P 116, 1971.....	182
4.10.10	N.V.V.T., Verbraak.....	183
4.10.11	Toepassing asbesthoudende materialen.....	185
4.10.12	Mesothelioomonderzoek Zielhuis 1975.....	186
4.10.13	Voorlichting aan consumenten.....	186
4.10.14	Samenvatting.....	187
4.11	Overheid.....	187
4.11.1	Beheersmaatregelen.....	187
4.11.1.1	Rijkswerf Willemsoord.....	188
4.11.1.2	Overwerk.....	188

4.11.1.3	Asbestzakken in Zwolle	188
4.11.1.4	Linoleumfabriek Wijhe	190
4.11.1.5	Asbestspuiten Wilton Fijenoord	190
4.11.1.6	Asbestspuiten De Schelde	190
4.11.1.7	Asbestspuiten Gusto	191
4.11.1.8	Gevaar van Mariniteplaten	192
4.11.1.9	Verzoek Veiligheidsinstituut	192
4.11.1.10	Doe-Het-Zelvers	193
4.11.1.11	Praktische voorschriften PEGUS	193
4.11.1.12	Asbestvezels in kraan (1)	193
4.11.1.13	Asbestvezels in kraan (2)	194
4.11.1.14	Kromhoutkazerne Utrecht	194
4.11.1.15	Onderzoek Gevu Autobusgarage Utrecht	195
4.11.1.16	Asbestcementleidingen Zeist	196
4.11.1.17	Samenvatting	196
4.11.2	Vervangingsmiddelen	196
4.11.2.1	Rapport vervangingsmiddelen 1968	197
4.11.2.2	Publicaties in De Veiligheid	198
4.11.2.3	Practische maatregelen	199
4.11.2.4	Aanvullende publicaties De Veiligheid en De Ingenieur	199
4.11.2.5	Protest Eternit	200
4.11.2.6	Consumentenvoorlichting	201
4.11.2.7	Samenvatting	201
4.11.3	Wetgevende maatregelen	201
4.11.3.1	Inleiding	201
4.11.3.2	Debat Tweede Kamer Arbeidswet	202
4.11.3.3	Vorbereiding ontwerp-asbestbesluit	203
4.11.3.4	Eerste reacties op ontwerp-asbestbesluit	203
4.11.3.5	Reactie van TNO-asbestcommissie, Zielhuis	204
4.11.3.6	Reactie Verbond Nederlandse Fabrikanten van Asbestcement- waren	205
4.11.3.7	Commentaar Stoflongencommissie	206
4.11.3.8	Reactie Lepoutre	207
4.11.3.9	Reactie Asbestosis Research Council	209
4.11.3.10	Bespreking reacties in Stoflongencommissie	210
4.11.3.11	Tweede concept-asbestbesluit	211
4.11.3.12	Wijziging Silicosewet	213
4.11.3.13	Memorie van antwoord	214
4.11.3.14	Commentaren van Eternit en CVAB	214
4.11.3.15	Tweede Kamer	215
4.11.3.16	Adviesaanvraag SER	216
4.11.3.17	Reacties op adviesaanvraag SER	216
4.11.3.18	Reactie Union Professionnelle des Usines Belges d'Asbeste Ciment	217
4.11.3.19	Reactie TBA Industrial Products	217
4.11.3.20	Reactie CVAB	218
4.11.3.21	Commissie Arbeidswetgeving SER	219
4.11.3.22	SER-advies	220
4.11.3.23	Ministerie van Economische Zaken	220
4.11.3.24	Stoflongencommissie	221
4.11.3.25	Ontwerp-asbestbesluit 1976	223
4.11.3.26	Commissiebehandeling Tweede Kamer	224
4.11.3.27	Contact Eternit/minister Boersma	226
4.11.3.28	Contact betonwarenindustrie/minister Boersma	227
4.11.3.29	Asbestbesluit april 1977	228
4.11.3.30	Samenvatting	228
4.12	Vakbeweging	229
4.12.1	Proefschrift Stumphius, stakingen	229

4.12.2	De Metaalkoerier: 'Verbod op asbest'	230
4.12.3	GAK-brochure 'Gevaren van Asbest'	231
4.12.4	CAO Isolatiebedrijf	231
4.12.5	Klacht Industriebonden NVV en NKV bij minister Boersma	232
4.12.6	Wereldconferentie IMB Oslo 1976	233
4.12.7	Asbestpakkingen sociale werkplaats Walcheren	234
4.12.8	Eerste Eternitrapport	234
4.12.9	Industriebond NVV: verbod asbestgebruik	237
4.12.10	TNO-asbestdag oktober 1977	238
4.12.11	Samenvatting	238
4.13	Asbestslachtoffers	239
4.13.1	Omvang	239
4.13.2	Eerste verzet	240
4.13.3	Vereniging Voorkomen is Beter	241
4.13.4	Werkgroep Asbest Wormer	243
4.13.5	Samenvatting	244
4.14	Consequenties	245
4.14.1	TNO-asbestdag, 'Beste Jaap'	245
4.14.2	Voorlichting Eternit	247
4.14.3	Invoering Asbestbesluit, Adviescommissie	248
4.14.4	Samenvatting	249
4.15	Conclusie	249
5	De ontluikende civielrechtelijke aansprakelijkheid van de industrie, 1977-1990	253
5.1	Inleiding in kantelpunt	254
5.2	Kennisontwikkeling	255
5.2.1	Inleiding	255
5.2.2	Verenigde Staten/Canada	255
5.2.3	NIOSH/OSHA-rapport 1980: mesothelioomrisico chrysotiel	256
5.2.4	Engeland	257
5.2.5	Europese Gemeenschappen: Evans-rapport, richtlijnen 1983	257
5.2.6	World Symposium on Asbestos, Montreal 1982	259
5.2.7	Duitsland	260
5.2.8	Samenvatting	260
5.3	Asbestindustrie	260
5.3.1	Verenigde Staten	260
5.3.2	Opstelling internationale asbestindustrie	262
5.3.3	Asbestos International Association (AIA)	264
5.3.3.1	Werkwijze AIA	265
5.3.3.2	AIA/Chambre Syndicale de l'Amiante; blauw en bruin asbest	265
5.3.3.3	Invloed public-relations-bureau Hill & Knowlton	266
5.3.3.4	Waarschuwingsetiketten, het gevaar van kanker, skull and cross-bones	268
5.3.4	Samenvatting	272
5.4	Overheid	273
5.4.1	Verenigde Staten/Canada	273
5.4.2	Engeland	274
5.4.3	Samenvatting	276
5.5	Nationale ontwikkelingen	276

5.6	Kennisontwikkeling.....	276
5.6.1	Inleiding.....	276
5.6.2	Onderscheid blauw-wit asbest.....	276
5.6.3	Van Vliet: 'Asbest een fijn venijn'.....	279
5.6.4	Blootstelling aan asbest in de arbeidssituatie.....	281
5.6.5	Asbestsymposium TH Delft 1985.....	282
5.6.6	'Asbest, het inzicht in de schadelijke gevolgen in de periode 1930-1969'.....	283
5.6.7	Discussie over kankerrisico wit asbest.....	285
5.6.8	Planteydt versus Heederik.....	286
5.6.9	Eternit: wit asbest niet kankerverwekkend.....	287
5.6.10	Adviesaanvraag minister van Sociale Zaken.....	287
5.6.11	Samenvatting.....	288
5.7	Asbestindustrie.....	288
5.7.1	Inleiding.....	288
5.7.2	Eternitgroep.....	289
5.7.3	Eternit Nederland.....	290
5.7.4	Klacht Eternit tegen Inspecteur Volksgezondheid Zuid-Holland.....	290
5.7.5	Bezwaren Eternit tegen RVU-uitzending.....	292
5.7.6	Bezwaren Eternit tegen 'Voorlichtingsblad Asbest' SZW en CAO Bouw.....	293
5.7.7	Omvang asbestcementindustrie.....	295
5.7.8	Eternit: 'Politieke actievoerders'.....	295
5.7.9	Commissie Voorlichting Asbest Benelux (CVAB).....	296
5.7.10	Minister Ginjaar en de VVD.....	297
5.7.11	Samenvatting.....	298
5.8	TNO-commissie.....	299
5.8.1	Uitbreiding TNO-commissie.....	299
5.8.2	Rapporten Eternit België.....	300
5.8.3	Categorieën asbesthoudende producten.....	300
5.8.4	Buitenlandse asbestpublicaties.....	302
5.8.5	Nationale ontwikkelingen.....	303
5.8.6	Samenvatting.....	304
5.9	Overheid.....	304
5.9.1	Inleiding.....	304
5.9.2	Toepassing Asbestbesluit 1977.....	305
5.9.2.1	Ontheffingsaanvragen Eternit.....	305
5.9.2.2	Werkwijze Adviescommissie Asbestbesluit.....	306
5.9.2.3	Ontheffingenbeleid en voorraden crocidolietbuizen.....	308
5.9.2.4	Kamervragen 1984 over ontheffingenbeleid.....	308
5.9.2.5	Wijziging Asbestbesluit 1986: einde gebruik crocidoliet.....	309
5.9.3	Gebruik amosiet, 'ernstige lacune in asbestwetgeving'.....	310
5.9.3.1	Eternit en amosiet.....	311
5.9.3.2	Kamervragen 1983 aan minister van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (VROM).....	312
5.9.3.3	Geen wettelijke beperking voor gebruik amosiet.....	313
5.9.4	Asbestbesluit Warenwet 1983.....	313
5.9.4.1	Etiketteringsbesluit Warenwet 1984.....	315
5.9.5	Asbestbesluit Arbeidsomstandighedenwet 1988.....	316
5.9.6	Ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne.....	317

5.9.6.1	Circulaire Asbest en Milieuhygiëne	318
5.9.6.2	Kritiek Eternit	320
5.9.6.3	Eternit: 'Politiek probleem'	320
5.9.7	Voorlichting d.m.v. Publicatiebladen 116-1 t/m 116-3	322
5.9.8	Samenvatting	323
5.10	Vakbeweging	324
5.10.1	Inleiding	324
5.10.2	Onderzoek Asbestprojectgroep Eternit Goor	325
5.10.3	Asbestosegevallen bij Eternitbedrijven	326
5.10.4	Mesothelioomgevallen bij Eternit Goor	327
5.10.5	ASPRO-onderzoek, bezwaren Eternit	328
5.10.6	Afspraak vakbond-Eternit	330
5.10.7	Mogelijke aansprakelijkheid Eternit als werkgever	330
5.10.8	Nader overleg Eternit-ASPRO	332
5.10.9	Afronding overleg Eternit-ASPRO	333
5.10.10	Nefabas Oosterhout	333
5.10.11	Proefproces tegen Nefabas	335
5.10.12	Asbestverbod in Bouw-cao	335
5.10.13	Samenvatting	337
5.11	Socialistische Partij (SP)	337
5.11.1	Inleiding	337
5.11.2	'Asbest Doodt'	338
5.11.3	Asbestslachtoffers bij Eternit	340
5.11.4	Samenvatting	340
5.12	Asbestslachtoffers	340
5.12.1	Inleiding	340
5.12.2	Asbestjurisprudentie	341
5.12.3	Zaak Janssen/Nefabas	341
5.12.3.1	Samenvatting	341
5.12.3.2	Procedure kantonrechter	342
5.12.3.3	Eindvonnis kantonrechter	344
5.12.3.4	Appèlprocedure	345
5.12.3.5	Cassatieprocedure	345
5.12.3.6	Schriftelijke toelichtingen	347
5.12.3.7	Conclusie Advocaat-Generaal Mok: 'Lex dura, sed lex'	348
5.12.3.8	Arrest Hoge Raad 6 april 1990	348
5.12.3.9	Commentaren	350
5.12.4	Zaak Widdershoven/DSM	352
5.12.5	Zaak 'Drie Weduwen'/Eternit	353
5.12.5.1	Inleiding	353
5.12.5.2	Procedure kantonrechter	354
5.12.5.3	Conclusie van antwoord Eternit	355
5.12.5.4	Conclusie van repliek 'drie weduwen'	356
5.12.5.5	Conclusie van dupliek Eternit	356
5.12.5.6	Nadere conclusie 'drie weduwen' schikking	357
5.12.6	Samenvatting	358
5.13	Conclusie	359
6	Asbestverbod en verjaring, 1990-2004	361
6.1	Inleiding	363
6.2	Internationale ontwikkelingen	364

6.3	Kennisontwikkeling.....	364
6.3.1	Medische kennis.....	364
6.3.2	Epidemiologische kennis	365
6.3.3	Asbestindustrie.....	367
6.3.4	Overheid.....	368
6.3.5	Asbestslachtoffers.....	371
6.3.6	Samenvatting.....	373
6.4	Nationale ontwikkelingen.....	373
6.5	Kennisontwikkeling.....	373
6.5.1	Medische en epidemiologische aspecten	373
6.5.2	Nederlands Mesotheliomenpanel (NMP)	375
6.5.3	Rapporten Gezondheidsraad over mesotheliom en asbestose	376
6.5.4	Samenvatting.....	378
6.6	Asbestverbod	379
6.7	Asbestindustrie	379
6.7.1	Inleiding	379
6.7.2	Eternit, 1990.....	380
6.7.3	Eternit, 1991.....	381
6.7.4	Eternit, 1992/1993.....	381
6.7.5	FNV.....	385
6.7.6	Samenvatting.....	386
6.8	Asbestverbod	386
6.8.1	Inleiding	386
6.8.2	Wetgeving inzake arbeidsomstandigheden; adviesaanvraag aan Arboraad	386
6.8.3	Advies Arboraad	387
6.8.4	Ontwerp-besluit wijziging Asbestbesluit Arbeidsomstandigheden	387
6.8.5	Besluit wijziging Asbestbesluit Arbeidsomstandigheden.....	388
6.8.6	Samenvatting.....	389
6.9	Verjaring.....	389
6.10	Wijziging verjaringsbepalingen 1992/1993	389
6.10.1	Inleiding	389
6.10.2	20 jaar of 30 jaar	391
6.10.3	Nadelige gevolgen verjaring	393
6.10.4	Arresten Hoge Raad inzake Erven Rouwhof/Eternit en Van Hese/De Schelde.....	396
6.10.4.1	Procesverloop	396
6.10.4.2	Vonnis kantonrechter Almelo erven Rouwhof/Eternit, 1996.....	397
6.10.4.3	Vonnis rechtbank Almelo van 1 april 1998.....	398
6.10.4.4	Vonnis kantonrechter Middelburg Van Hese/De Schelde, 1997	398
6.10.4.5	Vonnis rechtbank Middelburg, 1998.....	399
6.10.4.6	Conclusie A-G Spier inzake Van Hese/De Schelde.....	399
6.10.4.7	Hoge Raad: Van Hese/De Schelde, 2000	401
6.10.4.8	Conclusie A-G Spier inzake Rouwhof/Eternit	403
6.10.4.9	Hoge Raad: Rouwhof/Eternit, 2000	403
6.10.4.10	Bloembergen: 'Jongleren met omstandigheden en gezichtspunten'	404
6.10.5	Hoge Raad: Erven Soolsma/Hertel, 2000	405
6.10.6	Samenvatting.....	407
6.11	Polarisatie	408

6.11.1	Rol van de overheid	408
6.11.2	Handhaving Arbowetgeving in de asbestcementindustrie.....	409
6.11.2.1	Aanmaning Eternit	410
6.11.2.2	Samenvatting.....	412
6.11.3	Overheid als werkgever: Cannerberg.....	412
6.11.3.1	Inleiding.....	412
6.11.3.2	‘Nalatig en verwijtbaar’	413
6.11.3.3	‘Een berg met problemen’	414
6.11.3.4	Samenvatting.....	415
6.11.4	Positie asbestslachtoffers	415
6.11.4.1	Inleiding.....	415
6.11.4.2	SP-rapport ‘Asbest, de dubbele lijdensweg’	415
6.11.4.3	Reactie regering op SP-rapport	416
6.11.4.4	Advies-De Ruiter.....	417
6.11.4.5	Reactie regering op advies-De Ruiter	420
6.11.4.6	Vorbereiding Instituut Asbestslachtoffers	421
6.11.4.7	Regeling Tegemoetkoming Asbestslachtoffers.....	421
6.11.4.8	Instituut Asbestslachtoffers	423
6.11.5	Samenvatting.....	425
6.11.6	Comité Asbestslachtoffers	425
6.11.6.1	Incidentie.....	425
6.11.6.2	Organisatie.....	426
6.11.6.3	Juridische strijd, processen.....	428
6.11.6.4	Politieke agenda	429
6.11.6.5	Categorieën asbestslachtoffers	429
6.11.7	Samenvatting.....	436
6.12	Wet verjaring personenschade.....	437
6.12.1	Inleiding	437
6.12.2	Wetsvoorstel	437
6.12.3	Memorie van toelichting	438
6.12.4	Verslag vaste commissie voor justitie Tweede Kamer	439
6.12.5	Reactie van de regering.....	439
6.12.6	Plenaire behandeling Tweede Kamer	440
6.12.7	Standpunt regering, afronding	441
6.12.8	Behandeling wetsvoorstel Eerste Kamer	443
6.12.9	Voorlopig verslag vaste commissie voor justitie	443
6.12.10	Memorie van antwoord.....	444
6.12.11	Nader voorlopig verslag vaste commissie van justitie.....	445
6.12.12	Nadere memorie van antwoord.....	446
6.12.13	Plenaire behandeling Eerste Kamer	447
6.12.14	Verdere beraadslagingen, afronding	452
6.12.15	Samenvatting.....	455
6.13	Conclusie	455
7	Conclusies	457
7.1	De regulering in vier etappes.....	457
7.1.1	Silicosewet 1951	457
7.1.2	Asbestbesluit 1977	459
7.1.3	Arrest Janssen/Nefabas 1990	462
7.1.4	Wet Verjaring Personenschade 2004	465
7.2	Strategieën in het asbestreguleringsproces	467
7.2.1	Twijfel zaaien.....	467

7.2.2	Polderen	469
7.2.3	Collectivering.....	471
7.2.4	Wetgever in de greep van economische belangen	472
7.2.5	Civielrechtelijk procederen.....	473
7.2.6	Politiseren, juridiseren en organiseren: de SP schaakt op verschillende borden	473
7.3	De vier belangrijkste lessen uit het asbestreguleringsproces	474
	Samenvatting	483
	Summary	493
	Literatuurlijst	503
	Curriculum vitae	537

Lijst van gebruikte afkortingen

AC	Internationale Asbestzement Revue
ACA	Adviescommissie Asbestbesluit
AI	Arbeidsinspectie
AIA	Asbestos International Association
AIC	Asbestos Information Committee
AJIM	American Journal of Industrial Medicine
A-G	Advocaat-Generaal
Amvb	Algemene maatregel van bestuur
Arbowet	Wet op de arbeidsomstandigheden
ARD	Asbestos related diseases
ARC	Asbestosis Research Council
ARP	Anti-Revolutionaire Partij
ASPRO	Asbestprojectgroep
BAN	Ban Asbestos Network
BGD	Bedrijfsgezondheidsdienst
BJIM	British Journal of Industrial Medicine
BLG	Bedrijfsledengroep
BOHS	British Occupational Hygiene Society
BW	Burgerlijk Wetboek
CAO	Collectieve arbeidsovereenkomst
CAS	Comité Asbestslachtoffers
CAT	Centraal Actiecomité Twente
CBS	Centraal Bureau voor de Statistiek
CFE	Compagnie Financière Eternit
CNV	Christelijk Nationaal Vakverbond
CRISP	Centre Recherche d' Information Socio-Politiques
CSA	Chambre Syndicale de l'Amiante
CVA(B)	Commissie Voorlichting Asbest (Benelux)
DGA	Directoraat-Generaal van de Arbeid
EEG	Europese Economische Gemeenschap
EK	Eerste Kamer der Staten-Generaal
EP	Europees Parlement
EPA	Environmental Protection Agency
EZ	Ministerie van Economische Zaken
EU	Europese Unie
EVRM	Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens
FNV	Federatie van Nederlandse Vakverenigingen
GAK	Gemeenschappelijk Administratiekantoor

GR	Gezondheidsraad
GRESEA	Groupe de Recherche pour une Stratégie Economique Alternative
H&K	Hill & Knowlton
HR	Hoge Raad
HSE	Health and Safety Executive
IARC	International Agency for Research on Cancer
IAO	Internationale Arbeidsorganisatie
IAS	Instituut Asbestslachtoffers
IBAS	International Ban Asbestos Secretariat
ICF	Internationale Federatie van Chemische en Fabrieksarbeidersbonden
IMB	Internationale Metaalarbeidersbond
IMGO	Instituut voor Maatschappelijk Gericht Onderzoek
IOEH	Institute of Occupational & Environmental Health
ILO/IAB	International Labour Organization / Internationale Arbeids Bureau
JAMA	Journal of the American Medical Association
J-M	Johns-Manville
KIVI	Koninklijk Instituut van Ingenieurs
KVP	Katholieke Volkspartij
MA	Medisch Adviseur
MAC	Maximaal aanvaardbare/aanvaarde concentratie
NCvB	Nederlands Centrum voor Beroepsziekten
NEFABAS	Nederlandse Fabrik van Asbestproducten
NIOSH	National Institute for Occupational Safety and Health
NJ	Nederlandse Jurisprudentie
NJB	Nederlands Juristenblad
NKV	Nederlands Katholiek Vakverbond
NMP	Nederlands Mesotheliomen Panel
NVV	Nederlands Verbond van Vakverenigingen
NVVT	Nederlandse Vereniging van Veiligheidstechnici
NTvG	Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde
OR	Ondernemingsraad
OSHA	Occupational Safety and Health Administration
OW	Ongevallenwet
P-bladen	Publicatiebladen
PPR	Politieke Partij Radicalen
PSP	Pacifistisch Socialistische Partij
QAMA	Quebec Asbestos Mining Association
RVB	Rijksverzekeringsbank
SAIAC	Société Anonyme Internationale de l'Asbeste-Ciment
SER	Sociaal Economische Raad
SP	Socialistische Partij

STAG	Stichting Arbeid en Gezondheid
Stb.	Staatsblad
Stert.	Staatscourant
SVB	Sociale Verzekeringsbank
SZW	Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid
TAS	Regeling tegemoetkoming asbestslachtoffers
TBA	Turner Brothers Asbestos
TEAM	Turner, Eternit And Manville
T & N	Turner and Newall
THT	Technische Hogeschool Twente
TMA	Tijdschrift voor Milieu-Aansprakelijkheid
TNO	Nederlandse organisatie voor Toegepast-Natuurwetenschappelijk Onderzoek
TNS	Regeling tegemoetkoming niet-loondienstgerelateerde slachtoffers van mesotheliom
TK	Tweede Kamer der Staten-Generaal
TLV	Threshold Limit Value
TMA	Tijdschrift voor Milieuaansprakelijkheid
TSG	Tijdschrift voor Sociale Geneeskunde
TUC	Trades Union Congress

1 Inleiding

1.1 Gebruik van asbest en de gevolgen

Het begin van het gebruik van asbest¹ en asbesthoudende materialen in Nederland op industriële schaal dateert uit de tweede helft van de 19^e eeuw. Aanvankelijk beperkte de toepassing ervan zich voornamelijk tot isolatiedoeleinden. Na de uitvinding van het asbestcementprocédé in 1900 nam het gebruik van asbest toe, maar toch bleef de omvang ervan bescheiden. Na 1945 steeg het gebruik sterk en bereikte haar hoogtepunt in de zeventiger jaren. Aan het gebruik van asbest kwam per 1 juli 1993 een einde door een wettelijke verbod.

Tussen 1917 en 1993 is circa 770.000 ton aan asbestvezels in ons land ingevoerd en verwerkt in asbesthoudende producten.² In totaal is in Nederland ongeveer 4,3 miljoen ton aan asbesthoudende producten geproduceerd. Daarvan is bijna 1 miljoen ton geëxporteerd, maar tegelijk werd 4,4 miljoen ton asbesthoudend product geïmporteerd. Daarmee komt de balans uit op ruim 7,7 miljoen ton aan asbesthoudende producten, die in ons land zijn verwerkt, hetgeen correspondeert met 1,3 miljoen ton asbestvezels.

Dat de inademing van asbestvezels schadelijk kon zijn voor de gezondheid werd voor het eerst eind 19^e eeuw vastgesteld. De erkenning van asbestose als typische asbestziekte vond eind jaren twintig plaats. In de jaren vijftig kwam vast te staan dat blootstelling aan asbest ook longkanker kon veroorzaken. Kort daarna werd het verband tussen asbest en long- en buikvlieskanker, mesotheliom, vastgesteld. Voor asbestose en mesotheliom geldt dat deze aandoeningen maar één oorzaak kennen, nl. de blootstelling aan asbest. De gemiddelde latentietijd bij mesotheliom, waaronder wordt verstaan de periode die ligt tussen de blootstelling aan asbest en het manifest worden van de ziekte, bedraagt bijna 40 jaar.

Voor de asbestgerelateerde vormen van kanker hebben tot veel slachtoffers geleid. In ons land kwamen de eerste mesotheliommeldingen voor in de jaren vijftig. Het jaarlijkse sterftecijfer onder mannen ten gevolge van mesotheliom bedroeg in 1969 65 en voor vrouwen 21. In 2009 was dit aantal – voor mannen en vrouwen tezamen – gestegen naar 471.³ In de periode 1969-1998 overleden in Nederland in totaal 5.526 personen aan de gevolgen van mesotheliom. Volgens ramingen zal het jaarlijkse sterftecijfer aan mesotheliom onder mannen in 2017 zijn top bereiken met 490 slachtoffers.⁴ De Nederlandse cijfers corresponderen met de aantallen asbestslachtoffers in andere geïndustrialiseerde landen. Volgens Peto zullen in West-Europa tussen 1995 en 2029 250.000 mannen aan

¹ Het woord ‘asbest’ komt van het Griekse ‘asbestos’ en betekent onuitblusbaar, onbrandbaar.

² *Asbest in Kaart*, 2006, pag. 42 en 133.

³ CBS juli 2010.

⁴ Segura e.a., *Update of predictions of mortality from pleural mesothelioma in the Netherlands*, *Occup. Environ. Med.* 2003, 60:50-55.

mesotheliom overlijden.⁵ Het Engelse tijdschrift *The Lancet* schatte in 2010 het aantal slachtoffers per jaar ten gevolge van beroepsmatige blootstelling aan asbest wereldwijd op zeker 90.000.⁶

Het aantal mesotheliomslachtoffers in ons land zal over de periode 1969-2030 waarschijnlijk meer dan 15.000 bedragen, terwijl in dezelfde periode het aantal asbestgerelateerde longkankerslachtoffers minstens even groot zal zijn. Asbest is daarmee in ons land de voornaamste oorzaak van beroepsziekten en op tabak na de meest dodelijke kankerverwekkende stof in het milieu.

1.2 Vraagstelling en doel van het onderzoek

Asbest heeft in Nederland in de 20^e eeuw de weg afgelegd van een veelgeprezen en bijna overal toepasbaar prachtproduct tot een gevaarlijk materiaal dat in 1993 wettelijk verboden werd. Centraal staat in dit proefschrift de vraag hoe het asbestreguleringsproces zich heeft voltrokken. Daarbij komen in de eerste plaats aan de orde de rol van de wetgever en het recht, maar ook besteed ik aandacht aan de maatschappelijke context waarbinnen de wetgeving heeft plaatsgevonden.

De producenten van asbestmaterialen hebben steeds veel invloed uitgeoefend op het reguleringsproces. Daarom analyseer ik uitvoerig hun belangen en strategieën. Daarnaast is de medische kennisontwikkeling rond asbest een rode draad in deze studie. Terwijl de industrie de voordelen van asbest bleef benadrukken, droeg de wetenschap steeds meer bewijs aan voor de schadelijke gevolgen ervan. De strijd tussen deze twee zienswijzen op asbest bepaalde in belangrijke mate de dynamiek van de regulering.

Het doel van dit proefschrift is het analyseren van het maatschappelijke krachtenveld rond de asbestregulering in Nederland en het trekken van lessen uit deze geschiedenis.

⁵ Peto e.a., *The European mesothelioma epidemic*, Br.J. of Cancer, 1999, 79 (3/4), 666-672.

⁶ *The Lancet* 20 februari 2010.

1.3 Raamwerk van het onderzoek: vier fasen, vier actoren, vier fora

Om het omvangrijke materiaal te ordenen en te rangschikken, heb ik vier fasen onderscheiden in het reguleringsproces, vier actoren benoemd en vier fora aangegeven waar de strijd om de regulering werd uitgevochten.

De vier fasen.

Daarvoor heb ik in de eerste plaats de totale periode van het proces in vier tijdvakken onderverdeeld:

- (1) de periode van 1930 tot 1951,
- (2) de periode van 1951 tot 1978,
- (3) de periode van 1978 tot 1990, en
- (4) de periode van 1990 tot 2004.

Elk tijdvak wordt gemarkeerd met een belangrijk eindpunt in het reguleringsproces van asbest in Nederland. Een dergelijke moment noem ik een ‘kantelpunt’, omdat het een nieuwe fase inluidde. In de eerste periode vormt de Silicosewet uit 1951 het kantelpunt, bij de tweede periode het Asbestbesluit van 1977 en bij de derde fase het arrest van de Hoge Raad inzake Janssen/Nefabas uit 1990. De laatste periode wordt afgesloten met de Wet Verjaring Persoonschade in 2004. Welbewust heb ik niet het asbestverbod van 1993 maar 2004 als afsluiting van deze dissertatie gekozen. Na het verbod van asbest ging de strijd nl. gewoon door. Het Instituut Asbestslachtoffers (IAS) heeft inmiddels een vaste praktijk ontwikkeld en voor de rechtbanken wordt nog veel geprocedeerd. De industrie en de verzekeraars slaagden er in 2004 in om de verjaringsproblematiek in hun voordeel te beslechten. Daarmee waren de grote lijnen van het asbestreguleringsproces wel getrokken en kan ik anno 2011 de balans opmaken.

Derhalve zijn buiten mijn onderzoek gebleven de ontwikkelingen in het asbestdossier na 2004.

De vier actoren.

In elke fase heb ik nagegaan wat de rol is geweest van de vier belangrijkste partijen in het asbestreguleringsproces, nl. de asbestindustrie, de overheid, de vakbeweging en de asbestslachtoffers. Deze partijen heb ik aangeduid als ‘actoren’. Binnen elk tijdvak heb ik onderzocht welke invloed elke actor heeft uitgeoefend.

De vier fora.

De maatschappelijke strijd om de asbestregulering werd op verschillende fronten uitgevochten. Ik onderscheid daarbij vier ‘fora’: de wetenschap, de politieke arena, de rechtszaal en de publieke opinie.

Het wetenschappelijk forum omvat verschillende domeinen: de medische wetenschap, de epidemiologie, de toxicologie, de arbeidshygiëne en de veiligheidskunde. Ook reken ik tot dit forum organisaties als de Arbeidsinspectie (met

name de Silicosecommissie, later de Stoflongencommissie), de Gezondheidsraad en het Nederlands Mesotheliomenpanel.

Tot de politieke arena behoren de overheid, de politieke partijen, het parlement en bepaalde adviesorganen. Binnen de overheid onderscheid ik de centrale overheid en de regionale en lokale overheid en verder maak ik binnen de centrale overheid weer onderscheid tussen de verschillende ministeries. De belangrijkste vertegenwoordigers van deze categorie zijn het ministerie van Sociale Zaken en Volksgezondheid (na 1971 Sociale Zaken en Werkgelegenheid), het ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne, inclusief VWS, het ministerie van Economische Zaken en, na 1990, ook het ministerie van Justitie. Daarnaast opereerden op het politieke vlak adviesorganen als de Arbeidsinspectie, de SER en, enigszins hybride, de TNO-asbestcommissie (1969-1994).

Onder het territorium van ‘de rechtszaal’ vallen de wetgeving, de rechtspraak, de advocatuur en de juridische wetenschappers. Op dit terrein spelen met name kwesties als de toegang tot het recht, de bewijslastverdeling, de zorgplicht en, na 1992, de verjaring. Opvallend aspect hierbij is het nagenoeg geheel ontbreken van gerechtelijke procedures op grond van het publieke recht (Veiligheidswet, Arbeidsomstandighedenwet).

Het terrein van de publieke opinie bestrijkt de aandacht voor de asbest-problematiek in de ruimste zin van het woord in de verschillende media. Daaronder begrepen kranten, radio, tv, vaktijdschriften, specifieke publicaties uitgebracht door of namens belanghebbende partijen, deelname aan het publieke debat, persberichten, interviews, advertenties, ingezonden artikelen en lobby-activiteiten.

Uiteraard besteed ik aandacht aan de ontwikkelingen in het buitenland. Immers lange tijd liepen de technische, medische en juridische ontwikkelingen inzake asbest in het buitenland voor op de nationale ontwikkelingen. Bovendien werd de Nederlandse asbestindustrie al vóór 1940 voor een belangrijk deel beheerst door buitenlandse asbestbedrijven en na 1945 bleven deze bedrijven een dominante factor op de Nederlandse markt.

Bij de kennisontwikkeling deed zich een vergelijkbaar proces voor: al vóór 1940 was de kennis over asbest en asbestziekten in het buitenland verder ontwikkeld dan in Nederland en na 1945 bleef dat beeld lang intact. De buitenlandse kennis heeft geruime tijd een grote rol gespeeld in het Nederlandse asbestreguleringsproces. Daarom heb ik steeds aan het begin van de hoofdstukken 3 tot en met 6 de kennisontwikkeling inzake asbest zowel in het buitenland als in Nederland weergegeven.

1.4 Bronnen

In de eerste plaats heb ik mij verdiept in de wetenschappelijke literatuur en de wettelijke maatregelen, die de overheid op asbestgebied genomen heeft vanaf 1934. Tot de documentatie van overheidszijde, die ik heb onderzocht, behoorden

het uitgebreide archief van het ministerie van Sociale Zaken over de periode 1930 – 1979, dat gedeponneerd is het Nationaal Archief, en de Handelingen van de Eerste en Tweede Kamer. Vooral in het archief van het ministerie van Sociale Zaken heb ik veel niet eerder gepubliceerd materiaal aangetroffen. Belangrijke informatie is ook beschikbaar gekomen door het rapport van prof. mr. J. de Ruiter ‘Asbestslachtoffers’ (1997), het rapport van de parlementaire onderzoekscommissie inzake de Cannerberg (1998), de rapporten van de Gezondheidsraad over mesotheliom (1998) en asbestose (1999) en het rapport ‘Asbest van Goor naar Hof van Twente’ (2003).

Verder heb ik kunnen putten uit de omvangrijke documentatie over de asbest-industrie, waartoe behoorden interne stukken van de industrie en publicaties over en door de industrie, waaronder jaarverslagen. Op het internationale vlak is de lijst met asbestpublicaties bijzonder uitgebreid. Ik heb gebruik gemaakt van talrijke boeken, tijdschriften, congresverslagen en wetenschappelijke artikelen over asbest uit de VS, Canada, Engeland, Duitsland, België, Frankrijk, Zwitserland en Australië. Veel essentiële publicaties zijn mij ter beschikking gesteld door buitenlandse auteurs en organisaties op asbestgebied. Bepaald leerzaam waren de persoonlijke mededelingen van degenen, die in binnen- en buitenland in allerlei activiteiten op asbestgebied betrokken zijn geweest. Verder heb ik kennis kunnen nemen van de omvangrijke asbestdocumentatie van de SP en het Comité Asbestslachtoffers.

Een aparte, belangrijke bron van informatie vormden de meer dan 1.000 dossiers, inclusief honderden getuigenverklaringen, van de asbestslachtoffers, die ik in mijn praktijk als advocaat de afgelopen 15 jaar heb bijgestaan. Naast mijn advocatenpraktijk ben ik ruim 20 jaar bij het reguleringsproces betrokken (geweest) als actievoerder, onderzoeker, mede-oprichter en juridisch adviseur van het Comité Asbestslachtoffers, publicist, deelnemer aan internationale congressen, lid van de Raad van Toezicht van het Instituut Asbestslachtoffers en op politiek gebied als lid van de Eerste Kamer voor de SP in de periode 1998-2003.

1.5 Opbouw van het proefschrift

In hoofdstuk 2 schets ik de maatschappelijke context van de asbestproblematiek. Eerst wordt ingegaan op de asbestmijnbouw op wereldschaal en het internationale asbestkartel, dat in 1929 werd opgericht. Daarna behandel ik de eigenschappen en toepassingen van asbest, en de aard en omvang van de asbest-industrie. Daarop volgt een beschrijving van de medische aspecten van de gevolgen van blootstelling aan asbest, onderscheiden naar de verschillende asbestziekten.

Het hart van dit proefschrift wordt gevormd door de vier fasen van het reguleringsproces.

Hoofdstuk 3, Asbestose als beroepsziekte, behandelt de eerste fase van het reguleringsproces, dat afsluit met de Silicosewet van 1951, het eerste kantelpunt.

Hoofdstuk 4, Ongebreidelde expansie, beschrijft de ontwikkeling over de periode vanaf de Silicosewet tot en met het Asbestbesluit van 1977, het tweede kantelpunt. In dit tijdvak speelt de vaststelling van de relatie asbestmesothelioom een vooraanstaande rol.

In hoofdstuk 5, Ontluikende civielrechtelijke aansprakelijkheid van de industrie (1977 tot 1990), staat de aansprakelijkheid van de asbestindustrie centraal. Het kantelpunt hier is het arrest Janssen/Nefabas uit 1990.

Hoofdstuk 6, Asbestverbod en verjaring, bestrijkt de periode van 1990 tot 2004 en ziet met name op het asbestverbod, de polarisatie en de verjaringsproblematiek. Het hoofdstuk wordt afgerond met de Wet Verjaring Personenschade.

Hoofdstuk 7 bevat de conclusies en de lessen voor de toekomst.

2 Maatschappelijke context: asbestwinning, economische exploitatie, asbestziekten

“We have become such a large part of the Nation’s entire industry, that we have been able to arrange with the principal manufacturers of ten European countries an International Cartel.

The position of the European Asbestos Cement Industry is thus rationalised, and we expect great benefit by way of improved technique and economy to accrue to all concerned.

This miniature League of Nations has a great future before it, for it is based upon the principle of mutual help, which now displaces the previous atmosphere of distrust and suspicion.

Capitalists in such conditions are made welcome by the Government of the Country. They are not regarded as parasites, but rather as one of the primary constructive forces upon which depend the evolution of civilisation.”

Turner & Newall, 1929

“Er is echter één complicatie die de allergrootste aandacht verdient, nl. het ontstaan van bronchuscarcinoom in longen met asbestose. Het is niet meer mogelijk van een toevalligheid te spreken. Alles wijst er op, dat we te maken hebben met beroepskanker.”

Hampe, 1942

“Es gibt heute kein Bergwerk, keine Zeche, kein Eisenhütten- und Stahlwerk, Elektrizität und Gaswerk, keine Eisenbahn- oder Schiffahrtsgesellschaft und keine chemische Fabrik in irgendeinem Industriegebiet der Erde, die nicht ein Verbrauchs- und Warenkonto unter der Rubrik “Asbest” hätte. Mühlen und landwirtschaftliche Betriebe, Glas- und Keramische Werke, Laboratorien, medizinische und hygienische Forschungsinstitute und Krankenhäuser, sie allen brauchen Asbest in verschiedenster Gestalt, Mischung und Verarbeitung; an vielen Stellen ist der Asbest nicht zu ersetzen.”

Frank, 1952

“Meer dan 100.000 arbeiders zijn in fabrieken in alle werelddelen betrokken bij de asbestcementproductie. Sinds het ontstaan van de industrie, ongeveer een halve eeuw geleden, werden er naar schatting 110 miljoen ton producten vervaardigd, en deze tijdspanne was voldoende om van een sensationeel nieuw patent, waarvan men het procédé als een utopie aanmerkte, een van de meest gewone en wijdverspreide bouwstoffen te maken.”

Internationale Asbestzement-Revue, 1957

“Dit wil dus zeggen dat medisch gezien asbest ook in de komende jaren van belang zal blijven. Ook indien nu alle toepassing verboden zou worden, moet men nog bijna een halve eeuw rekening houden met de zeer ernstige gevolgen van expositie in het verleden.”

Zielhuis, 1968

“Die schweizerische Eternitgruppe kontrolliert mit einem gewichtigen Aktienpaket (wenn auch fast durchweg mit weniger als 50% des Aktienkapitals) Eternitfabriken in 16 Ländern mit insgesamt 23 000 Mitarbeitern und ist in ebensoviele Staaten an Werken beteiligt, die von andern Eternitgruppen, meist den Belgiern, geleitet werden. Das jährliche Umsatzvolumen der Gruppe beträgt rund 2 Milliarden Franken und entspricht damit ungefähr dem der belgischen Eternit.”

Catrina, 1985

2.1 Algemene inleiding

In dit hoofdstuk beschrijf ik in de eerste plaats de maatschappelijke omstandigheden en materiële voorwaarden, die in verregaande mate bepalend zijn geweest voor het gebruik van asbest. De basis voor het gebruik van asbest ligt in de asbestmijnen. De belangrijkste eigenaren van deze mijnen waren ook de bezitters van de asbestverwerkende productiebedrijven waar de half-fabrikaten en eindproducten tot stand kwamen. Die oligopolie werd versterkt door internationale kartels, waarin vijf asbestmultinationals domineerden. De daaruit voortvloeiende machtsconcentratie had wereldwijd haar effecten op de toepassing van asbest, de markt, de afzet en de prijzen, maar deed ook haar invloed gelden bij de discussie over de gevaren van asbest en de roep om het verbod op asbest, zoals beschreven wordt in de hoofdstukken 3 t/m 6.

Ook worden in dit hoofdstuk in grote lijnen de gevolgen van het gebruik van asbest beschreven in de vorm van de drie asbestziekten, asbestose, longkanker en mesothelioom. Deze informatie ligt ten grondslag aan de vele wetenschappelijke en maatschappelijke ontwikkelingen op asbestgebied, die zich al vroeg in de 20^e eeuw voordeden en tot aan het einde van deze eeuw een grote maatschappelijke rol zijn blijven spelen.

2.2 Asbestwinning

2.2.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt uiteengezet hoe de fabrikanten van asbestproducten vanaf het einde van de 19^e eeuw uit bedrijfseconomische overwegingen ertoe overgegaan zijn om op wereldschaal belangen te verwerven in de hele asbestketen van grondstof tot eindproduct, en op welke wijze deze multinationals deze belangen hebben verdedigd en geconsolideerd. Aan het slot van het hoofdstuk wordt ingegaan op de gevolgen van deze machtsconcentratie op asbestgebied voor de Nederlandse markt en de Nederlandse industriële verhoudingen.

Asbest is een verzamelnaam voor een groot aantal mineralen met een vezelstructuur. Asbest heeft veel gunstige eigenschappen: het is slijtvast, hittebestendig, isolerend, vochtbestendig, bestand tegen zuren en basen en geluidsabsorberend. Enkele van de eigenschappen waren al in de oudheid bekend, maar het gebruik van asbest nam pas een grote vlucht vanaf 1850 toen de industriële revolutie in de VS en West-Europa de technische en economische behoefte schiep aan een materiaal dat de eigenschappen had die asbest in zich droeg. In het begin werd asbest voornamelijk toegepast in producten als asbestpakkingen, zgn. asbestmatrassen, asbestvilt, asbestverf en asbestdakbedekking. De uitvinding in 1900 van het asbestcementprocédé betekende een belangrijke stap. Uiteindelijk werd asbest gebruikt in meer dan 3.000 commerciële producten, waarvan het asbestcement verreweg de belangrijkste werd.

In de jaren negentig van de 19^e eeuw kwam een groep van Amerikaanse fabrikanten van asbestproducten onder leiding van H.W. Johns als eerste tot de conclusie dat zij vanuit hun bedrijfsbelang ('in self defence') de aanvoer van ruwe asbest – vanuit Canada – dienden te beheersen. Dat bracht deze ondernemingen ertoe om tot aankoop van Canadese asbestmijnen over te gaan. In dezelfde periode deed zich in de VS een fusieproces voor aan de zijde van de asbestfabrikanten, dat leidde tot een asbestmultinational onder de naam Johns' Manufacturing Company of New York, later Johns-Manville geheten. In het begin van de twintigste eeuw kwam er een soortgelijk fusieproces tot stand onder de Canadese asbestmijnen in Québec, waardoor van de tientallen kleinere mijnen er nog een handvol grote mijneigenaren overbleef, die voor een groot deel eigendom waren van de asbestfabrikanten in de VS.

In Europa voltrok zich eind 19^e eeuw, begin 20^e eeuw hetzelfde proces, waarbij vóór 1940 de Engelse asbestmultinationals Turner & Newall en Cape de hoofdrol vervulden. Deze bedrijven wisten grote asbestmijnen in Zuidelijk Afrika te verwerven, die het asbest leverden voor hun fabrieken in Europa. Op deze wijze beheersten deze 'vertically integrated companies' de hele keten van delfstof tot eindproduct, hetgeen voor deze bedrijven zeer lucratief was.

De hierdoor gevormde machtsconcentratie op asbestgebied werd in 1929 versterkt door de oprichting van het SAIAC-kartel, dat op initiatief van het Zwitserse Eternitconcern van Schmidheiny tot stand kwam. Deelnemers aan dit kartel waren naast Johns-Manville en Turner & Newall tien asbestverwerkende bedrijven in Europa, die behoorden tot het Zwitserse Eternitconcern van de familie Schmidheiny en het Belgische Eternitconcern van de familie Emsens.⁸ Vanaf dat moment was er wereldwijd op asbestgebied in feite sprake van een oligopolie. Daar kwam bij dat begin jaren dertig er aan de aanbodzijde van

⁷ The Monopolies Commission, Engeland, 1972, p.21: 'Most of the asbestos mined in the world (outside Eastern bloc countries) is produced by vertically integrated companies which mine and mill the raw material and fabricate asbestos products, the largest company of this type being Johns-Manville Corporation, of New York.'

⁸ Jaarverslag T & N september 1929.

asbest een niet-openbare wereldwijde samenwerking tot stand kwam in de Raw Asbestos Producers Ltd. Daarbij waren de belangrijkste producenten van ruw asbest betrokken, te weten de Sovjet Unie, Canada en Zuidelijk Afrika (Rhodesië en Zuid-Afrika).

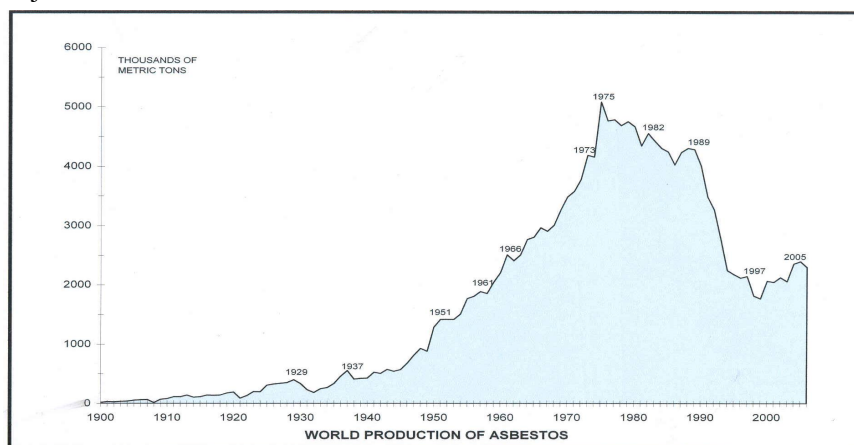
2.3 Mijnbouw

2.3.1 Vindplaatsen

Asbest komt in veel landen en in alle werelddelen voor. De omvangrijkste en commercieel belangrijkste vindplaatsen liggen in Rusland, Canada en Zuid-Afrika. Deze landen waren samen in de 20^e eeuw goed voor meer dan 80% van de wereldproductie. De vindplaatsen van chrysotiel (wit asbest) liggen in Canada en Rusland/USSR, en in mindere mate in China, Cyprus, Italië en Zuidelijke Afrika. Van de asbestsoort crocidoliet (blauw asbest) was Zuid-Afrika verreweg de belangrijkste leverancier; kleinere hoeveelheden kwamen voor in Australië en Bolivia. De derde soort asbest – amosiet (bruin asbest) – werd van 1907 tot 1994 gewonnen in het Zuid-Afrikaanse district Transvaal. Van minder betekenis waren anthofyllite, dat tot 1974 in Finland gedolven werd, en tremoliet, waarvan de vindplaatsen lagen in de Verenigde Staten en het Verre Oosten.⁹

2.3.2 Productie wereldwijd

De ontwikkeling van de asbestproductie in de 20^e eeuw laat zich – zeker na 1945 – het best omschrijven als stormachtig, zoals uit onderstaande tabel blijkt¹⁰ :



⁹ H. Berger, *Asbest Fibel*, 1961; WHO/IARC Monographs, *Asbestos*, Vol. 14, Lyon, 1977; J. McCulloch, *Asbestos Blues*, 2002; EG-rapport *Public Health Risks of Exposure to Asbestos*, 1977; M. Berger, *Asbest-Report, Vom Wunderstoff Zur Altlast*, 1989.

¹⁰ Virta 2006.

Het aandeel van de twee grootste producenten, Canada en USSR/Rusland, in de wereldproductie varieerde na de tweede wereldoorlog aanzienlijk. Had Canada in 1950 nog een marktaandeel van 61 procent, in 1960 was dat gedaald naar 45%, in 1975 naar 23% en in 2000 was het Canadese aandeel nog maar 15%. Tegelijk nam het aandeel van USSR/Rusland gestaag toe: van 27% in 1960 tot bijna 41% in 1978 en tot 46% in 2000.

Het totale asbestgebruik in de 20^e eeuw bedroeg 174 miljoen ton, waarvan 67 miljoen afkomstig was uit USSR/Rusland en 60 miljoen uit Canada. De productiecijfers van Canada over de periode van 1880 tot en met 2002 tonen aan dat de asbestproductie van de Canadese mijnen vooral na de tweede wereldoorlog een grote vlucht nam. De revenuen van de Canadese asbestmijnen over de periode 1900 tot 2000 bedroegen dan 12,5 miljard US dollars. In de hoogtijdagen tussen 1970 en 1980 was het rendement van de mijnen bijna 4 miljard dollar.¹¹

2.3.3 Productie per asbestsoort

Van de drie belangrijkste soorten asbest heeft chrysotiel, wit asbest, steeds het grootste marktaandeel gehad. Canada en Rusland/USSR produceerden alleen wit asbest en waren er de grootste leveranciers van. Op het hoogtepunt van de asbestproductie, in 1978, bedroeg de wereldproductie van alle soorten tezamen 5.290.000 ton. De chrysotielproductie bedroeg in dat jaar 5.089.000, gelijk aan 96%. De crocidolietopbrengst kwam geheel voor rekening van Zuid-Afrika en was goed voor 160.000 ton, zijnde 3 procent, terwijl de amosietproductie, ook afkomstig uit Zuid-Afrika slechts 40.000 ton was, minder dan 1 procent. Daarbij dient bedacht te worden dat in 1978 crocidoliet en amosiet reeds een belangrijk marktaandeel hadden moeten prijsgeven ten gunste van chrysotiel. De Kaapse crocidolietvelden, die sinds 1892 ontgonnen werden, lieten over de periode 1923 tot 1964 een stijgende productie zien van 10.000 ton naar 80.000 ton per jaar. In laatstgenoemde jaar produceerde Zuid-Afrika van alle drie de soorten eenzelfde hoeveelheid, 80.000 ton.

2.3.4 Canada

In Canada werd voor het eerst in 1878 in de regio Québec asbest gedolven. Het betekende het begin van de exploitatie van een van de belangrijkste chrysotielgebieden ter wereld, dat zich in het oostelijke deel van Québec over een lengte van 150 kilometer uitstreckte. In 1900 was de opbrengst in Québec al 26.436 ton en binnen tien jaar verviervoudigde dit cijfer. Daarmee waren de Canadese mijnen in 1910 goed voor bijna 80 procent van de wereldproductie aan asbest. Vanaf het begin waren de Verenigde Staten de grootste afnemers van de Canadese asbestmijnen. Ofschoon er eind negentiende eeuw ook steeds meer

¹¹ R. Virta, *Worldwide Asbestos Supply and Consumption Trends from 1900 through 2003*, USGS, 2006.

asbest gevonden werd in Europa en Zuid-Afrika bleef Canada lange tijd de grootste producent en tegelijk de grootste asbestleverancier van de VS. De kwaliteit en de prijs van het Canadese asbest speelden daarbij een belangrijke rol. In de Verenigde Staten, al snel de grootste asbestconsument ter wereld, en Canada, met haar omvangrijke chrysotielmijnen in Québec, fuseerden in 1891 de vijf belangrijkste asbestverwerkende bedrijven tot één groot concern onder de naam van H.W. John's Manufactory Company of New York, later kortweg Johns-Manville geheten. Spoedig werd in de VS algemeen erkend dat H.W. John's Manufactory Company het grootste asbestverwerkende bedrijf ter wereld was dat niet alleen de aanvoer wist te controleren, maar ook de prijzen. Daartoe was Johns-Manville in staat omdat het bedrijf beschikte over omvangrijke asbestmijnen in Canada, waaronder de Jeffrey Mine in de plaats Asbestos in Québec, de grootste chrysotielmijn ter wereld.

Veel van de kleinere mijnen werden in de loop der jaren ten gevolge van conjunctuur- en prijschommelingen gesloten of overgenomen. Zo ontstond na enige fusies in 1912 de Asbestos Corporation, welke onderneming in 1925 de basis vormde voor een fusie van niet minder dan acht mijnbedrijven. Onder de naam Asbestos Corporation werd de nieuwe onderneming in één klap een van de grootste asbestmijnondernemingen van Canada. In 1930 bestond de Canadese asbestindustrie in Québec nog uit zeven mijnen, waarvan de Jeffrey mijn van Johns-Manville met meer dan 40 procent van de Canadese asbestproductie, de grootste was. In 1937 was het totale Canadese opbrengst goed voor 73% van de wereldproductie, waarvan meer dan 80 procent bestemd was voor afnemers in de VS.

In 1934 voegde ook het Engelse asbestconcern van T & N zich door overname van het bedrijf Keasby & Mattison, dat eigenaar was van de Canadese Bell Asbestos Mines, bij de selecte groep van de mijneigenaren in Québec.¹² In 1953 breidde T & N haar belangen uit door via haar dochterbedrijf Bell Asbestos een aandeel te verwerven in de Canadese Cassiar Asbestos Corporation in British Columbia.¹³ Dat belang werd in 1965 en 1967 in twee stappen uitgebreid naar 23,4 procent. Daarmee was T & N via Bell Asbestos de grootste zelfstandige aandeelhouder van dit relatief nieuwe mijnbedrijf. Een andere kleinere aandeelhouder in Cassiar Asbestos was James Hardie Asbestos Ltd, de grootste asbestverbruiker van Australië. In 1978 was de Cassiarmijn goed voor een productie van 132.000 ton asbest.

Begin jaren zestig werd vanwege de sterk stijgende vraag en de hoge prijzen op de wereldmarkt in Québec een nieuwe asbestmijn geopend, de Advocate Mines. Gestart in 1963 produceerde deze mijn in 1970 al 73.000 ton. In die periode wisten ook de Zwitserse en Belgische Eternitconcerns aanzienlijke belangen in de asbestmijnen van Québec te verwerven. Tegelijk bleek de Zwitserse Eternit-holding via haar Zuid-Afrikaanse asbestonderneming Everite 23 procent van de

¹² G.W. Smith, *Bell Asbestos Mines, 1878-1967*.

¹³ The Monopolies Commission, *Asbestos and certain asbestos products*, 1972, p.14.

aandelen van de Advocatemijnen verworven te hebben. Hoezeer de belangen van de asbestmultinationals met elkaar verstrengeld waren bleek uit het gegeven dat T & N op haar beurt over 25 procent van de aandelen van Everite beschikte en ook het Belgische Eternitconcern (CFE) Everite-aandeelhouder was. Een soortgelijke ontwikkeling deed zich voor bij een van de grootste Canadese mijnen: de Asbestos Corporation Ltd (ACL). Al sinds 1962 was CFE eigenaar van 10 procent van het aandelenkapitaal van ACL. Tegelijk beschikte het Duitse Eternit A.G. over 10% aandelen van ACL, terwijl Eternit A.G. weer voor 23 procent eigendom was van het Belgische CFE en voor 27 procent van het Zwitserse Eternitconcern. Dat betekende dat deze Eternitconcerns zowel rechtstreeks als via Eternit A.G. ook aanzienlijke invloed hadden op de productie van het Canadese asbest.

De drie belangrijkste asbestproducenten uit de jaren dertig, Johns-Manville, Asbestos Corporation (ACL) en Bell, waren vier decennia later nog steeds belangrijke asbestmijnbedrijven in Canada. Johns-Manville was, met een jaaromzet van 600.000 ton, onbetwist de grootste van de drie. De drie mijnondernemingen waren geheel of in belangrijke mate in handen van asbestverwerkende multinationals, met dien verstande dat General Dynamics Corporation, VS, in 1969 54 procent van de ACL-aandelen had verworven.

Deze ontwikkeling toonde aan dat de belangenconcentratie op het terrein van de asbestproductie rond 1970 verder uitgekristalliseerd was. De Canadese asbestmijnen waren grotendeels onder directe controle gebracht van de drie machtigste asbestmultinationals: Johns-Manville, T & N, en de nauw samenwerkende Zwitserse en Belgische Eternit-concerns van de families Schmidheiny en Emsens. Concerns, die ook op wereldschaal rechtstreeks of via dochterbedrijven de grootste afnemers van asbest waren en elk voor zich grote belangen hadden in de verwerking van asbest tot eindproducten.¹⁴

De Canadese asbestmijnen bleven de gehele 20^e eeuw zeer florerend. Zo kon Johns-Manville in 1974 bogen op een bedrijfsresultaat van 96 miljoen dollar. Naarmate de reputatie van asbest twijfelachtiger werd nam de invloed van de regering van Québec op de asbestmijnen toe. In 1978 werd een groot deel van de asbestindustrie in Québec genationaliseerd en ondergebracht in de Société National de l'Amiante. Deze overheidsinvloed duurde tot 1992, toen de twee overgebleven mijnen in handen kwamen van LAB Chrysotile. Tussen 1992 en 2002 daalde de Canadese asbestproductie van 590.000 ton naar 240.000 ton per jaar, nog steeds goed voor een financieel resultaat van 75 miljoen Canadese dollars. Van deze 240.000 ton werd goed 2 procent, zijnde 6.000 ton, in Canada afgezet, het resterende deel van 234.000 ton werd geëxporteerd, voornamelijk naar derdewereldlanden.¹⁵

¹⁴ J. McCulloch, *Mining and Mendacity*, IOEH, 2005, nr. 11, p.398-403.

¹⁵ L. Kazan-Allen, *Canadian Asbestos*, IOEH, vol.2, nr.2, april 2004, p.121-143.

2.3.5 Zuid-Afrika

De start van de asbestmijnbouw in Zuidelijk Afrika lag in 1892, toen het Engelse mijnbouwbedrijf Cape Asbestos Ltd de eerste asbestmijn in Zuid-Afrika opende. De Zuid-Afrikaanse asbestproductie nam op wereldschaal, na Canada en Rusland, de derde plaats in en was op haar hoogtepunt, rond 1978, met 500.000 ton goed voor bijna 10 procent van de wereldproductie. Het bijzondere van de asbestmijnen in Zuidelijk Afrika was dat alle drie de asbestsoorten, chrysotiel/wit, crocidoliet/blauw en amosiet/bruin er werden gedolven. Omdat Zuid-Afrika op het terrein van de twee laatste soorten asbest bijna een monopolie op wereldschaal bezat, beschikte het land over een relatief sterke marktpositie. De resultaten van de Zuid-Afrikaanse asbestmijnen lieten vooral na 1945 een sterke groei zien. De hoogtijdagen van deze asbestmijnen lagen in de jaren 70, met als topjaar 1978, in welk jaar Zuid-Afrika 417.000 ton chrysotiel, 177.000 ton crocidoliet en 44.000 ton amosiet produceerde.¹⁶

2.3.6 Cape en T & N

De Zuid-Afrikaanse asbestmijnindustrie was al vroeg in handen van de twee Engelse asbestmultinationals Cape en T & N. Cape was een klassiek voorbeeld van een verticaal georganiseerde multinational. Cape beschikte over een dochteronderneming in Zuid-Afrika, CASAP, met een eigen hoofdkantoor in Johannesburg, van waaruit de asbestmijnen werden geleid, over een hoofdkantoor van beperkte omvang in Londen, over export- en verkooporganisaties in verschillende landen, over eigen asbestfabrieken in Engeland, zoals het bedrijf in Barking (1913), over Engelse dochterbedrijven met eigen asbestproductiebedrijven, over een Italiaans dochterbedrijf Capamianto in Turijn (1911), met een eigen verkooporganisatie, en, via dochterondernemingen, over deelnemingen in asbestverwerkende bedrijven, zoals Marinite Ltd (1952). Dit bedrijf was een samenwerkingsverband met het Amerikaanse asbestconcern Johns-Manville, terwijl Cape in die tijd in Australië ook een joint-venture aanging met de Australische asbestonderneming James Hardie. Toen Cape in 1953 haar 50-jarig jubileum vierde meldde de directie:

“Those in the London head office fully realise that the basic prosperity of the Company must depend on the efficiency and productive capacity of the mines.”

De juistheid van die stelling was ook af te lezen uit de personeelsverhoudingen binnen het concern. In 1965 had Cape slechts 50 medewerkers in het Londense hoofdkantoor, terwijl er in de Zuid-Afrikaanse mijnen van Cape ongeveer 10.000 mensen werkzaam waren en in de fabrieken in het VK ongeveer 3.000.

¹⁶ Centre Europe – Tiers Monde, Suisse – *Afrique Du Sud, Relations et Politiques*, Geneve, 1972; J. McCulloch, *Asbestos Blues*, 2002, J. McCulloch, G. Tweedale, *Double Standards*, 2004.

De andere Engelse asbestmultinational Turner & Newall had slechts een klein aandeel in het blauwe asbest en had vooral een sterke positie in de chrysotielmijnen in Swaziland en het toenmalige Zuid-Rhodesië. Ook T & N gebruikte het Zuid-Afrikaanse asbest, voornamelijk chrysotiel, voor eigen fabrieken in het Verenigd Koninkrijk. Midden jaren 20 breidde T & N in Zuid-Afrika haar mijnbelangen in het blauwe asbest uit via haar dochterbedrijf Dominion Blue Asbestos en in 1930 verwierf T & N een meerderheidsbelang in de Zuid-Afrikaanse chrysotielmijnen. In 1972 omschreef de Engelse Monopolies Commission de positie van T & N als verticaal georganiseerde internationale onderneming in haar rapport met:

“The great majority of the mining interests acquired by T & N, both in the years before the war and later, have been producers of fibres of the chrysotile type. By the early 1930s T & N controlled an important part of world production of chrysotile long staple fibres, the grades used in spinning and weaving.(..) Meanwhile on the asbestos products side, T & N expanded its interests in friction materials and asbestos cement, hitherto slight, by taking over the leading producers in this field.”¹⁷

Over de achterliggende motieven van T & N bij het verwerven van haar grote belangen in de hele asbestindustrie, van mijn tot eindproduct, merkte de Monopolies Commission op:

“The company explains that its mining interests were acquired because, as asbestos fibre is not a homogeneous product, the manufacturers of asbestos products have the greatest practical knowledge of it and can judge what fibres are best suited to their manufacturing requirements. Furthermore, ownership of mines enables the fibres user to exercise control over quality of production. There is the additional consideration that in periods of shortage ownership confers upon users a measure of security of supply. (..) For these reasons for the past 50 years most asbestos mines have been owned by those manufacturing the products.”¹⁸

T & N voegde daar, aldus het rapport, nog aan toe:

“(..) that while its interests in asbestos mines are held because those mines provide the group with fibres for manufacturing purposes rather than because the manufacturing processes provide an outlet for the fibres from the mines, the long-term expectation of mining profit has been a necessary precondition of the development of the company’s mining interests.”

2.3.7 Eternitconcerns

Begin jaren veertig kwam er op asbestgebied in Zuid-Afrika een grote onderneming bij: het Zwitserse cement-, asbest- en asbestcementconcern van de

¹⁷ The Monopolies Commission, 1972, p.9-10.

¹⁸ The Monopolies Commission, 1972, p.98.

gebroeders Schmidheiny, nauw gelieerd aan de het Belgische Eternitconcern van de familie Emsens. De Zwitserse ondernemer Ernst Schmidheiny (1871-1935) was er in Zwitserland in 1910 in geslaagd om een kartel met de naam EG Portland tot stand te brengen, waarin hij bijna alle cementproducenten in Zwitserland verenigde in een belangengemeenschap.¹⁹ Tien jaar later deed Schmidheiny zijn intrede in de asbestindustrie door deel te nemen in de in 1903 opgerichte 'Schweizerischen Eternit-Werke AG' in Niederurnen. In 1923 splits- te hij de onderneming op in het productiebedrijf Eternit AG en een holding met de naam Amiantus AG. Doel van deze holding, waarvan Ernst Schmidheiny voorzitter werd, was het deelnemen in asbest-, Eternit- en bindmiddelen- industrieën. Nog in hetzelfde jaar verwierf hij via Eternit AG een belangrijk aandeel in het Belgische Eternitbedrijf van de familie Emsens, wat het begin betekende van een lange en intensieve samenwerking tussen twee ambitieuze ondernemersfamilies. Al in 1924 versterkte Schmidheiny zijn positie op de internationale cementmarkt door via Amiantus AG een aanzienlijk belang te verwerven in de Belgische cementonderneming CBR, terwijl het jaar daarop Amiantus ook de meerderheid van de aandelen van een ander Belgisch cementbedrijf, Ciments d'Obourg, in handen kreeg. In 1926 volgde een aan- zienlijke deelneming in het Nederlandse cementbedrijf ENCI bij Maastricht.²⁰ Wat Schmidheiny in zijn vaderland gelukt was met de cementindustrie, namelijk het samenbrengen van alle producenten in een kartel, lukte hem in 1929 ook op Europese schaal met de asbestcementindustrie. Hij wist tien Europese asbestcementbedrijven te verenigen in SAIAC, de Internationale Asbestzement AG, gevestigd in Zwitserland. Schmidheiny slaagde erin via SAIAC vérgaande afspraken te maken met de grootste internationale asbestbedrijven, T & N, Cape en Johns-Manville. Nadat Ernst Schmidheiny in 1935 door een vliegtuigongeluk het leven had verloren, zetten zijn zonen Ernst (1902-1985) en Max (1908-1991) het Eternitconcern van hun vader voort. In 1937 verwierf Ernst Schmidheiny jr. via de in 1930 opgerichte holding Holderbank Financière AG een vindplaats voor cement in de omgeving van Kaapstad. Hij richtte de National Portland Cement Company Ltd op en een jaar later startte dit bedrijf de bouw van een cementfabriek. De tweede wereldoorlog vertraagde weliswaar de ontwikkeling van het nieuwe bedrijf, maar al spoedig na de oorlog legde Ernst Schmidheiny contacten met de Anglo-Vaalgroep, die de Anglo Alpha Cement Ltd contro- leerde en korte tijd later fuseerde laatstgenoemd bedrijf met de National Port- land Cement Company. Op die manier verzekerde Schmidheiny zich via Holder- bank van een belangrijke invloed op de Zuid-Afrikaanse cementmarkt.

¹⁹ W. Catrina, *Der Eternit Report*, 1985. Officieel was volgens Catrina het doel van dit kartel 'Der Schutz der schweizerischen Zementindustrie, die Wahrung ihrer Gesamtinteressen und die Erhaltung geordneter Verhältnisse im Zementhandel', minder officieel was het doel 'Beseitigung und Verhütung ungünstiger Konkurrenzverhältnisse in der Schweizer Zementindustrie.'

²⁰ Staub, *Von Schmidheiny zu Schmidheiny*, 1994, p.51.

De gebroeders Schmidheiny hanteerden de leidraad dat waar een Holderbank-cementfabriek werd opgericht, een asbestcementfabriek van Eternit niet ver verwijderd mocht zijn. Maar voor het oprichten van een asbestcementbedrijf in Zuid-Afrika had Schmidheiny de toestemming en medewerking van T & N nodig, omdat op grond van de afspraken binnen het SAIAC-kartel Zuid-Afrika onder de invloedssfeer van T & N viel. Op een mooie dag, zo vertelde Max Schmidheiny tegen de Zwitserse journalist Catrina, kwam er een telegram van T & N met de inhoud: 'You can go ahead in South Africa'.²¹ In 1941 richtte Schmidheiny in Johannesburg het Everitebedrijf op en in 1946 beschikte het bedrijf al over twee asbestcementfabrieken.

2.3.8 Everite

Everite stond aan de basis van een reeks van bedrijven van de Schmidheiny's in de Zuid-Afrikaanse asbest- en asbestcementsector. De eigendomsconstructie van Everite in 1972 liet zien dat de Schmidheiny's via de Holderbank 53% van de aandelen ervan in hun bezit hadden, terwijl T & N goed was voor 25% van de Everite-aandelen. Everite zelf was weer voor 46% eigenaar van de in 1951 opgerichte Asbestos Investments Ltd, terwijl de overige aandelen van Asbestos Investments in handen waren van andere ondernemingen waarin de Schmidheiny's een zekere zeggenschap hadden, zoals het Belgische Eternitconcern van de familie Emsens. Deze eigendomsverhoudingen kwamen tot uitdrukking in de bedrijfsleiding van Everite. De Zwitser Benecke was, tot 1972, algemeen directeur van het bedrijf, terwijl in de raad van bestuur de gebroeders Schmidheiny zitting hadden en A. Emsens namens Eternit België. De Asbestos Investments Ltd, doorgaans aangeduid als de 'Asbestos Group', was op haar beurt geheel of gedeeltelijk eigenaar van een reeks van asbestmijnen en asbestverwerkende en transporterende bedrijven. De asbestproductie van Asbestos Investments groeide van 50.000 ton in 1963 naar 93.000 ton in 1971. Naast haar grote belang in Asbestos Investments had Everite nog vele andere belangen in de asbest-industrie, zowel in Zuidelijk Afrika als daarbuiten. Eén deelneming was, als gezegd, een belang van 23% van de Canadese Advocate Mines.²²

2.3.9 Asbestcementindustrie in Zuid-Afrika

De dominante positie van de familie Schmidheiny op de asbest- en cementmarkt in Zuid-Afrika kwam met name in de asbestcementindustrie tot uitdrukking. In 1972 produceerde Everite in haar drie fabrieken ruim 350.000 ton asbestcement. De daarvoor benodigde grondstoffen, 30.000 ton asbest en 300.000 ton cement op jaarbasis, werden geleverd door respectievelijk Asbestos Investments en Anglo-Alpha Cement. Beide bedrijven behoorden direct of indirect tot de Schmidheinygroep. Daarbij moet worden aangetekend dat de Zuid-Afrikaanse asbestcementindustrie in die jaren slechts uit drie producenten bestond: Everite,

²¹ Catrina 1985, p.44.

²² *Rapport Suisse-Afrique du Sud*, p.291, 299.

met meer dan 60% van de markt, en Turner's Asbestos Products en Suppercola ieder met 20%. De onderlinge verwevenheid van de grootste bedrijven in deze markt werd nog eens onderstreept door het belang van 30 procent dat Everite op haar beurt weer had in Turner's Asbestos Products. Tegen die achtergrond is het niet verwonderlijk dat deze drie Zuid-Afrikaanse producenten van asbestcement in een heus kartel verenigd waren, genaamd S.A. Asbestos Cement Product Manufacturers Association.

2.3.10 Neergang

Vanaf 1978 trad er een sterke kentering op in de Zuid-Afrikaanse asbest-productie, die er toe leidde dat die productie in acht jaar tijd met 50% daalde. Die daling was voornamelijk het gevolg van het groeiend verzet in Europa en de VS tegen het asbestgebruik vanwege de gezondheidsrisico's. De Zuid-Afrikaanse asbestproductie, die in 1977 haar hoogtepunt had bereikt met 379.000 ton, begon na 1977 snel te dalen: in 1985 werd nog maar 163.00 ton asbest gedolven. In 1979 verkocht Cape haar belangen in de crocidoliet- en amosietmijnen in Noord-Transvaal en de Kaapprovincie aan Rand Mines, waarna GEFCO een jaar later deze belangen van Rand overnam. In 1981 verkocht Schmidheiny zijn belangen in de Kuruman Cape Blue Asbestosmijn aan het bedrijf Barlow, maar nog hetzelfde jaar kwam ook die mijn in handen van GEFCO. GEFCO handhaafde op bescheiden schaal de productie van crocidoliet voor de markten in het Midden-Oosten en Noord-Afrika tot 1997. Het Engelse asbestmijnbedrijf Turner & Newall sloot haar laatste asbestmijn in Zuid-Afrika in 1995 en verkocht een jaar later haar mijnbouwbelangen in Zimbabwe en Zambia.

2.3.11 Rusland/Sovjet-Unie

De eerste systematische, maar nog niet gemechaniseerde exploitatie van de uitgestrekte chrysotielvelden in de Oeral ging in 1885 van start. Dit asbestgebied besloeg ongeveer 70 km² en kende een groot aantal mijnen. Daarnaast werd in Siberië asbest gevonden in de omgeving van Irkutsk en Minusink. Van de Russische mijnen in de Oeral betrok in 1903 de Oostenrijkse uitvinder van het asbestcementprocédé Ludwig Hatschek de grondstof voor zijn eerste asbestcementfabriek. Vier jaar later importeerde Hatschek al 2.500 ton Russische asbest per jaar. Om zich te verzekeren van voldoende aanvoer voor zijn snel groeiende fabriek, sloot Hatschek een langlopend contract met de Russische leveranciers. De asbestvoorraden in Rusland waren groot en al voor de Eerste Wereldoorlog was Rusland het tweede asbestland ter wereld. In 1913 bedroeg de productie in de Oeral 23.000 ton, waarvan bijna 13.000 ton werd uitgevoerd. Aanvankelijk was de exploitatie in de Oeral weinig productief omdat er nauwelijks op mechanische wijze werd gewerkt. Dat veranderde na 1920, toen

de mijnen in handen van overheid waren gekomen en het vervoer van het asbest in 1927 aanzienlijk verbeterde door de aanleg van een spoorlijn.²³

Na de Russische revolutie van 1917 was de productie van de asbestmijnen in de Oeral mede door het oorlogsgeweld sterk teruggefallen. De Amerikaan Armand Hammer (1898-1990) heeft beschreven hoe hij in 1921 bij zijn bezoek aan het asbestgebied in de Oeral het aanbod kreeg om er asbestmijnen bij wijze van concessie in exploitatie te nemen. Kort daarna zou Lenin Hammer hetzelfde aanbod hebben gedaan, dat Hammer accepteerde, waarna eind 1921 het concessiecontract tussen Hammer en de Russische staat werd gesloten.²⁴ Enkele jaren later moest Hammer vaststellen dat de mijn, die hij had ondergebracht in het bedrijf 'Alamerico' (Allied American Company) niet erg succesvol was, mede door de overproductie op de wereldmarkt en de dalende prijzen. Eind 1925 keerde volgens Hammer het tij en werd de concessie naar zijn zeggen, die voor 25 jaar was verleend, winstgevend. Critici van Hammer hebben beweerd dat de asbestmijn van Hammer in de Oeral waardeloos was en dat Stalin de concessie van Hammer zou hebben beëindigd.²⁵ Of deze stelling juist is valt te betwijfelen. De Franse auteur Hardy-Hémery beschrijft in haar boek 'Eternit et l'amiante' hoe er medio 1925 in Brussel onderhandelingen werden gevoerd tussen de onderling verbonden Franse en Belgische Eternitbedrijven en een Belgische bank voor het opsporen van asbest in Rusland en Siberië.²⁶ Hardy-Hémery vermeldt ook dat in november 1926, na onderhandelingen van een jaar, de twee Eternitbedrijven overeenstemming wisten te bereiken met de Sovjet-regering en de 'groep Alamerico' over een asbestconcessie in de Oeral. Daarvoor werd een aparte onderneming opgericht onder de naam 'Compagnie minière de l'Asbeste.' Het kapitaal voor dit bedrijf werd voor 50% verschaft door Alamerico, voor 25% door een Siberisch syndicaat en voor 25% door het Belgische en Franse Eternitbedrijf tezamen. Partijen kwamen daarbij volgens Hardy-Hémery, die zich baseerde op notulen van het Franse Eternitbedrijf, overeen dat de algehele directie van het nieuwe bedrijf in de Oeral in handen kwam van de Eternitgroep. De auteur vermeldde dat de concessie werd verleend voor dertig jaar en dat al in oktober 1927 de eerste Russische asbest werd geleverd.

2.3.12 Eternit

De export van de Sovjet Unie/Rusland is decennia lang aanzienlijk geweest. Bedroeg het asbestexportcijfer in 1930 nog maar 15.000 ton, in 1940 was dat al 30.000 ton, in 1950 81.000 ton, in 1960 146.000 ton, in 1970 385.000 ton, in 1980 zelfs 600.000 ton en in 1990 nog altijd 248.000 ton. Een deel daarvan werd, via de Eternitmoedermaatschappij in Brussel, in Nederland geïmporteerd door

²³ Haverkamp Begemann, *De Ingenieur*, nr. 22, 2 juni 1928.

²⁴ Hammer/Lyndon, 1987, p.117.

²⁵ Epstein, 1996, p.123.

²⁶ Hardy-Hémery, 2005, p.38,39.

de Eternitfabriek in Goor en haar zuster- later dochterbedrijf Asbestona in Harderwijk. Tijdens het hoogtepunt van de koude oorlog, in 1962, liet Rijks, de directeur van Eternit Amsterdam, bij gelegenheid van het 25-jarig bestaan van Eternit Goor het Hengelosch Dagblad weten dat Eternit 'om principiële redenen' niet van de Russen kocht.²⁷ Die mededeling kon echter niet wegnemen dat Eternit jarenlang afnemer van Russische asbest was, zowel direct na de oorlog als ook tijdens decennia erna, zelfs nog tot begin jaren negentig.²⁸

2.4 Kartelvorming

2.4.1 Grondstof cement

De belangrijkste toepassing van asbest was zonder twijfel het asbestcement-procédé van Hatschek. Dat betekende dat naast asbest voor de producenten van het asbestcement ook het beheersen van de cementindustrie van grote betekenis was. Op dat terrein hadden verschillende asbestcementproducenten van oudsher belangen, maar de positie van het Schmidheinyconcern op cementgebied was overheersend.

De Belgische ondernemer Alphons Emsens, die in 1905 de licentie op het Hatschekprocédé verwierf, was eigenaar van een bedrijf in bouwmaterialen en beschikte over aanzienlijke belangen in het cementbedrijf Cimenterie et Briquetterie Réunis (CBR) te Antwerpen. In 1922 vonden Ernst Schmidheiny en Alphons Emsens elkaar. Schmidheiny nam een aanzienlijk belang in het asbestcementbedrijf van Emsens en een jaar later verwierf Schmidheiny een belang in CBR. In 1925 legde Schmidheiny via zijn Zwitserse cementbedrijf Holderbank beslag op de meerderheid van de aandelen van het Belgische cementbedrijf Ciments d' Obourg en een jaar later mocht hij zich eigenaar noemen van een aanzienlijk belang in de nieuwe Nederlandse cementfabriek, de ENCI bij Maastricht. De vierde belangrijke asbestcementproducent in (West-)Europa, de Franse ondernemer Joseph Cuvelier had eveneens een bouwmaterialen- en cementachtergrond. In 1922 kwam Joseph Cuvelier in contact met de Belgische Eternitfabrikant Jean Emsens, die voornemens was in Frankrijk een asbestcementfabriek op te richten. Cuvelier en Emsens werden het eens en besloten in september 1922 samen een asbestcementfabriek te beginnen. Nog voor het einde van 1922 ging de nieuwe fabriek in Prouvy van start.²⁹ Volgens Hardy was 50% van het startkapitaal van de nieuwe onderneming in handen de familie Emsens. Wat de grondstof cement betreft kan worden vastgesteld dat de familie Schmidheiny, die eerst in 1910 in Zwitserland een cementkartel tot stand had gebracht, er nadien door middel van de in 1930 opgerichte financiële holding Holderbank Financière in slaagde om in alle werelddelen grote cementbelangen onder haar

²⁷ Hengelosch Dagblad 10 juli 1962.

²⁸ Rapport Arbeidsinspectie over Eternit Goor, augustus 1990, p.1.

²⁹ Hardy-Hemery p.18.

controle te brengen.³⁰ Deze belangen- en machtsconcentratie in de cement- en bouwmaterialensector werd na 1978 verder uitgebreid, ook door overname van verschillende cementbedrijven in West-Europa. In 2001 wijzigde het Holderbankconcern haar naam in Holcim Ltd.. In 2003 was Thomas Schmidheiny met 23,6% de grootste aandeelhouder van dit concern.³¹

2.4.2 SAIAC-kartel

In 1929 slaagde Ernst Schmidheiny er samen met T & N in om het Internationale Asbestzement AG, 'SAIAC', op te richten.³² Aan deze oprichting namen Eternitfabrikanten uit Oostenrijk, Engeland, Spanje, Frankrijk, België, Italië en Zwitserland deel.³³ Het eerste project van de onderneming was in 1929 de stichting van het volgende Eternitbedrijf: het Duitse Asbest-Zement AG (DAZAG) te Berlijn. Schmidheiny kreeg 27% van de aandelen van dit nieuwe bedrijf, het Belgische Eternitbedrijf onder leiding van Emsens ontfermde zich over 23% en de overige aandelen werden verdeeld over de andere deelnemers. Dat er in die tijd reeds een innige verstandhouding bestond tussen de SAIAC-leden en Johns-Manville (JM), de grootste asbestproducent van de VS en eigenaar van een grote asbestmijn in Canada, toonde het aandeel van 10% van JM in Eternit Duitsland aan. In haar jaarverslag over 1929 lichtte de Engelse SAIAC-deelnemer T & N de doelstelling van het SAIAC-kartel als volgt toe:

"The objects of this cartel are, inter alia:

- the exchange of technical knowledge
- the establishment in Switzerland of an Institute of Research for the entire industry
- the foundation of new factories in neutral countries
- the standardisation of quality, and minimising unnecessary variety in the product
- mutual assistance in securing the necessary raw materials on the best terms.

This miniature League of Nations has a great future before it, for it is based upon the principle of mutual help, which now displaces the previous atmosphere of distrust and suspicion. Here again our object is to give better service and better value to the consuming public, for we recognise that only by so doing can we justify our activities and retain the public confidence."³⁴

³⁰ F. Höpflinger, *Das unheimliche Imperium*, 1980, p.98-115.

³¹ *Geschäftsbericht Holcim Ltd 2008*: 'Der Konzern ist in mehr als 70 Ländern tätig und beschäftigt gut 85 000 Mitarbeiterinnen und Mitarbeiter.' Leden van de Verwaltungsrat van Holcim: Thomas Schmidheiny, sinds 1978, en H. Ruding, (in Nederland minister van Financiën van 1982-1989, CDA), sinds 2004.

³² M. Roselli, *Die Asbestlüge*, 2007, p.79, stichtingsakte SAIAC 18 november 1929.

³³ Catrina 1985, p.39.

³⁴ T&N Jaarverslag 1929, p 9.

Na 1929 groeide binnen het SAIAC-verband, aldus de Zwitserse auteur Catrina, de positie van het Zwitserse Eternitbedrijf gestaag:

“Die Bedeutung des Eternits wuchs nämlich in der Gruppe zusehends. Von den wenigen Prozent in der SAIAC kletterte der Produktionsanteil der international tätigen Schweizer im Laufe der nächsten fünfzehn Jahre auf mehr als einen Drittel.”³⁵

De ‘Geschichte der Eternit AG seit ihrer Gründung im Jahre 1903,’ door Eternit Zwitserland in 1995 uitgegeven, beschreef het ontstaan van SAIAC in 1929 vanuit de optiek van Schmidheiny:

“Gestützt auf die guten Beziehungen zu den ausländischen Eternit-Werken wird auf Initiative der Eternit AG Niederurnen die Internationale Asbestzement AG mit Sitz in Niederurnen gegründet. In ihr sind die Hauptproduzenten der Eternit-Industrie Europas vereinigt. Die ins Leben gerufene Gesellschaft bezweckt die Förderung dieser Industrie durch chemische und technische Forschungsarbeit, durch freien Erfahrungsaustausch, der durch jährliche Technikerkonferenzen in den verschiedenen Ländern programmatisch zur Durchführung kommt und durch den Austausch neuer Verfahren. Als weiteren Programmpunkt ist der gemeinsame Asbesteinkauf vorgesehen. Dieser Zusammenschluss trägt viel zur Weiterentwicklung der Eternit-Industrie bei. Manches Verfahren kann dadurch, aufgrund der andernorts gemachten Erfahrungen, verbessert werden. Gross ist der Vorteil für die einzelnen Mitglieder bei der Einführung von neuen Fabrikationszweigen. Langwierige und kostspielige Versuchsperioden können eingespart werden. Das betreffende Unternehmen ist nicht nur Nutzniesserin der Erfahrungen von ganz Europa, sondern hat auch die Möglichkeit, Arbeiterequipen zur Anlehre in die geeignete Fabrik zu entsenden.”³⁶

De Engelse Monopolies Commission meldde in 1973 in haar rapport over de Engelse asbestindustrie dat T & N in 1930 afspraken had gemaakt over de verkoop van asbestcementproducten met de ‘continental Eternit companies.’ Deze afspraken werden in het rapport aangeduid met het ‘Continental Wenham Scheme.’ Daarbij zou volgens de commissie zijn bepaald dat T & N 80 procent van de markt in het gehele Verenigde Koninkrijk en Ierland zou krijgen en dat de overige 20 procent werd toebedeeld aan de continentale Eternitbedrijven. Voornoemde afspraken zouden alleen betrekking hebben gehad op de periode van 1930 tot 1945. Verder gaf het rapport aan dat T & N in 1929 met het Italiaanse asbestcementbedrijf SA Eternit Pietra Artificiale een overeenkomst had gesloten over het gebruik van het Mazza-patent voor asbestcementbuizen. Tegen betaling van lump sums en royalties verkreeg T & N het alleenrecht in

³⁵ Catrina 1985, p.45.

³⁶ *Geschichte der Eternit* 1995, p.9.

het VK op het gebruik van het Mazza-buizenprocédé tot het aflopen van het patent.³⁷

2.4.3 SAIAC en Eternit Nederland

De leiding van het SAIAC-kartel, gevestigd in het Zwitserse Niederurnen, werd in 1929 gelegd in handen van Ernst Schmidheiny. Dat de SAIAC-organisatie ook na 1945 nog functioneerde als centraal aanspreekpunt voor haar leden bewees het verzoek van Eternit Nederland in februari 1950 aan ‘SAIAC S.A. Niederurnen (Suisse)’. Omdat in december 1949 in Nederland een wetsvoorstel was ingediend tot invoering van de Silicosewet klopte Eternit Nederland bij SAIAC aan voor informatie en hulp. Het wetsvoorstel had als consequentie dat de overheid maatregelen kon nemen ter zake van het gebruik van asbest. Het SAIAC-secretariaat besloot met een circulaire inlichtingen in te winnen bij alle SAIAC-leden. De reacties op de SAIAC-enquête kwamen uit de hele wereld. Vanuit Canada zond dr. Paul Cartier, de bedrijfsarts van de ‘Clinique Industrielle de Thetford’, behorende tot de Thetford Mines in Québec, een bijdrage getiteld ‘Contribution a l’étude de l’amiantose’. Het Engelse SAIAC-lid Turner Asbestos Cement Co. Ltd te Manchester reageerde met:

“In Great Britain for more than half a century the Workmen’s Compensation Acts have imposed on employers a liability to pay compensation where in any employment to which the Acts applied, “personal injury by accident out of and in the course of employment is caused to a workman”.”³⁸

Daarbij verwees Turner naar de sinds 1931 van kracht zijnde Asbestos Regulations, waarin een aantal maatregelen was opgenomen ter voorkoming van asbestose. Daarnaast ontving SAIAC reacties van haar leden uit 13 landen. Eternit België reageerde op de SAIAC-circulaire met:

“U zult zich herinneren dat wij zelf uw aandacht hebben gevestigd op de asbestose, reeds door middel van onze brief van 15 mei 1931. Wij hebben in 1933 het rapport van dr. E.R.A. Merewether verkregen, wat in juli 1933 op de zevende zitting van het Corresponderende Comité voor de Industriële Hygiëne van het Internationale Bureau van de Arbeid is besproken, en sindsdien zijn wij voortdurend bezig geweest met voorzorgsmaatregelen, waarvan wij ons reeds vele jaren bewust waren. (..) Wij maken u wat dit betreft opmerkzaam dat in sommige fabrieken in de V. S. het dragen van een beschermmasker verplicht is, toch is dat bij ons niet het geval.”³⁹

Op 30 augustus 1950 informeerde SAIAC haar leden over de uitkomst:

“Wij nemen de vrijheid om een vervolg te geven aan onze circulaire van 6 april 1950. Het is ons inmiddels gelukt om tamelijk uitgebreide docu-

³⁷ The Monopolies Commission, 1973, p.128.

³⁸ *Exposé Turner Asbestos Cement Co. Ltd*, Manchester, 3 mei 1950, p.1.

³⁹ Eternit S.A. Kapelle-op-den-Bos 14 april 1950.

mentatie te verzamelen die ter beschikking is gesteld aan onze verschillende leden. Wij hebben Eternit N.V. te Amsterdam gevraagd om een samenvatting op te stellen betreffende de asbestziekte, genaamd asbestose, en we hebben het voordeel om het desbetreffende verslag van ons Nederlands lid bijgevoegd aan u toe te sturen.”

Het bijgevoegde rapport van Eternit Nederland eindigde met:

“Als hier de noodzakelijke voorzorgsmaatregelen zijn genomen, zodanig dat het asbeststof niet in de lucht kan opwaaien, is het gevaar van asbestose praktisch uitgesloten. In de asbestcementindustrie zijn de genomen noodzakelijke voorzorgsmaatregelen over het algemeen ruim voldoende, zodanig dat, behoudens een enkele uitzondering, bij regelmatige klinische onderzoeken geen asbestosegevallen werden geconstateerd.”

2.4.4 TEAM

De samenwerking binnen SAIAC op het gebied van het stichten van asbestcementbedrijven in ontwikkelingslanden kreeg in 1962 een structurele aanvulling door de oprichting van een gemeenschappelijke onderneming onder naam TEAM. De naam was afgeleid van de namen van de deelnemers: Turners, Eternit And Manville. De definitie van TEAM luidde volgens documenten⁴⁰ afkomstig van de Australische asbestonderneming James Hardie & Coy uit 1962:

“TEAM is a Company which has been formed by the three largest asbestocement groups in the free world – Turners, Eternit and Manville. It aims to set up asbestos-cement factories in those developing countries which demonstrate a need for such products. IN NO WAY can it be termed a monopoly because each partner will continue to trade competitively throughout the world. Rather it is a means whereby the financial risks involved in those countries which are not politically or economically stable can be shared by the three partners, thus making it possible to set up factories under circumstances which would probably deter any one of the partners from facing the risks on his own.”⁴¹

Bij aanvang in 1962 was het aandelenkapitaal van TEAM in drie gelijke delen verdeeld over de deelnemers⁴². In 1971 was 8,68% van de aandelen van TEAM in handen van de Belgische Eternittak, de Compagnie Financière Eternit (CFE), welk belang CFE in 1977 uitbreidde naar 20,05%.⁴³ In 1978 bracht CFE haar overzeese belangen onder in een aparte onderneming, Eteroutremer S.A.,

⁴⁰ James Hardie had de beschikking gekregen over deze informatie omdat het bedrijf in 1964 overwoog om samen met Eternit, T & N en een groep Maleisische investeerders in Maleisië een asbestcementfabriek op te richten.

⁴¹ Rapport van J.P. McCormack, februari 1962.

⁴² CRISP-rapport 1966, p.144.

⁴³ Jaarverslag CFE 1977, p.16.

waardoor ook de belangen in TEAM overgingen. In dat jaar bedroeg het aandeel van Eteroutremer in TEAM 18.04%, dat stapsgewijze steeg naar 34% in 1985. Eteroutremer beschikte in 1985 via TEAM over belangen in o.a. Eternit Gresik, Indonesia, ACIL, Pakistan, ACIB, Bangladesh. Verder stond voor medio 1986 een grote investering in China op stapel voor de Guangzou-Eternitfabriek. In 1989 nam de Belgische Eternitgroep 25% van de aandelen in CFE over van de Zwitserse Eternitgroep, waardoor haar belang in CFE toenam tot 62,9%. Dat had tot gevolg dat Eteroutremer bijna het gehele kapitaal van TEAM in handen kreeg en zodoende belangen had in asbestcementfabrieken in Mexico, Colombia, Argentinië, China, Bangladesh, Pakistan, Indonesië, Griekenland, Turkije, Senegal, en Kenia. Het jaarverslag van CFE over 1990 vermeldde een belang in TEAM S.A. te Luxemburg van 96,31%.⁴⁴

2.4.5 Raw Asbestos Producers Ltd

Dat Rusland al in de jaren dertig een belangrijke producent van asbest was werd duidelijk uit de interne verslagen van Shepherd, de secretaris van het Turner & Newall-concern, uit 1933. In het verslag met de titel 'Raw asbestos situation in Canada and USA' meldde Shepherd dat er een afspraak op stapel stond waarin de drie belangrijkste asbestproducenten ter wereld, Canada, Rhodesië en de Sovjet-Unie, de asbestmarkt onder elkaar in goed overleg zouden verdelen. Tijdens de bespreking van deze drie partijen in 1932 in Londen was gebleken dat voor de Sovjet-Unie het Amerikaanse embargo een groot struikelblok vormde. Toen in maart 1933 de nieuwe Amerikaanse regering het embargo op Russisch asbest had opgeheven, waren nog niet alle problemen opgelost omdat een van de Canadese mijneigenaren dwarslag. Het voornaamste doel van de reis van Shepherd in 1933 naar de VS was het overtuigen van de dwarsliggende Canadese mijneigenaar, zodat de principeafspraken uit 1932 – 'the scheme outlined at the London conference' – tussen Rhodesië, Canada en de Sovjet Unie alsnog kon worden geëffectueerd. Uiteindelijk lukte het Shepherd, mede door een beroep te doen op de Canadese minister van mijnbouw, Perrault, ook om de dwarsliggende Canadese mijneigenaar over te halen. De gemeenschappelijke inkoop van asbest en de wederzijdse bijstand bij het veilig stellen van de 'necessary raw materials' leidden er toe dat SAIAC voor haar leden een profijtelijke voorkeurspositie wist te verwerven bij de asbestproducenten, de 'Raw Asbestos Distributors.' Die speciale relatie tussen SAIAC en Canadese mijn-eigenaren kwam in het verslag van Shepherd uit 1938 duidelijk naar voren:

"At a meeting of SAIAC Members held in Zurich on the 10th October, SAIAC were informed on behalf of Raw Asbestos Distributors Ltd. that R.A.D. would not be able to supply them with more than 20,000 tons of

⁴⁴ Op 24 september 2008 deed Eternit Fabrieken B.V. in de rechtszaak van H. Klein Teeseling tegen Eternit mee: '... dat TEAM geen kartel was maar een financiële vennootschap, waarbij Eternit aangesloten was.'

Rhodesian shingle fibres during 1939 and that the quantity available for SAIAC might be as little as 17,500 tons, which latter figure was all that R.A.D. could commit themselves to at that time. Mr. Schmidheiny indicated that SAIAC's total requirements of shingle fibre during 1939 would probably be approximately 50,000 tons, and as it was doubtful whether it is possible or desirable to make a contract with the Russians, SAIAC therefore found themselves in a position of wishing to purchase approximately 30,000 tons of Canadian fibres for 1939 delivery.”⁴⁵

Nadat Shepherd door de Canadese mijneigenaren was geïnformeerd over de reeds gesloten contracten en vernomen had dat Johns-Manville bepaalde verplichtingen tegenover ‘outsiders’ was aangegaan tegen prijzen ‘which did not include any differential to protect SAIAC’, slaagde hij erin om in de onderhandelingen, die hij namens SAIAC met de Canadese mijneigenaren voerde, alle partijen tot een vergelijk te brengen. Daarbij werd wel afgesproken:

“That both the Johns-Manville Corporation and the Johnson’s Company agree that they will not accept any further business from outsiders in Europe without imposing the appropriate differential of either 10% or 12.5% on the prices charged to SAIAC, except in those cases where it has been agreed by SAIAC that it is impossible to impose such differential.”

Shepherd concludeerde:

“This arrangement appeared to be satisfactory to all the Canadian producers and is also satisfactory to SAIAC.”⁴⁶

2.4.6 Vervlechting Eternitbedrijven

De in 1922 van de grond gekomen samenwerking tussen Zwitserse Schmidheinyfamilie en de Belgische Emsensfamilie betekende de start van een bijna 70 jaar durende band tussen deze ondernemingen. Eenzelfde verbond ontstond dat jaar tussen de Franse Cuvelierfamilie en de Emsensfamilie bij de oprichting in 1922 van de Franse Eternitfabriek in Prouvy. Niet alleen waren Schmidheiny, Emsens en Cuvelier allen lid van het SAIAC-kartel, ook verbond hen het streven om hun zakelijke invloed op het asbestterrein, in het bijzonder het asbestcementgebied, voortdurend uit te breiden, zowel in eigen land als in het buitenland. De samenwerking strekte zich ook uit tot het financieel deelnemen in elkaanders bedrijven en het zitting nemen in de besturen van die bedrijven. De invloed van Emsens op de Franse Eternitfabriek in Prouvy was vanaf de aanvang aanzienlijk: 50% van het startkapitaal werd door Emsens gefourneerd. De Franse Eternitfabriek maakte een stormachtige groei door, mede mogelijk gemaakt door de aankoop van verschillende patenten, zoals het

⁴⁵ Verslag Shepherd ‘SAIAC and Canadian Raw Asbestos Producers’, over zijn reis van 15 oktober – 23 november 1938, p.2.

⁴⁶ Idem.

Mazza-patent, waardoor Eternit vanaf 1928 asbestcementbuizen kon produceren.⁴⁷ Daardoor steeg de asbestcementproductie van 1 miljoen m² in 1923 tot 5,3 miljoen m² in 1928. De behoefte aan asbest bracht Eternit Frankrijk er in 1939 toe om op Corsica een asbestmijn te openen. In augustus 1941 besloot het bedrijf asbest te gaan exploiteren in Joegoslavië.⁴⁸ Dat gegeven correspondeert met een mededeling van Catrina:

“Die Brüder Schmidheiny legten im Krieg in ihren Fabriken riesige Kohlenvorräte an, damit die Werke weiterproduzieren konnten. Obwohl klar war, auf welcher Seite der kriegführenden Mächte die Heerbrugger standen, nutzten sie dennoch ihre Vorteile: so kauften sie Kohle von den verhaßten Nazis, 'saubillig', wie sich Sir Max erinnert, und betrieben gar zusammen mit den Deutschen eine Asbestmine in Jugoslawien, um den Nachschub der kostbaren Faser möglichst lange sicherzustellen.”⁴⁹

Sir Max Schmidheiny voegde daaraan toe:

“Weil wir Energie hatten, um unsere Zementfabriken zu betreiben, lieferten wir den Alliierten den begehrten Zement von Gibraltar bis Murmansk.”

Door de deelname aan het SAIAC-kartel in 1929 kreeg Eternit Frankrijk toegang tot de talrijke technische ontwikkelingen en verbeteringen binnen het kartel. In diezelfde periode opende Eternit Frankrijk de aanval op haar concurrenten op de Franse asbestcementmarkt. De drie concurrenten van Eternit Frankrijk waren Ouralithe, Everite en Fibrociment, gevestigd in Poissy. In een paar jaar tijd werden alle drie de bedrijven door Eternit Frankrijk overgenomen. Eén concurrent kon Eternit Frankrijk echter niet de baas: het bedrijf Pont-à-Mousson, dat later in handen kwam van de multinational Saint-Gobain. Na lange en moeizame onderhandelingen sloten de beide bedrijven in 1932 voor het eerst een akkoord over de verdeling van de markt voor asbestcementproducten, niet alleen in Frankrijk, maar ook in de Franse koloniën en de protectoraten. In 1933 volgde een tweede overeenkomst met een looptijd van 10 jaar, waarover Hardy opmerkte:

“Il organise le monopole de fait en amiante-ciment: deux producteurs se partagent le marché.”⁵⁰

Nadien volgden er nog meer akkoorden tussen beide bedrijven, o.a. in 1943, waarbij gedetailleerde marktafspraken werden gemaakt. Ook buiten Frankrijk traden de Cuveliers en de Emsens gezamenlijk op. In 1937 nam Eternit Frankrijk het besluit om samen met Eternit België deel te nemen in een asbestcementfabriek in Argentinië, waarvoor de ‘Compagnie Industrielle et Commer-

⁴⁷ Hardy-Hémery 2005, p.27, 28.

⁴⁸ Idem, p.94.

⁴⁹ Catrina 1985, p.45.

⁵⁰ Hardy-Hémery 2005, p.64.

cialle Eternit Argentine' werd opgericht. Direct na de oorlog werd Eternit Frankrijk actief in Noord-Afrika, waar het bedrijf eigen dochterbedrijven oprichtte in Marokko, in 1947, in Algerije, in 1949 en in Tunesië, in 1961. Vanaf 1963 investeerde Eternit Frankrijk ook in derdewereldlanden, te beginnen met Vietnam. In 1965 volgde een vestiging in Griekenland en in 1966 in Senegal. Bij deze investeringen buiten Frankrijk was er sprake van wisselende eigendomsverhoudingen. De fabriek in Algerije was een volledige dochteronderneming, bij het Marokkaanse bedrijf handelde het om een meerderheidsdeelneming en bij het Tunesische bedrijf om een minderheidsaandeel. De asbestcementfabrieken in Vietnam, Griekenland en Senegal werden geëxploiteerd in TEAM-verband. Daarbij hadden volgens Hardy Johns-Manville, T & N, de Europese Eternitbedrijven van de Schmidheiny's en de Emsens en het Franse Pont-à-Mousson belangen. Nadien trok Pont-à-Mousson zich uit het TEAM-kartel terug.⁵¹ Ook op het gebied van de asbestwinning bestond er tussen de Eternitbedrijven en Saint-Gobain al voor 1940 internationale samenwerking. In 1937 startten zij in Brazilië de eerste asbestmijn. Deze ontwikkeling werd in 1967 voortgezet met de opening van de grootste asbestmijn van Brazilië bij Canabrava in de deelstaat Goya. Daarvoor werd de Société Minière de l'Amiante, SAMA, opgericht. De ene helft van aandelen van SAMA was in handen van de Zwitserse en Belgische Eternitgroepen, de andere helft was van Brasilit SA, dat op haar beurt weer voor 86% eigendom was van Saint-Gobain-Pont-à-Mousson. Over deze asbestmijn bij Canabrava meldde Cartrina in 1985:

“Diese Mine betreibt die Amianthus zusammen mit der französischen Saint-Gobain-Gruppe.”⁵²

2.4.7 Relatie Zwitserse en Belgische Eternitconcerns

In België kocht Alphonse Emsens in 1905 van Ludwig Hatschek het asbestcementpatent, 'brevet', met de naam Eternit. Emsens betaalde Hatschek daarvoor met aandelen in het nieuwe bedrijf, dat gevestigd werd in Haren bij Brussel. Vanaf dat moment was de Hatschekfamilie in het bestuur van de Eternit België vertegenwoordigd. Aanvankelijk door Ludwig Hatschek zelf, later door diens zoon en in de jaren 80 door zijn kleinzoon Frédéric Hatschek. Emsens verwierf in 1905 niet alleen het patent voor België maar kocht gelijk ook het patent, met een looptijd van 18 jaar, voor Engeland.⁵³ Daartoe richtte Emsens in Engeland het bedrijf G.R. Speaker & Company Ltd op. Over dit filiaal meldde Eternit Building Products Ltd tegenover de Simpsoncommissie in 1976 :

⁵¹ Hardy-Hémery 2005, p.121.

⁵² Cartrina 1985, p.135.

⁵³ Steiner 1994, p.9.

“.. which started trading in 1903 as an importer of asbestos cement manufactured materials from Eternit Belgium, and has been importing them ever since, except for the intervention of World Wars.”⁵⁴

Emsens was een van de eerste buitenlandse ondernemers die beschikte over het Hatschek-procédé. Alleen de Zwitserse Eternitfabriek in Niederurnen, 1903, en de Franse Eternitfabriek in Poissy bij Parijs, 1904, waren hem voorgegaan. De Eternitfabriek van Emsens ging voortvarend van start op de Belgische markt, maar kon ook als snel exporteren naar Engeland en Nederland. In Nederland ging hij de concurrentie aan met de Nederlandse Asbestcementfabriek Martinit, die in 1912 haar poorten had geopend. In 1923 ging Emsens een samenwerkingsverband aan met de Zwitserse Eternitfabriek van Ernst Schmidheiny en een jaar later besloot Schmidheiny via de holding Amianthus een aanzienlijk belang te nemen in het grote Belgische cementbedrijf CBR. Wegens ruimtegebrek verplaatste Emsens zijn asbestcementfabriek in 1924 naar Kapelle-op-den-Bos. In 1927 werd de N.V. Eternit Emaillé gesticht voor de fabricage van decoratieve platen en in 1931 opende Emsens, niet ver van Kapelle, in Tisselt een buizenfabriek. Deze fabrieken samen vormden een van de grootste asbestcementbedrijven van Europa. De periode van het interbellum beschreef Eternit-voorzitter Van der Rest later met:

“De bloeiperiode tussen de twee wereldoorlogen werd gekenmerkt door twee krachtlijnen, die van kapitaal belang zouden zijn voor de toekomst van de onderneming: de research en de verovering van de exportmarkt.”⁵⁵

In 1926 kreeg Kapelle een echt laboratorium, dat in de loop der jaren een aantal nieuwe, belangrijke producten ontwikkelde. Reeds voor 1940 was Eternit erin geslaagd een groot deel van haar productie te exporteren. Het belang van de export bleef ook na 1945 bestaan, zoals bleek uit het gegeven dat in de jaren 70 meer dan 50% van de productie van de fabrieken in Kapelle-op-den-Bos en Tisselt voor de export bestemd was, terwijl ‘om aan de vraag te voldoen tevens in talrijke landen fabrieken werden ingeplant’, aldus Van der Rest. De Nederlandse markt was voor Eternit België steeds van groot belang: in 1939 was bijna de gehele Nederlandse import aan asbestcementproducten, van 22.709 ton, uit België afkomstig. Eternit België had daar een groot aandeel in.

Het aandeel van Schmidheiny in Eternit België, dat in 1923 via Amianthus tot stand kwam, was volgens bronnen aanvankelijk ongeveer 15 procent. Naast Schmidheiny waren ook de Société Générale de Belgique en de Société de Traction et d’électricité ieder aandeelhouder met 5%. De familie Emsens was de grootste aandeelhouder. Van 1923 tot eind jaren 80 bekleedden de Schmidheiny's bestuursfuncties zowel bij de financiële holding als bij verschillende werkmaatschappijen. Zo bestond in 1967 bij de Belgische Eternitholding, de

⁵⁴ *Simpson-rapport 1976*, p.75.

⁵⁵ Van der Rest in: *Eternit 1905-1980*.

Compagnie Financière Eternit (CFE), sinds 1966 de opvolgster van Société Financière Belge de l'Asbeste-ciment, het 17 leden tellende bestuur uit acht vertegenwoordigers van de Emsensfamilie en drie van de Schmidheinyfamilie. Daarnaast maakten de Fransman Guillaume Cuvelier en de Oostenrijker Frédéric Hatschek deel uit van het bestuur. In 1980 was de samenstelling van het bestuur van CFE niet wezenlijk anders. Ook bij de Belgische en Nederlandse werkmaatschappijen, onder de naam Eternit, waren de Emsensfamilie en de Schmidheinyfamilie al in de jaren dertig, maar ook nog in de jaren zeventig en tachtig vertegenwoordigd in het bestuur en de Raad van Commissarissen. Hetzelfde gold voor het later opgerichte bedrijf Eteroutremer.

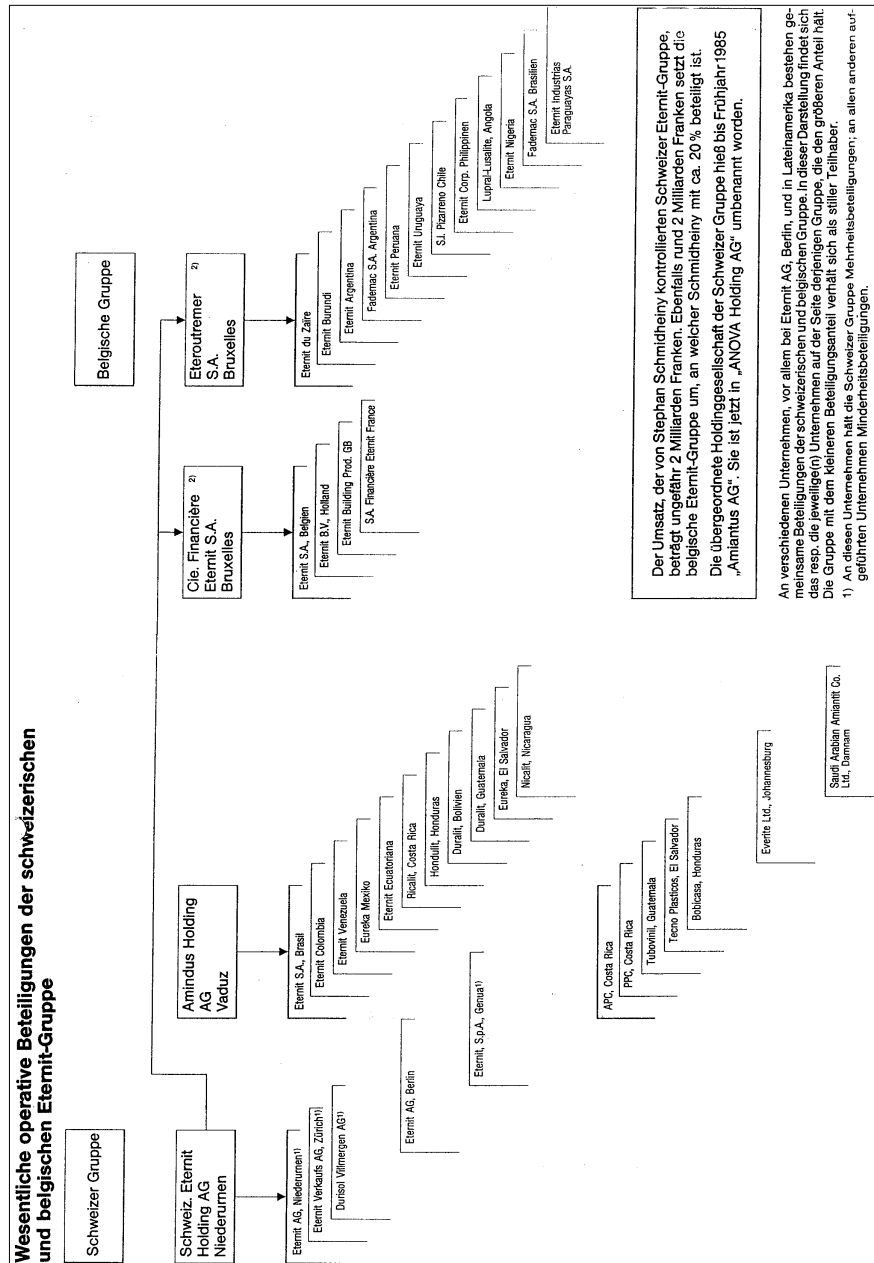
Een andere wijze van vervlechting tussen Eternit Zwitserland en Eternit België was te vinden bij de asbestcementbedrijven in de derdewereld, waarbij onderlinge afspraken werden gemaakt. Ook in de ontwikkelingslanden zorgden de concerns ervoor dat zij konden beschikken over de grondstoffen cement en asbest en hanteerden zij de stelregel dat waar een cementfabriek werd gesticht de asbestcementfabriek niet ververwijderd mocht zijn. In zijn Eternit-Report uit 1985 gaf Catrina het onderstaande overzicht van de deelnemingen van beide concerns. (zie onderstaand schema) Bij deze asbestcementfabrieken in de derdewereld was het gebruikelijk dat de Eternit-concerns afspraken maakten over de aandeelverhoudingen en de zeggenschap. Catrina:

“Mit von der Partei waren auch immer die Belgier, mit denen man in der Regel die Aktiengemeinschaft hielt. Wo die Schmidheiny-Beteiligung größer war, stellten die Schweizer das Management und bestimmten die Geschäftspolitik, in den andern Unternehmen die belgischer Partner.”

Van der Rest, de voornaamste vertegenwoordiger van het Belgische Eternit-concern in de jaren zeventig en tachtig, maar ook hét gezicht van de in 1970 opgerichte Asbestos International Association, AIA, verklaarde van zijn kant daarover:

“Mit Stephan (Schmidheiny) haben wir ein sehr faires Abkommen, wir interferieren nie, wo wir die Minderheits-Beteiligung haben. Dort bestimmt er die Politik. Wo wir die Mehrheit haben, mischt er sich nicht hinein.”⁵⁶

⁵⁶ Catrina, p.225.



Catrina 1985, p. 235: schema samenwerking Eternitgroepen Zwitserland en België

2.4.8 Asbestcementmarkt België/Nederland

De Nederlandse asbestcementindustrie in de 20^e eeuw werd gekenmerkt door een lange en intensieve relatie met de asbestcementbedrijf Eternit van de familie Emsens. Die ‘verhouding’ kwam al voor 1920 tot ontwikkeling, zoals de Eerste

Nederlandsche Fabriek van AsbestCementplaten ‘Martinit’ N.V., gevestigd te Amsterdam, al spoedig na haar oprichting in 1912 moest vaststellen. Beide bedrijven beschikten over het patent voor het Hatschek-procédé en opereerden voor een aanzienlijk deel op dezelfde markt, zowel in binnen- als buitenland. Het jaarverslag van Martinit over 1918 berichtte hierover:

“Tengevolge van de internationale verhoudingen hebben sommige buitenslandsche fabrieken op dit oogenblik wel een zekeren voorsprong verkregen, o.a. tengevolge van grootere vrijheid in het zich verschaffen van de noodige grondstoffen, doch wij zien daarin geen reden om aan de toekomst onzer onderneming te twijfelen, aangezien ons product reeds een zeer goeden naam op de wereldmarkt verworven heeft.”⁵⁷

Daaraan voegde de raad van beheer van Martinit toe dat de fabriek in 1918 slechts op een zesde van haar capaciteit hadden kunnen werken. Volgens Van Oss’ Effectenboek (1919) had het Martinitbedrijf in 1913 reeds een aanvang had gemaakt met de export naar Engeland, Australië, België en Nederlands-Indië, maar later ook in China en Zuid-Amerika nieuwe afzetgebieden gevonden. Een jaar later berichtte Van Oss dat Martinit filialen had in Londen, Accra (Australië) en Soerabaya. Per 1 september 1920 bleek Martinit ook te beschikken over een fabriek in Schiedam. Begin jaren 20 vertoonden de resultaten van de onderneming een stijgende lijn. De productie was in 1920 tweemaal zo groot als het jaar daarvoor en ging voor circa 70% naar het buitenland. Echter in 1921 begon het tij te keren en werd er verlies geleden. In 1923 werden de kantoren in Weltevreden en Soerabaya gesloten en de fabriek te Schiedam lag het gehele jaar 1923 stil. Het jaarverslag over 1925 maakte melding van grote problemen en zware concurrentie van ‘Belgische en Italiaanse fabrieken.’ De jaarverslagen over 1926 en 1927 bleven achterwege en een reorganisatie werd aangekondigd. Dat kon de ondergang van Martinit niet voorkomen. In 1928 ging het bedrijf besprekingen met het Belgische Eternitbedrijf aan die ertoe leidden dat Eternit België Martinit overnam. Het jaarverslag van het ‘nieuwe’ Martinit over 1932 vermeldde E. Schmidheiny jr. en A. Emsens als leden van de directie. Na de overname van Martinit hervatte Eternit België de productie van asbestcementplaten bij Martinit niet. De fabriek in Amsterdam beperkte zich tot de productie van vormstukken. De asbestcementplaten voor de Nederlandse markt werden vanuit de Eternitfabriek in Kapelle-op-den-Bos geïmporteerd. In 1937 veranderde die situatie aanzienlijk doordat Eternit België in Goor een nieuwe asbestcementfabriek stichtte voor platen en buizen. Aanleiding voor het oprichten van dit bedrijf zou de oprichting van een ijzerenbuizenfabriek door de Hoogovens zijn geweest. In 1953 werd de oude Martinitfabriek in Amsterdam grotendeels opgeheven en werd de vormerij naar Goor verplaatst. De Eternitvestiging in Goor maakte na 1945 een gestage groei door en was spoedig het grootste

⁵⁷ *Jaarverslag Martinit 1918*, d.d.1 maart 1919, p.1.

asbestcementbedrijf in Nederland, waar tot 1 januari 1994 asbestcementen bouwmaterialen zijn vervaardigd.

In 1935 verscheen een nieuwe concurrent van Eternit/Martinit op het toneel. In Harderwijk opende de Hollandsche Bouwstoffen Groothandel van de gebroeders D. en W. Salomons, welk bedrijf vertegenwoordiger was geweest van de Belgische fabriek Asbestile, een asbestcementfabriek onder de naam Asbestona. De gebroeders Salomons konden in deze fabriek ook volgens het Hatschek-procédé produceren omdat het octrooi op dit procédé inmiddels verlopen was. In haar eerste brochure 'Wat is Asbestona en wat kan men ermee doen' werd het nationale karakter van het bedrijf onderstreept: 'Dit nieuwe Nederlandse fabriek heeft uw volle belangstelling en steun nodig' en 'Koopt toch in de vreemde niet, wat het eigen land U biedt'. In de publicatie *Asbest in Kaart* (2006) is gememoreerd dat Asbestona fel zou hebben gereageerd op de oprichting van de Eternitfabriek in Goor, in bewoordingen als 'Belgisch kapitaal dat de Nederlandse markt de nek omdraait'.⁵⁸ Dat de gebroeders Salomons een paar jaar later, na eerst de andere aandeelhouders te hebben uitgekocht, hun bedrijf verkochten aan het Belgische Eternitconcern van Emsens, werd geheim gehouden. Asbestona functioneerde daarna als een schijnbaar zelfstandig en onafhankelijk asbestcementbedrijf dat concurreerde met Eternit, maar alle belangrijke beslissingen bij Asbestona werden nadien door Eternit België genomen. Dat bleek onder meer in 1956 bij de aanschaf van een nieuwe machine die het werken in drie ploegen mogelijk moest maken. Over de aanschaf van de machine besliste Eternit België.⁵⁹ In 1983 sloot Eternit het Asbestonabedrijf in Harderwijk, de productie van Nobranda werd naar Goor verplaatst en de aandelen werden door de Belgische moederbedrijf overgedragen aan haar andere dochterbedrijf, Eternit BV in Goor.

De derde concurrent voor Eternit België qua asbestcementproducten was de in Doesburg gevestigde de N.V. Fabrik van Gewapende Asbestcementproducten 'Ferrockal'. Dit bedrijf werd in 1934 opgericht door de Amsterdamse architect A.H. Arentsen, een oud-employee van de N.V. Martinit, die een nieuw procédé had ontwikkeld voor de fabricage van gewapende asbestcementplaten.⁶⁰ Zowel technisch als financieel ging het Ferrockal niet voor de wind en in 1937 volgde een faillissement. Nadien werd het bedrijf met moeite voortgezet en in 1943 ging het in Duitse handen over. Na de oorlog kocht Eternit België het bedrijf en vernietigde de nog aanwezige machines omdat die slechts geschikt waren voor de productie van gewapende asbestcementplaten. Daarmee had Eternit België al haar Nederlandse concurrenten op asbestcementgebied overgenomen en haar dominante positie op die markt bevestigd. Na 1945 bleef Ferrockal onder de leiding van directeur Dimmendaal binnen het Belgische Eternitconcern asbest-

⁵⁸ *Asbest in Kaart 2006*, p.52.

⁵⁹ Persoonlijke mededeling van Leur aan auteur, 2006.

⁶⁰ *Asbest in Kaart 2006*, p.54.

cementproducten maken.⁶¹ Dat Ferrocal ook nadien tot het Eternitconcern behoorde kwam naar voren tijdens de OR-vergadering van Eternit Goor van 19 februari 1971. Eternit-directeur Van Haagen sprak over de ‘andere ondernemingen van de Groep’ en merkte op dat Ferrocal in 1970 de afdeling montage in Amsterdam had overgenomen. Daardoor werd volgens Van Haagen Ferrocal in staat gesteld haar klanten een uitgebreid kanalenpakket aan te bieden van asbestcementkanalen, gewapende asbestcementkanalen, plaatijzer- en kunststofkanalen plus de montage hiervan.⁶² In 1980 stootte het Eternitconcern Ferrocal af.

Het vierde bedrijf uit de Nederlandse asbestsector, dat met het Eternitconcern in aanraking kwam, was de N.V. Nederlandse Fabrik van Asbestproducten ‘Asbestos’, afgekort Nefabas opgericht in 1940, dat aanvankelijk in Heemstede en later in Oosterhout gevestigd was. Bij Nefabas werden asbestpakkingen gemaakt, waarvoor wit asbest uit Canada werd geïmporteerd. Eind jaren veertig werd Nefabas door Eternit België overgenomen. In 1983 ging het Eternitconcern tot sluiting van Nefabas over.

2.4.9 Integratie Eternitbedrijven België en Nederland

De onderlinge verwevenheid van de Belgische en Nederlandse asbest-(cement)industrie en de overheersende positie van Eternit België in beide landen werd in april 1970 gedemonstreerd bij de oprichting van een gemeenschappelijke pr-organisatie onder de naam Commissie Voorlichting Asbest Benelux (CVAB). De doelstelling van de CVAB was volgens Eternit Goor het verrichten van wetenschappelijk onderzoek, het geven van voorlichting en het deelnemen aan congressen inzake asbest en gezondheid in de ruimste zin des woords.⁶³ In de OR-vergadering van Eternit Goor van 19 februari 1971 deelde directeur Van Haagen de OR mee dat de belangrijkste asbestverwerkende industrieën in België en Nederland een Commissie Voorlichting Asbest hadden ingesteld. Over de doelstelling van de commissie merkte hij op dat de commissie het onderzoek en de voorlichting in de bedrijven zou stimuleren ‘teneinde optimale oplossingen op bedrijfshygiënisch gebied te bereiken.’ Hij voegde daaraan toe dat de CVAB ook een Raad van Medisch Advies had opgericht en dat deze raad totaal onafhankelijk zou zijn van welke industrie dan ook. Over wie de Belgische en Nederlandse leden van de CVAB waren informeerde Van Haagen de OR niet. Dat deed hij wel in zijn gelijktijdige brief aan het bestuur van de Gezondheidsorganisatie TNO:

“Het is mij een genoegen U te kunnen berichten dat de belangrijkste asbestverwerkende industrieën in België en Nederland een Commissie Voorlichting

⁶¹ W.A. Salomons, afkomstig van Asbestona, werd op 1 april 1957 directeur van Ferrocal.

⁶² Verslag vergadering Ondernemingsraad Eternit Goor d.d. 19 februari 1971, p.2.

⁶³ Eternit, conclusie van dupliek 3 april 1991, in procedure ‘drie weduwen’ tegen Eternit, p.21, nr. 43.

Asbest hebben ingesteld. In bijlage doen wij u de lijst toekomen van de bedrijven die de Commissie Voorlichting Asbest hebben opgericht.”⁶⁴

In de voetnoot onder de brief werd vermeld: ‘secretariaat per adres Hill and Knowlton International Belgium N.V., public relation adviseurs.’ De bijgevoegde lijst van de aan de CVAB deelnemende bedrijven vermeldde voor België 8 bedrijven, waaronder Eternit N.V. te Kapelle-op-den-Bos en Johns-Manville te Mol. Er waren verder 4 Nederlandse deelnemers. Naast Hertel en Co te Amsterdam, het grootste Nederlandse isolatiebedrijf, waren dat Eternit NV te Amsterdam, waaronder ook Eternit Goor ressorteerde, en haar twee dochterbedrijven Asbestona te Amersfoort en Nefabas te Oosterhout. Het belang van de export van asbestcementproducten vanuit België naar Nederland werd in april 1975 verwoord in de reactie van de Union Professionnelle des Usines Belges d’Asbeste Ciment (waartoe ook Eternit België behoorde) op het ontwerp Asbestbesluit 1975:

“Per jaar wordt uit België in Nederland voor rond f. 52.000.000,- aan asbestcementproducten ingevoerd. In het economische verkeer tussen onze beide landen is deze import dus bepaald van enig belang en wij zouden het op prijs stellen wanneer aan deze economische belangen de nodige aandacht zou worden besteed.”⁶⁵

Het Sociaal Jaarverslag 1980 van Eternit Goor meldde dat bijna 6.000 ton aan asbestcementbuizen per jaar door Eternit België aan Eternit Goor werden geleverd. Deze 6.000 ton vertegenwoordigde ongeveer een derde van het totale Nederlandse verbruik aan asbestcementbuizen in dat jaar. Hoezeer begin jaren 80 de Nederlandse asbestcementfabricage vervlochten was met het Belgische Eternitconcern bleek uit het door Eternit Amsterdam in oktober 1981 gepresenteerde ‘Herstructureringsplan Eternit B.V. – Asbestona B.V.’⁶⁶ Daarin werd opgemerkt dat de ontwikkelingen in de economie van West-Europa een negatieve invloed hadden op de bouwmarkt, waardoor er een dalende vraag naar Eternitproducten en een overcapaciteit in de ‘tot de Eternit Groep behorende ondernemingen in de Benelux’ was ontstaan. Het plan omvatte herstructureringen voor Eternit B.V. te Amsterdam, inclusief Eternit Goor, voor Asbestona in Harderwijk en de platen- en buizenproductie in de Benelux. Onderdeel hiervan was de sluiting van de golfplatenproductie te Kapelle-op-den-Bos (B), die opgevangen zou worden door de Eternitfabriek in Goor. Die fabriek zou ook belast worden met de productie van Eterspan en Nobranda voor de Nederlandse markt. De herstructurering hield ook in dat de gehele Nederlandse buizenproductie overgebracht werd naar de Eternitfabriek in Tisselt (B), waarna de Nederlandse markt vanuit die fabriek zou worden bediend. Als argument

⁶⁴ Commissie Voorlichting Asbest Benelux, brief 15 februari 1971.

⁶⁵ Brief Union professionnelle des usines Belges d’asbeste ciment, 8 april 1975, bijlage II (b) bij SER-advies d.d. 19 december 1975.

⁶⁶ Eternit Amsterdam, *Herstructureringsplan Eternit B.V. – Asbestona B.V.*, oktober 1981.

daarvoor werd onder meer genoemd het aspect ‘asbest en gezondheid’, dat ervoor verantwoordelijk zou zijn dat het Eternitmarktaandeel meer en meer werd overgenomen door ‘die buizen die geen asbest bevatten.’ De verplaatsing van de fabricage van asbestcementbuizen van Goor naar België vond in 1982 plaats.

Dat betekende echter niet dat het gebruik van asbestcementproducten in Nederland eindigde. In 1990 merkte Eternit in haar ‘Strategisch Document Operatie 92 ½’ daarover op:

“Al meer dan 85 jaar produceert Eternit in verschillende landen asbestcementproducten van goede kwaliteit. Eternit is ervan overtuigd dat bij een gecontroleerd gebruik met deze grondstoffen veilig kan worden gewerkt. Het beleid van de onderneming is er echter op gericht om zich per land te conformeren aan de wensen van de markt en de regelgeving van de overheid. Een belangrijk onderdeel van dit beleid is het anticiperen op toekomstige ontwikkelingen in deze. Op grond hiervan heeft Eternit dan ook besloten om medio 1992 de Nederlandse markt volop te gaan beleveren met asbestvrije bouwmaterialen. (...) Eternit maakt deel uit van een wereldomvattende organisatie waarvan het hoofdkantoor is gevestigd in België. In het begin van de jaren 80 vond er door marktverschuivingen een herstructurering plaats. De Nederlandse vestiging van Eternit ging voor Nederland en België golfplaten produceren, terwijl in België de productie van vlakke platen en buizen (waterleiding en riool) werd geconcentreerd. Momenteel werken in Goor 290 mensen. Zij leveren een productie van 9 miljoen m² golfplaten per jaar. De omzet van Eternit B.V. bedraagt ca. f 120 miljoen. Terwijl de binnenlandse markt 55% van de productie voor zijn rekening neemt, gaat er 40% naar België en 5% naar West-Duitsland. De helft van de in Nederland gerealiseerde verkopen is afkomstig uit België, onder meer de vlakke platen en buizen. Het ligt in de bedoeling om ultimo 1990 20% van Eternit’s aandeel in golfplaten voor de Nederlandse markt asbestvrij te produceren. (...) Sinds 1982 betreft Eternit de buizen voor waterleiding en riool uit België. Zij zijn vervaardigd uit asbestcement. (...) Wat betreft de mogelijke gezondheidsrisico’s bij het werken met deze drukleidingen raadplege men het VEWIN-rapport “Werken met waterleidingbuizen van asbestcement,” van april 1990.”

2.4.10 Van CFE tot Etex

Nadat in de jaren zestig en zeventig het gevaar van asbest meer en meer bekend was geworden, kwam het gebruik van asbest als grondstof en bouw materiaal ter discussie te staan. Dat was voor Stephan Schmidheiny (1947), die in 1984 van zijn vader Max Schmidheiny het Zwitserse Eternitbedrijf had overgenomen, aanleiding om in de jaren tachtig stap voor stap zijn asbestverwerkende bedrijven af te stoten. Daarbij openbaarde zich een meningverschil tussen Schmidheiny en zijn zakenpartners op asbestgebied, het Belgische Eternit-concern onder leiding van de familie Emsens, de Franse ondernemersfamilie Cuvelier en de Oostenrijkse nazaten van Ludwig Hatschek. Onder invloed van toenemende wettelijke beperkingen voor het gebruik van asbest in verschillende

landen besloot Schmidheiny zijn asbestbelangen af te bouwen, te beginnen met zijn aandelen in asbestmijnen. In Europa ging hij tot verkoop of sluiting van asbestbedrijven over: de grote asbestcementfabriek in Casale Monferrato bij Genua werd in 1986 gesloten. Bijna gelijktijdig begon in Engeland de andere grote asbestpartner van CFE T & N haar belangen in de asbestindustrie af te bouwen. De Belgische Eternitgroep zag geen reden om het besluit van Schmidheiny en T & N te volgen en nam gaandeweg een groot deel van de vrijkomende asbestbelangen over. In 1989 werd CFE eigenaresse van de 25,05% aandelen van Schmidheiny in CFE. Daardoor steeg het Belgische aandeel in CFE van 36,8% naar 62,9% en kwam er een einde aan een bijna 70-jarige intensieve samenwerking tussen twee multinationals op asbest- en asbestcementgebied.⁶⁷ Tegelijk verwierf CFE ook de meerderheid in TEAM. In 1990 kwam het Belgische Eternitconcern tot overeenstemming met het Nuevaconcern van Schmidheiny over de overname van het Nueva-aandeel in het Duitse Eternit AG, waardoor CFE de meerderheid in het Duitse bedrijf verkreeg. In 1995 veranderde het Belgische Eternitconcern haar naam in Etex group. Volgens mediaberichten bestond in dat jaar nog steeds 40% van de omzet van Etex uit vezelcementproducten, maar was Etex ook wereldleider geworden in plastic accessoires en koppelingen voor buizen. In 1997 werd de verkoop van asbest in Frankrijk verboden en in 2003 beëindigde Etex de verkoop van asbestcementproducten volledig.⁶⁸

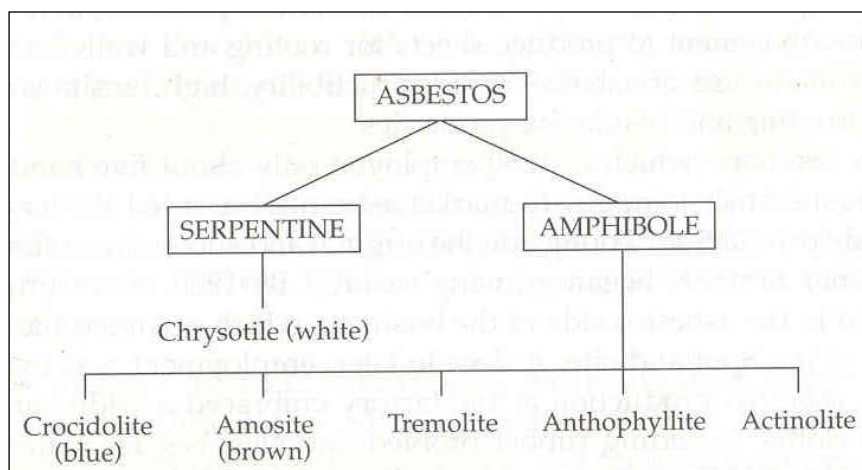
2.5 Economische exploitatie

2.6 Eigenschappen

Asbest is een verzamelnaam voor een aantal in de natuur voorkomende minerale stoffen (silicaten), die miljarden jaren geleden onder invloed van vulkanologische uitbarstingen uit het grondwater in gesteenten zijn gekristalliseerd. Daarbij zijn twee hoofdgroepen asbest te onderscheiden.

⁶⁷ Jaarverslag Eternitgroep België 9 mei 1990, p.3.

⁶⁸ Brief van mr. J.W. Bruidegom, advocaat van Eternit, van 28 augustus 2003 aan auteur dezes, waarin hij namens Eternit B.V. meldde dat in geen van de bedrijven behorende tot de Belgische Eternitgroep nog met asbest werd gewerkt.



bron: Tweedale, 2000

Volgens Stumphius (1969) luidde de definitie van asbest:

“Onder asbest verstaat men alle kristallijne mineralen met vezelstructuur, waaruit vezels worden gewonnen die technisch bruikbaar zijn. Asbestvezels zijn derhalve de *enige minerale* industrievezels, alle overige zijn van plantaardige of dierlijke oorsprong of producten van de kunststoffenchemie (Frank 1952). Deze algemene omschrijving van asbest houdt in dat er vele soorten asbest zijn, alle met voor het industrieel gebruik zeer begeerde eigenschappen: hitte-, zuur- en loogbestendigheid, slijtvastheid, isolatie-vermogen.”⁶⁹

De eerste asbestgroep wordt aangeduid met de term pyroxenen of serpentijnen. De naam serpentijn verwijst naar de groene, slangachtige wolken in de serpentijnsteen. Tot deze groep behoort de asbestsoort chrysotiel, wit asbest.

De tweede groep is de amfibolengroep, bestaande uit vijf verschillende mineralen. Crocidoliet – blauw asbest – en amosiet – bruin asbest – zijn de belangrijkste soorten van deze groep.

De term chrysotiel, afkomstig uit het Grieks, betekent ‘gouden haartje’. Ook de term crocidoliet is van Griekse oorsprong en staat voor ‘wollig, pluizig’. De benaming amosiet is een commerciële fantasienaam uit Zuid-Afrika, nl. een samentrekking van de beginletters van Asbestos Mines of South Africa.

De kleur van het asbest hangt samen met de chemische samenstelling, bestaande uit een silicaat met een ketenvormig kiezelgeraamte waaraan gebonden verschillende metalen kunnen voorkomen. Bij chrysotiel is dat magnesium, bij amosiet zijn het ijzer en magnesium en bij crocidoliet natrium en ijzer. In de mijnen zijn de verschillende soorten asbest aan hun kleur te herkennen. De kleur van

⁶⁹ Stumphius 1969, p.7.

crocidoliet is blauw en wordt daarom wel blauwe asbest genoemd. De kleur van andere soorten varieert, afhankelijk van het gehalte aan ijzeroxide, van wit tot bruin, grijs of groen. Is het asbest eenmaal in producten verwerkt dan is de kleur geen aanwijzing meer voor de specifieke soort.⁷⁰

Asbest – in oud Nederlands ook wel bergvlas genoemd – ontleent zijn naam aan het Griekse woord *asbestos*, dat letterlijk ‘onblusbaar, onvergankelijk’ betekent. Het wordt gedolven in aderen tussen rotsen in vele landen over de hele wereld. Vooral bij chrysotiel voelen de vezels glad en vettig aan voelen en bestaan uit lange, meer of minder buigzame kristallen, die in geringe percentages – variërend van 1 tot 20 procent – voorkomen.

Kenmerkend voor chrysotiel is de soepelheid van de vezel en niet-elastische buigzaamheid. De eenheidsvezel van chrysotiel is alleen met behulp van een elektronenmicroscop te zien. De treksterkte van de vezel in de richting van de vezelas is erg groot. De bouw van het chrysotiellaaldje is zowel voor de grote treksterkte als de onelastische buigzaamheid verantwoordelijk. Bij de soorten van de hoornblende groep, met uitzondering van crocidoliet, is de vezel minder buigzaam en is er sprake van een grotere breekbaarheid van de vezel.

De crocidolietvezel zit qua structuur tussen deze twee soorten in. Crocidoliet, naar zijn belangrijkste vindplaats – de Zuid-Afrikaanse Kaapprovincie – ook wel Kaapse asbest genaamd, is sterker dan chrysotiel, maar minder goed bestand tegen hoge temperaturen. Parallel aan deze eigenschappen loopt de spinbaarheid van de verschillende soorten. Het beste te spinnen is chrysotiel, minder goed crocidoliet, terwijl de overige hoornblende asbestvarianten slecht of helemaal niet te spinnen zijn.

De primaire asbestvezel is uitzonderlijk klein. Ter vergelijking: een katoen- of wolvezel is duizend maal dikker dan een asbestvezel. De doorsnede van de asbestvezel varieert van éénduizendste tot éénvijftigduizendste millimeter. Daarom worden de afmetingen van deze vezels gewoonlijk uitgedrukt in mu’s – 1 mu is 0,001 mm. Bij chrysotiel, gekenmerkt door een holle vezel, bedraagt de diameter ongeveer 0,02 mu, bij amosiet en crocidoliet, die een massieve vezel kennen, is deze 2 mu. De lengte van de vezels kan sterk variëren, afhankelijk van de vindplaats van het asbest, het asbesttype en de verwerking van de delfstof tot schone vezels⁷¹

De belangrijkste en industrieel meest aantrekkelijke eigenschap van asbest is, naast de onbrandbaarheid, de resistentie tegen aantasting door bacteriën en schimmels, tegen logen, zuren en vele andere chemicaliën. Daarnaast zijn de

⁷⁰ Ministerie van Sociale Zaken en Volksgezondheid, Arbeidsinspectie, P no. 116, *Werken met Asbest*, 1971.

⁷¹ The Monopolies Commission, 1972, p.4: ‘Asbestos is a generic name given commercially to a group of fibrous minerals which occur embedded as veins in certain types of rock formation. The fibres when separated may be of exceptional fineness (with a diameter of 0.000001 inches as compared with 0.00158 inches for human hair) and when sufficiently long and flexible can be spun and woven in the same way as wool or cotton.’

hoge specifieke elektrische weerstand en de lage warmtegeleidingcoëfficiënt opvallende en nuttige kenmerken. Voegt men daarbij de relatief hoge sterkte en de grote slijtvastheid, dan is het te begrijpen dat de technische toepasbaarheid van de asbestvezels schier eindeloos is gebleken.⁷²

2.7 Toepassingen

2.7.1 Historie

Het asbest kreeg in het antieke Griekenland zijn huidige naam. Waarschijnlijk was de Griekse schrijver Herodotus (485-425v.C) de eerste auteur die gewag maakte van de bijzondere eigenschappen van asbest. Hij vermeldde dat dierbaren in van asbest vervaardigde kleden werden gehuld om te voorkomen dat hun as zich zou vermengen met as van andere overledenen. In de eerste eeuw na C. bevestigde Plinius dit gebruik van asbest als materiaal voor lijkkleden.⁷³ De grondstof voor deze kleden was afkomstig Carpasius op Cyprus, waar zich een asbestmijn bevond. Na deze verwijzingen naar asbest in de oudheid was er lange tijd weinig aandacht voor het materiaal tot Marco Polo (1254-1324) in het verslag van zijn reis naar China melding maakte van een zijdeachtige door de Tartaren gedragen stof, die vuurvast was. De Italiaanse tijdgenoten van Marco Polo ontvingen zijn verhaal met ongeloof en scepsis. Toch kan achteraf worden vastgesteld dat Marco Polo de asbestwinning en de fabricage van asbestvezels en weefsel opmerkelijk nauwkeurig heeft weergegeven. Hij meldde dat hij bij de Turkomanen in Azië – waarschijnlijk in het huidige Siberië – een berg met ijzer-, zink- en antimoonmijnen had gezien. Er werd een substantie ‘van de aard van de salamander’ gevonden, die tot doek geweven en in het vuur geworpen, niet verbrandde. De vergelijking met de salamander maakte Marco Polo omdat de salamander destijds de eigenschap werd toegedicht dat hij tegen vuur bestand was. De Turkomanische mijnopzichters hadden volgens Marco Polo gesproken over een substantie bestaande uit vezels, die op wol leken. Het vezelmateriaal werd in de zon gelegd en gedroogd, met een ijzeren stamper bewerkt en zolang gewassen totdat alle grondresten opgelost waren en alleen de vezels overbleven. Daarna spon men het, zo luidde het verhaal van Marco Polo, tot draad en weefde men het tot doek. Om het weefsel wit te maken, legde men het in het vuur en liet men het daarin een uur liggen. Het weefsel bleek door het vuur niet te worden aangetast maar wit gebleekt als sneeuw.⁷⁴

⁷² A.R. Kolff van Oosterwijk, *Het materiaal asbest*, Gezondheidstechniek 4, 3 april 1970, p. 37,38.

⁷³ Plinius, *Naturalis Historia/De Wereld*, p.419.

⁷⁴ Jones, *Asbestos and Asbestic*, 1897, p.5-10.

2.7.2 Eerste asbestfabrieken

Naast de toepassing van asbest als grondstof voor weefsel kwamen in de achttiende eeuw de eerste meldingen over de fabricage van asbestpapier en karton uit Noorwegen (1700) en Rusland (1720). De ontdekking van grote asbestvoorraden in de Oeral ten tijde van Peter de Grote (1672-1725) leidde daar tot de oprichting van een asbestfabriek waarin 60 jaar lang producten van asbesttextiel en asbestpapier werden vervaardigd zoals sokken, handschoenen en tassen. Het duurde tot de tweede helft van de 19^e eeuw toen het stoomtijdperk en de snelle industriële ontwikkelingen de voorwaarden schiepen voor een grootschalige toepassing van en vraag naar asbest en asbestmaterialen. Zodoende verwierf het ‘magisch mineraal’ zich in de 20^e eeuw een wereldwijde positie als grondstof voor bouwmaterialen en als basis voor lange reeks van industriële producten.

2.7.3 Technische ontwikkeling 19^e eeuw

De snelle technische ontwikkeling van de tweede helft van de 19^e eeuw werd gekenmerkt door de grootschalige toepassing van stoom en stoommachines, waardoor de behoefte aan isolatie en isolatiematerialen ontstond. Aanvankelijk bediende men zich daarbij van o.a. katoen maar naar mate de te isoleren temperaturen stegen, begon dat materiaal tekort te schieten. In 1879 ging het bedrijf van Turner Brothers in Rochdale, Engeland, dat geëxperimenteerd had met verschillende soorten wol voor pomp- en boilerpakkingen, het Canadese asbest voor het eerst gebruiken voor de productie van asbestgaren en asbeststof waarmee de basis werd gelegd voor een reeks van isolatiematerialen. Al snel vond asbest ook zijn weg naar pakkingen, koord, schalen en naar de asbestmatrassen, die onmisbaar waren voor de moderne stoomlocomotieven. In de VS was H.W. Johns de eerste die in 1868 patenten deponeerde voor asbestvilt, asbestdakbedekking en asbestverf. In de daarop volgende jaren werd asbest, zij het nog op beperkte schaal, toegepast bij de productie van dakbedekking, papier, asbestcement, vilt, verf en isolatiemateriaal.⁷⁵ Een belangrijke uitvinding was het isolatiemateriaal magnesium-silicaat, dat 15% asbest bevatte en geschikt was voor pijpisolatie. In 1886 werd het patent op deze uitvinding in de VS verleend aan het bedrijf Keasby & Mattison Company. In magnesium-silicaat konden de korte asbestvezels gebruikt worden, die niet geschikt waren als grondstof voor asbestweefsel.⁷⁶ Brandwerende asbestgordijnen werden eind 19^e eeuw veel toegepast in theaters.

In 1893 verwierf Turner Brothers het patent op transportbanden voorzien van een weefsel bestaande uit metaal en asbest. Drie jaar later startte Ferodo Ltd in Engeland de productie van asbesthoudende remvoeringen. In zijn uit 1897 daterende boek over asbest kon Jones een groot aantal toepassingen beschrijven, waaronder allerlei soorten pakkingen, isolatiematerialen, zoals asbestvilt, -koord

⁷⁵ Scientific American 26 februari 1881, p.129-131.

⁷⁶ Castleman 2005, p.373.

en -schalen. Als bedrijfstakken waarin deze asbestmaterialen werden gebruikt vermeldde Jones onder meer de oorlogsindustrie (luchtballonnen!), het bouwbedrijf, de verfindustrie, de koelindustrie, de voedselindustrie en de olie-industrie. Tijdens de Eerste Wereldoorlog waren de meeste tanks van de geallieerden voorzien van door Ferodo geleverde asbesthoudende koppelingsplaten. In dezelfde oorlog gebruikte zowel de Engelse als de Duitse marine op hun schepen op grote schaal asbestisolatie. Een ander militair hulpmiddel in die ‘moderne’ oorlog was het gasmasker, voor zowel soldaat als paard, voorzien van asbestfilters.

2.7.4 Toepassingen 20^e eeuw

Het aantal terreinen waarop asbest en asbesthoudende producten ingang vonden nam na 1900 gestaag toe, maar de omvang van het asbestgebruik in het begin van de 20^e eeuw was, in verhouding tot de omzet in de tweede helft van de eeuw, nog bescheiden te noemen. De wereldmarkt aan asbest bedroeg aan het begin van de 20^e eeuw slechts 25.000 ton per jaar en lag rond 1925 op circa 300.000 ton op jaarbasis. Tussen 1900 en 2000 bedroeg de wereldwijde productie aan asbest 174 miljoen ton. Daarvan is ruim 770.000 ton, zijnde 0,44%, in Nederland verwerkt in allerlei asbesthoudende producten.⁷⁷ Het Belgische aandeel daarin was twee maal zo hoog als het Nederlandse, hetgeen voor de beoordeling van de Nederlandse asbestmarkt relevant is omdat een aanzienlijk deel van de Belgische productie, voornamelijk afkomstig van de Belgische Eternitfabriek, naar Nederland werd geëxporteerd.

In de literatuur hanteerde men verschillende indelingen van asbestproducten. In 1928 beperkte Haverkamp Begemann zich in ‘De Ingenieur’ nog tot isolatiematerialen, pakkingen, textiel, dakbedekking en frictiematerialen als toepassingsterreinen.⁷⁸ Merewether koos in 1930 voor een andere benadering:

“Ongeveer 4/5^e van de wereldproductie aan asbest is ongeschikt voor het spinnen en wordt gebruikt voor de productie van asbestplaten, tegels, papier en vele andere artikelen. Het is de ontdekking van het industriële gebruik van deze zeer korte vezels en het stoffige afval dat verantwoordelijk is geweest voor de fenomenale expansie van de industrie als geheel. Ook het spinnen en de textielsectie heeft er zijn aandeel in gehad vanwege het intensieve gebruik van draad en stoffen in de productie van stoompakkingen, isolatiematrassen, remvoeringen voor auto’s, brandwerende gordijnen e.d.”

In zijn beoordeling van de asbestsituatie in de VS in 1953 maakte Selikoff een onderverdeling naar ruw asbest, garen, stoffen, vilt, band, papier, plaatmateriaal, asbestcement platen en buizen en compositiematerialen. Bij elk van deze groepen was hij in staat tientallen specifieke asbestproducten te noemen. In 1972 hanteerde Selikoff een onderscheid, dat gebaseerd was op eindproducten,

⁷⁷ *Asbest in Kaart 2006*, p.29.

⁷⁸ Haverkamp, *De Ingenieur*, 2 juni 1928, p.49-50.

nl. bouwnijverheid, vloerbedekking, frictiemateriaal, papier, asfaltvilt, pakkingen, isolatie, textiel en overige producten.⁷⁹

Voor een andere benadering koos in 1970 Mellenbergh van de Arbeidsinspectie in het artikel: 'Vervangingsmiddelen voor asbest' in het blad *De Veiligheid*.⁸⁰ Na te hebben opgemerkt dat door de zeer goede eigenschappen asbest werd toegepast in zeer veel industrieën gaf hij een opsomming van de verwerking van asbest op een groot aantal de verschillende terreinen en de daarbij behorende toepassingen, die zowel lagen op industrieel terrein als op het consumentenvlak. De eerste officiële publicatie van de overheid over asbest, het voorlichtingsblad P 116 van de Arbeidsinspectie uit 1971 'Werken met asbest', gaf eveneens een uiteenzetting van de toepassingen van asbest, waaronder isolatie en asbestcement.⁸¹ Er waren uiteindelijk zoveel toepassingsvormen van asbest, dat het wel 'het mineraal van de duizend mogelijkheden' werd genoemd.

2.8 Asbestcementindustrie in het buitenland

Werd asbest eind negentiende eeuw nog voornamelijk in textiel- en isolatieproducten gebruikt, begin twintigste eeuw breidde het toepassingsbereik zich gestaag uit. Vooral de uitvinding van het asbestcementprocédé door de Oostenrijker Ludwig Hatschek, in 1899 heeft grote invloed en gevolgen gehad. Met de komst van het asbestcementprocédé ging er voor asbest letterlijk en figuurlijk een wereld open en begon de delfstof een opmerkelijk snelle wereldwijde opmars. De Canadese auteur Cirkel toonde aan over een vooruitziende blik te beschikken toen hij in 1905 naar aanleiding van het nieuwe asbestcementpatent van Ludwig Hatschek, dat de naam 'Eternit' had gekregen, noteerde:

"A new invention and one which probably will revolutionize all systems of roofing has just been patented in Austria".⁸²

Tussen 1945 en 1975 vertienvoudigde de wereldomzet aan asbest, van 500.000 ton tot 5 miljoen ton per jaar. Die omzetsijging was voornamelijk te danken aan de sterke groei van de asbestcementindustrie. Het aandeel van asbestcementproducten in het totale asbestgebruik nam gestaag toe, in 1970 werd op wereldschaal circa 75 procent van alle asbest toegepast in asbestcementproducten en in 1992 was dat 85 procent. Omgerekend betekende dit dat in 1970 3,2 miljoen ton asbest (zijnde 75 procent van 4,3 miljoen ton) in asbestcementproducten werd verwerkt, in 1992 3 miljoen ton (zijnde 85 procent van 3,5 miljoen ton asbest).⁸³

Het succes van het asbestcementprocédé, waarop Hatschek op 30 maart 1900 met 'Patentschrift nr. 5970' – omschreven als 'Verfahren zur Herstellung von

⁷⁹ Selikoff en Lee, 1978, *Asbestos and Disease*, p.20.

⁸⁰ Mellenbergh, *Vervangingsmiddelen voor asbest*, in: *De Veiligheid*, 46, 1970, p.293-295.

⁸¹ Ministerie van Sociale Zaken en Volksgezondheid, Arbeidsinspectie, P no 116, *Werken met asbest*, 1971

⁸² Cirkel, 1905, *Asbestos its occurrence, exploitation and use*, p.136.

⁸³ Pigg, 1994, *The uses of chrysotile*, p.453-454.

Kunststeinplatten aus Faserstoffen und hydraulischen Bindemitteln'- patent aanvraag en op 15 juni 1900 goedkeuring verwierf, beschreef de Zwitserse journalist Catrina in 1985 in zijn boek 'Der Eternit-Report,' waarin hij de geschiedenis van het Zwitserse Eternitconcern uit de doeken deed, met:

“Asbestzement ist einer der erfolgreichsten Baustoffe der Geschichte. Im Jahr 1900 von Österreicher Ludwig Hatschek erfunden und mit dem genialen Namen Eternit ausgestattet, trat das Material seinen Siegeszug rund um den Globus an. (...) Die Erfindung erwies sich als so durchschlagend, daß innert kurzer Zeit 75-80% des auf der Welt geförderten Asbests zur Produktion von Asbestzement verbraucht wurden!”⁸⁴

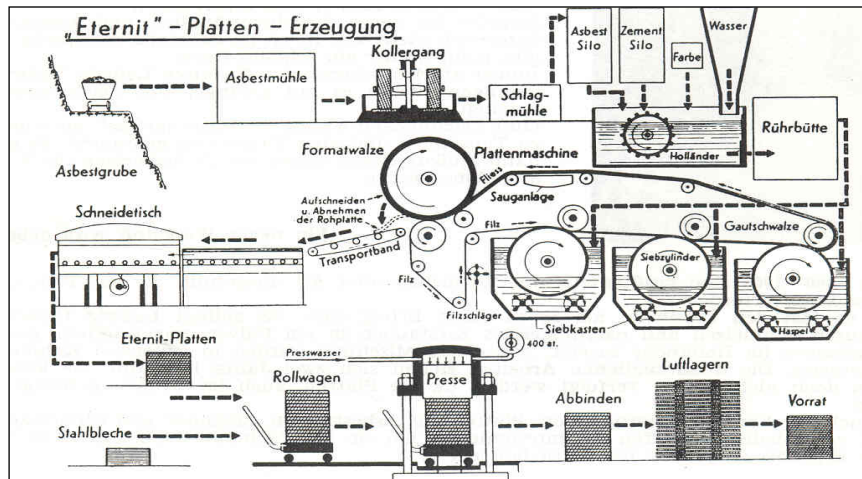
Bij de herdenking van het 50-jarige bestaan van de Eternitfabriek van de familie Hatschek in het Oostenrijkse Vöcklabruck herinnerde een speciale editie van de bedrijfskrant aan de ontstaansgeschiedenis van het asbestcement en aan de persoon van Ludwig Hatschek, over wie het 'Festnummer' meldde:

“Er wußte auch darum daß wirtschaftlicher Fortschritt sozialen Fortschritt bedingt, und daß auf jedem Kapital eine soziale Hypothek liegt, nämlich die Verpflichtung zum Mitmenschentum. (...) Ludwig Hatschek besaß jenes glühende Herz, welches ein Freiherr von Vogelsang, der österreichische Zeitgenosse eines Karl Marx, so sehr vermißt hatte, das glühendes Herz für die Belange des Mitmenschen, ohne das es keinen sozialen Frieden gibt. (...) Ludwig Hatschek war nicht nur Forscher und erfolgreicher Erfinder, er war ein Pionier der Menschlichkeit.”⁸⁵

Het Eternit-procédé, dat Hatschek na jaren van onderzoek en proefnemingen wist te realiseren, bestond kort samengevat uit een mengsel van portlandcement en asbest dat als grondstof kon dienen voor bouwmaterialen. Doorgaans bestond asbestcement, vooral waar het de toepassing in vlakke platen en golfplaten betrof, voor 10 tot 20 procent uit asbest en voor 80 tot 90 procent uit cement. In het 'Festnummer' werd de productie van asbestcementplaten in zijn eerste vorm schematisch toegelicht:

⁸⁴ Catrina 1985, *Der Eternit-Report*, p.7.

⁸⁵ *Festnummer Ludwig Hatschek*, 1956, p.13.



Bij aanvang kon men op basis van dit Hatschek-procédé alleen leien en vlakke platen maken. In 1910 werd het mogelijk om asbestcementgolfplaten te produceren, die de concurrentie aangingen met de golfijzeren platen. Van alle asbestcementproducten is de golfplaat door de jaren heen de meest succesvolle geweest. In 1910 produceerde het Zwitserse Eternitbedrijf de eerste bloembakken van asbestcement met behulp van aan elkaar geschroefde platen, maar vanaf 1915 was men in staat om bloembakken te maken uit asbestcementvormstukken. Een belangrijke stap in de geschiedenis van het asbestcement was de uitvinding van de asbestcementbuis in 1911 door de Italiaanse ingenieur Mazza (1865-1956). Mazza, die bevriend was met Hatschek en van hem het patent had gekocht, stichtte in 1906 in het Noord-Italiaanse Casale Monferrato een Eternitfabriek, die tot een van de grootste asbestcementfabrieken ter wereld zou uitgroeien. Tussen 1906 en 1985 werkten er in de Eternit-fabriek in Casale Monferrato meer dan 5.000 arbeiders. In deze fabriek ontwikkelde Mazza na 1911 zijn uitvinding verder, waardoor hij in de twintiger jaren in staat was de naadloze asbestcementbuis, gefabriceerd op een machine met zwenkarmen, op grote schaal te produceren. De eerste toepassing van de nieuwe buis was, in 1913, het waterleidingsstelsel van de gemeente Casale Monferrato. In hetzelfde jaar vroeg Mazza patent aan op zijn uitvinding. Het Mazza-procédé werd algemeen als het beste in zijn soort geaccepteerd en later door veel andere Eternitproducenten overgenomen. In 1935 waren er in Italië al voor meer dan 10.000 km asbestcementbuizen voor hoofdwaterleidingen gelegd. In 1965 waren er wereldwijd in 37 landen Mazza-buizenmachines in bedrijf, waarmee buizen met een lengte tot 6 meter, een doorsnee van 1.000 mm en 30 atmosfeer druk geproduceerd werden.

Al snel na de patentverkrijging in 1900 slaagde Hatschek erin het asbestcementprocédé met de bijbehorende merknaam Eternit aan buitenlandse ondernemingen te verkopen. In 1903 werd in Zwitserland een Eternit-fabriek volgens het Hatschekprocédé opgericht, een jaar later volgde eenzelfde fabriek in Poissy bij Parijs. Nog voor 1910 waren er Eternitfabrieken van de grond

gekomen in Hongarije, de VS, België, Zweden, Italië en Rusland. In het volgende decennium kwamen daar fabrieken bij in Nederland, Portugal, Denemarken, Joegoslavië, Roemenie en Canada. Tussen 1920 en 1940 verschenen er in verscheidene andere Europese landen asbestcementfabrieken die werkten volgens het Hatschekprocédé, zoals in Duitsland, Noorwegen, Finland, Spanje en Polen. Daarnaast kwamen er fabrieken in India, Japan Argentinië, Chili, Peru, Uruguay, Mexico, Marokko, Egypte, Zuid-Afrika, Australië en Nieuw-Zeeland. Na 1945 nog aangevuld met fabrieken in vooral Afrika en Latijns-Amerika. Het assortiment aan asbestcementproducten werd in de loop der jaren verder uitgebreid, met als belangrijkste producten de kanalen voor luchtbehandeling en geëmailleerde gevelplaten. Hoe groot na de tweede wereldoorlog de mogelijkheden aan asbestcementproducten waren was te zien in de begin jaren zestig door Eternit België uitgegeven brochure getiteld 'Dictionnaire Eternit: votre maison de A à Z, illustré de 89 photos et dessins et de 32 pages en quadrichromie'.⁸⁶ In 1973 bracht het Zwitserse Eternitbedrijf een bijna 300 pagina's tellend boek, getiteld 'AC Domus, Einfamilienhäuser mit Asbestzement' uit waarin getoond werd hoe asbestcementproducten in woningen in Europa, Noord-Amerika, Japan en Australië waren toegepast.⁸⁷

2.8.1 Eternit Duitsland tijdens de Tweede Wereldoorlog

In 1929 werd in Duitsland het Deutsche Asbestzement-Aktiengesellschaft, DAZAG, opgericht, waarin zowel het Zwitserse Eternitbedrijf van de familie Schmidheiny als de Belgische Eternitonderneming van de familie Emsens een belangrijk aandeel namen. De beide bedrijven samen beschikten over 50 procent van de aandelen van het nieuwe asbestcementbedrijf. DAZAG verwierf kort daarop in Berlijn Rudow een groot fabrieksterrein, waar in 1930 de productie van asbestcementplaten van start ging, in 1931 gevolgd door de productie van asbestcementbuizen volgens het Mazza-procédé. Reeds in 1938 had DAZAG een marktaandeel van 54% verworven, met een personeelsbestand van 1100 werknemers. Na het overlijden van Ernst Schmidheiny sr. in 1935 namen zijn zonen Ernst jr. (1902-1985) en Max (1908-1991) leidinggevende functies in het bestuur van DAZAG in. Hoewel volgens de Zwitserse auteur Catrina de gebroeders Schmidheiny het Naziregime 'gehaat' zouden hebben, gaf de werkwijze van het DAZAG-bedrijf in Berlijn een ander beeld te zien.⁸⁸ Gedurende de gehele oorlogstijd was DAZAG in staat haar productie voort te zetten, zij het op een lager niveau en met een aangepaste werkwijze. Dat was mogelijk omdat DAZAG vanaf najaar 1940 in toenemende mate buitenlandse arbeiders, krijgsgevangenen en vanaf medio 1942 ook dwangarbeiders, mannen en vrouwen, uit de Sovjet Unie in haar fabriek liet werken. In haar boek 'Die Asbestlüge' (2007) schreef de Zwitserse auteur Roselli daarover:

⁸⁶ *Votre maison de A à Z, dictionnaire Eternit*, Eternit S.A. Brussel, circa 1965.

⁸⁷ *AC Domus, Einfamilienhäuser mit Asbestzement*, Eternit AG Zürich, 1973.

⁸⁸ Catrina, 1985, p.45.

“Anfangs 1941 zählte die Belegschaft der DAZAG 360 Frauen and Männer: insgesamt 290 deutsche und 70 französische Kriegsgefangene, im Laufe des Jahres kamen italienische Zivilarbeiter dazu. Im Juni 1942 arbeiteten erstmals an die 100 Osteuropäer, fast ausschliesslich Frauen, im Werk. Die Zahl der ‘Ostarbeiter’ stieg bis Ende 1943 auf 263, davon 207 Frauen. Zum diesem Zeitpunkt zählte die Belegschaft der DAZAG insgesamt 563 Personen, rund die Hälfte waren Ausländerinnen und Ausländer.”⁸⁹

⁸⁹ Roselli, *Die Asbestlüge* p.87.

Deutsche Asbestzement-Aktiengesellschaft Berlin

Geschäftsbericht
über das Geschäftsjahr
1943

anläßlich der gemeinsamen Beschlußfassung
des Vorstandes und des Aufsichtsrates über den Geschäftsabschluß



Den für Führer, Volk und Vaterland auf dem Felde der Ehre gefallenen
Arbeitskameraden und den verstorbenen Gefolgschaftsmitgliedern
werden wir ein gutes Andenken bewahren.

Im Verlaufe des Geschäftsjahres sind die folgenden Gefolgschafts-
mitglieder verschieden:

Adolf Radensleben,	7. April 1943	Expedition
Josef Koschel,	9. Mai 1943	Expedition
Otto Briese,	12. Juli 1943	Formerei
Margarete Köhler,	21. Juli 1943	Verwaltung

Aufsichtsrat

Justizrat Dr. Josef Becker, Vorsitz, Köln
Dr. Rudolf Verres, 1. stellvertr. Vorsitz, Berlin
Dipl.-Ing. Max Schmidheiny, 2. stellvertr. Vorsitz,
Heerbrugg (Schweiz)
Hans Rinn, Direktor der Dresdner Bank, Berlin
Jean Emsens, Brüssel
Richard v. Bentivegni, Berlin
Hans Czerwenka, Vöcklabruck/Oberdonau
Alfred Müller, Direktor, Kalkberge
Ernst Schmidheiny, Cerny (Schweiz)

Vorstand

Dr. Hugo Buschmann, Berlin, Vorsitz
Victor Werner, Berlin, im Felde
Dipl.-Ing. Ludwig Wiendl, Berlin

Geschäftsbericht DAG 1943, bron Roselli, *Die Asbestlüge*, p. 91.

2.8.2 Internationale Asbestzement-Revue

In januari 1956 verscheen bij uitgever Girsberger in Zurich het eerste nummer van het kwartaaltijdschrift 'Internationale Asbestzement Revue' (AC), waarvan tegelijkertijd ook de Franse en Engelse edities - 'Revue internationale d'amiante-

ciment' en 'International asbestos-cement review' – het licht zagen.⁹⁰ De redactie stond vanaf het begin onder leiding van Adler. Architecten uit verschillende landen waren medewerker van AC-*Revue* en ook de doelgroep van het blad waren vooral architecten. Ofschoon het tijdschrift nooit formeel verklaard heeft geïleerd te zijn aan de Eternitbedrijven, lieten de inhoud en de advertenties in het blad er geen misverstand over bestaan dat de Zwitserse en Belgische Eternit-concerns het blad een warm hart toedroegen. Volgens Catrina gaven de eigenaren van het Zwitserse Eternitconcern toe de financiële ondersteuners van de AC-*Revue* te zijn.⁹¹

Met haar advertentie: 'Eternit, Bouw materiaal voor de moderne architectuur', geplaatst in AC 1 gaf Eternit Nederland aan dat het blad op de steun van het bedrijf kon rekenen. In de daarop volgende decennia zouden de lezers van AC regelmatig advertenties van de Nederlandse en Belgische Eternitfabrieken tegenkomen. Een andere trouwe adverteerder in de AC was het tijdschrift van Amerikaanse asbestindustrie 'ASBESTOS' uitgegeven in Philadelphia, VS. (AC7). In AC 65 van januari 1972, waarin de nieuwe uitgever van AC, Verlag Karl Kramer, werd aangekondigd, waren de advertenties van de twee aanverwante tijdschriften te vinden: het Asbestos Bulletin uit Engeland, 'The only publication of its kind', en het tijdschrift ASBESTOS:

"The trade journal devoted to the international Asbestos Industry. ASBESTOS is the monthly magazine specifically geared toward the Asbestos Industry throughout the world. It is read extensively by those concerned with the various phases of the Industry such as asbestos mining, milling, processing, manufacturing, selling distributing, research etc."

Op de achterkant van AC 65, dat gewijd was aan het gebruik van asbestcementen bouwmaterialen voor studentenhuysvesting en huysvesting voor bejaarden in verschillende landen, prijkte een advertentie van Eternit België:

"Fassal witte plaat voor geventileerde gevels met hoge standing, is een ETERNIT produkt, rechtstreeks ontsproten uit de nieuwe kunst van het bouwen."

De inhoud van de AC was door de jaren heen hoofdzakelijk gericht op de bouwsector in vele landen, waarbij bijna zonder uitzondering de toepassing van asbestcementproducten werd beschreven. Daarnaast kende de AC meer algemeen informatieve artikelen. In het tweede nummer van AC werd uitvoerig aandacht besteed aan de technische specificaties en eigenschappen van asbestcementisolatieplaten. In een voetnoot bij dit artikel werd vermeld dat Eternit België de besproken platen produceerde en onder de merknaam Pical op de markt bracht. 'Platten ähnlicher Art werden in anderen Landern unter anderem Namen vertrieben', voegde de auteur eraan toe. AC 5 van januari 1957 herdacht

⁹⁰ *Internationale Asbestzement-*Revue**, Zürich: Editions Girsberger, nr. 1-112, 1956-1985.

⁹¹ Catrina, 1985, p.80-81.

uitvoerig Ludwig Hatschek (1856-1914) ‘Der Erfinder des Asbest-zementes’, het nummer ging ook in op het ontwerpen van plantenbakken van asbestcement en bevatte een artikel over beeldhouwwerken uit asbestcement. In 1975 kwamen twee vertegenwoordigers van grote asbestmultinationals aan het woord. In AC 77 verscheen het artikel ‘Marketing en Ethiek’ van de Zwitser Stephan Schmidheiny en in AC 79 schreef Sir Ralph Bateman, president van Confederation of British Industry en topman van het grootste Engelse asbest-concern Turner & Newall, over ‘De sociale verantwoordelijkheid van de grote naamloze vennootschappen’. Getuige het artikel van Bateman speelde de asbest-problematiek daarbij geen rol.

In januari 1980 – het blad verscheen inmiddels in vijf talen, met edities in het Duits, Frans, Engels, Spaans en Portugees – besteedde AC 97 voor het eerst met het artikel ‘Over de toekomst van vezelcementmaterialen’ aandacht aan het gezondheidsrisico van asbest. AC 97 meldde dat:

“(.) het gevaar van asbest haast verdwenen was sinds de invoering van veiligheidsmaatregelen met betrekking tot het gebruik van asbest bij de fabricage en het gebruik van asbestcementproducten.”

2.9 Asbestindustrie in Nederland

De oudste tak van de Nederlandse asbestindustrie was de isolatieindustrie, daterende uit het einde van de 19^e eeuw, de tweede tak was de asbestcement-industrie, die voor 1940 sterk opkwam en in de jaren vijftig de isolatieindustrie qua belang overvleugelde, de derde was asbesttextielindustrie die slechts van beperkte omvang en betekenis was, en de vierde en chronologisch gezien de jongste bedrijfstak was de vloerbedekkingindustrie, die haar bloeiperiode kende in de jaren zeventig.

2.9.1 Asbestisolatieindustrie

Isoleren door middel van asbest en asbesthoudende producten en materialen kwam eind 19^e eeuw van de grond. Talloze producten werden uitgevonden en, met meer of minder succes, toegepast. Daardoor werd het isoleren met asbest, op asbestcement na, de belangrijkste toepassingsvorm van asbest. De Hand-leiding voor het Stoombedrijf uit 1952 bracht de noodzaak van isolatie aldus onder woorden:

“Alle metalen vaten en pijpen, welke stoom bevatten of waardoorheen stoom stroomt, zullen door de hoge stoomtemperaturen warmte aan de omgeving afstaan, waardoor stoom condenseert en in geval van oververhitte stoom, de temperatuur daalt. Hetzelfde treedt op bij vaten of pijpen, welke water bevatten van een temperatuur hoger dan de omgeving. Teneinde dit warmteverlies te beperken moeten zij worden geïsoleerd. Voor de bekleding van stoomleidingen en bepaaldelijk van leidingen voor oververhitte stoom heeft men stoffen nodig, welk bestand zijn tegen hoge temperaturen en dan komen het meest in aanmerking kiezelgoer, asbest en magnesia. Asbest is een vrij zacht mineraal van bijzonder vezelige samenstelling dat in steenachtige,

ruwe vorm wordt gedolven en langs machinale weg wordt verwerkt tot vezels, die tot garen gesponnen worden. Deze worden in speciale gevallen in de vorm van matrassen en koord als isolatiemiddel toegepast, doch zijn op zichzelf niet stevig genoeg, tenzij zij worden verwerkt tot schalen. Asbest is bovendien een uitmuntend bindmiddel voor isolatiestoffen, welk op zichzelf ook niet stevig genoeg zijn.”⁹²

De uitkomst van de enquête van de Arbeidsinspectie uit 1952 correspondeerde waar het de isolatieindustrie betrof met de jaarverslagen van de Arbeidsinspectie. Uit die verslagen kwam al vroeg naar voren dat asbestisoleerders de meest kwetsbare groep vormden qua asbestosis. In het jaarverslag over 1939 werd voor het eerst melding gemaakt van een asbestisoleerder die overleden was aan de gevolgen van asbestose. Ook in de jaarverslagen van 1943, 1946 en 1951 werd asbestose bij isoleerders beschreven. Het verslag van 1951 meldde:

“In een isoleerbedrijf werd een beginnende asbestose waargenomen bij drie arbeiders, die allen meer dan tien jaar in een aan asbeststof rijke omgeving werkten. Vooral het spuiten van droge asbest bevattend vulsel is zeer stofrijk. De aard van het werk en de kleine ruimten waarin moet worden gewerkt, maken het dragen van maskers voor de arbeiders bezwaarlijk.”⁹³

Verder werd dat jaar gemeld dat ‘iemand die gedurende verscheidene jaren als isoleerder werkzaam was geweest bij verschillende isolatiebedrijven ziek werd onder verschijnselen van asbestose.’ Een halfjaar nadat deze diagnose werd gesteld overleed de isoleerder.⁹⁴

2.9.2 Werkspoor

Over de uitwerking van het isoleren met asbest in de praktijk was in de rapportages en de correspondentie van de Arbeidsinspectie weinig concreets te vinden, op één uitzondering na: het onderzoek bij het metaalbedrijf Werkspoor in de Utrechtse wijk Zuilen in 1952. Over dat onderzoek werd gerapporteerd in het verslag van districtshoofdenvergadering van de Arbeidsinspectie van 8 januari 1953.⁹⁵ Het bevatte een beschrijving van het asbestspuiten door het isolatiebedrijf Hertel bij de Werkspoorvestiging in Utrecht:

“De heer Verhoeff zegt dat er op zijn verzoek door de sectie Industrie van de Afdeling Gezondheidstechniek TNO bij de NV Werkspoor Zuilen stofbepalingen zijn gedaan tijdens het spuiten van asbest in spoorwegrijtuigen door de firma Hertel (Amsterdam). De daarbij verkregen cijfers zijn ontstellend. Spreker is bevreesd dat indien de Arbeidsinspectie hieraan niet spoedig een einde maakt, alle asbestfabrieken hiertoe zullen overgaan, met alle gevolgen van dien. Het gevaar is zeker niet denkbeeldig dat de daarbij

⁹² Stoom, *Handleiding voor het Stoombedrijf*, 1952, p.546.

⁹³ *Centraal verslag Arbeidsinspectie 1951*, p.161.

⁹⁴ Idem.

⁹⁵ Verslag vergadering districtshoofden Arbeidsinspectie 8 januari 1953.

betrokken arbeiders spoedig aan asbestose zullen gaan lijden. De Directeur-Generaal verzoekt de Silicosecommissie deze kwestie spoedig in behandeling te nemen en zegt de districtshoofden toe dat hun het rapport van TNO in afschrift zal worden toegezonden.”

Een week later, op 14 januari 1953, wendde de Directeur-Generaal van de Arbeid zich per brief tot de Districtshoofden der Arbeidsinspectie en Inspectie van de Havenarbeid en de Directeur van het Veiligheidsinstituut:

“In verband met het besprokene op de jongsleden gehouden districts-hoofdenvergadering inzake de grote gevaren voor de gezondheid bij het asbestspuiten doe ik u hierbij toekomen het desbetreffende rapport van het onderzoek naar de stofverspreiding tijdens deze werkzaamheden. Zoals u bekend is werd op verzoek van uw ambtgenoot te Amsterdam dit onderzoek door de sectie Industrie van de Afdeling Gezondheidstechniek TNO ingesteld.”⁹⁶

Het onderzoek naar de stofverspreiding tijdens het spuiten van asbest bij Werkspoor vond plaats op 5 november 1952 door Crutz Lechleitner, die constateerde dat het isoleren van spoorwegrijtuigen door Hertel een zeer sterke stofverspreiding veroorzaakte. De stofdichtheid was volgens deze onderzoeker afhankelijk van de ruimte waarin gespoten werd. Indien het spuiten plaatsvond in ruimten zonder ventilatieopeningen was de dichtheid ‘uiteraard zeer hoog.’ Crutz concludeerde dat bij de spuitwerkzaamheden een gevaar voor de gezondheid bestond en dat het gevaar ook buiten de wagens aanwezig was.⁹⁷

2.9.3 Asbestspuiten

Het asbestspuitprocédé is in 1931 uitgevonden door het Engelse bedrijf Roberts, een dochterbedrijf van Turner & Newall. In Nederland was het isolatiebedrijf Hertel de enige licentiehouder. Het isolatiemateriaal dat bij het spuiten werd toegepast bestond voor 60 procent uit asbest en voor 40 procent uit cement, met daarbij een vleugje minerale olie. De Engelse auteur Tweedale daarover:

“Like slinging mud, the spray process was simple and highly effective. By the 1950s, covering rates of 400 sq. feet per hour could be achieved, with a layer typically less than ½ inch thick. The spray machine was no more than a bin on wheels, with a spiked belt and a fan to fluff and propel the fibres. The process did not need highly skilled operatives: merely a labourer to open the bags and feed the machine, a spray-gun operator, and another helper to tamp down and smooth the asbestos coating once it had been applied.”⁹⁸

⁹⁶ Brief Directeur-Generaal van de Arbeid 14 januari 1953 aan distriktshoofden Arbeidsinspectie.

⁹⁷ Rapport Creutz Lechleitner, Afdeling Gezondheidstechniek T.N.O. 19 december 1952.

⁹⁸ Tweedale, *Sprayed “Limpet” Asbestos*, in Peters en Peters, *Sourcebook on Asbestos Diseases*, 1999, Vol. 20, p.79-109.

Het bedrijf Roberts verkreeg in 1932 patent op het spuitprocédé in Engeland, en later ook in andere landen. Daarmee had Roberts feitelijk een monopolie op het gebied van het asbestspuiten gedurende 20 jaar. Een van handelsnamen van het procédé was 'Limpet', vandaar dat in de markt de term SLA, Sprayed Limpet Asbestos, ingeburgerd raakte. Het spuitasbest was een succes en werd op vele terreinen toegepast. Niet alleen bleek het een probaat middel voor geluidsisolatie, maar het werd ook aangewend voor het isoleren van treinwagons, locomotieven, machinekamers op schepen en motoren. Daarnaast werd het als brandwerend middel gebruikt. Castleman heeft er op gewezen dat al direct bij de introductie van de 'sprayed asbestos' in 1932 in *The Lancet* werd voorspeld dat het intensief gebruik van spuitasbest zou leiden tot meer gevallen van asbestose. Daarbij merkte *The Lancet* op:

"Though it is true that the workman was provided with a mask, it is equally true that his clothing was covered by asbestos powder."⁹⁹

Tweedale voegde hieraan toe:

"The company replied to this criticism with the unconvincing argument that the dust was blown away by the "natural current of air" in the tunnel. In 1934, however, the spray process was described by a leading occupational health physician as "murderous."¹⁰⁰

Het SLA was voor Roberts een zeer winstgevend product, mede door de licenties verleend aan vele buitenlandse ondernemingen in Noord-Amerika, West-Europa, Australië en Japan. Volgens bedrijfsgegevens van Turner & Newall waren er in 1959 in Groot-Brittannië en het buitenland bij elkaar genomen 667 asbestspuitmachines in bedrijf. Een van deze licentiehouders was Hertel, met 34 machines. Daarmee was Hertel een van de grootste buitenlandse afnemers.¹⁰¹

Over de uitwerking van het asbestspuitprocédé in de praktijk gaf het verslag van de vergadering van de districtshoofden van de Arbeidsinspectie van 11 juli 1968 informatie. Hoofdinspecteur Frankfoort vroeg aandacht vroeg voor bij het spuiten van asbest op scheepswerven:

"Uit metingen bij De Schelde te Vlissingen is gebleken dat de concentratie asbeststof 48 maal de maximaal toelaatbare concentratie bedroeg. Spreker ziet nog geen oplossing. Er worden wel maskers gedragen, doch die bieden onvoldoende beveiliging. De medisch adviseur merkt op dat de werknemers van Hertel die bij De Schelde werkzaam zijn, bij De Schelde onder geregelde medische controle staan. De Directeur-Generaal hoopt dat door de Silicose-

⁹⁹ Castleman, 2005, p.347, *The Lancet* 1:410 (1932).

¹⁰⁰ Tweedale, *Sprayed Limpet Asbestos*, 1999, p.88.

¹⁰¹ Tweedale, *Sprayed Limpet Asbestos*, 1999, p.99.

commissie een bepaald beleid kan worden aangegeven zodat de gevaren kunnen worden ingeperkt.⁷⁷¹⁰²

Hertel & Co. N.V., Fabriek van Verpakkingen en Isolatiematerialen', zoals de oude naam van Hertel voluit luidde, met vestigingen in Amsterdam en Rotterdam, importeerde volgens haar directeur Kolff van Oosterwijk (1920-2003) zowel blauw als bruin asbest uit Engeland. Over de positie van Hertel bij het isolatiewerk op schepen, een van de belangrijkste werkterreinen voor Hertel, verklaarde Kolff van Oosterwijk:

"Hertel was een van de onderaannemers voor het verrichten van isolatiewerkzaamheden. Hertel was op dat gebied een begrip. (...) In de jaren vijftig werden de schotten en dekken ten dele, ik schat voor 20% van het totale oppervlakte, gespoten met asbest. (...) Het aantal mensen van Hertel dat in een machinekamer werkzaam was, wisselde sterk. Als er honderd mensen aanwezig waren, waren er maximaal 10 à 15 van Hertel."⁷⁷¹⁰³

In zijn uit februari 1969 daterende proefschrift gaf Stumphius een beschrijving van de positie van de isoleerders van Hertel op de scheepswerf De Schelde in Vlissingen:

"Het personeel van het isolatiebedrijf omvat ruim 20 personen. (...) Het gehele personeel werd jaarlijks doorgelicht of er werd een kleinbeeldthoraxfoto gemaakt. Aanwijzingen voor het bestaan van een asbestose kwamen hierbij niet naar voren. Voor het overgrote deel van het personeel had echter al sedert jaren een sterke asbestexpositie bestaan. Preventieve maatregelen werden in vroeger jaren nauwelijks genomen. Vaak werd volstaan met het binden van een doek voor de mond tijdens de werkzaamheden. (...) In het begin van de zestiger jaren bleek een oudere werknemer overleden te zijn aan een longcarcinoom; bij obductie werd tevens een asbestose gevonden. Hij was geruime tijd ziek geweest onder de diagnose chronische bronchitis. Naar aanleiding van dit geval verzocht de Arbeidsinspectie aan de bedrijfs-geneeskundige dienst van De Schelde een onderzoek in te stellen. Daartoe werd van het gehele personeel een grote thoraxfoto gemaakt. De resultaten waren ontstellend. Op het röntgenbeeld alléén werden bij 7 van de 20 gemaakte foto's afwijkingen gevonden, waarvan 5 duidelijk wezen in de richting van een asbestose."⁷⁷¹⁰⁴

Nader onderzoek bij door het Instituut voor Longonderzoek van de S.V.B. te Treebeek wees uit dat bij 7 van de 20 Hertel-isoleerders sprake was van asbestose. Bij 6 van de door Stumphius in zijn proefschrift vermelde Hertel-isoleerders met asbestose had hij de diagnose al gesteld in januari 1965, zo bleek uit de brief van Kuiper van 6 maart 1965 aan de Medisch Adviseur van de

¹⁰² Notulen 357^e vergadering distriktshoofden Arbeidsinspectie 11 juli 1968.

¹⁰³ Kolff van Oosterwijk getuigenverklaring 7 november 1997 inzake Van der Lugt/Hertel.

¹⁰⁴ Stumphius 1969, p.133-134.

Arbeidsinspectie.¹⁰⁵ Over de werkwijze van Hertel als isolatiebedrijf verklaarde Kolff van Oosterwijk in 1997 als getuige:

“Hertel verrichtte als onderaannemer isolatiewerkzaamheden in de machinekamer en de accommodatieruimten. Bij isolatiewerkzaamheden in de machinekamer kwam veel stof vrij. (...) Volgens mij stelden wij aan de spuiters van Hertel vanaf de jaren 50 maskers met filterpatronen ter beschikking voor de adembescherming. (...) Hertel was de grootste isoleerder met 70% van de markt in de scheepsbouw. (...) Ik heb veel contact gehad met dr. Stumphius. Ik heb hem geadviseerd over de technische merites. (...) Ik schat dat spuitasbest tot het eind van de jaren zestig is geïmporteerd. Bij de werf De Schelde werd dat gespoten tot 1965/1966. Bij andere werven ging dat spuiten langer door. Bij de NDSM kwam het spuiten een enkel keer voor, maar niet frequent.”¹⁰⁶

Los van spuitasbest werd, aldus de publicatie ‘Asbest in Kaart’ (2006), het totale vezelverbruik door de isolatieindustrie op 11.600 ton geschat, hetgeen slechts 1,5 procent van de totale hoeveelheid asbest was die in Nederland in de 20^e eeuw is gebruikt.¹⁰⁷ Kenmerkend voor het asbestisolatiemateriaal was dat de vezels daarin veel minder hechtgebonden waren dan bijvoorbeeld in asbestcement. Asbest werd verwerkt in materialen bestemd voor thermische, akoestische en elektrische isolatie. Het aantal isolatieproducten waarin asbest was verwerkt, was groot: koord, doek, garen, band, matrassen, schalen, blokken, pakkingen, textiel, kleding, platen, smeersels, papier, karton, vilt en allerlei composieten.

2.9.4 Asbestcementindustrie: Eternit

Van de ruim 770.000 ton asbest, die in Nederland in de 20^e eeuw werd verwerkt, is bijna 54% toegepast in asbestcementproducten.¹⁰⁸ De belangrijkste producenten waren Martinit te Amsterdam (1912), Eternit in Goor (1937), Asbestona in Harderwijk (1935), Nefabas in Heemstede-Oosterhout (1940) en Ferrocal in Doesburg (1934).

Al vroeg in de 20^e eeuw exporteerde het Belgische Eternitbedrijf van de familie Emsens een groot deel van haar asbestcementproducten, waarvan ook een aanzienlijk deel naar Nederland. Een van de Nederlandse importeurs was het Rotterdamse aannemingsbedrijf Van den Berg. De door dit bedrijf in 1927 uitgebrachte brochure onder de titel ‘Eternit’, bevatte een uitgebreide toelichting op de Eternitproducten, die Van den Berg betrok van de Belgische Eternitfabriek. Onder de leuze ‘Eternit is eeuwigdurend’ werden de asbesthoudende vlakke platen, golfplaten, leien, nokken, windveren en jaloeziebladen lovend

¹⁰⁵ Kuiper brief 6 maart 1965 aan Medisch Adviseur Arbeidsinspectie.

¹⁰⁶ Kolff van Oosterwijk getuigenverklaring 7 november 1997 inzake Van der Lugt/Hertel.

¹⁰⁷ *Asbest in Kaart*, 2006, p.70.

¹⁰⁸ *Asbest in Kaart*, 2006, p.32.

beschreven. De golfplaten waren ‘waterdicht, brandvrij, niet roestend, zonder onderhoud, isolerend, bestand tegen alle weersinvloeden, rook en andere chemische inwerkingen’. Deze golfplaten waren volgens Van den Berg ‘bruikbaar voor ieder doel’, zoals ‘dakbedekkingen en wandbekledingen op en aan tijdelijke woningen, autogarages, landbouwschuren, veestallen, varkensschuren, kali-loodsen, stationsgebouwen, chilispeter-bergplaatsen, stokerijen, ketelhuizen, gasfabrieken, chemische fabrieken, hooischelven, houtloodsen enz.’

In 1935 besloot het Belgische Eternitconcern naast de in 1930 overgenomen Martinifabriek in Amsterdam in Goor (Ov) zelf een nieuwe asbestcementfabriek op te richten. Dit Eternitbedrijf, dat een volle dochteronderneming van Eternit België was, produceerde vanaf de opening in juli 1937 asbestcementbuizen. In de jaren veertig en vijftig werd het assortiment van de fabriek uitgebreid, waardoor dit bedrijf met afstand de grootste Nederlandse asbestcementfabriek werd.¹⁰⁹ Eternit Goor bleef asbestcementproducten fabriceren tot aan het algehele asbestverbod van 1 juli 1993. Nadat het Belgische Eternitconcern reeds voor 1940 de asbestcementbedrijven Martinif en Asbestona had overgenomen, slaagde het concern er na 1945 in om de nog overgebleven concurrenten, Nefabas en Ferrocal, ook over te nemen, waardoor de gehele Nederlandse asbestcementfabricage in handen van het Belgische Eternitconcern kwam te berusten.

Daarnaast was ook het grootste deel van de import van deze producten van Eternit België afkomstig. Het Centraal Instituut voor Industrieontwikkeling merkte in 1947 over de asbestcementplaten op dat Eternit in Goor en Asbestona in Harderwijk de belangrijkste fabrikanten van deze platen in Nederland waren. Over de situatie op de markt vóór 1940 werd, zonder nadere toelichting, gesteld dat de platenproductie nog nooit op volle capaciteit had gedraaid en zelfs altijd verliesgevend was geweest. Dat was volgens het instituut veroorzaakt door ‘de Belgische prijzenpolitiek’:

“In dit land bevindt zich een vrij grote sterk gekartelleerde asbestcementindustrie, welke na de oprichting in Nederland van een asbestcementfabriek de Nederlandse markt voorzag van platen tegen ‘dumpingprijzen.’”¹¹⁰

Over de import van asbestcementwaren in 1939 merkte het instituut op dat het handelde om 22.709 ton, waarvan 22.674 ton afkomstig was uit België.

¹⁰⁹ N.V. Eternit, Amsterdam, *Verslag directie aan aandeelhoudersvergadering 16 juni 1948*, p.1: ‘De vooruitzichten van ons bedrijf mogen nog steeds gunstig worden geacht, hoewel ook nu nog de aanvoer van een onzer voornaamste grondstoffen, het asbest, zorg blijft baren. Mede in verband hiermede werd aan de fabriek te Goor begonnen met het bouwen van een installatie voor de fabricatie van brandvrije boardplaat, naast de gewone Eternit vlakke en gegolfde platen.’

¹¹⁰ Centraal Instituut voor Industrieontwikkeling, Den Haag, april 1947, p.7.

Eternit Nederland had een belangrijk aandeel in de na 1945 sterk gestegen productie. In de cijfers die Eternit in 1963 meldde aan de het college van rijksbemiddelaars, werd dat zichtbaar:

“Hieronder geven wij u de productiecijfers van de 6 buizen- en platenmachines over de jaren 1959 t/m 1962.

1959:	8.467.227	m ² /5mm,
1960:	9.427.910	m ² /5mm,
1961:	10.021.925	m ² /5mm
1962:	9.338.546	m ² /5mm. ¹¹¹

Het grootste deel van de asbestcementproducten werd in de bouwsector toegepast. De uit 1984 daterende publicatie van de Stichting Bedrijfsgezondheidsdienst voor de bouwnijverheid bevatte een inventarisatie van de asbestcementmaterialen in de bouw in 1982.¹¹² Het verbruik aan golfplaten bedroeg dat jaar 78.428 ton, goed voor 5.300.000 m². Bij de vlakke platen was het verbruik 38.607 ton, overeenkomend met circa 2.200.000 m². Bij de buizen en hulpstukken lag het verbruik op 16.068 ton en bij de overige bouwmaterialen op 3.982 ton, goed voor circa 250.000 m². In totaal handelde het volgens deze publicatie in 1982 om circa 170.000 ton. In zijn publicatie in *De Veiligheid* (1984) merkte Timmerman over het onderwerp asbestcement op:

“Het overgrote deel van de in Nederland geïmporteerde asbest, wat voornamelijk witte asbest is, wordt gebruikt voor de vervaardiging van asbestcement. In de Nederlandse bouwnijverheid wordt al sinds enkele jaren circa 200.000 ton asbestcement in bouwwerken verwerkt. Door de komst van het Asbestbesluit is er in deze hoeveelheid geen verandering gekomen.”¹¹³

Timmerman deelde daarbij het asbestcementmateriaal onder in golfplaten (70%) en vlakke platen (30%). Van de totale hoeveelheid golfplaten werd 70%, d.w.z. circa 100.000 ton, verwerkt in daken in de agrarische sector. De Eternitfabriek in Goor nam het grootste deel van deze asbestcementproductie voor haar rekening. Volgens haar eigen cijfers produceerde Eternit in Goor begin jaren zestig bijna 10 miljoen m² asbestcement per jaar. Het verslag van de OR van Eternit Goor van 16 februari 1978 meldde dat er in 1977 in m²/5mm uitgedrukt 14.000.000 m² was verkocht, hetgeen ten opzichte van 1976 een daling van 9 procent was. Het jaarverslag van de Belgische moedermaatschappij van Eternit

¹¹¹ Brief Eternit 31 mei 1963 aan College Rijksbemiddelaars.

¹¹² Stichting Bedrijfsgezondheidsdienst voor de Bouwnijverheid, *Inventarisatie Asbestcementmaterialen in de bouw*, maart 1984, p.6.

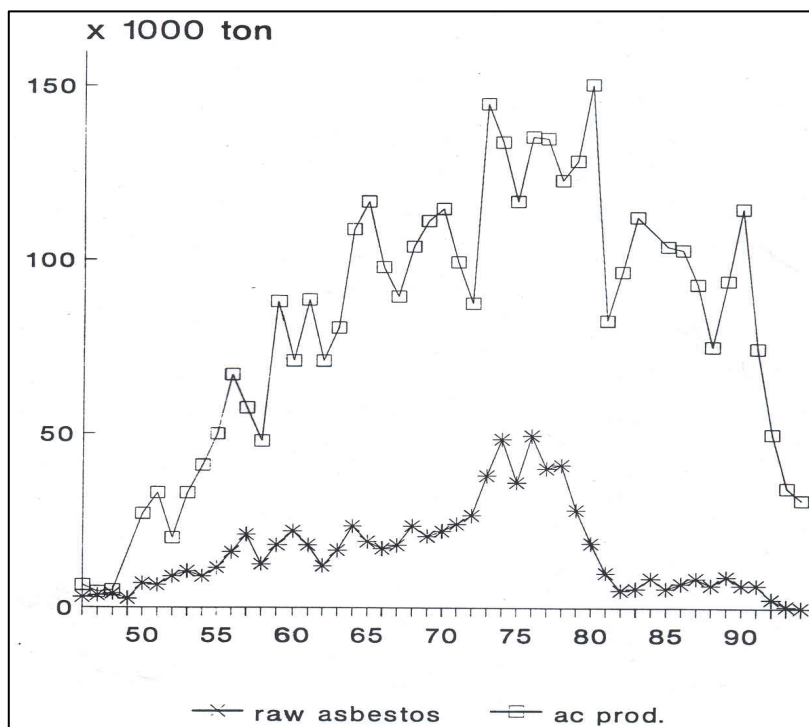
¹¹³ *De Veiligheid* 60, 1984, nr. 10, p.505-507: *Asbest in de Bouw*, door Ing. J. Timmerman.

Goor merkte ten aanzien van het jaar 1990 over de prestaties van Eternit B.V. (Hollande) op:

“L’usine de Goor a produit 10,2 millions m²/5mm de plaques ondulées, soit 14% de plus que le budget.”¹¹⁴

2.9.5 Invoer ruwe asbest en asbestcementproducten

De onderstaande grafiek toont de ontwikkeling van de invoer van ruwe asbest en asbestcementproducten tussen 1950 en 1994. Voor beide categorieën lagen de topjaren in de jaren zeventig. De invoer van zowel ruwe asbest als asbestcementproducten daalde sterk na het asbestbesluit van 1978, maar de invoer van de laatste categorie herstelde zich daarna sterk totdat in 1990 de definitieve teruggang inzette, die eindigde bij het asbestverbod van juli 1993.¹¹⁵



2.9.6 Martinit

Het begin van de Nederlandse asbestcementproductie lag in 1912 bij de oprichting van de ‘Eerste Nederlandsche Fabriek van Asbest-Cementplaten Martinit’ aan de Cruquiusweg in Amsterdam. Deze fabriek, die over het

¹¹⁴ Jaarverslag 1990 Eternit Group p.7.

¹¹⁵ Burdorf e.a. 1997.

Eternitprocédé van Hatschek beschikte, produceerde aanvankelijk alleen vlakke platen van asbestcement. Later werd ook de fabricage van leien en golfplaten uit asbestcement ter hand genomen. In de jaren twintig kwam er een afdeling in de Martinitfabriek bij die zich toeleegde op de productie van 'vormstukken' zoals schoorsteenmantels, rookkappen, schoorsteenkanalen en goten. In advertenties uit die periode prees Martinit haar producten aan als 'Eenigst Nederlandsch fabrikaat', de asbestcementleien waren 'licht, sterk, onverwoestbaar en tegen iedere weersgesteldheid bestand.' De asbestcementen golfplaten waren 'beter dan ijzeren platen, roestvrij en isoleerend.' De asbestcementen vlakke platen waren bestemd voor 'plafonds, deurpaneelen, lambriseeringen en kiosken'; de platen waren 'brandvrij, isoleerend en vochtwerend' en bovendien krompen en scheurden ze niet. Hoewel in het blad *De Natuur* in 1924 werd gemeld dat de Martinitfabriek zich een plaats op de wereldmarkt had veroverd en met succes de strijd tegen de buitenlandse concurrentie kon aanbinden, kwam uit de jaarverslagen van Martinit in die jaren een ander beeld naar voren. Volgens Van Oss Effectenboek voor 1927 kampte Martinit al in 1925 met grote problemen. Over 1926 en 1927 bracht Martinit geen jaarverslagen meer uit en in 1928 zag Martinit zich gedwongen te reorganiseren. Dat baatte het bedrijf niet. Enkele jaren later werd Martinit overgenomen door haar grootste concurrent, het Belgische Eternitbedrijf onder leiding van de familie Emsens. Het Eternitmoederbedrijf besloot om in de Martinitfabriek in Amsterdam alleen nog vormstukken te produceren, de vlakke asbestcementplaten en golfplaten werden geïmporteerd vanuit de Eternitmoederfabriek in België. Midden jaren vijftig verplaatste Eternit de fabricage van vormstukken van de oude Martinitfabriek in Amsterdam naar Goor en werd de productie in Amsterdam beëindigd.

2.9.7 Asbestona

Eind jaren dertig werd de in Harderwijk gevestigde asbestcementfabriek 'Asbestona', in 1935 opgericht als concurrent van Martinit/Eternit, in alle stilte, ook door Eternit België overgenomen. Qua omvang was Asbestona de tweede producent van asbestcementproducten. Naast de bekende 'oude' producten als golfplaten, vlakke platen, pijpen, buizen, kanalen, schoorsteen- en ventilatiekappen en talloze hulpstukken fabriceerde Asbestona ook 'nieuwe' producten als de glasal en massal luxeplaten. Asbestona werd vooral bekend door haar Nobrand brandwerende isolatieplaten. Er bestond een belangrijk verschil tussen deze Nobrandaplaten en de asbestcementplaten, omdat voor de fabricage van de Nobrandaplaten geen gebruik werd gemaakt van het wit asbest, de grondstof voor de asbestcementproducten, maar van bruin asbest, amosiet. De Nobrandaplaten bestonden voor 30 tot 60 procent uit amosiet en waren, anders dan de asbestcementplaten, niet 'hechtgebonden.' Nadat wetswijziging in 1983 een einde gemaakt had aan de productie van Nobrandaplaten, ging Eternit over tot sluiting van Asbestona, waardoor Eternit Goor als enige Nederlandse fabriek voor asbestcementwaren overbleef.

2.9.8 Nefabas

De NV Nederlandse Fabrik van Asbestproducten ‘Asbestos’, beter bekend als Nefabas, dat aanvankelijk gevestigd was in Heemstede en later in Oosterhout, werd eind jaren veertig overgenomen door Eternit België. Nefabas produceerde voornamelijk asbestisolatieplaten, maar in een later stadium ook houtwol-cementplaten, asbestdoek en asbestkoord. Nefabas, qua omvang een relatief klein bedrijf is, is vooral bekend geworden door asbestisolatieplaten. Door het Asbestbesluit Warenwet uit 1983 werden deze platen verboden. In hetzelfde jaar ging Eternit over tot beëindiging van de asbestproductie bij Nefabas.

2.9.9 Asbesttextielindustrie

Anders dan in Engeland, Frankrijk en Duitsland was de asbesttextielindustrie in ons land slechts van beperkte omvang. De enige asbestspinnerij en -weverij in Nederland was het bedrijf Kooy in Enschede. In de vergaderingen van de medici van de Arbeidsinspectie in 1950 en 1951 werd uitgebreid aandacht besteed aan de arbeidsomstandigheden bij Kooy. De toestand in het bedrijf zou onbevredigend zijn vanwege de grote stofverspreiding. Onderzoek door medici van de Arbeidsinspectie bij Kooy wees uit dat bij drie arbeiders sprake was van asbestose en dat bovendien de blootstelling aan het asbeststof in deze gevallen korter was geweest dan gewoonlijk voor het zich ontwikkelen van de voor asbestose aangenomen vereiste minimumtermijn van tien jaren.¹¹⁶

2.9.10 Asbestvloerbedekkingindustrie

De vierde asbestverwerkende bedrijfstak, die eind jaren zestig sterk opkwam, betrof de vinylvloerbedekkingsindustrie waarvan Forbo in Assendelft/Krommenie en Coevorden en Balamundi in Huizen de belangrijkste bedrijven waren.¹¹⁷ Voor haar in 1968 gestarte productie gebruikte Forbo een ‘drager’ van asbestpapier, die geleverd werd door de Van Gelderpapierfabriek in het nabijgelegen Wormer en die voor niet minder dan 85 procent uit asbest bestond. In 1969 rapporteerde De Valk, 1^e Hoofdgeneeskundige van de Arbeidsinspectie, aan de Medisch Adviseur en de ‘Asbestosecommissie’ over zijn bezoek aan de fabriek van Van Gelder, waar asbestpapier werd gemaakt dat diende als grondstof voor vloerbedekking. In het productieproces bij Van Gelder trad aanzienlijk stofvorming op. Mede vanwege recente perspublicaties over het gevaar van asbest, zo vernam De Valk, hadden werknemers bij Van Gelder geweigerd een schip met asbest te lossen. De Valk constateerde dat er grote problemen waren door de stofvorming ondanks de aangebrachte afzuiging en het gebruik van ‘tamelijk primitieve stofmaskertjes.’¹¹⁸

¹¹⁶ *Jaarverslag Arbeidsinspectie 1951*, p.161.

¹¹⁷ *Asbest in Kaart*, 2006, p.66-69.

¹¹⁸ De Valk d.d. 31 maart 1969 aan Medisch Adviseur Arbeidsinspectie.

In 1974 vroeg Van Gelder Papier een nieuwe hinderwetvergunning aan bij de gemeente Wormer. Dat leidde ertoe dat de Werkgroep Asbest Wormer onder leiding van Koelemeijer in het geweer kwam en voorjaar 1975 de brochure ‘Asbest’ publiceerde, waarin het gevaar van het gebruik van asbest door Van Gelder voor de omwonenden van de fabriek uiteengezet werd. De werkgroep concludeerde in haar brochure:

“Het overgrote deel van het door Van Gelder Papier gemaakte asbestvilt wordt verwerkt tot ‘Novilon’. Novilon is geen onmisbaar produkt in onze maatschappij. Bovendien zijn er vervangende materialen voor asbest bekend. Asbest is een kankerverwekkende stof en komt met de productie van asbestvilt vrij in ons milieu. Het maken van winst was voor Van Gelder Papier het motief om dit productieproces te ontwikkelen. Het gevaar voor de volksgezondheid is ons motief om de productie van asbestvilt ten sterkste af te keuren. De gemeente dient geen hinderwetvergunning voor de verwerking van asbest af te geven.”¹¹⁹

In augustus 1976 hield de gemeenteraad van Wormer een hoorzitting over de aanvraag voor een hinderwetvergunning door Van Gelder Papier. Tot de insprekers op deze hoorzitting behoorden naast de Industriebond NVV Stumphius en Meyer, beiden lid van de Begeleidingscommissie Asbestexpositie TNO. In de toelichting op haar standpunt wees de Industriebond er op dat op de eerdere hoorzitting in november 1974 bezwaren waren geformuleerd door o.a. de heer Koelemeijer. De Industriebond NVV onderschreef die bezwaren.

“Artikel 2 van het ontwerpbesluit geeft ons voldoende houvast dat een dergelijk asbestvezelbevattend product niet zou moeten worden vervaardigd.(..) De stelling dat er vraag naar asbestvilt is en dat het dus moet worden vervaardigd onderschrijven wij niet.(..) Een stof, die zo ernstige bezwaren voor de gezondheid van de werknemers, de verwerkers, de gebruikers en via het externe milieu voor de bevolking met zich brengt, dient ook in dat geval uit onze samenleving te worden gebannen. Ook stellen wij de gezondheid en veiligheid boven de waarde van economisch voordeel of technische noodzaak, hoe ook aangetoond.(..) De absolute garantie dat geen asbestvezel in het interne en externe milieu terecht komt, kan niet worden gegeven. Dat houdt het bestaan van risico in, dat, hoe klein het ook zou blijken te zijn, niet mag worden aanvaard.”

Dat de leden van de TNO-commissie, Stumphius en Meyer, daar anders over dachten, werd verwoord in het verslag van de TNO-commissie van 22 november 1976.¹²⁰ Volgens het verslag hadden Stumphius en Meyer geconstateerd dat, indien het bedrijf zou voldoen aan de maatregelen, die conform de hinderwet verplicht zouden worden gesteld, er voor het milieu niet zoveel risico zou zijn.

¹¹⁹ Werkgroep Asbest Wormer 1975: ‘Asbest’, 9 pagina’s.

¹²⁰ Verslag 12^e vergadering Begeleidingscommissie Asbestexpositie TNO d.d. 22 november 1976, p.4.

Omdat het bedrijf bovendien op zoek was naar vervangingsmiddelen hadden Stumphius en Meyer geadviseerd om de hinderwetvergunning voor twee jaar te verlenen. Ook vermeldde het verslag dat ‘een actiegroep’ tegen dit voorstel inmiddels in beroep was gegaan. Deze Anti-Asbest Werkgroep Wormer had zich bij brief van 7 oktober 1976 ook tot de minister Boersma (ARP) van Sociale Zaken gewend. De werkgroep stelde dat Novilon geen noodzakelijk product was en wees de minister erop dat hij bij de aanstaande behandeling van het Asbestbesluit in de Kamer de gelegenheid had om het verwerken van asbest bij Van Gelder te stoppen.

Het Asbestbesluit 1977 leidde er niet toe dat de toepassing van asbest in vloerbedekking verboden werd. De maatschappelijke bezwaren tegen het gebruik van asbest in consumentenproducten hadden begin jaren tachtig wel tot gevolg dat de belangstelling voor vloerbedekking met een asbesthoudende onderlaag sterk terugliep. De inwerkingtreding van het Asbestbesluit Warenwet in 1983, waarin bepaald werd dat de meeste asbesthoudende artikelen moesten worden voorzien van een etiket waarin op het gevaar van asbest werd gewezen, betekende het definitieve einde van de asbesthoudende vloerbedekking.¹²¹

2.10 Asbestziekten

2.11 Inleiding

De technische eigenschappen, die asbest maken tot een stof die bruikbaar is voor een schier eindeloze reeks van toepassingen, betekenen tegelijk de schaduwzijde van het bijna onverwoestbare mineraal. Eenmaal gedolven blijft asbest altijd in het milieu aanwezig, tenzij het daaruit weer door mensenhanden verwijderd wordt. Het contact met asbestvezels, dat voornamelijk via inademing plaatsvindt, kan leiden tot ernstige aantasting van de gezondheid.

Hierna beschrijf ik de medische kennisontwikkeling rond asbest, die in drie aspecten uiteenvalt. De aandoeningen veroorzaakt door de blootstelling aan asbest worden onderscheiden in niet-kwaadaardige en kwaadaardige.¹²² Tot de categorie niet-kwaadaardige asbestaandoeningen worden gerekend de pleurale plaques, de diffuse pleuraverbreiding, de pleurale vochtophoping en de asbestose, met daarbij de aantekening dat de ziekte asbestose onder omstandigheden ook tot het overlijden van de patiënt kan leiden. Onder de kwaadaardige asbestaandoeningen worden begrepen longkanker en maligne mesothelioom, zijnde long- en buikvlieskanker. De belangrijkste vormen van asbestziekten zijn asbestose, longkanker en maligne mesothelioom.

¹²¹ *Asbestbesluit Warenwet 1983*, Stb 1983, nr.418; Asbest in Kaart, 2006, p.23, 66-69.

¹²² Hoogsteden, *Asbestgerelateerde aandoeningen van de long en pleura*, in: Asbestslachtoffers 1997, bijlage 1, pag. 51 e.v.

2.12 Asbestose

2.12.1 Historie

Aan het einde van de 19^e eeuw werd in een aantal landen in asbestverwerkende bedrijven vastgesteld dat inademing van asbeststof schadelijk was voor de longen. Het duurde tot 1927 voordat de Engelse patholoog Cooke als eerste arts de term ‘pulmonaire asbestose’ hanteerde, spoedig afgekort tot asbestose.¹²³ Deze diagnose werd snel in een groot aantal medische publicaties uit verschillende landen bevestigd. De medische adviseur van de Engelse Arbeidsinspectie Merewether publiceerde in 1930 een baanbrekend artikel over asbestose.¹²⁴ Dat had tot gevolg dat het oorzakelijk verband tussen de inademing van asbeststof en de ziekte asbestose in brede kring aanvaard werd. De Engelse overheid ging er in 1931 als eerste toe over om asbestose als beroepsziekte te erkennen. In 1933 publiceerde Merewether de tweede invloedrijke publicatie: ‘A memorandum on asbestosis.’¹²⁵ In 1936 beschreef Bohne in Duitsland de ziektegeschiedenis van een vrouw, bij wie na 3 jaar werken in een asbestfabriek asbestose werd vastgesteld.¹²⁶ Aan de gevolgen van deze ziekte overleed zij. In hetzelfde jaar werd ook in Duitsland asbestose als beroepsziekte aangemerkt.

De eerste publicatie over de diagnose asbestose in de Nederlandse vakliteratuur was afkomstig van Remijnse in 1930.¹²⁷ In de jaren dertig werden de eerste meldingen van asbestose als beroepsziekte gemeld in de jaarverslagen van de Arbeidsinspectie. Al in 1942 deed Hampe in zijn proefschrift over stoflongen een dringend beroep op de overheid om asbestose als beroepsziekte te erkennen.¹²⁸ In de uitgave van het blad *De Veiligheid* van mei 1943 publiceerde Van Luijt, de medisch adviseur van de Arbeidsinspectie, een beschouwing over asbestose, waarin hij naar voren bracht dat er verschillende soorten asbest bestonden en dat het vermoeden bestond dat wit asbest gevaarlijker was dan blauw asbest. Omdat er geen geneesmiddel bestond tegen de ziekte asbestose moest er volgens Van Luijt naar gestreefd worden de ziekte te voorkomen. Asbestose kwam volgens hem voor in bedrijven waar met het ruwe asbest werd gewerkt. Over de toepassing van asbest merkte hij op dat er van asbesthoudend textiel ‘warmtekerende kledingstukken’ werden gemaakt, dat asbest gebruikt werd voor het ‘opvullen van kussens’ voor isolatie en dat men van asbest gemengd met cement platen, buizen en dakpannen maakte. Daar voegde Van Luijt aan toe:

¹²³ Cooke, *Fibrosis of the lungs due to the inhalation of asbestos dust*, in BJIM 1924 II, p.147.

¹²⁴ Merewether, *The occurrence of pulmonary fibrosis and other pulmonary affections in asbestos workers*, in: J. Ind. Hyg. Tox.12, 1930.

¹²⁵ Merewether, *A memorandum on asbestosis*, in: Tubercle, november-december 1933.

¹²⁶ Bohne, *Über Asbestose*, in: Deutsche Medizinische Wochenschrift, 5 juni 1936.

¹²⁷ Swuste, Burdorf, Klaver, *Asbest, het inzicht in de schadelijke gevolgen in de periode 1930-1969 in Nederland*, 1988, p.20.

¹²⁸ Hampe, *Stof en Stoflongen, in het bijzonder over silicose en silicatose*, 1942.

“In het stof, dat bij het zagen en polijsten dezer voorwerpen optreedt, komt een belangrijke hoeveelheid asbest voor. In het textielbedrijf schijnen de arbeiders aan de kaarden meer gevaar te lopen dan de spinners en deze weer meer dan de wevers.”¹²⁹

Drie jaar later publiceerde Van Luijt in het artikel ‘Een en ander over kanker en beroep’ er op dat longkanker kon optreden bij personen, die lang met asbest hadden gewerkt en daardoor asbestose hadden gekregen.¹³⁰

Op 15 oktober 1949 erkende de Nederlandse overheid in het kader van de Ongevallenwet (OW) asbestose als beroepsziekte.¹³¹ Deze erkenning hield in dat werknemers, bij wie asbestose was vastgesteld en daardoor arbeidsongeschikt waren, tegenover de overheid aanspraak konden maken op een uitkering. Deze uitkering bedroeg in geval van volledige arbeidsongeschiktheid 80% van het gederfde loon tijdens het eerste jaar en 70% in de jaren erna. Dat de OW ook dekking bood voor beroepsziekten was mogelijk geworden door de uitbreiding van de OW in 1928, waarbij beroepsziekten gelijkgesteld werden met ongevallen.

2.12.2 Definitie

“Asbestose noemt men de longfibrose die ontstaat wanneer gedurende langere tijd asbeststof wordt ingeademd,” zo luidde in 1955 de definitie van Bezemer, de medisch adviseur van de Arbeidsinspectie, die eraan toevoegde: ‘De diagnose “asbestose” wordt gesteld op de beroepsanamnese, de bevindingen op de röntgenfoto der longen en de klinische verschijnselen.’¹³² Hoogsteden gebruikte in 1997 een soortgelijke omschrijving: ‘Asbestose is een progressieve (voortschrijdende) longfibrose ten gevolge van de aanwezigheid van asbestvezels in de long. (...) Asbestose is dosisgerelateerd en er is vaak een hoge expositie aan asbestvezels geweest in het verleden. De latentieperiode is dikwijls omgekeerd evenredig met de hoogte van de expositie en kan wel 10 à 20 jaar bedragen. Het fibroseringsproces kan doorgaan ook wanneer de patiënt niet langer met asbest werkt.’¹³³

In 1976 gaven Stumphius en Stokvis een beschrijving van het ziekteverloop bij asbestose ‘de typische beroepsziekte bij asbestwerkers, die blootgesteld worden aan hoge concentraties asbeststof in de werksituatie.’ Na enige tijd ontwikkelt zich, aldus deze auteurs, onherroepelijk een fibrose van een wisselend snel, maar niet te stuiten progressief type. Ook na beëindiging van de blootstelling

¹²⁹ Van Luyt, *Asbestose*, De Veiligheid, 1943, p.50-51.

¹³⁰ Van Luyt, *Een en ander over kanker en beroep*, De Veiligheid, 1946, p.84-85.

¹³¹ Staatsblad No. J 464, Besluit van 15 oktober 1949, Artikel II.

¹³² Bezemer, 1955, ‘*Stoflongen*’, in De Veiligheid, juni 1955.

¹³³ Hoogsteden, 1997, p.54.

schrijdt de fibrose voort met alle gevolgen daarvan voor de patiënt: ‘De ziekte leidt onherroepelijk tot invaliditeit.’¹³⁴

Het verloop van de prognose van de asbestose is zeer wisselend. Ook na een lange latentieperiode van 20 jaar kan zich nog asbestose ontwikkelen. Nadat de diagnose asbestose is gesteld kan de verdere ontwikkeling van de ziekte zeer verschillend zijn. De ziekte kan zich in redelijke korte tijd progressief ontwikkelen, maar ook is het mogelijk dat de verbindweefseling, die typerend is voor asbestose, zich nog uitstrekt over een periode van 20 jaar en daarbij relatief goedaardig verloopt.¹³⁵

Hoewel zowel de blootstelling aan tabak als aan asbest schadelijk is voor de functie van de longen, is niet aangetoond dat het roken van tabak een directe invloed heeft op het ontstaan en het voortschrijden van asbestose.¹³⁶

2.12.3 Incidentie

Aanvankelijk werd asbest voornamelijk gebruikt in de isolatieindustrie, vooral in de scheepsbouwsector, die met name gevestigd was in Amsterdam, Rotterdam en Vlissingen. Reeds in de tweede helft van de jaren dertig maakten de jaarverslagen van de Arbeidsinspectie melding van asbestisoleerders, die waren overleden aan de gevolgen van asbestose. Na 1950 nam het aantal gevallen van asbestose sterk toe. In de jaarverslagen van de Arbeidsinspectie over de periode van 1931 t/m 1969 werden in totaal 243 gevallen van asbestose gemeld.¹³⁷ In 1953 maakte Bezemer, de medisch adviseur van de Arbeidsinspectie, de tussenstand op aan de hand van de gegevens van de jaarverslagen van de Arbeidsinspectie over de periode 1937 – 1952:

“Het aantal van 25, gevonden bij incidenteel onderzoek gedurende de laatste 16 jaar, sterkt mij in mijn overtuiging dat bij het systematisch uitkammen van de asbest-verwerkende industrie, zou blijken dat het aantal gevallen van asbestosis in ons land niet te verwaarlozen is.”¹³⁸

Dat vermoeden werd 3 jaar later bevestigd bij onderzoeken van de Arbeidsinspectie over de jaren 1953 t/m 1955 onder 246 isoleerders. Het bleek dat er bij 107 (43,5%) van de isoleerders sprake was van asbestose in verschillende stadia. Verdere onderzoeken van de Arbeidsinspectie en de ervaringen van de Rijksverzekeringsbank in de jaren vijftig en zestig bevestigden die conclusie. In april 1965 merkte Kuiper, de toenmalige medische adviseur van de Arbeidsinspectie, in een vergadering van de medici op:

¹³⁴ Stumphius, Stokvis, *Een patiënt met asbestose*, NTvG 1976, 54, p.889-892.

¹³⁵ Hoogsteden, 1997, p.56.

¹³⁶ Gezondheidsraad *Protocolen asbestziekten: asbestose*, 1999, p.27.

¹³⁷ Swuste e.a. 1988, p.40.

¹³⁸ Bezemer, medisch adviseur Arbeidsinspectie, 6 februari 1953.

“Asbestose heeft misschien niet dezelfde onaangename klank als silicose maar ook door asbestose zijn reeds vele gevallen van invaliditeit alsmede sterfgevallen opgetreden.”¹³⁹

In augustus 1967 besteedden de distriktshoofden van de Arbeidsinspectie speciaal aandacht aan de diagnose asbestose in relatie tot longkanker en aan mesotheliom:

“Het is reeds lang bekend dat blootstelling aan beduidende hoeveelheden asbeststof op de duur een ernstige vorm van stoflong-asbestose kan veroorzaken. Ook is bekend dat een belangrijk percentage asbestoselijders longcarcinoom krijgt. Dr. Miedema bestudeerde 70 statussen in het archief van de SVB. Het bleek dat meer dan 50% der asbestosegevallen aan een complicerend longcarcinoom leed.

Nieuw zijn echter de waarnemingen in Zuid-Afrika, Engeland en Amerika en ook van een BGD in het eigen land dat wanneer men uitgaat van lijdens aan een betrekkelijk zeldzaam voorkomende kwaadaardige tumor, mesotheliom genaamd, en teruggaat in de voorgeschiedenis van deze patiënten men in een belangrijk percentage geringe asbestblootstelling vindt (bijv. wonen in de buurt van een asbestmijn of asbestfabriek, getrouwd zijn geweest met een asbestarbeider, werkzaamheden op een scheepswerf etc.). Bovendien treft men in de longen van mesotheliomlijders herhaaldelijk asbestlichaampjes aan. Een en ander betekend [sic] dat het gebruik van asbest mogelijk een algemene volksgezondheidsproblematiek met zich brengt, waardoor het streven naar vervangingsmiddelen urgent is geworden.”¹⁴⁰

Stumphius kwam in de jaren zestig als bedrijfsarts op de scheepswerf De Schelde te Vlissingen met het asbestvraagstuk in aanraking. In het kader van het onderzoek voor zijn proefschrift, dat liep van 1962 tot 1969, onderzocht hij in 1965 en 1966 20 isoleerders van het isolatiebedrijf Hertel, die permanent bij De Schelde werkzaam waren:

“(..) In het begin van de zestiger jaren bleek een oudere werknemer overleden te zijn aan een longcarcinoom; bij obductie werd tevens een asbestose gevonden. Hij was geruime tijd ziek geweest onder de diagnose chronische bronchitis. Naar aanleiding van dit geval verzocht de Arbeidsinspectie aan de bedrijfsgeneeskundige dienst van De Schelde een onderzoek in te stellen. Daartoe werd van het gehele personeel een grote thoraxfoto gemaakt. De resultaten waren ontstellend. Op het röntgenbeeld alléén werden bij 7 van de 20 gemaakte foto's afwijkingen gevonden, waarvan 5 duidelijk wezen in de richting van een asbestose.”¹⁴¹

¹³⁹ Kuiper, *Notulen 392^e vergadering medici Arbeidsinspectie* d.d. 20 april 1965.

¹⁴⁰ *Notulen 344^e vergadering districtshoofdenvergadering Arbeidsinspectie* d.d. 10 augustus 1967.

¹⁴¹ Stumphius, 1969, p.133.

De isoleerders van Hertel werkzaam bij De Schelde werden ook in 1968 nog blootgesteld. Dit kwam aan de orde tijdens de vergadering van de districts-
hoofden van de Arbeidsinspectie op 11 juli 1968. Op die bijeenkomst vroeg Frankfoort aandacht voor de gevaren bij het spuiten van asbest. Uit metingen bij De Schelde was volgens Frankfoort gebleken dat de concentratie asbeststof 48 maal de maximaal toelaatbare concentratie bedroeg.

“Spreker ziet nog geen oplossing. Er worden wel maskers gedragen, doch die bieden onvoldoende beveiliging.”¹⁴²

In september 1968 behandelde de Silicosecommissie van de Arbeidsinspectie het ‘asbestosevraagstuk.’ Miedema berichtte de commissieleden dat hij in Amsterdam in de gelegenheid was geweest om de fabriekspopulatie van 2 asbestfabrieken te onderzoeken. Van de 120 man die hij daarbij had onderzocht, hadden er 27 (22%) een duidelijke asbestose, 4 gevallen waren verdacht van asbestose en in 1 geval was mogelijk sprake van een pleura-mesothelioom. Verder had hij nog in twee andere bedrijven asbestose-onderzoek verricht. In het ene bedrijf bleken van de 40 werknemers er 8 asbestose te hebben, bij 2 andere werknemers bestond er verdenking op asbestose. In het andere bedrijf vond Miedema onder 31 werknemers 3 gevallen van asbestose en 5 verdenkingen op asbestose.¹⁴³ Snijder, verbonden aan de universiteit van Amsterdam, merkte in zijn artikel ‘Klinische Les’ van december 1966, over asbestose op:

“De asbestose stelt ons in de eerste plaats voor belangrijke problemen op het terrein van de epidemiologie. Voor bepaalde categorieën werkers wordt algemeen rekening gehouden met het gevaar dat asbest oplevert. Dit geldt vooral voor degenen die in asbestmijnen en in asbestfabrieken werken, en ook wel voor bepaalde vaklieden die veel asbesthoudend materiaal toepassen, bijv. isoleerders. Er dreigen echter ook gevaren voor groepen, waarvoor die niet zo voor de hand liggen. Dit hangt mede samen met het nog steeds stijgende aantal technische toepassingen van asbest. Zonder dat men zich dat altijd voldoende realiseert, kunnen o.a. aan asbest blootgesteld zijn: bouwvakarbeiders, fitters, scheepsslopers, huisgenoten van asbestwerkers (schoonmaken van kleding!) en mensen die wonen in de omgeving van asbestmijnen en asbestverwerkende industrieën of aan wegen waarlangs asbest wordt getransporteerd. Niet lang geleden kon men in de Lancet lezen dat er asbestafval in de naaste omgeving van huizen was gestort!”¹⁴⁴

2.12.4 Gezondheidsraad

In december 1997 verzocht de Staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid de Gezondheidsraad om wetenschappelijke informatie over de

¹⁴² Frankfoort, *notulen 357^e vergadering districtshoofden Arbeidsinspectie* 11 juli 1968, p.2.

¹⁴³ Miedema, *notulen 55^e vergadering Silicosecommissie* (in 1969: Stoflongencommissie) 4 september 1968, p.2.

¹⁴⁴ Snijder, *Asbestose, Klinische lessen*, NTvG 4 maart 1967, p 391 l.k.

diagnostische en anamnestic criteria aan de hand waarvan kan worden vastgesteld of een patiënt lijdt aan maligne mesotheliom of asbestose ten gevolge van blootstelling aan asbest in het beroep. Dat verzoek leidde in 1998 tot het advies over maligne mesotheliom,¹⁴⁵ in 1999 tot het advies over asbestose¹⁴⁶ en in 2005 tot het advies over longkanker na blootstelling aan asbest.¹⁴⁷ In het rapport over asbestose merkte de Gezondheidsraad op:

“Asbestose is een stoflongziekte (pneumoconiose) die gekenmerkt is door diffuse longfibrose, die is ontstaan als gevolg van belangrijke asbestblootstelling. Asbeststapeling in de macrofagen die achterblijven in de longblaasjes en in het longweefsel speelt een essentiële rol. De ziekte kenmerkt zich door een verbindweefseling die zich ook uitbreidt naar het omgevende weefsel en daar aanleiding geeft tot verschrompeling en verlies van elasticiteit. Tevens ontstaan storingen in het zuurstofopnemend vermogen van de long. Een en ander resulteert in kortademigheid die kan leiden tot invaliditeit en uiteindelijk tot de dood.”¹⁴⁸

(..) Patiënten waarbij een asbestose is vastgesteld, blijken een duidelijke verhoogde kans op het ontstaan van kwaadaardige ontaarding te hebben. Bijna de helft van de asbestosepatiënten overlijdt als gevolg van ziekten zoals longkanker en mesotheliom. Bij degenen, die niet als gevolg van kwaadaardige asbestziekten overlijden, is er een verhoogde sterfte als gevolg van het voortschrijden van het asbestoseproces.”¹⁴⁹

Over de relatie asbest-asbestose merkte de Gezondheidsraad op dat de ziekte alleen kan ontstaan na (voldoende) blootstelling aan asbest:

“Het optreden van asbestose en de ernst van de aandoening zijn in belangrijke mate afhankelijk van hoogte en duur van de blootstelling. Er bestaat een verband tussen de cumulatieve blootstellingsdosis en de respons. De aard van dit verband is nog omstreden. Op grond van epidemiologische gegevens werd aanvankelijk gedacht aan een lineair verband, maar er zijn aanwijzingen dat, met het toenemen van de cumulatieve dosis, de uitgebreidheid van de fibrose méér dan evenredig toeneemt.

Hoewel het als gevolg van de lange latente periode nog onduidelijk is in hoeverre het op enig moment staken van de blootstelling effect zal hebben op het late beloop van de ziekte, is het van belang elke blootstelling aan asbest steeds direct te stoppen.

Wel is niettemin duidelijk dat ook nog langere tijd na het optreden van verschijnselen een progressie daarvan plaatsvindt.”¹⁵⁰

¹⁴⁵ Gezondheidsraad: *Commissie Asbestprotocollen: maligne mesotheliom*, 15 april 1998.

¹⁴⁶ Gezondheidsraad: *Commissie Asbestprotocollen: asbestose*, 29 maart 1999.

¹⁴⁷ Gezondheidsraad: *Commissie Asbestprotocollen: longkanker*, 26 juli 2005.

¹⁴⁸ Gezondheidsraad *Protocollen asbestziekten: asbestose*. 1999, p.21.

¹⁴⁹ *Idem*, pag. 23.

¹⁵⁰ Gezondheidsraad, 1999, p.23.

De eerste verschijnselen van asbestose ontstaan volgens het rapport van de Gezondheidsraad zelden binnen 15 jaar na het begin van de blootstelling, maar er zijn ook gevallen van asbestose beschreven die ontstaan waren binnen 5 jaar na aanvang van de – hoge – blootstelling. De mate van blootstelling wordt uitgedrukt in vezels per ml lucht, of, als cumulatieve maat, in vezels per ml vermenigvuldigd met de duur van de blootstelling (vezels/ml x arbeidsjaren). Men spreekt dan van vezeljaren.¹⁵¹

2.13 Longkanker

2.13.1 Historie

De eerste aanwijzingen over een mogelijk verband tussen de blootstelling aan asbest en longkanker dateerden uit de dertiger jaren en waren afkomstig van Engelse, Amerikaanse en Duitse medici. De Duitse arts Nordmann was in 1938 de eerste onderzoeker die ervan overtuigd was dat blootstelling aan asbest longkanker kon veroorzaken.¹⁵² De eerste Nederlandse onderzoeker die de aandacht vestigde op de relatie asbest-longkanker was Hampe. Hij wees in 1942 in zijn proefschrift op het ontstaan van bronchuscarcinoom in longen met asbestose en merkte op:

“Er is echter één complicatie die de allergrootste aandacht verdient, nl. het ontstaan van bronchuscarcinoom in longen met asbestose. Het is niet meer mogelijk van een toevalligheid te spreken. Alles wijst er op, dat we te maken hebben met beroepskanker.”¹⁵³

Aanvankelijk bestond bij sommige medici het vermoeden dat blootstelling asbest alleen tot longkanker kon leiden indien er bij de patiënt asbestose was vastgesteld. Eind jaren dertig, begin jaren veertig waren Duitse artsen van mening dat blootstelling aan asbest ook longkanker kon veroorzaken zonder dat er eerst asbestose was geconstateerd. In de veertiger jaren werd deze opvatting onder meer bevestigd door Hueper¹⁵⁴ en Boemke.¹⁵⁵ Tegelijkertijd kwam onderzoeker Gardner, directeur van het Saranac Laboratorium in de VS, tot dezelfde conclusie, maar zijn opdrachtgever, het Amerikaanse asbestconcern Johns-Manville, verbood hem daarover te publiceren.¹⁵⁶ Het was de studie van de Engelse epidemioloog Doll uit 1955 die algemeen het inzicht deed postvatten

¹⁵¹ Gezondheidsraad 1999, p.30.

¹⁵² Nordmann, ‘*Der Berufskrebs der Asbestarbeiter*’, Zeitschrift f. Krebsforschung, 1938.

¹⁵³ Hampe, 1942, p.155.

¹⁵⁴ Hueper, 1944, zie Castleman 2005, p.60.

¹⁵⁵ Boemke, 1947, idem p.61.

¹⁵⁶ Castleman 2005, p.49-54; Castleman merkte ook op (p.291: ‘Cancer from asbestos in the absence of asbestosis’) ‘After all, asbestosis is a disease, not a agent of disease. The finding that most cases of lung cancer that have been associated with asbestos exposure have occurred in persons with asbestosis is merely consistent with the fact that both diseases show a dose-response relationship with asbestos exposure.’

dat blootstelling aan asbest longkanker kon veroorzaken zonder een voorafgaande of gelijktijdige asbestose.¹⁵⁷ Drie jaar nadien beschreef in ons land Van der Schoot de ziektegeschiedenissen van drie isoleerders. Hij merkte op dat een lange reeks van casuïstische mededelingen over het samengaan van asbestosis en bronchuscarcinoom geleid had tot ‘een algemene aanvaarding van de zienswijze dat asbest als een bevorderende factor moest worden beschouwd voor het ontstaan van longkanker.’¹⁵⁸ Eind jaren vijftig bestond er wetenschappelijke consensus die inhield dat longkanker veroorzaakt kon worden door blootstelling aan asbest zonder de aanwezigheid van asbestose. Snijder schreef hierover in 1967:

“Een verontrustend facet van het asbestoseprobleem is de relatie die blijkt te bestaan tussen de inademing van asbeststof en het voorkomen van bepaalde maligne tumoren. Sinds 1935 voor het eerst patiënten gesignaleerd werden, bij wie naast asbestose een bronchuscarcinoom bestond, zijn uit een aantal landen publicaties verschenen, die het aantal beschreven gevallen tot in de honderden hebben doen stijgen. Nadat deze ervaringen de aandacht op een mogelijk verband hadden gericht, is later is komen vast te staan dat dit niet een toevallige combinatie betreft, maar dat contact met asbeststof de kans op het ontstaan van bronchuscarcinoom inderdaad significant groter maakt.”¹⁵⁹

Stumphius stelde in 1969 in zijn proefschrift dat ‘lang niet altijd bij de asbestgeïnitieerde tumoren een asbestose werd gevonden’ en wees op de conclusie van veel auteurs dat asbestexpositie in enigerlei vorm leidde tot een sterk verhoogde kans op maligne longtumoren.¹⁶⁰ Een jaar eerder was Zielhuis al tot eenzelfde conclusie gekomen.¹⁶¹

2.13.2 Definitie

Hoogsteden beschreef de ziekte longkanker in 1997 als volgt:

“Het longcarcinoom is een tumor die uitgaat van het longweefsel zelf en niet van de pleura (het longvlies). Er zijn verschillende type longtumoren, grofweg kunnen vier soorten worden onderscheiden, te weten het plaveiscelcarcinoom, het grootcellig anaplastisch longcarcinoom, het adenocarcinoom en het kleincellig longcarcinoom. Afhankelijk van de lokalisatie kan een longtumor klachten geven van kortademigheid, pijn op de borst, hoesten, opgeven van bloederig sputum, slikklachten en gewichtsverlies. Soms wordt een longtumor bij toeval op de röntgenfoto ontdekt terwijl de patiënt totaal geen klachten heeft. Bij metastasering (uitzaaiing) kunnen afhankelijk van de plaats bepaalde klachten ontstaan bijvoorbeeld hoofdpijn en gedragsver-

¹⁵⁷ Doll, ‘*Mortality from lung cancer in asbestos workers*’, in *British Journal of Industrial Medicine* 1955,12, p.81-86.

¹⁵⁸ Van der Schoot, 1958, ‘*Asbestosis en pleuragezwellen*’, NTvG, juni 1958, p.1125-1126.

¹⁵⁹ Snijder 1967, p.393.

¹⁶⁰ Stumphius 1969, p.43.

¹⁶¹ Zielhuis 1968, NTvG 112, nr. 16, p.773: ‘Asbest blijkt namelijk carcinogeen te zijn.’

anderingen bij uitzaaiing naar de hersenen en botpijnen bij uitzaaiing naar de botten.¹⁶²

Over de diagnostiek merkte hij op dat deze onder andere geschiedt door middel van een thoraxfoto en een CT-scan, waarop de lokalisatie van de tumor kan worden bepaald. Door middel van bronchoscopisch onderzoek kan vaak materiaal uit de tumor worden gehaald voor microscopisch onderzoek waaruit het maligne karakter en het type van de tumor kan worden bepaald, aldus Hoogsteden.

Anders dan bij asbestose kan de ziekte longkanker door meer dan één oorzaak ontstaan. Men spreekt dan van multicausaliteit. De belangrijkste oorzaak voor het ontstaan van longkanker is het roken van sigaretten. Een andere belangrijke oorzaak is de blootstelling aan asbeststof. Omdat medisch onderzoek op zichzelf geen uitsluitsel kan geven over de specifieke ziekteoorzaak in geval van longkanker moest door middel van epidemiologisch onderzoek vastgesteld worden dat er een oorzakelijk verband bestaat tussen longkanker en asbest. Dat onderzoek heeft inderdaad aangetoond dat er een hogere incidentie aan longtumoren bestaat bij personen die asbeststof hebben ingeademd. Een patiënt die heeft gerookt en aan asbest is blootgesteld kan een longtumor ontwikkelen op basis van beide blootstellingen afzonderlijk dan wel door de gecombineerde blootstelling.

De prognose van mensen met longkanker is slecht: 14% van hen overlijdt na 1 maand, na 6 maanden is 45% van de patiënten overleden en na 1 jaar 65%. De behandelingsresultaten bij het longcarcinoom hebben de laatste jaren slechts een bescheiden vooruitgang laten zien. In Nederland bedraagt de vijfjaars-overleving tegenwoordig 10 tot 15 procent.¹⁶³

2.13.3 Incidentie

Volgens het rapport van de Gezondheidsraad (2005) is longkanker in Nederland de belangrijkste oncologische doodsoorzaak bij mannen.¹⁶⁴ Van de mannen die anno 2005 in Nederland stierven aan kanker kwam ongeveer 30 procent voor rekening van longkanker. Bij vrouwen lag dat getal op ongeveer 15 procent. De incidentie van longkanker bedroeg, in 2000, in Nederland per jaar 80 per 100.000 mannen en 27 per 100.000 vrouwen. Circa 80 tot 90 procent van alle longcarcinomen is het gevolg van blootstelling aan kankerverwekkende stoffen in tabaksrook. Naar schatting komt bij mannen iets meer dan 10 procent van de gevallen van longkanker voor rekening van blootstelling aan asbest bij het werk. In 2000 waren er in totaal 8.800 nieuwe gevallen van longkanker. Dat betekent dat er per jaar, bij de mannen in totaal, ongeveer 700 gevallen van longkanker veroorzaakt worden door blootstelling aan asbest.

¹⁶² Hoogsteden 1997, p.58.

¹⁶³ Gezondheidsraad 2005, *Protocolen asbestziekten: longkanker*, p.36.

¹⁶⁴ Gezondheidsraad 2005, p.33

2.14 Mesothelioom

2.14.1 Historie

De ziekte mesothelioom, een doorgaans zeldzame tumor van de pleura (longvlies), het peritoneum (buikvlies) of het pericard (hartvlies), is waarschijnlijk voor het eerst als zodanig beschreven door Grieve in 1927.¹⁶⁵ In 1943 gaf de Duitse arts Wedler aan dat er naar zijn mening een verband bestond tussen de blootstelling aan asbest en mesothelioom.¹⁶⁶ Dat leidde ertoe dat in dat jaar in Duitsland asbestgerelateerde longkanker en mesothelioom als beroepsziekte werden erkend. In 1947 stelde Boemke dat er geen twijfel over kon bestaan dat asbest longtumoren kon veroorzaken en in 1953 concludeerde de Duitse patholoog Weiss dat mesothelioom een beroepsrisico was voor arbeiders, die met asbest werkten.¹⁶⁷ De publicatie van Van Assen in 1953 was de eerste Nederlandse publicatie waarin de diagnose mesothelioom werd beschreven. Een oorzaak voor de ziekte vermeldde Van Assen echter niet.¹⁶⁸ Nog in de jaren vijftig volgden in de Nederlandse vakliteratuur verschillende artikelen over mesothelioom, waarbij wel de relatie asbestmesothelioom werd genoemd, zij het dat over de juiste benaming van de diagnose zelf nog enige tijd verwarring bleef bestaan. Zo merkte nog in 1956 Eeftinck Schattenberg in het NTVG onder de titel *Endothelioma pleurae* bij de bespreking van een carcinoom van de pleura, die in 1955 was vastgesteld, op dat in Europa meestal gesproken werd over endothelioma en in Amerika over mesothelioma.¹⁶⁹ De auteur maakte ook melding van een aantal andere endotheliomen, die in de voorafgaande jaren waren gevonden. Uiteindelijk werd algemeen de term mesothelioom geaccepteerd.

In 1960 baarde de publicatie van de Zuid-Afrikaanse artsen Wagner, Sleggs en Marchand, waarin 33 gevallen van mesothelioom werden beschreven, veel opzien in de medische wereld.¹⁷⁰ Het onderzoek van Wagner c.s. toonde niet alleen overtuigend de relatie asbest-mesothelioom aan, maar liet ook zien dat blootstelling aan asbest buiten de arbeidsrelatie mesothelioom kon veroorzaken. In de daarop volgende jaren werden de bevindingen van Wagner c.s. door onderzoeken in verschillende landen, waaronder de VS en Engeland bevestigd. In de VS publiceerden Selikoff, Churg en Cuyler Hammond o.a. in 1964 de

¹⁶⁵ I.M.D. Grieve, *Asbestosis*, Thesis, Univ. of Edingburgh, sept.1927; Castleman 2005, p.103.

¹⁶⁶ H.W. Wedler, *Lung Cancer in Asbestosis Patients*, Deut. Arch. Klin. Med. 1943, Castleman 2005, p.46: "He [Wedler] was the first to identify cancer of the pleura as an occupational disease of asbestos workers."

¹⁶⁷ Idem, p.80.

¹⁶⁸ Swuste 1988, p.29.

¹⁶⁹ Eeftinck Schattenberg, *Endothelioma pleurae*, in: NTVG 1956, 100. III. 31, 4 augustus 1956.

¹⁷⁰ Wagner c.s., *Diffuse pleural mesothelioma and asbestos exposure in the North Western Cape Province*, in: BJIM, 1960, p.17-28.

bevindingen hun uitgebreid mesotheliomonderzoek onder isoleerders.¹⁷¹ Een andere opmerkelijke publicatie was van de hand van Newhouse en Thompson, die bij hun onderzoek in Londen 83 gevallen van mesotheliomen vonden. Deze mesotheliomen waren vastgesteld in de periode 1917-1964, 10 daarvan vóór 1950.¹⁷² In Nederland betekende het proefschrift van Stumphius, ‘Asbest in een bedrijfsbevolking’, uit 1969 een mijlpaal.¹⁷³

2.14.2 Definitie

In het rapport ‘Protocolen asbestziekte: maligne mesotheliom’ van de Gezondheidsraad (1998) wordt het ziektebeeld mesotheliom als volgt samengevat:

“Maligne mesotheliom is een kwaadaardige nieuwvorming die waarschijnlijk veroorzaakt wordt door prikkeling van de mesothelcellen van het longvlies door daar naartoe gemigreerde asbestvezels. Tussen het begin van de blootstelling en de manifestatie van het gezwel verstrijkt in het algemeen een periode van meer dan tien jaar. De ziekte kan, veel zeldzamer, ook optreden in andere in het lichaam aanwezige sereuze vliezen, bijvoorbeeld het buikvlies. Een blootstelling aan asbest die beperkt blijft tot een matige toevoeging aan het in ons land gemiddelde niveau kan al tot het optreden van maligne mesotheliom leiden. In feite is hier geen blootstellingdrempel aan te geven. Voor patiënten met maligne mesotheliom is geen effectieve behandeling bekend. Zij overlijden altijd aan hun ziekte, meestal binnen een jaar na het stellen van de diagnose.”¹⁷⁴

De diagnose mesotheliom kan in omstreeks 80 procent van de gevallen worden gesteld door klinisch-pathologisch onderzoek van uit de longvliesholte afgezogen vocht, of weefselonderzoek van een monster van het ziekelijke proces in het longvlies. Bij onderzoek worden gemiddeld 25.000 asbestlichaampjes per gram drooggewicht gevonden in de longen van patiënten met een maligne mesotheliom. Dit aantal is weliswaar hoger dan dat bij mensen die niet beroepsmatig aan asbest zijn blootgesteld, maar veel lager dan bij mensen met asbestose.¹⁷⁵

Over de relatie van mesotheliom tot asbest wordt in wetenschappelijke publicaties gemeld dat bij 80 tot 87 procent van de patiënten met een maligne mesotheliom blootstelling aan asbest in het verleden kan worden vastgesteld.¹⁷⁶ Dat betekent overigens niet dat in de overige gevallen van mesotheliom wel een concrete andere oorzaak aangeduid kan worden. Voorts kan opgemerkt worden dat een relatie tussen het optreden van mesotheliom en het roken van tabak niet is vastgesteld. Maligne mesotheliom wordt voor het overgrote deel, 96%,

¹⁷¹ Selikoff e.a., *Asbestos exposure and neoplasia*, in: JAMA 188, p.22-26, 1964.

¹⁷² Newhouse en Thompson, *Mesothelioma of pleura and peritoneum following exposure to asbestos in the London area*, in: BJIM 1965, 22 p.41-49.

¹⁷³ Stumphius, 1969.

¹⁷⁴ Gezondheidsraad 1998, p.11.

¹⁷⁵ Idem, p.29.

¹⁷⁶ Idem, p.31.

gezien in de vorm van longvlieskanker. Slechts in 4% van de gevallen is er sprake van buikvlieskanker, terwijl er daarnaast ook nog de zeer zeldzame mogelijkheid bestaat van een maligne mesotheliom van het pericard (hartzakje) of in het sereuze vlies van de teelbal, de tunica vaginalis. De latentietijden bij mesotheliom kunnen uiteenlopen van minder dan 10 tot meer dan 60 jaar. De gemiddelde latentietijd bedraagt 40 jaar.¹⁷⁷

2.14.3 Incidentie

In 1969 werd in Nederland een aanvang gemaakt met het vaststellen van de jaarlijkse mesotheliomincidentie. In dat jaar werd deze ziekte bij 60 mannen en bij 30 vrouwen gediagnosticeerd. In 1979 bedroeg het aantal gevallen van mesotheliom bij mannen 100 en bij vrouwen 30. In de door Burdorf e.a. in 1997 gepubliceerde schatting van asbestgerelateerde ziekten in de periode van 1995 tot 2030 vermelden de auteurs:

“Naar verwachting zullen in de komende 35 jaar zo’n 40.000 asbestgerelateerde ziekten onder mannen in Nederland optreden. Hiervan is 48,6% (19.000) pleuraal mesotheliom, eveneens 48,% (19.000) asbestgerelateerde longkanker, 1,8% (700) peritoneum mesotheliom en 1% (400) asbestose. Deze schatting wordt het best onderbouwd door het opgestelde model voor de toekomstige sterfte aan mesotheliom. De jaarlijkse sterfte aan pleuraal mesotheliom zal een piek bereiken in de periode 2015-2021 met bijna 700 gevallen per jaar. Daarna neemt de jaarlijks sterfte snel af tot een niveau van ruim 450 gevallen in het jaar 2030.”¹⁷⁸

In een herziening van deze prognose uit 2003 werd de verwachting aanzienlijk bijgesteld, met een top van 525 mesotheliomen in 2017.¹⁷⁹ Volgens deze laatste publicatie overleden er in Nederland over de periode van 1969 t/m 1998 5.526 mensen aan mesotheliom, in de verhouding mannen tot vrouwen van 6,5 : 1. In 2009 overleden 471 mensen (m/v) aan mesotheliom.¹⁸⁰

2.15 Samenvatting

Voor alle drie varianten van asbestziekten, asbestose, longkanker en mesotheliom, geldt dat er een relatie is aangetoond tussen de inademing van asbest(vezels) en de specifieke ziekte.

Bij asbestose en mesotheliom is er sprake van monocausaliteit, terwijl bij longkanker er meer dan één oorzaak aanwezig kan zijn. De belangrijkste daarvan is

¹⁷⁷ Burdorf e.a. 2003, in: *Occupational characteristics of cases with asbestos-related diseases in the Netherlands*, p.485.

¹⁷⁸ Burdorf e.a. 1997, *Schatting van asbest-gerelateerde ziekten in de periode 1996-2030 door beroepsmatige blootstelling in het verleden*, pag. iii-iv.

¹⁷⁹ Segura e.a., *Update of predictions of mortality from pleural mesothelioma in The Netherlands*, in: *Occup. Environ Med*; 2003, 60; p.50-55.

¹⁸⁰ CBS juli 2010.

het roken, maar in ruim 10 procent van de gevallen heeft ook de blootstelling aan asbest aan het ontstaan van de ziekte bijgedragen.

De ‘oudste’ asbestziekte, asbestose, komt nauwelijks meer voor, maar bijna de helft van de asbestosepatiënten overlijdt als gevolg van longkanker of mesothelioom. Het jaarlijks aantal gevallen van asbestgerelateerde longkanker en van mesothelioom stijgt nog steeds. Naar verwachting zal rond 2017 dit jaarlijkse aantal asbestaandoeningen zijn top bereiken en daarna langzaam gaan dalen.¹⁸¹

¹⁸¹ Zie voetnoot 4, Segura.

3 Asbestose als beroepsziekte, 1930-1951

“Looking back in the light of present knowledge, it is impossible not to feel that opportunities for discovery and prevention of asbestos disease were badly missed.”

Legge, 1934¹⁸²

“Does Asbestosis shorten life?

The answer to this question is emphatically “Yes”.”

Merewether, 1934

“Er is echter één complicatie die de allergrootste aandacht verdient, nl. het ontstaan van bronchuscarcinoom in longen met asbestose. Het is hier niet meer mogelijk van een toevalligheid te spreken. Alles wijst er op, dat we te maken hebben met een beroepskanker.”

Hampe, 1942

“Het aantal arbeiders, dat blootgesteld is aan de inademing van asbeststof is klein, vergeleken met dat van personen, die bedreigd worden door silicose. Toch is het aantal sterfgevallen, waarvan de eerste omstreeks het jaar 1900 zijn waargenomen, niet gering. Niet zelden is ook invaliditeit het gevolg. Daar de geneeskunde niet over middelen beschikt om de ziekte tot genezing te brengen, moet er naar gestreefd worden, haar te voorkomen.”

Van Luijt, 1943

“It remains our firm conviction that the worst Workmen’s Compensation Commission is preferable to the best jury when the issue of compensation for an industrial injury is drawn between a laborer and his corporate employer.”

Vandiver Brown, advocaat Johns-Manville, 1947

“U zult zich herinneren dat wij zelf uw aandacht hebben gevestigd op de asbestose, reeds door middel van onze brief van 15 mei 1931. Wij hebben in 1933 het rapport van dr. E.R.A. Merewether verkregen, wat in juli 1933 op de zevende zitting van het Correspondentie Comité voor de Industriële Hygiëne van het Internationale Bureau van de Arbeid is besproken en sindsdien zijn wij voortdurend bezig geweest met voorzorgsmaatregelen, waarvan wij ons reeds vele jaren bewust waren.”

Lohest, Eternit België, 1950

¹⁸² Thomas Legge, ex Chief Medical Inspector of Factories, VK, 1934.

3.1 Inleiding

Dit hoofdstuk bestrijkt de periode tussen 1930 en 1951. Beginnend met de eerste wettelijke maatregelen inzake asbestose in Engeland en afsluitend met de Silicosewet uit 1951, de eerste specifieke Nederlandse wet, waarin het asbestoserisico aan de orde werd gesteld.

De eerste wettelijke bepaling, waarin (mede) op het gevaar van het gebruik van asbest werd gewezen, was het op de Veiligheidswet 1934 gebaseerde Veiligheidsbesluit van 19 november 1938. Tot de maatregelen die volgens het besluit nodig waren om de schade door asbeststof te voorkomen of te beperken behoorden het tegengaan van stofvorming, het afvoeren van stof, en de toepassing van speciale werkkleding en adembeschermingsmiddelen. In oktober 1949 erkende de Nederlandse regering in het kader van de Ongevallenwet asbestose als beroepsziekte. Asbestose werd omschreven als ‘longlijden ten gevolge van het bewerken of verwerken van asbest of asbesthoudende producten met een minimale arbeidstijd van 5 jaren.’¹⁸³

In december 1949 diende de regering bij de Tweede Kamer in ‘de wettelijke regeling betreffende het voorkomen en het bestrijden van silicose en andere stoflongziekten (pneumoconiosen),’ genaamd de Silicosewet. Het wetsvoorstel kreeg haar beslag in de Wet van 25 april 1951.¹⁸⁴ Het besluit van oktober 1949 en de Silicosewet betekenden het eerste kantelpunt in het asbestreguleringsproces. Voor het eerst erkende de overheid expliciet de schadelijkheid van asbest, werd asbestose als beroepsziekte in de wet vastgelegd en werd de mogelijkheid geschapen om specifieke maatregelen te nemen met betrekking tot het gebruik van asbest. In dit hoofdstuk wordt behandeld hoe dit kantelpunt werd bereikt en welke invloed de enige actor, in casu de overheid, daarop heeft uitgeoefend. De internationale ontwikkelingen speelden daarbij een belangrijke rol aangezien Engeland en Duitsland op het terrein van asbestosewetgeving voorop liepen.

In nationaal verband wordt aandacht geschonken aan de kennisontwikkeling inzake asbest, aan de positie van de overheid, de beheersmaatregelen en het optreden van de Arbeidsinspectie, de erkenning van asbestose als beroepsziekte, het asbestoseonderzoek van de asbestindustrie en de invoering van de Silicosewet.

In de conclusie wordt het belang van de erkenning van asbestose als beroepsziekte en de invoering van de Silicosewet geplaatst in een breder kader en aangegeven waarom de Silicosewet de eerste mijlpaal was in het asbestreguleringsproces.

¹⁸³ Staatsblad No. J 464, 15 oktober 1949.

¹⁸⁴ Staatsblad 1951, 134, *Wet van 25 april 1951, houdende vaststelling van een regeling betreffende het voorkomen en het bestrijden van silicose en andere stoflongziekten.*

3.2 Internationale ontwikkelingen

3.2.1 Eerste meldingen uit de praktijk

Rond 1875 kwam de industriële toepassing van asbest van de grond bij de fabricage van textiel, verf, isolatiematerialen, pakkingen en dakbedekking. Twintig jaar later verschenen in verschillende landen de eerste berichten over de schadelijkheid van asbeststof in de vorm van longaandoeningen. In 1897 beschreef Netolitzky, verbonden aan het Oostenrijkse ministerie van binnenlandse zaken de arbeidsomstandigheden in een asbestweverij in Bohemen.¹⁸⁵ Een jaar later verscheen in Engeland het 'Annual Report for the Year 1898' van de Chief Inspector of Factories and Workshops, waarin de Lady Inspectors melding maakten van de 'evil effects' van het verwerken van asbest.¹⁸⁶ De Engelse arbeidsinspectie rangschikte daarin asbest onder de vier meest gevaarlijke soorten stof. In 1906 werd in Frankrijk het eerste asbestrapport uitgebracht door Auribault, 'inspecteur départemental du travail' in het Noord-Franse Caen. In zijn 'Aantekening over de hygiëne en de veiligheid van arbeiders werkzaam in asbestspinnerijen en weverijen' merkte hij op dat er op dat moment in Frankrijk ongeveer 250 arbeiders in asbestfabrieken werkzaam waren en dat de meeste van hen vrouwen waren. In de asbestfabrieken zweefde veel stof dat een 'gevaarlijke invloed had op de ademhalingsorganen.' Volgens Auribault was het gevaar van asbeststof aangetoond, maar het was naar zijn mening ook mogelijk om het gevaar geheel uit de spinnerijen en weverijen te verwijderen.¹⁸⁷

3.2.2 Kennisontwikkeling

De landen, waarin de kennis over het gevaar van asbest, aanvankelijk alleen in de vorm van asbestose, voor het eerst tot ontwikkeling kwam, waren met name Engeland en Duitsland, en in mindere mate de Verenigde Staten. In Nederland lag het begin van deze kennisontwikkeling bij de deelname van de medisch adviseur van de Arbeidsinspectie, Kranenburg, aan de internationale silicoseconferentie in Johannesburg in 1930,¹⁸⁸ en de publicatie in hetzelfde jaar van Remijnse over pneumoconiosis.¹⁸⁹

3.2.2.1 Engeland

Het eerste bericht van medische zijde over het gevaar van asbest was afkomstig van dr. Montague Murray, die in 1907 rapporteerde aan een commissie van de

¹⁸⁵ Netolitzky, *Gewerbehygiene*, Teil II, Abteilung 5, *Hygiene der Textilindustrie*, 1897, Gusta Fischer Verlag, Jena.

¹⁸⁶ *Annual Report of the Chief Inspector of Factories and Workshops for the Year 1898*, Londen, 1899, p.171-172.

¹⁸⁷ Auribault, 1906, *Note sur l'Hygiène et la Sécurité des ouvriers dans les Filatures et Tissages d'Amiante*, Bulletin de l'Inspection du Travail, Parijs, 1906, p.120-132.

¹⁸⁸ Kranenburg, *De silicoseconferentie*, NTvG, 1931, p.1050.

¹⁸⁹ Remijnse, *Pneumoconiosis*, NTvG 74, 1930, p.6101-6103.

Britse regering, belast met een onderzoek naar schadevergoeding voor beroepsziekten.¹⁹⁰ Murray vertelde de commissie over een 33 jarige arbeider die zich in 1898 in het Charing Cross Hospital in Londen tot hem had gewend wegens kortademigheid. De man, die 14 jaar in de ‘carding room’ van een asbest-textielfabriek zou hebben gewerkt, had Murray verteld dat hij de enige overlevende was van een groep van 10 arbeiders op dezelfde werkplek. De man, wiens naam niet is overgeleverd, overleed binnen een jaar. Bij obductie stelde dr. Murray vast dat de longen van de overledene ‘stiff and black’ waren door de fibrose (‘fibroid phthisis’) veroorzaakt door het inademen van asbeststof.¹⁹¹

De ontdekking van asbestose als beroepsziekte vond in de jaren twintig van de vorige eeuw in Engeland plaats. Dat deze kennis zich juist in Engeland kon ontwikkelen hing samen met de snelle technische en industriële ontwikkeling in dat land in de 19^e eeuw waardoor een toenemende behoefte ontstond aan hittebestendige en isolerende materialen, waarvoor asbest een geschikte grondstof bleek te zijn. Vanaf 1924 verscheen in het British Medical Journal een aantal baanbrekende publicaties over de gevolgen van blootstelling aan asbest in de vorm van asbestose (Cooke 1924 en 1929¹⁹², Haddow 1929¹⁹³). Het asbestoseprobleem bleek bij verschillende asbestverwerkende bedrijven zoals Turner & Newall, Cape Asbestos en J.W. Roberts voor te komen. De toenemende zorg over de gezondheidssituatie in de asbestindustrie bracht de Engelse overheid ertoe om in 1928 een onderzoek te laten verrichten naar de arbeidsomstandigheden in deze bedrijfstak. Dat resulteerde in 1930 tot het rapport van Merewether, medisch adviseur van de Engelse Arbeidsinspectie, en Price, ingenieur bij de Arbeidsinspectie. Het rapport toonde aan dat er een groot asbestoserisico in de asbesttextielindustrie bestond.¹⁹⁴ Van de 363 door Merewether en Price onderzochte arbeiders van een asbesttextielfabriek, die langer dan 5 jaar werkzaam waren, bleek 35% aan asbestose te lijden.¹⁹⁵

3.2.2.2 Verenigde Staten

Het inzicht dat asbest een gevaar vormde was in 1918 ook tot Amerikaanse verzekeraars doorgedrongen, zo bleek uit het rapport van Hoffman.¹⁹⁶ De bevindingen van Hoffman, als statisticus verbonden aan de Amerikaanse verzeke-

¹⁹⁰ Montague Murray, *H.M. Departmental Committee on Compensation for Industrial Diseases Minutes of Evidence*, Londen, Wyman and Sons, 1907, p.127-128.

¹⁹¹ Tweedale, *Magic Mineral*, 2000, p.17.

¹⁹² Cooke, *Fibrosis of the lungs due to the inhalation of asbestos dust*, 1924; *Asbestosis dust and curious bodies found in pulmonary asbestosis*, 1929.

¹⁹³ Haddow, *Clinical aspects of pulmonary asbestosis*, 1929.

¹⁹⁴ Merewether en Price, *Report on the Effects of Asbestos Dust on the Lungs and Dust Suppression in the Asbestos Industry*, 1930.

¹⁹⁵ Tweedale, 2000, p.20.

¹⁹⁶ Hoffman, *Mortality from respiratory diseases in dusty trades (Inorganic dust)*. US Department of Labor, Bulletin of the United States Bureau of Labor Statistics nr. 231, Washington D.C., 1918, p.176-180; Castleman 2005, p.4-5.

ringsmaatschappij Prudential Insurance Company, werden gepubliceerd door het U.S. Bureau of Labor Statistics. Hoffman toonde aan dat de verzekeringsmaatschappijen al vroeg beseften dat er risico's verbonden waren aan de asbestindustrie. In de Verenigde Staten was de ontwikkeling van medische kennis van asbestose in de jaren 20 nauw verbonden met het aantal asbestoseslachtoffers en de rechtszaken die deze slachtoffers aanhangig maakten. Daardoor was de medische kennis over asbest en asbestose vooral aanwezig bij de asbestindustrie en de aan de industrie verbonden particuliere verzekeringsmaatschappijen, waarvan de Metropolitan Life Insurance Company de belangrijkste was. Een vooraanstaande onderzoeker, die werkte in opdracht van de grootste Amerikaanse asbestonderneming Johns-Manville (J-M), was in de jaren dertig en veertig dr. L. Gardner, directeur van het prestigieuze Saranac-laboratorium. Gardner ontdekte in 1943 bij onderzoek op muizen dat langdurige blootstelling aan asbeststof bij de proefdieren een bijzonder hoog percentage longkanker teweeg bracht. Gardner meldde deze uitkomst aan de topman van J-M, Vandiver Brown, die hem wees op de afspraak dat Gardner niets over de uitkomst van zijn onderzoek mocht publiceren zonder uitdrukkelijke toestemming van J-M. Die toestemming kreeg Gardner niet.

Een van de weinige asbestoseonderzoeken van overheidswege was het onderzoek van Dreessen, in 1938 verricht in drie asbesttextiel fabrieken in North Carolina.¹⁹⁷ Het doel van het onderzoek was het bestuderen van de effecten van langdurige blootstelling, het vaststellen van de stofveroorzakende processen en het vinden van een drempelwaarde waaronder de ziekte niet zou optreden. Dreessen vond in de fabrieken hoge stofconcentraties en zo ongunstige arbeidsomstandigheden dat al na een korte periode 8 procent van de arbeiders aan asbestose leed. Driekwart van de arbeiders die meer dan 15 jaar in de fabriek werkten, bleek asbestose te hebben. Dreessen concludeerde dat de stofniveaus nodig om asbestose te veroorzaken verhoudingsgewijs zeer laag waren.¹⁹⁸

3.2.2.3 Duitsland

Een van de eerste publicaties in Duitsland over asbestose betrof een onderzoek uit 1931 van 52 arbeiders, 18 mannen en 34 vrouwen, werkzaam in asbestfabrieken in de omgeving van Dresden.¹⁹⁹ In juni 1936 publiceerde prof. Bohne het artikel 'Über Asbestose', waarin hij verslag deed over asbestfabrieken in Berlijn, Hamburg, Bergedorf bij Hamburg, Dortmund, Frankfurt a. M., Dresden en Hannover.²⁰⁰ In augustus 1936 hield Lehmann in Dortmund op de jaarvergadering van de 'Fach-untergruppe Asbestindustrie' een lezing over as-

¹⁹⁷ Dreessen et al., *A Study of Asbestosis in the Asbestos Textile Industry*, Publ. Health Bulletin no. 241, 1938.

¹⁹⁸ McCulloch, Tweedale, *Defending the Indefensible*, 2008, p.62.

¹⁹⁹ Krüger e.a., *Über Lungenasbestose*, Arch. Gewerbepath. und Gewerbehyg. 2, (1931), p.558.

²⁰⁰ Bohne, *Über Asbestose*, in: Deutsche Medizinische Wochenschrift 5 juni 1936.

bestose, waar hij de resultaten bekend maakte van onderzoeken in asbest-fabrieken in Dresden, Frankfurt en Dortmund. In alle drie de fabrieken kon zelfs bij arbeiders die minder dan 5 jaar werkzaam waren beginnende of lichte asbestose worden vastgesteld. In 1938 verschenen er in Duitsland drie artikelen van Hornig,²⁰¹ Nordmann²⁰² en Koelsch²⁰³, waarin zij wezen op het verband tussen asbestose en longkanker. Tegelijk stelde in Oostenrijk Teleky in zijn publicatie 'Beruflicher Lungenkrebs' dat asbestose zeer waarschijnlijk het ontstaan van longkanker bevorderde. Wedler betoogde in 1939 in een handboek dat er nauwelijks twijfel over kon bestaan over de relatie tussen asbest en longkanker.²⁰⁴ In hetzelfde jaar stelde Baader dat er geen twijfel over kon bestaan dat longkanker een beroepsziekte was van asbestwerknemers.²⁰⁵ Twee jaar later toonden Nordmann en Sorge door middel van dierproeven aan dat asbest longkanker kon veroorzaken.²⁰⁶ In 1943 publiceerde Wedler over relatie tussen asbestose en longkanker.²⁰⁷

3.2.3 Asbestindustrie

3.2.3.1 Engeland

Samuel Turner en zijn zonen, eigenaren van textielfabrieken, namen in 1878 het besluit Canadese asbest te importeren om er een nieuw product mee te maken: asbesttextiel. Het asbesttextielbedrijf van Samuel Turner in Rochdale, niet ver van Manchester, 'Turner Brothers' genaamd, later Turner Brothers Asbestos (TBA), fuseerde in 1920 met Washington Chemical Company, Newalls Insulation, J.W. Roberts en Ferodo tot de multinational Turner & Newall (T & N). In 1922 werd T & N voor het eerst door een werkneemster, Nellie Kershaw, geboren in 1891, wegens een asbestziekte aansprakelijk gesteld. T & N wees de aansprakelijkheid af. In de daarop volgende jaren werd in de asbestindustrie een toenemend aantal asbestslachtoffers vastgesteld. Naar aanleiding van het rapport van Merewether en Price uit 1930 trad de Engelse overheid in overleg met de belangrijkste asbestverwerkende bedrijven. Een subcommissie bestaande uit twee ambtenaren en drie vertegenwoordigers van de asbestindustrie concipieerde in 1931 een rapport met 25 punten ter verbetering van de arbeids-

²⁰¹ Hornig, 'Klinische Betrachtungen zur Frage der Berufskrebses der Asbestarbeiter,' Zeitschrift für Krebsforschung 47 (1938), p.281-287.

²⁰² Nordmann, 'Der Berufskrebs der Asbestarbeiter,' Zeitschrift für Krebsforschung 47 (1938), p.288-302.

²⁰³ Koelsch, 'Lungenkrebs und Beruf,' Actio Unio Internationale Contra Cancrum 3 (1938), p.243-251.

²⁰⁴ Wedler, Arbeit und Gesundheit H. 34, *Klinik der Lungenasbestose*, Leipzig, 1939.

²⁰⁵ Baader, *Asbestose*, Deut. Med. Woch. 65 (1939), p.407-408.

²⁰⁶ Nordmann, Sorge, 'Lungenkrebs durch Asbeststaub in Tierversuch.' Zeitschrift für Krebsforschung, 51, (1941), p.168.

²⁰⁷ Wedler, 'Über den Lungenkrebs bei Asbestose,' Dtsch. Arch. Klin. Med. 191, (1943) p.189-209.

omstandigheden in de asbestindustrie, waarbij met de opvattingen van de industrie rekening werd gehouden. In het daarop volgende overleg met de vakbond TUC bleek de TUC niet in staat te zijn wezenlijke wijzigingen in de voorstellen aan te brengen. Daaraan was volgens Wikeley debet het geringe aandeel van de asbesttextielindustrie in de vakbeweging, maar vooral ook het feit dat ‘the unions had no authoritative medical evidence with which to counteract the arguments of the Home Office.’²⁰⁸

Op 1 maart 1932 traden de Asbestos Industry Regulations in werking (zie ook 3.2.4.1). Deze Regulations hadden een beperkt bereik, alleen bepaalde asbestverwerkende fabrieken vielen eronder. Op het asbestgebruik in andere bedrijven, zoals de asbestisolatieindustrie, waren de Regulations niet van toepassing. Dat gold ook voor het in 1932 door isolatiebedrijf J.W. Roberts te Leeds, een onderdeel van het Turner & Newallconcern, geïntroduceerde nieuw asbestprocédé: het spuitasbest. Ofschoon direct duidelijk was dat het asbestspuiten veel blootstelling veroorzaakte, bleef dit procédé buiten de werkingssfeer van de Asbestos Regulations. De vakbeweging protesteerde hiertegen, maar T & N hield vol dat het asbestspuiten buiten de Regulations viel, omdat het een ‘nat’ procédé was. De Engelse regering deelde de opvatting van T & N.²⁰⁹

3.2.3.2 Verenigde Staten

In 1920 kenden slechts zeven van de Amerikaanse staten, waaronder Illinois, Californië en Iowa, een wettelijk schadevergoedingssysteem dat ook beroepsziekten omvatte.²¹⁰ Dit had eind jaren twintig, begin jaren dertig tot gevolg dat in staten waar een dergelijk wettelijk vergoedingssysteem niet bestond arbeiders met stoflongziekten ertoe overgingen om van werkgevers schadevergoeding te vorderen bij de burgerlijke rechter. In de jaren dertig steeg het aantal schadevorderingen fors en kenden jury's aanzienlijk vergoedingen toe. Met name de werkgevers in de bedrijfstakken met veel stoflongziekten kwamen daardoor tot de conclusie dat het ‘workers’ compensation system’ voor hen beter was, omdat zij langs die weg arbeidsonrust konden voorkomen en de kosten van de beroepsziekten konden beheersen. De werkgevers slaagden er in verschillende staten in om een ‘workers’ compensation law’ met asbestosedekking in te voeren. Het workers’ compensation system in de VS was vergelijkbaar met de wettelijke ongevallenverzekeringen die destijds in landen als Duitsland (Unfallgesetz 1884)²¹¹, Engeland (British Workmen’s Compensation Act 1897), en Nederland (Ongevallenwet 1901) golden, maar er was één aanzienlijk verschil. In de Europese stelsels werd de uitvoering van de ongevallenwet in handen gelegd van overheidsinstellingen, althans instellingen die geen rechtstreekse banden met de

²⁰⁸ Wikeley 1992, ‘*The asbestos regulations 1931: a licence to kill?*’, in: *Journal of Law and Society*, Vol.19, nr 3, 1992, p.365-378.

²⁰⁹ Tweedale, 2000, p.37.

²¹⁰ Castleman, 2005, p.136-141.

²¹¹ Schwitters 1991, *De risico's van de arbeid*, p.248-250.

werkgevers hadden. Zo werden in ons land uitkeringen krachtens de Ongeval-
lenwet toegekend door de Rijksverzekeringsbank. In de meeste Amerikaanse
staten werd bij de uitvoering van de wet gebruik gemaakt van particuliere verze-
keraars. Castleman tekende hierbij aan:

“The private insurers, unlike state insurance carriers, had a common interest
with their industrial insurers to litigate even meritorious claims. This
exhausted the resources of claimants and set them up for either dismissal or a
negotiated settlement for a pittance. Equally important, it set an example for
co-workers and attorneys who might have been thinking of filling additional
claims. Thereby, insurance premiums could be held competitively low
without necessarily controlling the known hazards in the workplace.”

Eind 1945 beschikten 32 staten over een wet die dekking bood voor beroeps-
ziekten. Het belang dat werkgevers in de asbestindustrie hechtten aan een wor-
kers' compensation law met voldoende dekking werd in 1947 kernachtig tot
uitdrukking gebracht door Vandiver Brown, het hoofd van de juridische afdeling
van Johns-Manville:

“It remains our firm conviction that the worst Workmen's Compensation
Commission is preferable to the best jury when the issue of compensation for
an industrial injury is drawn between a labourer and his corporate em-
ployer.”²¹²

In verband met de schadelijke gevolgen van de blootstelling aan asbest, de
daaruit voortvloeiende schadevorderingen en de aantasting van de reputatie van
asbest ging de Noord-Amerikaanse asbestindustrie er in 1931 voor het eerst toe
over om een eigen organisatie op te zetten ter behartiging van de belangen van
de industrie, nl. de Québec Asbestos Producers Association (QAPA), in 1948
opgevolgd door de Québec Asbestos Mining Association (QAMA).²¹³ In 1935
werd de Air Hygiene Foundation (AHF) opgericht, in 1944 gevolgd door het
Asbestos Textile Institute (ATI). Van de AHF waren aanvankelijk twintig
bedrijven lid. In 1940 was het aantal leden van de AHF al gestegen naar 225,
onder wie Johns-Manville. In 1941 wijzigde de AHF haar naam in Industrial
Hygiene Foundation (IHF), later in Industrial Health Foundation. Over de IHF
heeft Castleman opgemerkt:

“ (...) this organization provided a means for doing confidential studies and
compiling medical, legal, and industrial hygiene knowledge for the member
companies.”

²¹² Castleman, 2005, p.133.

²¹³ McCulloch, Tweedale, *Defending*, p.60, 98.

3.2.3.3 Canada

In Canada verschenen er in 1930 in de medische vakbladen twee artikelen van Pedley, waarin hij stelde dat voor zover hem bekend was er geen geval van longziekte ten gevolge van asbest in Canada was gerapporteerd en dat het de algemene indruk van de mijnwerkers was dat asbeststof niet gevaarlijk was.²¹⁴ Later werd bekend dat er wel een aantal gevallen van asbestose was vastgesteld, maar dat Pedley die gevallen van asbestose niet openbaar had gemaakt. Pedley was verbonden aan het Department of Industrial Hygiene van de McGill-universiteit in Montreal, in 1926 gesticht door MetLife, de verzekeraar van enkele eigenaren van asbestmijnen in Canada, onder wie Johns-Manville. Na de Tweede Wereldoorlog verbeterde de informatie over het werkelijke asbestrisico in Canada niet. In 1949 vond Smith, de medisch adviseur van Johns-Manville in Asbestos, Québec, bij een onderzoek van 708 arbeiders 59 gevallen van asbestose. De directie van Johns-Manville besloot deze informatie niet aan de betrokken arbeiders mede te delen.

3.2.4 Overheid

3.2.4.1 Engelse overheid

De gevolgen van het rapport van Merewether en Price uit 1930, dat algemeen wordt beschouwd als een klassiek werk op het terrein van de bedrijfs-geneeskunde, waren verstrekkend. Zodra het rapport beschikbaar was gekomen, kregen de onderzoekers van de Engelse regering het verzoek om een nadere rapportage op te stellen om de ‘best practical means’ te ontwerpen voor de ventilatie in asbesttextielfabrieken. Tegelijk startte het Engelse Ministerie van Binnenlandse Zaken, de Home Office, besprekingen met de belangrijkste asbestproducent Samuel Turner. Daarna organiseerde de Home Office een informele bijeenkomst met alle asbestproducenten, waarbij de vertegenwoordigers van het ministerie voorstelden om een subcommissie op te richten om de aanbevelingen voor veiligheidsmaatregelen te beoordelen. De conclusies van deze subcommissie, gepubliceerd in 1931, bevatten 25 afspraken voor het verbeteren van de arbeidsomstandigheden in asbestfabrieken, uitgaande van de door Merewether en Price geformuleerde ‘dust datum’. In het voorwoord van dit rapport van de commissie liet de Chief Inspector of Factories terzake van de ‘dust datum’ een waarschuwing horen:

“It is however desirable to emphasise that this limit is clearly provisional and is subject to alteration in the light of further medical experience.”

De onderhandelingen tussen de regering, de industrie en de vakbond TUC leidden uiteindelijk tot:

²¹⁴ Castleman, 2005, p.18.

- (a) de instelling van de Asbestos Industry Regulations (1931), bedoeld om het stof in de fabrieken te controleren,
- (b) de invoering van het zogenaamde ‘Medical Arrangements Scheme’ met de bijbehorende Medical Board, en
- (c) de uitbreiding van de Workmen’s Compensation Act tot de asbest-industrie.

Door deze laatste maatregel konden arbeiders, die arbeidsongeschikt waren geworden door asbestose, aanspraak maken op vergoeding van hun schade door de industrie. Daardoor werd asbestose officieel als beroepsziekte aangemerkt. De Asbestos Industry Regulations, gedateerd 31 december 1931, traden in werking op 1 maart 1932. De Regulations bevatten maatregelen in het beperken en het beheersen van het stof in de asbestfabrieken, zoals de aanpassing van machines ter voorkoming van stof, het gebruik van zakken van ondoordringbaar materiaal in plaats van de oude jute zakken voor het transport van asbest in de fabrieken, het verstrekken van adembeschermingsapparatuur voor de arbeiders in bepaalde afdelingen, maatregelen om stofverspreiding vanuit de opslagafdelingen naar de werkplaatsen te voorkomen, een effectief schoonmaaksysteem, regelmatig medisch onderzoek van arbeiders in riskante beroepen en het verbod om personen jonger dan 18 jaar in de meest stoffige afdelingen te laten werken.

3.2.4.2 Duitse overheid

De kennis van het asbestgevaar leidde ertoe dat de Duitse overheid na overleg met de industrie en de vakbonden in 1936 asbestose als beroepsziekte, ‘schwere Asbeststaublungenerkrankung,’ erkende.²¹⁵ Daardoor konden asbestoseslachtoffers op grond van de Ongevallenwet en de 3^e Berufskrankheitsverordnung aanspraak maken op schadevergoeding jegens de daartoe bij wet aangewezen instellingen, de Berufsgenossenschaften. Deelname aan deze instellingen was voor het bedrijfsleven bij wet verplicht gesteld, maar hield ook in dat werkgevers daardoor niet door arbeiders vanwege een asbestziekte tot schadevergoeding bij de burgerlijke rechter konden worden aangesproken. Tegelijk werden preventieve technische maatregelen in de fabrieken en werkplaatsen voorgeschreven, zoals betere ventilatie en afzuiging, gericht op het verminderen van de blootstelling aan asbeststof, maar ook medisch onderzoek van aan asbeststof blootgestelde arbeiders. In 1943 meldde de Amtliche Nachrichten für Reichsversicherung 1943, nr. 5, dat op grond van praktijkervaringen ‘über den Zusammenhang zwischen Asbestose und Lungenkrebs kaum ein begründeter Zweifel bestehen konnte.’ Daarmee was volgens de Duitse overheid de noodzaak aangetoond om bij samenloop van asbestose en longkanker verzekeringsdekking te garanderen. Deze dekking werd in de ‘Vierde Verordnung über

²¹⁵ Reichsgesetzblatt Teil I, Jahrgang 1936.

Ausdehnung der Unfallversicherung auf Berufskrankheiten' van 29 januari 1943 vastgelegd.²¹⁶

3.3 Nationale ontwikkelingen

3.3.1 Kennisontwikkeling

In 1930 hield de Internationale Arbeidsorganisatie (IAO) in Johannesburg, Zuid-Afrika, voor het eerst een internationale conferentie over silicose en andere stofziekten.²¹⁷ Van Nederlandse zijde werd deze conferentie bijgewoond door dr. Kranenburg, medisch adviseur van de Arbeidsinspectie. Deskundigen uit vele landen rapporteerden op deze conferentie over de situatie in eigen land. Van Engelse kant werd melding gemaakt van het kort tevoren gepubliceerde asbestoseraapport van Merewether en Price en het bij het parlement ingediende wetsvoorstel dat moest voorzien in schadevergoeding voor arbeiders die door asbestose arbeidsongeschikt waren geworden. Het jaarverslag van de Arbeidsinspectie over 1930, dat aandacht besteedde aan de conferentie, vermeldde dat in Engeland asbest ook voorkwam in gebruiksartikelen, maar dat die toepassing, voor zover bekend, in Nederland niet plaatsvond. Het jaarverslag van de Arbeidsinspectie over 1931 maakte, voor het eerst, melding van een arbeider bij wie 'een stoflong ten gevolge van asbeststof' was geconstateerd. Deze arbeider had asbestkokers doorgezaagd en zakken met asbest leeggemaakt, waarbij veel stof was opgetreden. In het jaarverslag over 1935 werd voor het eerst de term 'asbestosis' gebruikt.

In de jaren daarna kwamen de medische inspecteurs van de Arbeidsinspectie verschillende asbestosegevallen op het spoor. Zo beschreef het jaarverslag over 1937 de arbeidsomstandigheden in een asbestcementbedrijf, waar bij drie arbeiders duidelijke afwijkingen gevonden werden, die pasten bij asbestose. In het jaarverslag over 1939 besteedde de Arbeidsinspectie aandacht aan een isoleerder met 24 jaar ervaring, die in 1938 was overleden. Bij de autopsie vonden men een pneumoconiose, die vanwege de talrijke in de long aanwezige asbestdeeltjes als asbestose werd beschouwd. Bij dit asbestosegeval merkte de Arbeidsinspectie op: 'Afdoende maatregelen ter bescherming tegen het schadelijke asbeststof zijn in gevallen als het bovenbeschrevene uiterst moeilijk te nemen.'²¹⁸

Het ziektebeeld asbestose raakte bekend en in de medische literatuur verschenen besprekingen van achtergronden en diagnostiek van de asbestose.²¹⁹ Publicaties over asbest en asbestziekten kwamen aan de orde in jaarverslagen van de Arbeidsinspectie en in het Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde. Dr. Wallien, die sinds 1930 als arts werkzaam was bij de Arbeidsinspectie in

²¹⁶ Reichsgesetzblatt 12 februari 1943, nr. 14, § 2.

²¹⁷ *Silicosis-conferentie, Johannesburg 1930*, Jaarverslag Arbeidsinspectie 1930, p.358 e.v..

²¹⁸ Deze casus heeft Hampe beschreven in zijn proefschrift in 1942, zie 6.3.2.

²¹⁹ Smit, 1940, *Geneeskundig Tijdschrift Rijksverzekeringsbank*; Hampe, 1940, NTvG 84, 3544-3548.

Amsterdam, rapporteerde in 1953 naar aanleiding van een vraag van de medisch adviseur van de Arbeidsinspectie over zijn ervaringen met de arbeidsomstandigheden bij het isolatiebedrijf Hertel, dat hij zich sinds 1936 bemoeid had met Hertel, maar dat het asbestspuiten bij dat bedrijf een ‘onoplosbaar probleem’ was. Wallien vermeldde ook dat de dissertatie van Hampe (1942) ontstaan was naar aanleiding van ‘een dode aan asbestosis, bij Hertel.’²²⁰

3.3.2 De Veiligheid

Naast berichten in de jaarverslagen van de Arbeidsinspectie verschenen er in de jaren dertig, veertig en vijftig publicaties over asbestgerelateerde aandoeningen in het maandblad *De Veiligheid*, een uitgave van het Veiligheidsmuseum. Leden en donateurs van de stichting Het Veiligheidsmuseum ontvingen het maandblad *De Veiligheid* gratis. Uit de jaarverslagen van de stichting Het Veiligheidsmuseum (‘VEILIGHEID voert de strijd tegen INVALIDITEIT’) blijkt dat bijna elk bedrijf van enige omvang, zeker in de industrie, lid was van Het Veiligheidsmuseum, en uit dien hoofde het maandblad *De Veiligheid* ontving. In oktober 1938 besprak Gorter in *De Veiligheid* het boek van Lehmann over stoflongziekten, waarin hij verslag deed van een onderzoek onder 73 arbeiders in asbestfabrieken.²²¹ Op grond van dit onderzoek concludeerde Lehmann dat het gevaar voor asbestose bij asbestarbeiders driemaal zo groot was als voor silicose bij houwens in het gesteente.’ De bijdragen over asbest in *De Veiligheid* waren vaak afkomstig van medici van de Arbeidsinspectie, die ressorteerde onder het ministerie van Sociale Zaken. In *De Veiligheid* van mei 1943 verscheen van de hand van Van Luijt, die Kranenburg in 1936 opgevolgd was als medisch adviseur van de Arbeidsinspectie, een artikel over asbestose. Van Luijt merkte op het aantal arbeiders, dat blootgesteld werd aan asbest relatief klein was, maar dat aantal sterfgevallen niet gering was. Sprekende over de verschillende toepassingen van asbest wees hij er op dat asbest ook gebruikt werd om er, met cement gemengd, platen, buizen en dakpannen van te maken en dat in het stof, dat bij het zagen en polijsten dezer voorwerpen optrad, een belangrijke hoeveelheid asbest voorkwam.²²² In 1945 meldde Van Luijt in het artikel ‘Stof en Gezondheid’ dat het stof van asbest, dat bijvoorbeeld bij het vervaardigen van asbestvezel en in isolatiebedrijven kon ontstaan, zeer gevaarlijk was:

“De ziekte die hierdoor ontstaat (asbestose) heeft eveneens velen ten grave gesleept.”²²³

²²⁰ Wallien, december 1953.

²²¹ Lehmann, *Die Filterung der Atemluft und deren Bedeutung für Staubkrankheiten*, 1938.

²²² Van Luyt, 1943, *Asbestose*, *De Veiligheid*, nr. 20, p.50-51.

²²³ Van Luyt, 1945, *Stof en Gezondheid*, *De Veiligheid*, nr. 22, p.31-32.

3.3.3 Proefschrift Hampe

In 1942 verscheen het proefschrift van Hampe ‘Stof en Stoflongen’.²²⁴ Dit proefschrift markeerde een belangrijke stap in de ontwikkeling van de Nederlandse kennis van asbestziekten. Hampe besteedde niet alleen uitgebreid aandacht aan de beroepsziekte silicose, maar hij behandelde ook, als eerste Nederlandse wetenschapper, de ziekte asbestose. Hampe verwees in zijn proefschrift veelvuldig naar buitenlandse, met name Duitse vakliteratuur. Dat Hampe met name een beroep deed op Duitse onderzoekers was niet verwonderlijk, omdat het aantal Duitse publicaties op het terrein van beroepsziekten, waaronder silicose en asbestose, omvangrijk was. Hampe ging in zijn proefschrift uitgebreid in op de diagnosetechnieken, de mogelijkheden voor therapie en de technische problemen bij het meten van stofconcentraties. Hij signaleerde dat er onvoldoende technische mogelijkheden waren om luchtmonsters op stofdeeltjes te onderzoeken en juist de kleinste stofdeeltjes – partikels – vast te stellen:

“Al deze methoden, ook het schatten van de grootte naar een bekende schaal, hebben dus het euvel, ze zijn gebonden aan het microscoop. En helaas blijkt het gewone microscoop dan een zeer begremsd instrument te zijn.”

Daarbij zij aangetekend dat men in Hampe’s tijd doorgaans nog niet de beschikking had over de electronenmicroscoop, de ‘Übermikroskop’, die kort tevoren door het Duitse bedrijf Siemens was uitgevonden. Hampe signaleerde dat ‘in de praktijk meestal, dikwijls opzettelijk’ de verschillende soorten asbest tezamen werden gebruikt en dat men dus bij asbestose voorzichtig moest zijn met het beschuldigen van een bepaalde soort. Hampe wees erop dat de Duitse onderzoeker Brachmann in 1940 vastgesteld had dat zelfs de ruwe, reeds geïmpregneerde eindproducten bij bewerking nog asbestose konden veroorzaken. Bij arbeiders, die remvoeringen boorden en slepen, vond Brachmann na 5 arbeidsjaren regelmatig röntgenologische verschijnselen van longfibrose. Hampe voegde daaraan toe:

“Daar waar veel stof werd verwekt reeds na 2,5 – 3 arbeidsjaren.”²²⁵

In zijn proefschrift behandelde Hampe het ook in het jaarverslag van de Arbeidsinspectie over 1939 gememoreerde geval dat de eerste asbestosezaak in Nederland betrof waarbij obductie werd verricht:

“Man, arbeider in een asbestfabriek, 40 jaar oud. Hij klaagde sinds 20 jaar over hoesten en opgeven. Eind 1937 klaagde hij over moeheid en lusteloosheid en in januari 1938 kreeg hij koorts, ging meer hoesten en meer opgeven. De diagnose werd aanvankelijk gesteld op longtumor. Op de

²²⁴ Hampe, proefschrift: *Stof en Stoflongen, in het bijzonder over silicose en silicatose*, Faculteit der Geneeskunde Universiteit van Amsterdam, 10 juli 1942, Van Gorcum en Comp. Assen.

²²⁵ Hampe, 1942, p.151.

röntgenfoto werden bronchiectasieën gezien. Sedert november 1938 ging de algemene toestand sterk achteruit en patiënt succombeerde eind november 1938.”²²⁶

Hampe voegde daar aan toe dat de man 24 jaar in een asbestfabriek had gewerkt totdat hij 6 maanden voor zijn dood door invaliditeit zijn werk moest staken. Hij had voornamelijk als isoleerder gewerkt, waarbij hij een mengsel van 15% asbest en 85% magnesiumcarbonaat op de te isoleren voorwerpen had gespoten. Hampe beschreef in zijn proefschrift niet alleen de gevolgen van asbestose, hij wees ook op het verband tussen asbestose en longkanker. Met verwijzing naar een aantal publicaties uit Engeland en Duitsland op dit terrein concludeerde hij:

“Er is echter één complicatie die de allergrootste aandacht verdient, nl. het ontstaan van bronchuscarcinoom in longen met asbestose. Het is hier niet meer mogelijk van een toevalligheid te spreken. Alles wijst er op, dat we te maken hebben met een beroepskanker.”

Aan het slot van zijn proefschrift sprak Hampe zijn teleurstelling uit dat er tot dan toe zo weinig over het voorkomen en het verloop van de stoflongziekten in Nederland bekend was geworden. Eerder had hij beschreven dat er wat de leer van de beroepsziekten betrof al veel serieus werk was verzet waarin onderzoekers aangaven hoe bepaalde arbeid tot bepaalde ziekten kon leiden. ‘Alleen, aldus Hampe, de praktische consequenties bleven uit’. Het was daarom logisch dat Hampe concludeerde:

“Na de bespreking van asbestose, is het wel zonder meer duidelijk, dat ook die ziekte in de wet moet worden opgenomen.”

3.4 Asbestindustrie

De eind 19^e eeuw, begin 20^e eeuw van de grond gekomen Nederlandse asbest-industrie bestond voornamelijk uit isolatiebedrijven, die aanvankelijk vooral werkzaam waren in de scheepsbouwindustrie. Bij de isolatiebedrijven C.W. Todd N.V. van 1890, A. Hertel & Co. (1895) en J. de Boer en Co. werden asbestmatrassen gemaakt. Andere bekende bedrijven waren de N.V. Internationale Technische Handelsmij v/h F. J. Cleton en de Hollandsche Asbest-Maatschappij v/h Van der Linden & Veldhuis. Daarnaast waren er nog 6 kleinere isolatiebedrijven. In latere jaren had nagenoeg elke tak van industrie behoefte aan isolatiemiddelen en asbesthoudende pakkingen. Sinds 1912 was in Amsterdam gevestigd de N.V. Eerste Nederlandsche Fabriek van Asbest-cementplaten ‘Martinit’ dat in 1915 adverteerde voor haar asbestcementplaten, -leien en -golfplaten met: ‘Brand-, Trek- en Krimp vrij, Vochtwerend, Isoleerend.’ In die periode opereerde in Rotterdam een andere asbestfabrikant: Ingenieursbureau en Fabriek Richard Klinger & Co, een filiaal van het Oostenrijkse moederbedrijf, gespecialiseerd in asbestpakkingen. Later werd in Enschede het

²²⁶ Hampe, 1942, p.184.

asbestverwerkende bedrijf van de Gebr. Kooy opgericht, het enige Nederlandse asbesttextielbedrijf, dat ook vele soorten asbestisolatiematerialen leverde. De asbestcementindustrie veranderde ingrijpend toen in 1930 het enige Nederlandse asbestcementbedrijf Martinit te Amsterdam werd overgenomen door haar Belgische concurrent Eternit. Deze multinational opende in 1937 in Goor een tweede asbestcementbedrijf en wist kort daarna ook de eigendom te verwerven van het in 1935 opgerichte asbestcementbedrijf Asbestona te Harderwijk. Na de oorlog verwierf Eternit ook nog het asbestbedrijf Nefabas te Oosterhout en het asbestcementbedrijf Ferrocal in Doesburg.

Dat naast de asbestisolatieindustrie ook de asbestcementindustrie al vroeg bekend was met het asbestoserisico toonde de brief van Eternit België, het moederbedrijf van Eternit Nederland, van april 1950.²²⁷ Daarin wees Eternit het SAIAC-secretariaat in Zwitserland op hun briefwisseling over het asbestoserisico uit 1931.

Het wetsontwerp tot invoering van de Silicosewet van december 1949 was voor het Eternitbedrijf in Amsterdam in februari 1950 aanleiding geweest om bij het SAIAC-kartel in Zwitserland, waarvan Eternit Nederland deel uitmaakte, navraag te doen naar de ervaringen van de andere SAIAC-leden met asbestose. Het SAIAC-kartel besloot daarop een enquête onder haar leden te houden, waarop 15 reacties uit verschillende landen binnenkwamen. Alleen Eternit Zwitserland maakte in haar reactie expliciet melding van één asbestosegeval met dodelijke afloop. Eternit België memoreerde het regelmatige onderzoek van haar fabrieksarbeiders door de Dienst van de Hygiëne:

“Wij weten dat alle onderzoeken die tot het uiterste zijn uitgevoerd, negatief waren op één na.”

In augustus 1950 vatte Eternit Nederland de resultaten van alle reacties van de SAIAC-leden samen in een ‘exposé’ waarin het bedrijf concludeerde dat het asbestoserisico niet of nauwelijks bestond.²²⁸ De uitslag van de enquête leidde op 22 september 1950 tot een brief van Eternitdirecteur Rijks aan de Nederlandse asbestcementbedrijven Asbestona, Ferrocal en Terranova en de Ondervakgroep Asbestcementwaren :

“Van dit exposé sluiten wij hierbij een afschrift in. U ziet hieruit dat de praktijk heeft uitgewezen dat in de asbestcementindustrieën van de aangesloten leden van dit bureau – welke industrieën praktisch over de gehele wereld zijn verspreid – nimmer symptomen van asbestose zijn waargenomen. Verder is de conclusie van deze enquête geweest dat, wanneer goede voorzorgsmaatregelen worden genomen voor stofafzuiging enz., de kans op asbestose ook nihil zal blijven. Aangenomen mag worden dat dergelijke

²²⁷ Zie voetnoot 39.

²²⁸ Deze informatie werd door Eternit op 19 september 1990 overgelegd in haar conclusie van antwoord in de rechtszaak van de ‘drie weduwen’ uit Goor tegen Eternit. Zie ook 5.11.5.

voorzorgsmaatregelen in de vorm van goede afzuiging enz. in de tegenwoordige fabrieken in voldoende mate worden genomen, vooral ook, omdat dit reeds door de arbeidsinspectie wordt vereist. Wij kunnen dus zonder meer vaststellen dat de mogelijkheid van het optreden van asbestose (silicose) in asbestcementindustrieën nihil is.”

Het SAIAC-onderzoek uit 1950 toonde aan dat de asbest(cement)industrie goed op de hoogte was van de internationale kennisontwikkeling en het voornemen van de overheid op wettelijke gebied nauwkeurig volgde, maar geen aanleiding zag om op het wetsontwerp zelf te reageren. Het is ook niet gebleken dat de industrie de bij haar in 1950 aanwezige kennis en bevindingen over asbestose aan de overheid kenbaar heeft gemaakt.

3.5 Overheid

3.5.1 Eerste wettelijke maatregelen

De eerste Veiligheidswet van 1895 beperkte zich tot fabrieken en werkplaatsen. De ‘nieuwe’ Veiligheidswet van 1934 (VW), ressorterende onder het ministerie van Sociale Zaken, verstond onder het begrip arbeid alle werkzaamheden in een onderneming, behalve werkzaamheden verricht door het hoofd of de bestuurder of diens echtgenote.²²⁹ Uitgezonderd van de wet waren werkzaamheden verricht in militaire dienst en in penitentiaire inrichtingen. De Veiligheidswet was een raamwet, die bepaalde dat de Kroon door middel van algemene maatregelen van bestuur (amvb) veiligheidsvoorschriften diende vast te leggen omtrent onderwerpen in de wet aangeduid. Artikel 7, lid 1 VW bepaalde dat de minister van Sociale Zaken bij amvb voorschriften diende uit te vaardigen ter zake van het tegengaan van het ontstaan van schadelijke of hinderlijke dampen of gassen of van stof, het voorkomen van ongevallen en het voorkomen van vergiftiging, besmetting of beroepsziekten. Artikel 31 VW handelde over strafbepalingen. Met hechtenis van ten hoogste drie maanden of geldboete van ten hoogste driehonderd gulden kon een overtreding worden bestraft van o.a. artikel 7, vijfde lid VW, dat bepaalde dat het hoofd van de onderneming verplicht was te voldoen aan de wettelijk vastgelegde voorschriften en eisen als bedoeld in art. 7, lid 1 van de wet.

3.5.2 Veiligheidsbesluit 1938

De eerste op grond van de VW 1934 gebaseerde amvb was het besluit van 19 november 1938, het ‘Veiligheidsbesluit voor fabrieken of werkplaatsen 1938’(VB).²³⁰ Artikel 1 van het Veiligheidsbesluit bepaalde welke werklokalen

²²⁹ Veiligheidswet 1934, 2 juli 1934, Stb. 352: *‘Wet houdende bepalingen tot beveiliging bij den arbeid in het algemeen en bij het verblijven in fabrieken of werkplaatsen in het bijzonder.’*

²³⁰ Besluit van 19 november 1938, Stb. 872, tot vaststelling van een algemene maatregel van bestuur als bedoeld in de artikelen 6 en 7 der Veiligheidswet 1934.

in fabrieken of werkplaatsen als ‘schadelijk’ werden beschouwd. Daarbij werden de werklokalen ingedeeld in de categorieën A t/m M. Categorie A kende 19 verschillende soorten ‘schadelijke’ werklokalen. Een van deze soorten werklokalen (nr. 17) betrof lokalen waar de lucht kon worden verontreinigd door stof, dat ontstond of zich verspreidde bij

(...) “het verwerken van asbest.”

Paragraaf 5 van het VB handelde over het tegengaan van het ontstaan of de verspreiding en het verwijderen van schadelijke of hinderlijke dampen of gassen of van stof (art.92 e.v. VB). Artikel 93 lid 1 VB schreef voor dat het ontstaan en de verspreiding van schadelijke of hinderlijke dampen of gassen of van stof in een werklokaal of in een lokaal, waar arbeiders in verband met de eisen van de bedrijfsarbeid moesten verblijven, moest worden tegengegaan. Waar dit niet of in niet voldoende mate mogelijk was, moesten doeltreffende middelen zijn aangewend tot afvoer van die dampen of gassen of het stof uit het lokaal. In gevallen, waarin door de aard der werkzaamheden afvoer van die dampen of gassen of het stof niet of niet in voldoende mate mogelijk was, moest ten tijde, dat deze werkzaamheden werden verricht, het aantal arbeiders, dat zich in het betreffende lokaal bevond zo klein mogelijk zijn. Paragraaf 9 van het besluit (art. 180 e.v.) zag op het voorkomen van vergiftiging, besmetting of beroepsziekten. Artikel 182 schreef voor dat in een fabriek of werkplaats, waar arbeiders verbleven in schadelijke werklokalen o.a. genoemd in categorie A in artikel 1 VW, elke arbeider, wiens kleren of hoofdhaar blootstonden aan verontreiniging met of opneming van schadelijke stoffen, op elke eerste werkdag van de week, of zoveel vaker als nodig was, de beschikking hebben over ‘een gemerkt, op afdoende wijze gereinigd en gedroogd, en uitsluitend door hem te gebruiken doelmatig overkleed en hoofdbedekking’, die op die en de volgende werkdagen bij de arbeid gedragen moesten worden. Artikel 184, lid 1 VB luidde:

“Indien een der hierna omschreven gevaren zich voor voordoet, hetzij in een geval waarop het bij of krachtens de paragrafen 5 en 8a en de artikelen 180 t/m 183a bepaalde niet van toepassing is, hetzij in een geval waarin de naleving daarvan niet leidt tot vermijding van dat gevaar, moeten, onverminderd vorenbedoelde bepalingen, voor de arbeiders die aan dat gevaar blootstaan, de daarbij aangegeven persoonlijke beschuttingsmiddelen, in voldoende aantal, beschikbaar zijn en moet ervoor worden gezorgd dat die arbeiders die middelen gebruiken (...):

‘c. gevaar van inademing van giftige, bijtende, schadelijke of hinderlijke dampen, gassen of nevels of van stof: doelmatige adembeschermingsmiddelen.”

3.5.3 Beheersmaatregelen

Vóór 1934 waren de maatregelen om blootstelling aan stof te reduceren voornamelijk gericht op het realiseren van adequate afzuiginstallaties, gebaseerd op de bepalingen tot beveiliging bij het verblijven in fabrieken en werkplaatsen van het Veiligheidsbesluit 1916. In veel jaarverslagen van de Arbeidsinspectie werd

een aparte paragraaf gewijd aan stofbestrijding. Regelmatig stelde de Arbeidsinspectie aan bedrijven eisen tot het tegengaan van stofverspreiding. Tijdens de crisisjaren van de jaren dertig was de Arbeidsinspectie echter voorzichtig met het stellen van deze eisen:

“Ook ten aanzien van de stofafzuiging kon door de slechte financiële resultaten van verschillende bedrijven niet worden verlangd, wat onder normale omstandigheden zeer zeker zou zijn geëischt.”²³¹

De aandacht van de Arbeidsinspectie voor stofbestrijding was niet alleen gericht op het gevaar voor silicose in zandstraalinrichtingen. Zo maakte het jaarverslag 1936 melding van verbeteringen ten aanzien van de stofverspreiding bij het zagen van asbestcementplaten.²³² In 1938 bepleitte Lehmann technische stofbestrijdingsmaatregelen, onderverdeeld in 4 middelen:

- 1e. wijziging van het arbeidsproces, zoodat stof ontwikkeling voorkomen of het ontstane stof neergeslagen wordt;
 - 2e. afzuiginstallaties;
 - 3e. toevoer van verse lucht, die alleen door den arbeider wordt ingeademd;
 - 4e. het dragen van stofmaskers door den arbeider.
- In de praktijk blijkt, dat de onder 1e. en 2e. genoemde middelen lang niet altijd kunnen worden toegepast. Ook 3 brengt dikwijls bezwaren met zich mee (...). Daarom is de beantwoording van de vraag: 'Kan door het dragen van een stofmasker een voldoen: de bescherming tegen inademing verkregen worden', van zeer groot belang.’²³³

Het artikel behandelde verder nog een aantal modellen stofmaskers en besloot met de oproep het lot van de arbeider in stoffige bedrijven te verbeteren.

In zijn publicatie in *De Veiligheid* over asbestose beschreef Van Luijt de maatregelen om de blootstelling aan stof te reduceren.

“Men stelle niemand onnoodig bloot aan het stof. (...) Stofverspreidende machines moeten zooveel mogelijk worden ingekast en van een stofafzuiging voorzien. De lokalen moeten goed geventileerd worden. Onnoodige ophooping van materiaal moet worden vermeden (...). Bij de reiniging make men gebruik van stofzuigers; vooral bij het schoonmaken van de kaarden is dit van belang. Het beschermen van isoleerders en personen, die niet aan machines werken, is dikwijls veel moeilijker. Zij moeten vaak hun toevlucht nemen tot het gebruik van maskers en dergelijke ademtoestellen. Ook bij het zagen en bewerken van asbesthoudend materiaal moet het stof bestreden worden. Het bevochtigen van den grond en de te bewerken artikelen wordt ook aanbevolen. Jeugdige personen en zij, die niet beschikken over gezonde

²³¹ Arbeidsinspectie 1934, in Swuste e.a. 1988, p.59.

²³² Swuste e.a. 1988, p.60.

²³³ Zie voetnoot 47.

ademhalingsorganen, zijn niet geschikt voor arbeid, waarbij zij zijn blootgesteld aan inademing van asbeststof.”²³⁴

De maatregelen, die volgens de eerste publicaties noodzakelijk waren, lagen vooral op het gebied van de stofbestrijding: het omkassen van stofverspreidende machines, lokale en algemene ventilatie. Bij werknemers, die geen machinegebonden arbeid verrichtten zoals isoleerders, werden maskers en 'ademtoestellen' voorgeschreven.²³⁵ Over de wijze waarop en de mate waarin de Arbeidsinspectie gebruik heeft gemaakt van de wettelijke mogelijkheden krachtens het Veiligheidsbesluit 1938 geven de publicaties van de Arbeidsinspectie over de periode 1938-1950 geen uitsluitsel.

3.5.4 Optreden Arbeidsinspectie

In Amsterdam werd de Arbeidsinspectie vanaf 1936 geconfronteerd met de arbeidsomstandigheden van het asbestisolatiebedrijf Hertel. Dit bedrijf was de enige Nederlandse licentiehouder van het in 1932 uitgevonden asbestspuit-procédé, dat door het Engelse bedrijf Roberts, een onderdeel van de asbest-multinational Turner & Newall, werd geëxploiteerd. Dit procédé ging gepaard met een hoge mate van stofvorming. De Arbeidsinspectie probeerde het probleem aan te pakken, maar was daar niet toe in staat.

Begin vijftiger jaren kwam de Arbeidsinspectie bij haar onderzoek van de asbestindustrie regelmatig gevallen van asbestose tegen. In de vergadering van de medici van de Arbeidsinspectie van 14 november 1950 rapporteerde Bezemer over de ‘enige asbestspinnerij en weverij’ in Nederland, het bedrijf Kooy in Enschede, waar isolatiemateriaal werd gemaakt:

“De toestand in het bedrijf is onbevredigend, er is veel stofverspreiding.”

Aangekondigd werd dat Bezemer een onderzoek zou instellen. Op 13 maart 1951 werd ter vergadering van de Arbeidsinspectie een röntgenfoto gedemonstreerd van een man, die 25 jaar in de magnesietfabriek in Kampen had gewerkt, waar asbeststof voorkwam. Aangenomen werd dat er sprake was van een beginnende asbestose. Twee maanden later werd het geval besproken van ‘een vermoedelijke asbestosis’ bij een man die slechts 3.5 jaar in een asbestbedrijf in Heemstede had gewerkt.²³⁶ Besloten werd dat de Scheikundig Adviseur van de Arbeidsinspectie een bezoek aan het bedrijf zou brengen. In 1951 voerde het districtshoofd van de Arbeidsinspectie in Amsterdam, Verhoeff, het eerste systematische asbestonderzoek uit onder alle asbestverwerkende bedrijven in zijn district.²³⁷ Over Eternit rapporteerde hij dat het bedrijf 58 werknemers telde die asbestcementplaten en -pijpen maakten. Naar aanleiding van het onderzoek

²³⁴ Zie voetnoot 221.

²³⁵ Zie voetnoot 222.

²³⁶ Mogelijk betreft het hier het oude Nefabasbedrijf in Heemstede.

²³⁷ *Rapport Verhoeff, districtshoofd Arbeidsinspectie Amsterdam* 20 december 1951.

deelde Eternit de Arbeidsinspectie mee dat het gehele personeel samen met hun huisgenoten om de twee jaar werd doorgelicht en dat de laatste uitkomst ‘zeer gunstig’ was te noemen. In november 1951 zond Eternitdirecteur Rijks aan de Arbeidsinspectie een staat, waarop de werknemers waren aangegeven, die ‘min of meer’ met asbeststof in aanraking waren gekomen. De staat bevatte de namen, adressen, geboortedata, leeftijden, functieomschrijving en dienstjaren van 58 werknemers. Uit deze informatie bleek dat van de 58 werknemers er slechts 4 langer dan 6 jaar in dienst waren en dat in de fabriek asbestplaten, pijpen, hulpstukken en ventilatiekanalen werden gemaakt. Ook werd vermeld dat deze platen en pijpen verzaagd werden. In zijn toelichting ging directeur Rijks in op de arbeidsomstandigheden bij de verschillende functies en werkzaamheden. De werknemers werden naar stofcategorie ingedeeld, te beginnen met ‘zwaarste’ categorie A, werkend in ‘een enigszins stoffige omgeving’ en vervolgens via de categorieën B, C, D en E ‘in een steeds gunstiger omgeving’ ten opzichte van categorie A. De werknemers in de categorieën F en H werkten volgens directeur Rijks in een ‘practisch stofvrije omgeving’.²³⁸

De arbeidsomstandigheden bij Eternit Amsterdam van eind jaren veertig kwamen 50 jaar later weer aan de orde toen bij beide gebroeders Van Breevoort, ex-werknemers van Eternit, de asbestziekte mesothelioom werd vastgesteld. Geerd van Breevoort, geboren in 1918, werkte als fabrieksarbeider bij Eternit van 5 november 1945 tot 11 augustus 1950, toen hij ontslagen werd wegens werkvermindering. Zijn broer, Frans van Breevoort, geboren in 1925, werkte in hetzelfde bedrijf in dezelfde functie van 1946 tot 1948. Geerd verklaarde dat zijn werk bestond uit ‘het verwerken van eterniet (nat) en de volgende dag, als het droog was, het uit de vormen halen.’ Frans omschreef zijn werk met:

“In de fabriek stond een walsmachine, waarin platen werden geperst uit een mengsel van asbestcement. Daarnaast stond een groot hok, waarin de pure asbest uit zakken werd gestort en de lege zakken ook nog werden uitgeklopt. Van de asbestcementplaten werden allerlei voorwerpen gemaakt, zoals pijpen, bochten, schoorsteenkappen enz. Ik maakte hoofdzakelijk schoorsteenkappen in een open afdeling, ongeveer 10 meter vanaf de walsmachine. Als de plaat verbruikt was, stonden wij bij de wals op een nieuwe te wachten, in de nabijheid van het asbesthok. Van enige veiligheidsmaatregel is mij in de tijd dat ik er werkte dan ook niets gebleken.”

Leen Hartman, werkzaam in hetzelfde bedrijf in 1949-1950 als hulpmonteur, verklaarde in 2001:

“De fabriek was destijds gevestigd aan de Cruquiusweg in Amsterdam. De arbeidsomstandigheden waren er zeer erbarmelijk. Veel asbeststof en een oude tochtige werkruimte. Vooral de productiewerkers waar de heer Van Breevoort toe behoorde, stonden aan veel asbeststof en asbestafval bloot.”

²³⁸ Tot de werknemers van Eternit Amsterdam behoorde Christiaan, geb. 1906, in dienst getreden in 1946. Bij Christiaan werd in 1956 asbestose vastgesteld.

Begin 1998 werd bij Geerd van Breevoort de ziekte mesotheliom vastgesteld. Aan de gevolgen ervan overleed hij op 9 september 1998. In februari 2001 trof zijn broer Frans dezelfde ziekte, hij overleed in augustus 2001. Beide broers hebben Eternit aansprakelijk gesteld en schadevergoeding ontvangen.

3.5.5 Asbestose beroepsziekte; Silicosewet

De erkenning van asbestose in oktober 1949 als beroepsziekte – ‘longlijden ten gevolge van het bewerken of verwerken van asbest of asbesthoudende producten met een minimale arbeidstijd van 5 jaren’ – en de invoering van de Silicosewet in 1951, waren de eerste specifiek op asbest gerichte wettelijke maatregelen. Deze maatregelen vormden het eerste nationale kantelpunt op het gebied van asbest en asbestziekten. De opvatting over asbestose in het wetsontwerp voor de Silicosewet was mede gebaseerd op de medische ervaringen en inzichten in Engeland en Duitsland en de wettelijke ontwikkelingen in deze twee landen. Het wetsvoorstel, dat de minister van Sociale Zaken, Joekes, in december 1949 indiende, werd aangeduid als de Silicosewet.²³⁹ Daarin erkende de Nederlandse overheid voor het eerst de behoefte om specifieke wettelijke maatregelen te kunnen nemen gericht op het gebruik van asbest en de gevolgen daarvan. Het voorstel had de vorm van een kaderwet, die het mogelijk zou maken om voortaan door middel van een amvb het voorhanden hebben, het bewerken of verwerken, alsmede het gebruiken van de daarin genoemde voorwerpen of stoffen te verbieden of deze stoffen aan beperkende voorschriften te onderwerpen. Uit de memorie van toelichting bleek dat de Silicosewet ook was bedoeld om het specifieke asbestgevaar in de vorm van asbestose te kunnen bestrijden, hetgeen tot dan toe volgens minister Joekes van Sociale Zaken wettelijk niet mogelijk was:

“De mogelijkheden, welke de Veiligheidswet 1934 en de Steenhouderswet 1921 bieden om tot een intensieve bestrijding van de silicose over te gaan, zijn niet voldoende. Naast bezwaren, welke wellicht door een overigens vrij ingrijpende wijziging van deze wetten zouden kunnen worden ondervangen, zou een op grond van de Veiligheidswet en de Steenhouderswet tot stand gekomen algemene maatregel van bestuur, wat betreft zijn werkingssfeer, gebonden zijn aan de toepassing van deze wetten. Zo zouden de begrippen ‘arbeid’ (artikel 1 Veiligheidswet), ‘stenhoudersarbeid’ en ‘werkgever’ (artikel 1 Steenhouderswet) de werkingssfeer van deze algemene maatregel van bestuur naar de mening van ondergetekende te zeer beperken. (...) De ondergetekende meent derhalve een voorstel te moeten doen tot een wet krachtens welke het gevaar voor silicose en andere longaandoeningen, ten gevolge van de inademing van stof, intensief en algemeen kan worden bestreden. De materie leent zich beter tot regeling bij algemene maatregel van bestuur dan tot regeling bij de wet zelf. Het betreft hier immers een bij

²³⁹ *Wettelijke regeling betreffende het voorkomen en het bestrijden van silicose en andere stoflongziekten (pneumoconiosen)*, Handelingen der Staten-Generaal, Bijlagen 1949-1950.

uitstek technisch onderwerp, dat door de wetenschap nog niet geheel is doorvorst. Regeling bij algemene maatregel van bestuur biedt tevens het voordeel, dat op korte termijn doeltreffend gebleken maatregelen kunnen worden genomen en de bestrijding van het kwaad voet voor voet kan worden voortgezet.²⁴⁰

De ziekte asbestose, aldus de toelichting, was een longaandoening die ontstond ten gevolge van de inademing van fijn asbeststof, zich even sluipend ontwikkelde als de silicose en daarvoor niet onderdeed wat betreft het uiteindelijke resultaat. Een meer uitvoerige beschouwing van de asbestose kon dan ook naar de mening van de minister in het wetsvoorstel verder achterwege blijven. De minister voegde daaraan toe dat de asbestose in Nederland minder aandacht trok omdat er weinig asbest werd verwerkt en gebruikt in vergelijking met kwartshoudend materiaal. Voorts merkte hij op dat aan asbestose waren blootgesteld de personen, die het asbest, vroeger bergvlas genoemd, bewerkten en verwerkten. Asbestose kwam volgens de toelichting voor onder het personeel van spinnerijen en weverijen, waar het asbest werd verwerkt tot zuur- en vuurbestendige textielstoffen, en onder het personeel van bedrijven waar ‘tegenwarmte-isolerend materiaal’ werd verwerkt. De asbestcementindustrie werd niet overgeslagen:

“Ook bij de vervaardiging en het zagen van asbestcement platen e.d. heeft verspreiding van asbesthoudend stof plaats.”

Nadat de commissie van rapporteurs van de Tweede Kamer had gereageerd in het Voorlopig Verslag van 11 april 1950, waarin wel opmerkingen werden gemaakt over de verschillende vormen van schadelijke blootstelling aan stof, maar niets gezegd werd over asbest en asbestose, besteedde ook minister Joekes in zijn memorie van antwoord van 30 oktober 1950 verder geen aandacht meer aan asbestose. Wel wees hij er op dat het hele vraagstuk van de stoflongziekten bestudeerd werd door ‘de Afdeling Gezondheidstechniek van de Organisatie voor Toegepast-Natuurwetenschappelijk Onderzoek voor de Industrie, tot voor kort de Stofcommissie T.N.O.’ De minister voegde daaraan toe:

“Met het oog op het vorenstaande is ondergetekende van oordeel dat het vaststellen van de bedoelde voorschriften bij algemene maatregel van bestuur de voorkeur verdient. Telkens wanneer de resultaten van onderzoeken dit rechtvaardigen, kunnen dan op een bepaald terrein terstond beperkende voorschriften worden uitgevaardigd en kunnen deze voorschriften tevens sneller en gemakkelijker worden gewijzigd en aangevuld dan wanneer zij in de wet zijn neergelegd.”²⁴¹

²⁴⁰ Silicosewet, 1507-3, memorie van toelichting.

²⁴¹ Het wetsvoorstel resulteerde in de Silicosewet van 25 april 1951, Stb. 1951, nr.134.

3.6 Vakbeweging en asbestslachtoffers

Ik heb bij mijn onderzoek niet kunnen vaststellen dat de vakbeweging of de asbestslachtoffers enige belangstelling hebben getoond voor of invloed hebben uitgeoefend op de Silicosewet van 1951.

3.7 Conclusie

De erkenning van asbestose als beroepsziekte in 1949 en de invoering van de Silicosewet in 1951 betekenden een omslag in de opvatting en de opstelling van de overheid met betrekking tot het gebruik van asbest. Dit kantelpunt hield enerzijds in dat de medische en beroepsmatige gevolgen van de blootstelling aan asbest in de vorm van asbestose voor de betrokken werknemers een aanspraak jegens de overheid opleverde krachtens de Ongevallenwet en anderzijds dat de overheid voor het eerst expliciet asbest aanmerkte als een gevaarlijke stof en erkende dat het noodzakelijk kon zijn om wettelijke maatregelen uit te vaardigen om het gebruik van asbest te beperken of te verbieden. Het kantelpunt betekende echter ook dat de overheid de tijd nog niet rijp achtte om het gebruik van asbest door wettelijke maatregelen in te perken, terug te dringen of te verbieden. Daarbij viel het op dat de overheid niet nader motiveerde waarom in ons land anders dan andere landen dergelijke maatregelen nog niet nodig waren.

Die opstelling van de overheid droeg eraan bij dat na 1951 het gebruik van asbest in Nederland een ongekende omvang bereikte, dat grote groepen werknemers in betekenende mate te maken kregen met blootstelling aan asbest, dat de Arbeidsinspectie zich moest behelpen met de beperkte mogelijkheden op basis van het Veiligheidsbesluit 1938, en dat het eerste besluit op grond van de Silicosewet eerst in 1978 tot stand kwam. In het volgende hoofdstuk zal blijken wat de gevolgen hiervan zijn geweest.

4 Ongebreidelde expansie 1951-1977

“Gezien de huidige verbreiding van het asbest, vooral buiten de industrie, moet men vrezen voor een expositie in dezelfde orde van grootte voor gehele bevolkingen. De gevolgen zullen dan over enkele tientallen jaren zichtbaar worden. Asbest ontwikkelt zich snel van een bedrijfsgeneeskundig tot een duidelijk volksgezondheidsprobleem – het resultaat van het Walchers onderzoek zij in deze vorm een niet mis te verstane waarschuwing.”

Stumphius, 1969

“Mag men spreken van “maximaal toelaatbare waarden,” wanneer bekend is dat zelfs kleine hoeveelheden asbeststof na lange tijd een mesotheliom kunnen veroorzaken?”

Zielhuis, 1969

“Volledige veiligheid zou alleen kunnen worden bereikt indien er zich in het geheel geen asbestvezels in de ruimte zouden bevinden. Een dergelijke situatie kan alleen worden bereikt als er geen asbest meer wordt verwerkt of gebruikt. Het geheel afstand doen van asbest, dat al zovele tientallen jaren ook een zeer nuttige rol heeft gespeeld in onze maatschappij (men denke alleen al aan de vele toepassingen van asbestcement en het gebruik van asbest in remvoeringen) zou leiden tot nog niet overzienbare sociaal schadelijke gevolgen.”

Ministerie van Sociale Zaken en Volksgezondheid, Publicatieblad P 116, 1971

“Ik vind dan ook dat er op zeer korte termijn maatregelen moeten worden genomen die leiden tot een verbod van asbesttoepassing.”

Barendregt, 1971

“Voor kankerverwekkende stoffen is er maar één veilige MAC: nul. Er is maar één manier om de gevaren van asbest uit te bannen, en dat is asbest uit te bannen. Anders zullen wij, vakbondsfunctionarissen, over 20 jaar nog aan de graven van onze vandaag aan asbest blootgestelde leden staan en zeggen: je was een beste vakbondskameraad, rust in vrede. Maar als we eerlijk zouden willen zijn, zouden we eraan moeten toevoegen: jij stierf, omdat wij gefaald hebben bij het doordrukken van een volledig asbestverbod.”

Van Hattem, 1976

4.1 Inleiding

De periode 1951-1977, van de Silicosewet tot het Asbestbesluit, werd gekenmerkt door een zeer sterke groei van het gebruik van asbest, een bijna onbeperkt aantal toepassingen ervan en een ongekeerde bloei van de asbestindustrie. Het was ook het tijdperk waarin het verband tussen de blootstelling aan asbest en kanker vast kwam te staan, het aantal mesotheliomslachtoffers jaar na jaar toenam en aangedrongen werd op het terugdringen van het gebruik van asbest en zelfs het volledige verbod ervan.

De medische kennis over de schadelijke gevolgen van asbest kwam in deze fase het eerst in het buitenland tot stand. Op nationaal vlak waren in medisch opzicht van belang de asbestoeseonderzoeken van de Arbeidsinspectie, het wetenschappelijk onderzoek en vooral het proefschrift van Stumphius uit 1969.

Vanaf medio jaren vijftig richtte de internationale asbestindustrie organisaties op om haar belangen te verdedigen. De invloed van de Engelse en Belgische asbestindustrieën op de Nederlandse industrie was aanzienlijk. De door de Engelse overheid in 1968 vastgestelde drempelwaarde inzake het asbestoserisico werd door de Nederlandse overheid overgenomen en in 1971 toegepast in de eerste overheidspublicatie over asbest.

Het proefschrift van Stumphius was in 1971 voor de Nederlandse regering aanleiding om op grond van de Silicosewet om tot een asbestbesluit te komen. Dat voornemen riep veel verzet op bij de asbestindustrie. In de periode voorafgaande aan het asbestbesluit oefende de asbestindustrie onder leiding van Eternit sterke invloed uit op de overheid. De andere actoren, de vakbeweging en de asbestslachtoffers, konden weinig tegen de invloed van de asbestindustrie inbrengen.

Het Asbestbesluit van 1 april 1977 was de eerste maatregel op grond van de Silicosewet. Het betekende een beperkte wijziging in het gebruik van asbest.

Anderzijds vormt het Asbestbesluit een omslagpunt in het asbestreguleringsproces: de overheid erkende in het besluit voor het eerst het kankerrisico van asbest en zij ging over tot een gedeeltelijk verbod van het gebruik van asbest.

INTERNATIONALE ONTWIKKELINGEN

4.2 Kennisontwikkeling

4.2.1 Inleiding

Binnen tien jaar na de vaststelling van asbestose als asbestgerelateerde ziekte sprak de Engelse arts Gloyne, in 1933, als eerste over het vermoedelijke causale verband tussen asbestose en longkanker.²⁴² Die relatie werd nadien door medici in verschillende andere landen bevestigd. Doll toonde in 1955 aan dat blootstelling aan asbest ook zonder de aanwezigheid van asbestose tot longkanker kon leiden. Het eerste geval van mesotheliom is waarschijnlijk in 1927 beschreven door de Engelse arts Grieve.²⁴³ In 1943 beschouwde ook de Duitse arts Wedler asbest als de oorzaak van mesotheliom. De publicatie van Wagner c.s. uit Zuid-Afrika in 1960 leverde op overtuigende wijze het bewijs van het risico van mesotheliom bij blootstelling aan asbest. De jaren zestig lieten een reeks van publicaties zien waarin de relatie asbest-mesotheliom werd bevestigd. De belangrijkste daarvan waren het rapport van de eerste internationale asbestconferentie in New York (1964), de publicaties van Selikoff c.s. (1964/65) en het onderzoeksverslag van Newhouse en Thompson (1965).

De internationale kennisontwikkeling over het gevaar van asbest in de vorm van mesotheliom werd vanaf 1960 in belangrijke mate beïnvloed en bepaald door internationale bijeenkomsten van deskundigen en belanghebbende partijen, met name de asbestindustrie. Er vond in de periode 1964 t/m 1977 een aantal conferenties, congressen en seminars over de asbestproblematiek plaats. Daarnaast publiceerde de EEG in 1962 en 1966 een Europese lijst van beroepsziekten en werd in 1977 een rapport over asbest samengesteld door een werkgroep van Nederlandse deskundigen op verzoek van de Europese Commissie in 1977. De belangrijkste conferenties waren de Eerste Internationale Asbestconferentie van New York in 1964, georganiseerd door Selikoff en Churg, en de Tweede Internationale Asbestconferentie in Dresden in 1968. In 1972 hield het International Agency for Research on Cancer (IARC) in Lyon een conferentie onder de titel *Biological Effects of Asbestos*. De IARC-conferentie over asbest van december 1976 had een zuiver wetenschappelijk karakter, zonder deelnemers van de zijde van de asbestindustrie, terwijl de asbestoseconferentie in Caen in mei 1964 voornamelijk bestond uit vertegenwoordigers van de Europese asbestindustrie. De ontwikkeling van de internationale kennis over asbest zal ik hierna toelichten aan de hand van de uitkomsten van deze internationale rapporten en conferenties, in combinatie met de nationale kennisontwikkeling in Engeland, Zuid-Afrika, de Verenigde Staten en Canada.

²⁴² Castleman 2005, p.42.

²⁴³ Castleman 2005, p.103.

4.2.2 Europese lijst van beroepsziekten

In juli 1962 publiceerde de Europese Economische Gemeenschap een Europese Lijst van Beroepsziekten, in 1966 werd die lijst uitgebreid. De eerste lijst van beroepsziekten uit 1962 vermeldde in de categorie pneumoconiosen: ‘asbestose, al dan niet met longtuberculose of longkanker.’²⁴⁴ De tweede lijst uit 1966 was opgesteld was door een groep van ‘onafhankelijke deskundigen’, die hiertoe door de Europese Commissie was aangezocht. Tot deze deskundigen behoorden prof. Vuylsteek van de universiteit van Gent en prof. Zielhuis, verbonden aan het Coronellaboratorium voor Arbeidshygiëne van de Universiteit van Amsterdam. De lijst, die alle bekende beroepsziekten, die in een of meer landen van de Gemeenschap aanleiding gaven tot schadeloosstelling, omvatte, handelde ook over asbestose.

Als gevarenbronnen voor asbestose noemde het rapport o.a. de vervaardiging van textielmateriaal, de verwerking van asbestafval, de werkzaamheden bij warmte- en geluidsisolatie, het demonteren en afbreken van installaties, die uit asbesthoudende materialen waren vervaardigd, en de fabricage en verwerking van asbestcementproducten, waarbij met name ‘Eternit’ werd genoemd. Volgens het rapport konden asbestaandoeningen arbeiders treffen, die rechtstreeks de genoemde werkzaamheden verrichtten, maar ook personeel dat tewerk werd gesteld in de nabijheid van een door asbest verontreinigde atmosfeer. Opgemerkt werd dat asbestose in de regel eerst na enkele jaren van expositie aan het gevaar optrad, maar dat niettemin een enkele, zelfs kortstondige expositie een ernstige asbestose kon veroorzaken talrijke jaren na beëindiging van de expositie. Het rapport besteedde ook aandacht aan het kankerrisico van asbest:

“De arbeiders, die direct of indirect aan asbest zijn blootgesteld vertonen met toenemende frequentie de volgende nieuwvormingen:

1.bronchuscarcinoom, (..)

2.pleura- en peritoneaalmesothelioom, deze komen minder vaak voor dan bronchuscarcinoom.”

Daaraan werd toegevoegd dat men nog geen expositiedrempel kon bepalen voor het verwekken van kwaadaardige tumoren.²⁴⁵

4.2.3 Resultaten internationale asbestconferenties

Op de internationale asbestoseconferentie in 1964 in Caen (F), die voornamelijk werd bijgewoond door vertegenwoordigers van de Franse, Duitse en Engelse asbestindustrie, werd geconcludeerd dat verschillende relevante aspecten van asbestose nog opgehelderd moesten worden en dat er nog twijfel bestond over

²⁴⁴ Publikatieblad van de Europese Gemeenschappen, 31 augustus 1962, 5^e jaargang no.80, 2181/62.

²⁴⁵ Aanbevelingen Commissie Europese Gemeenschappen, *Medische notities inzake de aandoeningen genoemd in de Europese Lijst van Beroepsziekten*, 20 juli 1966. Publikatieblad d.d. 9 augustus 1966, nr. 147, p.200 – 204.

de kankerverwekkende eigenschap van asbest. Op de eerste grote internationale asbestconferentie in 1964 in New York, waaraan vele vooraanstaande wetenschappers deelnamen, werd geconcludeerd dat het bewijs van de relatie asbest-mesotheliom was geleverd. Het verslag van de conferentie bevatte het rapport met aanbevelingen van de Werkgroep over Asbest en Kanker, die bijeenkwam onder auspiciën van de International Union against Cancer.²⁴⁶ De werkgroep concludeerde over de relatie asbestkanker:

“There is evidence of an association between exposure to asbestos and malignant neoplasia. This has been established mainly on information from Germany, Italy, South Africa, the United Kingdom and the United States of America. The types of tumours which have been shown to be associated with exposure to asbestos dust are:

- 1) carcinoma of the lung
- 2) diffuse mesothelioma of the pleura and peritoneum.

There is some suggestion of an association also with gastrointestinal carcinoma, and possible ovarian tumors.”

Vier jaar later stelde de deelnemers aan de tweede internationale asbestconferentie in Dresden vast dat asbest niet alleen een carcinogene werking had bij blootgestelde werknemers, maar ook bij mensen die slechts indirect aan geringe hoeveelheden asbest waren blootgesteld. Een van de Nederlandse deelnemers, prof. Zielhuis, meldde in zijn verslag van de conferentie:

“In 1964 werd in New York nog betwijfeld of de meest gebruikte asbestsoort, chrysotiel, wel carcinogeen was, en men overwoog de mogelijkheid, de carcinogene soorten hierdoor te vervangen. Deze hoop is nu wel de bodem ingeslagen, zowel door experimenteel als door epidemiologisch onderzoek in vele landen.”²⁴⁷

Zielhuis besteedde ook aandacht aan mogelijke voorzorgsmaatregelen tegen blootstelling aan asbest, maar voegde daaraan toe dat daarmee het probleem van de volksgezondheid niet werd opgelost, omdat de persistentie van asbest de preventie zeer bemoeilijkte. Zelfs als men, zo meende Zielhuis, op dat moment geen asbest meer zou winnen en toepassen, dan nog zou men moeten rekenen op een aanwezigheid van vezels in de atmosfeer gedurende 30 tot 40 jaar en met het ontstaan van mesotheliom gedurende nog eens 30 tot 40 jaar.

In 1972 organiseerde het IARC in Lyon een grote internationale conferentie over asbest en kanker. Op deze conferentie werd duidelijk dat er grote meningsverschillen heersten tussen enerzijds wetenschappers als Selikoff en anderzijds de asbestindustrie. Dat conflict liep zo hoog op dat Selikoff zich distantieerde

²⁴⁶ Whipple 1965, p.706-721; Castleman 2005, p.108-109.

²⁴⁷ Zielhuis, *Asbest en Mesotheliom*, in: NTVG 20 april 1968, 112, nr. 16, p.773-774, en: *Biologische effecten van asbest*, Tweede internationale conferentie Dresden 22-25 april 1968, in: NTVG 17 augustus 1968, 112, nr. 33, p.1494-1496.

van het officiële verslag van de conferentie. Selikoff kwam tot die stap toen hij begin 1973 constateerde dat de internationale asbestindustrie, nog voordat het verslag was gepubliceerd, zich er in de media op beriep dat de conferentie van Lyon zou hebben aangetoond dat er een drempelwaarde zou zijn vastgesteld met betrekking tot het mesotheliomrisico van asbest.

In 1976 vergaderde in Lyon de 'IARC Working Group on the evaluation of the carcinogenic risk of chemicals to man', welke bijeenkomst geheel gewijd was aan asbest.²⁴⁸ De werkgroep bestond uit 12 vooraanstaande wetenschappers, onder wie Selikoff en Wagner. Het verslag van de bijeenkomst vermeldde:

"The size and shape of the fibres influence the incidence of tumours. Fibres less than 0.5 µm in diameter are more active in producing tumours.

In humans, occupational exposure to chrysotile, amosite, anthophyllite and mixed fibres containing crocidolite has resulted in a high incidence of lung cancer.

Many pleural and peritoneal mesotheliomas have been observed after occupational exposure to crocidolite, amosite and chrysotile.

At present, it is not possible to assess whether there is a level of exposure in humans below which an increased risk of cancer would not occur."²⁴⁹

4.2.4 Rapport Europese Commissie 1977

Op verzoek van de Europese Commissie bracht in 1977 een werkgroep van Nederlandse deskundigen een rapport uit onder de titel 'Public Health Risks of Exposure to Asbestos'.²⁵⁰ De werkgroep stond onder leiding van Zielhuis, die ook de eerste rapporteur was. Uit de verantwoording bij het rapport bleek dat de werkgroep bij het redigeren van haar rapport wel bekend was met het IARC-rapport uit 1973, maar niet bekend was met het IARC-rapport uit 1976/1977. Over het pathologisch mechanisme van toepassing bij het inademen van asbeststof merkte de werkgroep op:

"The incidence of mesothelioma is linked to the type of asbestos. There is a general agreement that the risk of mesothelioma is fibre-related in the order crocidolite > amosite > chrysotile > anthophyllite; the magnitude of the difference between, for example crocidolite and chrysotile is not well established. (..)

These data lead to the conclusion that in relation to mesothelioma crocidolite is more carcinogenic than chrysotile or amosite. This is in agreement with the Report of the Advisory Committee on Asbestos Cancers (IARC1973). (..) There is no theoretical evidence for an exposure threshold

²⁴⁸ IARC *Monographs on the evaluation of carcinogenic risk of chemicals to man; Asbestos*, Vol. 14; IARC, Lyon 1977.

²⁴⁹ IARC 1977, p.80-81.

²⁵⁰ Commission of the European Communities 1977, *Public Health Risks of Exposure to Asbestos*, Luxemburg.

below which cancers will not occur. A safe exposure level to asbestos has not been established (EPA 1971).”

De werkgroep formuleerde in haar rapport geen conclusies, maar gaf aan het wenselijk te vinden dat er verder onderzoek zou plaatsvinden op een groot aantal nader aangeduide terreinen. Daarnaast bevatte het rapport een aantal aanbevelingen aan de Europese Commissie voor maatregelen op zowel Europees als nationaal niveau, nl.:

- het oprichten van mesotheliomenpanels in landen waar die nog ontbraken,
- het zoveel mogelijk beperken van het gebruik van asbest in het milieu, met de nadruk op crocidoliet,
- de ondersteuning bij het gebruik en de ontwikkeling van alternatieven voor asbest,
- het opstellen van regelingen voor het voorkomen van blootstelling aan asbest, en
- asbest en asbesthoudende producten duidelijk te voorzien van waarschuwingsetiketten (‘labels’).

4.2.5 Kennisontwikkeling in Engeland, Zuid-Afrika, VS en Canada

4.2.5.1 Engeland

In 1954 voerden Knox, de medisch adviseur van T & N, en Doll, verbonden aan de London School of Hygiene and Tropical Medicine, een studie uit waarin de longkankerincidentie van de arbeiders, die werkzaam waren geweest in de – op de Asbestos Industry Regulations 1933 gebaseerde – ‘scheduled areas’ in de asbesttextielfabriek van TBA in Rochdale, vergeleken werd met het sterftecijfer aan longkanker in de totale bevolking over de periode van 1935 tot 1953. Van de 105 TBA-arbeiders bij wie obductie was verricht, vertoonden 18 het beeld van longkanker; bij 15 van deze groep van 18 was er sprake van een combinatie met asbestose. Het door Doll gevonden resultaat toonde aan dat asbest inderdaad een ernstig longkankerrisico met zich bracht, een risico dat tien maal hoger lag dan het risico in de totale bevolking. De resultaten van het onderzoek werden, onder Doll’s naam, in 1955 gepubliceerd in het *British Journal of Industrial Medicine*.²⁵¹ Het artikel werd, vooral vanwege zijn statistische onderbouwing, direct algemeen erkend als een baanbrekende publicatie, die de relatie tussen asbest en longkanker bevestigde.

4.2.5.2 Zuid-Afrika

De beslissende doorbraak inzake het inzicht in de relatie asbest-mesothelioom was het in 1960 gepubliceerde artikel van de Zuid-Afrikaanse artsen Wagner,

²⁵¹ Doll, ‘*Mortality from Lung Cancer in Asbestos Workers*,’ BJIM 12 (1955), 81-86.

Sleggs en Marchand: 'Diffuse pleural mesothelioma and asbestos exposure in the North Western Cape Province.'²⁵²

De publicatie van het onderzoek van Wagner, Sleggs en Marchand, inclusief hun gedetailleerde bevindingen, in het *British Journal of Industrial Medicine* kreeg onmiddellijk veel aandacht in de internationale medische kringen. De samenvatting van het artikel luidde:

"Primary malignant tumours of the pleura are uncommon. Thirty-three cases (22 males, 11 females, ages 31 to 68) of diffuse pleural mesothelioma are described. All but one have a probable exposure to crocidolite asbestos (Cape blue). In a majority this exposure was in the Asbestos Hills which lie to the west of Kimberley in the north of Cape province. The tumour is rarely seen elsewhere in South Africa."

In hun artikel maakten Wagner c.s. melding van het feit dat Cartier, werkzaam als bedrijfsarts in de asbestmijnen in Quebec, waar alleen wit asbest werd gedolven, al in 1952 bericht had van 2 mesotheliomgevallen 'from a Canadian chrysotile mine', dat Wagner in een publicatie uit 1958 gewezen had op mesotheliomen onder Engelse werknemers, die alleen met chrysotiel hadden gewerkt, en dat bij één van de 33 gevallen van mesotheliom, waarover zij publiceerden een man betrof, die met remvoeringen had gewerkt en alleen aan wit asbest was blootgesteld.²⁵³ In mei 1964 memoreerde Wagner deze casus op de asbestoseconferentie in Caen. Vrij snel na de publicatie werd algemeen aangenomen dat het artikel van Wagner c.s. het oorzakelijk verband tussen asbest en mesotheliom had aangetoond.

4.2.5.3 Newhouse en Thompson, the Lancet

Een tweede belangrijke bijdrage aan de ontwikkeling van de kennis over relatie asbest-mesotheliom leverden in 1965 de Engelse onderzoekers Newhouse en Thompson.²⁵⁴ Zij deden verslag van hun onderzoek bij 83 mesotheliomslachtoffers in Londen, overleden in de periode tussen 1917 en 1964. Uit het artikel bleek dat bij 30% van de slachtoffers er geen sprake was geweest van 'occupational or domestic exposure.' Een jaar later concludeerde het medische tijdschrift *The Lancet*, met verwijzing naar Doll (1955), Wagner c.s. (1960), de asbestconferentie in New York (1964), Selikoff c.s. (1964,1965), Cartier (1964), Knox c.s. (1965) en Newhouse en Thomson (1965):

"Convincing evidence from many countries now associates diffuse mesothelial tumours of the pleura and peritoneum with past exposure to asbestos. In some cases, both in South Africa and Britain, this exposure has

²⁵² Wagner, Sleggs, Marchand, 'Diffuse pleural mesothelioma and asbestos exposure in the North Western Cape Province,' in: BJIM 1960, 17, p.17-28.

²⁵³ Tweedale 2008, p.128.

²⁵⁴ Newhouse, Thompson, *Mesothelioma of pleura and peritoneum following exposure to asbestos in the London area*, in: BJIM 1965, 22, p.41- 49.

been environmental and not occupational. The total reported so far is about 500 in all parts of the world.”²⁵⁵

Met betrekking tot de vraag of alleen crocidoliet als oorzaak van mesothelioom kon worden gezien merkte The Lancet op:

“The position in South Africa remains the same, despite continuing intensive search in the amosite and chrysotile mining areas. The many new cases lately reported in the United Kingdom have contributed little to solving this part of the problem, because they have usually been associated with mixed exposures in several types of fibre (more than one type of fibre is commonly in use in the manufacturing side of the industry). But the occurrence of these tumours here and in other countries has confirmed that the risk is not peculiar to the crocidolite mining areas in South Africa. Mesothelial tumours have been seen in a few individuals apparently exposed only to chrysotile in the United States and Canada; and other populations, either industrial or residential, exposed only to one type of fibre, must now be investigated.”

4.2.5.4 Verenigde Staten, Canada, Schepers

In 1949 verrichtte Schepers, een Zuid-Afrikaanse specialist op het gebied van beroepsmatige longziekten, asbestonderzoek in de Verenigde Staten, waarbij hij samenwerkte met Lanza van het Institute of Industrial Medicine van de Universiteit van New York.²⁵⁶ Met behulp van Lanza kreeg Schepers toegang tot het Saranac-laboratorium, de Johns-Manvillemijnen in Quebec en enkele fabrieken van Johns-Manville in de VS. Schepers heeft later zijn ervaringen over deze periode op schrift gesteld:²⁵⁷

“In 1949 I spent 3 months at the Saranac Laboratory on assignment by Dr. Anthony Lanza, director of the Institute of Industrial Medicine of New York University, where I then pursued post-graduate studies as a Commonwealth Fellow. I was also there as a representative of the Pneumoconiosis Bureau of the South African Government and my assignment from the Bureau was to ascertain whether chrysotile caused human cancer as we already knew amosite and crocidolite did. The South African Government was considering legislation to make cancers of all asbestos workers a compensable disease. (...) The South African Pneumoconiosis Bureau had, up to then, been the largest and most experienced world institution coping with pneumoconiosis problems of industrial workers, but the Bureau’s neoplasia experience had been limited to cancer from amosite or crocidolite asbestos industries. (...) I therefore was asked to inquire in the United States and in Canada what was known about the ability of chrysotile to produce cancer.”

²⁵⁵ The Lancet, *Health Hazards of Asbestos*, 5 maart 1966, p.530-531.

²⁵⁶ Castleman 2005, p.63-66.

²⁵⁷ Schepers, *Chronology of asbestos cancer discoveries: experimental studies of the Saranac laboratory*, in AJIM 1995, 27, p.593-606.

In het Saranac-laboratorium nam Schepers niet alleen kennis van het materiaal dat dr. Gardner (overleden in 1946) verkregen had bij kankeronderzoek bij muizen, die aan chrysotiel waren blootgesteld, maar hij trof er ook ‘*nine human lung cancer and two mesothelioma cases in a file identified as “Quebec Asbestos Workers”*’.²⁵⁸ Kort daarna ontmoette Schepers bij zijn bezoek aan de Canadese asbestmijnen in Québec K. Smith en P. Cartier, ‘*the medical directors of the Johns-Manville and Thetford asbestos industrial clinics*.’ Schepers ontdekte dat Smith en Cartier niet op de hoogte waren van het kankermateriaal dat hij in het Saranac-laboratorium gezien had:

“I then told them about the 11 cases at Sarana Lake, which astonished them, for they did not know of their existence. Later I ascertained from Mr Ivan Sabourin, the chief attorney for the Quebec Asbestos Mining Association (QAMA), that he had confidentially hand carried those case materials to Dr. Gardner during the period 1944-1946. (...) Mr. Sabourin was collecting the post employment cases, because the asbestos workers had begun to agitate for compensation for lung cancer in the same manner that gold miners of South Africa received compensation for contracting tuberculosis.

During my oral examination for a New York University diploma, I commented to Professors Lanza and Bowditch that I did not understand why there was so much secrecy and circumlocution on the chrysotile cancer issue. Next Dr. Lanza took me to Mr. Vandiver Brown, the chief attorney for Johns Manville and also the asbestos consortium which had sponsored Gardner’s asbestos research up to the point where he mentioned cancer. Mr. Brown had the original of my university thesis, a copy of which I doubled as my report to the South African Government. Brown asked me to withdraw this. I told him I could not and that I already had mailed my report to Johannesburg. Mr. Brown flew immediately to South Africa to retrieve my report from the Department of Mines officials.”

Later stelde Schepers vast dat de Zuid-Afrikaanse regering zijn verslag nooit openbaar heeft gemaakt.

4.2.5.5 Selikoff c.s.

In 1964 verscheen in de VS een epidemiologische studie, die de consensus bewerkstelligde over de relatie asbest-mesothelioom. Het betrof de studie, getiteld ‘Asbestos Exposure and Neoplasia’, van Selikoff, werkzaam op de Division of Thoracic Disease van het Mount Sinai Hospital in New York, Churg, Director of Laboratories van het Barnert Memorial Hospital Center in Paterson, New Jersey, en Cuyler Hammond, in die tijd directeur van de Statistical Research Section van de American Cancer Society.²⁵⁸ Deze uitgebreide, meerjarige studie onder een groot aantal isoleerders bevestigde voor het eerst op het terrein van de arbeid en de arbeidsomstandigheden dat blootstelling aan

²⁵⁸ Selikoff, Churg, Cuyler Hammond: *Asbestos exposure and Neoplasia*, JAMA 118: 22-26, 1964.

asbest een ernstig longkanker- en mesothelioomrisico inhield. Na de publicatie van deze opzienbarende studie organiseerden Selikoff and Churg in 1964 in New York de hiervoor gemelde internationale asbestconferentie. In 1965 publiceerde Selikoff, wederom in samenwerking met Churg en Cuyler Hammond, het artikel ‘Relation between exposure to asbestos and mesothelioma.’²⁵⁹

4.2.5.6 Anderson; household exposure

In het in 1976 gepubliceerde artikel ‘Household-contact asbestos neoplastic risk’ beschreven Anderson c.s. het resultaat van hun studie naar het risico van kwaadaardige en niet-kwaadaardige aandoeningen verband houdende met de blootstelling aan asbest in de thuissituatie (‘household exposure’).²⁶⁰

“Asbestos pollution from industrial sources was not anticipated to pose any significant health hazard to the general public. However, Wagner’s work in South Africa and Newhouse’s studies in the United Kingdom suggested that the risk had already spread beyond the factory, mine or mill gate. In 1960, Wagner et al. reported mesothelioma in nonoccupationally asbestos-exposed individuals. In 1964, Newhouse et al. reported nine cases of mesothelioma in family contacts of asbestos workers and eleven cases among individuals whose only identified asbestos exposure was associated with living within one-half mile of an asbestos factory. These initial case reports were not isolated occurrences, peculiar to only one or two regions. Additional reports from nine countries have brought the total number of reported cases of household mesothelioma to 37. Thus, household asbestos contact has been established as being potentially hazardous”.

Bij deze publicatie van Anderson c.s. sloot aan het uit 1978 daterende onderzoek van Vianna en Polan in de VS onder 52 vrouwen die overleden waren aan de gevolgen van mesothelioom.²⁶¹ Het onderzoek toonde aan dat bij vrouwen die niet zelf beroepshalve met asbest in aanraking waren gekomen, een kans bestond op mesothelioom door indirecte blootstelling, waarvan het beroep van de echtgenoot het belangrijkste bleek te zijn: met name het wassen van de werkkleding was een oorzakelijke factor. Duidelijk werd dat een betrekkelijk geringe blootstelling aan asbest, ook als deze indirect was, tot mesothelioom kon leiden.

4.2.6 Samenvatting

Het oorzakelijk verband tussen de blootstelling aan asbest en longkanker werd definitief aangetoond in 1955 door Doll. De Amerikaanse asbestindustrie was al

²⁵⁹ Selikoff, Churg, Cuyler Hammond: *Relation between exposure to asbestos and mesothelioma*, New England Journal of Medicine 18 mei 1965, p.560-565.

²⁶⁰ Anderson, Lilis, Daum, Fischbein, Selikoff, *Household-contact asbestos neoplastic risk*, in: Annals of the New York Academy of Sciences 1976, 271: 311-323.

²⁶¹ Zielhuis, *Bedrijfsgeneeskunde, mesotheliom bij vrouwen na indirecte blootstelling aan asbest*, in: NTvG 122, nr. 39, 1978, p.1461-1462.

in de jaren veertig door het onderzoek van Gardner ervan op de hoogte dat blootstelling aan chrysotiel kankerverwekkend kon zijn, maar die kennis heeft de industrie verborgen weten te houden. De publicatie van Wagner c.s. uit 1960 bracht de relatie asbest-mesothelioom aan het licht en de asbestconferentie van New York in 1964 bevestigde die causale relatie in wetenschappelijk opzicht.

Na 1964 bleef de internationale asbestindustrie twijfel zaaien over het verband tussen asbest en mesothelioom met de stelling dat er ook m.b.t. mesothelioom een drempelwaarde bestond, waaronder de blootstelling aan asbest geen kanker-risico zou opleveren. Het bewijs voor die stelling kon de industrie niet leveren. Daarnaast beriep de industrie zich op de opvatting dat de blootstelling aan wit asbest, anders dan de blootstelling aan blauw asbest, nauwelijks of geen kanker-risico inhield en dat met de juiste veiligheidsmaatregelen er veilig met asbest en asbestproducten gewerkt kon worden.

In de jaren zestig werd aangetoond dat blootstelling aan asbest niet alleen gevaarlijk was in de arbeidssituatie, maar ook in de thuissituatie en in het milieu. Het Zielhuis-rapport uit 1977 adviseerde de Europese commissie tot het beperken van het gebruik van asbest, het onderzoeken van alternatieven, het treffen van veiligheidsmaatregelen, het oprichten van mesotheliomenpanels en het waarschuwen van consumenten.

4.3 Asbestindustrie

4.3.1 Engelse asbestindustrie en haar belangenorganisaties

De naoorlogse periode van 1945 tot 1960 was voor de Engelse asbestindustrie economisch en financieel gezien een gouden tijd.²⁶² Deze bloeiperiode van de industrie ging gepaard met een sterke stijging van de wereldwijde asbest-productie en de explosieve groei van de asbestcementindustrie, de grootste afnemer van de grondstof asbest. De vaststelling midden jaren vijftig van het verband tussen asbest en longkanker zag de asbestindustrie als een bedreiging van haar positie. De industrie besloot dat gevaar te bestrijden door het oprichten van eigen belangenorganisaties: in 1957 de Asbestosis Research Council (ARC), in 1967 het Asbestos Information Committee (AIC) en in 1970, samen met de Noord-Amerikaanse asbestindustrie, de Asbestos International Association (AIA). Deze aanvankelijk nationaal gerichte brancheorganisaties kregen in een later stadium een meer internationaal karakter. Deze belangenorganisaties van de asbestindustrie werden bijgestaan door grote internationale pr-bureaus.

4.3.2 Asbestosis Research Council (ARC)

In 1957 nam T & N samen met Cape en BBA het initiatief tot oprichting van de Asbestosis Research Council (ARC). De officiële doelstelling van de ARC was de preventie, diagnose en behandeling van asbestose, waarvoor onderzoeks-

²⁶² The Monopolies Commission, UK, *Asbestos and certain asbestos products*, 1973, p.141.

opdrachten aan universiteiten als Cambridge, Reading en Edinburgh werden gefinancierd. Formeel was de ARC gericht op de ziekte asbestose maar in de praktijk nam de ARC ook standpunten in ten aanzien van het kankerrisico van asbest. In 1964 leverde de ARC een bijdrage aan de eerste internationale asbest-conferentie in New York door middel van 10 publicaties.²⁶³ De ARC was actief betrokken bij een aantal beroepsorganisaties zoals de British Occupational Hygiene Society (BOHS). Waar dat gelegen kwam presenteerde de ARC over asbestvraagstukken haar eigen mening, ook als tegelijkertijd de asbestondernemingen waaruit de ARC bestond, hun eigen visie naar buiten brachten. Daarbij hanteerde de ARC strikt het beleid dat onderzoekers, die door de ARC werden ingeschakeld en betaald, niets over de uitkomsten van hun onderzoek mochten publiceren zonder toestemming van de ARC. Op de ontwikkelingen rond het asbestrisico van begin jaren zestig reageerde de ARC met commentaren waarin het ARC haar twijfels over het oorzakelijke verband uitte, voorzichtigheid en terughoudendheid ten aanzien van maatregelen bepleitte en op de noodzaak tot verder onderzoek wees. Met betrekking tot het mesotheliomrisico stelde de ARC dat het kankerrisico verbonden was aan een specifiek soort asbest, nl. blauw asbest, en dat het kankerrisico van asbest niet veroorzaakt werd door het asbest zelf maar door ‘verontreinigingen’ in het asbest. Deze strategie van Engelse asbestindustrie had succes had en leidde tot langdurig uitstel van overheidsmaatregelen.

Dat de taak van de ARC niet primair op onderzoeksgebied lag maar vooral tot doel had politieke invloed uit te oefenen in het belang van de asbestindustrie zette T & N-directeur Heron enkele jaren later uiteen in zijn brief, die hij ‘strictly private and confidential’ stuurde aan de directie van T & N:

“Research should be continued at the IOM (Institute of Occupational Medicine) which has provided, through its rigorously controlled experiments, a valuable counterweight to “loose” research world-wide. There are important political reasons, too, for continuing research (such as) the fact that the UK has the largest European asbestos industry, with a well-informed and concerned trade-unionised workforce and a concerned public fed by aggressive press/media. (...) We need to demonstrate, against a background of continuing disease incidence to the end of the century, our continued concern for the well-being of our workforce and the public at large. The ARC had very useful benefits in providing an independent dialogue with Government and the scientific community at large, and had no doubt influenced recent ACA thinking. (...) The AIC (Asbestos Information Committee) could (and does) equally provide that collective voice and it could sensibly take on this role from the ARC. Increasingly, the voice would need to be an international one, through the AIA (Asbestos International Association).”²⁶⁴

²⁶³ Holmes, *ARC, British Legislation and the Industry's Response*, in: verslag AIC-conferentie 13 november 1969, Londen, p.7.

²⁶⁴ Tweedale 2000, *Science* p.730.

De invloed van de ARC beperkte zich niet tot het Verenigd Koninkrijk. Dankzij het internationale karakter van de asbestindustrie stond de ARC een uitgebreid netwerk ter beschikking, terwijl de ARC ook belangrijke buitenlandse asbest-ondernemingen tot haar associés mocht rekenen, zoals Johns-Manville in de VS, James Hardie in Australië, Eternit in België en de Quebec Asbestos Mining Corporation in Canada.

4.3.3 Asbestos Information Committee (AIC)

De tweede belangrijke organisatie van de asbestindustrie was het Asbestos Information Committee (AIC), opgericht in 1967. Volgens het verslag van de eerste door het AIC georganiseerde bijeenkomst van vertegenwoordigers van de Europese asbestindustrie, gehouden op 13 november 1969 in Londen, was het AIC opgericht door Turner & Newall Ltd, the Cape Asbestos Company Ltd, the BBA Group Ltd en Gefco Ltd. De doelstelling van de AIC was het verzorgen van publiciteit en het verrichten van lobbywerk voor de industrie. Daarbij kreeg het AIC professionele hulp van de Londense vestiging van het grote Amerikaanse pr-bureau Hill & Knowlton (H&K), dat zijn vaardigheid al in de jaren vijftig bewezen had bij het verdedigen van de belangen van de tabaksindustrie.²⁶⁵ Het AIC, dat in 1979 haar naam wijzigde in Asbestos Information Centre, werkte in de praktijk nauw samen met de ARC. Het AIC opereerde als persbureau van de ARC, terwijl de ARC op haar beurt zorgde voor de wetenschappelijke kant van de uitspraken van de AIC. Tijdens de eerste internationale AIC-bijeenkomst in 1969, van Nederlandse kant bijgewoond door directeur De Boer van het gelijknamige isolatiebedrijf en Kolff van Oosterwijk, directeur van het isolatiebedrijf Hertel, werd de public-relationfunctie van de AIC toegelicht door Howard van het AIC en Mann, vice-voorzitter van Hill and Knowlton, VK:

“In 1966, in spite of much solid, if unpublicised, achievement by the asbestos industry in this field, asbestos and health became the subject of sensational journalism in the press and on television. There was a risk of dockers in the ports refusing to handle asbestos and of the general public believing the urban atmosphere dangerously polluted. T & N, Cape BBA and Gefco considered it difficult to rebut error as companies, but saw the need to tackle

²⁶⁵ J. Bouma, *Het Rookgordijn*, 2001, p.13, 14, 16-18 en 187; N. Davies, *Flat Earth News*, 2008, p.168-169: ‘As a result of paperwork disclosed in US court cases, we now know that when the tobacco companies in the 1950s found themselves under pressure from the discovery of the link between smoking and cancer, they hired PR companies to create a network of pseudo-groups to massage public thinking on their behalf. Hill & Knowlton, who were the biggest PR agency in America, duly created the Council for Tobacco Research and the Tobacco Institute as apparently independent organisations to produce research to defend their sales. Internal memos make it plain that the PR object was certainly not to tell the truth about tobacco but to engage in the judicious selection of facts, specifically to select any kind of scientific reference to any kind of doubt about the link to cancer. As one memo put it: “Doubt is our product since it is the best means of competing with the ‘body of facts’ that exists in the mind of the general public.”

this public relation problem co-operatively as the Asbestosis Research Council had tackled the medical problem. Hill and Knowlton, who handled the public relations of asbestos and health for Johns-Manville in the U.S.A. were at this time opening an office in Britain. Hill and Knowlton produced a public relations assessment, based on the principle that public concern with health was justified, and that the public relations job was not to suggest that there was no problem, but to get the problem viewed in its true perspective.”²⁶⁶

In 1971 organiseerde de AIC in Londen een grote internationale conferentie van Asbestos Information Bodies. In zijn openingstoespraak meldde Howe:

“I know that we are all regarding this as a working conference and it is taking place at a very critical time in the history of the asbestos industry. In North America, in Great Britain and other European countries severe attacks on asbestos and its uses continue to be made in the press, on television and on radio. In these and many other countries Government departments are showing growing interest in Factory and other Regulations related to asbestos. Interest in the subject of environmental pollution is perhaps only now in its infancy. These are the subjects which we shall be discussing during our conference.”

Op de conferentie presenteerden vertegenwoordigers uit verschillende landen bijdragen over en commentaren op het asbestgebruik, de medische aspecten, de overheidsregelingen en de situatie in eigen land. Cross van de ARC wees op de nieuwe in 1969 ingevoerde British Asbestos Regulations (‘The Regulations, having allowed for 12 months’ grace, came into full effect in May 1970’) en het belang hiervan voor andere landen:

“These regulations will probably have a big influence upon future regulations to be introduced by other countries.”

De Engelse Asbestos Regulations 1969, die uitgingen van een drempelwaarde van 2 v/cm^3 en die alleen betrekking hadden op het asbestoserisico, kenden de volgende voorwaarden:

- afzuiginstallaties,
- persoonlijke beschermingsuitrusting en beschermende kleding,

²⁶⁶ In oktober 1966 bracht H & K ten behoeve van de Amerikaanse asbestindustrie het rapport ‘White Paper’ uit, waarin het nut van het gebruik van asbest beschreven werd: ‘Literally hundreds of substances – as common and every day as fuel oil, charcoal broiled steaks, iron rust and egg yolks – are known or suspected of being cancer-causing agents, under certain experimental conditions. The point is that nearly everything we use or create in our increasingly complex society has been suspected, by someone, of being a potential hazard. To forego the many benefits of these products of modern technology – simply on the basis of suspicions that are unsupported by medical evidence, would be a great and unwarranted disservice to the American public.’ (McCulloch, 2008, p.113.)

- een hoge norm voor bedrijfshygiëne,
- de voorziening voor het opslaan van bedrijfskleding moest zodanig zijn dat er geen asbeststof op de kleding terecht kon komen,
- het losse asbest in een fabriek moest opgeslagen worden in containers, waaruit geen asbeststof kon vrijkomen,
- werknemers jonger dan 18 jaar mochten niet werkzaam zijn in een productieproces, waarin het verplicht was om beschermende kleding en ademhalingsuitrusting te dragen,
- bij gebruik van blauw asbest golden speciale voorschriften.

De Nederlandse situatie werd toegelicht door Kolff van Oosterwijk, directeur van het isolatiebedrijf Hertel, lid van de TNO-asbestcommissie en betrokken bij het CVAB.²⁶⁷ Hij beschreef de posities van de TNO-commissie en de Arbeidsinspectie en meldde ten aanzien van het voorlichtingsblad P 116, Werken met asbest:

“Herein a short survey is given of the use of asbestos, its biological effects, the permitted dust concentrations and some substitute materials. That part of the booklet which gives an outline of the protective measures to be taken when working with asbestos is comparable to the guides as published by the Asbestosis Research Council. (...) There is at present in preparation legislation on the use of asbestos. This however will take a long period of time before completion as it is difficult to formally fit it in existing legislation.”²⁶⁸

(...) It is therefore usual that the industries concerned and the trade union are officially consulted before such a decision is made. The unions have reacted sharply and they have in fact contributed in no small way toward the adverse and often irresponsible publicity given the biological effects of asbestos. It is their ultimate aim to obtain a complete ban on the use of asbestos and asbestos containing goods.

As this is of course at present impossible, they have now tried another approach i.e. to include in the collective labour agreements a clause forbidding the use of asbestos in all its forms in the industries falling under these collective agreements.”

Over de situatie in West-Duitsland werd opgemerkt dat de asbestindustrie, de Berufsgenossenschaften en de Arbeidsinspectie samen bezig waren met de ontwikkeling van voorlopige maatregelen. Wettelijke maatregelen bestonden nog niet, maar er werd wel al gewerkt met bepaalde afspraken die het bedrijfsleven op vrijwillige basis toepaste. Die afspraken hielden in dat er met drempelwaarden voor de stofconcentraties werd gewerkt, dat werknemers met een hoog asbestrisico extra medische begeleiding kregen van de Berufsgenossenschaften, werknemers röntgenonderzoek kregen voor hun indiensttreding, werknemers periodiek onderzocht werden en dat zij in geval van asbestose met pensioen

²⁶⁷ Zie 4.8.4.1 en 4.10.

²⁶⁸ Kolff was in 1970 de ontwerper van P 116, zie 4.10.8.

gingen en van de Berufsgenossenschaften een uitkering kregen. Naar verwachting zou in 1972 een wettelijke regeling van kracht worden, die van toepassing zou zijn op alle bedrijven waarin met asbesthoudende materialen werd gewerkt. Op grond van die regeling werden stofbeheersingsmaatregelen verplicht, zouden bepaalde drempelwaarden van toepassing zijn en zouden werknemers in de asbestverwerkende industrie iedere drie jaar medisch onderzoek ondergaan.

Ook in Frankrijk bestond er nog geen wettelijke regeling vergelijkbaar met de British Asbestos Regulations uit 1969. Alleen in de regio van Normandië was sinds 1965 een op het sociale zekerheidssysteem gebaseerde regeling van kracht, die inhield een zorgplicht van de werkgever voor gebouwen en het schoonmaken ervan, preventiemaatregelen, individuele beschermingsmaatregelen, medisch onderzoek en voorlichting voor de werknemers.

In de vier Scandinavische landen (Noorwegen, Zweden, Finland, Denemarken) waren verschillende asbestregelingen van kracht, die vooral gericht waren op stofbeperkingssystemen, medisch onderzoek en toezicht door de Arbeidsinspectie. Ook golden er drempelwaarden voor de stofconcentraties. Over alle vier de landen werd gemeld dat er van overheidswege onderzoek gaande was en dat er nieuwe wettelijke regelingen op stapel stonden.

De situatie in de VS werd toegelicht door Raines namens de AIA/NA. Over de bescherming van de werknemers in de VS meldde hij dat op federaal niveau de Occupational Safety and Health Act van kracht was, dat er een drempelwaarde gold van 12 v/cm^3 , dat die waarde waarschijnlijk zou worden gewijzigd in 5 v/cm^3 , en dat de vakbonden en Selikoff pleitten voor een 'emergency standard' van 2 v/cm^3 . Met betrekking tot de bescherming van het 'grote publiek' wees hij op de Clean Air Act, het feit dat de Environmental Protection Agency (EPA) asbest als een gevaarlijk materiaal had aangemerkt en dat er verschillende onderzoeken gaande waren naar de risico's van het gebruik van asbest op specifieke terreinen. Verder deelde Raines mee dat twee staten, Illinois en New York, en vier steden, New York City, Boston, Philadelphia en Chicago, het gebruik van spuitasbest verboden hadden. Ook wist Raines te melden dat de staat Illinois een regulering in voorbereiding had, waarin het gebruik van asbest in remvoeringen verboden zou worden. Op de vragen hoe de Amerikaanse industrie voor frictiematerialen had gereageerd op het voornemen van de staat Illinois en of er betrouwbare vervangende materialen waren, antwoordde Raines:

"Originally it looked like nonsense, but now alternatives appear to be possible. We do not know what the Automobile industry said to the Board. General Motors resisted to the Board but would not testify."

Aan het slot van de conferentie gaf Howe aan welke lessen volgens de AIC en ARC uit de conferentie getrokken konden worden. Hij beschreef wat hij vanuit de asbestindustrie gezien noemde de problemen in landen als de VS, Nederland, GB en Denemarken en de betrekkelijke rust in de andere landen. Die laatste landen waarschuwde hij:

“I would earnestly counsel all of you to prepare now for greater Government interest and intervention, and for much stronger publicity attacks. You will find, as we and our American colleagues have found that time is not on your side.”

Met betrekking tot toekomstige overheidsregelingen adviseerde hij alle deelnemers aan de conferentie om via hun eigen asbestorganisaties vooral deel te nemen aan de voorbereidingen van die regelingen. Als dat niet mogelijk zou zijn op een directe manier adviseerde Howe de asbestorganisaties om dat indirect te doen door vrijuit commentaar te leveren op conceptregelingen in een vroegtijdig stadium. Hij wees er op dat de asbestindustrie in Engeland het uitzonderlijke voordeel had om te kunnen beschikken over een organisatie als de ARC, – ‘and remember this is an industry-created body’ – tijdens de voorbereiding van de Regulations. Zonder de ARC, aldus Howe, zouden de Britse Regulations veel strenger zijn geweest. Howe voorspelde de aanwezigen ook dat er nog veel aanvallen van medische en journalistieke kant zouden volgen, hij waarschuwde daarbij in het bijzonder voor mensen als Selikoff en voor de vakbonden. Daarom moesten volgens Howe de asbestorganisaties ook veel beter op hun ‘verdediging’ letten. Die verdediging zou veel geld gaan kosten, dat wist Howe zeker, maar dat was volgens hem onmisbaar. Hij rondde af met:

“Please do not think that I am being critical of what your organisations have done so far. The maxim “let sleeping dogs lie” has a good deal in its favour when the tempo is slow and the public and press interest is light. But sleeping dogs wake up suddenly and use their voices and their teeth. And when they are awake they will not sleep again. That is a lesson which we have learned in Britain and I am sure the AIA/NA has learned in the U.S.A. We have learned the painful way and perhaps we can save you some pain. You must prepare in advance.”

4.3.4 Asbestos International Association (AIA) en Selikoff

In december 1970 werd in New York de Asbestos International Association (AIA) opgericht, die in de daarop volgende decennia zou uitgroeien tot de invloedrijkste en belangrijkste belangenorganisatie van de internationale asbest-industrie. Catrina omschreef in 1985 de AIA met:

“Een in de jaren zeventig gestichte wereldwijde belangen- en strijdgemeenschap van de asbestindustrie, waarin bijna zeshonderd leden en organisaties uit 35 landen verenigd zijn.”²⁶⁹

Het initiatief voor de oprichting van de AIA ging uit van de Engelse asbestmultinational T & N. De aanleiding ervoor was de verontrusting bij T & N over de onvoldoende weerbaarheid van de Amerikaanse asbestindustrie.

²⁶⁹ Catrina 1985, p.87.

Aanvankelijk richtte de AIA zich op de asbestsituatie in Noord-Amerika, gaandeweg breidde haar werkterrein zich uit over alle werelddelen.

In juni 1971 presenteerde Lewinsohn, de bedrijfsarts van de TBA-fabriek in Rochdale het verslag van zijn epidemiologisch onderzoek in de TBA-fabriek.²⁷⁰ In een groep werknemers die 10 tot 20 jaar in de fabriek gewerkt hadden, had Lewinsohn meer dan 20 procent asbestose gevonden en in de groep die 20 tot 30 jaar hadden gewerkt was het percentage asbestosegevallen zelfs meer dan 30. Selikoff had met verontrusting kennis genomen van het rapport van Lewinsohn, omdat de overheid in de VS op het punt stond de Engelse 2 v/cc-norm over te nemen. In mei 1973 bracht Selikoff de resultaten van Lewinsohn in de VS naar buiten, stellende dat als de resultaten van Lewinsohn correct waren, er alle reden was om de 2 v/cc-norm opnieuw te onderzoeken. Door deze ontwikkelingen zagen de Engelse en Amerikaanse asbestbedrijven hun voornemen om de 2-vezelnorm in de VS in te voeren gedwarsboomd. Mede vanwege de heftige discussie, die was ontstaan naar aanleiding van de internationale asbestconferentie in Lyon in oktober 1972 besloot de Engelse asbestindustrie tot de tegenaanval over te gaan en Selikoff ad hominem te bestrijden. Hoe de waardering bij T & N voor Selikoff was, liet de brief van TBA-medewerker Hills van 2 maart 1973 aan T & N-directeur Hardie zien:

“I think, and maybe other people share the view, that Dr. Selikoff is going off his head. I have never read such absolute scaring nonsense. We really must get onto our friends in the AIA/NA. This man Selikoff has got to be stopped somehow.”

Namens TBA stuurden Holmes en Lewinsohn een brief op poten naar Selikoff. Daarin verdedigden zij de 2-vezelnorm, verweten Selikoff dat hij vertrouwelijke informatie naar buiten had gebracht, getracht had de 2-vezelnorm te ondermijnen en ‘een politieke campagne’ was begonnen. Tegelijk stuurde TBA kopieën van deze brief naar verschillende Amerikaanse asbestbedrijven en lobbygroepen, zoals de AIA, hetgeen Selikoff boos maakte. Hij beantwoordde de brief met een uiteenzetting van zijn argumenten en stelde vanwege het belang van de zaak voor om deskundigen een onafhankelijk onderzoek in de TBA-fabriek te laten verrichten. Daarbij wees hij er op dat een dergelijk onderzoek extra urgent was omdat de Engelse norm geen aandacht schonk aan het mesotheliomrisico. Dit voorstel werd door TBA verworpen en de kwestie liep verder op niets uit.

Wel werd er daarna bij TBA in Rochester, met goedkeuring door de directie, asbestonderzoek verricht door de epidemiologen Doll en Peto. Daarbij stelde het bedrijf de voorwaarde dat de onderzoekers alleen over hun resultaten mochten publiceren na uitdrukkelijke toestemming van het bedrijf. Niettemin kwam, waarschijnlijk per ongeluk, in 1976 informatie over het onderzoek van Doll en

²⁷⁰ Tweedale, *Magic Mineral* p.226.

Peto naar buiten tijdens de deelname van Peto aan een congres in de VS.²⁷¹ Toen de Sunday Times daarover op 30 januari 1977 berichtte ('Official safe limit for asbestos may put one in fourteen at risk') was de directie van TBA bijzonder ontstemd en moest Doll zijn excuses aanbieden. TBA kwam in 1976 nog meer in de problemen door de bijdrage van Peto voor de Simpson Committee, waar Peto had gemeld dat er mesotheliomgevallen waren geconstateerd onder het personeel van TBA. Dat bericht kwam de TBA-directie slecht uit omdat in de fabriek in Rochdale alleen wit asbest werd gebruikt en TBA eerder had beweerd dat blootstelling aan wit asbest geen mesotheliom kon veroorzaken. Over deze opmerkelijke bevindingen publiceerde de New Scientist op 14 juli 1976 onder de kop 'The Risk Equations: a ban on asbestos?', waarin werd vastgesteld dat Peto niet allen had aangetoond dat het asbestoserisico in de TBA-fabriek veel groter was dan T & N steeds had beweerd, maar dat Peto ook mesotheliomslachtoffers had gevonden. Peto kreeg, na lang en moeizaam overleg met de directie van TBA en de nodige aanpassingen in zijn artikel, in 1978 toestemming om de bevindingen van zijn onderzoek te publiceren in het artikel 'The hygiene standard for chrysotile asbestos.' De samenvatting van het artikel luidde:

"Previous studies, including the analysis on which the current 2 fibres/cm³ hygiene standard is based, may have underestimated the risk of morbidity or mortality following exposure to low levels of asbestos dust. Accurate dose-response data at levels below 2 fibres/cm³ are unlikely to be available for the foreseeable future, and the biologically plausible assumption that excess cancer mortality is approximately proportional to dust level should be provisionally be accepted. It may be reasonable, however, to postulate a safe threshold for mortality from asbestosis. If excess mortality from asbestos-related disease is proportional to dust level for each cause, approximately 10% of male asbestos workers might, under certain assumptions, eventually die of asbestos-induced disease after 50 years' exposure at 2 fibres/cm³. Peritoneal mesothelioma is usually due to crococolite (blue asbestos) or other amphiboles, but exposure to chrysotile (white asbestos) alone may lead to a substantial risk of pleural mesothelioma. These predictions are based on rather small numbers in a single factor, and further studies in other working environments are required."²⁷²

4.3.5 Cover-up door de Amerikaanse asbestindustrie

De Amerikaanse en Canadese asbestindustrieën en hun verzekeraars waren al voor 1930 ervan op de hoogte dat blootstelling aan asbest tot de ziekte asbestose kon leiden. Begin jaren dertig ging de Amerikaanse asbestindustrie onder

²⁷¹ Tweedale, *The Rochdale Asbestos Cancer Studies and the Politics of Epidemiology: What you see depends on where you sit*, in IJOEH 2007; 13, p.70-79.

²⁷² Peto, *The Hygiene Standard for Chrysotile Asbestos*, in: The Lancet 4 maart 1978, p.484-489.

leiding van Johns-Manville te New York, de grootste Amerikaanse asbest-producent, en Raybestos-Manhattan in Bridgeport, de op een na grootste asbest-producent, ertoe over belangenorganisaties op te zetten ter verdediging van de asbestindustrie, waarvan de QAPA (Quebec Asbestos Producers' Association, in 1948 omgedoopt in QAMA, Quebec Asbestos Mining Association) de eerste was. Tot de primaire activiteiten van die belangenorganisaties behoorde het verborgen houden van kennis en informatie die voor de industrie schadelijk kon zijn. Achteraf kan worden vastgesteld dat de industrie en haar belangenorganisaties op dat punt succesvol zijn geweest. Het lukte de industrie om de gevaren van asbest bijna veertig jaar voor zich te houden en het publiek onwetend te laten van die gevaren. De Amerikaanse onderzoeksjournalist Brodeur, die in 1973 in *The New Yorker* in een serie artikelen over baanbrekende rechtszaken van asbestslachtoffers berichtte, heeft deze 'cover-up' samengevat:

"In 1933, Lewis Herold Brown, the president of Johns-Manville, advised the company's board of directors that eleven pending lawsuits brought by employees who had developed asbestosis while working at the company's plant in Manville, New Jersey, could be settled out of court, provided that the attorney for the plaintiffs could be persuaded not to bring any more cases against the company.

In 1934, Vandiver Brown, the head of Johns-Manville's legal department, persuaded Dr. Anthony J. Lanza, a physician at the Metropolitan Life Insurance Company, to delete unfavourable information from a report about disease among asbestos workers that was soon to be published by the U.S. Public Health Service.

In 1935, Sumner Simpson, the president of Raybestos-Manhattan, wrote Vandiver Brown a letter, telling him that "I think the less said about asbestos the better off we are," to which Brown replied, "I quite agree with you that our interests are best served by having asbestosis receive the minimum of publicity.

In 1936, Vandiver Brown and Sumner Simpson, together with officials of several other asbestos manufacturing companies, arranged to finance animal experiments at the Trudeau Foundation's Saranac Laboratory, at Saranac Lake, New York, in order to gather data that they expected would help the asbestos industry defend against claims brought by workers who had developed asbestosis. The studies showed, however, that significant numbers of animals developed asbestosis after being allowed to inhale asbestos. These results were suppressed by the asbestos manufacturers for more than forty years.

In 1943, Vandiver Brown told representatives of the Union Asbestos & Rubber Company, of Paterson, New Jersey, that Johns-Manville did not inform its employees when their chest X-rays showed that they had developed asbestosis. Brown said that if the workers were told, they would stop working or file claims against Johns-Manville, and that it was company policy to let them work until they quit because of asbestosis, or died as a result of it.

In 1949, Dr. Kenneth W. Smith, who would subsequently become the medical director of Johns-Manville, sent a memorandum to company headquarters concerning seven asbestos-mill employees whose X-rays showed signs of early asbestosis. The memo, which did not come to light until 1976, provided written evidence that Johns-Manville was following a policy of not informing its workers when they developed the disease. “The fibrosis of this disease is irreversible and permanent so that eventually compensation will be paid to each of these men,” Smith wrote. “But as long as the man is not disabled it is felt that he should not be told of his condition so that he can live and work in peace and the company can benefit by his many years of experience”.

In 1952, the Seventh Saranac Symposium – a week-long meeting on pulmonary dust disease – was held at the Saranac Laboratory. It was attended by more than two hundred medical doctors, research scientists, state and federal public health officials, insurance-company executives, and asbestos manufacturers, who were told about medical evidence implicating asbestos as a potent lung-cancer producing agent. Unlike the proceedings of six previous symposia, the proceedings of this meeting were never published. And because only one or two of the participants spoke out about what they had heard, almost no information about the carcinogenicity of asbestos found its way into the press for another decade.²⁷³

4.3.6 Anglo-Amerikaanse samenwerking

Binnen de internationale samenwerking, zoals die in 1929 voor het eerst door de asbestmultinationals werd vastgelegd in het SAIAC-kartel, was de band tussen de Engelse multinational T & N en de Amerikaanse asbestindustrie onder leiding van Johns-Manville bijzonder. T & N had niet alleen grote asbestbelangen in Engeland en Afrika, maar ook in de VS en Canada: nl. de Canadese asbestmijnen (Bell Asbestos en Cassiar), het asbestcementbedrijf Atlas Asbestos Factory in Montreal, het isolatiebedrijf J.W. Roberts (spuitasbest) en de Amerikaanse asbestindustrie (Keasbey & Mattison, na 1963 Certain-teed), waarbij de Canadese mijnen asbest leverden voor de T & N-bedrijven in Engeland en verscheidene andere landen. T & N volgde de asbestontwikkelingen in de VS op de voet, onder meer via de aan haar gelieerde organisatie ARC. Vanwege het optreden van Selikoff op de asbestconferentie van 1964 in New York, dat de industrie veel hoofdbrekens opleverde, besloot de Amerikaanse en Canadese asbestindustrie op zoek te gaan naar bondgenoten in de wetenschappelijke wereld. Dat leidde ertoe dat de industrie zich, net als in de jaren dertig, tot de McGill-universiteit in Montreal wendde en in 1966 aan deze universiteit de oprichting financierde van het Institute of Occupational & Environmental Health (IOEH). De helft van de benodigde middelen was afkomstig van Johns-Manville. Bij de oprichting en de werkwijze van het IOEH was T & N betrokken. T & N-directeur Waddell berichtte in april 1966 aan zijn superieuren bij T & N dat veel

²⁷³ Brodeur, *The Asbestos Tragedy*, in: *Breath Taken*, B. Ravanesi, 1991, p.p. 9-12.

van de voorstellen van de IOEH ontleend waren aan de ‘modus operandi of the ARC.’ De belangrijkste onderzoeker van het IOEH werd de Engelse epidemioloog dr. McDonald.²⁷⁴ In zijn boek ‘Expendable Americans’ vermeldt de journalist Brodeur dat Sabourin, voormalig advocaat van de Quebec Asbestos Mining Association (QAMA), betrokken was bij de oprichting van het IOEH. Op de bijeenkomst van het Asbestos Textile Institute in juni 1965 bracht Sabourin, met verwijzing naar een artikel van Selikoff in het Journal of the American Medical Association over asbest en kanker, naar voren dat de QAMA een onderzoek wilde laten verrichten naar de relatie tussen longziekten en wit asbest. Daarvoor zocht de QAMA ‘alliance with some university, such as McGill, for example, so that authoritative background for publicity can be had.’²⁷⁵ Een jaar later werd het IOEH opgericht. In maart 1972 werd in Washington een openbare hoorzitting gehouden in verband met het vaststellen van een norm voor beroepsmatige blootstelling aan asbest. Aan deze hoorzitting namen verschillende geledingen van de Amerikaanse asbestindustrie deel, zoals de Asbestos Information Association of North America (AIA/NA), het Asbestos Textile Institute, Johns-Manville, en ook vakbonden en consumentenorganisaties. McDonald legde een verklaring af waarin hij aangaf dat hij hoogleraar in de epidemiologie was en verbonden aan de McGill-universiteit in Montreal:

“I am a full-time employee at McGill University and an indepent research worker. I do not work, nor am I associated with any asbestos producer or manufacturer. The research I shall be describing is supported by grants, not to me but to McGill University, from a number of sources, the Institute of Occupational and Environmental Health, the Canadian government, the British Medical Research Council, and the United States Public Health Service. I am not here to support the testimony of Johns-Manville or any other body affected by the proposed regulations.”²⁷⁶

Brodeur maakte van de gelegenheid gebruik om McDonald te ondervragen. Hij wees McDonald erop dat eerder die dag Jobe namens Johns-Manville als getuige verklaard had dat Johns-Manville onderzoek naar asbestziekten ondersteunde en hij vroeg McDonald of dat sloeg op zijn onderzoek. Daarop antwoordde McDonald:

“I guess what Mr. Jobe is reffering to is the fact that Johns-Manville, together with other mining companies, helps support the Institute of Occupational and Environmental Health, which is a granting body that receives research applications, and which therefore indirectly supports our research.”

Brodeur attendeerde McDonald er op dat aan het slot van zijn artikel in de Archives of Environmental Health van juni 1971, met de titel ‘Mortality in the

²⁷⁴ McCulloch, Tweedale, *Defending The Indefensible* 2008, p.97-98.

²⁷⁵ Brodeur, *Expendable Americans*, 1973, p.134-135.

²⁷⁶ Idem, p.130.

Chrysotile Asbestos Mines and Mills of Quebec,' vermeld stond dat het onderzoek verricht was met financiële steun van 'the Institute of Occupational and Environmental Health of the Quebec Asbestos Mining Association.' Dat was volgens McDonald correct.²⁷⁷

4.3.7 Productaansprakelijkheid in Verenigde Staten

Voorjaar 1965 publiceerde het American Law Institute haar tweede editie van de Restatement of Law of Torts. In Sectie 402A hiervan was een speciale nieuwe bepaling opgenomen over de 'strict liability' die van toepassing was op verkopers van verschillende producten. De nieuwe bepaling luidde:

"One who sells any product in a defective condition unreasonably dangerous to the user or consumer or to his property is subject to liability for physical harm thereby caused to the ultimate user or consumer."

Deze wetswijziging zou ingrijpende betekenis krijgen voor de Amerikaanse asbestindustrie. In 1969 wendde in de staat Texas Clarence Borel zich tot advocaat Stephenson omdat bij hem de diagnose mesotheliom was gesteld. In oktober 1969 bracht Stephenson een dagvaarding uit tegen elf bedrijven, die asbesthoudende isolatiematerialen op de markt hadden gebracht, waarmee Borel zijn werk als isoleerder had verricht. De zaak werd bekend onder de naam Clarence Borel v. Fibreboard Paper Products Corporation, et al. (Borel v. Fibreboard). Tijdens de hoorzittingen in deze zaak, begonnen in september 1971, werden namens de gedaagden verscheidene deskundigen gehoord, zoals Gross, hoogleraar pathologie aan de Medische Universiteit van South-Carolina en directeur van de onderzoekslaboratoria van de Industrial Health Foundation in Pittsburg, een organisatie voor een deel gefinancierd door de asbestindustrie. Een andere getuige was Weill, hoogleraar aan de Tulane University School of Medicine, in New Orleans, die namens Johns-Manville optrad.²⁷⁸ Getuige Sheckler, een Johns-Manville-manager, vertelde de jury dat hij voor het eerst in 1964, tijdens zijn deelname aan de asbestconferentie in New York, had vernomen dat asbestisoleerders risico liepen door hun werk. Hij verklaarde dat Johns-Manville kort na 1964 begonnen was om waarschuwingsetiketten te plaatsen op haar isolatieproducten en dat het bedrijf in 1967 en 1968 het initiatief genomen had om isolatiebedrijven te wijzen op de gevaren van het gebruik van asbest. Johns-Manville was volgens Sheckler zeer begaan met de gezondheid van de arbeiders die haar producten gebruikten. Als bewijs daarvoor wees hij op het feit dat Johns-Manville in 1968 een bedrag van \$200,000 had geschonken voor de aanschaf van een elektronenmicroscop voor het laboratorium van Selikoff in

²⁷⁷ Ook in het mede door J.C. McDonald geschreven artikel '*Epidemiology of primary malignant mesothelial tumors in Canada*' gepubliceerd in *Cancer*, Vol. 26 (4), 1970, p.914-919 werd vermeld: 'Supported by a grant from the Institute of Occupational and Environmental Health of the Quebec Asbestos Mining Association.'

²⁷⁸ Brodeur, *Outrageous Misconduct, the Asbestos Industry on Trial*, 1985, p.53.

het Mount Sinaiziekenhuis. Uiteindelijk besliste de jury voor het overgrote deel in het voordeel van de weduwe van Borel. In hoger beroep bleef dat oordeel in stand. Rechter John Minor Wisdom oordeelde in september 1973 in het appèlvonnis:

“In reaching our decision in the case at bar, we recognize that the question of applicability of Section 402A of the Restatement to cases involving “occupational diseases” is one of first impression. But though the application is novel, the underlying principle is ancient. Under the law of torts, a person has long been liable for the foreseeable harm caused by his own negligence. This principle applies to the manufacture of products as it does to almost every other area of human endeavor. It implies a duty to warn of foreseeable dangers associated with these products. This duty to warn extends to all users and consumers, including the common worker in the shop or in the field. Where the law has imposed a duty, courts stand ready in proper cases to enforce the rights so created. Here, there was a duty to speak, but the defendants remained silent. The district court’s judgement does no more than hold the defendants liable for the foreseeable consequences of their own inaction.”²⁷⁹

Dit vonnis veroorzaakte in de VS een stortvloed van rechtszaken inzake aansprakelijkheid t.g.v. gevaarlijke producten.

4.3.8 Samenvatting

De ontwikkeling van de kennis over het kankerrisico van asbest deed bij de internationale asbestindustrie het besef ontstaan dat het tij voor de industrie begon te keren – ‘time is not on our [your] side.’ Dat bracht de internationale asbestindustrie ertoe om in de vijftiger en zestiger jaren public-relation-organisaties op te zetten ter bescherming van de belangen van de industrie. Dat doel trachten de belangenorganisaties te bereiken door twijfel te zaaien over de wetenschappelijke kennis van asbest, tegenstanders aan te vallen, te pleiten voor meer onderzoek, aan te dringen op uitstel van wettelijke maatregelen en het propageren van het ‘veilig gebruik’ van asbest dat beperkende maatregelen overbodig zou maken. Daarbij waren de belangenorganisaties zich bewust van het belang om op de overheid invloed uit te oefenen. Dat brachten zij in de praktijk door met de overheid ‘mee te denken’, in een vroeg stadium overleg te voeren over wettelijke regelingen, wijzigingen in de regelingen voor te stellen en deel te nemen aan het openbare debat. In de VS betekende begin jaren zeventig de eerste succesvolle rechtszaak van een asbestslachtoffer op grond van productaansprakelijkheid een ingrijpende wijziging in de machtsverhouding tussen asbestslachtoffers en producenten van asbestproducten.

²⁷⁹ Idem, p. 73.

4.4 Overheid

4.4.1 Engelse overheid, BOHS-commissie

De door de Engelse overheid in 1933 ingevoerde Asbestos Regulations waren bedoeld als voorlopige maatregelen die zouden worden aangepast aan de hand van de praktijkervaringen. Ofschoon de jaarverslagen van Engelse Arbeidsinspectie van 1947 en 1954 duidelijk hadden aangetoond dat een aanzienlijk percentage van de asbestoseslachtoffers ook te maken had met longkanker, zag de Engelse overheid daarin geen aanleiding om de Asbestos Regulations aan te passen. Eerst nadat de Chief Inspector of Factories in 1964 melding had gemaakt van een toenemend aantal mesothelioomslachtoffers en een groot aantal gevallen van longkanker bij asbestoseslachtoffers, en de studie van Newhouse en Thompson (1965) was gepubliceerd, riep de Medisch Adviseur van de Engelse Arbeidsinspectie een adviescommissie in het leven, waarin ook de asbestindustrie zitting had.²⁸⁰ In 1967 publiceerde de commissie haar rapport, waarin werd erkend dat de bestaande 'Regulations' tekortschoten en de commissie enkele aanbevelingen deed. De belangrijkste daarvan was het vaststellen van een drempelwaarde, de threshold limit value (TLV). Voor het bepalen van deze drempelwaarde deed de commissie een beroep op de British Occupational Hygiene Society (BOHS), een particuliere organisatie waarin de asbestindustrie een invloedrijke positie had. De nieuwe TLV werd vastgesteld op 2 v/cc (of 2 v/ml) en ingevoerd in 1969. Deze drempelwaarde kende een belangrijke beperking: zij was alleen van toepassing was op asbestoserisico en had geen relatie met het kankerrisico van asbest. In haar rapport 'Hygiene standards for chrysotile asbestos dust' erkende de commissie dat zij niet in staat was een drempelwaarde te bepalen waaronder geen kankerrisico zou bestaan:

"The primary danger of inhaling asbestos dust is asbestosis. It is generally recognised that there is also significant risk of lung cancer associated with asbestosis. A risk of mesothelioma of the pleura and peritoneum exists in connection with the inhalation of crocidolite dust in particular. There can be little doubt that these risks will be least in the lowest concentration (Knox, Doll and Hill 1965), but the quantitative relationship between asbestos and cancer risk is not known, nor is it known exactly why these two are related, nor even whether all kinds of asbestos present a risk. Consequently is it not possible, at this time to specify an air concentration which is known will be free of risk in this respect."²⁸¹

De door de BOHS in 1968 ontwikkelde blootstellingsnorm heeft zowel in Engeland als daarbuiten grote invloed uitgeoefend op het gebruik van asbest en de door de verschillende overheden uitgevaardigde wettelijke maatregelen. De

²⁸⁰ Tweedale, 2000, p.197.

²⁸¹ British Occupational Hygiene Society (BOHS), *Hygiene standards for chrysotile asbestos dust*, in: Ann.Occup. Hyg. 1968, Vol. 11, p.47-69, Pergamon Press.

BOHS-norm is in Nederland voor het eerst toegepast in het uit 1971 daterende publicatieblad P 116 van de Arbeidsinspectie.²⁸² De ontstaansgeschiedenis van de norm is in detail beschreven door Greenberg.²⁸³ In het kader van het asbestosevraagstuk had de BOHS een subcommissie ingesteld, de ‘BOHS Sub-committee on Asbestos’, bestaande uit acht leden en een secretaris. Vier van de acht leden van de commissie waren verbonden aan de Asbestosis Research Council, ARC. Een ander lid van de subcommissie was Gilson, directeur van het Medical Research Council van het prestigieuze Pneumoconiosis Research Unit in Penarth, Wales. Een belangrijke rol bij de samenstelling van het rapport vervulde Roach, docent aan de London School of Hygiene. Over de ontwikkeling van de standaard merkte Greenberg op:

“Roach produced the first draft as a framework for discussion, and later was to interpret the committee’s amendments and produce the final report for publication. It was for the other members to supplement his expertise and to remedy errors and omissions.”

Naar aanleiding van de discussie over de dosis-respons relatie stelde Gilson voor om informatie te verzamelen bij de asbestindustrie. Het bleek dat alleen T & N in staat was om die informatie te verschaffen. De bijlage van het rapport liet zien dat het onderzoeksmateriaal van de commissie afkomstig was de asbest-textielfabriek van T & N en dat asbestoseonderzoek was verricht door bedrijfsarts Knox. Greenberg merkte daarover op:

“Women, who numbered about a quarter of the total number employees who had completed 10 years’ work in scheduled areas, were also excluded. More importantly, no attempt was made to include ex-workers with 10 or more years of exposure. The company and Knox were aware of a number who had been suspended with compensable asbestosis and were still alive, or had died with asbestosis. It is conceivable that other ex-employees developed asbestos-related disease and even had died from it, but were unknown to the company.”

De BOHS-subcommissie vergaderde in 1967 enkele keren over de vraag wat een acceptabele blootstellingsgrens zou moeten zijn. In het ontwerp-rapport van augustus 1967 werd daarover opgemerkt:

“Reasonable assurance can be given that for concentrations averaging less than 5 fibres per c.c. the risk of being affected to the extent of having the early clinical sign, crepitant rales, will be less than 1% for an accumulated exposure of 50 fibres per c.c.-years. That is a concentration of 1 fibre per c.c. for 50 years, 2 fibres per c.c. for 25 years, or 5 fibres per c.c. for 10 years.”

²⁸² Zie 4.9.9.

²⁸³ Greenberg, *The 1968 British Occupational Hygiene Society Chrysotile Hygiene Standards*, in: Peters & Peters, Vol. 14 of the Sourcebook on Asbestos Diseases, 1997, p.219-257.

Deze normstelling was niet acceptabel voor de leden van de sub-commissie die aan de ARC gelieerd waren. Zij kregen, aldus Greenberg, van het Management Committee van de ARC de instructie om zich tegen de voorgestelde standaard te verzetten en een wijziging voor te stellen die inhield dat de 50-vezel-norm veranderd zou worden in een 100-vezel-norm. Dat verzet werd kracht bijgezet met het dreigement van de vertegenwoordigers van de asbestindustrie dat zij zich uit de subcommissie zouden terugtrekken. Uiteindelijk liet Roach zich door Holmes van de ARC overhalen en accepteerden Roach en ook de andere leden van de subcommissie de 100-vezel-norm. In de tekst van het BOHS-rapport uit 1968 werd deze opvatting verwoord met:

“The committee believes that a proper and reasonable objective would be to reduce the risk of contracting asbestosis to 1 per cent of those who have a lifetime’s exposure to the dust. (...) It is probable that the risk of being affected to the extent of having such early clinical signs will be less than 1 per cent for an accumulated exposure of 10 fibre years per cm^3 . That is, for example, a concentration of 2 fibres per cm^3 for 50 years, 4 fibres per cm^3 for 25 years or 10 fibres per cm^3 for 10 years.”

Ofschoon het rapport van de BOHS-subcommissie slechts een advies was en een aanbeveling voor degenen die verantwoordelijk waren voor de gezondheid van de beroepsbevolking, was het effect ervan verstrekkend. De BOHS-adviesnorm maakte formeel geen onderdeel uit van de nieuwe Asbestos Regulations uit 1969, maar de Engelse Factory Inspectorate nam de 2-vezel/ cm^3 -norm over als de drempelwaarde, waaronder de voorschriften van de Asbestos Regulations niet van toepassing waren. Greenberg merkte hierover op:

“It was widely misunderstood to be a safe level for occupational exposure.”

In 1974 werd in Engeland de Health & Safety at Work Act ingevoerd, die ten doel had werknemers te beschermen en werkgevers te verplichten om veiligheidsmaatregelen te nemen voor hun werknemers. Ook verplichtte de wet fabrikanten om ervoor te zorgen dat hun producten veilig waren en dat consumenten voldoende gewaarschuwd werden.

4.4.2 Monopolies Commission

In juli 1972 publiceerde de Engelse Monopolies Commission een rapport over haar onderzoek naar de asbestindustrie.²⁸⁴ Het onderzoek richtte zich met name op de grootste Engelse asbestverwerkende ondernemingen Turner & Newall Ltd, Cape Asbestos Company Ltd, de BBA Group Ltd en Atlas Stone Company Ltd.. Ten aanzien van de positie van T & N stelde de commissie vast dat het bedrijf, dat in 1971 goed was voor 44% van de totale Engelse asbestproductie, niet handelde in strijd met ‘the public interest’. De commissie vermeldde in haar

²⁸⁴ The Monopolies Commission, *Asbestos and certain asbestos products, A report on the supply of asbestos and certain asbestos products*, Londen, 1973.

rapport dat er naast de asbestindustrie zelf nog ook zes ‘trade associations’ bestonden, waaronder de ARC. T & N en Cape waren lid van al deze zes organisaties. De Monopolies Commission had onderzocht of er vormen van kartel-overeenkomsten of vergelijkbare handels- of marktovereenkomsten bestonden, die in strijd zouden zijn met het publiek belang, maar die kon de commissie niet vaststellen. Over internationale marktafspraken, zoals die bestonden in het SAIAC- en TEAM-kartel, waarbij T & N, Cape en de ‘continental’ Eternit-concerns betrokken waren, werd in het rapport van de Monopolies Commission niet gesproken. Wel werd in het kader van ‘arrangements no longer operative’ waarbij T & N betrokken was geweest, opgemerkt:

“In the years before the war collective arrangements restrictive of competition operated in virtually all sectors of the asbestos products industry. The international cartel arrangements fell into desuetude during the 1939-1945 war and were not revived.

Most of the arrangements referred to above were still in operation in the years immediately after the war and some remain to the present day.”

4.4.3 Amerikaanse overheid

Evenals bij de vaststelling van asbestose in de jaren dertig reageerde de overheid in de VS nauwelijks toen na 1960 het mesotheliomrisico bekend werd. Of-schoon de internationale asbestconferentie in New York in 1964 niet direct veel nieuws toevoegde aan de reeds bestaande kennis over asbest en asbestziekten, maakte de conferentie voor de overheid en de asbestindustrie wel duidelijk dat het mesotheliomrisico een groot probleem vormde. Bovendien leidde de conferentie tot meer wetenschappelijke, maatschappelijke en politieke aandacht voor de asbestproblematiek, die bevorderlijk was voor belangengroepen, wetenschappers als Selikoff en onderzoeksjournalisten als Brodeur. In december 1970 nam het Amerikaanse congres de Occupational Safety and Health Act aan. Op grond van deze wet kreeg de federale overheid de bevoegdheid:

“to develop and set mandatory occupational-safety-and-health standards applicable to any business that engaged in interstate commerce.”²⁸⁵

De wet voorzag ook in de oprichting van het National Institute of Occupational Safety and Health, het NIOSH, dat in de plaats kwam van het Bureau of Occupational Safety and Health.²⁸⁶ Het NIOSH kreeg meer bevoegdheden dan haar voorgangster en had o.a. het recht om bedrijven en fabrieken binnen te treden voor inspectie en onderzoek. Ook leidden de nieuwe inzichten in 1970 tot de oprichting van de Environmental Protection Agency (EPA). Door de invoering van de Occupational Safety and Health Act en het optreden van NIOSH werd de positie van de asbestslachtoffers versterkt, maar zij bleven voor

²⁸⁵ Brodeur, 1985, p.80.

²⁸⁶ Greenberg, *Biological effects of asbestos*: New York Academy of Sciences 1964, in: AJIM 2003, 43, p.550.

schadevergoeding meestal aangewezen op gerechtelijke procedures. Voorjaar 1972 startte het ministerie van Arbeid in Washington openbare hoorzittingen over het voorstel om de blootstellingsnorm inzake asbest, die in de VS op dat moment op 5 v/cm³ lag, te verlagen. Aan dat voorstel was een advies van de NIOSH aan de regering vooraf gegaan, waarin het NIOSH, met verwijzing naar de 2 v/cm³-norm die de Engelse Arbeidsinspectie in 1969 had ingevoerd, adviseerde om de Engelse norm over te nemen. De Amerikaanse asbestindustrie onder leiding van Johns-Manville Corporation verzette zich tegen het NIOSH-advies stellende dat aangetoond was dat toepassing van de 5 v/cm³ asbestziekten onder asbestwerkers zou voorkomen en dat economische statistieken aantoonde dat de 2 v/cm³-norm 'would drive them out of business'.²⁸⁷ De openbare hoorzittingen in Washington werden bijgewoond door honderden vertegenwoordigers van de industrie, waaronder de AIA/NA, van de vakbonden, van de overheid en door onafhankelijke medici en wetenschappers. Een van eerste verklaringen kwam van Nicholson, verbonden aan het Mount Sinai Environmental Science Laboratory:

"Past standards are not a appropriate reference in setting a new permanent standard for occupational exposure to asbestos because all past standards were conceived only for the purpose of preventing asbestosis. But asbestosis is obviously not the major problem among asbestos workers. Cancer is the major problem. Cancer accounts for seventy-five per cent of the excess deaths among the asbestos-insulation workers studied by dr. Selikoff and dr. Hammond, and this asbestos-cancer is not appropriately covered by the proposed asbestos standard."

Hij voegde eraan toe dat 'no knowledge existed of a safe working level of exposure to asbestos which would prevent the occurrence of cancer'. Namens het Asbestos Textile Institute sprak Kuzmuk, die het voorstel bestreed:

"We find that even the five-fiber standard is not feasible for us. Indeed, it will price American-made asbestos-textile products right out of the world and domestic markets, with the result that imports from nations where workers are under no such protection will flood the country. We feel that the proposed standard is based upon incomplete studies and that new evaluations are needed. Pending more comprehensive studies, we respectfully urge the Secretary of Labor to reconsider the establishment of asbestos standards, to reinstate the threshold limit value for asbestos dust at twelve fibers per cubic centimetre, and to provide for representation of the Asbestos Textile Institute on future advisory and study committees".

Andere insprekers, die zich tegen het voorstel uitspraken, beriepen zich op een studie van McDonald van de McGill-universiteit van Montreal. In juni 1972 maakte het ministerie van Arbeid de nieuwe regels bekend. Die hielden in dat de

²⁸⁷ Brodeur, 1974, p.65.

bestaande norm van 5 v/cm³ nog vier jaar zou blijven gelden en dat de 2 v/cm³-norm op 1 juli 1976 van kracht zou worden. De Amerikaanse overheid reageerde op de felle kritiek van o.a. Selikoff met:

“There is no question that exposure to asbestos is most hazardous. We believe that the new standards will provide substantial and real protection for exposed workers, and that they provide for reductions in levels of asbestos exposure that are reasonable and, in our judgment, based on tests from many quarters.”²⁸⁸

Tegelijk was er in de VS een ontwikkeling in een andere richting gaande op het terrein van het gebruik van spuitasbest. Nadat in 1971 de steden als New York, Boston, Philadelphia and Chicago het gebruik van spuitasbest hadden verbieden en daarin gevolgd waren door verschillende andere steden en staten werd in de VS in 1972 spuitasbest in het hele land verboden.

4.4.4 Samenvatting

De drempelwaarde van 2 v/cm³, die de Engelse overheid in 1969 invoerde, had een beperkt effect omdat de maatregel alleen betrekking had op het asbestoserisico, de hoogte van de norm onder druk van de industrie was aangepast en niet was aangetoond dat bij toepassing van de norm het asbestoserisico vermeden werd. De Health & Safety Act 1974 verplichtte niet alleen werkgevers om veiligheidsmaatregelen te nemen voor werknemers, maar ook producenten om voor veilige producten te zorgen en consumenten te waarschuwen.

De in 1970 in de VS ingevoerde Occupational Safety and Health Act gaf de overheid de bevoegdheid om veiligheids- en gezondheidsmaatregelen uit te vaardigen in het kader van het arbeidsproces. Bij de vaststelling van de drempelwaarde bij blootstelling aan asbest hield de Amerikaanse overheid in 1972 nog vast aan de 5 v/cm³-waarde en werd de 2 v/cm³-waarde eerst in 1976 ingevoerd. Tegelijk ging dezelfde overheid in 1972 over tot een volledig verbod op het gebruik van spuitasbest.

4.5 Vakbeweging

4.5.1 Canada

Het eerste signaal waaruit bleek dat de vakbeweging inzag dat asbest gevaarlijk was en beschermende maatregelen eiste, was de grote asbeststaking in het Canadese Québec uit 1949. Het boek ‘La Grève de l’Amiante’ beschreef deze staking in de asbestmijnen:

“Le 13 février 1949 éclatait à Asbestos une grève des ouvriers de l’industrie de l’amiante qui devait durer jusqu’à la fin de juin en demeurer célèbre, avec le halo d’une quasi-révolution sous le nom de ‘grève d’Asbestos.’ Cette

²⁸⁸ Brodeur 1974, p.162.

grève immobilisa 5,000 mineurs en dura 120 jours ouvrables à Asbestos, 114 jours à Thetford Mines. Par sa durée, par les événements spectaculaires dont elle fut la cause, par ses répercussions immédiates dans la syndicalisme en dans l'ensemble de notre société, cette grève émut l'opinion publique. Pour plusieurs, elle fut l'occasion d'une décisive prise de conscience de nos problèmes sociaux.²⁸⁹

De staking werd vooral veroorzaakt door de wijdverspreide woede onder de mijnwerkers over de ongezonde arbeidsomstandigheden in de mijnen.²⁹⁰ In januari 1949 begon de journalist le Doux in het dagblad *Le Devoir* in Montréal met een serie artikelen over de slechte arbeidsomstandigheden, de veel voorkomende ziekte asbestose en de stelselmatige ontkenning daarvan door de werkgevers en de bedrijfsartsen. Wijzend op de slechte en ongezonde arbeidsomstandigheden van de mijnwerkers beschuldigde Le Doux in zijn artikelen zowel de ondernemers als de overheid van 'criminal negligence'. Nadat de onderhandelingen tussen de vakbonden en de werkgevers, begonnen in december 1948, waren vastgelopen, besloten de vakbonden op 14 februari 1949 niet te kiezen voor de optie van arbitrage en riepen zij een staking uit in de asbestmijn van Johns-Manville in Asbestos. De staking breidde zich direct uit tot alle Thetfordmijnen, die daardoor 5 maanden stil kwamen te liggen. Een van de belangrijkste eisen van de vakbeweging was de erkenning van asbestose als beroepsziekte. Daar slaagde de vakbond maar ten dele in. Financiële vergoeding kwam er alleen voor die mijnwerkers wier gezondheid gedurende 5 jaar schade had opgelopen door asbeststof. Daarnaast werden er door de mijneigenaren verbeteringen doorgevoerd in de stofcontrole en -beheersing.²⁹¹

4.5.2 Zweden

Wat het specifieke gevaar van asbest voor de werknemers betrof kwam de vakbeweging eerst begin jaren zeventig in het geweer, met dien verstande dat er aanzienlijk verschillen bestonden per land en per bedrijfstak. Dat had tot gevolg dat de internationale vakbeweging, buiten haar standpunten in organisaties als

²⁸⁹ Trudeau, *La Grève de l' Amiante, Une étape de la révolution industrielle au Québec*, Montréal, 1956.

²⁹⁰ Castleman 2005, p.192.

²⁹¹ Op 6 mei 1949 meldde het ANP in een persbericht hierover: "De vijfduizend stakers in de stad Asbestos in Canada, waar ongeveer driekwart van de wereldproductie van asbest vandaan komt, hebben de toegangswegen tot de stad vrijgegeven. Asbestos was gisteravond praktisch in staat van beleg, want de vijfduizend stakers hadden alle wegen naar de stad geblokkeerd. Zij waren bewapend met koevoeten, stokken en geweren. De plaatselijke politie, vijftig man sterk, kon niets doen omdat ze door de stakers was omsingeld. Toen de Canadese regering daarop vandaag tweehonderd politiemannen uit Montréal en Québec zond, volgde een handgemeen, waarbij twintig agenten werden gewond. De politieauto's werden omvergeworpen. Wat tweehonderd zwaargewapende agenten niet klaar speelden, werd door één enkele priester verricht. Deze ried de stakers na een nachtmis, die door velen van hen werd bijgewoond, aan naar huis te gaan en af te wachten. Het is nutteloos weerstand te bieden aan zo'n grote politiemacht, zei de priester."

de Internationale Arbeidsorganisatie (IAO/ILO), weinig aandacht besteedde aan het asbestgevaar. In het interne memo van het Asbestos Information Committee (AIC) van 29 april 1971, met als onderwerp Asbestos and Health in Europe, werd de stand van zaken van de asbestindustrie weergegeven in de Benelux, Frankrijk, Duitsland, Italië en Scandinavië. Er werd verwezen naar de bijeenkomst die vertegenwoordigers van asbestcementfabrikanten in 1970 in Oslo hadden gehouden. Op die bijeenkomst had 'Dansk Eternit' bezwaar gemaakt tegen de oprichting van een met het AIC vergelijkbare organisatie omdat het Deense Eternitbedrijf kon buigen op een goede relatie met Deense bedrijven, vakbonden en de media. Oprichting van en deelname aan een Deense AIC zou volgens Dansk Eternit die goede relatie onder druk zetten. Over Zweden werd in het AIC-memo opgemerkt dat de Engelse asbestonderneming TAC, een dochterbedrijf van T & N, dat grote belangen had op de Zweedse scheepswerven vanwege het gebruik van haar asbestcementproducten, 'asbestos insulating board', vroegtijdig via haar agenten had vernomen dat er begin april 1971 een bijeenkomst was georganiseerd door de Zweedse overheidsinstelling belast met de gezondheid van de werknemers. Daar was besproken dat er verbod zou komen op het gebruik van asbest op de Octaverken-scheepswerf. De vertegenwoordigers van TAC hadden op die bijeenkomst bezwaar aangetekend tegen het plan van de overheid. Het AIC besloot, zo bleek uit het memo, spoedig in overleg te treden met een vertegenwoordiger van de Zweedse overheid. Deze ontwikkelingen in Zweden leidden tot onderhandelingen tussen de overheid, de industrie en de vakbonden.

In 1975 waren de ontwikkelingen in Zweden voor Schmidheiny sr. van het Zwitserse Eternitconcern aanleiding om zijn zoon Stephan naar Zweden te sturen om poolshoogte te nemen. Over diens ervaringen schreef Catrina:

“Die kommunistische Fraktion in schwedischen Reichstag forderte in 1972 ein Totalverbot für Asbest, ein Bann, der ausdrücklich auch für Asbestzement gelten sollte. Ein Novum, denn bis anhin galten solche Forderungen immer dem Sprayasbest, dessen Anwendung übrigens in diesem Jahr in den USA verboten worden war. Schmidheiny's Eternit-Holding betrieb in Schweden eine Rohrfabrik, die Eternitrör, welche durch die in den Schweiz als abstrus eingestufen Forderungen der extremen schwedischen Linken ganz direkt in ihrer Existenz betroffen war.”²⁹²

In Zweden woonde Schmidheiny de onderhandelingen bij van de bedrijfsleiding van Eternitrör, de vakbonden en de overheid. Schmidheiny daarover:

“Effektiv war es ein Machtkampf zwischen der sozialistischen und der kommunistischen Reichstagsfraktion, und die Kommunisten benutzten Asbest als politisches Druckmittel.”

²⁹² Catrina, 1985, p.96,97.

Volgens Catrina was Schmidheiny niettemin zo onder de indruk geraakt van hetgeen hij in Zweden had meegemaakt, dat hij zijn ervaring aanduidde als zijn ‘Schwedenschock.’ Schmidheiny trachtte zijn nieuwe in Zweden verworven inzicht in Zwitserland aan zijn vader en de bedrijfsleiding van Eternit over te brengen. Hij zou daarbij gezegd hebben: ‘Was dort oben passiert, dass kan auch anderswo geschehen,’ maar hij kon zijn vader en de anderen, onder wie de ‘Belgische Partner’ niet overtuigen. Catrina:

“Ein Jahr nach Stephans Schweden-Visite befasste sich der Internationale Metallgewerkschaftsbund (IMF) auf seiner Konferenz über die Arbeitsumwelt in Oslo mit dem Thema Asbest und sensibilisierte die Öffentlichkeit in Nord-Europa weiter für das Problem. Fazit der Entwicklung: Verbot für Asbestzementprodukte in Schweden: die Eternitrör machte pleite!”

4.5.3 Overleg vakbeweging – Schmidheiny

In juli 1976 vond in Zürich overleg plaats tussen een delegatie van de permanente Eternitwereldraad van de Internationale Federatie van Chemische en Fabrieksarbeidersbonden, ICF, onder leiding van algemeen secretaris Levinson, met een afvaardiging van het Zwitserse Eternit-concern onder leiding van Schmidheiny, directeur van het Zwitserse Eternit A.G. Op de agenda stonden twee zaken: de groeiende problemen van de werkloosheid en de gezondheidsmaatregelen die nodig waren vanwege de asbestziekten. In zijn brief van 9 juli 1976 aan de bij de ICF-aangesloten bonden deed Levinson verslag van de door beide partijen als positief ervaren bespreking. Concrete maatregelen of besluiten werden in het verslag niet vermeld. Over het asbestvraagstuk meldde Levinson in zijn brief:

“Eine Reihe von Fabriksschliessungen hängen jedoch mit den Schwierigkeiten zusammen, die die Industrie wegen der Forderungen nach größere Sicherheit und besserem Schutz hat. Die ehemaligen Einwirkungsnormen von 200 Fasern pro Kubikmeter Luft [sic] werden jetzt drastisch heraufgesetzt. Gegenwärtig werden Forderungen nach zwei Fasern pro Kubikmeter Luft [sic] laut, die eine wesentliche Heraufsetzung der Toleranzschwelle bedeuten. Natürlicherweise war die Geschäftsleitung der Ansicht dass diese Entwicklung ernsthafte Auswirkungen auf die Investitionen habe, da technologische Anpassungen nicht ohne wirtschaftliche Konsequenzen bleiben könnten.”

Levinson voegde daaraan toe dat beide delegaties niettemin van mening waren dat de gezondheidsbescherming van werknemers en consumenten prioriteit verdiende en dat het gezien de ernst van de zaak en het grote risico van de werknemers in eerste aanleg nooit mocht gaan om de maximale rentabiliteit van de onderneming. Op 9 juli 1976 zond Van Hattem van de Industriebond NVV een samenvatting van de brief van Levinson aan de Industriebond NVV. Districtsbestuurder De Bruyn stuurde op zijn beurt kort daarop deze samenvatting aan de kaderleden van de bond werkzaam bij Eternit in Goor:

“Wellicht is het u bekend dat onze bond betrokken was bij een bespreking in Genève van diverse vakbonden in maart j.l., waarbij een wereldraad Eternit van de I.C.F. (internationale federatie van vakbonden van Chemie en fabrieksarbeiders) werd opgericht. Daar werd onder meer overeengekomen dat een delegatie een bespreking met de topleiding van Eternit AG zou hebben, hetgeen intussen plaatsvond. Een enigszins verkort verslag treft u hierbij aan.”

Op 26 juli 1976 bracht Van Hattem een soortgelijk verslag uit aan de Adviescommissie Veiligheid en Gezondheid van de Industriebond NVV, van welke commissie hij voorzitter was.²⁹³

4.5.4 Wereldconferentie IMB Oslo 1976

Van 16 tot 19 augustus 1976 organiseerde de internationale metaalarbeidersbond IMB in Oslo een wereldconferentie over gezondheid en veiligheid in de metaalindustrie. Op deze conferentie wees Selikoff op de verantwoordelijkheid van de wetenschap bij de bestrijding van gezondheidsgevaaren in de bedrijven. Hij constateerde dat na de ontdekking van het gevaar van asbestose er 25 jaar nauwelijks maatregelen getroffen waren tegen de oorzaken van die ziekte, terwijl in die tijd het gebruik van asbest vervijfvoudigd was en asbest in duizenden producten werd toegepast. Ook vestigde hij de aandacht op de ziekte mesotheliom, die volgens hem een veel groter gevaar vormde dan asbestose. Na Selikoff sprak Stumphius over zijn onderzoek op de scheepswerf De Schelde, waar hij in de periode van 1962 tot 1968 22 gevallen van mesotheliom had vastgesteld. Over de periode van 1968 t/m 1976 waren daar nog 30 mesotheliomen bijgekomen. Stumphius voegde daaraan toe dat bij De Schelde het gebruik van asbest voor alle isolatiedoeleinden na het bekend worden van de uitkomsten van zijn onderzoek was gestaakt en dat de technologie in staat was om asbestvervangende materialen met gelijkwaardige eigenschappen te maken. Ook pleitte Stumphius ervoor preventieve maatregelen te nemen om het vrijkomen van asbestvezels in de lucht te voorkomen, het spuiten van asbest te verbieden en voor intensieve bescherming op de werkplek te zorgen waar de kans bestond dat er losse asbestvezels vrijkwamen. Aan het slot van de bijeenkomst stelde Van Hattem, de Nederlandse vakbondsvertegenwoordiger, naar aanleiding van een resolutie voor om in de tekst ervan op te nemen dat het IMB zou eisen dat het gebruik van asbest onmiddellijk en volledig zou worden verboden. Van Hattem lichtte dat standpunt toe met:

²⁹³ Onderaan pagina 1 van de originele, in het Duits gestelde brief van Levinson van 9 juli 1976 aan de aangesloten bonden was vermeld ‘URHEBERRECHT, ABDRUCK NUR MITGLIEDERN GESTATTET.’ Auteur dezes kreeg van Leur, een oud-medewerker van Asbestona, een kopie van deze brief van Levinson, die de heer B., bedrijfsleider van Asbestona, blijkens een aantekening op de brief al op 20 juli 1976 had ontvangen.

“Ik ben ervan overtuigd dat in geval van een volledig asbestverbod het wetenschappelijk onderzoek zich, in opdracht van onze hoge winsten nastrevende ondernemingen, op de ontwikkeling van vervangende stoffen zal werpen en dat deze binnen de kortste tijd er zullen zijn, als de dwang er maar is. Hoewel in Nederland een verscherpt asbestbesluit van kracht zal worden, kan mijn bond niet tevreden zijn met eenmaal per 10 jaar een kleine verbetering. Voor kankerverwekkende stoffen is er maar één veilige MAC: nul. Er is maar één manier om de gevaren van asbest uit te bannen, en dat is asbest uit te bannen. Anders zullen wij, vakbondsfunctionarissen, over 20 jaar nog aan de graven van onze vandaag aan asbest blootgestelde leden staan en zeggen: je was een beste vakbondskameraad, rust in vrede. Maar als we eerlijk zouden willen zijn, zouden we eraan moeten toevoegen: jij stierf, omdat wij gefaald hebben bij het doordrukken van een volledig asbestverbod.”

Het voorstel van Van Hattem haalde het niet. Een jaar later nam het IMB op haar congres in München een resolutie aan waarin werd vastgelegd dat de vakbeweging in de ILO moest streven naar een asbestverbod.

4.5.5 Samenvatting

De Zweedse vakbonden waren begin jaren zeventig de eerste bonden, die in staat waren om wettelijke maatregelen af te dwingen waardoor het gebruik van asbest werd verminderd en deels verboden. In 1976 kwam er overleg tot stand tussen de internationale vakbeweging (ICF) en het Zwitserse Eternitconcern. Eternit erkende daarbij dat de bescherming van werknemers en consumenten tegen het gevaar van asbest prioriteit moest hebben. Op de wereldconferentie van de IMB in 1976 pleitte Stumphius voor preventieve maatregelen en intensieve bescherming op de werkplek. In 1977 nam de IMB een resolutie aan waarin werd vastgelegd dat de vakbeweging in ILO-verband voor een asbestverbod moest opkomen.

4.6 Asbestslachtoffers

De positie van de asbestslachtoffers is in internationaal verband gezien zeker tot eind jaren zestig zwak geweest. Er waren nauwelijks wetenschappers die zich bekommerden om de positie en het lot van de asbestslachtoffers. Nationale overheden toonden doorgaans weinig interesse voor de slachtoffers en voor zover er al wettelijke maatregelen ter voorkoming van blootstelling aan asbeststof bestonden waren deze maatregelen meestal niet effectief of werd op de naleving ervan niet toegezien. Daar kwam bij dat bij de vakbonden het besef van het gevaar van asbest op de werkvloer onvoldoende ontwikkeld was en organisaties van slachtoffers nog in de kinderschoenen stonden. Het zijn met name het onderzoek van Wagner *cs.* (1960) en het onderzoek van Selikoff (1964, 1965) geweest die niet alleen de relatie asbest-mesothelioom aantoonde, maar ook duidelijk maakten dat het aantal mesothelioomslachtoffers veel groter was dan men aanvankelijk vermoedde. Deze publicaties leidden ertoe dat ook elders artsen op zoek gingen naar mesothelioomslachtoffers en aanzienlijke aantallen

slachtoffers ontdekten. Het Engelse vaktijdschrift *The Lancet* concludeerde in 1966:

“The total reported so far is about 500 in all parts of the world”.²⁹⁴

Deze meldingen betekenden nog niet dat de positie van de slachtoffers daardoor verbeterde. De asbestindustrie bleef onveranderd sterk, omdat de industrie krachtig en efficiënt verweer voerde tegen de stelling dat asbest gevaarlijk was. Daar kwam bij dat de slachtoffers weinig begrip ontmoetten bij de overheid en de vakbonden nog weinig weerwerk boden. Ofschoon in verschillende landen (Engeland, Duitsland, VS) al voor 1940 door asbestziekten getroffen werknemers aanspraak konden op schadevergoeding op grond van socialezekerheidswetten, waren rechtszaken van asbestslachtoffers tegen werkgevers of producenten op grond van het burgerlijk recht voor 1970 nauwelijks aan de orde.

4.6.1 Verenigde Staten

De positie van de asbestslachtoffers in de VS werd in de loop van de jaren zestig door twee belangrijke ontwikkelingen beïnvloed. De eerste daarvan betrof het onderzoek van Selikoff, Churg, en E. Cuyler Hammond, waarover zij in 1964 voor het eerst publiceerden. Selikoff en zijn collega's werkten bij hun onderzoek nauw samen met de vakbond van isoleerders en speciaal met de leden van twee afdelingen van de International Association of Heat and Frost Insulators and Asbestos Workers in New York en Newark. De studies leverden het bewijs op dat beroepsmatige blootstelling aan asbest zeer gevaarlijk was.

De tweede belangrijke ontwikkeling lag op het juridische vlak. In 1965 werd wettelijk vastgelegd dat verkopers van alle onredelijk gevaarlijke producten aansprakelijk waren jegens de gebruikers en de consumenten van deze producten tenzij die voorzien waren een passend waarschuwingsetiket. Johns-Manville was al sinds de jaren twintig in de plaats Manville eigenaresse van het grootste complex van asbestbedrijven ter wereld. In 1969 toonde medisch onderzoek onder 179 werknemers van deze bedrijven aan dat 31 van hen aan asbestose leden. Later werd bekend dat alleen al in 1969 Johns-Manville \$887,341 had moeten betalen in het kader van de workmen's compensation act voor 285 werknemers uit Manville die arbeidsongeschikt waren geworden door asbestose. Voor 1980 werden er in de VS al ongeveer 950 asbestzaken voor de rechter gebracht, in 1982 was dit aantal opgelopen tot 21.000 en in 1988 tot 100.000 zaken.²⁹⁵

²⁹⁴ *The Lancet*, 5 maart 1966.

²⁹⁵ McCulloch, Tweedale, 2008, p.162-163.

4.6.2 Engeland

Ongeveer gelijktijdig met de Borel-zaak in de VS kwam in Engeland de eerste rechtszaak van een asbestslachtoffer tegen een Engelse asbestonderneming van de grond en enkele jaren later spande ook in Australië een asbestslachtoffer de eerste rechtszaak aan tegen de eigenaren van de asbestmijn in Wittenoom. De eerste organisaties van asbestslachtoffers kwamen op in Engeland en de VS eind jaren zeventig. Daartoe behoorden ook actiegroepen die zich verzetten tegen het gebruik van asbest en de anti-asbestlobby organiseerden. Een van eerste daarvan was de Asbestos Action group in Hebden Bridge (VK), ontstaan naar aanleiding van de BBC-tvdocumentaire 'Killer Dust' van 20 januari 1975. Een andere belangrijke slachtoffersgroep ontstond in 1976 in Londen. De groep stond onder de bezielende leiding van Nancy Tait, die enkele jaren tevoren haar echtgenoot door mesotheliom had verloren. In 1976 werd Tait voor haar werk voor asbestslachtoffers beloond met een Churchill Fellowship. Dat stelde haar in staat in Europa en de VS en bedrijven, mijnen, wetenschappers en regeringsvertegenwoordigers te bezoeken.²⁹⁶ Op een van haar reizen bezocht Tait in Nederland de Begeleidingscommissie Asbestexpositie TNO. In 1976 schreef Tait het boek 'Asbestos Kills', waarin zij aandacht vroeg voor de asbestziekten. Dat kon de Engelse asbestindustrie niet appreciëren en men liet de AIC een antwoord op het boek van Tait uitgeven onder de titel 'Asbestos Kills? A Commentary on Mrs Nancy Tait's Thesis', waarmee de industrie weinig succes had. De Hebden Bridge-affaire had tot gevolg dat de Engelse Labourregering in 1976 een nationaal asbestonderzoek gelastte door de Health & Safety Commission.

4.6.3 Samenvatting

Afgezien van vorderingen tot schadevergoeding op grond van socialezekerheidswetten werden er vóór 1970 door asbestslachtoffers nauwelijks stappen ondernomen om werkgevers in rechte aan te spreken. In de VS betekende in 1973 het vonnis in de zaak Borel v. Fibreboard een doorbraak, die leidde tot een stroom van civiele vorderingen van asbestslachtoffers tegen met name tegen producenten van asbestmaterialen. In Engeland ontstonden vooral ten gevolge van aandacht in de media medio jaren zeventig de eerste organisaties van asbestslachtoffers, die echter niet in staat waren om maatregelen tegen het gebruik van asbest af te dwingen.

²⁹⁶ Tweedale, 2000, p.241.

4.7 Nationale ontwikkelingen

4.8 Kennisontwikkeling

4.8.1 Inleiding

De ontwikkeling van de kennis over asbest in Nederland in de onderhavige periode is de resultante van kennis verworven op enkele deelgebieden, te weten:

- het wetenschappelijk onderzoek op medisch terrein,
- het onderzoek door de Arbeidsinspectie op medisch-epidemiologisch gebied,
- de ervaring van de Arbeidsinspectie met asbestziekten en
- het onderzoek en de ervaringen van de asbestindustrie.

Deze kennis werd aangevuld met onderzoek en ervaringen vanuit een aantal aanverwante disciplines zoals de ‘reguliere’ geneeskunde, o.a. patholoog-anatomen en medici van de Rijksverzekeringsbank, het technisch asbestonderzoek door universiteiten en de chemisch-technici van de Arbeidsinspectie. Daarnaast werd de nationale ontwikkeling op medische gebied in belangrijke mate beïnvloed door de internationale kennisontwikkeling, zoals die hiervoor is beschreven.

4.8.2 Wetenschappelijk onderzoek

In 1953 verscheen van de hand van dr. Van Assen de eerste beschrijving in de Nederlandse literatuur van de ziekte mesotheliom, zij het dat Van Assen nog geen oorzaak van de ziekte wist te geven.²⁹⁷ Nog in hetzelfde jaar vestigde Kooreman de aandacht op de ziekte mesotheliom.²⁹⁸ In 1956 werden in de medische vakliteratuur twee beschouwingen over mesotheliom gepubliceerd, één van Eeftinck Schattenberg en één van Eerland.²⁹⁹ Het artikel van Eeftinck beschreef het ziektebeeld dat in 1955 bij een 49 jarige man was geconstateerd. De titel van zijn artikel liet zien dat er in 1956 nog geen consensus over de benaming van de diagnose bestond. Eeftinck merkte op dat er in de literatuur veel verschillende namen voorkwamen, zoals endothelioma, mesothelioma, pleuroma en endotheelcarcinoom. ‘Tegenwoordig spreekt men in Europa meestal over endothelioma en in Amerika over mesothelioma’, aldus Eeftinck. Hij maakte ook melding van de mededeling van Glazenburg over twee mesotheliomgevallen. Eerland meldde in zijn artikel dat hij ‘de laatste tijd vijf lijders

²⁹⁷ Van Assen, *De diagnostiek van de primaire pleuragezwellen*, in: NTvG 1953, 97, p.2574-2578.

²⁹⁸ Kooreman, *Gelokaliseerde fibreuse mesotheliomen van de pleura*, in: NTvG 1953, 97, p.836-837.

²⁹⁹ Eeftinck Schattenkerk, *Endothelioma pleurae*, in: NTvG 1956, 100, p.2251-2254.

van deze aandoening had gezien'. In geen van deze in het artikel beschreven gevallen was informatie te vinden over de mogelijke oorzaak van de ziekte mesotheliom. In het in 1958 gepubliceerde artikel van Van der Schoot 'Asbestosis en pleuragezwellen' werd voor het eerst het verband tussen asbest en pleuragezwellen gelegd.³⁰⁰ In zijn toelichting op drie ziektegeschiedenissen meldde Van der Schoot dat het arbeiders betrof, die gedurende een lange periode als 'isoleerder' werkzaam waren geweest:

"Hun werk bestond voor een deel uit het demonteren van oude leidingen, waarbij vaak in slecht geventileerde ruimten werd gewerkt en veel stof met een hoge concentratie asbestvezels werd verspreid."

Naar aanleiding van deze ziektegevallen concludeerde Van der Schoot, met verwijzing naar de publicatie van Doll uit 1955, dat 'asbest als een bevorderende factor moest worden beschouwd voor het ontstaan van longkanker.'

In het verslag van de in maart 1957 gehouden Klinisch-Pathologische Conferentie van het Klinisch Genootschap te Rotterdam werd de casus van een 65 jarige ketelmaker besproken, bij wie in 1954 de diagnose pleuritis werd gesteld en die in maart 1955 overleed.³⁰¹ In de klinische beschouwing werd de mogelijkheid van een primair pleuragezwel genoemd:

'Als naam voor dit gezwel wordt tegenwoordig het meest gebruikt mesothelioma pleurae, vroeger werd meestal van endothelioma pleurae gesproken. De meeste patiënten sterven reeds binnen het jaar en vrijwel allen zijn na twee jaar overleden. Van Assen (1953) heeft vier van dergelijke gevallen beschreven'.³⁰²

Ook vermeldde het verslag de uitspraak van Dagnielle dat hij in vijf jaar tijd vier gevallen van diffuus mesothelioma pleurae had gezien. Aan het slot van het artikel werd opgemerkt dat het mesothelioma pleurae niet zo zeldzaam was en dat er in totaal in Rotterdam negen gevallen van mesotheliom bekend waren, waaronder vier gevallen die door Van Assen in 1953 beschreven waren. In 1961 publiceerden Frenkel en De Jager over het ziektebeeld van een 46 jarige isoleerder, die vanaf zijn 16^e jaar met asbest had gewerkt.³⁰³ In december 1960 was de man ziek geworden. Na zijn overlijden in februari 1961 werd als klinische diagnose gesteld: mesothelioma peritonei bij (latente) asbestose van de longen. De auteurs concludeerden dat zij het verband tussen het mesothelioma peritonei en het beroep van de patiënt (isoleerder) welhaast zeker achtten. Zij voegden daaraan toe dat hun waarneming nogmaals een aanwijzing was om bij

³⁰⁰ Van der Schoot, *Asbestosis en pleuragezwellen*, NTvG 1958, 102, p.1125-1126.

³⁰¹ *Klinisch-pathologische conferenties, Een patiënt met sereuze pleuritis*, in: NTvG 18 januari 1958, 102, p.129-133.

³⁰² Van Assen, *De diagnostiek van de primaire pleuragezwellen*, in: NTvG 1953, 97, p.2574-2578.

³⁰³ Frenkel, De Jager, *Mesothelioma peritonei bij asbestosis pulmonum*, in: Elfde Jaarboek van Kankeronderzoek en Kankerbestrijding in Nederland, p.99-105.

patiënten met tumoren een nauwkeurige beroepsanamnese op te nemen. Uit de literatuurlijst bij het artikel bleek dat de auteurs bekend waren met de in 1960 verschenen publicatie van Wagner c.s.

4.8.2.1 Snijder

In het artikel ‘Asbestose’ (1966), besprak Snijder de casus van een 60 jarige man met asbestose, die van 1956 tot 1962 in een fabriek asbestplaten en asbest-buizen had gezaagd.³⁰⁴ Na die zes jaar werd bij de man asbestose vastgesteld en later ook longkanker, waaraan hij overleed. Snijder:

“De asbestose stelt ons in de eerste plaats voor belangrijke problemen op het terrein van de epidemiologie. Voor bepaalde categorieën werkers wordt algemeen rekening gehouden met het gevaar dat asbest oplevert. Dit geldt vooral voor degenen die in asbestmijnen en in asbestfabrieken werken, en ook wel voor bepaalde vaklieden, die veel asbesthoudend materiaal toepassen, bijv. isoleerders. Er dreigen echter ook gevaren voor groepen, waarvoor die niet zo voor de hand liggen. Dit hangt mede samen met het nog steeds stijgende aantal technische toepassingen van asbest. Terwijl de productie van een typisch moderne grondstof zoals aardolie sinds het begin van deze eeuw vijftig maal zo groot is geworden, werd de asbestproductie in dezelfde periode verduizendvoudigd. Zonder dat men zich dat altijd voldoende realiseert, kunnen o.a. aan asbest blootgesteld zijn: bouwvakarbeiders, fitters, scheepsslopers, huisgenoten van asbest-werkers (schoonmaken van kleding!) en mensen die wonen in de omgeving van asbestmijnen en asbest-verwerkende industrieën of aan wegen waarlangs asbest wordt getransporteerd. Niet lang geleden kon men in de Lancet lezen dat er asbestafval in de naaste omgeving van huizen was gestort!.”

4.8.2.2 Zielhuis

In april 1968 publiceerde Zielhuis het referaat ‘Asbest en mesothelioom.’³⁰⁵ Hij stelde daarin dat asbest om twee redenen in het middelpunt van de belangstelling stond: ‘Ten eerste neemt het verbruik nog steeds toe, zodat asbestvezels niet alleen in bepaalde industrieën de lucht verontreinigen, maar ook meer en meer een ‘normaal’ bestanddeel van de buitenlucht dreigen te worden.’ De tweede reden was de toenemende aandacht van medische zijde voor de pathogene factor van asbest: ‘Asbest blijkt namelijk carcinogeen te zijn.’ Hij voegde eraan toe dat naar zijn mening asbest voor de techniek een noodzakelijk gebruiksproduct was, dat praktisch onvernietigbaar was:

“Maligne tumoren kunnen nog ontstaan 30 à 40 jaar na het begin der blootstelling. Dat wil dus zeggen dat medisch gezien asbest ook in de komende jaren van belang zal blijven. Ook indien nu alle toepassing verboden zou

³⁰⁴ Snijder, *Klinische lessen: Asbestose*, in: NTvG 1967, 111, nr. 9, p.389-394.

³⁰⁵ Zielhuis, *Asbest en mesothelioom*, NTvG 1968, 112, nr. 16, p.773-774.

worden, moet men nog bijna een halve eeuw rekening houden met de zeer ernstige gevolgen van expositie in het verleden’.

4.8.2.3 Stumphius

Op 27 februari 1969 promoveerde Stumphius, in het dagelijks leven bedrijfsarts op de scheepswerf De Schelde te Vlissingen, op het proefschrift ‘Asbest in een bedrijfsbevolking, een onderzoek naar het voorkomen van asbestlichaampjes en mesotheliomen op een scheepswerf en machinefabriek.’³⁰⁶ Zijn promotor was prof. Zielhuis. Dit proefschrift bevestigde op overtuigende wijze het verband tussen de blootstelling aan asbest en de ziekte mesotheliom. In zijn inleiding vermeldde Stumphius dat asbest een uiterst nuttig en welhaast onvervangbaar mineraal was in de samenleving, maar dat er ook in toenemende mate aanwijzingen waren dat asbest zeer schadelijk was:

“Asbest is een voor het menselijk organisme vrijwel onvernietigbare stof. De sterk toenemende hoeveelheden er van betekenen een reëel gevaar voor de menselijke samenleving in de toekomst. Het in dit boek beschreven onderzoek wijst duidelijk in deze richting’.

Op het eiland Walcheren vond Stumphius over de periode van 1963 t/m 1968 in totaal 25 gevallen van mesotheliom. Onder hen bleken 22 een arbeidsverleden bij De Schelde te hebben gehad, bij de overige drie was die relatie niet aangetoond. Uit het arbeidsverleden van de 22 mesotheliomgevallen van De Schelde kwam naar voren dat betrokkenen een geringe blootstelling aan asbest hadden gehad. Dit in tegenstelling tot de meer dan 20 isoleerders van het isolatiebedrijf Hertel, die permanent op De Schelde werkzaam waren. Deze isoleerders werden regelmatig aan hoge doses blootgesteld, maar bij hen werden geen mesotheliomen vastgesteld. Wel werden bij gericht onderzoek, met behulp van een grote thoraxfoto, in deze groep 7 gevallen van duidelijke asbestose gevonden. Stumphius sloot zijn proefschrift af met:

“Gezien de huidige verbreiding van het asbest, vooral buiten de industrie, moet men vrezen voor een expositie in dezelfde orde van grootte voor gehele bevolkingen. De gevolgen zullen dan over enkele tientallen jaren zichtbaar worden. Asbest ontwikkelt zich snel van een bedrijfsgeneeskundig tot een duidelijk volksgezondheidsprobleem – het resultaat van het Walchers onderzoek zij in deze een niet mis te verstane waarschuwing.”

In december 1970 antwoordde Stumphius tijdens een discussie over asbest op de vraag of gezien de dimensies chrysotiel gevaarlijker was dan amosiet en crocidoliet dat elke van de drie soorten asbest in staat was om mesotheliom te verwekken en dat chrysotiel en crocidoliet bij proefdieren sneller mesotheliom opriepen dan amosiet. En op de vraag of verschillende soorten asbest ook

³⁰⁶ Stumphius, 1969.

verschillende gevolgen hadden merkte Stumphius op dat alle drie de soorten asbestose en mesotheliom konden veroorzaken.³⁰⁷

4.8.2.4 Planteydt

Patholoog-anatoom Planteydt stelde in 1972 de vragen aan de orde wat de werkelijke frequentie van mesotheliom was en of er altijd een verband met blootstelling aan asbest aanwezig was.³⁰⁸ Bij de beantwoording van die vragen baseerde Planteydt zich op gegevens van het sinds 1969 functionerende mesotheliomregister, waarin over de jaren 1969 t/m 1971 140 mesotheliomgevallen waren aangemeld. Hij verwees ook naar het onderzoek van Versteeg die 30 mesotheliomen in Rotterdam had onderzocht en in bijna alle gevallen een beroepsmatige blootstelling kon vaststellen. Voor de beantwoording van de vraag of asbest kon worden aangetoond in de longen van patiënten met mesotheliom kon Planteydt een beroep doen Pooley uit Cardiff, VK, die in 38 gevallen met behulp van een elektronenmicroscop longweefselonderzoek verrichtte. Het resultaat daarvan was dat in alle gevallen chrysotiel werd gevonden en in de meeste gevallen ook amphibolen. Twee jaar later publiceerde Planteydt in het artikel 'Voor wie is asbest gevaarlijk?' aanvullende informatie over mesotheliom:

“Hoewel Wagner in Zuid-Afrika reeds in 1960 het verband tussen asbest en mesotheliom vaststelde bleven de publicaties in Nederland beperkt tot de vermelding van één of enkele gevallen totdat Stumphius in 1969 een serie van 25 gevallen beschreef, allen afkomstig van Walcheren. (...) Het is moeilijk een goede schatting te maken van het aantal patiënten met mesotheliom. De registratie van ruim 250 gevallen in ongeveer 5 jaar betekent dat in minstens 50 gevallen per jaar de diagnose histologisch wordt gesteld. Aangenomen moet worden dat er een aanzienlijke onderregistratie bestaat, met name in die gevallen waarin de diagnose geen probleem vormt. Een redelijke schatting lijkt mij thans een aantal van ongeveer 100 mesotheliomgevallen per jaar in Nederland.”³⁰⁹

4.8.2.5 Samenvatting

Het wetenschappelijk onderzoek in Nederland bevestigde in 1958 de relatie asbest-longkanker. In 1968 constateerde Zielhuis dat asbest carcinogeen was en wees hij op de lange latentietijden bij mesotheliom. Het proefschrift van

³⁰⁷ Voordracht van Stumphius, getiteld 'Medische consequenties van het contact met asbest', gehouden op de bijeenkomst van de Afdeling voor Gezondheidstechniek van het K.I.v.I. op 17 december 1969, gepubliceerd in Gezondheidstechniek 4, 3 april 1970, p.39 t/m 43; verslag beraadslagingen p.46-47.

³⁰⁸ Planteydt, *Asbestos and mesothelioma in the Netherlands*, in: TNO-nieuws 1972, 27, p.667-671.

³⁰⁹ Planteydt, *Voor wie is asbest gevaarlijk?*, in: Chemie en Techniek 30, nr. 3, maart 1975, p.84-89.

Stumphius in 1969 toonde aan de hand van Nederlandse omstandigheden en onderzoek de juistheid aan van het verband tussen de blootstelling aan asbest en long- en buikvlieskanker, waarover in het buitenland reeds medio jaren zestig consensus was bereikt. Stumphius wees er ook op dat asbest zich snel ontwikkelde van bedrijfsgeneeskundig probleem tot een duidelijk volksgezondheidsprobleem.

4.8.3 Onderzoek Arbeidsinspectie

Het onderzoek van de Arbeidsinspectie concentreerde zich op de diagnose asbestose, waarvoor drie grote asbestoseonderzoeken werden verricht. Het eerste onderzoek, dat volgde op de asbestenquêtes van 1951 en 1952, strekte zich uit over de jaren 1953 t/m 1955. Over de uitkomsten deden medisch adviseur Bezemer en Coster van Voorhout in 1955, 1956 en 1957 in het blad *De Veiligheid* uitvoerig verslag. Over het tweede asbestoseonderzoek dat liep van 1962 t/m 1964 heeft de Arbeidsinspectie niet gepubliceerd afgezien van enkele korte vermeldingen in de jaarverslagen. Het derde onderzoek strekte zich uit over de jaren 1968 t/m 1972. De enige publicatie hierover was het artikel van Miedema uit 1973: *‘Population at risk en arbeidshygiënisch beleid.’*³¹⁰ Tijdens het derde asbestoseonderzoek kwam de Arbeidsinspectie enkele gevallen van asbestgerelateerde longkanker en mesothelioom tegen. Daarover heeft de Arbeidsinspectie, afgezien van enkele summiere verwijzingen in jaarverslagen, niets gepubliceerd. De Arbeidsinspectie was vanaf midden jaren zestig bekend met mesothelioomrisico van asbest, maar heeft voor zover bekend zelf geen mesothelioomonderzoek verricht of laten verrichten.

4.8.3.1 Ervaringen Arbeidsinspectie

De Arbeidsinspectie maakte voor het eerst in het jaarverslag van 1961 melding van een asbestose gecombineerd met longkanker. In 1965 kwam de casus van een 48-jarige schalenmaker aan de orde, die 4 jaar gewerkt had in een fabriek van asbestrubber- en brandweermateriaal. Bij hem was in 1950 asbestose vastgesteld, maar na zijn overlijden in 1965 werd bij obductie ‘een extrapleuraal carcinoom’ gevonden. Het jaarverslag van 1966 vermeldde, met verwijzing naar de publicatie van Newhouse en Thompson, onder de kop ‘Carcinogene stoffen’:

“Aan het einde van het verslagjaar werd de bedrijfsgeneeskundige wereld nog eens nadrukkelijk herinnerd aan het mogelijke verband tussen inademing van asbeststof en het ontstaan van mesotheliomen, kwaadaardige tumoren van het borstvlies. Ook de Arbeidsinspectie zal aan dit probleem bijzondere aandacht besteden.”³¹¹

³¹⁰ Miedema, *“Population at risk” en arbeidshygiënisch beleid*, in: *Tijdschr. Soc. Geneeskunde* 1973, nr. 51, p.438-443.

³¹¹ Jaarverslag 1966 Arbeidsinspectie, p.138.

In hetzelfde jaarverslag kwam een geval van asbestose voor, geconstateerd bij een isoleerder die 25 jaar op schepen had gewerkt. Ook was er een algemene waarschuwing te lezen over het gevaar van asbeststof:

“Van de andere pneumoconiosen is voor ons land de asbestose de belangrijkste. Het feit dat een bepaald percentage gevallen van asbestose leidt tot longkanker (waarschijnlijk ten minste 15%) is reden tot een rigoureuze bestrijding van ontstaan en verspreiding van asbeststof. De omstandigheden echter waaronder isoleerders, asbestspuiters, enz. hun arbeid verrichten zijn dikwijls zodanig, dat afdoende beveiliging zeer moeilijk is. Daarom moet elke melding van vervanging van asbest door een onschuldiger product (bijv. polyurethaan) met vreugde worden begroet.”

Het jaarverslag over 1968 bevatte de eerste expliciete melding van een geval van mesotheliom, vastgesteld bij een bankwerker ‘die zelf nooit met asbest had gewerkt doch gedurende 42 jaar regelmatig in ruimten had gewerkt waar men met asbest werkte.’ In het jaarverslag van 1968 werden in totaal vijf mesotheliomen gemeld, in het verslag van 1969 vier en in het verslag van 1970 drie. De 53 mesotheliomen die Vogelenzang in 1966 meldde aan de Medisch Adviseur van de Arbeidsinspectie, kwamen als zodanig niet in de jaarverslagen voor. Hetzelfde gold voor de 25 gevallen van mesotheliom, die Stumphius in 1969 in zijn proefschrift behandelde.

4.8.3.2 Enquêtes

Geïnspireerd door de nieuwe Silicosewet voerde de Arbeidsinspectie al in 1951 een eerste enquête uit, die richtte zich op ‘alle asbestverwerkende firma’s’ in het district Amsterdam.³¹² Een aparte vermelding kreeg het asbestcementbedrijf Eternit, waar de Arbeidsinspectie noteerde dat het bedrijf 58 personeelsleden telde, die alleen asbestcementplaten en pijpen vervaardigden. Over de firma Hertel merkte de Arbeidsinspectie op dat het, voor zover bekend, het enige bedrijf was dat asbestvezel verspoot. In haar rapport ging de inspectie in op de technische inrichting, de stofbeheersing, de voorlichting aan de arbeiders en de medische controle. Een van de specifieke doelstellingen van de Arbeidsinspectie was het onderzoek naar de gezondheid van de ‘asbestwerkers.’ Bij Eternit vernam de Arbeidsinspectie dat het gehele personeel met huisgenoten om de twee jaar werd doorgelicht en dat de uitslag daarvan ‘zeer gunstig’ was. De uitkomst van de enquête in Amsterdam was voor inspecteur Verhoeff aanleiding om zijn superieuren voor te stellen in de andere districten een soortgelijke enquête uit te voeren. Dat voorstel werd overgenomen en in januari 1952 kregen alle districtshoofden van de Arbeidsinspectie het verzoek om ook in hun district een dergelijk enquête te houden. Dat leidde in de periode van februari t/m augustus 1952 tot de eerste landelijke enquête onder asbestverwerkende bedrijven. De uitkomsten van die onderzoeken op districtsniveau vormden tezamen

³¹² Rapport Verhoeff, districtshoofd Arbeidsinspectie Amsterdam 20 december 1951.

het materiaal dat de Directeur-Generaal van de Arbeid in januari 1953 aan de districtshoofden van de Arbeidsinspectie kon toesturen.³¹³ Hoewel de enquête geen volledig beeld gaf van de toenmalige asbestverwerkende industrie, leverde het verzamelde materiaal voor het eerst een duidelijk beeld op van de Nederlandse asbestindustrie, waarin de asbestisolatieindustrie een hoofdrol speelde. Per district verschilde de situatie aanzienlijk. Het 1^e district (Limburg) rapporteerde dat er geen klachten waren met betrekking tot het verwerken van asbest. Medisch onderzoek werd volgens het verslag niet nodig geacht. In het 2^e district (Brabant) werd onderzoek wel nodig geacht in de Nederlandse Fabrik van Asbestproducten 'NEFABAS' te Oosterhout, een dochterbedrijf van het Belgische Eternitconcern. Dit bedrijf verwerkte per jaar 1.000 tot 1.500 ton wit asbest. De Arbeidsinspectie sprak met de directie af dat het personeel van Nefabas periodiek op tbc [sic] zou worden onderzocht. In het 3^e district (Zuid-Holland) bleek het aantal asbestverwerkende bedrijven aanzienlijk te zijn. Bij de isolatiebedrijven Hertel en Todd werden bij elk drie arbeiders aangetroffen die matrassen maakten:

“Het vervaardigen van deze matrassen geschiedt van asbestdoek. Dit doek wordt dubbel in de juiste vorm gesneden, dichtgenaaid, behoudens een klein gedeelte, en daarna volgestopt met een mengsel van ongeveer 85% magnesia en 15% asbest. Na het stoppen wordt het vulgat dichtgenaaid en de inhoud door middel van kloppen en strijken met een stuk hout verdeeld. Daarna worden de matrassen genopt, zoals gewone matrassen, om de vulling op de goede plaats te houden. Het kloppen en strijken van de matrassen voor de verdeling van de vulling verwekt zeer veel stof. Zonder dat zonneschijn aanwezig was, was een wolk van vezels in de lucht waarneembaar. Mijns inziens zou, na een stofmeting in een dergelijke ruimte, overwogen moeten worden of het maken van deze matrassen anders dan op een tafel met goede stofafzuiging verboden moet worden.”

Het verslag gaf ook een beschrijving van de installatie voor het asbestspuiten en twee soorten spuiten. De rapporteur tekende aan dat de bedrijfsleider bij Hertel de tweede spuit prefereerde, omdat deze de minste bedrijfsstoornis opleverde. Ook werd gedetailleerd verslag gedaan van het functioneren van het spuitapparaat en het resultaat van het spuiten. Geconstateerd werd dat het procédé veel stof veroorzaakte en dat het spuiten in een kleine ruimte plaatsvond. Bij de firma Hertel op de Westzeedijk werd met de bedrijfsleider, de assistent-bedrijfsleider en later ook met directeur Kolff het spuiten en de spuitinstructie besproken.

“Men was reeds lang zelf niet tevreden over de spuiten en wilde deze gaarne verbeteren. Een paar ingenieurs van de firma Van Rietschoten en Houwens hadden hun krachten hierop beproefd. Het resultaat was echter onbruikbaar.”

³¹³ Brief Directeur-Generaal van de Arbeid 30 januari 1953, met als bijlage: Overzicht enquête asbestverwerkende bedrijven februari t/m augustus 1952.

In het 4^e district waren er twee asbestverwerkende bedrijven die zodanige hoeveelheden asbest gebruikten dat daardoor de kans op het optreden van asbestosis zou kunnen ontstaan. Dat waren Asbestona in Harderwijk en Isola in Hilversum. Er was bij Asbestona afzuiging op de machines en de werktafels, ook droeg het personeel voor zover nodig ‘Amerikaanse stofmaskers.’ Het verslag uit het 8^e district berichtte dat Eternit in Goor per jaar 35 à 40 ton wit asbest verwerkte. Het mengen en mechanisch verwerken geschiedde bij Eternit onder afzuiging van het zich verspreidende stof.

“Bij het storten zullen persoonlijke beschuttingsmiddelen worden gebruikt. Afzuiging en persoonlijke beschuttingsmiddelen zijn nog niet ideaal.”

4.8.3.3 Asbestoseonderzoek 1953-1955

Naar aanleiding van de uitkomsten van de enquêtes besloot de Arbeidsinspectie in 1953 om een grootschalig, landelijke asbestoseonderzoek te starten, het eerste van dien aard in Nederland. Uit de brief van februari 1953 van Bezemer, de medisch adviseur van de Arbeidsinspectie, aan de ‘Heren Geneeskundigen bij de Arbeidsinspectie’, bleek dat er een groeiend besef bestond bij de Arbeidsinspectie over het belang van meer onderzoek:

“Naar aanleiding van onze bespreking over ‘asbestosis’ heb ik het aantal in onze jaarverslagen van 1937 t/m 1951 vermelde gevallen van deze aandoening verzameld en daarbij nog de in 1952 bekend geraakte gevallen geteld. (...) Het aantal van 25 gevallen van asbestose, gevonden bij incidenteel onderzoek gedurende de laatste 16 jaar, sterkt mij in mijn overtuiging dat bij het systematisch uitkammen van de asbestverwerkende industrie, zou blijken dat het aantal gevallen van asbestosis in ons land niet te verwaarlozen is.”

Het onderzoek van 1953 richtte zich op de asbestisolatieindustrie. De artsen van de Arbeidsinspectie onderzochten in dat jaar 71 arbeiders werkzaam in die industrie, die allen vijf jaren of langer aan asbeststof waren blootgesteld. Het verslag concludeerde dat de expositie aan asbeststof sterkt wisselde met de aard van de werkzaamheden, maar dat de werkzaamheden in de magazijnen, het asbestspuiten, de fabricage van asbestmatrassen en het demonteren van oude met asbest geïsoleerde leidingen wel tot de meest ongunstige behoorden. Daaraan werd toegevoegd dat het werken in de magazijnen, waar hoeveelheden asbest werden afgewogen, balen asbest werden opgestapeld en mengwerkzaamheden werden verricht, even gevaarlijk moest worden geacht als het asbestspuiten. Over de fabricage van matrassen werd opgemerkt dat vooral het vullen ervan een zeer stoffige bezigheid was. Het verslag sloot af met de constatering dat hetzelfde kon gezegd worden van het demonteren van oude met asbest geïsoleerde leidingen, waarbij meestal in beperkte ruimten met slechte ventilatiemogelijkheden moest worden werken en de kans om asbeststof binnen te krijgen groot was. Ook werd gemeld dat dit sloopwerk veel ruwer was dan het aanbrengen van een nieuwe isolerende mantel. In januari 1956 meldde Coster van Voorhout, medicus bij de Arbeidsinspectie, in De Veiligheid:

“In circa 1950 kon men dus het ziektebeeld asbestose als bekend veronderstellen, doch merkwaardigerwijs kwamen alle meldingen van en over deze ziekte alleen uit de industrieën waar asbest werd gesponnen en geweven en leek het dat de isolatieindustrie waarin toch ook op grote schaal asbest wordt toegepast een voor de gezondheid vrij onschuldig beroep was. (...) Zo zijn er nog vele andere bewerkingen om van het spuiten van asbest nog maar niet eens te spreken, waarbij de man gedurende kortere of langere tijd in wolken van stof verkeert en waarbij de MTC 175 tot 300 deeltjes per cm³ verre wordt overschreden.”

Coster van Voorhout voegde daaraan toe dat, als de fibrosering eenmaal was ingezet, deze zich zou voortzetten, ook als de getroffen zijn verdere leven niet meer in contact zou komen met asbeststof. Als complicerende ziekte voegde zich bij de asbestose volgens Coster van Voorhout nog al eens longkanker. In 1954 werd het grootschalig en systematisch onderzoek van isoleerders voortgezet. Los daarvan werden in dat jaar nog drie gevallen van asbestose gezien, waarvan twee bij arbeiders van isolatiebedrijven en één bij een arbeider van een asbestspinnerij. Ook in 1955 werd een groot aantal isoleerders op asbestose onderzocht. Het eindresultaat van het driejarig asbestose-onderzoek van de Arbeidsinspectie onder in totaal 246 isoleerders werd in 1955, 1956 en 1957 gepubliceerd door Coster van Voorhout en Bezemer in artikelen in *De Veiligheid*.³¹⁴ In april en juni 1955 verschenen er in *De Veiligheid* twee artikelen van Bezemer over stoflongen. In het juni-artikel schreef hij:

“Terwijl de asbestose in Nederland voor 1940 geen grote rol speelde is door de sterke toeneming van het gebruik van asbest in de naoorlogse industrie deze aandoening in ons land in de laatste tien jaren een belangrijke beroepsziekte geworden, zoals uit het nog slechts gedeeltelijk voltooide onderzoek van arbeiders, werkzaam in de asbestverwerkende industrie, door de medische dienst der Arbeidsinspectie is gebleken’.

In januari en oktober 1956 volgden twee publicaties van Coster van Voorhout onder de titel ‘Stoflongen: Asbest- en asbeststoflongen’, waaraan in oktober 1956 en januari 1957 Bezemer twee bijdragen onder dezelfde titel toevoegde. De laatste artikelen uit de reeks in *De Veiligheid* bevatten het verslag van Bezemer van het in 1953 t/m 1955 verrichte onderzoek onder 246 isoleerders. Bij 107 van hen werd de diagnose asbestose gesteld, verdeeld over 74 arbeiders met een geringe vorm van asbestose, 26 met een matige en 7 met een ernstige vorm. In zijn commentaar op deze resultaten gaf Bezemer te kennen dat naar zijn mening ‘een wetenschappelijk beter verantwoord onderzoek nodig was waarbij dat onderzoek uitgebreid zou moeten worden met een spiro- en ergometrisch onderzoek. Zijn tweede artikel rondde Bezemer af met:

³¹⁴ Bezemer, *Stoflongen*, in: *De Veiligheid*, nr. 6, juni 1955, p.126-130; Coster van Voorhout, *Asbest- en asbeststoflongen*, in: *De Veiligheid*, nr. 1, januari 1956, p.7-10, en nr. 10, oktober 1956, p.203-205.

“Tot de in ons land voorkomende beroepsbezigheden, die tot het ontstaan van asbestosen kunnen leiden, behoren in de eerste plaats het asbestspinnen en de werkzaamheden in de asbestverwerkende isolatie-industrie. Bij de fabricage van asbestbevattend isolatie materiaal en bij het zagen van asbestcement platen bestaat ook enig asbestose risico; in de praktijk blijkt dit echter nogal mee te vallen. Het grootste aantal gevallen van asbestose wordt gevonden in de asbestverwerkende isolatie-industrie. Tot de meest ongunstige behoren wel het werk in de magazijnen, het asbestspuiten, de fabricage van asbestmatrassen en het demonteren van oude met asbest geïsoleerde leidingen.”³¹⁵

4.8.3.4 Tweede asbestoseonderzoek 1962-1964

Over het (tweede) asbestoseonderzoek van de Arbeidsinspectie, dat plaatsvond tussen 1962 en 1964, is afgezien van enkele vermeldingen in de jaarverslagen van de Arbeidsinspectie weinig gepubliceerd.³¹⁶ In de archiefmateriaal heb ik wel enkele verwijzingen ernaar gevonden. In februari 1962 bracht de HID van de Arbeidsinspectie te Deventer verslag uit aan de Directeur-Generaal van de Arbeid over het asbestoseonderzoek in zijn district. Dat verslag betrof drie asbestverwerkende bedrijven, nl. Gebr. Kooy te Enschede, een fabriek voor isolatiematerialen, Eternit te Goor en de Linoleumfabriek in Wijhe. Bij Eternit kwamen volgens de rapporteur tien werknemers ‘regelmatig met asbest in droge vorm in aanraking.’ Een van hen was Roelof Otten, geboren in 1932.³¹⁷ Ook de notulen van de vergaderingen van de medici van de Arbeidsinspectie in 1962 maakten melding van het asbestoseonderzoek:

“Landelijke asbestose-onderzoek

Indertijd is besloten, dit jaar een landelijke asbestose-onderzoek te doen. Hiertoe is aan de districten gevraagd om opgave van bedrijven waar met asbest wordt gewerkt. Een aantal opgaven is binnengekomen, waarna aan de medici in de betrokken districten is gevraagd, die bedrijven rood aan te strepen waarin naar hun mening een reëel asbestosegevaar zou kunnen bestaan. Er zijn alleen lijsten binnengekomen van de B., van N. en Vo. Er moeten er echter zeker meer zijn (Eternit, Goor en Asbestona, Harderwijk zijn bijv. niet gemeld). De meeste medici hebben geen lijsten ontvangen. M.A. zal dit nog nagaan. (..)

In de junivergadering heeft de M.A. dit onderwerp aan de orde gesteld. Toen bleek in verschillende districten het onderzoek reeds gereed te zijn. In andere is echter gewacht op een initiatief van de kant van de Centrale Dienst na

³¹⁵ Bezemer, *Stoflongen*, in: De Veiligheid, nr. 1, januari 1957, p.6-9.

³¹⁶ Jaarverslag 1963, p. 127: ‘Het in 1962 aangevangen landelijk onderzoek van arbeiders die 5 jaren of langer met asbest werkten werd afgesloten. (..) Uit een oogpunt van asbestosegevaar is het een voordeel, dat asbest in vele gevallen kan worden vervangen door minder gevaarlijke isolatiematerialen, zoals slakkenwol, steenwol en glaswol, al dan niet in combinatie met diverse kunststoffen.’

³¹⁷ Otten werkte vanaf 1952 bij Eternit. Hij overleed in 1982 aan de gevolgen van mesothelioom. Zie ook 5.9.4.

contact tussen collega Bezemer en Van Bommel. M.A. heeft nu een gesprek met collega van Bommel gehad. Deze zei dat hij slechts kan komen, als er 50 à 60 mensen bij elkaar te halen zijn. Dit aantal zal in deze branche vrijwel nergens te bereiken zijn. Het C.B.v.K. is slechts bij enkele bedrijven geweest, o.a. Asbestona in Harderwijk, waar het geregeld komt, en Hertel in Amsterdam. Het onderzoek zal dus in die districten, waar het nog niet is gebeurd door medici binnen korte tijd te hand moeten worden genomen.”

In maart 1964 bespraken de medici van de Arbeidsinspectie de resultaten van het asbestoseonderzoek. Bij 13 van de 486 arbeiders die langer dan 5 jaar met asbest werkten, was asbestose waargenomen. De onderzochte groep werd onderverdeeld in vier categorieën, die corresponderen met het aantal beroepsjaren. In de eerste categorie, die betrekking had op de groep die 5 tot 10 beroepsjaren had, werden 3 gevallen van asbestose aangetroffen. Bij hun werkzaamheden werd vermeld dat het handelde om 1 asbestspuiter en 2 isoleerders. In de tweede categorie, de groep met 10 tot 20 beroepsjaren, werden 7 gevallen van asbestose gevonden. Het handelde om 1 matrassenmaker, 1 asbestspuiter en 5 isoleerders. In de derde categorie, de groep met 20 tot 30 beroepsjaren, werd 1 asbestosegeval gevonden, bij een isoleerder. In de laatste categorie, met meer dan 30 beroepsjaren, waren er 2 asbestosegevallen, in beide gevallen waren het matrassenmakers. Een van de conclusies die de medici hieruit trokken was dat het ‘zonneklaar’ was dat het werken met asbest in besloten ruimten ernstige gevaren voor de gezondheid kon opleveren.

4.8.3.5 Andere ervaringen Arbeidsinspectie, Rijksverzekeringsbank

In de jaren vijftig ontvingen de medici van de Arbeidsinspectie regelmatig informatie over asbestziekten uit andere medische sectoren, met name van de kant van de medici van de Rijksverzekeringsbank (RVB), die na de erkenning van asbestose als beroepsziekte in 1949 ingevolge de Ongevallenwet geconfronteerd werden met asbestoseslachtoffers. In december 1953 vroeg Wester, de medische adviseur van de RVB, de aandacht van Bezemer, de medisch adviseur van de Arbeidsinspectie, voor de situatie bij het isolatiebedrijf Hertel. Wester had een verontrustend rapport ontvangen van Drukker, internist te Amsterdam, die op verzoek van de RVB een isoleerder van Hertel had onderzocht. Ondanks lichte tot matige longfunctiestoornissen achtte Drukker de isoleerder, die nog geen 5 jaar bij Hertel werkzaam was, niet arbeidsongeschikt; wel merkte hij op:

“Het beroep van deze man is, zoals de ervaring heeft geleerd, uitermate gevaarlijk. Ik adviseer de Bank zo mogelijk met de Arbeidsinspectie contact op te nemen ten einde het bedrijf van de firma Hertel & Co onder nauwkeurige controle te houden en in het bijzonder zorg te dragen dat de bij het bewerken van asbest verstrekte stofmaskers van deugdelijke kwaliteit zijn en dat van de zijde van het bedrijf toegezien wordt op deskundig gebruik van deze maskers in het bijzonder tijdens het uiterst gevaarlijke asbestspuiten. Het is bij de Rijksverzekeringsbank wel bekend dat zich in het bedrijf van de

firma Hertel en Co. gedurende de laatste jaren een niet gering aantal zeer ernstige asbestosegevallen hebben voorgedaan.”

In zijn reactie aan Bezemer wees Wester erop dat van de 23 asbestosemeldingen, die als beroepsziekte in het kader van de Ongevallenwet erkend waren, er 12 afkomstig waren van Hertel. Op basis van de informatie van zijn collega Wal-
lien liet Bezemer Wester weten:

“De laatste jaren lopen in Nederland miljoenen-orders voor isolatiewerkzaamheden voor het buitenland, waarbij de eis is gesteld dat het asbest wordt gespoten. Het aantal bij het asbestspuiten betrokken arbeiders is daardoor niet onaanzienlijk toegenomen. Als gevolg van de enquête door de Arbeidsinspectie wordt onder meer op het ogenblik door de Arbeidsinspectie in samenwerking met T.N.O. het zeer moeilijke vraagstuk bestudeerd of het asbestspuiten door een gelijkwaardig minder stofgevaarlijk proces te vervangen zou zijn. Zo lang dit niet het geval is, kan nl. een verbod van asbestspuiten, op grond van een eventueel in het leven te roepen Asbestspuitbesluit, niet uitgevaardigd worden.”³¹⁸

In 1958 waarschuwde directeur Van Dijk van de ‘Amsterdamsche Vereeniging tot Bestrijding van Tuberculose’ de Arbeidsinspectie voor de slechte arbeidsomstandigheden bij Hertel. De directeur vestigde de aandacht op de resultaten van het kleinbeeld-onderzoek van 135 arbeiders van Hertel, waarbij 18 gevallen van asbestose waren gevonden. Hij voegde eraan toe dat het hem zeer gewenst leek om in een bedrijf met een dergelijk risico een geneeskundig adviseur of bedrijfsarts aan te stellen.³¹⁹

De publicatie van Newhouse en Thomson over mesothelioomgevallen in Londen leidde in oktober 1965 tot een artikel in de Engelse krant Sunday Times getiteld ‘Urgent probe into “NEW” killer dust disease.’ Dit artikel werd in november 1965 besproken op de vergadering van de medici van de Arbeidsinspectie. De Medische Adviseur van de Arbeidsinspectie vroeg naar aanleiding daarvan de medici in Amsterdam en Rotterdam om ‘eens te gaan praten met de patholoog-anatomen van grote ziekenhuizen.’

4.8.3.6 Bevindingen Vogelenzang

Naar aanleiding van het verzoek van de Medisch Adviseur van november 1965 nam Vogelenzang, de geneeskundige in het district Rotterdam, contact op met

³¹⁸ Bezemer, brief aan medisch-adviseur Rijksverzekeringsbank, 28 december 1953.

³¹⁹ In 1950 trad ir. A.R. Kolff van Oosterwijk bij Hertel en Co N.V. in dienst als assistent van de directie. In 1956 werd hij benoemd tot onderdirecteur en in 1957 werd hij statutair directeur met verantwoordelijkheid voor de hoofdvestiging van Hertel in Rotterdam. In 1971 volgde de benoeming tot voorzitter van de directie met verantwoordelijkheid voor alle Hertelvestigingen. In 1983 kreeg Kolff van Oosterwijk leeftijdsontslag, waarna hij adviseur van Hertel werd. (bron: getuigenverklaring van Kolff van Oosterwijk november 1997).

het Radio-Therapeutisch Instituut aldaar. Dit instituut verschaftte Vogelenzang een overzicht van ‘alle gevallen van mesotheliom pleurae, welke zij de laatste jaren hadden gezien.’ Dat waren er 53. In zijn brieven van december 1965 en maart 1966 bracht Vogelenzang verslag uit van zijn bevindingen. In slechts 1 geval van de 53 was er sprake van de combinatie asbestose-mesotheliom. De informatie van het Radio Therapeutisch Instituut bevatte het beroep en de leeftijd van het slachtoffer ‘bij het optreden der ziekte’, het al dan niet overleden zijn van het slachtoffer en eventuele aanwezigheid van asbestose. Tot de groep van 53 behoorden 7 vrouwen. In de categorie beroepen kwam de functie van isoleerder driemaal voor, daarnaast werden er beroepen vermeld als timmerman, huisvrouw, metaalbewerker, plaatwerker, schilder, lasser, machinist, havenarbeider, sjouwer, slager, rijwielhersteller en aardappelhandelaar. In zijn brief van maart 1966 ging Vogelenzang in op de uitkomsten van zijn verdere naspeuringen:

“Naar aanleiding van mijn rapport d.d. 1 maart 1966 over een man van 61 jaar die in november 1965 was overleden onder de diagnose ‘Mesothelioma Pleurae’ en waarbij bleek dat getroffene als bankwerker bij de Scheepswerf “Wilton Feijenoord” werkzaam was, alwaar hij in de machinekamers van schepen heeft gewerkt, terwijl gelijktijdig isoleerders met asbest spoten in deze ruimte, kan ik u het volgende mededelen. Bij obductie van deze patiënt is er een asbest-lichaampje onder de pleura gevonden. Er bestond geen asbestosis. Ik nam contact op met de bedrijfsartsen van Verolme, collega De Waard, met Boele Bolnes, collega Meyer, de Rotterdamse Droogdokmaatschappij, collega Van der Meulen, en met Van der Giesen De Noord, collega Boomkens. Eveneens nam ik contact op met collega Hoogendam van de Shell en collega Hoekendijk van de Esso en de B.G.D. Europoort/Botlek en lichtte hun in over dit beroepsongeval en adviseerde hun het gelijktijdig asbest spuiten door isoleerders en andere werkzaamheden in dezelfde ruimte voor zover mogelijk te verbieden. Doordat de asbest onder hoge druk verspoten wordt, heeft dit misschien ook nog een grotere invloed als gewoon asbeststof. Moeten deze werkzaamheden gelijktijdig worden uitgevoerd, dan is het dragen van een masker uiterst gewenst. Al de betrokken bedrijfsartsen zegden mij toe dit in hun bedrijf te zullen bespreken. Uit de gegevens van het Radio Therapeutisch Instituut komt geen duidelijke samenhang tussen asbestosis en mesothelioma pleurae naar voren, maar wel degelijk een zeer duidelijke samenhang tussen mesothelioma pleurae en asbestexpositie. Ik weet dat ik een moeilijk punt aanroer, maar ik vraag mij af of het niet mogelijk zou kunnen zijn om te komen tot een “verbod” om asbest te verspuiten, temeer daar er reeds goede vervangingsmiddelen zijn, zoals glaswol en ook andere kunststofmaterialen.”

In maart 1966 liet Van Rijsinge, bedrijfsarts van Dok- en Werfmaatschappij Wilton-Fijenoord N.V. te Schiedam, Vogelenzang weten dat hij naast het eerder door hem gemelde mesotheliomgeval recent met nog een mesotheliomgeval geconfronteerd was. Het betrof een oud-werknemer van Wilton, die jarenlang als koperslager op de afdeling nieuwbouw had gewerkt en in 1962 met pensioen

was gegaan. In 1964 werden tijdens een operatie bij betrokkene een mesothelioom en een asbestlong gevonden:

“Ik kan u nog mededelen dat er door werknemers van W.F. niet met asbest gewerkt wordt. Het isoleren met asbest geschiedt door personeel van de firma Hertel en Co. Rotterdam en de firma Todd. Volgens mijn inlichtingen werkt dit personeel met snuitjes en gebruikt een spuit, ontwikkeld door de arbeidsinspectie. Het personeel van Hertel zou ieder half jaar doorgelicht worden. Hoe dit bij de firma Todd is, weet ik niet, daar ik daar geen definitieve berichten over kan krijgen. Het schijnt dat er sporadisch wel eens personeel van W.F. aan het werk is, terwijl de anderen spuiten. Ik heb de bedrijfsleiding aangeraden de uiterste voorzichtigheid te betrachten en geen personeel van W.F. op dergelijke plaatsen te laten werken.”

In juni 1966 bespraken de medici van de Arbeidsinspectie de brieven van Vogelenzang. Er werd vastgesteld dat er geen samenhang bestond tussen asbestose en mesothelioom, maar dat er wel ‘aanwijzingen’ waren van een mogelijke samenhang tussen mesothelioom en asbestexpositie. Volgens de Medisch Adviseur van de Arbeidsinspectie werd de diagnose mesothelioom niet overal aan de hand van dezelfde criteria gesteld. In maart 1966 had ook de Amersfoortse Courant onder de kop ‘Dringend onderzoek naar dodelijke asbestziekte’ aandacht besteed aan de publicatie van Newhouse en Thompson. De krant verwees ook naar de mesothelioomgevallen van personen die via thuisbesmetting aan asbest waren blootgesteld. In augustus 1967 behandelden de districtshoofden van de Arbeidsinspectie de asbestkwestie:

“(..) Een en ander betekent dat het gebruik van asbest mogelijk een algemene volksgezondheidsproblematiek met zich brengt, waardoor het streven naar vervangingsmiddelen urgent is geworden. De directeur-generaal onderstreept dit en verzoekt de medisch adviseur om deze kwestie bij de EEG in Brussel aan de orde te stellen. De scheikundig adviseur wijst er op dat de havenarbeiders in Londen onlangs geweigerd hebben jute zakken met asbest te lossen.”

Tijdens de bijeenkomst van de chemisch-technici van de Arbeidsinspectie van 27 september 1967 merkte Buschmann, de scheikundig adviseur, op dat de vakbonden in Engeland de kwestie van de verpakking van asbest hadden aangepakt en zich op het standpunt hadden gesteld de verpakking van asbest in jute zakken niet meer te zullen accepteren, de vakbonden eisten een verpakking die geen stof doorliet. In de vergadering van de districtshoofden van 19 oktober 1967 bracht Reij naar voren dat hem uit een ingesteld onderzoek een groot aantal toepassing van asbest ter kennis was gekomen, die voordien niet bekend waren. Hij achtte een geneeskundig onderzoek gewenst van personen die asbest verwerken.

4.8.3.7 Stoflongencommissie; derde asbestoseonderzoek 1968 -1972.

In september 1968 kwam de Silicosecommissie, kort daarna omgevormd tot de ‘Stoflongencommissie’, bijeen. Tijdens deze 55^e vergadering van de Silicosecommissie merkte Kuiper, de medisch adviseur van de Arbeidsinspectie, als voorzitter van de commissie op dat het reeds geruime tijd geleden was (‘na een lange periode van sluimeren’) dat de Silicosecommissie in vergadering bijeen was geweest, namelijk op 24 april 1962.³²⁰ De Silicosecommissie bestond uit medewerkers van de Arbeidsinspectie, afkomstig van verschillende disciplines. De commissie besteedde uitvoerig aandacht aan het ‘asbestosevraagstuk.’ Miedema deed verslag van het onderzoek dat hij in mei 1967 in het longinstituut van de S.V.B. te Treebeek had gehouden naar de ziektegeschiedenissen van 70 asbestosepatiënten. Onder de 65 duidelijke asbestosegevallen waren op het moment van onderzoek al 21 sterfgevallen bekend, waarvan in 18 gevallen asbestose als doodsoorzaak werd aangenomen. Ook meldde Miedema dat hij in Amsterdam de gelegenheid had gehad om de fabriekspopulatie van twee asbest-fabrieken te onderzoeken. Van de 120 onderzochte personen hadden er 27 (22,5%) een duidelijke asbestose, 4 waren er verdacht voor asbestose en bij 1 arbeider werd een mogelijke pleura-mesothelioom gevonden. De aldus gevonden groep van 32 patiënten bestond voor de ene helft uit isoleerders en voor de andere helft uit fabrieksarbeiders. In twee andere door Miedema onderzochte bedrijven vond hij respectievelijk op een fabriekspopulatie van 40 arbeiders 8 arbeiders met asbestose en 2 vermoedelijke asbestosen, en op een fabriekspopulatie van 31 man 3 duidelijke asbestosen en 3 mogelijke asbestosen.

In december 1969 rapporteerde Miedema in de Stoflongencommissie over de enquête die hij in het kader van het asbestoseonderzoek had uitgevoerd. In totaal waren er 2.600 werknemers geënquêteerd. Hij had daarbij de indruk gekregen dat de meeste isolatiebedrijven hoe langer hoe minder asbest gingen gebruiken en veel meer vervangende materialen waren gaan toepassen:

“Verder viel me op dat het merendeel der isoleerders een vrij jeugdige leeftijd had. (...) De grootste afnemer van het asbest is de asbestcement-industrie en de productie hiervan zal in de toekomst toenemen. Dat de vervaardiging en verwerking van asbestcement zonder gevaar is, durf ik op dit moment niet te zeggen. Het in de bouwmaterialenhandel veelvuldig gebruikte asbestcement maakt dat we in deze sector op onze hoede moeten zijn. De werkomstandigheden zijn soms onvoldoende ten aanzien van afzuiging en persoonlijke bescherming. Ik heb sterk de indruk dat de toepassing van asbest in de bouwmaterialenhandel een veel groter terrein bestrijkt dan we tot nu toe kennen en vermoeden. Veel producten, met mooie handelsnamen, van de diverse panelen-, platen-, plafonds- of vloerenindustrie bevatten asbest

³²⁰ Kuiper merkte in zijn proefschrift *‘Bedrijfsarts en arbeidende mens’* (Van Gorcum, Assen, 1968) op: *‘Adviezen ter vervanging van gevaarlijke stoffen worden dikwijls gegeven, maar de Nederlandse overheid is zeer terughoudend in het verbieden van de verwerking en het gebruik van gevaarlijke stoffen.’*

zonder dat men dat weet. Ik heb folders gezien waarin chemische samenstellingen werden gegeven en waar het woord asbest niet in voorkwam. Dit werd omzeild door de chemische formule van asbest te vermelden. We moeten hier bijzonder op onze hoede zijn.”

In december 1972 ging de Stoflongencommissie over tot afronding van het asbestoseonderzoek aan de hand van een vier pagina's tellend verslag van Miedema. In het kader van het onderzoek waren er, verdeeld over 69 bedrijven, van 2527 asbestgeëxposeerde werknemers röntgenfoto's gemaakt en was er een enquête afgenomen onder 2362 werknemers. In totaal werd er bij 65 werknemers asbestose vastgesteld. 56 daarvan werden gevonden in de isolatie-industrie, 4 in de asbestcementindustrie en 4 in een bedrijf waarin asbest werd gebruikt als vulmateriaal bij de fabricage van vloerbedekking. Bij de bespreking van het verslag stelde Mellenbergh 'in verband met de reactie van Eternit' aan Miedema de vraag of de 4 gevallen van asbestose, afkomstig uit één asbestcement fabricerend bedrijf, waren ontstaan door de verwerking van grondstof of door naverwerking zoals zagen. Miedema antwoordde daarop dat 'in het bewuste bedrijf het asbest als het ware rondfladderde zodat iedereen evenveel kans op asbestose had.' In 1973 publiceerde Miedema over het (derde) asbestoseonderzoek van de Arbeidsinspectie het artikel 'Population at risk en arbeidshygiënisch beleid. Daarin liet hij weten dat 'technische preventie duidelijk geïndiceerd was', maar concrete suggesties over de te nemen maatregelen gaf hij niet. Wel verwees Miedema naar het proefschrift van Stumphius:

“Een wat bijzondere plaats nemen de scheepswerven in. Stumphius heeft in zijn boek duidelijk bewezen dat bij de afbouw en reparatie een asbest-expositie aanwezig is. Betekent dit dat van de 14 scheepswerven met een 10.000 onderzochten deze een 'population at risk, in engere zin t.a.v. de asbestose vormen? Zeker niet; het aantal gevonden gevallen van asbestose is daarvoor te klein.

Anders ligt het met het mesotheliom: ik verwijs opnieuw naar de publicatie van Stumphius. De vraag bij welke dosering (of bij welke totale doses gedurende het leven) de kans op verkorting van de verwachte levensduur significant toeneemt, kan helaas niet in getallen worden aangegeven, maar het neemt niet weg dat het principieel onjuist is te stellen dat bij asbest en andere carcinogene stoffen de concentratie geen rol meer zou spelen, m.a.w. dat alle mensen, ongeacht in welke concentratie zij werken, evenveel risico lopen.”

4.8.3.8 Drempelwaarde

De Arbeidsinspectie was via Kuiper, de medisch adviseur, en Miedema vertegenwoordigd in de in januari 1969 opgerichte TNO-Asbestcommissie. In augustus 1969 werd ook Kolff van Oosterwijk ('Kolff'), directeur van het isolatiebedrijf Hertel, lid van de commissie. Na zijn toetreding tot de commissie voorzag Kolff zijn mede-commissieleden regelmatig van informatie van de Asbestosis Research Council (ARC). In januari 1970 kreeg Kolff van de commissie het verzoek een concepttekst op te stellen voor een 'adviserend boekje

over asbest' ten behoeve van het bedrijfsleven dat door de Arbeidsinspectie zou worden uitgegeven. In zijn concept van juni 1970 schreef Kolff dat de in het boekje geformuleerde maatregelen gebaseerd waren op 'de aanbevelingen opgesteld door ARC in Engeland', die ten doel hadden een richtlijn te geven ten behoeve van de in Engeland geldende Asbestos Regulations 1970. In het hoofdstuk over 'de biologische werking' van asbest vermeldde Kolff dat deze werking zich kon uitstrekken tot de pleura en het peritoneum:

“Het is namelijk sinds enige tijd bekend dat contact met asbest kan leiden tot een vrij zeldzame maligne afwijking, het diffuse mesotheliom. Er is momenteel een intensief onderzoek gaande naar het optreden van deze kankersoort en de samenhang ervan met de inademing van asbestvezels. Het vermoeden lijkt gewettigd dat expositie aan crocidoliet meer aanleiding geeft tot het optreden ervan dan het contact met chrysotiel of amosiet. De rol, welke vezelconcentratie en expositieduur hierbij spelen is vooralsnog niet vast te stellen.”

Welk intensief onderzoek Kolff van Oosterwijk hierbij op het oog had, lichtte hij niet toe. Met een beroep op de Engelse drempelwaarde van 2 vezels per cm^3 voegde Kolff eraan toe dat er bij een stofconcentratie beneden deze drempelwaarde geen beschermende maatregelen noodzakelijk waren. Nadat de commissieleden de concepttekst hadden besproken en enkele wijzigingen erin hadden aangebracht, diende de GO-TNO het ontwerp formeel in bij de Arbeidsinspectie, inclusief de passage met de 'Engelse' drempelwaarde. In februari 1971 lichtte Kuiper toe dat er vertraging was ontstaan omdat er een essentiële kwestie in het geding was die de volksgezondheid betrof: het ministerie van Sociale Zaken en Volksgezondheid wilde namelijk bij nader inzien de publicatie van het asbestboekje niet voor haar rekening nemen omdat de gehanteerde MAC-waarde impliceerde dat 1 procent van de blootgestelde populatie asbestose zou krijgen en omdat er voor het mesotheliomrisico in het geheel geen MAC-waarde vastgesteld kon worden. Kort daarna werd het asbestboekje onder de titel 'Werken met asbest' als publicatieblad P no.116 van de Arbeidsinspectie uitgegeven. Het blad vermeldde met betrekking tot de blootstellingsnorm dat uit onderzoeken in Engeland gebleken was dat bij een totale expositie van 100 vezeljaren/ cm^3 de kans op asbestose minder dan 1 procent bedroeg. Ook meldde P 116 dat er sterke aanwijzingen waren dat asbest mede een rol speelde bij het ontstaan van mesotheliom en 'omdat de relatie tussen het ontstaan van mesotheliom en de ingeademde hoeveelheid asbestvezels niet bekend was, het niet mogelijk was een maximaal aanvaardbare concentratie aan te geven waarbij het volkomen veilig zou zijn te werken'.

4.8.3.9 Kankerrisico

Het jaarverslag van de Arbeidsinspectie over 1965 vermeldde bij het onderdeel 'Carcinogene stoffen', dat de bedrijfsgeneeskundige wereld nog eens nadrukkelijk herinnerd was aan het mogelijke verband tussen de inademing van asbeststof en het ontstaan van mesotheliom. De Arbeidsinspectie zou volgens

het jaarverslag bijzonder aandacht besteden aan dit probleem.³²¹ Daarbij werd verwezen naar de publicatie van Newhouse en Thompson uit 1965. In hetzelfde jaar bespraken de medici van de Arbeidsinspectie de informatie van Vogelenzang over 53 mesotheliomgevallen in het Rotterdamse. In februari 1969 stonden de medici stil bij het proefschrift van Stumphius. In verband met de ontwerptekst voor 'het asbestboekje' erkende medisch adviseur Kuiper in februari 1971 dat er inzake het mesotheliomrisico in het geheel geen MAC-waarde kon worden gesteld. In de Stoflongencommissie, belast met de opstelling van het concept-asbestbesluit, merkte Rooyakkers-Beemster in 1972 op dat de overheid van mening was dat er voldoende aanwijzingen waren voor het gevaar van asbest en de overheid het zekere voor het onzekere wilde nemen door asbest te verbieden. In juli 1976 gaf zij in haar advies voor het ontwerp-asbestbesluit aan dat het niet bekend was of er wat betreft de relatie asbest-mesotheliom een no-effect level bestond en dat het vraag was of men ooit over voldoende gegevens zou kunnen beschikken op basis waarvan met zekerheid kon worden geconcludeerd of er in de relatie asbest-mesotheliom al dan niet een no-effect level bestond. Rooyakkers voegde daaraan toe dat zij het vanuit gezondheidskundig oogpunt onverantwoord achtte om te wachten met het nemen van afdoende beschermende maatregelen. Zij was van mening dat slechts door een verbod op toepassing van asbest uitsluiting van iedere expositie aan asbest te realiseren was. Niettemin stelde minister Boersma zich in december 1976 in het ontwerp-asbestbesluit met betrekking tot het mesotheliomrisico op het standpunt dat het gewenst was de stofexpositie te beperken tot de grenswaarde van 2 vezels/cm³, een grens die volgens minister Boersma 'bij de huidige stand van de wetenschap ter zake niet onaanvaardbaar wordt geacht'. Tijdens de behandeling in de kamercommissie merkte medisch adviseur Wink hierbij op dat er voor mesotheliom geen grenswaarde bekend was. Het op 1 april 1977 gepubliceerde Asbestbesluit, in de aanhef waarvan werd aangegeven dat 'het gewenst is regelen te stellen ter voorkoming van asbestose en mesotheliom', vermeldde expliciet dat de in het besluit genoemde MAC-waarde alleen betrekking had op de preventie van asbestose.

4.8.3.10 Samenvatting

De Nederlandse kennis omtrent de gevaren van asbest boekte in de periode 1951-1977 grote vooruitgang. De enquêtes en onderzoeken van de Arbeidsinspectie in de jaren vijftig en zestig en het aantal asbestoseslachtoffers toonden de omvang van het asbestoserisico aan, maar dat leidde niet tot maatregelen op grond van de Silicosewet.

In de jaren vijftig werd naast het asbestoserisico ook het kankerrisico van asbest vastgesteld, aanvankelijk in de vorm van longkanker. Begin jaren zestig werd de relatie asbest-mesotheliom in wetenschappelijke zin vastgesteld en in 1969

³²¹ Jaarverslag Arbeidsinspectie 1965, p.138.

door het proefschrift van Stumphius (1969) bevestigd op basis van de Nederlandse ervaringen.

Vanaf midden jaren zestig werden de medici van de Arbeidsinspectie geconfronteerd met het mesothelioomrisico van asbest, waarover zij rapporteerden aan de medisch adviseur. Deze ervaringen waren voor de Arbeidsinspectie en het Ministerie van Sociale Zaken geen aanleiding tot onderzoek of maatregelen.

Bij het opstellen van het voorlichtingsblad P 116 uit 1971 baseerde de overheid zich m.b.t. de drempelwaarde op de Engelse norm zonder zelf onderzoek naar die norm in te stellen.

Naar aanleiding van het proefschrift van Stumphius kreeg de Stoflongencommissie van de Arbeidsinspectie in 1971 opdracht een asbestbesluit op basis van de Silicosewet voor te bereiden.

4.8.4 Medisch onderzoek asbestindustrie

De Nederlandse asbestindustrie heeft zelf nauwelijks medisch of medisch-epidemiologisch onderzoek verricht of laten verrichten naar de gevolgen van het werken met asbest. Dat was vooral het gevolg van de omstandigheid dat de asbestcementindustrie, het belangrijkste onderdeel van de asbestindustrie, beheerst werd door de Belgische asbestmultinational Eternit. Het Eternit-concern stelde zich op het standpunt dat zij zelf bepaalde of en zo ja, welk onderzoek in haar bedrijven werd verricht. Voor zover er in de asbestcementindustrie medisch onderzoek werd uitgevoerd, stond dit onderzoek onder leiding en toezicht van de Belgische moedermaatschappij en de door haar ingeschakelde deskundigen. De Nederlandse asbestcementindustrie maar ook de asbestisolatieindustrie, waarin Hertel een hoofdrol vervulde, steunden met betrekking tot hun opvattingen over de medische aspecten van het gebruik van asbest sterk op de informatie afkomstig van de aan de asbestmultinationals gelieerde organisaties, als de ARC, AIC en AIA. Ook beriepen deze bedrijfstakken zich op de uitkomsten van internationale medische conferenties, voor zover deze uitkomsten overeenkwamen met de opvattingen van de industrie. Vooral het resultaat van de in oktober 1972 in Lyon gehouden IARC-conferentie heeft Eternit lang gehanteerd als ondersteuning van haar standpunt op medisch gebied.

4.8.4.1 Commissie Voorlichting Asbest Benelux

Met betrekking tot de medische aspecten verbonden aan de blootstelling aan asbest deed de Nederlandse en de Belgische asbestindustrie regelmatig een beroep op de standpunten van de Commissie Voorlichting Asbest Benelux (CVAB)/Comité d'Information de l'Amiante en de hieraan verbonden Raad van Medisch Advies. De CVAB werd op 13 april 1970 opgericht en was in Brussel gevestigd. De eerste voorzitter van de CVAB was Van Haagen, directeur van Eternit Nederland, Lepoutre, de medisch adviseur van Eternit België, was de secretaris en pr-ondersteuning werd verleend door Hill & Knowlton. Het CVAB

was opgericht op initiatief van de ‘asbestverwerkende nijverheid’ en had tot doel:

“(..) erover te waken dat haar leden de veiligheids- en hygiënemaatregelen die nodig zijn voor een optimale bescherming van de gezondheid, ontwikkelen en naleven,
haar leden en het publiek in het algemeen in te lichten nopens het correct gebruik van asbest en asbesthoudende producten,
iedere studie voor een betere wetenschappelijke en technische kennis van het probleem asbest-gezondheid te steunen,
de nationale en internationale publieke autoriteiten te helpen met de studie van de veiligheidsnormen met het oog op de uitwerking van wetsbepalingen terzake.
Om deze objectieven te bereiken, werkt de CVAB in bestendige en nauwe samenwerking met de officiële instanties, met de wetenschappelijke instellingen, de vakbonden, de patronale kringen, alsmede met de verbruikersunies in de Benelux-landen.”³²²

4.8.4.2 Raad van Medisch Advies van de CVAB

In augustus 1970 berichtte Zielhuis de medeleden van TNO Asbestcommissie over ‘zojuist ingestelde Raad van medisch advies van de Commissie Voorlichting Asbest Benelux’:

“Door groot deel van de asbestindustrie in Benelux opgericht Cie Voorlichting Asbest. Voorzitter: hr van Haagen, lid hr. Kolff van Oosterwijk.
Doel: verantwoordelijke voorlichting en stimuleren van onderzoek t.a.v. arbeidsgeneeskundige en volksgezondheidsproblematiek asbest. Hiervoor ingesteld Raad van Medisch Advies: leden Vuylsteek (Gent) voorzitter, Gijsele (Leuven), Orie (Groningen), Zielhuis (Amsterdam); secretaris Lepoutre (Brussel).

Taak RMA:

- 1) adviseren industrie
- 2) voorstellen en begeleiden onderzoek
- 3) documentatie

Voorwaarden aanvaard door Cie Voorl.:

- 1) Cie niet ingesteld door Cie Voorl., maar door Public Relation Bureau
- 2) Recht van informatie en inspectie in fabrieken
- 3) Volledige openheid t.o.v. TNO-cie: kan dus mede dienen als indirect discussie-orgaan
- 4) Volledig recht op publicatie adviezen, ongeacht of industrie deze aanvaardt
- 5) Geen voorlichting door Cie Voorl. Over medische zaken, dan via RMA

³²² CVAB 1982.

Betekenis t.o.v. TNO-cie.

- 1) Volledige openheid leidt tot uitbreiding veld van belangstelling: Benelux; introductie in industrie
- 2) Uitbreiding mogelijkheden van onderzoek: integratie in groter geheel; wellicht financiële steun; coördinatie onderzoek
- 3) Wellicht uitgebreider documentatie.

Opmerking

De RMA is in haar beginfase van overleg; organisatie moet nog gaan lopen; najaar dag vergadering voor nader opstellen van voorstellen, etc.”

Op haar vergadering van 19 augustus 1970 kwam TNO Asbestcommissie over de ‘RMA’ te spreken. Stumphius als voorzitter juichte de instelling van de RMA toe, temeer daar Zielhuis daarvan deel uitmaakte. ‘Met de keuze van de secretaris van de RMA [Lepoutre] is spreker echter minder gelukkig’, zoals uit het verslag naar voren kwam:

“Zijn twijfel ten aanzien van diens integriteit op wetenschappelijk gebied wordt door enkele andere leden van de Studiecommissie gedeeld.

Ir Kolff van Oosterwijk, die lid is van de Commissie Voorlichting Asbest, licht toe dat de Commissie is opgericht naar het voorbeeld van de Asbestos Information Committee in Engeland. De voorlichtende taak van de commissie is niet alleen gericht op de afnemers, maar ook op de deelnemende bedrijven en de werknemers. De heer Lepoutre, aldus de spreker, is hoofd van de Medische Afdeling van Eternit, welke firma de grootste inbreng heeft in deze industriële samenwerking. Spreker is evenmin gelukkig met deze keuze. Prof. Zielhuis neemt op zich deze precaire kwestie op onofficiële wijze op te nemen met de voorzitter van de RMA.”

Wat het resultaat van de precaire opdracht van Zielhuis is geweest, is in de notulen van de TNO-commissie niet vermeld. Wel kan worden vastgesteld dat Lepoutre zijn functie van secretaris van de RMA is blijven vervullen en dat hij als zodanig tot ver in de jaren tachtig is opgetreden. Valentgoed (GO-TNO) merkte in dezelfde vergadering op dat vier jaar eerder de problemen rond asbest ter tafel gebracht waren bij de E.E.G., waarbij vrij negatief gereageerd werd. Hij vroeg zich af of van de industrie nu objectiviteit te verwachten was. Zielhuis dacht dat de intentie van de RMA goed was. Hij vond het prettig dat hij ingevolge de afgesproken voorwaarden het recht had om met de TNO-commissie eventuele adviezen van de RMA te bespreken. Valentgoed vroeg daarop wat de betekenis van de eerste voorwaarde was. Volgens Zielhuis waarborgde deze voorwaarde dat de RMA niet in dienst stond van de asbestindustrie. Op de vergadering in februari 1971 gaf Planteydt aan graag van Zielhuis te willen vernemen hoe het stond met de Raad van Medisch Advies van de CVAB. Zielhuis antwoordde daarop dat de Raad op korte termijn voor de tweede maal zou vergaderen, waarbij ook vertegenwoordigers van de Arbeidsinspectie waren uitgenodigd, onder wie Kuiper. De reden voor dit contact was volgens Zielhuis dat er een plan bestond om een epidemiologisch onderzoek in

te stellen in de asbestcementindustrie naar het voorkomen van asbestose en mesotheliom. De tweede vergadering van de Raad van Medisch Advies, die Zielhuis bedoelde, was waarschijnlijk de bijeenkomst op 13 februari 1971, waarvoor Vuylsteek bij brief van 18 januari 1971 Kuiper had uitgenodigd. Vuylsteek:

“Geachte collega,

Het is u waarschijnlijk maar al te goed bekend dat er in de laatste paar jaar heel wat herrie is geweest in verband met de asbestproblematiek. De belangrijkste asbestindustrieën in België en Nederland hebben het opportuun geoordeeld een ‘Commissie Voorlichting Asbest’ op te richten, inkluderend een Raad van Medisch Advies. Tot die laatste behoren onze collega’s Zielhuis, Orie, Gyselen en ik zelf, met als secretaris en coördinator Dr. Lepoutre (N.V. Eternit). Onder de mogelijke activiteiten van die raad is er de beoordeling van de informatie welke betrokken industrieën wil uitsturen en ook het organiseren van wetenschappelijk onderzoek ter zake. Het leek de raad belangrijk contact op te nemen met de vertegenwoordiger van de medische arbeidsinspectie van Nederland en België om een beter inzicht te krijgen in het geheel. De raad komt samen op zaterdag 13 februari a.s. te Amsterdam (Amstel Hotel). We zouden het ten eerste op prijs stellen konden we u aldaar ontmoeten vanaf 11h. We zouden daarna (13h) gezamenlijk lunchen ter plaatse. Vanzelfsprekend worden alle onkosten vergoed.”

Bij brieven van 15 februari 1971 berichtte Eternit-directeur Van Haagen, in zijn hoedanigheid van voorzitter, zowel het bestuur van de Gezondheidsorganisatie TNO als Reij, Directeur-Generaal van de Arbeid dat ‘de belangrijkste asbest-verwerkende industrieën in België en Nederland een Commissie Voorlichting Asbest’ hadden opgericht.:

“Deze Commissie zal het onderzoek en de voorlichting in de bedrijven stimuleren teneinde optimale oplossingen op bedrijfshygiënisch gebied te bereiken. Hoewel de ondernemingen tot dusverre uiteraard reeds individueel maatregelen hebben genomen om de werkomstandigheden op zo hoog mogelijk peil te brengen, menen zij thans door de bundeling van medische en technische research nog betere voorwaarden te kunnen scheppen uit oogpunt van gezondheidsbescherming. De Commissie wordt geadviseerd door een Raad van Medisch Advies, waarin zitting hebben genomen: professor dr. A. Gyselen, professor dr. N.C.M. Orie, professor dr. K. Vuylsteek, professor dr. R.L. Zielhuis, dr. J. Lepoutre, secretaris. In bijlage doen wij u de lijst toekomen van de bedrijven die de Commissie Voorlichting Asbest hebben opgericht.”³²³

³²³ In de voetnoot van de brief werd vermeld: ‘Secretariaat per adres: Hill and Knowlton International Belgium N.V.- public relation adviseurs.’

In de bijlage stonden de bedrijven vermeld die de CVA hadden opgericht. In België waren dat acht bedrijven, waaronder Eternit N.V. en Johns-Manville. Nederland handelde het om vier bedrijven: Eternit N.V., Asbestona, Nefabas en Hertel. Enkele dagen later deelde de directie van Eternit in Goor de ondernemingsraad mee dat de belangrijkste asbestverwerkende industrieën in België en Nederland een Commissie Voorlichting Asbest hadden ingesteld en dat de CVA geadviseerd werd door een raad van medisch advies. ‘Deze raad is totaal onafhankelijk van welke industrie dan ook en heeft zich tot taak gesteld de industrieën van de leden van de CVA te adviseren’, aldus het OR-verslag.

Op de door het GAK te Amsterdam in oktober 1971 georganiseerde bijeenkomst van ‘instanties, die zich met de asbestproblematiek bezig houden’ was ook de Commissie Voorlichting Asbest Amsterdam [sic] aanwezig, vertegenwoordigd door Van Haagen. Hij zette op die bijeenkomst, waar tien organisaties vertegenwoordigd waren, de activiteiten van de commissie uiteen:

“De commissie heeft een adviescollege ingesteld, welke uit een viertal medici bestaat, twee Nederlanders en twee Belgen, die adviezen aan haar uitbrengt en die verder tot taak heeft zelfstandig onderzoek te verrichten in fabrieken, waar asbest wordt gebruikt. De onderzoeken, die nu op gang komen, vragen veel tijd. Nagegaan wordt hoe de werknemers op hun aanraking met asbest in de bedrijven, nadat zij deze hebben verlaten, hebben gereageerd, namelijk of zij ten gevolge hiervan ziek zijn geworden en zo ja, op welke leeftijd zij zijn gestorven. Er is hier dus sprake van een commissie welke vanuit de industrie werkt. Zij heeft ook internationale contacten, bijvoorbeeld met Engeland, waar men met deze onderzoeken reeds veel langer bezig is. Voorts propageert en bevordert de commissie een veilige wijze van asbestverwerking.”

4.8.4.3 Samenvatting

De in 1970 opgerichte Raad van Medisch Advies (RMA), verbonden aan de Commissie Voorlichting Asbest Benelux, had als doel om namens en voor de asbestindustrie voorlichting te geven en onderzoek te stimuleren naar de asbestproblematiek in het kader van de arbeidsgeneeskunde en de volksgezondheid. In 1971 gaf de RMA aan van plan te zijn een epidemiologisch onderzoek in te stellen naar het voorkomen van asbestose en mesothelioom in de asbestcementindustrie. Eternit deelde in 1971 mee dat de RMA tot taak had zelfstandig onderzoek te doen in fabrieken, waar met asbest werd gewerkt, dat die onderzoeken reeds begonnen waren, maar dat ze veel tijd vroegen.

Over de aard, de omvang en de uitkomsten van deze onderzoeken van de RMA is niets bekend geworden.

4.9 Asbestindustrie

4.9.1 Organisatie

Parallel aan het sterke stijging van het asbestgebruik tussen 1950 en 1975 groeide ook de Nederlandse asbestindustrie. Tegelijkertijd trad een belangrijke verschuiving in het gebruik van asbest op, in die zin dat het aandeel van de isolatieindustrie in het asbestgebruik afnam en het aandeel van de asbestcementindustrie sterk toenam. Dat leidde er toe dat na 1950 de asbestcementindustrie de belangrijkste speler op Nederlandse asbestmarkt werd. Deze industrietak werd gedomineerd door het Belgische Eternitconcern, waartoe in Nederland behoorden de Eternitfabriek te Amsterdam (het voormalige Martinitbedrijf), het daarmee verbonden Eternitbedrijf te Goor, Asbestona te Harderwijk, Nefabas te Oosterhout en Ferrocal in Doesburg. Op de tweede plaats kwam de asbestisolatieindustrie, waarvan het bedrijf Hertel de belangrijkste exponent was. De overige asbestverwerkende bedrijven hadden aanzienlijk minder betekenis en invloed.³²⁴

Eternit en Hertel waren aangesloten bij internationale organisaties van asbestverwerkende bedrijven en namen deel aan internationale asbestconferenties. Eternit en Hertel werkten samen in de in 1970 opgerichte Commissie Voorlichting Asbest Benelux (CVAB). Daarnaast werden de belangen van de industrie behartigd door de branche-organisatie het Verbond van Nederlandse Fabrikanten van Asbest-cementwaren, doorgaans onder leiding van Eternit. Hertel-directeur Kolff van Oosterwijk was lid van het bestuur van de CVAB en lid van de TNO-asbestcommissie, waarin hij ook de belangen van Eternit behartigde. Isolatiebedrijf Hertel was de enige Nederlandse licentiehouder van het asbestspuitprocédé van het Engelse asbestconcern T & N en had intensieve zakelijke contacten met deze multinational en de Engelse Asbestosis Research Council (ARC). Vanaf het moment dat er discussie ontstond over het gebruik van asbest en de gevolgen ervan hebben Eternit en Hertel zich samen ingespannen om het gebruik van asbest veilig te stellen. Kort na de oprichting van de TNO-Asbestcommissie in 1969 werd Kolff van Oosterwijk lid van deze commissie, die hij omschreef als ‘a government research organisation’ (1969) en ‘the semi-governmental research establishment in the Netherlands’ (1971). In de discussie over het concept-Asbestbesluit, vanaf 1972, traden naast de nationale industrieorganisaties ook internationale belangenorganisaties en bedrijven op, zoals T & N/TBA, ARC en de Union Professionnelle des Usines Belges d’Asbeste Ciment.

³²⁴ De invoer van ruwe asbest bedroeg in 1964 23.276 ton, in 1967 18.088 ton. De invoer van gegolfde asbestcementplaten was in 1964 40.309 ton en in 1967 44.731 ton. Voor andere platen, tegels en leien van asbestcement waren de cijfers in dezelfde jaren resp. 24.034 ton en 32.252 ton en voor de buizen van asbestcement resp. 43.434 ton en 14.440 ton; bron: Interne mededeling van Nijverheidsorganisatie TNO d.d. 6 december 1968 op basis van CBS-gegevens.

4.9.2 Medisch-technische discussie

Ten gevolge van het proefschrift van Stumphius in 1969, het beslissing van regering in 1971 om tot asbestwetgeving te komen, de publicatie van P 116 van de Arbeidsinspectie in 1971 en de internationale IARC-asbestconferentie van oktober 1972 in Lyon nam de asbestdiscussie in Nederland toe. De asbest-industrie onder leiding van Eternit bemoeide zich intensief met die discussie, waarbij de CVAB een vooraanstaande positie innam. In haar verzet tegen de voorstellen om het gebruik van asbest in te perken of te verbieden gebruikte de asbestindustrie een aantal argumenten:

- het oorzakelijk verband tussen de blootstelling aan asbest en het ontstaan van mesotheliom is niet aangetoond,
- het is niet bewezen dat asbest de enige oorzaak van de ziekte mesotheliom is,
- de relatie tussen asbest en asbestziekten is nog onderwerp van medisch-wetenschappelijke discussie en ‘intensief onderzoek,’
- verbodsbepalingen zijn onnodig omdat de ziekte mesotheliom (betrekkelijk) zeldzaam is,
- het concept-asbestbesluit is prematuur en niet noodzakelijk want er bestaat nog veel te weinig kennis bestond over het werkelijke gevaar van asbest,
- eerst moet nog veel meer onderzoek worden verricht en van lopend onderzoek moet het resultaat worden afgewacht,
- asbestcementproducten zijn veilige producten, want het asbest is in asbestcementproducten opgesloten; daardoor kunnen asbestcementproducten geen blootstelling veroorzaken, ook niet bij het bewerken van deze producten,
- de Arbeidsinspectie stelt asbestcementproducten in een kwaad daglicht door de indruk te wekken dat die producten schadelijk zijn voor de gezondheid,
- de gevaren van inademing van asbestcementstof berusten louter op vermoedens,
- beperkende maatregelen zijn niet meer nodig, omdat de omstandigheden in de industrie in de jaren zeventig inmiddels zoveel beter zijn dan in het verleden.

4.9.3 Asbestconferentie Lyon 1972, dosis-respons relatie

Een belangrijk verweer van de industrie was gebaseerd op de stelling dat er geen steekhoudende wetenschappelijke argumenten waren om het gebruik van asbest in te perken. De industrie beriep zich regelmatig op de IARC-conferentie van oktober 1972 in Lyon. In november 1972 becommentarieerde Eternit-directeur Van Haagen, in zijn functie van voorzitter van het Verbond van Nederlandse Fabrikanten van Asbestcementwaren, het concept-asbestbesluit. Verwijzend

naar de asbestconferentie te Lyon stelde hij dat deze conferentie zou hebben aangetoond dat ook ten aanzien van de ziekte mesotheliom een dosis-respons relatie zou gelden. Lepoutre, medisch adviseur van Eternit België, tevens secretaris van de CVAB en de Raad van Medisch Advies van de CVAB, schreef op 27 november 1972 aan Kuiper, de medisch adviseur van de Arbeidsinspectie, dat hij het congres in Lyon had bijgewoond en dat hij deel uitgemaakt had van het werkcomité dat zich met de samenvatting van de conclusies had beziggehouden. Volgens Lepoutre zou een van de conclusies van de conferentie zijn geweest dat alle asbestziekten, dus ook mesotheliom, dosis-bepaald waren:

“Na Lyon is het evident geworden dat er een grenswaarde voor de expositie bestaat en dat deze met behulp van technische maatregelen bereikt kan worden. Dit voert m.i. tot de erkenning dat in plaats van een verbodsbepaling een voorschrift voor de handhaving van de minimaal toelaatbare expositie op zijn plaats is.”

Wink, de opvolger van Kuiper, wees Lepoutre in zijn antwoord van januari 1973 op de conclusies van het rapport van het ‘Advisory Committee on Asbestos Cancers’ gericht aan de directeur van het IARC, waaruit bleek dat op het congres niet was vastgesteld dat er t.a.v. mesotheliom een dosis-respons relatie bestond en dat er ook geen grenswaarde t.a.v. het mesotheliomrisico was vastgesteld. Dit antwoord van de Arbeidsinspectie werd door Eternit niet weersproken. De conferentie in Lyon was voor Groenendijk, pr-medewerker van Eternit, aanleiding om in het Financieel Dagblad van 29 december 1972, zonder zijn naam en functie te vermelden, een artikel te publiceren, met de conclusie dat de conferentie te Lyon aangetoond zou hebben dat asbest geen bedreiging vormde voor de volksgezondheid en dat alle asbestziekten dosisgebonden aandoeningen waren. Toen de Industriebond NVV deze mededelingen van de zijde van Eternit publiekelijk aan de kaak stelde, was dat voor Eternit-directeur Van Haagen reden om zich hierover te beklagen bij de medisch adviseur van de Arbeidsinspectie. Ondanks het feit dat de Arbeidsinspectie in 1973 het beroep van Eternit op de conferentie van Lyon had weerlegd, schreef De Jong, directeur van Eternit, in april 1975 naar aanleiding van de voorgenomen wijziging van de Silicosewet aan minister Boersma (ARP) dat de asbestindustrie het betreurde dat de minister geheel voorbij was gegaan aan de conclusies van het internationaal medisch congres dat in 1972 te Lyon was gehouden. Tijdens het daarop volgende debat in de Tweede Kamer op 15 mei 1975 merkte VVD-kamerlid Keja op dat het door de minister genoemde rapport van het IARC-congres in Lyon naar zijn mening bepaald geen duidelijkheid verschaftte over de relatie asbest-mesotheliom. In juli 1975 reageerde Van Haagen, nu in zijn hoedanigheid van voorzitter van de CVAB, naar aanleiding de adviesaanvraag van de regering aan de SER, met de stelling dat de relatie tussen asbestinhalatie en asbestziekten al sinds jaar en dag onderwerp van medisch-wetenschappelijke discussie was. Hij verwees naar het asbestcongres in Lyon, merkte op dat crocidoliet naar verhouding meer risico opleverde dan de andere asbestsoorten, maar was ook van mening dat dat nog niet de uitspraak van de minister

rechtvaardigde dat crocidoliet uitermate gevaarlijk was. Verder stelde Van Haagen, opnieuw met een beroep op 'Lyon 1972', dat gebleken zou zijn dat werknemers in de asbestcementindustrie naar verhouding minder risico liepen en dat op dat congres ter sprake was gekomen dat de relatie tussen werk in de asbestindustrie en asbestziekten terug te voeren was op hygiënische omstandigheden die zich in het begin van de eeuw in de industrie hadden voorgedaan.

4.9.4 Persoonlijke contacten

Daarnaast hanteerde de asbestindustrie andere middelen om haar invloed aan te wenden en haar belangen te verdedigen. Een daarvan was het persoonlijke en directe contact met de Arbeidsinspectie en het ministerie van Sociale Zaken. Typerend in dat verband was de brief van Miedema van de Arbeidsinspectie van 1 februari 1973 aan zijn collega Rooyakkers:

“Hierbij retourneer ik de brief aan collega Lepoutre. Inderdaad is het eerste concept, door mij opgesteld, ‘nagal’ afgezwakt. Ik ben het er wel mee eens om ‘netjes’ te blijven en als zodanig ga ik ook wel met deze vorm akkoord, maar wees ervan overtuigd dat hij (= Lepoutre) onmiddellijk misbruik gaat maken van een netjes opgestelde brief ! M.i. kun je hem niet scherp genoeg aanvallen en ik vrees het ergste als je als slot schrijft: “Het spreekt vanzelf dat de mogelijkheid tot verder overleg steeds aanwezig blijft”. Hij komt ! Gegarandeerd !”

Inderdaad benaderde Eternit-directeur Van Haagen in maart 1973 medisch adviseur Wink weer voor een afspraak. Dat gesprek vond kort daarop plaats. Lepoutre, die ook aan het gesprek deelnam, bedankte bij brief van 28 mei 1973 Wink voor ‘het aangename onderhoud’ en sprak de hoop uit Wink vaker te mogen ontmoeten. In november 1976 wendden president-directeur Goedman en technisch directeur De Jong zich rechtstreeks tot minister Boersma en vroegen hem dringend om een persoonlijk onderhoud. Toen een reactie uitbleef vroeg de Eternit-directie op 5 januari 1977 de minister nogmaals om ‘een persoonlijk onderhoud op korte termijn’, waarna op 26 januari 1977 het door Eternit gevraagde gesprek met de minister plaatsvond.

4.9.5 Economisch belang

Ter onderbouwing van haar standpunten hanteerde de asbestindustrie daarnaast het argument van het ‘economische’ belang van de industrie. De Union Professionnelle des Usines Belges d’Asbeste Ciment wees er in 1975 in verband met de adviesaanvraag bij de SER op dat er per jaar vanuit België in Nederland voor ongeveer 52 miljoen gulden aan asbestcementproducten werd ingevoerd. De Belgische asbestcementindustrie, waarvan Eternit België de belangrijkste vertegenwoordigster was, stelde dat deze import in het economische verkeer van belang was en vroeg de SER om aan deze economische belangen aandacht te schenken. Het economische argument werd in september 1976 bij de behandeling van het ontwerp-Asbestbesluit expliciet in stelling gebracht toen het

ministerie van Economische Zaken in haar rapport over de 'economische gevolgen van de invoering van het Asbestbesluit' meldde dat de jaaromzet aan asbestcemenproducten van Eternit in 1975 93 miljoen gulden bedroeg. Dat de economische betekenis van asbest voor minister Boersma zwaar woog, bleek uit het concept-Asbestbesluit dat hij in december 1976 aan de Tweede Kamer zond. In de toelichting merkte de minister inzake het mesotheliomrisico op het van belang te achten de blootstelling aan asbeststof te beperken tot een grens die hij bij de geldende stand van de wetenschap niet-onaanvaardbaar achtte. Daarbij hield hij rekening met de 'economische betekenis van asbest' en de mogelijkheden om asbest door minder gevaarlijk materiaal te vervangen. Boersma gaf aan dat wat de blootstellingsconcentratie betrof deze zo laag mogelijk moest worden gehouden en in ieder geval niet hoger mocht zijn dan 2 v/cm³. Met de term 'zo laag mogelijk' bedoelde de minister volgens de toelichting 'zo laag als binnen het technisch mogelijke economisch aanvaardbaar was'. Wat de minister bedoelde met 'economisch aanvaardbaar' liet hij in het midden.

4.9.6 Contacten Eternit/gemeente Goor

Het door de Industriebonden NVV en NKV op 19 november 1976 uitgebrachte rapport over het onderzoek naar de gevaren van het werken met asbest bij Eternit Goor kreeg veel publiciteit.³²⁵ De volgende dag vond een bespreking plaats van het voltallige college van B & W van Goor met de directie van Eternit, in het bijzijn van ir. De Boer van Bureau Milieuzaken Twente. Volgens het verslag deelde de burgemeester mee dat de presentatie van het rapport van de vakbonden niet juist was, maar dat hij de inleiding van Stumphius op de bijeenkomst van de industriebonden met het personeel van Eternit bijzonder goed vond.³²⁶ De Jong dankte namens Eternit het gemeentebestuur voor de bespreking en merkte op dat de internationale medici m.b.t. de gevaren van kortstondige aanraking met asbest van mening verschilden met Stumphius. Veelal werd volgens De Jong deze kortstondige aanraking niet als gevaarlijk beschouwd. Hij voegde eraan toe dat de directie van Eternit er geen bezwaar tegen had dat de bonden zich bezig hielden met werkomstandigheden, maar dat de directie wel bezwaar had tegen de gang van zaken zoals die nu gedemonstreerd werd. De Jong bood het gemeentebestuur de door de directie opgestelde bemerkingen en aanvullingen op het rapport van de industriebonden aan. De Boer deelde mee dat hij in opdracht van het gemeentebestuur een onderzoek instelde naar de milieu-aspecten van Eternit. Metingen in het bedrijf waren volgens de Boer wellicht nodig, uit te voeren hetzij via TNO hetzij via de

³²⁵ *1^e Rapport van een onderzoek naar gevaren van het werken met asbest bij Eternit te Goor*, door Industriebond NVV en Industriebond NKV (zie ook 7.11.8).

³²⁶ Verslag bespreking gemeentebestuur met directie Eternit 23 november 1976; aanwezigen: voltallig college B & W, De Jong en Van 't Haaff namens Eternit, De Boer namens Bureau Milieuzaken Twente.

deskundigen van de medische dienst van Eternit zelf. Hij wees er op dat in door de Eternit-directie genoemde MAC-waarde geen rekening was gehouden met 'de theorie van dr. Stumphius.' De burgemeester merkte op dat hij het gewenst achtte dat Eternit en de gemeente elkaar op de hoogte zouden houden van de verdere ontwikkelingen. De Jong was daar graag toe bereid. Op 7 februari 1977 vond opnieuw een bespreking plaats tussen het gemeentebestuur van Goor en de Eternitdirectie.³²⁷ Het gemeentebestuur had de directie uitgenodigd om door Eternit geïnformeerd te worden over 'de stand van zaken m.b.t. het asbestbesluit.' De Jong deelde mee dat het bedrijf investeringsplannen had voor een nieuwe buizenlijn, waarvoor het gebruik van blauw asbest noodzakelijk was. Hij voegde daaraan toe dat het gesprek met minister Boersma en zijn adviseurs had plaatsgevonden en dat hem gebleken was dat op kortere of langere termijn een verbod op het gebruik van blauw asbest te verwachten was. Het verlenen van ontheffingen via een adviescommissie was echter mogelijk. De minister had Eternit toegezegd dat Eternit in Goor het eerste geval zou zijn dat aan deze commissie zou worden voorgelegd.

4.9.7 Politieke steun van VVD en KVP

Bij haar streven om de asbestcementproductie te behouden kreeg de asbest-industrie politieke steun van de VVD en de KVP. Bij de behandeling van de Silicosewet in de Tweede Kamer in 1974 stelde de VVD de vraag op welke medisch-maatschappelijke feiten de opvatting van de minister gebaseerd was dat asbeststof mesothelioom kon veroorzaken. Ook bracht de VVD naar voren dat bij een concentratie van minder dan 2 asbestvezels per cm³ geen preventieve maatregelen nodig waren, en dat de ILO-conferentie uit 1973 had aangetoond dat het mogelijk was met technische middelen voor asbeststof een niveau te bereiken waaronder het risico tot een aanvaardbaar peil kon worden teruggebracht. In de plenaire behandeling in de Tweede Kamer op 15 mei 1975 merkte VVD-kamerlid Keja op dat het door minister Boersma vermelde rapport van het IARC-congres in Lyon (1972) bepaald geen duidelijkheid had verschaft over de relatie asbest-mesothelioom. Ook de vraag van Keja aan de minister waarom er in Nederland niet met misbruikwetgeving gewerkt kon worden in plaats van met verbodswetgeving sloot aan bij de opvatting van de asbest-industrie. Dat de asbestindustrie op steun van de werkgeversorganisatie VNO mocht rekenen bleek bij de TNO-asbestdag in oktober 1977. Naar aanleiding hiervan ontving minister Boersma van VNO-voorzitter Van Veen een briefje, waarin hij de minister om 'aandacht voor Eternit' vroeg. Omdat Van Veen de indruk had gekregen dat de voorlichting over asbest erg eenzijdig was en minister Boersma op de TNO-asbestdag zou spreken vroeg de VNO-voorzitter de minister op die Asbestdag 'een oogje in het zeil te houden.'

³²⁷ Verslag bespreking gemeentebestuur Goor met directie Eternit d. d. 8 februari 1977.

4.9.8 Asbestslachtoffers

Een regelmatig terugkerend verweer van Eternit was haar stelling dat sinds het bestaan van de fabriek in 1936 geen werknemer of gepensioneerd door een asbestziekte zou zijn getroffen.³²⁸ Dat in 1955 bij Eternitarbeider Christiaan te Amsterdam, na een dienstverband van 10 jaar, asbestose was vastgesteld, was Eternit bekend, maar dat feit heeft Eternit nooit naar buiten gebracht. Naar aanleiding van het 'Zwartboek' van de Industriebonden van NVV en NKV van november 1976 liet Eternit-directeur De Jong weten dat er bij Eternit nog nooit 'ook maar één geval van asbestose of mesotheliom geconstateerd was.' In het sociaal jaarverslag van Eternit over 1976 herhaalde De Jong zijn mededeling:

“Nogmaals willen wij nadrukkelijk verklaren dat ons geen enkel geval bekend is van een werknemer van Eternit Goor, die aan een longafwijking zou lijden ten gevolge van het werken met asbest of asbestcement. Alle geruchten en zelfs berichten in de pers daarover zijn door ons of door onze bedrijfsarts diepgaand onderzocht. Géén enkel geval is gevonden.”³²⁹

Ook beriep Eternit zich op het jaarlijkse röntgenonderzoek van haar personeel sinds eind jaren zestig door Miedema van de Arbeidsinspectie. In december 1977 schreef Miedema aan de Eternit-directie dat hij zowel bij het landelijke onderzoek in 1969 als bij de periodieke controles daarna geen door asbest veroorzaakte afwijkingen had kunnen vaststellen.³³⁰ Twee jaar tevoren echter, in december 1975, was bij Eternit-werknemer Geert Stevens (1914), die sinds 1948 bij Eternit in Goor werkte als modellenmaker en schraper/timmerman, de diagnose asbestose en longkanker gesteld. In september 1976 overleed Stevens aan de gevolgen van deze ziekten. Dit geval van asbestose en longkanker had Miedema niet opgemerkt. Eternit was ermee bekend, maar heeft er geen informatie over naar buiten gebracht. In 1983 toonden Hertog en Senden in hun scriptie aan dat in 1975 bij een werknemer van Eternit, die vanaf 1937 bij het bedrijf werkzaam was, de ziekte mesotheliom was vastgesteld. Aan de gevolgen van de ziekte overleed de werknemer in 1976.³³¹

4.9.9 Samenvatting

Vanaf de beslissing van de overheid in 1971 om tot een asbestbesluit te komen heeft de asbestindustrie zich ingespannen om het asbestbesluit te voorkomen resp. zoveel mogelijk uit te stellen en af te zwakken. Hulp kreeg de industrie daarbij van de belangenorganisaties van de internationale asbestconcerns, het

³²⁸ Twentsche Courant 24 november 1976, Directeur ir. G. De Jong: 'Bij Eternit geen ziektegevallen door asbestvezel.'

³²⁹ Eternit Sociaal Jaarverslag 1976, mei 1977, p.3.

³³⁰ Brief 19 december 1977 van Miedema, 1^e Hoofdgeneeskundige bij het Directoraat-Generaal van de Arbeid, aan Eternit Goor.

³³¹ Hertog, Senden, *Asbest in Twente, een oriënterend onderzoek in opdracht van de Bedrijfsledengroep van de Industriebond FNV bij Eternit-Goor*, bijlage 3, Utrecht/Nijmegen, 1983.

aan de industrie gelieerde CVAB en medische deskundigen. Ook wendde de industrie haar invloed aan door intensieve persoonlijke contacten met de overheid en speelde zij het belang van haar economische positie uit. Van belang was voor de industrie daarnaast de politieke steun van de VVD en de KVP. Om de ‘onschuld’ van asbest te bewijzen schrok de industrie er niet voor terug om onjuiste informatie over asbestslachtoffers naar voren te brengen.

4.10 TNO-asbestcommissie

4.10.1 Inleiding

De begin 1969 opgerichte ‘Studiecommissie asbestexpositie van de Gezondheidsorganisatie TNO’, vanaf medio 1971 genaamd ‘Begeleidingscommissie Asbestexpositie TNO’, doorgaans aangeduid met TNO-asbestcommissie, heeft een weinig bekende, maar invloedrijke rol vervuld in de Nederlandse asbestgeschiedenis. Dat de Gezondheidsorganisatie T.N.O. het initiatief nam tot de oprichting ervan was niet verwonderlijk gezien de positie en de ervaring van GO-TNO op asbestgebied: al in de jaren vijftig voerde GO-TNO onderzoek op asbestgebied uit voor de Arbeidsinspectie.³³² Hierna komen aan de orde de oprichting van de TNO-asbestcommissie in 1968/1969, de doelstelling van de commissie, de samenstelling, haar werkwijze en haar werkzaamheden, waaronder de bijdrage aan de totstandkoming van Publicatieblad P 116 van de Arbeidsinspectie in 1971 en de voorlichting aan consumenten.

4.10.2 Oprichting

In juli 1968 stelde prof. Tesch, voorzitter van de Gezondheidsorganisatie T.N.O., aan het dagelijks bestuur van de Gezondheidsorganisatie voor om een studiegroep in te stellen die het bestuur zou kunnen adviseren op het gebied van asbest. Aanleiding daarvoor waren het toenemende gebruik van asbest en berichten van de kant van de bedrijfsgeneeskunde en de arbeidsinspectie over de asbestproblematiek. Als een van eerste kandidaten voor de nieuwe studiecommissie benaderde Tesch in 1968 Zielhuis, die de uitnodiging aanvaardde. In zijn reactie maakte Zielhuis van de gelegenheid gebruik om enkele andere kandidaten voor te dragen:

“Ik dacht dat zeker Stumphius gevraagd zou moeten worden. Uiteindelijk heeft hij met Planteydt de kachel aangemaakt en zijn proefschrift verschijnt deze winter. Verder zou ik aan willen dringen op een patholoog-anatoom uit een universitair centrum. Zelf ben ik al bezig om onze p.a. te bewegen een onderzoek te doen, met name Dr. J. Snijder, lector bij Prof. Wagenvoort.”³³³

³³² Nederlandse organisatie voor Toegepast-Natuurwetenschappelijk Onderzoek ten behoeve van de volksgezondheid, GO-TNO.

³³³ Brief Zielhuis aan Tesch d.d. 6 september 1968.

Na Zielhuis zegden Kuiper, medische adviseur van de Arbeidsinspectie en voorzitter van de Stoflongencommissie van het ministerie van Sociale Zaken, Planteydt en Stumphius hun medewerking aan de commissie toe. In oktober 1968 stemde het dagelijks bestuur van de GO-TNO in met het voorstel van Tesch voor het instellen van de studiegroep ‘op het gebied van asbestose.’ In zijn in februari 1969 verschenen proefschrift ‘Asbest in een bedrijfsbevolking’ merkte Stumphius over de studiegroep op:

“De Gezondheidsorganisatie T.N.O. heeft blijk gegeven van haar bezorgdheid in deze materie. Als gevolg hiervan werd recent een studietoelatingscommissie opgericht teneinde het asbest als volksgezondheidsprobleem te onderzoeken. Hopelijk zullen op korte termijn de eerste resultaten hiervan bekend zijn, opdat de noodzakelijke maatregelen kunnen worden getroffen.”³³⁴

4.10.3 Doelstelling

De ‘Studietoelatingscommissie Asbest-expositie’ van de Gezondheidsorganisatie TNO kwam voor het eerst op 12 februari 1969 bijeen. Tesch zette als voorzitter de doelstelling van de commissie uiteen:

“Het dagelijks bestuur is van mening dat overleg over de betekenis van het toenemend gebruik van asbest voor de volksgezondheid dringend noodzakelijk is. Om deze reden is de Studietoelatingscommissie in het leven geroepen. Taak van de Studietoelatingscommissie zal zijn: bevorderen van contact tussen degenen, die zich met dit probleem bezig houden, verzamelen en verspreiden onder de commissieleden van literatuur over dit onderwerp en het geven van adviezen aan het bestuur van de Gezondheidsorganisatie TNO over eventueel aan te vatten onderzoeken.”³³⁵

Kuiper lichtte toe dat de Arbeidsinspectie zich sinds 1953 bezig hield met het probleem van de asbestose en dat er een Stoflongencommissie was opgericht om te komen tot een beperking of zelfs een verbod op het gebruik van asbest in bepaalde industrieën. Dat doel was echter gericht op de beroepsexpositie. Als bijvoorbeeld zou blijken dat in een asbestcementfabriek bij de arbeiders geen asbestose voorkwam, dan zou er voor de Arbeidsinspectie ook geen reden zijn om een verbod uit te vaardigen op het gebruik van asbest omdat zo’n verbod immers voor de industrie zeer grote consequenties zou hebben. De benadering van Kuiper achtte Zielhuis niet helemaal juist: ‘Mag men spreken van “maximaal toelaatbare waarden,” wanneer bekend is dat zelfs kleine

³³⁴ Stumphius, 1969, p.211.

³³⁵ In januari 1969 spraken de medici van de Arbeidsinspectie over de oprichting van de TNO-commissie: ‘Bij de Gezondheidsorganisatie T.N.O. is op initiatief en onder voorzitterschap van Prof. Tesch een Studiegroep “Asbest in industrie en huishouding” ingesteld. Ook M.A. heeft aan het verzoek voldaan om lid van deze groep te worden. Er zullen geen eigen onderzoeken worden verricht, maar het zal gaan om de inbreng van verschillende kanten van problemen betreffende asbest, zowel in de huishouding als in de industrie.’

hoeveelheden asbeststof na lange tijd, dus meestal eerst op de pensioengerechtigde leeftijd van de werkers, een mesotheliom kunnen veroorzaken?’ ‘En bovendien, aldus Zielhuis, ook al komt in een asbestcementfabriek geen asbestose voor, de producten gaan de fabriek uit, waardoor dus de verbruikers bij de verwerking weer risico lopen?’ De reactie van Kuiper hierop vermeldde het verslag van deze eerste bijeenkomst niet. Wel bleek uit het verslag dat alle leden van de commissie het van belang achtten dat er een mesotheliomregister zou worden aangelegd, waarvoor Planteydt informatie zou inwinnen. Zielhuis merkte daarbij op dat aan een mesotheliomregister een deskundig onderzoek naar de levensloop van de overledene moest worden gekoppeld. Het verslag meldde daarbij:

“Dit laatste zal echter moeilijk te verwezenlijken zijn. Bovendien vergt het mankracht en geld, wat op dit moment niet aanwezig is.”

4.10.4 Werkwijze

In verband met het door de commissie uit te voeren onderzoek stelde Stumphius voor om ir. Kolff van Oosterwijk uit te nodigen voor de volgende bijeenkomst van de commissie. Dat voorstel werd overgenomen zodat Kolff van Oosterwijk op de tweede vergadering van de commissie een inleiding kon houden. Op diezelfde vergadering bleek dat Stumphius het voorzitterschap van de commissie van Tesch had overgenomen. Naar aanleiding van de voordracht van Kolff stelde Zielhuis aan Kolff de vraag of er in Nederland een vereniging bestond van asbestverwerkende industrieën. Daarop antwoordde Kolff ontkennend. Op de tweede vraag van Zielhuis of Kolff het mogelijk achtte om in samenwerking met de industrieën een onderzoek te doen naar de kwantitatieve spreiding van asbest liet Kolff weten dat hij het inderdaad mogelijk achtte om een dergelijk onderzoek op te zetten. Hij wees er op dat de asbestcementindustrie de grootste verbruiker was en hij adviseerde Zielhuis contact op te nemen met Eternit N.V. De voorzitter vroeg Kolff of hij bereid was om samen met Kuiper van de Arbeidsinspectie een onderzoek te doen naar de verspreiding van asbest, waarop Kolff liet weten daar bereid toe te zijn, maar hij achtte het van belang dat bij dat overleg een vertegenwoordiger van de asbestcementindustrie aanwezig zou zijn. Besloten werd dat Kolff en Kuiper daarover zelf een beslissing zouden nemen. Verder werd in de vergadering het plan voor een mesotheliomregister besproken. Planteydt verklaarde zich bereid de organisatie daarvan op zich te nemen.

In juni 1969 brachten Zielhuis en Stumphius in Londen een bezoek aan de eendaagse conferentie van de British Occupational Hygiene Society (BOHS) en de Asbestosis Research Council (ARC). In zijn verslag meldde Stumphius dat de bijeenkomst was belegd naar aanleiding van de nieuwe Engelse asbestwetgeving. De bijeenkomst was geheel gericht op de asbestose, het mesotheliom kwam slechts zijdeling ter sprake. Als opvallend punt vermeldde Stumphius, dat enkele jaren eerder de overtuiging bestond dat crocidolietasbest

niet veel schadelijker was dan de andere asbestsoorten, maar dat men nu toch de opvatting heerste dat crocidoliet wel gevaarlijker was.

In augustus 1969 berichtte Tesch Kolff dat het bestuur van de Gezondheidsorganisatie ermee ingestemd had dat Kolff lid zou worden van de studietoelichting. Kolff aanvaardde de uitnodiging.³³⁶ Twee weken nadien zond Kolff aan de leden van de commissie het verslag van zijn voordracht van mei 1969, vergezeld van twee bijlagen. Deze bijlagen bevatten een overzicht van asbesthoudende materialen en de toepassing ervan. In de vergadering van oktober 1969 merkte Stumphius op dat het overzicht van Kolff publicatie verdiende en kon Planteydt de commissie mededelen dat de Nederlandse Vereniging van Patholoog-anatomen zich bereid had verklaard om mee te werken aan het opzetten van het mesotheliomenregister. Bij het onderwerp 'Inventarisatie van asbest naar producten en bedrijven' werd in het verslag gemeld:

"De voorzitter brengt onder de aandacht de door de Engelse Asbestosis Research Council (een samenkoppeling van asbestindustrieën) opgestelde Regulations [sic], die in mei 1970 van kracht zullen worden. Om deze Regulations te kunnen uitvoeren zijn een vijftal 'Provisional Notes for Guidance' opgesteld, welke aan de leden van de commissie zijn toegezonden. Spreker vraagt zich af of deze richtlijnen wellicht ook als aanbevelingen kunnen dienen voor de asbestverwerkende industrieën in Nederland. Desgevraagd zullen de heren Kolff van Oosterwijk en Kuiper zich beraden op de wenselijkheid om op korte termijn tot een informatieve mededeling aan de industrie te komen. Ir. Kolff van Oosterwijk wijst nog op een boekje van de Asbestos Information Company [sic] dat hij ten behoeve van de leden van de studietoelichting zal bestellen."

In november 1969 trad Miedema, longarts bij de Arbeidsinspectie toe tot de studietoelichting. In januari 1970 bracht Planteydt verslag uit van het gesprek dat Stumphius en hij zelf met Pooley van de P.R.U. in Wales en dr. Holmes, secretaris van de ARC, gevoerd hadden over de Asbestos Regulations en de

³³⁶ In 1997 verklaarde Kolff van Oosterwijk: 'Ik heb veel contact gehad met dr. Stumphius, bedrijfsgeneeskundige en schrijver van een proefschrift over de inductie van mesotheliom. Ik heb hem geadviseerd over de technische merites. Voorts heb ik deel uitgemaakt van de studietoelichting van TNO, waarin ook Stumphius zat. Ik was de enige technicus en had een inbreng over de chemische en fysische toepassing van asbest en over de werkingmogelijkheden. In 1993 heeft de commissie zichzelf opgeheven omdat de kennis over asbest wijd verspreid was. De commissie heeft nauw samengewerkt met het Departement van Sociale Zaken, onder andere m.b.t. het opstellen van het eerste Asbestbesluit. Ik was ook nog deskundige bij de EEG, voorloper van de EU. Ik was ook betrokken bij een Warenwetbesluit, dat in 1993 [lees:1983] door het Ministerie van Volksgezondheid is opgesteld. Er kwam een definitie van hechtgebonden en niet-hechtgebonden asbest. Hechtgebonden asbest werd verboden [sic]. Daarnaast was ik nog EG-deskundige in zake de problematiek inzake asbest en WAO. Ik was lid van de werkgroep MAC van de SER, die adviseerde over wijzigingen in het Sloopbesluit.' (getuigenverklaring 7 november 1997, rechtbank Amsterdam inzake Van der Lugt/Hertel)

daarin gehanteerde maximaal aanvaardbare concentratie van 2 vezels per cm³. Zielhuis merkte op dat de totstandkoming van de MAC-waarden beschreven stond in de ‘Annals of Occupational Hygiene’ en dat daarbij alleen maar rekening was gehouden met het voorkomen van asbestose en niet met het voorkomen van mesotheliom. Daarop vroeg Biersteker zich af of de consequentie van het zoeken naar veilige MAC-waarden niet was dat het gebruik van asbest geheel verboden zou moeten worden in het bedrijfsleven. Het verslag:

“Dr. Kuiper moet dr. Biersteker hierin teleurstellen. Sommige stoffen worden toch toegelaten in bedrijven, hoewel men weet dat ze carcinogeen zijn, bijv. benzeen. Het is immers niet zo eenvoudig; de carcinogene werking staat waarschijnlijk met andere factoren in verband. Volledig bannen van een stof uit het bedrijfsleven moet ook technisch en economisch mogelijk zijn.”

Daarna besprak de commissie het voorlopige verslag van Miedema gewijd aan het asbestoseonderzoek van de Arbeidsinspectie en zijn toelichting daarbij:

“Prof. Zielhuis suggereert metingen te doen in een aantal bedrijven waar veel asbestose voorkomt en in een aantal bedrijven waar weinig asbestose voorkomt en deze cijfers te vergelijken met de mate van asbestexpositie. Overigens zou het momenteel hovaardig zijn een andere MAC-waarde aan te geven dan in Engeland gebeurt.”

4.10.5 Vakbeweging

Tijdens de vergadering van de studietoelichting van augustus 1970 merkte Valentgoed, ondervoorzitter van de GO-TNO, met betrekking tot de voorlichtende taak van de commissie op dat hij onderscheid wilde maken tussen algemene voorlichting en zuiver-wetenschappelijke voorlichting. Volgens Valentgoed hoefde de commissie zich alleen met de laatste soort voorlichting bezig te houden. Inzake de algemene voorlichting zag Valentgoed het als een lacune dat de vakbonden niet bij de Commissie Voorlichting Asbest (CVAB) betrokken waren. Stumphius wees erop dat de vakbonden zich gewoonlijk met materiële omstandigheden bezig hielden en dat hij derhalve vreesde dat de tendentieuze berichtgeving eerder zou toenemen dan afnemen als de vakbonden erbij betrokken zouden worden. Kuiper meende dat eerst dan de vakbonden bij de voorlichting over asbest betrokken moesten worden wanneer overgegaan zou worden tot verstrekkende maatregelen. Voorlopig vond hij het asbestboekje voor ondernemers en arbeiders voldoende. Kolff merkte op dat er wel degelijk contact met de vakbeweging was geweest van de kant van de CVAB, maar dat de vakbeweging er niet voor voelde om lid te worden van het bestuur van een voorlichtende commissie. Wel zou volgens Kolff afgesproken zijn dat de vakbeweging op de hoogte zou blijven van maatregelen die genomen zouden worden, zodat de vakbeweging op haar beurt aan haar leden instructie kon geven over de toepassing van die maatregelen.

4.10.6 Asbestboekje

Naar aanleiding van de ‘Provisional Notes for Guidance’ van de Asbestosis Research Council merkte Stumphius als voorzitter op dat het niet op de weg van TNO lag om deze ‘Notes’ te vertalen. Kolff betoogde daarop dat deze ‘Notes’ zich ook moeilijk voor vertaling leenden omdat ze gebaseerd waren op de Asbestos Regulations die in Nederland niet bestonden. Hij voegde daaraan toe dat hij tezamen met Kuiper een concept-inhoud had gemaakt voor een boekje, waarna hij een korte beschrijving van de inhoud gaf. Het verslag vermeldde daarover:

“Het voorstel is dit boekje te doen schrijven door een medewerker van Hertel & Co (de N.V. waarvan ir. Kolff van Oosterwijk directeur is) en het concept daarna voor te leggen aan de studietoelichting. De volgende vraag is, wie de kosten van het drukken betaalt, TNO of de Arbeidsinspectie. Prof. Zielhuis meent dat de publicatie van de Arbeidsinspectie in het bedrijfsleven meer zal aanspreken dan een publicatie van TNO. Besloten wordt dat de Arbeidsinspectie langs officiële weg de Studietoelichting Asbestexpositie TNO zal vragen behulpzaam te zijn bij het tot stand brengen van een boekje, waarin adviezen staan ten aanzien van het gebruik en de verwerking van asbest op zo verantwoord mogelijke wijze. Besproken wordt dat vooruitlopend op de publicatie van de Arbeidsinspectie het advies gegeven kan worden dat men zich niet onnodig moet blootstellen aan asbest, dat wil zeggen zo mogelijk asbest vervangen door iets anders en indien dit niet mogelijk is, stofmaskers e.d. te gebruiken.”³³⁷

De besluitenlijst van de vergadering van 22 januari 1970 vermeldde:

“Ir Kolff van Oosterwijk zal zorg dragen dat een concept wordt opgesteld voor een adviserend boekje over asbest ten behoeve van het bedrijfsleven. Dr. Kuiper zal ervoor zorg dragen dat de Arbeidsinspectie langs officiële weg de studietoelichting zal vragen behulpzaam te zijn bij het tot stand brengen van dit boekje.”

De brief van de Directeur-Generaal van de Arbeid van het ministerie van Sociale Zaken en Volksgezondheid van 29 januari 1970 aan de studietoelichting liet zien dat het verzoek van Kuiper aan de Arbeidsinspectie om het uitbrengen van ‘het boekje’ te ondersteunen succes had gehad:

“Het is u bekend dat de Arbeidsinspectie zich reeds geruime tijd bezint op middelen om het gevaar voor werknemers van blootstelling aan asbeststof zoveel mogelijk te bezweren. Het is mijn overtuiging dat op vele plaatsen doelmatige beschermende maatregelen genomen zouden worden indien werkgevers en werknemers in de bedrijven waar asbest verwerkt of gebruikt wordt vertrouwd zouden zijn met de huidige technische mogelijkheden. Zoals u weet geeft de Arbeidsinspectie publicatiebladen uit die bedoelen

³³⁷ Verslag 4^e vergadering Studietoelichting Asbestexpositie TNO d.d. 22 januari 1970, p.6.

voorlichting te geven op het gebied van veiligheid en hygiëne. De tijd lijkt mij aangebroken dat zulks ook geschiedt met betrekking tot asbest. Daar ik ervan op de hoogte ben, dat in uw commissie een grote mate van deskundigheid is geconcentreerd doe ik gaarne een beroep op uw medewerking bij het tot stand komen van een publicatie in de vorm van een boekje van ± 20 bladzijden. Indien u deze hulp kunt verlenen, zie ik van u graag een concept van de tekst van het boekje tegemoet, dat dan door deskundigen van het Directoraat-Generaal van de Arbeid beoordeeld kan worden in het licht van bestaande wettelijke voorschriften. Uiteraard is de Arbeidsinspectie verantwoordelijk zowel voor de uiteindelijke vorm en inhoud van de publicatie als voor het drukken en verspreiden ervan.”

4.10.7 Kamervragen

In april 1970 liet Stumphius in de studietoelichting twee nummers van het tijdschrift *De Metaalkoerier* circuleren, waarin interviews waren opgenomen met directie- en personeelsleden van het isolatiebedrijf De Boer in Rotterdam. Aanleiding daarvoor was het feit dat in één jaar tijd drie gevallen van asbestose bij De Boer waren gemeld. In de Tweede Kamer waren daarover in april 1970 door Barendregt (PvdA) vragen gesteld, die voor beantwoording doorgestuurd waren naar de Arbeidsinspectie. Commissielid Kuiper had deze vragen en de antwoorden, die hij voorlopig had geformuleerd, bij zich. Hij las ze voor aan de commissie en vroeg of deze antwoorden ook de mening van de studietoelichting weergaf. Op de vraag in welke sectoren van het bedrijfsleven asbestverwerking plaatsvond had Kuiper in zijn conceptantwoord verwezen naar de lijst met toepassingsgebieden van asbest zoals door Kolff opgesteld en door hem kort daarvoor gepubliceerd was in ‘*De Ingenieur*.’ Kuiper legde de commissie zijn conceptantwoord voor over ‘het door de minister te voeren beleid’ nl. dat het niet mogelijk was om het gebruik van alle asbest te verbieden ‘omdat dit sociaal-economisch en algemeen maatschappelijk gezien een zeer ingrijpende maatregel zou zijn, waarvan de gevolgen niet zijn te overzien.’ Wel zou ernaar gestreefd worden asbest daar te verbieden waar goede vervangingsmiddelen beschikbaar waren of op korte termijn gevonden konden worden. De leden van de studietoelichting waren het in grote lijnen met dit conceptantwoord van Kuiper eens. Deze voegde daaraan toe dat hij in zijn antwoorden zou vermelden dat de Arbeidsinspectie steun ontving van de Studietoelichting Asbestexpositie TNO. In mei 1970 liet minister Roolvink (Sociale Zaken en Volksgezondheid) in zijn antwoord op de vraag van Barendregt of de Arbeidsinspectie voldoende toegerust was om de problemen met het werken met asbest te onderkennen en op te lossen weten, dat dat inderdaad het geval was en hij voegde daaraan toe:

“Ten einde tot een oplossing van deze problemen te geraken wordt medewerking verkregen van de Studietoelichting Asbestexpositie van de Gezondheidsorganisatie T.N.O. Een oplossing kan slecht verkregen worden indien het bedrijfsleven i.c. werkgevers en werknemers hieraan medewerken.”

Op de vraag naar asbestvervangende materialen antwoordde de minister dat voor de asbestcementindustrie, 'één der grootste afnemers van asbest,' er nog geen vervangingsmiddel was gevonden omdat de bestaande middelen de vereiste chemische en structurele eigenschappen misten. In antwoord op de vraag in welke sectoren van het bedrijfsleven asbest werd verwerkt, verwees de minister op aangeven van Kuiper naar het artikel van Kolff in het blad 'De Ingenieur.'

4.10.8 Concept asbestboekje

In april 1970 stond het nog te ontwikkelen 'boekje over asbest' op de agenda van de commissie. Er was enige vertraging opgetreden, maar de concepttekst zou de leden binnen een week worden toegezonden en de voorzitter vroeg de leden schriftelijk commentaar te leveren. Het concept zou vervolgens beoordeeld worden door de Stoflongencommissie van de Arbeidsinspectie. Kolff verzocht de leden bij de beoordeling van de tekst speciaal te letten op de medische terminologie en op eventuele nuance-verschillen met de 'Provisional Notes of Guidance' waarop het boekje was gebaseerd. In juni 1970 kregen de leden van de commissie de door Kolff opgestelde tekst van het asbestboekje toegestuurd. De Inleiding vermeldde dat de te treffen maatregelen gebaseerd waren op 'de aanbevelingen opgesteld door 'The Asbestosis Research Council' in Engeland, welke ten doel hebben een richtlijn te geven voor het voldoen aan de in Engeland geldende 'Asbestos Regulations 1970'. In het hoofdstuk over 'de biologische werking' van asbest werd opgemerkt dat deze werking zich ook kon uitstrekken tot de pleura en het peritoneum.

"Het is namelijk sinds enige tijd bekend dat contact met asbest kan leiden tot een vrij zeldzame maligne afwijking, het diffuse mesotheliom. Er is momenteel een intensief onderzoek gaande naar het optreden van deze kankersoort en de samenhang ervan met de inademing van asbestvezels. Het vermoeden lijkt gewettigd dat expositie aan crocidoliet meer aanleiding geeft tot het optreden ervan dan het contact met chrysotiel of amosiet. De rol, welke vezelconcentratie en expositieduur hierbij spelen is vooralsnog niet vast te stellen."

Wat de aard van dit 'intensief onderzoek' was, werd in de tekst niet verder toegelicht. Bij het onderdeel 'Definitie van asbeststof' merkte Kolff op dat de geaccumuleerde hoeveelheid asbeststof in de longen afhankelijk is van de stofconcentratie en de expositieduur aan die concentratie.

"De totale expositie wordt uitgedrukt in het product van de gemiddelde concentratie per 8-urige werkdag en het aantal expositiejaren i.e. vezeljaren/cm³. Uit onderzoeken in Engeland is nu gebleken dat bij een totale expositie van 100 vezeljaren/cm³ het risico van asbestose, tot uiting komend in een vroege klinische diagnose, minder bedraagt dan 1%, hetwelk een aanvaardbaar risico geacht kan worden."

De Engelse onderzoeken leidden er volgens Kolff toe dat bij een stofconcentratie van minder dan 2 vezels per cm^3 geen beschermende maatregelen noodzakelijk waren. Nadat de leden van de commissie hun commentaar hadden gegeven op het eerste concept van Kolff besprak de commissie het ontwerp in augustus 1970, waarbij verscheidene wijzigingen werden aangebracht. De Gezondheidsorganisatie TNO diende enkele dagen later het ontwerp formeel in bij de Arbeidsinspectie, waarbij als titel aan het ontwerp werd gegeven 'Veilig werken met asbest.' De passages over het intensief onderzoek naar mesothelioom en de drempelwaarde van 2 v/ cm^3 ten aanzien van het asbestoserisico waren ongewijzigd uit het concept overgenomen. In de passage over de drempelwaarde werd in een voetnoot gemeld:

"Ten aanzien van het voorkomen van kwaadaardige nieuwvorming mag men per definitie geen aanvaardbare drempelwaarde vaststellen, maar de praktijk dwingt er toe voorlopig een dergelijke waarde aan te nemen."

4.10.9 Asbestboekje: P 116, 1971

Het 'asbestboekje' stond in februari 1971 weer op de agenda van de studiecommissie. Voorzitter Stumphius deelde de commissie mee dat de Stoflongencommissie en de Directeur-Generaal de concepttekst op enkele punten gewijzigd hadden. Kuiper lichtte toe dat er vertraging ontstaan was omdat er een essentieel punt in het geding was dat de volksgezondheid betrof:

"Door het stellen van een MAC-waarde, 2 asbestvezels per cm^3 , wordt de kans op asbestose gereduceerd tot minder dan 1%. Dit impliceert echter dat toch 1 op de 100 mensen deze ziekte zou kunnen krijgen, terwijl voor het voorkomen van mesothelioom in het geheel geen MAC-waarde gesteld kan worden. Deze verantwoordelijkheid kan en wil het Ministerie van Sociale Zaken en Volksgezondheid, dat aanvankelijk het boekje zou uitgeven, niet op zich nemen. Omdat het op dit moment ook niet mogelijk is alle asbest te verbieden, is na veel wikken en wegen besloten dat het boekje rechtstreeks zal worden uitgegeven door de Arbeidsinspectie."

Kuiper ging ook in op de opmerking van Barendregt in de Tweede Kamer die de titel van het boekje 'Veilig werken met asbest' misleidend vond, omdat werken met asbest nooit veilig is. Hoewel Kuiper persoonlijk het met dit bezwaar niet eens was, gaf hij aan dat hij gemeend had Barendregt op dit punt gerust te kunnen stellen door het woord 'veilig' weg te laten. Het boekje zou dus de neutrale titel dragen van 'Werken met asbest'. Enkele maanden later werd 'het boekje' Werken met asbest als publicatieblad P no. 116 door de Arbeidsinspectie uitgegeven. Over het gevaar van asbest en alternatieven merkte P 116 op:

"Volledige veiligheid zou alleen kunnen worden bereikt indien er zich in het geheel geen asbestvezels in de ruimte zouden bevinden. Een dergelijke situatie kan alleen worden bereikt als er geen asbest meer wordt verwerkt of gebruikt. Het geheel afstand doen van asbest, dat al zovele tientallen jaren

ook een zeer nuttige rol heeft gespeeld in onze maatschappij (men denke alleen al aan de vele toepassingen van asbestcement en het gebruik van asbest in remvoeringen) zou leiden tot nog niet overzienbare sociaal schadelijke gevolgen.”

Wat het ministerie van Sociale Zaken bedoelde met ‘nog niet overzienbare sociaal schadelijke gevolgen’, vermeldde het voorlichtingsblad niet. Wel werd in P 116 vermeld dat het een uitgave betrof van het Directoraat-Generaal van de Arbeid van het ministerie van Sociale Zaken en Volksgezondheid en dat het publicatieblad tot stand gekomen was met medewerking van de Studiecommissie Asbestexpositie van de Gezondheidsorganisatie T.N.O. De tekst van P 116 was op essentiële onderdelen gelijklopend aan de concepttekst van Kolff, inclusief de passage dat er een intensief onderzoek gaande was naar het optreden van mesothelioom. Om welk intensief onderzoek het hier handelde vermeldde het blad niet. In het kader van de blootstellingsnorm werd gesteld dat uit onderzoeken in Engeland gebleken was dat bij een totale expositie van 100 vezel-jaren/cm³ de kans op het krijgen van asbestose ‘zeer gering’ was, terwijl Kolff in het concept op dit punt had gesteld dat de kans op asbestose minder dan 1% bedroeg. De aanvullende opmerking in de tekst van Kolff hierbij dat ten aanzien van het voorkomen van kwaadaardige nieuwvorming men per definitie geen aanvaardbare drempelwaarde mocht vaststellen en dat daarom de praktijk ertoe dwong om voorlopig dezelfde drempelwaarde te hanteren als bij asbestose, kwam als zodanig in de tekst van P 116 niet terug. Wel werd in P 116 opgenomen dat er sterke aanwijzingen waren dat asbest mede een rol speelde bij het ontstaan van mesothelioom en ‘omdat de relatie tussen het ontstaan van mesothelioom en de ingeademde hoeveelheid asbestvezels niet bekend was, het niet mogelijk was een maximaal aanvaardbare concentratie aan te geven waarbij het volkomen veilig zou zijn te werken.’

4.10.10 N.V.V.T., Verbraak

In maart 1973 attendeerde Stumphius de leden van de commissie in een ‘vertrouwelijke brief’ op een asbestprobleem in Twente, waarbij Verbraak, hoogleraar materiaalkunde aan de Technische Hogeschool van Twente, betrokken was:

“Vrij plotseling zijn er problemen op asbestgebied ontstaan in Borne (Overijssel). Het blijkt dat de Eternitfabrieken reeds jaren hun afval storten op een stortplaats gelegen in een woonwijk in deze gemeente. De afvalhoop stuift, er spelen kinderen, kortom een vrij onprettige situatie. Enkele dagen geleden heeft een actie-comité hierop de aandacht gevestigd, met groot resultaat. In eerste instantie werd hierbij betrokken prof. Verbraak, hoogleraar in de Materiaalkunde aan de Technische Hogeschool te Twente. Hij was als voormalig directeur van het Metaalinstituut TNO bekend met het elektronenmicroscopisch asbestonderzoek. Gisteren (28 maart) heeft prof. Verbraak, conform zijn belofte, ten overstaan van wethouders en raadsleden van Borne, pers en milieu-ambtenaren met behulp van zijn zeer moderne

apparatuur aangetoond hoe gemakkelijk asbestvezels uit asbestcement vrijkomen en hoe zeer de bewering van Eternit, dat de vezels omhuld zijn met cement, bezijden de waarheid is. Prof. Verbraak belde mij op en verzocht mij, mede namens de gemeente Borne een onderzoek in te stellen. Uiteraard betreft het hier een duidelijk milieuhygiënisch probleem.”

Stumphius beschreef welke stappen in het kader van het onderzoek genomen zouden worden en sloot zijn brief af met:

“Meegedeeld kan worden dat de gemeente Borne voorlopig enkele maatregelen met betrekking tot het vervoer en het storten van asbestcementafval van Eternit heeft genomen: nat vervoer, afdekken van het afval en algehele afsluiting van de stortplaats. Het verdient wellicht aanbeveling dat onze commissie intensief contact houdt met prof. Verbraak. Hij is zeer geïnteresseerd, beschikt over een uitgebreide apparatuur en bood aan om in voorkomende gevallen studenten voor asbest-onderzoekprojecten in te zetten. Wellicht zullen wij op korte termijn in een extra vergadering de problemen in Borne moeten bespreken.”

In november 1973 hield Verbraak tijdens een door de NVVT georganiseerde lezing een inleiding over ‘de mechanische bewerking van asbestcement en de resultaten van het onderzoek van luchtmonsters bij een stortplaats van een asbestcementfabriek’, terwijl Stumphius een inleiding hield over de medische aspecten van de resultaten van het onderzoek van Verbraak. Volgens het verslag van de lezing bracht Verbraak naar voren dat hij ‘mede op aandrang van een Twentse actiegroep en daarna officieel in opdracht van de Stedenband Twente’ onderzocht had of, en zo ja, in welke mate, asbestdeeltjes in de lucht vóórkwamen in de omgeving van de stortplaats voor asbestcementafval te Borne. Dat onderzoek was in samenwerking tussen THT en TNO uitgevoerd en had als resultaat opgeleverd dat de binding van het asbest aan het cement vrij gering was. Onder de elektronenmicroscopie bleek de gevormde stof schone asbestdeeltjes te bevatten. De resultaten van de metingen bij de stortplaats werden door Beijer, een medewerker van Verbraak, toegelicht:

“Indien het stof vochtig wordt gehouden, is er een zekere binding van de asbestvezels aan het cement, zodat het advies luidde: de stortplaats vochtig houden, resp. afdekken, bijv. met grond.”

Het onderzoek van Beijer naar de samenstelling van het stof bij mechanische bewerking van asbestcement liet zien dat ook daarbij de binding tussen asbest en cement zeer gering was.

“Het poeder was na een paar dagen droog en daarbij lagen de asbestnaalden los. Na bevochtiging onderzocht onder de elektronen-microscopie (9.000 vergroting) bleken de naalden te blijven kleven aan vocht en stof. In de stofdeeltjes van een frictieplaat waren bij 1.000 x vergroting asbestnaaldjes te onderscheiden (chrysotiel).”

Op grond van deze onderzoeken had Verbraak geadviseerd om de stortplaats, indien open, vochtig te houden of anders af te dekken. Over de daarop volgende discussie werd gemeld dat Stumphius vaststelde dat de MAC-waarde van 2 vezels per cm³ gedurende 8 uur bij 50 werkjaren bedoeld was als grenswaarde voor het asbestosegevaar, maar dat er geen MAC-waarde als grens voor het mesotheliomrisico bekend was. Van 't Haaff, lid van de NVVT,³³⁸ merkte op dat de stortplaats in Borne een diep gat was, gevuld met water, dat normaliter het afval daarin gestort werd en dat tijdens de metingen en het fotograferen door Heijwegen het afval niet goed was afgedekt.³³⁹ Stumphius bracht naar voren dat er in Nederland 63.000 km asbestcementwaterleiding lag en dat er samen met TNO en de 'TNO-asbestclub' onderzoek werd verricht naar de hierdoor eventueel veroorzaakte gezondheidsrisico's. In de daarop volgende discussie wees Heijwegen erop dat de stortplaats te Borne vanaf 1952 in gebruik was en dat daarom de correlatie met de gevonden aandoeningen nog niet duidelijk was. Stumphius merkte daarbij op dat de MAC-waarde van 2 vezels/cm³ gebaseerd was op een langdurige stofmeting in één Engelse fabriek en dus een vrij smalle basis had. Van 't Haaff gaf als zijn mening dat de actuele omstandigheden in de asbestcementindustrie zoveel beter waren dan die in het verleden, dat vele conclusies met betrekking tot het asbestgevaar in de fabrieken daarop waren gebaseerd, en dat deze conclusies niet meer golden. Hij vroeg zich ook af of voldoende was aangetoond dat mesotheliom uitsluitend door asbest werd veroorzaakt. Stumphius tekende daarbij aan dat vóór 1965 hoogstens bij 1 op de 10.000 personen mesotheliom werd geconstateerd, maar dat, nu artsen er meer op letten, er meer gevallen gevonden werden en Versteeg wees er op dat bepaalde groepen gebruikers en verwerkers van asbestcement, zoals boeren (stallen, kippenhokken) en doe-het-zelvers, veelal niet op de hoogte waren van de risico's.³⁴⁰

4.10.11 Toepassing asbesthoudende materialen

In november 1974 beantwoordde Stumphius namens de Begeleidingscommissie Asbestexpositie TNO de vraag van de Gezondheidsorganisatie TNO over het toepassen van asbesthoudende bouwmaterialen:

“Indien zonder aanzienlijke meerkosten aan asbesthoudend product kan worden vervangen door een gelijkwaardig product, dat geen asbest bevat en geen andere bezwaren van milieuhygiënische aard heeft, dient aan dit laatste product de voorkeur te worden gegeven. Wanneer een hard asbesthoudend product eenmaal is aangebracht, zijn de risico's te verwaarlozen. Bij het

³³⁸ Van 't Haaff was werkzaam bij Eternit Goor.

³³⁹ Heijwegen was een voormalig student van Verbraak, die onderzoek verricht had naar remwerking en het daarbij geproduceerde stof: J.A. Heijwegen: *Baccalaureaatsverslag naar de aanwezigheid van asbestvezeltjes in remstof*, TH Twente, 1972.

³⁴⁰ *Verslag bijeenkomst Adviescommissie ad hoc 'Bestrijding Asbestgevaar'* 2 november 1973, in Technische Hogeschool Twente.

bewerken en aanbrengen van deze materialen komen echter asbestvezels vrij, welk een gevaar blijven opleveren voor de gezondheid. Derhalve dienen, indien toch mocht worden overgegaan tot het aanschaffen van het asbesthoudende product, uitdrukkelijke voorwaarden gesteld te worden bij de verwerking daarvan. Daartoe zij verwezen naar publicatieblad 116 van de Arbeidsinspectie: “Werken met asbest”. De Arbeidsinspectie beschikt tevens over een lijst met asbest-vervangende middelen.”

4.10.12 Mesothelioomonderzoek Zielhuis 1975

In 1975 verrichtten twee leden van de TNO-asbestcommissie, Zielhuis en Planteydt, samen met Versteeg en ondersteund door vier andere leden van de commissie een onderzoek onder 67 gevallen van pleura-mesotheliom.³⁴¹ Tot de onderzochte groep behoorden 31 mesotheliomgevallen afkomstig uit de regio Rotterdam en 36 uit Noord-Oost Nederland. Tevens gebruikten de onderzoekers een controlegroep van dezelfde omvang. In 72% van de gevallen werd beroepsmatige blootstelling aan asbest vastgesteld. Volgens de onderzoekers kon pleura-mesotheliom al optreden na een blootstellingsperiode van minder dan 1 tot 2 jaar en na een latentietijd van minder dan 10 jaar.

4.10.13 Voorlichting aan consumenten

Op de vergadering van de Begeleidingscommissie Asbestexpositie TNO van november 1976 kwam de papierfabriek van Van Gelder te Wormer, ‘waar reeds sinds circa 1968 asbestvilt wordt gemaakt’ aan de orde. Opgemerkt werd dat er heftige discussies in de gemeenteraad van Wormer hadden plaatsgevonden toen gebleken was dat voor deze productie geen hinderwetvergunning was verleend. De commissieleden Stumphius en Meyer hadden tijdens de openbare hoorzitting geconstateerd dat, indien het bedrijf zou voldoen aan de maatregelen ingevolge de Hinderwet er voor het milieu niet veel risico zou bestaan. Daarom hadden zij geadviseerd om voor twee jaar een hinderwetvergunning voor het bedrijf af te geven, maar een actiegroep had daartegen beroep aangetekend. De commissie boog zich over de vraag of de commissie zich bezig zou moeten gaan houden met voorlichting aan het publiek over asbesthoudende gebruiksartikelen. Zielhuis bracht naar voren dat de commissie dit probleem eigenlijk zelf geschapen had door aan te geven dat het gebruik van asbest moest worden teruggedrongen. Daarom behoorde de commissie volgens Zielhuis de consument een handreiking te geven door een uitspraak te doen over het wel of niet riskant zijn van bepaalde materialen. Hij wees er op dat de commissie in het EEG-criteriarapport aanbevelingen had gedaan over de etikettering van gebruiksgoederen.³⁴² Daarom zou het wellicht zinnig zijn dit reeds voor Nederland te doen. Kolff reageerde daarop met de opmerking dat er eindeloos veel

³⁴¹ Zielhuis, Versteeg, Planteydt, *Pleura mesothelioma and exposure to asbestos*, in: Int. Arch. Occup. Environ. Health 1975, 36, p.1-18.

³⁴² Zie 4.2.4

gebruiksartikelen waren die asbest bevatten en dat het veelal van de vorm en de duur van de toepassing afhing of de materialen een risico vormden. Er zou volgens Kolff eerst een inventarisatie gemaakt moeten worden van de asbest-bevattende gebruiksartikelen. Daarna zou de commissie voor zichzelf moeten vaststellen wat een aanvaardbaar risico was. Daarop merkte Zielhuis op dat er mensen waren die vonden dat in principe elke asbestvezel de oorzaak kon zijn van mesotheliom, waarna hij de commissieleden vroeg hoe zij tegenover die uitspraak stonden. Meyer antwoordde daarop dat de commissie zich steeds op het standpunt had gesteld dat asbest liever niet moest worden gebruikt als er vervangingsmiddelen waren, maar dat de commissie niet had gezegd dat asbest nooit mocht worden gebruikt.

4.10.14 Samenvatting

De TNO-asbestcommissie had tot taak het bevorderen van contact tussen degenen, die zich met het asbestprobleem bezig hielden, het verzamelen en verspreiden van literatuur en het verstrekken van adviezen aan het bestuur van GO-TNO. De TNO-commissie bestond uit wetenschappers, praktiserende medici, leden van de Arbeidsinspectie, TNO-medewerkers en vertegenwoordigers van de (asbest-)industrie. De vakbeweging was in de commissie niet vertegenwoordigd. De invloed van Kolff van Oosterwijk, directeur van het grootste asbestisolatiebedrijf Hertel, tevens vertegenwoordiger van het grootste asbestcementbedrijf Eternit, op de TNO-commissie was aanzienlijk. Kolff schreef in 1970 op basis van soortgelijke publicaties van de Engelse asbest-industrie het concept voor het ‘asbestboekje’, dat de overheid in 1971 als P 116 uitbracht. Het mesotheliomrisico was de aanleiding was voor P 116, maar de folder bevatte slechts adviezen m.b.t. asbestose. De TNO-commissie was in de periode 1970 – 1977 een invloedrijk adviesorgaan van de overheid, waarin de belangen van de asbestindustrie voorop stonden.

4.11 Overheid

Naast het onderzoek naar het gebruik van asbest, de asbestziekte asbestose en de gevolgen daarvan, waarbij de Arbeidsinspectie een vooraanstaande rol speelde, manifesteerde de overheid zich in de onderhavige periode op drie andere terreinen:

- (a) de op het Veiligheidsbesluit gebaseerde beheersmaatregelen,
- (b) het onderzoek naar en de invoering van vervangingsmiddelen en
- (c) de wetgeving, resulterend in het Asbestbesluit 1977.

4.11.1 Beheersmaatregelen

Bij mijn onderzoek in de archieven van de overheid heb ik omvangrijk nieuw, in de zin van niet eerder gepubliceerd materiaal van de Arbeidsinspectie aangetroffen. Dat materiaal geeft een goed beeld van de wijze waarop de Arbeidsinspectie in de jaren zestig en zeventig invulling heeft proberen te geven aan haar beheersmaatregelen in het kader van het Veiligheidsbesluit met betrekking tot het

gebruik van asbest en asbestproducten. Ondanks het ontbreken van wettelijke beheersmaatregelen in de Silicosewet blijkt de Arbeidsinspectie regelmatig onderzoek en stofmetingen in verschillende bedrijven, waar met asbest werd gewerkt te hebben uitgevoerd. Daarnaast heeft de Arbeidsinspectie adviezen verstrekt over arbeidsomstandigheden waarbij asbest een rol speelde en fungeerde de inspectie als vraagbaak voor bedrijven. De volgende gebeurtenissen over de periode 1962 – 1976 laten zien hoe de Arbeidsinspectie haar beheers-taak heeft ingevuld.

4.11.1.1 Rijkswerf Willemsoord

Het Hoofd van de Arbeidsinspectie te Haarlem berichtte in juli 1962 aan de Directeur-Generaal van de Arbeid over Newtherm, een nieuw isolatiemateriaal, dat op de Rijkswerf te Willemsoord in plaats van asbest werd gebruikt.

“De vraag doet zich voor in welke mate dit materiaal hier te lande wordt toegepast en hoe de ervaringen zijn. Teneinde hierin inzicht te krijgen lijkt het mij gewenst een onderzoek bij de scheepswerven te doen instellen. Uit de resultaten van een dergelijke enquête zou misschien kunnen blijken dat de tijd gekomen is om op grond van de Silicosewet een Algemene Maatregel van Bestuur te doen voorbereiden waarbij het gebruik van asbest voor isolatie in het algemeen verboden wordt.”

Kort daarna wees de Scheikundig Adviseur er tijdens de districtshoofden-vergadering op dat de Marine ‘nare ervaringen’ met asbest had opgedaan bij de isolatie van stoomleidingen op schepen en daarom op Newtherm-isolatie was overgegaan. Ook werd gemeld dat de Directeur-Generaal een bezoek aan de Rijkswerf in den Helder had gebracht: ‘Er bleek daar een groot personeels-verloop te zijn als gevolg van angst voor asbestose.’

4.11.1.2 Overwerk

Tijdens de vergadering van de districtshoofden van de Arbeidsinspectie van november 1962 stelde Overdijkink de vraag aan de orde of ‘de indertijd gemaakte afspraak dat aan asbestverwerkende bedrijven geen toestemming zal worden verleend voor overwerk’ gehandhaafd bleef. De DGA antwoordde daarop bevestigend en voegde eraan toe dat voor een vijfdaagse werkweek van 5 maal 9 uur evenwel geen bezwaar bestond.

4.11.1.3 Asbestzakken in Zwolle

In april 1963 voerde de Scheikundige Afdeling van Arbeidsinspectie een onderzoek uit bij de Zwolse zakkenhandel Visscher. Het onderzoek was gericht op ‘de aanwezigheid van asbeststof in de lucht bij het reinigen en repareren van jute zakken’ waarvoor in de zakkenhandel van Visscher een aantal metingen werd verricht. De Scheikundige Afdeling rapporteerde:

“Oude zakken, o.a. afkomstig uit asbestverwerkende bedrijven, worden weer voor het gebruik geschikt gemaakt. De zakken worden hiertoe gekeerd door

ze over een buis te schuiven, waardoor lucht met grote snelheid wordt aangezogen. Vervolgens worden de zakken geklopt in een roterende gazen trommel, welke in een kast is ondergebracht, die tijdens de bewerking gesloten blijft. Tijdens het vullen en lossen van de trommel is de kast geopend. Vooral bij het lossen van de trommel in de kast treedt stofvorming op, daar ook het uitgeklopte stof met de hand verwijderd moet worden. De zakken gaan na deze behandeling naar de reparatie-afdeling, waar ze (door meisjes) met behulp van naaimachines worden hersteld.

De maximaal aanvaardbare concentratie (MAC) voor stof met een asbestgehalte van 45% bedraagt $\pm 900 \text{ d/cm}^3$ lucht. De MAC is die concentratie luchtverontreiniging waarin (..) een mens gedurende onbepaalde tijd 8 uren per dag kan werken zonder dat een nadelige invloed op zijn gezondheid kan worden geconstateerd. Het spreekt vanzelf dat hier geen sprake kan zijn van een absolute grens waarboven wel en waaronder geen gevaar bestaat. Voorts berusten de cijfers veelal op onzekere gegevens. (..) De concentratie aan deeltjes met afmetingen beneden 5 μ ligt op alle meetplaatsen aanzienlijk boven de maximaal aanvaardbare concentratie. Bovendien zijn de werkomstandigheden bij de bediening van de zakkenkeermachine en de klopmachine en bij het sorteren der zakken zeer slecht (onvoldoende daglicht, slechte vloeren). Het verwerken van zakken die asbest hebben bevat, kan onder de gegeven omstandigheden tot ernstige lichamelijke schade leiden. Verwerking van dergelijk materiaal zal slechts op verantwoorde wijze kunnen geschieden in een goed geventileerde, gemakkelijk te reinigen ruimte, waarin bovendien alle stofverwerkende bewerkingen onder goede afzuiging plaatsvinden.

Een en ander klemmt o.i. temeer, daar een groot deel der werkzaamheden door jonge meisjes wordt verricht.”³⁴³

In juni 1967 besteedden de districtshoofden van de Arbeidsinspectie opnieuw aandacht aan het risico van asbest in jute zakken. In augustus 1967 werd binnen de Arbeidsinspectie gemeld dat havenarbeiders in Londen geweigerd hadden

³⁴³ In 1963 ging het asbestverwerkende bedrijf Asbestona te Harderwijk, onderdeel van het Belgische Eternitconcern, er toe over haar lege asbestzakken te verkopen aan de firma De Jong, een zakkenverwerkend bedrijf in Arnhem. De Jong kocht per jaar ongeveer 2.000 lege asbestzakken van Asbestona, waarin Russisch asbest was vervoerd. Deze vlaszakken, ook wel als jute zakken aangeduid, werden door de firma De Jong schoongemaakt, verwerkt en doorverkocht aan landbouwcoöperaties, aardappelhandelaren en brandstoffenhandelaren. Voor het reinigen van de zakken gebruikte De Jong een zakkenzuigmachine met krachtmotor. De vlaszakken werden daarna gesorteerd, op maat gemaakt en zonodig gerepareerd. De door de zuigmachine opgezogen stofresten werden opgevangen in een ‘stofkamer’ op de eerste verdieping van de werkplaats. Deze stofkamer werd op gezette tijden met de hand leeggemaakt. De firma De Jong, waar naast de gebroeders De Jong nog een derde personeelslid werkzaam was, zette het reinigen van de asbestzakken van Asbestona tot 1978 voort. Bij de oudste van de broers De Jong werd in februari 2006 mesotheliom geconstateerd, bij de jongste in september 2006. De oudste broer overleed in december 2006, de jongste in maart 2007. De broers De Jong stelden Asbestona, inmiddels Nefalit geheten, een dochterbedrijf van Eternit Goor, aansprakelijk. Aan beide broers heeft Nefalit schadevergoeding betaald.

jute zakken met asbest te lossen en in september kwam aan de orde dat de Engelse vakbonden de verpakking van asbest in jute zakken niet langer accepteerden. In december 1967 werd in de districtshoofdenvergadering opgemerkt dat, als de aanvoer van asbest nog steeds in jute zakken plaats had, het interessant was ‘om te weten waar deze zakken blijven en wat ermee gebeurt.’

4.11.1.4 Linoleumfabriek Wijhe

In juni 1963 stelde, op verzoek van de HID van de Arbeidsinspectie te Deventer, de Scheikundige Dienst een onderzoek in naar de stofverspreiding bij de fabricage van Colovinyltegels in de N.V. Nederlandse Linoleumfabriek in Wijhe. De HID had om een meting gevraagd voor de vloertegelafdeling, waar tegels werden gemaakt met asbest als grondstof. De Scheikundig Adviseur van de Arbeidsinspectie concludeerde op grond van zijn onderzoek dat het grondstoffenmengsel waaruit de tegels werden gemaakt, voor ongeveer 50% uit talk bestond en voor 20% uit asbest.

“De stofconcentratie van de lucht in de hal waarin de tegels worden gestanst, zal bij normaal bedrijf 700 à 1200 deeltjes per cm³ lucht bedragen. Aangezien hier echter sprake is van stof dat voor ongeveer 20% uit asbest zal bestaan, zijn bijzondere gevaren voor de gezondheid hier niet waarschijnlijk. In de directe omgeving van het doekfilter is de concentratie echter aanzienlijk hoger en ver boven de waarde die als maximaal aanvaardbaar is aangenomen. Verplaatsing van het filter naar een ruimte, welke niet in verbinding staat met een werkruimte, is zeer gewenst. Lucht, welke door stoffilters is gereinigd, zal in de meeste gevallen niet voldoende van zeer fijn stofdeeltjes zijn bevrijd. Het terug-voeren van deze lucht in een werkruimte kan de totale stofconcentratie van die lucht zeer ongunstig beïnvloeden.”

4.11.1.5 Asbestspuiten Wilton Fijenoord

In maart 1966 informeerde geneeskundige Vogelenzang van de Arbeidsinspectie de Medisch Adviseur over een mesothelioomgeval bij Wilton Fijenoord.³⁴⁴ Het handelde om een 61 jarige bankwerker, die in machinekamers had gewerkt ‘terwijl gelijktijdig isoleerders met asbest spoten in deze ruimte.’

“(.) Ik weet dat ik een moeilijk punt aanroer, maar ik vraag mij af of het niet mogelijk zou kunnen zijn om te komen tot een “verbod” om asbest te verspuiten, temeer daar er reeds goede vervangingsmiddelen zijn.”

4.11.1.6 Asbestspuiten De Schelde

Op de vergadering van districtshoofden van de Arbeidsinspectie van juli 1968 vroeg Frankfoort aandacht voor het spuiten met asbest op scheepswerven. Uit metingen bij De Schelde te Vlissingen was gebleken dat de concentratie 48 x de

³⁴⁴ Zie hiervoor 4.8.3.6.

maximaal toelaatbare concentratie bedroeg. Frankfoort zag nog geen oplossing; de door de werknemers gedragen maskers boden onvoldoende beveiliging.³⁴⁵

4.11.1.7 Asbestspuiten Gusto

In maart 1969 rapporteerde Arends, technisch hoofdamtenaar van Bijzondere Diensten van de Arbeidsinspectie, over zijn bevindingen naar aanleiding van zijn bezoek aan boord aan een in aanbouw zijnde veerboot op de scheepswerf Gusto te Schiedam.³⁴⁶

“Naar aanleiding van een bericht in het ochtendblad van het “Algemeen Dagblad” van vrijdag 28 februari 1969 zijn bij de werf Gusto te Schiedam moeilijkheden ontstaan. In genoemd ochtendblad werd melding gemaakt van de promotie van de heer Stumphius, bedrijfsarts bij de Scheepswerf De Schelde te Vlissingen, op grond van zijn proefschrift over de invloed van asbest op arbeiders. Vermeld werd dat volgens Dr. Stumphius reeds een geringe hoeveelheid ingeademd asbeststof kanker in het longvlies kon veroorzaken. Vrijdagochtend tijdens schafttijd wekte een arbeider, lid van de niet-erkende vakbond MBGK, allen op om niet te werken op de in aanbouw zijnde grote autoveerboot waarop door een isolatiebedrijf asbest werd gespoten. Het gevolg was dat velen het werk niet hervattten. Eerst na het staken van het asbestspuiten en veel praten is men weer gaan werken. Nadat afgesproken was dat er ter plaatse waar asbest verspoten werd en afwindig daarvan niet door anderen gewerkt zou worden, is ook het asbestspuiten hervat.

Bij een bezoek constateerde ik dat er bijzonder veel blauw asbest gespoten werd door de firma Hertel te Rotterdam. Dit is door de Engelse opdrachtgever verlangd. Een groot deel van de schotten en de onderzijden van de dekken van deze grote veerboot moesten van een dikke laag asbest worden voorzien, die door spuiten nat werd opgebracht. Deze laag werd bedekt met kippegaas waarover vervolgens een pleisterlaag van asbest-specie met een verhardend bindmiddel werd gesmeerd, dus een soort stuck-werk. Het spuiten vond plaats met installaties waarin de asbest gemalen en met perslucht gevoerd werd naar een spuitpistool waaraan ook water werd toegevoegd. Hoewel het allergrootste deel van de verspoten asbest hecht, valt continu tijdens het spuiten een fijne ‘regen’ van vezeltjes en plukjes omlaag. Op de stellingen waarop de spuiters werkten en op de vloeren verzamelde zich daardoor veel asbeststof. Nabij de maskerdragende spuiters en afwindig van hen werd niet door anderen gewerkt. Toch werd er veel gemord en geklaagd door arbeiders van Gusto omdat vele arbeiders de stofzônes af en

³⁴⁵ Hoe hoog deze maximaal toelaatbare concentratie was, werd niet vermeld.

³⁴⁶ In zijn aanbiedingsbrief aan de Directeur-Generaal van de Arbeid schreef de Hoofdinspecteur-Directeur van de Arbeid te Rotterdam: ‘Hierbij doe ik u toekomen een rapport van de heer C. Arends ing. Technisch Hoofdamtenaar 1^e klasse van Bijzonder Diensten, inzake de onrust ontstaan onder de arbeiders op een scheepswerf door het proefschrift van de heer Dr. J. Stumphius te Vlissingen.’

toe moesten passeren. Maatregelen om de stof op te vangen en op te zuigen waren niet wel mogelijk. Daardoor werd op een te groot gebied gespoten door vele spuiters tegelijk. Ik adviseerde de heer Oldemonnikhof stappen bij zijn directie te ondernemen om het spuiten na de normale werktijd te doen geschieden.”

4.11.1.8 Gevaar van Mariniteplaten

Naar aanleiding van de arbeidsonrust van begin maart op de scheepswerf Gusto stelde bedrijfsarts Tan van de scheepswerf een ‘bedrijfs-hygiënisch survey’ op, dat ‘vertrouwelijk’ werd toegestuurd aan de Arbeidsinspectie. Daarbij hoorde de notitie van de veiligheidsdienst van Gusto, waarin ook opgemerkt werd:

“Verder van L. gevraagd er op toe te zien dat onze mensen bij het zagen van mariniteplaten (d.i. asbest met kalk!) een stofmasker dragen !!”

In augustus 1970 bespraken de medici van de Arbeidsinspectie bij het onderwerp ‘scheikundige rondvraag’ het gevaar van Mariniteplaten:

“I. heeft een brief ontvangen van een apparatenfabriek waarin om inlichtingen gevraagd wordt over het verwerken van asbesthoudende materialen, o.a. marinite. Door de leverancier van deze materialen werd namelijk verzekerd dat door het bindmiddel in deze materialen de asbestvezels zodanige afmetingen krijgen dat ze geen gevaar meer opleveren. De Medisch-Adviseur twijfelt aan de juistheid van deze geruststelling. Hij zal de mening vragen van de Studiecommissie Asbestexpositie TNO.”³⁴⁷

4.11.1.9 Verzoek Veiligheidsinstituut

In juni 1969 wendde adjunct-directeur Desta van het Veiligheidsinstituut zich tot dr. Kuiper, de medisch adviseur van de Arbeidsinspectie:

“Na recente publicaties over de gevaren van asbest zijn er bij ons instituut nogal wat vragen binnengekomen van gealarmeerde bedrijven. Het lijkt ons wenselijk dat liefst zo spoedig mogelijk een deskundig antwoord over dit onderwerp in “De Veiligheid” zal verschijnen. Wij attenderen u tevens nog op het feit dat op 7 november 1969 Dr. Stumphius een inleiding zal houden over de gevaren van asbest voor de algemene ledenvergadering van de Nederlandse Vereniging van Veiligheidstechnici. Deze inleiding zal ongetwijfeld ook gepubliceerd worden.

³⁴⁷ In de folder van de leverancier van Marinite, die in december 1969 besproken werd op de vergadering van de Stoflongencommissie, handelde het om een ‘onbrandbare, sterke constructieplaat’ samengesteld uit infusorieënaarde, amosite asbestvezels en bindmiddel: ‘Marinite laat zich zagen, boren, schroeven en bewerken met gewone gereedschappen.’ Het verslag van de vergadering van de TNO-commissie van 19 augustus 1970 vermeldde dat dr. Kuiper de vraag over het gevaar van Marinite aan de orde had gesteld. Hij merkte op dat hij wilde antwoorden dat dezelfde maatregelen genomen moesten worden als bij de verwerking van asbestcement. Daarmee stemden de commissieleden is.

Wij vragen ons echter af of deze inleiding niet nogmaals een te alarmerend beeld geeft en roepen derhalve uw medewerking in voor een artikel voor ons maandblad over dit onderwerp.”

In zijn reactie aan Desta merkte Kuiper op dat hij geen specialist was op asbestgebied. Hij vroeg zich af of het ‘tactisch’ wel juist was om een artikel van een niet-deskundige te publiceren voordat de werkelijk deskundige had gesproken. Wel was hij bereid een reactie te schrijven indien het artikel van Stumphius onnodig alarmerend zou zijn.

4.11.1.10 Doe-Het-Zelvers

In september 1969 vroeg op de vergadering van de medici van de Arbeidsinspectie De Valk naar aanleiding van het asbestoseonderzoek van Miedema aandacht voor de Doe-Het-Zelf-zaken. Alleen in Haarlem en omstreken waren er volgens De Valk reeds 30 van dergelijke zaken, waar veel asbestcementplaten werden gezaagd, meestal in kleine ruimten en zonder afzuiging. De meeste bedrijven werkten met personeel. De Valk stelde voor dat Miedema in zijn onderzoek ook deze groep zou betrekken.

4.11.1.11 Praktische voorschriften PEGUS

Het Provinciaal en Gemeentelijk Utrechts Stroomleveringsbedrijf, PEGUS, wendde zich in januari 1971 met enkele vragen tot Miedema van de Arbeidsinspectie. In verband met de ‘toenemende informatiestroom’ over gevaren verbonden aan het werken met asbest verzocht PEGUS Miedema om het bedrijf behulpzaam te zijn bij het verzamelen van ‘praktische voorschriften’ voor het werken met asbest:

“Gezien de toepassing in onze centrales (hoofdzakelijk spuitisolatie op turbinehuizen) zouden wij gaarne vernemen welke persoonlijke hulpmiddelen (soort en fabrikaat van maskers, kleding e.d.) gebruikt zouden moeten worden. Wij zouden graag advies ontvangen in de wijze waarop men het verspreiden van asbeststof kan tegengaan, hoe men het stof en de afval het beste verzamelt, en hoe men zich van het verzamelde asbestafval veilig ontdoet.

Wij verzoeken u ons te willen mededelen of u goede en gelijkwaardige vervangingsmiddelen bekend zijn om te kunnen dienen als spuitisolatie op turbinehuizen.”

4.11.1.12 Asbestvezels in kraan (1)

De geneeskundige Mulder van de Arbeidsinspectie meldde in oktober 1970 de Medisch Adviseur dat hij door de controleur van de binnenvaart in het 10^e district op het spoor gezet was van een interessant onderzoek onder draglinemachinisten. Hij beschreef de arbeidssituatie van twee machinisten in Amsterdam, die zand losten uit schepen.

“Bij dit type dragline staat de bedieningscabine in open verbinding met het machinehuis. De koppelingen voor de bewegingen van de dragline zijn voorzien van afgeklonken antislipmateriaal, waarin zand maar ook asbest is verwerkt. Het type remvoering is Ferodo U Z 41, waarvan de kleinste, waarmee de laadbak wordt afgeremd, en die een diameter heeft van circa 60 cm, in circa 4 weken is versleten.

Beide werknemers klagen de laatste tijd over dyspnoe d’ effort en hardnekkige hoestbuien waarbij taai sputum wordt opgegeven. De heer L. Is onder behandeling gekomen van de internist. De röntgenfoto vertoont m.i. duidelijke afwijkingen vooral in het linkeronderveld, waarbij vanaf de hartschaduw links flardige schaduwen zichtbaar zijn. Er is geen longbiopsie bij hem verricht. Het beeld doet mij denken aan een beginnende asbestose.”

4.11.1.13 Asbestvezels in kraan (2)

De Scheikundige Dienst van het Directoraat-Generaal van de Arbeid verrichtte in maart 1971 onderzoek naar de verspreiding van asbestvezels in een kraan van de firma Nieuwpoort, een zandoverslagbedrijf in Gouda. In de door Nieuwpoort gebruikte kraan voor het lossen het zand bevonden zich asbesthoudende remvoeringen:

“Per werkdag wordt voor alle remtrommels tezamen 100 cm³ remvoering verbruikt. Hierin bevindt zich 34 gram asbest dat in zeer fijn verdeelde toestand in de lucht verspreid wordt. De cabine van de kraan heeft een inhoud van 3 x 3 x 2 m waarin behalve de gehele zwenk- en hijsmachinerie ook de bedieningshandels en de zitplaats voor de kraanmachinist is ondergebracht. Door de voortdurende beweging van de zeer grote zwenkwielen zal het geproduceerde asbesthoudende stof snel in de lucht binnen de cabine worden verspreid. Ondanks de vrij aanzienlijke hoeveelheid remvoering die per dag wordt verbruikt, zijn de vezelconcentraties in de lucht niet hoog. Volgens de thans geldende normen is er geen risico aanwezig wanneer de ingeademde lucht niet meer asbest-vezels bevat dan 2 stuks per cm³, met een vezellengte tussen 5 en 100 micron. Uit de verkregen resultaten blijkt dat het maximaal aanvaardbare aantal vezels op geen enkele meetplaats wordt bereikt.

Ons inziens verdient het echter toch aanbeveling bij het ontwerpen en construeren van werktuigen waarbij grote oppervlakten remvoering gebezigd worden, de bestuurderscabine volledig gescheiden te houden van het overige deel van de machine.”

4.11.1.14 Kromhoutkazerne Utrecht

In maart 1974 verrichtte de Scheikundige Dienst een onderzoek naar de verspreiding van asbestvezels in de lucht bij het slijpen van remvoeringen in de militaire werkplaats van de Kromhoutkazerne in Utrecht.

“Bij metingen in 1972 door de Scheikundige Dienst werden bij het slijpen van remvoeringen te hoge asbestconcentraties in de lucht gevonden. In verband hiermede is verzocht een afzuiginstallatie op proef te plaatsen.

Teneinde na te gaan of deze installatie in staat is de asbestconcentratie in de lucht tot aanvaardbare waarden terug te brengen werd op verzoek van de Inspectie Geneeskundige Dienst van de Koninklijke Landmacht, Afdeling Medisch Wetenschappelijk Beleid, een aantal metingen verricht.

De maximaal aanvaardbare concentratie (M.A.C.) voor chrysotielasbest in de lucht bedraagt 2 vezels per ml lucht. Dit betreft vezels met een lengte tussen 5 en 100 micron. De M.A.C. is die concentratie luchtverontreiniging waarin, voor zover de huidige kennis reikt, een mens gedurende onbeperkte tijd 8 uren per dag kan werken zonder dat een nadelige invloed op zijn gezondheid kan worden geconstateerd. Het spreekt vanzelf dat hier geen sprake kan zijn van een absolute grens, waarboven wel en waaronder geen gevaar bestaat. Voorts berusten de cijfers veelal op onzekere gegevens.”

4.11.1.15 Onderzoek Gevu Autobusgarage Utrecht

De Scheikundige Dienst van de Arbeidsinspectie stelde in juli 1976 een onderzoek in naar de hoeveelheid asbest in de lucht van de Gevu Autobusgarage in Utrecht. De oorzaak van het asbeststof in deze garage was het gebruik van asbesthoudende remvoeringen van het merk Textar, waarin chrysotiel was verwerkt. Het rapport van de Scheikundige Dienst beschreef het gebruik van afzuiginstallaties met filterzakken, die in een naastgelegen ruimte opgesteld waren: ‘De gefilterde lucht wordt via een rooster in de scheidingswand teruggevoerd in de werkruimte.’ Op grond van hun metingen concludeerden de rapporteurs:

“De maximaal aanvaardbare concentratie (M.A.C.) voor chrysotielasbest is vastgesteld op 2 vezels per ml lucht. (..) De M.A.C. is die concentratie luchtverontreiniging waarin, voorzover de huidige kennis reikt, een mens gedurende onbeperkte tijd 8 uren per dag kan werken zonder dat een nadelige invloed op zijn gezondheid kan worden geconstateerd. Het spreekt vanzelf dat hier geen sprake kan zijn van een absolute grens waarboven wel en waaronder geen gevaar bestaat. Voorts berusten de cijfers veelal op onzekere gegevens. Op basis van nader onderzoek en verdere ervaring worden de M.A.C.’s jaarlijks herzien en daarbij dikwijls verlaagd, doch zeer zelden verhoogd. Het feit dat in een werklokaal een concentratie beneden de M.A.C. wordt gevonden mag dus geen aanleiding zijn om verder streven naar verbetering achterwege te laten. Hoogstens mag men concluderen dat verbetering minder urgent is.

Uit de meetresultaten blijkt dat alleen bij het aanbrengen van de trilbanden om de remtrommels, de M.A.C. voor asbestvezels in de lucht wordt overschreden (2,48 vezels per ml lucht). Deze werkzaamheden dienen dan ook onder afzuiging te gebeuren, bijvoorbeeld in ene afgezogen kastje, dat tevens gebruikt wordt bij het verwijderen van oude remvoering. (..) Aangezien recirculatie van afgezogen lucht in de werkruimte niet is toegestaan zal:

1^e . de filterinstallatie van een omkasting en een afvoer naar buiten moet worden voorzien;

2^e . het rooster in de scheidingswand afgesloten en een andere mogelijkheid voor toetreding van lucht in de werkruimte gezocht moeten worden.”

4.11.1.16 Asbestcementleidingen Zeist

In september 1976 wendde Pelt, de directeur van Gasdistributie Zeist en Omstreken, zich tot de Directeur-Generaal van de Arbeid:

“Door de recente publicaties in de krant omtrent het gevaar voor de gezondheid bij het gebruik van asbest is er enige onrust ontstaan bij die werknemers van Gasdistributie Zeist en Omstreken die belast zijn met het leggen en aanboren van asbestcementleidingen. De leidingen zijn van het merk Eternit, worden op normale wijze gelegd en voor het maken van een huisaansluiting wordt er een draadgat in aangebracht met behulp van een met de hand aangedreven boortoestel. Gaarne verneem ik van u of er in het licht van hetgeen kortelings is gepubliceerd omtrent de verwerking van asbest extra maatregelen genomen dienen te worden bij het bewerken van bovengenoemde asbestcementbuizen.”³⁴⁸

4.11.1.17 Samenvatting

Het optreden van de Arbeidsinspectie tussen 1960 en 1977 laat zien dat de inspectie in veel bedrijven, waar met asbest en asbestproducten werd gewerkt, onderzoek verrichtte en advies uitbracht. De effecten daarvan waren echter beperkt omdat de inspectie op grond van het Veiligheidsbesluit 1938 over weinig wettelijke mogelijkheden beschikte om structurele verbeteringen in bedrijven voor te schrijven en af te dwingen. De invoering van de Silicosewet had daarin geen verandering gebracht. Expliciete verzoeken vanuit de Arbeidsinspectie aan de minister van Sociale Zaken om maatregelen te nemen werden niet gehonoreerd.

Zodoende kon de Arbeidsinspectie zich in de periode 1951-1977 alleen richten op het asbestosisrisico. Vóór 1971 moest de inspectie zich behelpen met oude MAC-normen en na het verschijnen van P 116 in 1971 maakte zij gebruik van de 2 vezel/cm³-norm, die ook alleen bedoeld was voor het asbestosisrisico. De Arbeidsinspectie had in de onderhavige periode wel kennis van het kankerrisico van asbest, maar kon in de praktijk daar niet of nauwelijks tegen optreden.

4.11.2 Vervangingsmiddelen

In september 1968 besteedde de Stoflongencommissie in het kader van het ‘asbestosevraagstuk’ aandacht aan de technische mogelijkheden om de verspreiding van asbeststof tegen te gaan en vervangingsmiddelen voor asbest te vinden. Mellenbergh presenteerde een rapport waarin hij verslag deed van zijn onderzoek naar het gebruik van asbest en eventuele vervangingsmiddelen voor asbest:

³⁴⁸ Het antwoord op deze vraag is niet overgeleverd.

“Asbest is vooral vroeger zeer veel in de isolatie-industrie gebruikt, maar kan tegenwoordig door verschillende andere materialen vervangen worden. Deze nieuwe materialen munten uit door laag gewicht en goede warmte-isolatie. Het gebruik van asbest als isolatiemateriaal is dan ook sterk afgenomen. Daarentegen is het spuiten van asbest toegenomen, daar nog geen ander materiaal zo snel kan worden aangebracht. Hoewel technisch geen asbest meer behoeft te worden verwerkt, hebben enkele grote isolatiebedrijven wel economische belangen bij het verwerken van asbest.”

Kuiper, medisch adviseur van de Arbeidsinspectie en voorzitter van de commissie, concludeerde dat zowel voor de thermische als voor de akoestische isolatie asbest door andere materialen vervangen kon worden. Hij achtte het rapport van de heer Mellenbergh zeer nuttig en zou graag zien dat alle medici van de Arbeidsinspectie het rapport zouden krijgen. In de vergadering van februari 1969 behandelde de commissie uitgebreid het onderwerp ‘vervangingsmiddelen voor asbest’. Mellenbergh zette uiteen dat in Nederland door een enkele firma gespoten werd met een mengsel van asbest en cement, dat men zich ervan bewust was dat spuitasbest een gevaar voor de gezondheid opleverde en dat men zocht naar vervangingsmiddelen. Er werden experimentele proeven genomen met mengsels op basis van steenwolvezels. Mellenbergh merkte op dat in de asbestcementindustrie het vervangen van asbestvezel door glasvezel niet direct mogelijk was. Het gebruik van kunstvezels leverde meer succes op, maar kunstvezels waren duurder dan asbestvezels. Over de bedrijfseconomische aspecten deelde Janssen mee dat hij deze aspecten samen met Mellenbergh bij een aantal bedrijven had besproken. De bedrijfseconomische aspecten waren volgens Janssen bij het verspuiten van weinig belang. De firma die in Nederland spoot, was gelieerd aan een Engelse firma, die zelf de grondstoffen mengde en de spuitapparatuur verhuurde. De huurprijs hiervan was volgens Janssen laag.

4.11.2.1 Rapport vervangingsmiddelen 1968

Het jaarverslag van de Arbeidsinspectie over 1969 besteedde aandacht aan alternatieven voor asbest, in de vorm van een 7 pagina’s tellend overzicht over het gebruik van asbest en vervangingsmiddelen voor asbest. Over de isolatie-industrie merkte het verslag op dat voor deze industrie diverse andere materialen beschikbaar waren die door hun specifieke eigenschappen, zoals laag gewicht en goede warmte-isolatie, beter waren dan de vroeger gebruikelijke asbestisolatie. Het artikel beschreef de eigenschappen van 14 soorten isolatiematerialen, waarbij onderscheid werd gemaakt tussen de isolatieindustrie en de andere industrieën. Voor de eerste categorie gold dat er naast asbest voldoende andere materialen beschikbaar waren voor het isoleren van installaties en apparaten. Verder werd opgemerkt dat weliswaar het gebruik van asbest in de isolatie-industrie afnam, maar dat toch het spuiten van asbest nog veel werd toegepast omdat er nog geen goed vervangingsmiddel voor gevonden was. Bij de andere industrieën werd genoteerd dat er toch steeds meer asbest werd geïmporteerd:

“De grootste afnemers zijn de asbestcementindustrieën, proeven met andere bindmiddelen dan asbest hebben in deze industrieën geen goed resultaat gegeven.”

4.11.2.2 Publicaties in De Veiligheid

Een bewerking van dit artikel in het jaarverslag van de Arbeidsinspectie verscheen een jaar later in het blad *De Veiligheid* onder de titel ‘Vervangingsmiddelen voor asbest’ geschreven door Mellenbergh.³⁴⁹ In maart 1972 publiceerde *De Veiligheid* het artikel ‘Bestrijding asbest-gevaar, een kort overzicht van gevaren en maatregelen.’³⁵⁰ Met betrekking tot de gevaren merkte dit artikel op:

“De laatste tijd begint het steeds duidelijker te worden dat er bepaalde risico’s voor de gezondheid zijn verbonden aan de verwerking en het gebruik van asbest en asbesthoudende materialen. Door inademing van zeer fijn asbeststof kan het weefsel van de longen, het longvlies en het buikvlies worden aangetast. (...) Beide aandoeningen, asbestose en mesotheliom, zijn niet meer te genezen of te stoppen. Asbestose geeft reeds na enkele jaren ziekteverschijnselen, terwijl het mesotheliom vaak pas na 20 à 40 jaar klachten geeft. Dat is mede oorzaak, dat in medisch opzicht hierover nog niet voldoende bekend is en er nog veel onderzoek nodig is, voordat alle juiste maatregelen kunnen worden getroffen. O.a. schijnen niet alle asbestsoorten even snel te werken t.o.v. het mesotheliom.

Het zou geen juiste maatregel zijn wanneer alle toepassingen van asbest nu maar ineens verboden zouden worden. Vrijwel alle fabrieken en werkplaatsen, elektrische centrales, vervoersmiddelen, enz. enz. zouden dan tot stilstand komen. De daardoor ontstane chaos zou schadelijker voor ons leven en welzijn zijn, dan de huidige toestand. Op grond echter van wat nu reeds bekend is, en uitgaande van de huidige situatie met de overal reeds aanwezige en nog steeds bijkomende asbest, kunnen toch alvast een aantal maatregelen getroffen worden gebaseerd op de volgende overwegingen:

- 1) asbest wordt pas gevaarlijk zodra het in de omgevingslucht (in te ademen lucht) komt en dan nog pas wanneer het zo fijn is dat het niet meer wordt gevangen in de trilharen van de ademhalingsorganen;
- 2) grove asbestvezels kunnen echter in bepaalde omstandigheden gemakkelijk tot fijn stof worden daar ze zeer gemakkelijk splijten en breken. Verder kan bij gebonden asbest (b.v. in kunst-hars, asbestcement, remvoeringen, vloerbedekking, isolatie-materialen, enz.) fijn asbeststof vrijkomen b.v. bij bewerking of slijtage. (zie P no. 116 “Werken met asbest” van de Arbeidsinspectie).”

³⁴⁹ *De Veiligheid*, 1970, nr. 46, p.293.

³⁵⁰ *De Veiligheid*, *Bestrijding asbestgevaar*, maart 1972; publicatie OD 68 Veiligheidsinstituut.

4.11.2.3 Practische maatregelen

Als praktische maatregelen die al genomen konden worden, vermeldde het artikel het vervangen van asbest en asbesthoudende materialen door minder gevaarlijke materialen, omdat er voor vele doeleinden reeds geschikte vervangingsmaterialen beschikbaar waren. Bij de verwerking van asbest en asbesthoudende materialen werd het advies gegeven om dit materiaal nat of vochtig te verwerken ‘zodat het ontstane stof niet rondvliegt.’ Dat was het geval bij ‘de verwijdering van oude isolatie en het aanbrengen van nieuwe op leidingen en apparaten, het zagen en boren van asbestcementplaten en pijpen, snijden en knippen van asbestdoek enz.’ Als de natte verwerking niet mogelijk was werd geadviseerd te voorkomen dat het stof werd ingeademd ‘door de verwerker of door personen in de nabijheid’ door het gebruik van afzuiging of het dragen van maskers. Ook het asbestafval werd niet vergeten: dat moest veilig worden afgevoerd, resp. ongevaarlijk worden gemaakt. Aan het slot van zijn artikel werd opgemerkt dat men uit de adviezen in het artikel niet de indruk mocht krijgen dat:

“(..) asbest één der grootste of zelfs wel de grootste gezondheidsbedreiging van deze tijd vormt. Dat is niet juist. Nodig is de gevaren te leren kennen en de maatregelen te nemen, om deze gevaren tot een zo klein mogelijke omvang terug te dringen, zoals we dit in het verleden reeds hebben gedaan met gevaarlijke zaken als elektriciteit, benzine, aardgas en dergelijke waar vrijwel iedereen nu dagelijks omgaat. Daarom is hier getracht een beknopte, maar zo juist mogelijke voorlichting te geven, zonder enerzijds onnodige paniek te zaaien of anderzijds ontoelaatbare lauwheid in de hand te werken bij het nemen en doorvoeren van de nodige maatregelen. Op het ogenblik wordt op vele plaatsen gewerkt aan de oplossing van deze problemen, voornamelijk door overheid en bedrijfsleven, zowel in Nederland als in het buitenland.”

De tekst van het artikel, zo werd aan het slot vermeld, was samengesteld ‘namens tien commissies die zich met het asbestvraagstuk bezig houden’, waaronder de Arbeidsinspectie, het Veiligheidsinstituut, de Advies-commissie ad hoc van de Nederlandse Vereniging van Veiligheidstechnici (N.V.V.T.) en het G.A.K. afdeling advisering bedrijfsveiligheid.

4.11.2.4 Aanvullende publicaties De Veiligheid en De Ingenieur

Naar aanleiding van het proefschrift van Stumphius verschenen er voorjaar 1970 een aantal asbestpublicaties in de bladen *De Veiligheid* en *De Ingenieur* van Koets, bedrijfsingenieur bij het isolatiebedrijf Hertel,³⁵¹ Lemkowitz (TH Delft),³⁵²

³⁵¹ Koets, *Technische aspecten van het asbestgebruik*, in: *De Veiligheid*, februari 1970.

³⁵² Lemkowitz, *Asbest als gevaarlijke stof*, in: *De Veiligheid*, 1970, 46; *Chemisch Weekblad* 17 april 1970.

Kolff van Oosterwijk, directeur van Hertel,³⁵³ en van Stumphius, die opmerkte dat asbest tot dan toe een uitgesproken industrieel-hygiënisch probleem was geweest, maar dat het zich snel ontwikkelde tot een volksgezondheidsprobleem ‘waarvan de omvang vooralsnog niet valt te overzien.’³⁵⁴ In het artikel van Kolff van Oosterwijk werd melding gemaakt van de aan Stumphius gestelde vraag of verschillende soorten asbest verschillende gevolgen hadden. Stumphius antwoordde daarop:

“De meest gebruikte asbestsoorten, chrysotiel, amosiet en crocidoliet, kunnen als verwekker van asbestosen respectievelijk mesothelioom worden beschouwd.”

Op de vraag aan Stumphius of men gezien de dimensies niet zou verwachten dat chrysotiel gevaarlijker was dan amosiet of crocidoliet antwoordde hij dat elk van de drie soorten asbest in staat was mesothelioom te veroorzaken.

4.11.2.5 Protest Eternit

In 1972 bracht het Veiligheidsinstituut, ter aanvulling op het artikel van Mellenbergh uit 1970, een ‘Lijst Vervangingsmiddelen Asbest, uit. Deze lijst vermeldde het toegepaste asbesthoudende product, het vervangingsmiddel en de fabrikant van het vervangingsmiddel, onderverdeeld in de categorieën thermische isolatie, akoestische isolatie en bouwmaterialen, brandwerende kleding en speciale vervangingsmiddelen. In deze laatste categorie waren voor het eerst ook materialen opgenomen ter vervanging van asbestcement, asbestpapier, asbestvilt, asbestkarton en asbest als versterking voor kunststoffen. De bijgevoegde lijst van fabrikanten van vervangende materialen omvatte 51 fabrikanten. In de kort daarna verschenen ‘1e revisie’ van deze lijst was het aantal van fabrikanten, die vervangingsmaterialen leverden, uitgebreid tot 54. Nr. 52 op de lijst was Eternit B.V. te Amsterdam, leverancier van glaswol als alternatief voor asbesthoudende platen en schalen. De lijst met vervangingsmiddelen voor asbest die Mellenberg (Arbeidsinspectie) publiceerde in het maandblad De Veiligheid van juli/augustus 1972 viel niet in goede aarde bij Eternit. Bij brief van augustus 1972 richtte Van Haagen, directeur van Eternit te Amsterdam, zich rechtstreeks tot Mellenberg:

“Met deze publicatie achten wij de belangen van onze onderneming op ongemotiveerde wijze ernstig geschaad. Met deze lijst immers – en met name met de vermelding van de onder 4) genoemde producten van asbestcement – wekt u de indruk dat deze producten schadelijk voor de gezondheid zijn. Omdat nog nimmer is aangetoond dat de aan de vrije asbestvezel toegeschreven aantastingen van de gezondheid ook door toedoen van asbestcement-

³⁵³ Kolff van Oosterwijk, *Gebruik van asbest*, en: *Toepassing van asbest*, in: *Gezondheidstechniek* 4, 3 april 1970.

³⁵⁴ Stumphius, *Medische consequenties van het contact met asbest*, in: *Gezondheidstechniek* 4, 3 april 1970.

producten kunnen ontstaan, zien wij ons genoodzaakt om ernstig te protesteren tegen de publicatie van de betrokken lijst.”

In de marge van de brief was aangetekend:

“In gesprek met den heer Van Haagen afgehandeld, geen schriftelijke beantwoording meer nodig.”

4.11.2.6 Consumentenvoorlichting

Naar aanleiding van een inlegvel van het blad ‘De Veiligheid’, waarin de veiligheid in de woning werd besproken stelde Taselaar in de vergadering van de Stoflongencommissie van december 1969 de vraag aan de orde of ‘de Stoflongencommissie het Veiligheidsinstituut niet moest verzoeken een stimulans te geven om te waarschuwen tegen het gevaar van asbest in de woning.’ Bedrijven werden wel op dit gevaar gewezen en Taselaar meende dat de consument hierover ook ingelicht zou moeten worden. Volgens Kuiper, de voorzitter van de commissie, zou het verstandig zijn als Het Veiligheidsinstituut de consument rustig zou informeren dat asbest bepaalde nadelen had.

4.11.2.7 Samenvatting

Eind jaren zestig waren er voor een groot aantal asbesttoepassingen asbestvrije alternatieven beschikbaar. De Arbeidsinspectie had uitvoerig onderzoek verricht en erover gepubliceerd. Begin jaren zeventig breidde het aantal alternatieven zich uit. Niettemin werden de alternatieven maar spaarzaam ingevoerd, omdat de overheid geen wettelijke verplichtingen in die richting uitvaardigde en de meeste asbestverwerkende industrieën en bedrijven uit financieel oogpunt of concurrentieoverwegingen weigerden de alternatieven toe te passen. Op het terrein van de asbestcementproducten was de invloed van het Eternitconcern zichtbaar.

4.11.3 Wetgevende maatregelen

4.11.3.1 Inleiding

Het proefschrift van Stumphius (1969) maakte alom grote indruk en kreeg veel belangstelling in de media. Het leidde tot activiteiten bij de vakbeweging, die vanwege het grote kankerrisico van asbest al spoedig op een asbestverbod aandrong. De asbestdiscussie bereikte het parlement, waar de PvdA voor wettelijke maatregelen pleitte. Medio 1971 gaf minister Roolvink van Sociale Zaken en Volksgezondheid de Arbeidsinspectie opdracht om vanwege het mesotheliomrisico een asbestbesluit in het kader van de Silicosewet voor te bereiden.³⁵⁵ Daarmee werd de Stoflongencommissie belast. Deze commissie

³⁵⁵ De sector Volksgezondheid werd als zodanig voor het eerst benoemd in april 1950, toen dr. Muntendam als staatssecretaris van Sociale Zaken belast werd met de portefeuille Volks-

bracht begin 1972 het eerste ontwerp voor het asbestbesluit naar buiten. Uiteindelijk duurde het tot 1 april 1977 voordat het Asbestbesluit op grond van de Silicosewet werd uitgevaardigd.

4.11.3.2 Debat Tweede Kamer Arbeidswet

Tijdens de behandeling van de wijziging van de Arbeidswet op 26 januari 1971 in de Tweede Kamer merkte Barendregt (PvdA) op:

“Mij is ter ore gekomen dat er inderdaad een publicatie van de Arbeidsinspectie op komst is met als titel “Veilig werken met asbest.” Ik wil dat niet meer en niet minder noemen dan: misleiding.³⁵⁶

De heer Kolff van Oosterwijk schrijft vervolgens dat met een maatstaf voor de asbestconcentratie moet worden gewerkt “welke in de praktijk nog een aanvaardbaar risico oplevert.”³⁵⁷ Ik vraag mij af voor wie dat risico moet gelden. Ongetwijfeld zullen niet de werkgevers, maar de werknemers die ermee moeten werken dat risico moeten lopen. Zijn de werknemers bij het onderzoek dat momenteel gaande is betrokken? De heer Kolff van Oosterwijk stelt duidelijk een soort van pappen en nathouden voor. Het is onmogelijk om met drempelwaarden te werken, zoals blijkt uit een passage op blz. G 47 van hetzelfde nummer van ‘De Ingenieur’. (..) Het lijkt mij overduidelijk. Ik vind dan ook dat er op zeer korte termijn maatregelen moeten worden genomen, die leiden tot een verbod van asbesttoepassing. In de meeste gevallen is er vervangend materiaal. Het is goed om daaromtrent een nader overzicht te krijgen in een rapport waarom ik heb gevraagd. Dat materiaal is wel wat duurder dan asbest. Er moet naar die overschakeling toe worden gewerkt, vandaar dat de overheid in dezen enorm belangrijk is. Geen enkele werkgever zal in eentje zeggen: kom, ik stap over op een materiaal dat een 15 à 20 procent duurder is. Hier ligt duidelijk een verantwoordelijkheid voor deze minister. Ik wil de minister nog één vraag stellen: wat vindt de minister ervan als werknemers, en naar ik vernomen heb komt dit zowel in het Rijnmondgebied als elders voor, ook bij de huidige mogelijke veiligheidsmaatregelen op een gegeven moment zeggen: ik verrek het, ik werk niet meer met asbest!”

In zijn antwoord stelde minister Roolvink (ARP) van Sociale Zaken en Volksgezondheid:

gezondheid. Met ingang van 15 maart 1951 was er sprake van het ministerie van Sociale Zaken en Volksgezondheid. Deze combinatie bleef in stand tot 6 juli 1971, waarna de sector Volksgezondheid verplaatst werd naar het ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne.

³⁵⁶ Handelingen Tweede Kamer, Zitting 1970-1971, 44^e vergadering, 26 januari 1971, Wijziging Arbeidswet.

³⁵⁷ Kolff van Oosterwijk, *Gebruik van asbest*, in: De Ingenieur, Gezondheidstechniek 4, 3 april 1970, p.G 37-38, en *Toepassing van asbest*, p.G 43-47.

“De relatie tussen de hoeveelheid ingeademd asbest en het op de lange duur ontstaan van mesotheliom – zij heeft dat een vorm van kanker genoemd; laat ik dat gemakshalve maar overnemen – is onvoldoende bekend om daarop een beleid te baseren. (..) De bewering dat inademing van enkele asbestvezels onherroepelijk na 30 à 40 jaar leidt tot een kwaadaardig aandoening zoals is gezegd, moet ten stelligste worden tegengesproken. Zij heeft hetzelfde karakter als de bewering dat ieder, die ooit eens een paar sigaretten heeft gerookt, onherroepelijk longkanker krijgt. Het tegenspreken van deze uitspraak houdt geen ontkenning in van het gevaar, dat inhaleren van tabaksrook en het inademen van asbest-vezels met zich brengt.”

4.11.3.3 Voorbereiding ontwerp-asbestbesluit

In mei 1971 discussieerde de Stoflongencommissie over de mogelijkheden om op grond van de Silicosewet verdergaande maatregelen te treffen ten aanzien van de gevaren van asbest. Kuiper, de voorzitter van de commissie, gaf aan dat zijn gedachten uitgingen naar een verbod of een vergunningstelsel en vroeg aan de commissieleden om zich af te vragen wat zij principieel wenselijk achtten. Na een discussie in de commissie stelde Kuiper vast dat een algemeen verbod voor het gebruik van asbest ‘volledig onmogelijk’ was maar ook een algemeen vergunningensysteem niet tot de mogelijkheden behoorde, omdat dan voor alle toepassingen aparte vergunningen moesten worden gegeven. Samenvattend gaf Kuiper aan dat hij van mening was dat de commissie moreel verplicht was een wettelijke regeling te maken. Hij kondigde aan dat hij daarover op 19 mei 1971 een persconferentie zou houden. Tijdens de vergadering van de districtshoofden van de Arbeidsinspectie op 14 oktober 1971 maakte Kuiper bekend dat de Stoflongencommissie bezig was met de voorbereiding van een ontwerp-asbestbesluit, dat er nog overleg met het bedrijfsleven zou volgen en dat in verband daarmee een intensieve inspectie in de asbestverwerkende industrie nodig was. Er zouden ongeveer 150 bedrijven bezocht moeten worden.

4.11.3.4 Eerste reacties op ontwerp-asbestbesluit

In de eerste helft van 1972 kwam het eerste ontwerp voor een asbestbesluit tot stand. Daarop ontving de stoflongencommissie verschillende reacties, die de commissie op haar vergadering van december 1972 besprak. De eerste reactie, gedateerd 20 juli 1972, was van Turner Brothers Asbestos Co. Ltd, dat een filiaal in Vlaardingen had. TBA vroeg naar aanleiding van het conceptbesluit wat er verstaan moest worden onder de term ‘niet hecht gebonden asbest’. Het ministerie van Sociale Zaken antwoordde daarop dat men daar onder moest verstaan:

- (a) losse asbest, eventueel gemengd met weinig bindmiddel,
- (b) asbestdoek voor matrassen en
- (c) te verspuiten asbest.

De tweede reactie was de brief van Eternit-directeur Van Haagen van 3 augustus 1972, waarbij hij enkele aantekeningen voegde, die hij eerst in een gesprek met Kuiper van de Arbeidsinspectie wilde toelichten.

“De behoefte aan een onderhoud met u is in de laatste maand zeer toegenomen. In de bepaling van mijn standpunt in deze uitermate gecompliceerde materie ben ik ten volle aangewezen op de zienswijze van medisch specialisten op betrokken vakgebied. Hierbij ben ik mij bewust dat ik als commercieel belanghebbende stellig ook opzettelijk de neiging vertoon de uitspraken van medisch-wetenschappelijke zijde naar een voor mijn onderneming gunstig perspectief te interpreteren. Dit is bijvoorbeeld het geval met de volgende verklaring van Dr H.T. Planteydt:

“De aanwezigheid van asbest in longweefsel is (dan echter) in individuele gevallen alleen een bewijs voor een expositie aan asbest doch vormt geen bewijs voor een causaal verband tussen asbest en het histologisch vastgestelde mesotheliom of longcarcinoom (NTvG 116, nr. 12, 1972, blz. 911).”

Voorts wijs ik u in dit verband op een uiteenzetting van de Leuvense longspecialist prof. A. Gyselen, gedaan op een gastcollege, dit jaar in Leiden en Rotterdam.(..) Aangezien professor Gyselen spreekt van het bestaan van een relatie tussen asbest en het mesotheliom, terwijl dr. Planteydt het bestaan van een bewijs ontkent voor het causaal verband tussen asbest en het mesotheliom, heb ik prof. Gyselen verzocht om een nadere toelichting op de door hem erkende relatie.”³⁵⁸

Twee weken later, zo blijkt uit de handgeschreven aantekening op de brief, vond het door Van Haagen gevraagde gesprek plaats. Van de kant van de vakbonden waren er ook reacties gekomen, zij konden in grote lijnen met het concept instemmen.

4.11.3.5 Reactie van TNO-asbestcommissie, Zielhuis

Via de medisch-adviseur van de Arbeidsinspectie, die lid was van de TNO Asbestcommissie, waren ook de leden van deze commissie in de gelegenheid om commentaar te geven op het concept-asbestbesluit. In oktober 1972 reageerde Zielhuis per brief aan de overige leden van de commissie ‘met enkele opmerkingen’:

- “Waarom worden geen maatregelen voorgeschreven ten aanzien van het mechanisch bewerken (zagen e.d.) van asbestcement-platen en -buizen, ongeacht de samenstelling?

³⁵⁸ Gyselen hield op 6 december 1971 een voordracht bij Eternit België, getiteld: *‘Is het gevaar, verbonden aan het werken met asbest, tevens een bedreiging voor de volksgezondheid?’* Gyselen concludeerde: ‘Het enige daadwerkelijke gevaar zit in het borstvlies- of buikvliesmesotheliom, een ernstige ziekte, waarvan de relatie met zelfs een lichte blootstelling aan asbest niet te ontkennen valt.’

- Toelichting pag.2, ad art. 2: Wat wordt verstaan onder ‘gebonden asbest’ naast ‘niet-gebonden asbest’? Is asbestcement gebonden of niet?
- Het lijkt mij zeer moeilijk over deze technische zaak (de 10% grens) een oordeel uit te doen spreken door de commissie, daar in feite de technische know-how slechts bij één lid berust. Het lijkt mij een te grote verantwoordelijkheid te leggen op ir Kolff van Oosterwijk om hier het verlossende woord binnen de commissie te moeten spreken. Dit heeft niets te maken met integriteit, maar is een puur formele organisatorische kwestie. Wil de commissie dan ook een oordeel uitspreken, dan zal zij zich moeten laten voorlichten door een aantal deskundigen, en niet door medici die in dit geval slechts kunnen naspreken wat technici voorzeggen.”

4.11.3.6 Reactie Verbond Nederlandse Fabrikanten van Asbestcement-waren

Het commentaar van Van Haagen van november 1972, in zijn hoedanigheid van voorzitter van het Verbond van Nederlandse Fabrikanten van Asbestcement-waren, verschilde van zijn commentaar als Eternit-directeur. Van Haagen wees er op dat de bij het Verbond aangesloten bedrijven de grootste verbruikers van asbest in Nederland waren, en dat zij samen ongeveer 60 tot 65% van de totale import aan asbest gebruikten:

“Het spreekt dus wel vanzelf dat wij nauw zijn betrokken bij overheidsmaatregelen op het gebied van het gebruik van asbest, ook al hebben deze maatregelen niet in de eerste plaats betrekking op het vervaardigen en toepassen van asbestcementwaren. Immers iedere maatregel, waarbij gebruik van asbest in verband met de gezondheid aan banden wordt gelegd, heeft in de publiciteit haar repercussies ten aanzien van alle producten, die asbest bevatten, ook op asbestcementwaren, hoewel zeer waarschijnlijk ten onrechte, omdat de gevaren van inademing van asbestcementstof louter op vermoedens berusten(..) Dat bij de verwerking van asbestcementproducten zoveel asbeststof zou kunnen vrijkomen, dat daardoor gevaar voor asbestose zou ontstaan, achten wij niet aannemelijk, temeer omdat vooralsnog niet vaststaat dat de desbetreffende stofdeeltjes uit vrije asbest bestaan. Ten aanzien van een andere ziekte, die in verband wordt gebracht met het inademen van asbeststof, het mesotheliom, zouden wij u er op willen wijzen dat op de in oktober 1972 gehouden conferentie van de International Agency for Research on Cancer over ‘the biological effects of asbestos’ algemeen is aangenomen dat ook voor het krijgen van deze ziekte gedurende lange tijd een zekere dosis (“dose related”) asbeststof moet worden ingeademd. Hoewel sommige onderzoeken doen vermoeden dat crocidoliet voor deze ziekte gevaarlijker zou zijn dan andere asbestsoorten, doen andere onderzoeken dit weer betwifelen. De bovengenoemde conferentie achtte verdere onderzoeken

op dit gebied gewenst alvorens tot definitieve uitspraken te kunnen komen.”³⁵⁹

Van Haagen voegde daaraan toe dat hij van mening was dat P 116 van de Arbeidsinspectie voldoende mogelijkheden bood om op te treden tegen het gevaar van asbest, dat eerst de resultaten van P 116 moesten worden afgewacht en dat het daarom voorbarig was om nu al met een asbestbesluit te komen, terwijl er nog zoveel onzekerheden waren en er nog zoveel onderzocht moest worden. Verder wees hij er op dat één van de bij het Verbond aangesloten fabrikanten, te weten Eternit B.V., ernstige bezwaren had tegen het verbieden van crocidoliet, omdat zij bij de fabricage van buizen dit asbest niet kon missen. Vervolgens citeerde Van Haagen uitvoerig uit de boodschap van Eternit en concludeerde hij dat er nog teveel onbekende factoren waren om reeds een algemene maatregel van bestuur op basis van de Silicosewet, een zogenaamd asbestbesluit, te rechtvaardigen en dat publicatieblad P 116 voldoende mogelijkheden bood om tegen verkeerde toepassingen van asbest op te treden.

4.11.3.7 Commentaar Stoflongencommissie

In de vergadering van de Stoflongencommissie van december 1972 merkte Rooyakkers, de voorzitter van de stoflongencommissie, naar aanleiding van de brief van het Verbond op dat daarin het verschil van instelling van de economisch belanghebbenden en de overheid duidelijk naar voren kwam:

“De groep van economisch belanghebbenden stelt namelijk dat zolang er onzekerheden zijn, de overheid het gebruik van asbest moet blijven toestaan. De overheid denkt hier echter anders over, deze zegt namelijk dat alhoewel er onzekerheden zijn, er toch enige gegevens en aanwijzingen van het gevaar van asbest zijn en derhalve het zekere voor het onzekere wil nemen door asbest te verbieden.”

Met betrekking tot de passage in de brief van het Verbond dat ‘de gevaren van inademing van asbestcementstof op vermoedens berusten’ merkte de voorzitter op dat deze opvatting onjuist was en ‘typisch de stellingname van Eternit weergeeft, waar men zegt dat het onschuldig is.’ Over de stelling van het Verbond dat sommige onderzoeken zouden doen vermoeden dat crocidoliet gevaarlijker was, maar dat andere onderzoeken dit weer betwijfelden, merkte Kuiper op dat er volgens hem nog geen tegenbewijzen waren gevonden, dat allerlei onderzoeken er op wezen dat chrysotiel in enkele gevallen mesothelioom had veroorzaakt maar dat crocidoliet meer gevallen had veroorzaakt en wel met een factor 10. Naar aanleiding van de opmerking van het Verbond dat over de gehele wereld asbestcementbuizen met blauwe asbest werden gemaakt, wees Kuiper er op dat een aantal fabrieken deze producten

³⁵⁹ Brief Verbond van Nederlandse Fabrikanten van Asbestcementwaren van 7 november 1972, aan minister van Sociale Zaken, bijlage II (a) SER-advies inzake een Ontwerp-asbestbesluit d.d. 19 december 1975.

maakte zonder crocidoliet, zoals Turner Asbestoscement Company in Engeland en Johns-Manville in de VS.

4.11.3.8 Reactie Lepoutre

Naar aanleiding van het concept-asbestbesluit wendde Lepoutre, hoofdgeneesheer bij Eternit België, zich in november 1972 tot Kuiper, de medisch adviseur van de Arbeidsinspectie. Lepoutre:

“Teruggekomen van het congres te Lyon over ‘the biological effects of asbestos’ kwam mij het concept-asbestbesluit onder ogen. Na bestudering van dit concept bekruipt mij het gevoel dat voor de inhoud andere uitgangspunten zouden zijn gekozen indien het stuk na het congres te Lyon zou zijn geconcipeerd. Omdat ik dit congres in zijn geheel heb bijgewoond en omdat ik bovendien deel heb uitgemaakt van het werk-comité, dat zich met de samenvatting van de conclusies heeft beziggehouden, zij het mij niet euvel geduid dat ik hieronder mijn argumenten voor deze opvatting geef. Het concept-besluit gaat uit van het verbods-principe, zij het met de mogelijkheid van ontheffing. Dit beginsel sluit aan op de veronderstelling dat voor het ontstaan van mesotheliom zowel als voor longkanker een zeer geringe (onbekende) expositie aan asbest aansprakelijk moet worden gesteld. Een van de meest opmerkelijke conclusies van Lyon, nl. dat alle aan asbest toegeschreven aandoeningen dosis-bepaald zijn, vraagt herziening van deze veronderstelling. In zijn aanvankelijke context immers suggereert zij inderdaad het tegengaan van ook maar de geringste expositie; na Lyon is het evident geworden dat er een grenswaarde voor de expositie bestaat en dat deze met behulp van technische maatregelen kan worden bereikt resp. voorkomen. Dit voert m.i. tot de erkenning dat in plaats van een verbodsbepaling een voorschrift voor de handhaving van de minimaal toelaatbare expositie op zijn plaats is.”

Lepoutre wees aangaande het uitgangspunt van het concept-besluit dat crocidoliet de gevaarlijkste soort asbest was, op de conclusie van het congres in Lyon dat er t.a.v. crocidoliet verder onderzoek nodig was om het verschil tussen de soorten asbest vast te stellen. Het derde punt dat Lepoutre aansneed betrof de vraag welke grondstoffen een bepaald product bevatte. Op grond van de uitkomst van ‘Lyon’ moest volgens Lepoutre aangenomen worden dat een afgewerkt asbestproduct, wanneer de asbestvezels ‘locked in’ zijn – dus gebonden zijn met een ander product – gevaarloos is geworden: ‘Mijn gedachte is dat niet zozeer moet worden gekeken naar de grondstoffen, die het product bevat dan wel naar de stoffen, die uit een bepaald product vrijkomen en in het geval van ‘locked-in’ producten, blijkt dit van geen enkele betekenis te zijn.’ De brief van Lepoutre was voor Rooyakkers, voorzitter van de Stoflongencommissie, aanleiding om Miedema, arts bij de Arbeidsinspectie te Breda, te vragen een concept-antwoord op te stellen. Op basis van dat concept formuleerde Rooyakkers in januari 1973 een antwoord, dat zij aan Miedema voorlegde.

“Hierbij het antwoord op de brief van collega Lepoutre in concept. Het leek mij verstandig bepaalde opmerkingen in het door jou opgestelde concept wat af te zwakken. Dit heeft wat de inhoud betreft tot nog al wat wijzigingen geleid. Gaarne zou ik hierover je mening vernemen.”

Miedema reageerde met:

“(..) Eén ding vind ik jammer. Dat je het Advisory Committee etc. aanhaalt, zonder te vermelden dat Lepoutre daarin zitting heeft gehad en niet-tegenstaande dat een brief heeft geschreven die in tegenspraak is met de in het rapport samengevatte conclusies. Ik had hem dit wel even fijntjes onder zijn neus willen wrijven.”³⁶⁰

In zijn brief aan Lepoutre van 25 januari 1973 schreef de medisch adviseur van de Arbeidsinspectie, Wink, die Kuiper was opgevolgd:

“De beantwoording van uw brief d.d. 27 november 1972 n.a.v. het congres ‘The biological effects of asbestos’ in Lyon is vertraagd als gevolg van het vertrek van collega Kuiper. Zoals u wellicht bekend is, is dr. Kuiper met ingang van 1 november 1972 benoemd tot hoogleraar aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Teneinde uw brief te kunnen beantwoorden heeft overleg plaats gehad met collega Miedema, die zich, hoewel door ziekte verhinderd zelf deel te nemen aan het congres in Lyon, van het aldaar behandelde volledig op de hoogte heeft kunnen stellen. Voorts is gebruik gemaakt van het rapport van het “Advisory Committee on Asbestos Cancers” aan de directeur van het International Agency for Research on Cancer.”

Reagerend op de stelling van Lepoutre dat het congres zou hebben uitgewezen dat alle asbestaandoeningen dosis-bepaald waren wees Wink er op dat in het rapport werd aangenomen dat er bij longcarcinoom een ‘exposure-response relation’ bestond, dat de Arbeidsinspectie t.a.v. asbestose met als complicatie longkanker van soortgelijke relatie uitging, maar dat in het rapport ten aanzien van mesothelioom een dergelijke relatie niet werd genoemd. Nadrukkelijk betwistte Wink de stelling van Lepoutre dat er op het congres zou zijn aangetoond dat er zowel voor longkanker als voor mesothelioom een grenswaarde zou bestaan. Hij voegde daaraan toe dat het rapport niet aangaf beneden welke concentratie er geen verhoogde kans op mesothelioom aanwezig was. Naar aanleiding van de opmerking van Lepoutre over crocidoliet verwees Wink naar de passage in het rapport dat er aanwijzingen waren dat alle commerciële soorten asbest met uitzondering van anthophylliet verantwoordelijk gesteld konden worden voor het ontstaan van mesothelioom en dat er toenemende aanwijzingen waren dat er een belangrijk onderscheid qua risico bestond tussen de verschillende soorten asbest. Hij citeerde het rapport:

³⁶⁰ Brief Miedema 1 februari 1973.

“The risk is greatest with crococolite, less with amosite and apparently less with chrysotile”.

Ook weersprak Wink de opvatting van Lepoutre dat een afgewerkt asbest-product, wanneer de vezels ‘locked in’ zijn, gevaarloos zou zijn geworden.

“Hier kunnen we alle ‘locked in’ asbestvezels niet op een grote hoop gooien, maar is de mate van gevaar afhankelijk van de wijze waarop en de aard van de stof waarmee de asbestvezel is vermengd of gebonden. Bovendien moet het product toch ook nog worden vervaardigd en daar komt zeker losse asbest aan te pas.”

4.11.3.9 Reactie Asbestosis Research Council

In december 1972 maakte Holmes namens de Asbestosis Research Council (ARC) de bezwaren van de ARC tegen het conceptbesluit kenbaar.³⁶¹ De ARC was van mening dat het voorgenomen verbod ongegrond was en er toe zou leiden dat de gemeenschap het gebruik van een aantal waardevolle en essentiële asbesthoudende producten zou worden ontzegd. De ervaring in het Verenigd Koninkrijk zou volgens het ARC hebben aangetoond dat door het gebruik van verbeterde vervaardigings- en toepassingstechnieken het ontstaan en de verspreiding van stof zodanig kon worden beperkt dat de resulterende stofconcentraties internationaal gezien als veilig werden aanvaard:

“Wij menen dat het instellen van dergelijke positieve stofcontroleerende maatregelen een constructiever en selectiever effect hebben dan een absoluut verbod, waarbij tevens van de waardevolle technische eigenschappen van asbest gebruik kan worden gemaakt zonder gevaar voor de gezondheid.”

Ook brak Holmes een lans voor het asbestspuiten dat volgens hem zonder problemen kon worden toegepast:

“Hoewel het wenselijk is voor de spuitoperator tijdens het asbestspuiten een hiertoe geschikt stofmasker te dragen, kan gesteld worden dat ook op een korte afstand van de plaats waar de werkzaamheden worden verricht, de concentratie van asbeststof in de lucht zeer laag is. Dit betekent dat het aanwezig zijn in de naaste omgeving van bedoelde plaats geen gevaar voor de gezondheid inhoudt. De bijgevoegde resultaten van een stofonderzoek gedurende het spuiten van asbest zijn ons inziens voor U in dit verband van belang. Gezien de hierboven omschreven ontwikkelingen van de bevochtigingstechnieken menen wij te mogen stellen dat er in geen geval gronden aanwezig zijn voor het verbieden van asbestspuiten in zijn totaliteit.”

Namens het isolatiebedrijf Hertel sloot Kolff van Oosterwijk zich bij de zienswijze van de ARC aan:

³⁶¹ De brief van de ARC was in het Engels gesteld, maar voorzien van een vertaling, verzorgd door isolatiebedrijf Hertel te Amsterdam.

“Wij namen kennis van het concept Asbestbesluit en hebben naar aanleiding hiervan contact opgenomen met de “Asbestosis Research Council” in Engeland. Door onze vennootschap wordt namelijk zeer nauw samengewerkt met één van de oprichters van deze “Council”: Turner & Newall Ltd. te Manchester, Engeland. Namens de “Asbestosis Research Council” is U een commentaar op het concept Asbestbesluit gezonden, aan de opstelling waarvan door ons bedrijf is medegewerkt (cf. hun schrijven aan U d.d. 20 december 1972). Wij menen dan ook, daar wij ons geheel aansluiten bij datgene wat geschreven is door de “Asbestosis Research Council”, U geen separaat commentaar onzerzijds te behoeven voor te leggen.”

4.11.3.10 Bespreking reacties in Stoflongencommissie

In de vergadering van februari 1973 merkte Rooyakkers op dat de kritiek van de fabrikanten, de kritiek van Eternit en de kritiek die via de medisch adviseur was ontvangen ‘een medisch gehakketak’ was dat het beleid niet zou veranderen. Op de opmerking van Miedema dat hij het terecht vond dat Eternit wilde weten waarop het verbod was gebaseerd antwoordde Rooyakkers dat het er niet om ging dat asbest asbestose veroorzaakte, maar dat het mesotheliom veroorzaakte. Met verwijzing naar de brief van de NVVT vroeg Rooyakkers zich af of het amosiet op dezelfde wijze benaderd moest worden als het crocidoliet, temeer omdat opgemerkt was dat het crocidoliet wel eens door het amosiet vervangen zou kunnen worden. Miedema wees erop dat van alle amfibolen het crocidoliet het meest agressief was en dat amosiet iets minder agressief, maar dat het hem geen haalbare kaart leek om ergens in het rijtje van amfibolen een grens te trekken. Waarop de voorzitter opmerkte dat men zich wel eens zou kunnen gaan afvragen waarom het amosiet niet verboden werd terwijl het bijna net zo agressief was als crocidoliet. Commissielid Mellenbergh reageerde met de opmerking dat volgens Eternit het crocidoliet niet door het amosiet vervangen kon worden voor de productie van buizen vanwege de stugheid van de naaldstructuur van het amosiet. Uit de asbestenquête was volgens hem gebleken dat er praktisch geen crocidoliet meer werd verwerkt, althans voorzover bekend was. Hij vreesde echter dat het amosiet bij het verbod van crocidoliet wel eens in andere toepassingen gebruikt zou kunnen worden, waarop Miedema toezegde in Engeland te zullen navragen of daar de invoer van amosiet was gestegen na het verbod op crocidoliet. Rooyakkers wees er op dat het asbestbesluit zo snel mogelijk rond moest zijn, eerst in ‘eigen huis’, waarmee zij bedoelde dat het concept eerst naar de districtshoofden zou gaan en daarna naar de werkgevers- en werknemersorganisaties. Naar aanleiding van de opmerking van Miedema, dat het asbestbesluit in feite een ‘regelrechte aanval’ was op Eternit omdat Eternit als enige crocidoliet verwerkte, gaf de voorzitter aan dat het asbestbesluit als zodanig niet bedoeld was, maar dat in de praktijk Eternit degene was die blauw asbest verwerkte en dat men door ontheffingen greep kon krijgen op deze industrie.

4.11.3.11 Tweede concept-asbestbesluit

In april 1973 legde de voorzitter van de commissie aan de leden het nieuwe, aangepaste concept-asbestbesluit voor. Artikel 2 van het concept luidde:

“Het is verboden:

- a) crocidoliet dan wel crocidoliethoudende stoffen of producten voorhanden te hebben, te bewerken, te verwerken of te gebruiken;
- b) asbest dan wel asbesthoudende producten te verwerken voor thermische isolatie, acoustische, conserverende of decoratieve doeleinden;
- c) asbest dan wel asbesthoudende materialen te verspuiten.”

Er waren twee alternatieven bijgevoegd, waarvan het eerste en het meest vergaande inhoud dat het verbod op grond van artikel 2, sub b zowel op gebonden als niet gebonden asbest betrekking had. In de toelichting op deze variant werd aangegeven dat daarmee de discussie over het wel of niet gebonden zijn van asbest kon worden vermeden en, omdat er geen MAC-waarde in het geding was, metingen overbodig waren, waardoor de opsporing van overtredingen eenvoudiger werd. De tweede variant zag ook op artikel 2 sub en hield in dat het verwerken etc. van asbest verboden was indien bij deze verwerking een onaanvaardbare concentratie asbest in de lucht zou ontstaan. Onder ‘onaanvaardbaar’ werd verstaan een concentratie van meer dan 2 vezels per cm^3 . Voor de handhaving van dat voorschrift was een meting noodzakelijk. Op de vergadering in april 1973 besprak de commissie het nieuwe voorstel en de alternatieven. Rooyakkers, samen met De Jongh indiener van de alternatieven voor artikel 2, lichtte toe dat in de eerste versie alleen rekening werd gehouden met de arbeider, toegespitst op het voorkomen van asbestose. De tweede versie was gericht op het mesotheliom en de verontreiniging van het milieu. Over het mesotheliom merkte zij op dat geen antwoord te geven was op de vraag ‘hoe laag men dan moest gaan.’ en dat in de MAC-waarde met het ontstaan van mesotheliom geen rekening was gehouden. Als men mesotheliom wilde voorkomen, aldus Rooyakkers, dan moest de concentratie van asbestvezels in de lucht nul zijn, maar als men dat volhield, introduceerde men voor bepaalde toepassingen andere gevaren. Volgens de mening van commissielid Janssen moest de keuze tussen de eerste en de tweede versie bepaald worden door het feit of het om asbestose ging of om mesotheliom. De mogelijkheid van het meten mocht daarbij geen criterium zijn. Rooyakkers wees er op dat het hele veiligheidsbeleid bij asbest gebaseerd was op het voorkómen van asbestose, waarop de voorzitter opmerkte dat men zich in artikel 2, lid 1, a richtte op het mesotheliom en in artikel 2, lid 1, sub b op de asbestose. Rooyakkers reageerde daarop met aan te geven dat de tweede versie eigenlijk een uitwerking was van de voorlaatste versie van het asbestbesluit waarin gesproken werd over ‘niet gebonden asbest’, over welke tekst vragen waren gesteld. Daarop was volgens Rooyakkers toen gezegd dat er dan maar een operationele definitie moest komen. Omdat er voor andere dan genoemde doeleinden de waarde van 2 vezels per cm^3 werd toegestaan, vond zij het redelijk dat ook hier toe te staan. Dat bracht Miedema

tot de uitspraak dat asbestose en mesothelioom niet onder één noemer te brengen waren en dat deze daarom opgesplitst moesten worden. Miedema: het crocidoliet houdt verband met het mesothelioom en met de MAC-waarde voorkomt men asbestose. Uiteindelijk stelde Janssen voor de redactie van de onderdelen b en c van lid 2 van de eerste versie ongewijzigd te laten maar er aan toe te voegen dat het verboden werd andere asbest of asbesthoudende producten te verwerken indien men de onaanvaardbare concentratie van 2 vezels per cm³ te boven zou gaan. Rooyakkers merkte daarbij op dat de MAC-waarde niet vermeld hoefde te worden omdat dat reeds in het Veiligheidsbesluit was bepaald. De commissieleden gingen met het voorstel van Janssen akkoord.

Ook boog de commissie zich over de vraag of amosiet specifiek in het besluit moest worden genoemd. Volgens de voorzitter zag het er niet naar uit dat bij een verbod op crocidoliet het amosiet onmiddellijk in grote hoeveelheden kon worden toegepast. Miedema gaf aan dat hij toch liever wilde spreken over amfibolen waarbij hij een uiteenzetting gaf over de indeling van de asbestsoorten op grond van de minerale structuren. Rooyakkers vroeg zich af wat de consequenties zouden zijn van een verbod op amosiet aangezien het praktisch niet werd toegepast. Op voorstel van de voorzitter gingen de commissieleden ermee akkoord het amosiet niet bij het crocidoliet in artikel 2, a op te nemen.

In het nieuwe concept-asbestbesluit luidde artikel 2:

“Het is verboden:

- a) crocidoliet dan wel crocidoliethoudende stoffen of producten voorhanden te hebben, te bewerken, te verwerken of te gebruiken;
- b) asbest dan wel asbesthoudende producten te verwerken of te bewerken voor thermische isolatie, acoustische, conserverende en decoratieve doeleinden;
- c) asbest dan wel asbesthoudende producten te verwerken of te bewerken voor andere dan onder b genoemde doeleinden, indien hierbij een voor de gezondheid onaanvaardbare concentratie in de lucht optreedt;
- d) asbest dan wel asbesthoudende materialen te verspuiten.”

Artikel 3 voegde daaraan toe dat het districtshoofd van de Arbeidsinspectie ontheffing kon geven van het verbod van ‘artikel 2, eerste lid’. In de bij het conceptbesluit behorende nota van toelichting werd opgemerkt:

“Het is sinds enige jaren bekend, dat contact met asbest kan leiden tot een vroeger vrij zelden geconstateerde afwijking, het mesothelioom, een langzaam en fataal verlopend ziekteproces, waarbij hoofdzakelijk het longvlies en/of het buikvlies worden aangetast. Het is een zelfstandig ziektebeeld, dus geen complicatie van de asbestose. Er is momenteel een intensief onderzoek gaande naar het optreden van deze aandoening en de samenhang ervan met de inademing van asbestvezels.³⁶² In verband met het voorgaande wordt het

³⁶² Om welk mesothelioomonderzoek het handelde, werd niet vermeld.

van belang geacht de stofexpositie te voorkomen of, indien dit niet mogelijk is, deze te beperken tot een grens die bij de huidige stand van de wetenschap ter zake onaanvaardbaar te achten is. Hierbij wordt tevens in ogenschouw genomen welke economische betekenis asbest heeft en welke technische mogelijkheden er bestaan om asbest door minder gevaarlijke materialen te vervangen. (...) Voorts is door de Arbeidsinspectie in 1971 uitgegeven een publicatieblad "Werken met asbest". De in het publicatieblad opgenomen aanbevelingen zijn in hoofdzaak ontleend aan die welke opgesteld zijn door "The Asbestosis Research Council". Deze laatste zijn op hun beurt gebaseerd op de "Asbestos Regulations", die in mei 1970 in Engeland van kracht zijn geworden."

4.11.3.12 Wijziging Silicosewet

Mede met het oog op de voorgenomen wijziging van de Silicosewet, die nodig was om een asbestbesluit op grond van die wet te kunnen nemen, diende de regering in mei 1974 bij de Tweede Kamer een wetsvoorstel tot wijziging van de Silicosewet (Stb.1951,134) en enige andere wetten in. In de toelichting op het voorstel werd aangegeven dat het inademen van fijn asbeststof naast asbestose ook een kwaadaardige aandoening kon veroorzaken van de longvliezen of het buikvlies, genaamd mesotheliom. Voorschriften ter voorkoming en bestrijding van mesotheliom konden aldus de toelichting echter niet op de bestaande Silicosewet worden gebaseerd, waardoor het nodig was een verruiming van de werkingssfeer van de Silicosewet door te voeren. Volgens het voorlopig verslag van de vaste Commissie voor Sociale Zaken van 17 september 1974 (nr. 12 939, nr. 4) stelde de VVD-fractie aan minister Boersma (ARP) de vraag op welke medisch-wetenschappelijke feiten de uitspraak van de minister gedaan in de memorie van toelichting, nl. dat het inademen van fijn asbeststof mesotheliom kon veroorzaken en in sommige gevallen het gevaar van het optreden van deze ziekte zelfs groter was dan het gevaar van asbestose, gebaseerd was. De VVD-fractie vroeg de minister of hij zijn uitspraken kon staven door de uitkomsten van onderzoeken, die in het verleden of recentelijk waren verricht. Volgens de VVD waren nagenoeg alle deskundigen ervan overtuigd waren dat alle asbest-aandoeningen dosis-bepaald waren en dat dat inzicht de regering van Engeland er al jaren geleden toe gebracht had, om in overleg met werkgevers- en werknemersorganisaties regelingen voor te stellen voor de grootst mogelijke hygiëne in de betrokken bedrijven. Als maatstaf gold daarbij dat bij een concentratie van minder dan 2 asbestvezels per cm³ bedrijfs lucht, de zgn. MAC-waarde, geen enkele preventieve maatregel diende te worden genomen. Verder wees de VVD-fractie de minister er op dat ook experts van het Internationale Arbeids Bureau stelden dat het mogelijk was voor asbeststof niveaus vast te stellen beneden welke het risico tot een aanvaardbaar peil kon worden verminderd. Op grond daarvan wilde de VVD-fractie van de minister graag een overzicht ontvangen van de resultaten waartoe de door de Engelse regering genomen maatregelen hadden geleid.

4.11.3.13 Memorie van antwoord

In de memorie van antwoord van december 1974 deelde minister Boersma naar aanleiding van de vragen van de VVD-fractie mee dat in vele publicaties van de laatste tijd het verband tussen mesotheliom en een asbestexpositie was aangetoond. De minister verwees ter adstructie naar een bijgevoegd literatuuroverzicht over het aantal pleura-mesotheliomen en de relatie tot expositie aan asbest.³⁶³ Het overzicht bevatte 15 publicaties inzake mesotheliom over de periode 1964-1972. De publicaties van Wagner c.s. uit 1960 en van Selikoff c.s. uit 1964 en 1965 waren daarin niet opgenomen. Verder wees de minister naar de conclusies van het IARC-congres van oktober 1972 in Lyon, waaruit zou volgen dat alle soorten asbest, met uitzondering van anthophyllet, mesotheliom konden veroorzaken en dat crocidoliet naar verhouding het grootste mesotheliomrisico met zich bracht. Minister Boersma merkte verder op:

“Wat de verdere vragen van de V.V.D.-fractie betreft kan ik antwoorden dat inderdaad kan worden aangenomen, dat alle asbestaandoeningen dosis-bepaald zijn.” [sic]

Over de situatie in Engeland merkte de minister op dat er nog een onderzoek liep naar de vraag of de gehanteerde normen effectief waren qua bestrijding van asbestziekten.

4.11.3.14 Commentaren van Eternit en CVAB

In april 1975, kort voordat het wetsvoorstel in de Tweede Kamer behandeld werd, deelde De Jong, directeur Eternit B.V. te Goor, minister Boersma mee dat hij hem ‘met instemming van de Commissie Voorlichting Asbest Benelux’ met betrekking tot de voorgestelde wijziging van de Silicosewet, op het volgende wilde attenderen:

“De asbestverwerkende industrie in ons land betreurt het in hoge mate dat zij niet in de gelegenheid is gesteld haar standpunt ten aanzien van de voorgestelde wetswijziging tijdig tegenover U bekend te maken. Zij is diensten-gevolge genoodzaakt geweest de leden van de Commissie Sociale Zaken van de Tweede Kamer der Staten-Generaal op korte termijn te verzoeken van medewerking aan de totstandkoming van de betrokken wetswijziging af te zien. Voornoemde Commissie Voorlichting Asbest heeft ter adstructie van dit standpunt aan de leden van de Commissie van Sociale Zaken een samenvatting toegezonden van conclusies, die op grond van internationaal erkende medisch-wetenschappelijk onderzoeken naar de relatie tussen asbest en gezondheid van betekenis zijn. In bijlage dezes mogen wij U een afschrift van deze samenvatting doen toekomen. De Commissie Voorlichting Asbest

³⁶³ Handelingen Tweede Kamer Zitting 1974-1975, 12 939, nr. 5, Wijziging van de Arbeids-wet 1919 c.a., memorie van antwoord 9 december 1974, en 12 939, nr. 6, bijlage van memorie van antwoord: literatuuroverzicht betreffende relatie asbestexpositie en mesotheliom.

Benelux neemt na kennisneming van Uw opvatting (..) het standpunt in dat de in het wetsontwerp voorgestelde verbodsbepalingen onvoldoende zijn gemotiveerd. Met name acht de Commissie voornoemd het betreurenswaardig dat geheel voorbij is gegaan aan de conclusies van het Internationaal Medische Congres, dat in 1972 te Lyon is gehouden en waaraan door ruim 100 medisch-wetenschappelijke onderzoekers uit nagenoeg alle asbest-verwerkende landen is deelgenomen, alsmede aan de besluiten van de Conferentie van de Internationale Arbeidsorganisatie, die in 1974 te Genève heeft plaatsgevonden. Mede op grond hiervan dringen wij er bij U op aan van de doorvoering van het betrokken Wetsontwerp af te zien teneinde in overleg met het betrokken bedrijfsleven en aan de hand van internationaal erkende medisch-wetenschappelijke criteria na te gaan welke wettelijke maatregelen zijn vereist om de verwerking van asbest zonder enig risico voor de gezondheid mogelijk te maken.”

4.11.3.15 Tweede Kamer

Tijdens de beraadslagingen in de Tweede Kamer in mei 1975 lieten de kamerleden Van Zeil (KVP) en Keja (VVD) zich kritisch over het wetsvoorstel Wijziging Arbeidswet 1919 c.a. (12 939). Van Zeil verzocht de minister om de voorgenomen amvb in het kader van de Silicosewet mettertijd aan de kamer voor te leggen. Daarnaast vroeg Van Zeil naar de stand van zaken in het asbestoestudie van Miedema. Keja merkte op dat het door de minister genoemde rapport van het IARC-congres in Lyon naar zijn mening bepaald geen duidelijkheid verschaftte over de relatie asbest-mesothelioom. Keja verwees naar het literatuuroverzicht inzake mesothelioom en de publicatie van Stumphius:

“Inlichtingen die ik hierover heb ingewonnen, stellen dat de overgrote meerderheid van de gevallen zich voordeed bij mensen die jaren achtereen als scheepsisoleerder dag in, dag uit in het asbeststof hebben gewerkt, naar mijn idee nog zonder welke voorzorgsmaatregelen ook.”

Met verwijzing naar de Engelse situatie vroeg Keja de minister waarom er in Nederland niet ook met misbruikwetgeving gewerkt kon worden in plaats van de beoogde verbodswetgeving. In zijn beantwoording deelde de minister mee dat op grond van veel onderzoeken vaststond dat crocidoliet een uitermate gevaarlijke zaak was en dat hij er daarom de voorkeur aan gaf om in dit geval te komen met verbodswetgeving met de mogelijkheid van ontheffing. Minister Boersma reageerde met:

“De heer Hartmeijer (PvdA) heeft gewezen op de verlangens die de Industriebond NVV naar voren heeft gebracht. Ik heb ook een onderhoud gehad met de voorzitter van die bond en zijn deskundige medebestuurder. Het was bijzonder plezierig. Ik vond het in zoverre een ‘witte raaf’ dat het voor het eerst was dat een dergelijk gesprek over deze zaken met vertegenwoordigers van de vakbeweging plaatsvond. (..) Ik wil daarmee onderstrepen hoe belangrijk ik het acht dat aan deze aspecten van het werken van de mens ook van de kant van de werknemersvakbeweging aandacht wordt besteed. (..) De

heer Keja zegt dat de medische wereld eraan twijfelt of er wel een verband is tussen de verschillende zaken. Wanneer er twijfel is vind ik dat op zichzelf al voldoende reden om je af te vragen of nu de wetgever niet moet inspringen. Als ik de talloze onderzoeken zie die zijn gedaan, waarbij in ieder geval vaststaat dat het blauwe asbest, het crocidoliet, een uitermate gevaarlijke zaak is, dan geef ik er in dit geval de voorkeur aan (...) om te komen met een verbodswetgeving met de mogelijkheid tot ontheffing te raken.”

Aan het slot van het debat vroeg en kreeg Keja de toezegging van de minister (‘bij wijze van uitzondering’) dat het komende asbestbesluit in een commissievergadering zou worden behandeld. Het wetsvoorstel werd daarop door de Kamer zonder stemming aangenomen.

4.11.3.16 Adviesaanvraag SER

Op 6 januari 1975 zond minister Boersma van Sociale Zaken aan de Sociaal-Economische Raad (SER) het ontwerp Asbestbesluit en de nota van toelichting toe met het verzoek daarover advies uit te brengen. In de begeleidende brief vermeldde de minister dat het ontwerp beoogde door middel van verboden en beperkingen het vóórkomen van asbestose en mesothelioom zoveel mogelijk terug te dringen en dat het verbod op crocidoliet zo algemeen gesteld was omdat die stof de gevaarlijkste van alle soorten asbest was. Ook merkte hij op dat het voorontwerp van het concept reeds aan de organisaties van werkgevers en werknemers was voorgelegd, dat van werknemerszijde instemming met het ontwerp werd betuigd, maar dat Eternit N.V. te Amsterdam bezwaar had gemaakt tegen het absolute verbod van crocidoliet:

“Aan deze bezwaren, die van economische aard zijn, kan worden tegemoetgekomen door een tijdelijke voorwaardelijke ontheffing van dit verbod op grond van artikel 3, eerste lid van het ontwerp.”

De tekst van het aan de SER toegezonden ontwerp Asbestbesluit stemde op alle essentiële punten overeen met de laatste binnen de Stoflongencommissie vastgestelde ontwerp tekst, met uitzondering van het nieuwe artikel 5, dat bepaalde dat het in artikel 2 sub a vervatte verbod om crocidoliethoudende producten voorhanden te hebben niet gold ten aanzien van producten die vóór de datum van inwerkingtreding van het besluit reeds in gebruik waren genomen. Ook de tekst van de toelichting was grotendeels gelijk, zij het dat de passage in de oorspronkelijke toelichting dat er ‘intensief onderzoek gaande was’ in de toelichting aan de SER was komen te vervallen, en een passage was toegevoegd voor het nieuwe artikel 5.

4.11.3.17 Reacties op adviesaanvraag SER

De adviesaanvraag aan de SER leidde tot een aantal reacties aan de SER van fabrikanten van asbesthoudende producten en materialen in Nederland, België en Engeland. De eerste was afkomstig van Van Haagen namens het Verbond van Nederlandse Fabrikanten van Asbestcement-waren. Van Haagen maakte

bezwaar tegen de formulering dat crocidoliet als gevaarlijkste asbestsoort werd gezien. Van Haagen:

“ .. daar wij weten dat naast een aantal uitspraken van deskundigen, die deze mening inderdaad zijn toegedaan, er een aantal uitspraken juist in de laatste tijd is gedaan, dat veel minder pertinent is.”

Het tweede bezwaar van Van Haagen richtte zich tegen de ruime omschrijving van artikel 2 b waardoor een verbod op alle asbestcementproducten mogelijk zou zijn. Van Haagen eiste dat deze producten nadrukkelijk buiten het verbod zouden blijven. Verder kon Van Haagen zich niet vinden in het feit dat de term ‘niet-gebonden asbest’ in artikel 2 b van de oorspronkelijke tekst van het ontwerp zonder medeweten van het georganiseerde bedrijfsleven was vervangen. Hij maakte ook duidelijk dat de asbestcementindustrie vond dat het uitgangspunt van het ontwerp zou moeten zijn het toestaan van het gebruik van asbest, mits aan bepaalde veiligheidsvoorschriften was voldaan, in plaats van het in het ontwerp gevolgde uitgangspunt, nl. een verbodsregeling met mogelijke uitzonderingen. Tenslotte merkte Van Haagen op dat, nu de maatregel ook economische gevolgen zou hebben, eigenlijk ook de minister van Economische Zaken het ontwerp mede had moeten ondertekenen.

4.11.3.18 Reactie Union Professionnelle des Usines Belges d’Asbeste Ciment

De reactie van de ‘Union Professionnelle des Usines Belges d’Asbeste Ciment’ van april 1975 was grotendeels gelijk aan de reactie van het hiervoor genoemde Nederlandse Verbond. De Union voegde daar nog aan toe:

“Immers de door ons geproduceerde en in Nederland ingevoerde asbestcementproducten zullen bij het verwerken in het algemeen geen hogere asbeststofconcentraties veroorzaken dan de bovengenoemde 2 vezels per cm³ en in de internationale literatuur en ook door de overheden wordt aanvaard, dat deze producten dan bij hun verwerking niet gevaarlijk zijn voor de gezondheid. (..) Per jaar wordt uit België in Nederland voor rond fl. 52.000.000 aan asbestcementproducten ingevoerd. In het economisch verkeer tussen onze beide landen is deze import dus bepaald van enig belang en wij zouden het op prijs stellen wanneer aan deze economische belangen de nodige aandacht zou worden besteed.”

4.11.3.19 Reactie TBA Industrial Products

Het Nederlandse filiaal van TBA Industrial Products, behorende tot het Engelse Turner & Newall-concern, gaf in haar reactie van 11 april 1975 aan de SER aan van mening te zijn dat het uitgangspunt van de Britse ‘Asbestos Regulations’, d.w.z. controle door de aanvaarding van een toegepaste concentratie van asbeststof (2 vezels/ml), te prefereren was boven een combinatie van verboden en beperkingen. TBA vermeldde ook haar eerdere reacties uit 1972 en 1974 en wees er op dat de aanbevelingen van de ‘Asbestosis Research Council’ een belangrijke rol hadden gespeeld bij het opstellen van de publicatie ‘Werken met

Asbest' uit 1971. TBA pleitte er voor dat de SER bij het uitbrengen van haar advies zou letten op de inzichten van de 'Asbestosis Research Council' en vroeg om specifieke vrijstelling voor asbestcementproducten en frictiematerialen.

4.11.3.20 Reactie CVAB

Op 10 juli 1975 reageerde Van Haagen in zijn hoedanigheid van voorzitter van de Commissie Voorlichting Asbest Benelux, met enige kritische beschouwingen op het ontwerp Asbestbesluit:

“De relatie tussen asbest-inhalatie en het optreden van hieraan toegeschreven aandoeningen is al sinds jaar en dag het onderwerp van medisch-wetenschappelijke discussie.”

Met verwijzing naar het asbestcongres in Lyon (1972) en de ILO-conferentie in Genève (1973) stelde Van Haagen dat crocidoliet naar verhouding meer risico opleverde dan de andere asbestsoorten, maar dat zulks de uitspraak van de minister dat crocidoliet uitermate gevaarlijk was niet rechtvaardigde. Hij ging ook in op de 'verschillen in beroeps-risico' waarbij hij opnieuw verwees naar het congres in Lyon en het proefschrift van Stumphius, waaruit volgens Van Haagen gebleken was dat werknemers in de asbestcementindustrie naar verhouding minder risico liepen:

“Wanneer de hier geciteerde uitspraak van de medische deskundigen op de conferentie van Lyon juist is, zal dit ook moeten blijken uit het onderzoek, dat de Hoofdgeneeskundige van de Arbeidsinspectie Dr. Miedema sinds 1969 instelt naar het optreden van afwijkingen, die aan asbest-inhalatie kunnen worden toegeschreven onder de 6.000 werknemers in de asbestindustrie in ons land. Het is opmerkelijk dat de Minister de Kamer de (voorlopige) uitkomsten van dit onderzoek onthoudt. Op een desbetreffend verzoek van de Kamerleden, de heren Keja en Van Zeil verklaart de Minister wel op 15 mei 1975 in de Kamer dat hij “het onderzoek van Dr. Miedema niet uit zijn hoofd kent,” maar hij voegt hieraan niet expliciet toe, dat hij de Kamer hiervan alsnog in kennis zal stellen.”

Ook stelde Van Haagen namens de Commissie Voorlichting Asbest Benelux het voornemen van de minister aan de kaak om een verbodsregeling in te stellen. Van Haagen beriep zich op het feit dat men in Engeland als sinds 1970 met de Asbestos Regulations werkte die een bescherming van de werknemers kenden op basis van de MAC-waarde. Volgens Van Haagen was het volstrekt onduidelijk waarom Nederland als eerste land ter wereld een principiële verbodswetgeving zou moeten invoeren, terwijl daarvoor niet de medisch-wetenschappelijke argumenten werden gegeven:

“Wél stelt de Minister in zijn Memorie van Toelichting op de wijziging van de Silicosewet onder artikel III, onder A:

“In sommige gevallen is het gevaar van het optreden van mesothelioom zelfs groter dan het gevaar van het optreden van asbestose.”

Maar als in het Voorlopig Verslag van de Kamercommissie voor Sociale Zaken aan de Minister wordt verzocht mede te delen, op welke feiten deze verklaring berust gaat de Minister hierop niet in. Op de al eerder genoemde Internationale Medische Conferentie van Lyon in 1972 is verscheidene keren ter sprake gekomen, dat verbanden tussen de arbeid in de asbestindustrie en het ontstaan van de zogenaamde asbestaandoeningen, zijn terug te voeren tot de hygiënische omstandigheden, die zich in het begin van deze eeuw in de industrie hebben voorgedaan. Waar bijvoorbeeld voor het mesotheliom met een incubatieperiode van 40 jaar rekening moet worden gehouden, bestaat het gevaar, dat de betrokken industrie nu verplichtingen worden opgelegd op grond van situaties, die zich in de dertiger jaren en voordien hebben voorgedaan. Naar onze stellige overtuiging is er dan ook alles voor te zeggen dat de industrie wordt verplicht optimale voorzorgsmaatregelen te nemen zodat ieder gezondheidsrisico voor de werknemer praktisch wordt uitgesloten.”

4.11.3.21 Commissie Arbeidswetgeving SER

Naar aanleiding van de reacties van TBA van 11 april 1975 en van de Commissie Voorlichting Asbest Benelux van 10 juli 1975 vroeg de Commissie Arbeidswetgeving van de SER op 20 augustus 1975 de mening van deze organisaties over het door hen genoemde ‘Engelse systeem’ respectievelijk het ontheffingenbeleid van het ontwerp. Daarin vermeldde de SER-Commissie onder meer:

“Allereerst dient er op te worden gewezen dat het ontwerp-Asbestbesluit naar het voorkomt een compromis-karakter heeft. Zou namelijk uitsluitend het gezondheids criterium worden gehanteerd, dan ware wellicht asbest geheel verboden omdat het onvernietigbaar is.”

In haar antwoord daarop stelde TBA dat het Engelse systeem met controlemaatregelen goed functioneerde, dat de stofemissie onder geaccepteerde grenzen bleef en dat het Engelse systeem ongelijke behandeling voorkwam. Met een beroep op het rapport van de ILO-conferentie uit 1973, waarin geen verbodsbepalingen werden voorgesteld, maar wel maatregelen ter bescherming van de werknemers gaf TBA aan dat de doelstelling zou moeten zijn ‘het veilig gebruik van asbest’. Ook verwees de TBA naar de 2 vezel/cm³-norm:

“De Britse maatstaf is dus 100 vezel/jaren per cm³ en bij een blootstelling van minder dan 50 jaar kan men de limiet evenredig verhogen boven toegestane 2 vezels per cm³ zonder een concessie te doen aan de veiligheid.”

Daar voegde TBA afsluitend aan toe dat men aandrang op een openbare hoorzitting waarvoor alle betrokken partijen zouden moeten worden uitgenodigd. Volgens TBA verdiende het aanbeveling om ‘naast een vertegenwoordiger van onze maatschappij de Asbestosis Research Council en de International Asbestos Information Conference uit te nodigen’.

Naar aanleiding van de adviesaanvraag van de minister achtte de Commissie Arbeidswetgeving van de SER het geraden inlichtingen in te winnen bij de Arbeidsinspectie, hetgeen leidde tot twee commentaren van die zijde in mei 1975. In het eerste commentaar lichtte de Directeur-Generaal van de Arbeid toe dat asbestcementproducten vielen onder artikel 2, onder b voor zover zij werden toegepast voor thermische isolatie, dan wel akoestische, conserverende of decoratieve doeleinden. Dat betekende dat deze producten niet onder de in genoemd artikel opgenomen verbodsbepaling vielen indien zij bijvoorbeeld werden toegepast voor dakbedekking of scheidingswanden in stallen. In het tweede commentaar merkte de Directeur-Generaal op dat het feit dat asbestcementproducten en frictiematerialen nuttige materialen waren, naar zijn mening nog niet betekende dat voor deze materialen zonder meer vrijstelling moest worden gegeven.

4.11.3.22 SER-advies

In het advies van de SER meldde de Raad dat hij de adviesaanvraag in handen had gesteld van de Commissie Arbeidswetgeving, dat deze commissie geen eenstemmigheid had kunnen bereiken en dat de Raad in zijn vergadering van 19 december 1975 het ontwerp-advies van de commissie had behandeld en tot een advies was gekomen. Met verwijzing naar de ingediende reacties merkte de Raad op dat hij geen deskundig oordeel kon geven over de verschillende specifiek technische en medische aspecten, waardoor de Raad zich van een oordeel over deze aspecten meende te moeten onthouden en zich te beperken tot de meer algemene gezichtspunten van het besluit. De Raad achtte het, met verwijzing naar Verdrag no. 139 uit 1974, juist dat in het ontwerp werd uitgegaan van verbodsbepalingen, in samenhang met ontheffingsmogelijkheden. Daarbij merkte de Raad op:

“Overigens wil de Raad nog opmerken dat een systeem van zgn. misbruikwetgeving, zoals door een minderheid van de Raad bepleit, principieel uitgaat van het gebruik van asbest e.d. en waardoor de langzamerhand algemeen erkende grote gevaren daarvan, ook in psychologisch opzicht tegenover de betrokken werknemers, worden onderschat, resp. onnodig worden gecontinueerd. Juist vanwege de talrijke ziekte- en sterfgevallen als gevolg van de schadelijke werking van asbest acht de Raad het aan te bevelen dat het beoogde Asbestbesluit zo spoedig mogelijk wordt gerealiseerd, waarbij belanghebbenden echter voldoende gelegenheid dienen te krijgen om over te schakelen op asbestvervangende materialen, resp. te investeren ten aanzien van voorzieningen in het belang van de gezondheid der betreffende werknemers. In dit verband acht hij het van belang dat (..) het besluit in werking zal treden een jaar nadat het in het Staatsblad is geplaatst.”

4.11.3.23 Ministerie van Economische Zaken

Bij de voorbereiding van de amvb over het Asbestbesluit voerde het ministerie van Sociale Zaken overleg met verschillende instanties en personen, en ook met het ministerie van Economische Zaken. Op 7 april 1976 vond er overleg plaats

tussen beide ministeries over het asbestbesluit. Economische Zaken liet weten dat men het besluit als zodanig niet aanvocht, maar dat EZ misbruikwetgeving prefereerde en daarnaast belangstelling had voor het ontheffingenbeleid. Ook wilde men graag betrokken worden bij het overleg met het bedrijfsleven en bij alle ontwerpen met belangrijke economische aspecten. In september 1976 zond EZ aan Sociale Zaken een rapport toe getiteld 'Economische gevolgen van invoering van het Asbestbesluit'. Het EZ-rapport bevatte een uiteenzetting van de economische positie van een aantal asbestverwerkende bedrijven en de gevolgen van het asbestbesluit voor deze bedrijven, waaronder Van Gelder Papier te Wormer, Eternit B.V te Amsterdam en Goor, Nefabas te Oosterhout en Asbestona in Harderwijk. De twee belangrijkste bedrijven waren Van Gelder Papier en Eternit. Over Van Gelder berichtte het rapport dat het bedrijf in 1975 26.000 ton asbest had verwerkt tot asbestvilt en dat voor 1976 een verbruik verwacht werd van 34.000 ton. De Nederlandse afnemers van Van Gelder waren NLF en Balamundi. Bij Eternit werd vermeld:

“Verwerkt worden 10.000 ton asbest tot asbestcementproducten. Productie 75.000 ton eindproduct. Daarnaast wordt 50.000 ton eindproduct geïmporteerd en verhandeld.

Jaaromzet 1975:

Blauwe asbestbevattend	f 43.100.000,--
Geen blauw bevattend	f 49.900.000,--
Exact totaal 1975	f 93.000.000,--
Eigen vermogen 1975	f 41.128.812,--”

4.11.3.24 Stoflongencommissie

De voorzitter van de Stoflongencommissie, Rooyakkers, om advies gevraagd over het Asbestbesluit, reageerde in juli 1976 met een notitie aan de medisch adviseur van de Arbeidsinspectie getiteld 'Schadelijke effecten van asbest op de gezondheid van de mens':

“Gesteld kan worden dat de huidige concentratie asbest waaraan werknemers mogen worden blootgesteld (0,2 vezels per cm³ voor crocidoliet en 2 vezels per cm³ voor andere soorten asbest) meer bescherming bieden dan vroeger gehanteerde waarden. Of een concentratie van 2 vezels per cm³ gedurende 50 jaar echter voldoende laag is om asbestose in alle gevallen te voorkomen is niet met zekerheid bekend. In Engeland is dienaangaande geruime tijd geleden een onderzoek aangevangen. Niet bekend is of er wat betreft de relatie asbest-mesothelioom een zg. no-effect level bestaat, d.w.z. of er een concentratie is aan te geven waaraan werknemers kunnen worden blootgesteld zonder de kans op het optreden van mesothelioom. De vraag is of men ooit over voldoende gegevens zal kunnen beschikken op basis waarvan met zekerheid kan worden geconcludeerd of in de relatie asbest-mesothelioom al dan niet een no-effect level bestaat. Zeker is dat onderzoek naar het al dan niet bestaan van een no-effect level nog vele jaren zal vergen. Gezien de ernst van de aandoeningen welke door asbest kunnen worden teweeggebracht is het uit gezondheidskundig oogpunt onverantwoord om te

wachten met het nemen van afdoende beschermende maatregelen totdat voldoende bekend is omtrent de relatie asbest-mesotheliom. Het voorkomen van iedere expositie aan asbest tijdens de arbeid wordt dan ook gezien als de enige afdoende maatregel om de werknemers te beschermen tegen de mogelijke gevolgen van blootstelling aan asbest. Slechts middels een verbod op de toepassing van asbest zal uitsluiting van iedere expositie aan asbest zijn te realiseren. Een ander argument om te komen tot het verbod tot toepassing van asbest is het feit dat asbest bijna onvergankelijk is. Dit betekent dat het eenmaal geïmporteerde asbest aanwezig blijft waar dan ook. Uit bij de toepassing gebonden asbest zullen op den duur weer vrije asbestvezels loslaten en zich verspreiden met opnieuw expositie aan asbest bijv. bij de sloop, na bespuiten van muren van de werkruimten met asbesthoudend materiaal, in garage bij werkzaamheden aan de remvoering. Gezien de ernst van de door asbest veroorzaakte aandoeningen en de persistentie van het eenmaal aanwezige asbest wordt een verbod op de toepassing van asbest zeker in de gevallen waar asbest kan worden vervangen door materialen die niet of minder schadelijk zijn, uit gezondheidkundig oogpunt noodzakelijk geacht.”

In november 1976 zond de medisch adviseur een notitie aan het ministerie van Sociale Zaken. Verwijzend naar de nota van Rooyakkers merkte hij inzake asbestose op dat bij het laatste onderzoek van Miedema onder 17.000 werknemers in 200 bedrijven 2.000 werknemers tot de ‘population at risk’ behoorden, in welke groep 77 gevallen van asbestose waren gevonden. In het kader van de asbestgerelateerde longkanker meldde hij dat bij werknemers blootgesteld aan asbest de ziekte 10 x zo vaak voorkwam in vergelijking met de groep die niet was blootgesteld. Bij de ziekte mesotheliom werd vermeld dat vanaf 1969 de mesotheliomgevallen werden geregistreerd in een zgn. mesotheliomregister dat was ingesteld op initiatief van de TNO-studiecommissie Asbestexpositie, waarin ook de Arbeidsinspectie zitting had. In de periode 1969-1974 waren er 250 gevallen in dit register opgenomen. De medisch adviseur schatte dat er zich per jaar 100 mesotheliomgevallen voordeden, waarbij in 70% van de gevallen een duidelijke beroepsmatige expositie de oorzaak was. De ‘population at risk’ was moeilijk te schatten, een ruime schatting kwam uit op 20.000 werknemers. Daaraan voegde hij toe:

“Het aantal gevallen dat in de laatste jaren is gevonden is niet aan de huidige werksituatie te correleren, maar aan die van enkele tientallen jaren geleden. Het effect van genomen en te nemen maatregelen kan ook pas op de lange duur blijken.” ³⁶⁴

³⁶⁴ Brief van Medisch Adviseur aan mr. Tinga van 3 november 1976, met als bijlage de notitie van Rooyakkers-Beemster van juli 1976.

4.11.3.25 Ontwerp-asbestbesluit 1976

Op 7 december 1976 zond minister Boersma aan de vaste Commissie voor Sociale Zaken het ontwerp-Asbestbesluit met de nota van toelichting toe. In de aanhef hiervan werd vermeld:

“Overwegende, dat het gewenst is regelen te stellen ter voorkoming van asbestose en mesotheliom.”

De indeling van dit ontwerp week op een aantal punten af van het voorstel waarover de SER een jaar eerder positief advies had uitgebracht. Het ‘oude’ artikel 2, dat de kern van het voorstel uitmaakte en bestond uit vier onderdelen, was in het nieuwe voorstel opgesplitst en per onderdeel verdeeld over de artikelen 2 t/m 5. Het oude artikel 2 sub a bepaalde dat het verboden was ‘crocidioliet dan wel crocidoliethoudende stoffen of producten voorhanden te hebben, te verwerken, te bewerken of te gebruiken’. De inhoud van het nieuwe artikel 2 was daaraan bijna gelijk, luidende:

“Het is verboden crocidoliet dan wel crocidoliethoudende stoffen of producten ten verkoop voorhanden te hebben, te bewerken of te verwerken.”

De bepaling van artikel 2, sub b uit het oude ontwerp kwam nagenoeg letterlijk als artikel 4 terug in het nieuwe voorstel. In de toelichting bij dit artikel was echter een belangrijke aanvulling en beperking aangebracht:

“Het ligt in de bedoeling dit artikel in fasen in werking te doen treden.”

De bepaling van het ‘oude’ artikel 2, sub c was in het nieuwe voorstel opgenomen in artikel 5, waarbij een essentiële wijziging was ingevoerd ten aanzien van de mate van blootstelling die nog acceptabel werd geacht:

“Bij de bewerking of verwerking van asbest dan wel asbesthoudende stoffen of producten dient de concentratie van asbeststof in de lucht van de werkruimte zo laag mogelijk te worden gehouden. Deze concentratie mag in geen geval hoger zijn dan 2 vezels per cm³.”

Het oude artikel 2, sub d, dat een verbod bevatte op het verspuiten van asbesthoudende stoffen of producten, kwam in ongewijzigde vorm terug in het nieuwe artikel 3. In het nieuwe voorstel werd, in artikel 7, lid 1 bepaald dat het districts-hoofd, indien zich bijzondere omstandigheden voor zouden doen, bevoegd was voorwaardelijk of onvoorwaardelijk voor bepaalde of onbepaalde tijd ontheffing te verlenen van de artikelen 2, 3 en 4. Het nieuwe artikel 8 bepaalde dienaangaande dat een dergelijke ontheffing niet verleend kon worden zonder dat eerst de nog in te stellen adviescommissie zijn mening daarover had gegeven.

In het algemene deel van de Nota van Toelichting merkte minister Boersma met betrekking tot mesotheliom op dat het een langzaam en fataal verlopend ziekteproces was en dat het een zelfstandig ziektebeeld was en dus geen complicatie van asbestose:

“In verband met het voorgaande wordt het van belang geacht de stof-expositie te voorkomen of, indien dit niet mogelijk is, deze te beperken tot een grens die bij de huidige stand van de wetenschap ter zake niet onaanvaardbaar wordt geacht. Hierbij wordt rekening gehouden met de economische betekenis welke asbest heeft en de mogelijkheden die bestaan om asbest door minder gevaarlijk materiaal te vervangen.”

In de artikelsgewijze toelichting werd inzake artikel 5, dat voorschreef dat de concentratie van asbeststof zo laag mogelijk moest worden gehouden en niet hoger mocht zijn dan 2 vezels per cm³, opgemerkt dat met de term ‘zo laag mogelijk’ bedoeld werd ‘zo laag als binnen het technisch mogelijke economisch aanvaardbaar’ was. Wat onder de termen ‘technisch mogelijk’ en ‘economisch aanvaardbaar’ verstaan werd, vermeldde de toelichting niet. Over de grens van 2 vezels per cm³, gesteld aan de hoeveelheid asbeststof in de lucht van de werkruimte, die in geen geval overschreden mocht worden, merkte de minister op dat deze norm ook in vele andere West-Europese landen werd gehanteerd. In de toelichting bij artikel 10, handelende over de datum van inwerkingtreding van het Asbestbesluit, merkte de minister op dat het hem niet gewenst leek het besluit onmiddellijk in werking te doen treden, aangezien vele bedrijven, waarin met asbest werd gewerkt, moesten omschakelen op andere materialen:

“Er wordt aan gedacht om het besluit met uitzondering van artikel 4 in werking te doen treden een jaar nadat het in het Staatsblad is geplaatst. Wat de inwerkingtreding van artikel 4 betreft moge het volgende worden opgemerkt. Gestreefd wordt uiteraard naar een zo snel mogelijke invoering van de verbodsbepalingen. De in dit artikel vermelde doeleinden bestrijken ieder voor zich een aantal toepassingsgebieden, waarvan de gezondheidskundige, sociaal-economische en technische aspecten moeten worden onderzocht. Er zal echter niet gewacht worden tot over het gehele terrein van artikel 4 voldoende inzicht is verkregen. Doch telkens wanneer de toepassingen binnen een der onderdelen a t/m d van artikel 4 voldoende zijn bestudeerd, zal na overleg met de werkgevers- en werknemersorganisaties, worden overgegaan tot het in werking doen treden van dat onderdeel.”

4.11.3.26 Commissiebehandeling Tweede Kamer

In december 1976 behandelde de vaste Kamercommissie voor Sociale Zaken in een mondeling overleg met minister Boersma het ontwerp-asbestbesluit en de bijbehorende nota van toelichting. Bij de algemene toelichting merkte de PvdA-fractie op dat de fractie al 5 à 6 jaar geleden gepleit had voor een verweringsverbod met ontheffingen:

“De vraag die zich nu echter voordoet, is of het concept-Asbestbesluit wel ver genoeg gaat. Met name het proefschrift van dr. Stumphius en recente wetenschappelijke publicaties hebben de leden van de PvdA-fractie gesterkt in de gedachte dat een totaal verbod er liever vandaag dan morgen zou moeten komen. Zij erkenden echter dat in de huidige situatie niet te ontkomen valt aan het verlenen van ontheffingen.

Ook constateerde de PvdA-woordvoerder dat in het concept-besluit en de nota van toelichting de nadruk lag op crocidoliet en het gevaar van asbestose. De PvdA vroeg zich af of die nadruk wel zo gelukkig was aangezien zeer kleine hoeveelheden asbest, die geen asbestose tot gevolg hadden, wel mesotheliom konden veroorzaken. De KVP-fractie, mede namens de ARP en CHU-fractie, herinnerde aan de eerdere uitspraken van CHU-kamerlid Tilanus, die er op gewezen had dat moderne, zeer strenge veiligheidsmaatregelen het mogelijk maakten om met asbest veilig te werken. De KVP-fractie had waardering voor het feit dat in de nota van toelichting ook aandacht besteed werd aan de economische aspecten van het asbestprobleem, al moest natuurlijk het belang van de gezondheid van werknemers en omwonenden duidelijk voorop staan. De minister constateerde dat ook het betoog van de PvdA-fractie niet uitgemond was in een pleidooi voor een absoluut verbod. 'Als men absolute waarde toekent aan het vermijden van ieder gevaar, dan zou men die conclusie inderdaad moeten trekken.' Volgens de minister was het concept-besluit het resultaat van een evenwichtige afweging van belangen waarbij het belang van de volksgezondheid voorop had gestaan. Vergeleken met andere West-Europese landen bevatte het concept-besluit volgens de minister zeer strenge bepalingen.

Met betrekking tot de toepassing van crocidoliet voor waterleidingbuizen merkte minister Boersma op dat er gezocht werd naar een acceptabel vervangend middel en dat bij het verlenen van ontheffingen van het crocidolietverbod van artikel 2 rekening zou worden gehouden met de aanwezigheid van acceptabele alternatieven.³⁶⁵ Sprekend over de medische aspecten merkte de minister nog op dat door de aard van de asbestziekten het periodieke geneeskundig onderzoek slechts betrekkelijke waarde had. 'Op het moment van de diagnose is immers geen effectieve therapie meer mogelijk.' Bij de bespreking van artikel 5 wees de PvdA-fractie er op dat de allerkleinste vezels niet konden worden waargenomen bij het gebruik van een gewone microscoop, terwijl mesotheliom juist wel door deze kleine deeltjes veroorzaakt werd. Men vroeg zich daarom af of de maximale concentratie van 2 vezels per cm³ niet te hoog was. Ook wilde men weten waarom de MAC-waarde niet werd genoemd. Verder werd de vraag gesteld op grond van welke wetenschappelijke publicaties gekozen was voor de grenswaarde van 2 vezels per cm³. De KVP-fractie vroeg in dat verband om een nadere toelichting bij de formulering over de concentratie van asbeststof die zo laag moest zijn als binnen het technisch mogelijke economisch aanvaardbaar was. De minister antwoordde daarop dat artikel 5 inhield dat de concentratie van

³⁶⁵ In 1955 omvatte het hoofdwatervleidingnet 35.000 km aan leidingen, waarvan 10.000 km (29%) bestond uit asbestcementbuizen. In 1971 bestond het leidingnet voor 46 procent uit asbestcementbuizen en voor 54 procent uit niet-asbesthoudende buizen, met name betonbuizen. In 1972 wees dr. Kuiper van de Arbeidsinspectie er op dat in Engeland en de VS er asbestcementbuizen zonder crocidoliet in de handel waren. In juni 1977 verklaarde Van der Rest, directeur van Eternit België, tegenover de Simpsoncommissie dat Eternit in de asbestcementbuizen, die het bedrijf naar Engeland exporteerde, geen crocidoliet gebruikte.

asbeststof zo laag mogelijk moest worden gehouden en dat een concentratie van twee vezels per cm³ het absolute maximum was. Was een lagere concentratie mogelijk dan moest die gerealiseerd worden. Medisch adviseur Wink voegde daaraan toe dat op grond van Engels onderzoek kon worden aangenomen dat bij een langdurige blootstelling aan een concentratie van twee vezels per cm³ geen asbestose zou ontstaan.³⁶⁶ Voor mesotheliom was volgens Wink geen grenswaarde bekend. Bij het ontheffingsmogelijkheden krachtens artikel 7 merkten de leden van de PvdA-fractie op dat zij daartegen grote bezwaren hadden, omdat het artikel de mogelijkheid open liet dat onvoorwaardelijk en voor onbepaalde tijd ontheffing zou worden verleend. De minister antwoordde daarop dat de uitvoering van het ontheffingsbeleid in handen zou liggen van de districts-hoofden die steeds in een concreet geval een bepaalde beslissing zouden moeten nemen, waarbij alle omstandigheden zouden meetellen. Over de dubbel-gefaseerde invoering van het besluit geregeld in artikel 10 vroeg de PPR-fractie zich af of die invoering, inclusief artikel 4, niet veel te lang zou gaan duren. Daarop antwoordde de minister dat hij hoopte dat het besluit op korte termijn in het Staatsblad gepubliceerd zou kunnen worden, dat bedrijven één jaar de tijd kregen om in te spelen op de nieuwe stringente voorwaarden en dat er verder naar gestreefd werd 'naar een zo spoedig mogelijke invoering van de verbodsbepalingen van artikel 4.'

4.11.3.27 Contact Eternit/minister Boersma

In november 1976 stuurden president-directeur Goedman en technisch-directeur De Jong van Eternit Goor een telegram aan minister Boersma:

"In verband met de recente ontwikkeling rond het vraagstuk asbest en gezondheid verzoeken wij u dringend om een persoonlijk onderhoud zowel met betrekking tot de toepassing van crocidoliet als het een dezer dagen verzonden rapport van de Industriebonden NVV en NKV. Over de hygiënische toestand binnen ons bedrijf zouden wij u gaarne van de relevante feiten in kennis stellen."

Omdat de Eternit-directie in januari 1977 nog niets vernomen van minister Boersma had vernomen, wendde de directie zich per brief tot de minister:

"Met deze brief nu mogen wij ons verzoek om een onderhoud met u herhalen. Aangezien de continuïteit van ons productiebedrijf in Nederland in het geding is, mede afhankelijk van een te nemen beslissing over een belangrijke investering, zouden wij het zeer op prijs stellen indien het onderhoud met u op korte termijn doorgang zou kunnen vinden."

Dat leidde er toe dat de minister de Eternit-directie verzocht om een afspraak met hem te maken. Ter voorbereiding op dat gesprek, dat op 26 januari 1977

³⁶⁶ Onderzoek van Peto (1976) had inmiddels aangetoond dat langdurige blootstelling onder de 2v/cm³-grens bij 5 tot 10 procent van de werknemers tot asbestose leidde.

plaatsvond, voorzag Wink, de medisch adviseur van de Arbeidsinspectie, de minister van een notitie. Wink formuleerde een aantal gegevens over Eternit in relatie tot het aanstaande Asbestbesluit. Over de voorgenomen investering van Eternit, die mogelijk getroffen zou worden door het crocidolietverbod, wees Wink op de ontheffingsmogelijkheden in het besluit en het daarvoor benodigde advies van de nog in te stellen adviescommissie. In plaats van die commissie zou volgens Wink voorlopig de bestaande Asbestcommissie kunnen optreden: 'U zou kunnen toezeggen dat de aanvraag van Eternit met voorrang zal worden behandeld en dat er naar gestreefd wordt om de adviescommissie op de kortst mogelijke termijn in te stellen'. Over het rapport van de industriebonden merkte Wink op dat de minister in antwoord op kamervragen daarover had gesteld dat '(a) uit het rapport niet te beoordelen is of de gesignaleerde situatie een dusdanige concentratie van asbeststof veroorzaakt dat er gevaar voor de gezondheid bestaat, (b) de algemene situatie in het bedrijf niet onbevredigend is, en (c) er bij de werknemers in de loop der jaren geen gevallen van asbestose of mesotheliom zijn geconstateerd.' Wink voegde bij punt (a) toe dat de 28 door de industriebonden gewraakte punten kritisch werden gezien en dat voor verbetering vatbaar waren het lossen van papierzakken en juteballen, de afvalverwerking en de bedrijfsdiscipline bij onderhoudswerk.

4.11.3.28 Contact betonwarenindustrie/minister Boersma

In maart 1977 wendden ook de Producenten van Betonleidingssystemen V.P.B., die concurreerden met Eternit, zich tot minister Boersma:

"Uit bijgaande bericht in Tubantia van 19 februari 1977 maken wij op, dat Eternit Goor rekent op langdurige ontheffing van uw besluit om de verwerking van blauwe asbestvezels te verbieden. Dit met het oog op een miljoeneninvestering in een buizenmachine. In dit verband zijn wij zo vrij de volgende punten onder uw aandacht te brengen:

- 1) een onderzoek door het bureau Krekel, van de Woerd en Wouterse op initiatief van de Nehem en de branche betonnen buizen heeft uitgewezen dat er twee jaar geleden reeds een overcapaciteit in deze branche aanwezig was van ca. 50 procent. Gezien de noodzakelijke investeringen in moderne buizenmachines is dit percentage inmiddels sterk gestegen.
- 2) als Eternit ten koste van het milieu in staat zou worden gesteld de bestaande overcapaciteit te vergroten, dan zou dit de werkgelegenheid in circa 18 fabrieken van betonnen buizen aanzienlijk verkleinen.

Wij vertrouwen dat u het bovenstaande in uw overwegingen wilt betrekken. Desgewenst zal een delegatie uit onze vereniging u gaarne nader inlichten."³⁶⁷

³⁶⁷ Brief van Vereniging van Producenten van Betonleidingsystemen V.P.B van 25 maart 1977.

De VPB had minder succes bij de minister Boersma dan Eternit. De reactie van de minister was voor de VPB teleurstellend en toen de VPB opnieuw de minister benaderde deelde de minister de VPB mee dat hij aan zijn eerste brief niets had toe te voegen, dat hij niet bereid was een delegatie van de VPB te ontvangen en dat de VPB haar stelling dat de bedrijfstak van de betonbuizenfabricage met grote moeilijkheden kampte maar moest onderbouwen met nadere schriftelijke informatie.³⁶⁸

4.11.3.29 Asbestbesluit april 1977

De tekst van het Asbestbesluit van 1 april 1977 (Stb. 1977, 269) tot vaststelling van een algemene maatregel van bestuur ter uitvoering van de Silicosewet (Stb. 1951, 134) – ‘overwegende, dat het gewenst is regelen te stellen ter voorkoming van asbestose en mesothelioom’ – week alleen in artikel 5 af van de tekst van het concept-asbestbesluit zoals de minister dat in december 1976 aan de vaste Kamercommissie voor Sociale Zaken had voorgelegd. De afwijking hield in dat de oorspronkelijke formulering van de toegestane stofconcentratie van 2 vezels per cm³ in het nieuwe artikel 5, lid 2 vervangen was door ‘een waarde overeenkomende met de in het derde lid omschreven MAC-waarde’, terwijl in het derde lid over de MAC-waarde werd gezegd dat deze twee vezels/ml lucht bedroeg en bepaald werd met behulp van de phasecontrast-microscop. Daaraan was toegevoegd dat als asbestvezel werd beschouwd een deeltje met een lengte groter dan 5 micron en een lengte-diameterverhouding van minstens 3:1. Ook de nota van toelichting was nagenoeg onveranderd gebleven, met uitzondering van de toelichting bij artikel 5. Daarin was toegevoegd:

“De MAC-waarde heeft betrekking op de preventie van asbestose.”

Artikel 10 van het Asbestbesluit bepaalde dat het besluit op een nader te bepalen tijdstip in werking zou treden, waarbij dat tijdstip voor verschillende artikelen of onderdelen daarvan verschillend kon worden gesteld. In de toelichting merkte minister Boersma op dat hij eraan dacht om het besluit, met uitzondering van artikel 4, in werking te doen treden een jaar nadat het in het Staatsblad was geplaatst.

4.11.3.30 Samenvatting

Afgezien van het voorlichtingsblad P 116 uit 1971 was het Asbestbesluit 1977 de eerste algemene maatregel van bestuur krachtens de Silicosewet 1951. Aanleiding voor deze amvb was het proefschrift van Stumphius in 1969 en het door hem geconstateerde mesothelioomrisico.

De vakbeweging liet al in een vroeg stadium weten in grote lijnen met het eerste concept-asbestbesluit te kunnen instemmen, terwijl er van de kant van de nationale en internationale asbestindustrie vooral afwijzende reacties kwamen.

³⁶⁸ Brief Minister van Sociale Zaken van 7 november 1977 aan V.P.B.

Hetzelfde beeld was te zien bij het tweede ontwerp. Kern van de kritiek was de stelling dat er geen valide argumenten waren om het gebruik van asbest te beperken. Naar aanleiding van de adviesaanvraag aan de SER reageerden opnieuw de voornaamste asbestverwerkende industrieën uit binnen- en buitenland en de aan hen gelieerde organisaties. Na het SER-advies voerde het ministerie van Sociale Zaken overleg met het ministerie van Economische Zaken en de Stoflongencommissie en diende de regering de ontwerp-amvb in bij de Vaste Commissie van de Tweede Kamer voor Sociale Zaken. Belangrijke aspecten in die fase waren het contact tussen het ministerie van Sociale Zaken en Eternit, en het belang dat de minister hechtte aan de economische betekenis van asbest. De aanhef van het Asbestbesluit stelde dat het gewenst was om regels te stellen ter voorkoming van asbestose en mesotheliom, maar omdat de MAC-waarde in het besluit alleen betrekking had op het asbestoserisico, bevatte het besluit geen specifieke regels ter voorkoming van mesotheliom.

4.12 Vakbeweging

4.12.1 Proefschrift Stumphius, stakingen

De belangstelling van de Nederlandse vakbeweging van de asbestproblematiek werd vooral gewekt door het proefschrift van Stumphius 'Asbest in een bedrijfsbevolking' uit 1969. Het proefschrift maakte niet alleen indruk door het bewijs van het gevaar van asbest op de werkvloer, maar ook door de waarschuwing dat de sterk toenemende hoeveelheden asbest een 'reëel gevaar voor de menselijk samenleving in de toekomst' vormden. Het proefschrift kreeg direct de nodige aandacht in de media. Dat leidde er toe dat de vakbeweging werk van ging maken van de asbestkwestie en de overheid serieus na begon te denken over maatregelen tegen het asbestgebruik.³⁶⁹ Dat de boodschap van Stumphius snel op de werkvloer doordrong bleek toen kort na het verschijnen van het proefschrift op 12 maart 1969 op de scheepswerf Gusto te Schiedam een spontane staking uitbrak wegens het spuiten met blauw asbest door het isolatiebedrijf Hertel aan boord van het schip de Free Enterprise IV. Volgens het rapport van de Arbeidsinspectie hierover zou de aanleiding zijn geweest een artikel in het Algemeen Dagblad van 28 februari 1969 over het proefschrift van Stumphius.³⁷⁰ Een soortgelijke actie deed zich voor bij de papierfabriek van Van Gelder te Wormer waar asbestpapier voor Linoleum Krommenie werd gemaakt. In maart 1969 merkte De Valk van de Arbeidsinspectie op dat arbeiders bij Van Gelder de dag tevoren geweigerd hadden het laatste schip met asbest te lossen

³⁶⁹ Volkskrant 1 maart 1969: *Arbeidsinspectie speurt naar asbest in longen*; Volkskrant 2 maart 1969: *Conclusie proefschrift: asbest oorzaak kanker*; PZC 12 maart 1969: *Gevolg proefschrift Dr. J. Stumphius, Asbest-onderzoek van arbeidsinspectie bij ruim 3000 werknemers*; Trouw 9 april 1969: *Stroom van reacties op proefschrift dr. J. Stumphius: Medisch onderzoek bij duizenden arbeiders van asbest-industrieën*.

³⁷⁰ Arends, technisch hoofdamtenaar 1^e klasse bijzonder diensten Arbeidsinspectie 12 maart 1969: *Rapport over asbestspuiten a/b 'Free Enterprise' bij werf Gusto*; zie 4.10.1.7.

vanwege recente publicaties over het gevaar van asbest in de pers.³⁷¹ In juli 1969 stuurde De Bois, 1^e Hoofdgeneeskundige van de Arbeidsinspectie in Amsterdam, een brief aan de Medisch Adviseur van de Arbeidsinspectie over de moeilijke vragen die hij van arbeiders uit de asbestindustrie kreeg:

“Tot heden ben ik er blijkbaar in geslaagd bij werknemers en werkgevers een zeker vertrouwen te handhaven en geen onrust te zaaien. De laatste maanden worden de vragen steeds moeilijker te beantwoorden en beter doordacht gesteld. Men wil nu ook zo langzamerhand weten wat er gedaan wordt wanneer er een beginnende asbestose is opgetreden, en hoever de Arbeidsinspectie het laat komen alvorens te waarschuwen. Het is u wellicht beter bekend dan mij wat er voor ontwikkelingen gaande zijn om erger te voorkomen.(..) Wel heb ik bij herhaling kunnen constateren dat men geneigd is het de Arbeidsinspectie in casu de dokter zwaar aan te rekenen als er niet tijdig door deze dienst op enigerlei wijze wordt ingegrepen. Vaker hoorde ik reeds verwijten als dat wij slechts de schijn geven iets te doen maar dat het in feite hierop neerkomt dat wij onder onze ogen zich een asbestose laten ontwikkelen.”³⁷²

4.12.2 De Metaalkoerier: ‘Verbod op asbest’

In april 1970 besteedde het blad De Metaalkoerier van het NVV uitgebreid aandacht aan asbest en asbestziekten omdat bij het Rotterdamse filiaal van het asbestisolatiebedrijf De Boer in één jaar tijd bij drie werknemers asbestose was vastgesteld. Directeur de Boer van het isolatiebedrijf, merkte hierover op:

“Doktoren, die met al die asbestbezwaren komen opdraven maken zich druk omdat ze uiteindelijk ook moeten eten. Asbestose-lijdens wrakken? Misschien als de mensen van de ziekte wet bij hen op bezoek komen. Je hoeft mij de arbeiders niet te leren kennen.”

Onder de kop ‘Verbod’ vatte De Metaalkoerier haar commentaar samen:

“In de asbestverwerkende industrie zijn geen speciale veiligheidsvoorschriften.
De productie en de verwerking van asbest nemen enorm toe.
De houding van de werkgevers in de bedrijfsraad isolatie is tot nu toe bijzonder laks.
De relatie tussen asbest en een vorm van kanker is aangetoond.
Voor het ontstaan van deze ziekte is geen beroepscontact met asbest nodig.
Tot nu toe heeft de overheid geen blijk gegeven de gevaren van asbest voor de volksgezondheid te onderkennen.
Vervanging van asbest is volgens al oudere technische gegevens in 75 percent van de toepassingen mogelijk.

³⁷¹ Brief De Valk Arbeidsinspectie aan Medisch Adviseur 31 maart 1969.

³⁷² Brief De Bois Arbeidsinspectie aan Medisch Adviseur 14 juli 1969.

Voor ons is er maar één conclusie: er moet een verbod komen op de verwerking van asbest. Aan de volksvertegenwoordiging de taak om de overheid hiervan te overtuigen.”³⁷³

Naar aanleiding van ditt artikel in De Metaalkoerier diende PvdA-Tweede Kamerlid Barendregt schriftelijke vragen in bij de regering.³⁷⁴ Op de vraag van Barendregt of de Arbeidsinspectie voldoende toegerust was om de problemen met het werken met asbest te onderkennen en op te lossen antwoordde de minister Roolvink dat de Arbeidsinspectie medewerking kreeg van de ‘Studiecommissie Asbestexpositie van de Gezondheidsorganisatie T.N.O.’ en dat een oplossing slechts verkregen kon worden indien het bedrijfsleven i.c. werkgevers en werknemers hieraan meewerkten.

4.12.3 GAK-brochure ‘Gevaren van Asbest’

In september 1971 werd de Algemene Nederlandse Metaalbedrijfsbond N.V.V. door directeur Wentholt van het G.A.K. in Amsterdam samen met een achttal andere organisaties en instanties uitgenodigd voor een overleg over de asbestproblematiek. Tijdens de bespreking in oktober 1971 bracht Binnerts namens de Metaalbedrijfsbond naar voren dat het bevorderen van de veiligheid van haar leden tot de taak van de bond behoorde en dat ook bij de bond de publicatie van Stumphius verontrusting had gewekt. Er was volgens Binnerts sprake van een internationaal probleem dat niet alleen de arbeidsbescherming maar ook de volksgezondheid raakte. De Metaalbedrijfsbond had zich daarom tot het Internationaal Vakverbond gewend om te horen hoe dit probleem in andere landen werd aangepakt. Ook had de bond de vraag opgeworpen of men niet binnen het kader van de Silicosewet tot een verbod op de verwerking van asbest kon komen. Persoonlijk was Binnerts van mening dat het niet mogelijk was om veilig met asbest te werken. Hij had er begrip voor dat een verbod op asbest een bijzonder ingrijpende aangelegenheid zou zijn, maar het zoeken naar vervangingsmiddelen zou volgens hem daardoor sterk gestimuleerd worden. De deelnemers aan de bijeenkomst spraken af dat er in een kleine commissie, waarvan ook de Metaalbedrijfsbond deel uitmaakte, een folder zou worden ontworpen met een populaire versie van Publicatieblad P116 van de Arbeidsinspectie. Dat resulteerde in de door het GAK in 1971 uitgegeven brochure ‘Gevaren van Asbest.’

4.12.4 CAO Isolatiebedrijf

Bij de onderhandelingen over de CAO voor het isolatiebedrijf diende Maters van de Industriebond NVV in maart 1972 bij de werkgevers een aantal

³⁷³ In 1971 meldde de Arbeidsinspectie dat er bij De Boer nog één asbestoseslachtoffer was vastgesteld.

³⁷⁴ Aanhangsel verslag Handelingen Tweede Kamer, zitting 1969-1970, nr. 1089, Vragen van mejuffrouw Barendregt (P.v.d.A) i.v.m. gevallen van asbestose in een asbestverwerkend bedrijf, 15 april 1970; Antwoord van minister Roolvink van Sociale Zaken en Volksgezondheid, 12 mei 1970.

voorstellen in met betrekking tot ‘de bestrijding van het asbest-gevaar.’³⁷⁵ Na opgemerkt te hebben dat het steeds duidelijker werd dat er ernstige risico’s voor de gezondheid verbonden waren aan de verwerking en het gebruik van asbest en asbesthoudende materialen, stelde de Industriebond NVV voor:

“Asbest en asbesthoudende materialen dienen vervangen te worden door minder gevaarlijke, waar dit nu reeds of in de toekomst mogelijk is. Voor vele isolatiedoeleinden zijn reeds geschikte vervangingsmaterialen beschikbaar. Zolang nog met asbest gewerkt zal worden zullen de onderstaande veiligheidsmaatregelen strikt in acht genomen moeten worden.”

In de brief van 27 juni 1972 van Maters aan de districtshoofden kwamen de GAK-brochure en de CAO voor het isolatiebedrijf aan de orde:

“Een aantal uwer is het bekend dat wij in het verleden (Metaalbedrijfsbond) nogal wat aandacht hebben besteed aan het vraagstuk van het be- en verwerken van asbest. Bij het totstandkomen van de cao voor het isolatiebedrijf is onzerzijds de eis gesteld dat hierin opgenomen dienden te worden bepaalde voorschriften voor het werken met asbest. Dat is nu geschied. We hebben weliswaar niet voor 100% onze zin gekregen, doch in deze materie belangrijke vorderingen gemaakt. Gelijktijdig is nu een brochure voor het GAK verschenen over het werken met asbest. Wij zenden u bijgaand de Cao-Isolatiebedrijf toe. Tevens ontvangt u bijgaand de hiervoren genoemde brochure. Ofschoon wij ons in beginsel voornamelijk met het isolatiebedrijf hebben bezig gehouden, willen wij u er op wijzen dat asbest in meerdere branches, bedrijfstakken en ondernemingen be- en verwerkt wordt. Het is beslist noodzakelijk dat zolang er geen algemeen verbod voor de verwerking van asbest bestaat, in de desbetreffende ondernemingen de grootste zorgvuldigheid in acht wordt genomen indien met asbest wordt gewerkt. Dit geldt uiteraard ook voor het verladen op schepen, transport etc.”

4.12.5 Klacht Industriebonden NVV en NKV bij minister Boersma

In december 1974 stuurde districtbestuurder De Bruyn van de Industriebond NVV, mede namens zijn collega’s van de Industriebonden NKV en CNV, een brief op poten aan de minister Boersma (ARP) van Sociale Zaken over het asbestgebruik:

“Met ontsteltenis hebben wij kennis genomen van het feit dat er nog steeds asbestproducten worden verwerkt op naar onze mening volstrekt onaanvaardbare wijze. Dit ondanks het feit dat er sinds 1970, waarin het probleem asbestverwerking in de Tweede Kamer aan de orde kwam, veel publiciteit over genoemd onderwerp is geweest. (..) Onze vraag aan u is een onderzoek te verrichten naar de omvang van het gesignaleerde probleem bij deze onderneming en zonodig maatregelen te treffen. Verder vragen wij u een

³⁷⁵ Brief Industriebond N.V.V. van 23 maart 1972 aan werkgevers in kader CAO-isolatiebedrijf.

geneeskundig onderzoek te bevorderen van al de werknemers of contactpersonen welke in de afgelopen jaren betrokken waren bij het verwerken van deze platen. (...) Het bedrijf bleek niet in staat te zijn in te gaan op ons verzoek de werkzaamheden te staken totdat is vastgesteld dat een en ander schadelijk is voor de werknemers en de omgeving. Wij vertrouwen er op dat u bereid is op korte termijn aandacht aan onze vragen te schenken.”

4.12.6 Wereldconferentie IMB Oslo 1976

De toespraak van Stumphius, gehouden op de IMB-conferentie in augustus 1976 in Oslo, leidde tot een artikel in het blad *Cobouw* onder de titel ‘Asbest zal nog vele slachtoffers eisen’:

“Naast de 125 inwoners van Walcheren genoemd door dr. J. Stumphius in Oslo, zullen er tussen nu en het jaar 2000 nog eens minimaal circa 2400 Nederlanders sterven aan mesotheliom. Ook in het merendeel, 72 procent, van deze gevallen zal komen vast te staan, dat de ziekte, een ongeneeslijke vorm van longkanker, veroorzaakt is door het inademen van asbestvezels. Dit blijkt uit gegevens van de patholoog-anatoom dr. H.T. Planteydt die als lid van de begeleidingscommissie asbest van TNO een kaartstelsel heeft aangelegd van mesotheliom-patiënten. Dr. Planteydt is er zeker van dat per jaar honderd Nederlanders aan deze ‘beroepsziekte’ overlijden en misschien wel meer.”³⁷⁶

De Industriebond NKV reageerde op het optreden van dr. Stumphius in Oslo met een artikel in de *Industrie Revu* onder de kop ‘Overheid en werkgevers nalatig.’

“Wat Arbeidsinspectie en werkgevers al vele jarenlang wisten wordt nu ineens gebracht ‘als het grote nieuws’: in Nederland wordt nog op vele plaatsen op een onverantwoorde manier gewerkt met asbest. De Industriebond NKV en een van zijn voorgangers ‘St. Eloy’ hebben al meerdere malen gewezen op de grote gevaren die de werknemers werkzaam in vooral isolatiebedrijven en scheepswerven met be- en verwerking van asbest lopen.”³⁷⁷

De Industriebond NKV wees er op dat al begin jaren zestig een verband gelegd was tussen asbest en mesotheliom en dat er al jaren voldoende aanwijzingen waren van de kwalijke gevolgen van asbest, maar dat minister nu pas na al die jaren een asbestbesluit zou gaan afkondigen. Dat ‘men’ jarenlang terzake niet had ingegrepen noemde de Industriebond NKV een ‘grove nalatigheid.’

³⁷⁶ *Cobouw* 24 augustus 1976; *Asbest zal nog vele slachtoffers eisen*.

³⁷⁷ *Industrie Revu* 3 september 1976: *Overheid en werkgevers nalatig, Schadelijke gevolgen van asbest allang bekend*.

4.12.7 Asbestpakkingen sociale werkplaats Walcheren

In september 1976 protesteerden de Zeeuwse Industriebonden NVV en NKV bij de directie van de scheepswerf De Schelde in Vlissingen tegen het uitbesteden van werk aan de sociale werkplaats Walcheren, waar bij het maken van pakkingen voor De Schelde asbest werd gebruikt. Volgens het ANP-persbericht van 14 september 1976 had de directie besloten om niet langer deze pakkingen voor De Schelde te maken. Vermeld werd dat het handelde om asbestpakkingen die in de werkplaats werden versneden. Volgens directeur De Lange van de sociale werkplaats liepen de werkers totaal geen gevaar omdat er veiligheidsmaatregelen waren getroffen en er bij het snijden bijna geen asbestvezels vrijkwamen. Het afstoten van het werk betekende volgens de directie voor het bedrijf een inkomensverlies van f. 30.000,--, maar om elke irritatie op de werkplaats te vermijden had men toch besloten het werk te stoppen. Het persbericht voegde daaraan toe dat volgens directeur De Lange tientallen bedrijven stonden te trappelen om het werk van de sociale werkplaats over te nemen.

4.12.8 Eerste Eternitrapport

In september 1976 richtte districtsbestuurder De Bruyn van de Industriebond NVV in Hengelo zich tot de Adviescommissie Veiligheid, Gezondheid, Milieu en Ruimtelijke Ordening van het Bondsbestuur van het NVV:

“Wij zijn met ons kader van Eternit Goor weer eens bezig om onveilige werksituaties op te sporen. Ons uitgangspunt voor een en ander is dat de ruwe, voornamelijk blauwe asbest schadelijk is voor de gezondheid doordat het asbestose en mesotheliom kan veroorzaken. Tevens dat het tevens geldt voor het gereed product wanneer het wordt bewerkt, getransporteerd en/of aan slijtage onderhevig is. Er is ons uit berichten gebleken dat de directie het laatste gevaar pertinent ontkent en stelt dat door de binding met cement de gevaren van asbest zijn verdwenen.”

De Bruyn legde de Adviescommissie aansluitend enkele vragen voor over de kwestie asbest-asbestcement en voegde eraan toe dat het door hem geschetste probleem niet alleen de fabriek raakte:

“Immers wanneer de buizen per vrachtwagen worden vervoerd waaien er grote wolken stof uit in de open lucht. Verder is het bijvoorbeeld zo dat van afgekeurde en/of gebroken producten een soort puin wordt gemaakt wat soms voor wegverharding wordt gebruikt!”

Twee maanden later hadden de Industriebonden van NVV en NKV hun onderzoek bij Eternit afgerond en een rapport opgesteld. De bonden nodigden hun leden bij Eternit Goor uit voor een ledenvergadering, waarop het rapport aan de leden zou worden uitgereikt en overlegd zou worden over mogelijke verdere activiteiten. Bovendien had Stumphius zich bereid verklaard om een toelichting te geven op de asbestproblematiek. Het van 19 november 1976 daterende rapport droeg als titel ‘1^e Rapport van onderzoek naar de gevaren van het

werken met asbest bij Eternit te Goor'. In de inleiding van het rapport stelden de industriebonden dat zij voor hun onderzoek als uitgangspunt genomen hadden dat zowel de grondstof asbest als het gereed product in de vorm van asbest-cementproducten gevaar opleverde voor de mensen, die er mee werkten of voor het milieu. De onderzoekers, die zich baseerden op vele gesprekken met werknemers van Eternit, hadden de uitkomsten onderverdeeld in 28 werksituaties in het bedrijf die volgens hen gevaarlijk waren. Het rapport bevatte geen conclusies omdat het vooral bedoeld was om de reacties van de mensen bij Eternit te horen, maar ook van de gemeente Goor, Eternit en de Arbeidsinspectie. Daarna zou een tweede rapport opgesteld zou kunnen worden. De Bruyn stuurde mede namens het NKV het rapport van de bonden aan de Arbeidsinspectie in Deventer toe:

“Uit bijgaand rapport blijkt dat wij ons bezig hebben gehouden met het werken met asbest bij Eternit in Goor. De resultaten van dit onderzoek brachten ons tot de uitspraak dat wij geschokt waren over de omvang van het aantal gevaarlijke situaties. Immers wij moesten ons beperken tot de voor iedereen zichtbare feiten. Wij vrezen dat een intensief onderzoek naar niet zichtbare gevaarlijke activiteiten nog veel meer aan het licht zal brengen. Onze geschoktheid is mede te wijten aan het feit dat de in het rapport vermelde situaties al sinds vele jaren bestaan en niet een toevallige momentopname zijn. Daarbij willen wij niet nalaten onze ernstige teleurstelling uit te spreken over het functioneren van uw dienst. Wij zijn nl. van mening dat bij een regelmatige en intensieve controle u al veel eerder de thans in het rapport vermelde situaties had aangetroffen. Onze indruk is dat bij uw dienst het accent teveel valt op het begeleiden van bedrijven in plaats van controle op onjuistheden. Een en ander is door ons in juni 1975 al gesteld toen uw heer Mackelenbergh [sic] zijn visie op het werk der Arbeidsinspectie bij ons, vakbondsbestuurders in Overijssel, introduceerde.”

Aan het slot van het rapport spraken de opstellers de hoop uit dat het rapport zou bijdragen aan verbetering van de arbeidsomstandigheden, die volgens hen dringend nodig was. De directie van Eternit reageerde binnen enkele dagen uitvoerig op het rapport:

“Wij constateren dat vele situaties die in het rapport worden genoemd inderdaad voorkomen, maar moeten daarbij echter opmerken dat dit niet betekent dat genoemde situaties alle in strijd zijn met de voorschriften zoals die nu gegeven zijn in Publicatieblad P 116 ‘Werken met Asbest’ van de Arbeidsinspectie.”

Citerend uit P116 voegde de directie daaraan toe dat ‘bij geen enkel medisch onderzoek één van de aan asbest gerelateerde ziekten was geconstateerd bij werknemers en gepensioneerden.’ In haar reactie op de 28 afzonderlijke punten van het rapport erkende de directie echter dat bij verschillende punten de kritiek geheel of gedeeltelijk terecht was. Verbeteringen werden toegezegd of waren al onderweg. Het rapport van de industriebonden trok veel aandacht in de media. De Jong van Eternit liet weten dat de directie een aantal van de kritiekpunten

van de bonden deelde, maar voegde daar direct aan toe dat het ‘zwartboek’ onnodig onrust had veroorzaakt, die voorkomen had kunnen worden als de bonden de directie om informatie hadden gevraagd. Hij benadrukte ook dat bij Eternit sinds 1936 geen ziektegevallen door asbest waren gevonden. Door de PvdA-fractie in de Tweede Kamer werden er schriftelijke vragen aan de regering gesteld, maar in zijn antwoord liet minister Boersma weten dat er geen reden was voor een diepgaand onderzoek naar de arbeidsomstandigheden bij Eternit. In de *Tubantia* van 3 december 1976 sloeg Eternit een andere toon aan. Het rapport van de bonden werd neergezet als ‘een zogenaamd onderzoek’ waaraan geen deskundigen te pas gekomen waren. Directeur De Jong:

“Het komt er op neer dat enkele leden van de industriebonden NVV en NKV aan de schrijvers van het rapport gegevens brachten zonder één enkele technische meting of wat dan ook, van situaties die zij bedenkelijk vonden. In vele gevallen betrof het hier handelingen bij onderhoud, smering of reiniging van apparaten of installaties waarbij de man in kwestie korte of kortere tijd is blootgesteld aan asbeststof, doch in de meeste gevallen slechts aan asbestcementstof.”

Ook stuurde Eternit een brief met bijlagen aan haar afnemers en vaste klanten, waarin Eternit haar standpunt over asbest en asbestcement uit de doeken deed:

“Hoewel wij de toenemende bezorgdheid in ons land voor het gebruik van ziekteverwekkende stoffen en materialen begrijpelijk en noodzakelijk achten, nemen wij nadrukkelijk stelling tegen de overdrijving, waarmee de opvattingen hierover worden geuit. Wij kunnen ons niet aan de indruk onttrekken dat hierbij in veel gevallen sprake is van paniekzaaijerij en dat deze het gevolg is van onbekendheid met de werkelijke feiten. Ten opzichte van asbest kan niet worden ontkend dat het inademen van losse asbestdeeltjes in dichte concentraties gedurende vele jaren achtereenvolgende aanleiding kan geven tot ernstige aandoeningen. Deze relatie is evenwel niet onverbiddelijk; de aandoeningen treden verhoudingsgewijs zelden op. In asbestcementproducten zijn de asbestvezels gebonden aan cement. Alleen wanneer deze producten mechanisch bewerkt worden, zou de mogelijkheid kunnen bestaan dat losse asbestvezels vrijkomen. Hoewel hiernaar internationaal onderzoeken worden verricht, is nog steeds niet bekend in welke concentraties de losse asbeststof vrijkomt. Niettemin adviseren wij onze afnemers voor de mechanische bewerking van asbestcement gebruik te maken van stofzuiginstallaties, zodat elk mogelijk risico voor de gezondheid voorkomen kan worden.”³⁷⁸

Eternit-directeur Goedman voegde eraan toe dat er vanaf de oprichting van het bedrijf te Goor in 1936 onder de vele honderden werknemers en onder de gepensioneerden nog nooit een ziektegeval was geconstateerd, dat aan de

³⁷⁸ Brief met bijlagen van Eternit B.V. december 1976.

inademing van losse asbestvezels kon worden geweten.³⁷⁹ ‘Op maandag 22 november jl. heeft minister Boersma dit in een vraaggesprek voor de televisie bevestigd’, aldus Goodman.³⁸⁰

4.12.9 Industriebond NVV: verbod asbestgebruik

‘Industriebond NVV wil verbod asbest’ luidde de kop van het artikel in De Volkskrant op 15 april 1977. De Industriebond pleitte voor het verbod omdat volgens de bond de risico’s van het werken met asbest enorm waren. Het kort tevoren gepubliceerde Asbestbesluit ging naar de mening van de bond niet ver genoeg omdat de daarin opgenomen grenswaarden internationaal werden aangevochten. Op 16 februari 1977 had het Nieuwsblad van het Zuiden gemeld dat recent Engels onderzoek, uitgevoerd aan de universiteit van Oxford, had aangetoond dat de norm van 2 vezels per cm³ niet deugde omdat bij die norm ‘het risico van werknemers om door het inademen van asbestvezels ernstige longaandoeningen op te lopen veel hoger lag dan in 1968 bij het opstellen van een eerste asbestvoorschrift in Engeland was aangenomen.’ Het Nieuwsblad voegde daar aan toe:

“De limietvaststelling in 1968 kwam tot stand na onderzoek van één groep asbestwerkers, waarvan in dat jaar 3 procent aan asbestose leed. In 1972 was dat percentage echter al opgelopen tot bijna 10 procent. Veel verontwaardiging wekte het advies van een Engelse regeringscommissie om de limiet voorlopig op 2 vezels per cm³ te houden. In Amerika wordt momenteel voorgesteld de MAC-waarde terug te brengen tot 0,1 vezel per cm³. De Engelse vakbonden bepleiten een limiet van 0,2. Van industriële zijde wordt echter gezegd met dergelijke limieten niet te kunnen werken. Op het ministerie van Sociale Zaken wees men er op dat met de in het asbestbesluit opgenomen MAC-waarde het laatste woord nog niet gesproken is. In de toekomst zullen zeker andere regelingen getroffen gaan worden.”³⁸¹

³⁷⁹ Miedema van de Arbeidsinspectie berichtte Eternit op 19 december 1977 over de resultaten van het periodiek röntgenonderzoek van de ‘werknemers’ van Eternit. In september 1978 bevestigde Miedema aan Wink, de medisch adviseur van de Arbeidsinspectie, dat ‘bedrijfsverlaters’ van Eternit niet gevolgd werden en dat het onderzoek (dat alleen gericht was op het voorkomen van asbestose) dat Eternit door het CBvK liet verrichten een onvolledig inzicht gaf in de mogelijke nadelige effecten van de arbeidsomstandigheden bij Eternit.

³⁸⁰ Miedema meldde in 1972 in zijn verslag van het asbestoseonderzoek (1968-1972) over 4 gevallen van asbestose in de asbestcementsector: ‘De aangegeven 4 gevallen werden uitsluitend gevonden in één asbestcement fabricerend bedrijf, waar 129 röntgenfoto’s werden gemaakt en 108 werknemers werden geëxamineerd.’

³⁸¹ Nieuwsblad van het Zuiden, 16 februari 1977: *Invoering asbestbesluit laat lang op zich wachten, Engels onderzoek vecht norm aan.*

4.12.10 TNO-asbestdag oktober 1977

Naar aanleiding van de TNO-Asbestdag van 20 oktober 1977 publiceerde de Vakbondskrant FNV een artikel onder de kop ‘Asbest snel het bedrijf uit’. Het blad citeerde de toespraak van FNV-secretaris De Bruin op de Asbestdag:

“Voor de bestrijding van schadelijke stoffen kunnen economische argumenten alleen maar ondergeschikt zijn. Ten aanzien van voor werknemers gevaarlijke productieprocessen, ten aanzien van het verwerken en verhandelen van gevaarlijke stoffen, zal een voortdurend afwegingsproces moeten plaats vinden, waarbij het welzijn van de mens centraal staat. Economische argumenten kunnen alleen maar een rol spelen in verband met de maatschappelijke kosten, niet in verband met de ondernemingskosten.”

Volgens de vakbondskrant had De Bruin aangegeven dat het FNV van mening was dat de toepassing van kankerverwekkende asbest zo snel mogelijk gestaakt moest worden. De overgangstermijn in het Asbestbesluit was in de ogen van het FNV veel te lang en de ontheffingsmogelijkheden voor de ondernemers veel te royaal. Ook maakte het FNV bezwaar tegen de ‘eenzijdige’ visie in de toelichting bij het besluit dat sprak van ‘binnen het technisch mogelijke economisch aanvaardbaar’ zijn. De Bruin daarover:

“Mag ik simpel geredeneerd even zeggen dat mijn keuze duidelijk is als het gaat om 6.000 arbeidsplaatsen of de vroege dood voor de werknemers?”

De Bruin, zo berichtte de Volkskrant in oktober 1977, ging ook in op de ontheffingsmogelijkheden die het besluit kende en de rol van de vakbond in de commissie belast met de advisering over ontheffingen. De Bruin, aldus de Volkskrant, kondigde aan dat de FNV bij elke ontheffing die in de commissie ter sprake zou komen zou nagaan of volstaan kon worden met de adviserende rol die de FNV in de commissie was toebedeeld. Hij voegde eraan toe dat de FNV desnoods stakingen zou uitroepen als in de komende overgangsperiode het economische belang de gezondheid van de werknemers zou gaan verdringen:

“We zullen moeten redeneren vanuit de denkrichting waarin de mens centraal staat. Het komt mij voor dat de keuze voorspelbaar is als het gaat tussen werkloosheid en een zekere vroegtijdige dood.”

4.12.11 Samenvatting

Het proefschrift van Stumphius (1969) stimuleerde de aandacht voor de vakbeweging voor het asbestprobleem. In 1970 vorderde het NVV voor het eerst een verbod op het gebruik van asbest. In 1972 eiste de vakbond in de CAO-onderhandelingen voor de isolatiebranche het gebruik van vervangingsmiddelen en de toepassing van veiligheidsmaatregelen. Daarnaast bracht de vakbeweging naar voren dat zij de zorg voor de veiligheid van de werknemers tot haar taak rekende. Belangrijke stappen voor de vakbonden waren het asbestrapport van de Industriebonden NVV en NKV in september 1976 bij het bedrijf Eternit in Goor en de kritiek op de werkwijze van de Arbeidsinspectie. In het kader van de

voorbereiding van het Asbestbesluit pleitte de vakbeweging voor vérgaande maatregelen tegen het gebruik van asbest, maar daarbij had de vakbeweging weinig succes. Ook de eisen die de vakbeweging naar voren bracht op de TNO-asbestdag van oktober 1977 vonden geen gehoor bij de overheid en de industrie.

4.13 Asbestslachtoffers

4.13.1 Omvang

Het derde grote asbestoseonderzoek van de Arbeidsinspectie, dat van 1968 tot 1972 onder leiding van Miedema plaatsvond onder de werknemers van 130 asbestverwerkende bedrijven, leverde in totaal 70 gevallen van asbestose op. In enkele gevallen was er tegelijk sprake van longkanker.³⁸² Tijdens het vierjarig onderzoek werden enkele gevallen van mesothelioom gevonden, maar in het eindverslag werden deze niet genoemd. Over de periode 1958-1965 vermeldde de statistiek der doodsoorzaken van het CBS 592 overleden mannen in de categorie kwaadaardige nieuwvormingen van peritoneum en pleura.³⁸³ Over de periode 1969-1977 waren de sterftegegevens t.g.v. asbestose:

1969	1
1970	3
1971	1
1972	1
1973	4
1974	2
1975	4
1976	4
1977	4

De sterftegegevens t.g.v. longvlieskanker (pleuramesothelioom) waren over dezelfde periode:

	mannen	vrouwen
1969	65	21
1970	52	14
1971	64	17
1972	66	14
1973	67	19

³⁸² Miedema, *Verslag asbestose-onderzoek 1972*; ook: *Population at risk en arbeidshygiënisch beleid*, in: T.soc. Geneesk. 1973, nr. 51, p.438-443.

³⁸³ Swuste c.s. 1988, p.46.

1974	78	18
1975	67	9
1976	81	15
1977	96	24 ³⁸⁴

Het eerste jaarverslag van het door dr. Planteydt beheerde mesotheliroom-register over 1969 bevatte 38 mesotheliroommeldingen. In de periode 1969-1977 liep het aantal mesotheliomen aangemeld bij het mesotheliroomregister uiteen van 27 tot 51 gevallen per jaar.

4.13.2 Eerste verzet

De eerste vorm van georganiseerd verzet vanuit de bevolking tegen asbest en asbestafval was waarschijnlijk het Centraal Actiecomité Twente, CAT, opgericht begin 1973 op de Technische Hogeschool Twente (THT). Op 27 maart 1973 overhandigde het CAT wethouder Ensink van het Twentse Borne een stapel handtekeningen namens omwonenden van de Eternit-stortplaats aan de Oude Deldernerstraat te Borne. In de petitie werd gevraagd om sluiting van de stortplaats. Het dagblad Tubantia berichtte dat studenten van de THT in een huisaanhuus verspreide folder schreven dat volgens de hinderwetvergunning het afval op de stortplaats, een voormalig kleigat, afgedekt moest worden en dat het verstuiven ervan moest worden voorkomen. Ook werd in de folder gewezen op de 'kankerverwekkende eigenschappen' van het Eternitafval. Volgens het CAT werd niet aan de vergunningsvoorwaarden voldaan. In maart 1973 boog de gemeenteraad van Borne zich over de kwestie in aanwezigheid van het actiecomité. Wethouder Ensink noemde de actie van het CAT 'kwajongenswerk en een vorm van milieubederf' omdat het CAT actie had ondernomen zonder overleg met Eternit of de gemeente. Volgens de wethouder, die bij Eternit in Goor was geweest, had Eternit hem verzekerd dat 'sinds het ontstaan van het bedrijf in 1937 er geen enkel geval van asbestose was geconstateerd.' De gemeente zegde niettemin een wetenschappelijk onderzoek toe, waarvan de uitkomsten in de raad besproken zouden worden. De Volkskrant van 23 maart 1973 wist te melden dat Verbraak, hoogleraar in de materiaalkunde aan de THT, het zonder meer eens was met de opvatting van het CAT dat de stortplaats van Eternitafval in Borne een gevaar vormde voor de volksgezondheid. Er werd bij vermeld dat Verbraak in zijn vroegere functie van directeur van het metaalinstituut TNO meegewerkt had aan onderzoeken van Stumphius naar de gevaren van asbest voor de volksgezondheid. Verbraak verklaarde zich bereid in zijn laboratorium aan te tonen dat het in Borne gestorte Eternit-afval grote hoeveelheden inadembare asbestvezeltjes bevatte en met luchtmonsters te bewijzen dat er zich asbestdeeltjes in de lucht bij de stortplaats bevonden. De krant meldde ook dat de voorzitter van het CAT, Heijwegen, het standpunt van het CAT kon toelichten aan de hand van het rapport dat Stumphius had

³⁸⁴ Bron CBS.

uitgebracht aan het bestuur van het Havenschap Vlissingen-oost in verband met plannen voor vestiging van een asbestfabriek.³⁸⁵ Heijwegen had aan de THT onder leiding van Verbraak een asbestonderzoek verricht, waarin hij had vastgesteld dat bij het gebruik van asbesthoudende remvoering asbestvezels vrij konden komen.³⁸⁶ Eind maart 1973 liet Eternit weten dat er volgens haar geen bewijs was voor de opvatting van Stumphius en Verbraak dat bij het gebruik van asbestcementproducten en afval er asbestvezels vrij konden komen. Eternit beriep zich daarbij op het asbestcongres van oktober 1972 in Lyon. Verder zegde Eternit toe dat het stortprocédé in Borne zou worden verbeterd en dat er geen droog asbestcementdraaisel meer afgevoerd of gestort zou worden.³⁸⁷

4.13.3 Vereniging Voorkomen is Beter

Een tweede, medio jaren zeventig door de SP opgerichte organisatie die zich met de asbestproblematiek bezig hield was de Vereniging Voorkomen Is Beter (VIB). De VIB speelde in 1976 een belangrijke rol in de actie van omwonenden van het bedrijf Gebr. Kruyt N.V. in Leiderdorp, een groothandel in bouwmaterialen. De omwonenden kwamen in verzet tegen de stofoverlast van het zaagcentrum van Kruyt, waar Eternit-platen werden verwerkt, en tegen het lozen van het afvalstof in de lucht. In augustus en september 1976 kwamen er bij de gemeente Leiderdorp klachten van omwonenden binnen over de stofoverlast als gevolg van de zaagwerkzaamheden van Kruyt. Op 23 november 1976 werd de Inspecteur van de Volksgezondheid telefonisch benaderd door huisarts Van Beek. De huisarts was op de situatie bij Kruyt gewezen door patiënten die in de buurt van Kruyt woonden. Van Beek berichtte de inspecteur dat hij die avond de kwestie zou bespreken met de Vereniging Voorkomen Is Beter. Volgens Van Beek zou de VIB al stofmonsters in een laboratorium hebben laten onderzoeken, waaruit gebleken was dat de stofuitstoot van het bedrijf Kruyt asbest bevatte. Ook vertelde Van Beek de inspecteur dat er op 24 november een vergadering voor de omwonenden van het bedrijf zou plaatsvinden. De VIB had enkele dagen daarvoor huis aan huis een folder verspreid en de buurtbewoners en het personeel van Kruyt uitgenodigd voor een informatieavond waar een arts van de VIB een toelichting zou geven. De Inspecteur van de Volksgezondheid nam direct contact op met de gemeente Leiderdorp over de hinderwetvergunning van

³⁸⁵ In 1969 wilde de Canadese asbestmijnonderneming ACL bij Vlissingen een asbestverwerkingsfabriek bouwen. Op advies van Stumphius, die zowel vanuit bedrijfshygiënisch als volksgezondheidsoogpunt grote risico's voorspelde, wees het Havenschap Vlissingen-Oost de vestiging af. Uiteindelijk werd de fabriek opgericht in Nordenham, Duitsland.

³⁸⁶ Heijwegen was actief in de in 1972 opgerichte Socialistische Partij (SP). Binnen de SP was hij verantwoordelijk voor milieuvraagstukken en stond hij aan de wieg van het Milieu-Alarmteam, dat jarenlang betrokken was bij de asbestproblematiek.

³⁸⁷ Het verslag van het onderzoek naar het voorkomen van asbestvezels bij de stortplaats in Borne van 6 juni 1973 vermeldde: 'Op de vergadering bleek dat Eternit-Goor op verzoek van dr. De Klerk het asbestcementafval inmiddels nat stortte en het ook zou gaan afdekken.'

de firma Kruyt. Het bedrijf had vergunning om asbestcementplaten te verzagen en de gefilterde stof van de zaagmachines op circa 6 meter boven maaiveld in de lucht af te voeren. De inspecteur vernam dat er al contact tussen de gemeente en het bedrijf was geweest, dat er een defect in een zaaginstallatie was geconstateerd en dat het nog wel twee tot drie weken zou duren voor het defect zou zijn verholpen. Daarop berichtte de inspecteur het college van B & W van Leiderdorp:

“Na overleg met deskundigen van het Ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne kan ik uw College mededelen dat bij het zagen van asbestcement c.q. eterniet stoffen vrijkomen die uit een oogpunt van volksgezondheid hoogst bedenkelijke eigenschappen bezitten. Het gaat hier met name om stofdeeltjes van crocidoliet en chrysotiel. Zeer geringe hoeveelheden van deze stoffen kunnen na inademing potentieel kankerverwekkend zijn. In dit opzicht moet worden genoemd de inductie van mesotheliom, een carcinoom dat pas tientallen jaren na blootstelling aan de voornoemde stoffen zich kan manifesteren. De maximaal toelaatbare concentratie van asbeststoffen waaraan werknemers mogen worden blootgesteld bedraagt op dit moment voor zover mij bekend is twee vezels per cm³ lucht. Voor leden van de bevolking die niet tot de categorie werknemers behoren is geen maximaal toelaatbare concentratie in de lucht van asbest vastgesteld. Het zal echter duidelijk zijn dat voor deze categorie nog strengere eisen gehanteerd dienen te worden.”

De inspecteur wees B & W er op dat er op een afstand van 30 tot 50 meter van het bedrijf 21 woningen stonden, dat hij de voortzetting van de bestaande situatie uiterst bedenkelijk vond en dat het feit dat de situatie al enkele weken bestond hem zeer verontrustte. De inspecteur verzocht B & W om redenen van onduidelijke hinder over te gaan tot onmiddellijke sluiting van het bedrijf. De volgende dag besloot B & W tot sluiting van het desbetreffende bedrijfsgedeelte van Kruyt. Een kopie van dat besluit liet het college bezorgen bij de inspecteur en de VIB. Enkele dagen later constateerde de inspecteur bij zijn bezoek aan het bedrijf dat er binnen de zaaginrichting veel stof aanwezig was buiten de afzuiginstallaties. Daarop verzocht hij het college van B & W van Leiderdorp er op toe te zien dat ook in dat opzicht aan de hinderwetvoorwaarden zou worden voldaan. Het bedrijf Kruyt zelf was als vaste afnemer van Eternit te rade gegaan bij de Eternitfabriek in Goor. De reactie van commercieel directeur De Jong van Eternit aan Kruyt luidde:

“De laatste jaren en ook recent weer is het asbest vaak op tendentieuze manier onderwerp van gesprek in de pers, op de radio en op de televisie. Dit is begonnen in de Angelsaksische landen en heeft zich uitgebreid tot alle geïndustrialiseerde landen. Er wordt niet slechts geageerd in het kader van de beroepsziekten, maar ook uit het oogpunt van het milieu en de vervuiling in het algemeen. De lijst van beroepsziekten is lang. Die, welke met het asbest hebben te maken, zijn sinds lang bekend en bij de huidige stand van de technologie onder controle te brengen. In de medische wereld heerst de

overtuiging dat in het algemeen asbest geen gevaar oplevert voor de volksgezondheid. Dit werd geconstateerd op een medisch congres in Lyon in oktober 1972 en bevestigd door een conferentie van deskundigen, die in december 1973 te Genève bijeenkwam. Als een en ander waar is voor het asbest, is zulks des te meer waar voor het asbestcement. Inderdaad is het zo, dat de asbestcementproducten, als zij eenmaal zijn verwerkt, niet gevaarlijk zijn voor de gezondheid. De specialisten zijn het in het algemeen hiermee eens. In de asbestcementproducten wordt het asbest als versterkingsmateriaal gebruikt en het percentage bedraagt zelden meer dan 15%. Onze epidemiologische statistieken tonen aan dat er geen ziektebeelden meer zijn als het asbest eenmaal in het cement is gemengd. Puur asbest kan in de industrie gevaarlijk voor de gezondheid zijn, wanneer men hieraan gedurende lange tijd en in een sterke concentratie wordt blootgesteld. Dit gevaar bestaat vooral in die ondernemingen waar puur asbest in grote hoeveelheden als grondstof wordt verwerkt. De industrie stelt echter alles in het werk om dit gevaar te verminderen en te beheersen. In besloten ruimten moeten maatregelen worden genomen bij het zagen of intensief schuren van onze producten. De bepaling van deze maatregelen zal naar verwachting in het komende asbestbesluit worden vastgelegd. Zijn de producten eenmaal verwerkt, dan zijn zij niet meer gevaarlijk.”³⁸⁸

Kort daarop deelde het bedrijf Kruyt de Vereniging Voorkomen Is Beter mee dat men besloten had de zaagafdeling van het bedrijf geheel te sluiten.

4.13.4 Werkgroep Asbest Wormer

In 1975 publiceerde de Werkgroep Asbest Wormer onder leiding van Koelemeijer een rapport over het gevaar van asbest, dat zich richtte op de Van Gelder Papierfabriek in Wormer.³⁸⁹ Van Gelder was in 1962 gestart met de productie van asbestvilt, op basis van wit asbest. Het asbestvilt van Van Gelder diende weer als grondstof voor de Novilon-vloerbedekking, die in Krommenie werd gemaakt. Aanleiding voor het rapport van de werkgroep was de aanvraag van Van Gelder voor een nieuwe hinderwetvergunning in augustus 1974. In de samenvatting van het rapport stelde de werkgroep dat afdoende beveiliging tegen het kankerverwekkende asbest niet mogelijk was en dat de verwerking van asbest niet alleen een bedrijfsgeneeskundig probleem was, maar ook een gevaar voor de volksgezondheid.

“In geval van de productie van asbestvilt door Van Gelder ligt de beslissing voor de hand: het overgrote deel van het (..) asbestvilt wordt verwerkt tot Novilon. Novilon is geen onmisbaar product in onze maatschappij. Bovendien zijn er vervangende materialen voor asbest bekend.”

³⁸⁸ Brief Eternit aan handelsmaatschappij Gebr. Kruyt, Leiderdorp, 8 november 1976.

³⁸⁹ *Werkgroep Asbest Wormer, Asbest*, 1975.

De Werkgroep Asbest Wormer, later aangeduid als Anti Asbest Werkgroep Wormer, tekende tegen de aanvraag voor de hinderwetvergunning door Van Gelder bezwaar aan. In oktober 1976 sprak de werkgroep in een brief aan de minister van Sociale Zaken haar bezorgdheid uit over het gebruik van asbest bij Van Gelder:

“Bij deze productie komen per jaar meer dan 2 kilo asbestvezels vrij, wat volgens deskundigen op lange termijn in een straal van 50 km zal leiden tot een groot aantal lijdens aan mesotheliom, welke ziekte op dit moment dodelijk is. Als toekomstbeeld voor ons en vooral voor onze kinderen vinden wij dit een zeer angstige zaak. Binnenkort wordt het asbestbesluit in de Tweede kamer behandeld, wat U de kans geeft het verwerken van asbest bij Van Gelder te stoppen.”³⁹⁰

In december 1976 bood de werkgroep uit Wormer aan de vaste kamercommissie voor Sociale Zaken een ‘kerstpakket’ aan met 1.200 handtekeningen, waarmee zij haar ernstige verontrusting uitsprak over de asbestverwerking bij Van Gelder. Ook maakte de werkgroep bekend van plan te zijn een boycotactie te beginnen tegen de Novilonvloerbedekking en de Nederlandse bevolking te wijzen op de gevaren van het leggen en verwijderen van Novilon.³⁹¹ In januari 1977 overwoog de Anti Asbest Werkgroep Wormer harde acties tegen Forbo Krommenie, de producent van Novilon, indien het bedrijf niet bereid zou zijn om het gebruik van asbest in de productie te beperken.³⁹² De actiegroep wilde ook bereiken dat er een jaarlijks röntgenonderzoek zou komen voor de bewoners van Wormer. Daarvoor zou de groep contact opnemen met de vereniging Voorkomen Is Beter, welke vereniging pleitte voor een jaarlijkse gezondheidstest voor iedereen.

4.13.5 Samenvatting

In 1969 startte het CBS met de registratie van het jaarlijkse aantal mesotheliomen. Vanaf het begin liet de mesotheliomincidentie jaarlijks een stijging zien. De eerste vorm van georganiseerd verzet vanuit de bevolking tegen het gebruik van asbest was het Centraal Actiecomité Twente (1973), dat zich richtte op de asbeststortplaats in Borne, die gebruikt werd voor het bedrijfsafval van de asbestcementfabriek van Eternit in Goor. Het CAT kreeg steun van wetenschappelijke medewerkers van de TH Twente en de in 1972 opgerichte Socialistische Partij (SP). In 1976 organiseerde de Vereniging Voorkomen Is Beter, gelieerd aan de SP, de omwonenden tegen de stofuitstoot van een asbestzagerij in Leiderdorp, waarbij voor het eerst de Inspectie van de Volksgezondheid optrad tegen een ongezonde milieusituatie door asbest.

Rond het asbestverwerkende papierbedrijf Van Gelder in Wormer ontstond in 1974 verzet van omwonenden tegen de werkwijze van Van Gelder die zij als een

³⁹⁰ Brief van Anti Asbest Werkgroep Wormer aan minister van Sociale Zaken, 7 oktober 1976.

³⁹¹ Persbericht ANP 16 december 1976.

³⁹² De Typhoon, 26 januari 1977, *Anti-asbestcomité dreigt met actie tegen Forbo*.

gevaar voor de volksgezondheid beschouwden. De werkgroep van omwonenden overwoog een boycotactie tegen het bedrijf Forbo Krommenie, dat het asbestpapier van Van Gelder gebruikte in haar vloerbedekking Novilon.

4.14 Consequenties

Het Asbestbesluit van 1 april 1977, dat gedeeltelijk in werking trad op 1 juli 1978, betekende een ingrijpende verandering in het asbestbeleid van de overheid. Voor het eerst waren concrete wettelijke bepalingen van kracht, die de toepassing van asbest verboden, dan wel beperkten. Het verbod betrof enerzijds het spuiten van asbest of asbesthoudende stoffen, anderzijds het verkopen, bewerken of verwerken van crocidoliet (blauw asbest) of crocidoliethoudende stoffen of producten, zij het dat het besluit voor deze tweede categorie een ontheffingsmogelijkheid kende. De beperkende bepaling van artikel 4 van het besluit had betrekking op het bewerken en verwerken van asbesthoudende materialen voor thermische isolatie en enkele andere doeleinden. Dit artikel werd in 1978 niet ingevoerd. Artikel 5, dat wel werd ingevoerd, zag op het beperken van de concentratie van asbeststof op de werkplek, waarop een drempelwaarde van 2 vezels per ml. van toepassing was, met dien verstande dat deze drempelwaarde alleen betrekking had op 'de preventie van asbestose.' Daarbij bepaalde artikel 5 dat de concentratie van asbeststof in de lucht op de werkplek zo laag mogelijk moest worden gehouden, waarmee bedoeld werd 'zo laag als binnen het technisch mogelijke economisch aanvaardbaar' was. Wat deze omschrijving in concreto in de praktijk betekende, vermeldde het besluit niet.

4.14.1 TNO-asbestdag, 'Beste Jaap'

Over de uitwerking en de gevolgen van het Asbestbesluit organiseerde de Nijverheidsorganisatie-TNO op 20 oktober 1977 in de TH van Delft een 'Asbestdag'. De bijeenkomst trok ruim 300 deelnemers uit alle sectoren van de samenleving. Het Belgische Eternitconcern en haar Nederlandse dochterbedrijven Eternit, Nefabas, Promat en de CVAB waren sterk vertegenwoordigd. De 13-koppige Eternitdelegatie stond onder leiding van Eternitopman Van der Rest, bij wie vermeld werd dat hij de Asbestos International Association vertegenwoordigde. Verder waren aanwezig vertegenwoordigers van alle asbestverwerkende bedrijven van enige importantie en van (semi-)overheidsinstellingen zoals ministeries, TNO en verschillende inspecties. Er werden voordrachten gehouden door werkgeversorganisaties, vakbonden, Wiebenga (TNO), Stumphius en Verbraak (TH-Twente). Een belangrijke plaats was ingeruimd voor de minister van Sociale Zaken, Boersma. Twee weken tevoren, op 7 oktober, had minister Boersma vanwege zijn bijdrage aan de Asbestdag een briefje gekregen van VNO-voorzitter mr. Van Veen:

"Beste Jaap,

De heer Goedman, president-directeur van Eternit, stuurt je een dezer dagen een briefje met betrekking tot de tenuitvoerlegging van het Asbestbesluit en

de consequenties die daaraan voor zijn onderneming en met name voor een nogal behoorlijke investering zijn verbonden. Ik vraag je aandacht voor deze zaak. Ik kan mij niet aan de indruk onttrekken dat van bepaalde zijden erg eenzijdig voorlichting op dit gebied wordt gegeven. Op 20 oktober a.s. komt deze zaak op de Asbestdag wederom aan de orde, en ik hoop van harte evenwichtig. Jijzelf spreekt op die dag en zou misschien op dat punt een oogje in het zeil kunnen houden.

Met vriendelijke groeten, C. van Veen.”

In zijn toespraak stelde minister Boersma dat het beleid erop gericht was wettelijke maatregelen te nemen op het gebied van gevaarlijke stoffen, met als doel de veiligheid en gezondheid van de werknemers zo goed mogelijk te waarborgen. Bij het Asbestbesluit hadden volgens de minister de gezondheidsbelangen steeds voorop gestaan. Asbest, aldus de minister, werd op grote schaal toegepast. Omdat asbest door zijn eigenschappen een specifieke functie had in de maatschappij was een totaal verbod, zoals door sommigen bepleit, niet overwogen. Inzake de verbodsbepalingen in het asbestbesluit merkte minister Boersma op dat het in de bedoeling lag om deze zo snel mogelijk in te voeren:

“Daarmee zal niet worden gewacht tot het tijdstip waarop over het gehele toepassingsgebied van deze gezamenlijke verboden voldoende inzicht is verkregen.”

Een ander belangrijk voorschrift was volgens de minister de bepaling dat de concentratie asbeststof in de werkruimte zo laag mogelijk moest zijn. Daarmee was bedoeld: zo laag als, binnen het technisch mogelijke, economisch aanvaardbaar was. Er zou dus zowel op de technische als de economische aspecten worden gelet volgens de minister en in de richtlijnen van de Arbeidsinspectie zou dat verder ingevuld worden.³⁹³ Over de hoeveelheid asbeststof in de lucht van de werkruimte verwees hij naar de 2 vezels per cm³-norm, die hij als ‘de minimum-gezondheidsnorm’ aanmerkte. In hun lezing over de ‘Verontreiniging van de atmosfeer door asbest uit remvoeringen’ concludeerden De Gee (Metaalinstituut TNO) en Verbraak (TH-Twente) dat het gebruik van asbest in remvoeringen kon leiden tot ontoelaatbare contaminatie van de atmosfeer bij mechanische bewerking ervan. Eternitvoorman Van der Rest bracht namens de Asbestos International Association (AIA) naar voren dat:

- (a) de AIA erkende dat alle asbestgrondstoffen gevaarlijk waren voor de gezondheid ‘bij incorrect gebruik’,
- (b) correct gebruik betekende dat er een grenswaarde was van 2 vezels per cm³,
- (c) het belangrijk was om zo snel mogelijk in alle landen wetten te maken, en

³⁹³ Deze richtlijnen zijn, tot het asbestverbod van 1993, nooit ingevoerd; wel werden er gedeeltelijke beperkingen doorgevoerd in het Asbestbesluit Warenwet 1983 en het Asbestbesluit 1988.

- (d) als die wetten bestonden de ondernemers controle op de naleving ervan moesten uitoefenen.

Van der Rest voegde daaraan toe dat asbestcementproducten geen gevaar opleverden en dat volgens een studie in een Nederlandse fabriek bij meer dan 600 werknemers sinds 1937 geen enkel geval van asbestose, longkanker of mesothelioom was gevonden.³⁹⁴ Stumphius merkte op dat er geen enkele grenswaarde voor mesothelioom bestond en dat het niet bekend was of het terugbrengen van de vezelconcentratie tot 2 vezels per cm³ wel een afdoende bescherming tegen mesothelioom bood. Desgevraagd liet hij weten dat volgens hem een dosis-effect relatie ten aanzien van mesothelioom niet bekend was en dat de 2 vezel per cm³-norm vastgesteld was voor het asbestoserisico en niet voor mesothelioom. Heijwegen (Centrum Milieubeheer Zuid-Holland) stelde Siccama van het ministerie van Sociale Zaken de vraag hoe het mogelijk was dat er een MAC-waarde in het asbestbesluit was gesloten terwijl die MAC-waarde geen garantie bood tegen mesothelioom. Siccama antwoordde dat er geen sprake was van sluipen, maar dat het een normale zaak was, omdat er meer aan de hand was dan het gevaar voor mesothelioom. Het asbestbesluit was veel breder gericht en kende twee hoofdzaken, asbestose en mesothelioom. Voor asbestose was de MAC-waarde wel relevant. Siccama wees er verder op dat het asbestbesluit een duidelijk verbod op spuitasbest bevatte.

4.14.2 Voorlichting Eternit

Over de betekenis van het Asbestbesluit stuurde Eternit B.V. in oktober 1977 een circulaire aan de 'afnemers van Eternit-producten'.³⁹⁵ Volgens Eternit wilde de minister van Sociale Zaken de gezondheid van de werknemers beschermen omdat naar de mening van de minister inademen van asbeststof gevaarlijk was:

"In verband hiermee acht de minister het van belang het vrijkomen van asbeststof te voorkomen of zo mogelijk te beperken tot een grens, die bij de huidige stand van de wetenschap niet onaanvaardbaar wordt geacht. De minister houdt hierbij ook rekening met de economische betekenis van asbest en met de bestaande mogelijkheden voor de vervanging van asbest door andere materialen.(...) Verder heeft de minister als doelstelling van het Asbestbesluit verklaard dat dit meer mogelijkheden biedt om van overheidswege productieprocessen te begeleiden, waarbij met asbest wordt gewerkt, en, zo nodig, deze te structureren met het oog op de veiligheid van de werknemers."

Over de verbodsbepalingen van artikel 2 van het besluit t.a.v. het gebruik van crocidoliet meldde Eternit dat ontheffing mogelijk was. Over het verbod in artikel 3 van het besluit inzake het verspuiten van asbest merkte Eternit op dat

³⁹⁴ Welke studie hij bedoelde gaf Van der Rest niet aan.

³⁹⁵ Eternit B.V., circulaire, *Betekenis van het Asbestbesluit voor afnemers Eternit-producten*, 7 oktober 1977.

die toepassing in ons land niet meer voorkwam. Onder de kop ‘Wat is toegestaan’ berichtte Eternit haar afnemers:

“Zonder dat dit met name in het Asbestbesluit wordt vermeld, zijn alle overige verwerkingen en bewerkingen van asbest en asbesthoudende stoffen en producten toegestaan, onder de voorwaarde dat de concentratie van asbeststof in de lucht zo laag mogelijk wordt gehouden. Deze concentratie mag niet hoger zijn dan twee asbestvezels per cm^3 . Bovendien geldt dit voor bestaande asbesthoudende stoffen en producten en bestaande be- en verwerkingen hiervan.”

Ook wist Eternit al in oktober 1977 te melden wanneer het Asbestbesluit in werking zou treden, nl. ‘in de derde week van mei 1978’, en dat artikel 4 daarvan uitgezonderd was. In de toelichting werden de afnemers van Eternit er op gewezen dat, buiten de crocidoliethoudende producten, alle andere Eternitproducten niet onder de verbodsbepalingen van het besluit vielen. Over de grenswaarde van twee vezels per cm^3 die ook van toepassing was op het bewerken van Eternitproducten merkte de circulaire op:

“Deze voorwaarde is gesteld als norm voor veilig werken met asbesthoudende producten. Voor de verwerkers van asbestcement-producten zal deze eis niet op onoverkomelijke moeilijkheden stuiten. In de eerste plaats omdat onze producten rond 15% asbestvezels bevatten en vooral ook omdat het merendeel van het slijpsel, dat door mechanische bewerking van onze producten ontstaat, door cementdeeltjes en asbestcementdeeltjes wordt gevormd, hetgeen is aangetoond in een onlangs gereedgekomen onderzoek door prof. Deruyttere van de Universiteit van Leuven. Een recent onderzoek naar de gezondheidsrisico’s van asbest-cementstof, dat is uitgevoerd door het Battelle-Instituut in de Verenigde Staten, heeft eveneens aangetoond dat dit risico nauwelijks aanwezig is. Op grond van deze feiten zal het niet moeilijk zijn te voldoen aan de eis van maximaal twee asbestvezels per cm^3 bedrijfs-lucht. Er bestaan verscheidene betrouwbare typen stofafzuigapparatuur, met behulp waarvan aan de gestelde voorwaarde wordt tegemoetgekomen.”

4.14.3 Invoering Asbestbesluit, Adviescommissie

De – gedeeltelijke – invoering van het Asbestbesluit van 1 april 1977 vond op 1 juli 1978 plaats. De oorzaken van de vertraagde invoering zouden zijn geweest de uitwerking van de verbodsbepalingen van het besluit en een conflict in de Adviescommissie Asbestbesluit. Artikel 4 van het besluit werd niet ingevoerd, terwijl de verbodsbepalingen uit het besluit eerst op 1 oktober 1978 van kracht werden. Dit laatste uitstel was veroorzaakt door het feit dat de Adviescommissie die moest adviseren over ontheffingsaanvragen van de verbodsbepalingen, nog niet in staat was geweest om de ingediende ontheffingsaanvragen te behandelen. De Adviescommissie Asbest was bij besluit van de minister van Sociale Zaken van 14 oktober 1977 conform art. 8 van het Asbestbesluit ingesteld. De formele installatie van de commissie vond plaats in februari 1978 door minister Albada van Sociale Zaken. Voorzitter van de com-

missie was prof. Van den Berg, tot de leden-deskundigen behoorde Stumphius, en namens de werkgeversorganisaties was Goedman, directeur van Eternit, lid van de commissie. Tijdens de eerste vergadering van de Adviescommissie in december 1977 werd gemeld dat Eternit B.V. twee aanvragen voor ontheffing had ingediend bij de Arbeidsinspectie, waarna het districtshoofd van de Arbeidsinspectie advies gevraagd had bij de Adviescommissie. In maart 1978 meldde de Industrie Revu van de Industriebond NKV onder de kop 'Adviescommissie staat op splitsen, FNV-vertegenwoordiger tegen beslissingsrecht Eternit-directie,' dat de vertegenwoordigers van werknemers- en werkgeversorganisaties in de Adviescommissie ernstig van mening verschilden over de ontheffingsprocedure. Het FNV maakte bezwaar tegen het feit dat over een ontheffingsaanvraag voor het gebruik van blauw asbest door Eternit in de Adviescommissie de directeur van Eternit, de heer Goedman, adviseerde over zijn eigen aanvraag. Besloten werd het geschil aan minister Albeda voor te leggen.

4.14.4 Samenvatting

Het asbestbesluit, dat na zes jaar voorbereiding op 1 april 1977 tot stand kwam, werd op 1 juli 1978 gedeeltelijk ingevoerd. Minister Boersma liet in oktober 1977 weten dat de omschrijving van het belangrijkste voorschrift uit het besluit inzake de norm voor de blootstelling, nl. 'zo laag als binnen het technisch mogelijke, economisch aanvaardbaar is', in richtlijnen van de Arbeidsinspectie verder zou worden ingevuld. In het asbestbesluit van 1 april 1977 (uitgegeven 24 mei 1977) was bepaald dat het besluit, met uitzondering van artikel 4, een jaar later in werking zou treden. Het besluit werd op 1 juli 1978 gedeeltelijk ingevoerd, op 1 oktober 1978 volgde een ander deel. Artikel 4 werd niet ingevoerd ondanks de toezegging van minister in 1977 dat naar 'een zo snel mogelijke invoering' werd gestreefd. In december 1977 diende Eternit een verzoek tot ontheffing op het verbod in artikel 2 van het besluit tot het gebruik van crocidoliet in bij de Adviescommissie Asbest. Dat verzoek werd gehonoreerd.

4.15 Conclusie

De periode 1951-1977, van de Silicosewet tot het Asbestbesluit, werd gekenmerkt door een zeer sterke groei van het gebruik van asbest, een bijna onbeperkt aantal toepassingen ervan en een ongekennde bloei van de asbestindustrie. In hetzelfde tijdvak kwam ook de schaduwzijde van het gebruik van asbest aan het licht: het kankerrisico van asbest werd wetenschappelijk vastgesteld en kwam tot uitdrukking in een gestaag toenemend aantal gevallen van asbestziekten. Dat leidde ertoe dat de vakbeweging vanaf 1970 pleitte voor een asbestverbod.

De medische kennis over de asbestrisico's ontstond het eerst op het internationale vlak. In Nederland werd de medische kennis bevorderd door de asbestonderzoeken van de Arbeidsinspectie, het wetenschappelijk onderzoek en vooral het proefschrift van Stumphius uit 1969. De overheid deed zelf geen onderzoek naar het kankerrisico van asbest.

Toen de internationale asbestindustrie medio jaren vijftig zich bewust werd van het kankerrisico van asbest richtte de industrie mantelorganisaties op om haar belangen te beschermen en beperkingen in het gebruik van asbest tegen te gaan. In 1968 voerde de Engelse overheid, als eerste, de drempelwaarde van 2 v/cm^3 in met betrekking tot het asbestoserisico. Deze drempelwaarde nam de Nederlandse overheid over, eerst in 1971 in het voorlichtingsblad P 116, later in 1977 in het Asbestbesluit.

Stumphius bevestigde in zijn proefschrift de internationaal gangbare opvatting van het mesothelioomrisico van asbest en waarschuwde naast het bedrijfs-geneeskundige risico ook voor het gevaar voor de volksgezondheid. Het proefschrift van Stumphius bracht in 1971 de PvdA ertoe om een volledig asbestverbod te eisen. In hetzelfde jaar kondigde de Nederlandse overheid maatregelen aan op grond van de Silicosewet maatregelen in de vorm van een asbestbesluit. Tegen dat voornemen kwam de nationale en internationale asbest-industrie in het geweer. Daarbij kreeg de Nederlandse industrie, die sterk leunde op de Engelse en Belgische asbestconcerns, steun van de internationale belangenorganisaties, de daaraan geliëerde medici, de CVAB en de TNO-asbestcommissie.

De voorbereiding van het asbestbesluit vergde zes jaar. In die periode heeft de asbestindustrie onder leiding van Eternit haar macht en invloed uitgeoefend. Aanvankelijk door het voeren van medische en technische discussies, later door het economische belang van de bedrijfstak naar voren te brengen. Daarnaast oefende de industrie invloed op de overheid uit door persoonlijke contacten en de steun van politieke partijen. Zodoende slaagde zij er niet alleen in om de invoering van het asbestbesluit sterk te vertragen, maar ook om het besluit zodanig aan te passen en in te perken, dat haar belangen nauwelijks geschaad werden.

De andere actoren, de vakbeweging en de door een asbestziekte getroffen personen, waren niet in staat om voldoende tegenwicht te bieden tegen de invloed van de industrie op de overheid. Na het verschijnen van het asbestbesluit reageerde de vakbeweging sterk afwijzend. Ondanks het gebruik van ferme taal en dreigementen was zij niet in staat om enige verandering af te dwingen.

Het Asbestbesluit van 1 april 1977 liet zien dat er geheel of grotendeels overeenstemming bij de betrokken partijen bestond over:

- het kankerrisico van asbest, zowel van wit als van blauw asbest,
- het gebruik van een drempelwaarde m.b.t. het asbestoserisico,
- de noodzaak van een verbod op het spuitasbest,
- de noodzaak van een verbod op crocidoliet,
- de noodzaak van beheersmaatregelen, en
- op termijn de noodzaak van verdergaande maatregelen.

Partijen bleven verdeeld over:

- de drempelwaarde m.b.t. het mesothelioomrisico,

- de mogelijkheid van uitstel t.a.v. het verbod op crocidoliet,
- de effectiviteit en haalbaarheid van de beheersmaatregelen ('binnen het technisch mogelijke economisch aanvaardbaar'), en
- het risico van asbest voor de volksgezondheid.

Samenvattend kan vastgesteld worden dat het Asbestbesluit 1977 een beperkte verandering teweeggebracht heeft in het gebruik van asbest. Het verreweg belangrijkste asbestproduct, het asbestcement, bleef vrijwel geheel buiten schot. Tegelijk betekende het Asbestbesluit een omslagpunt in het asbestreguleringsproces: de overheid erkende voor het eerst het kankerrisico en zij vaardigde maatregelen uit die beperkingen betekenden voor het gebruik van asbest, nl. de drempelwaarde van 2 v/cm^3 vanwege het asbestoserisico, het verbod op het asbestspuiten als isolatiemiddel en het verbod op het gebruik van crocidoliet, zij het dat daarvan ontheffing mogelijk was.

Uitgaande van de doelstelling en de mogelijkheden van de Silicosewet 1951 en de kennisontwikkeling sinds 1951 moet geconcludeerd dat de 'mijlpaal' van het Asbestbesluit van 1977 tergend lang op zich heeft laten wachten en qua inhoud veel te beperkt was.

5 De ontluikende civielrechtelijke aansprakelijkheid van de industrie, 1977-1990

“We have over the years been able to talk our way out of [asbestos-disease] claims or compromise for comparatively small amounts, but we have always recognised that at some stage solicitors of experience assisted by legal aid certificate or financed by a union would, with the advance in medical knowledge and the development of the law, and being prepared to undertake the work involved in a detailed investigation, recognise there is no real defence to these claims and take us to trial.”

James Chapman & Company (solicitors), 1964³⁹⁶

“It is a proven fact that asbestos can cause cancer and if we do not mention it we continue to be open to the accusation of being mealy-mouthed and attempting a cover-up.”

Hardie, 1980

“It is most important that the asbestos industry should be able to convince world scientific opinion that there is an acceptable level of risk for asbestos dust. If we can do this then perhaps the political (not scientific) decision in Denmark to ban asbestos products “unless zero risk from cancer can be proved” might be changed.”

Asbestos International Association, 1980

“De wetenschap heeft aangetoond dat deze kankersoort niet veroorzaakt kan worden door wit asbest, de enige asbestsoort die wij sinds 1978 gebruiken.”

Eternit B.V., 1988

“Dit brengt mee dat hij [de werkgever], in geval van aantasting van de gezondheid van een of meer van zijn werknemers door een dergelijke stof, onder meer zal hebben aan te geven in hoeverre hij zich tijdig omtrent het aan die stof verbonden gevaar en de met het oog daarop te treffen voorzieningen heeft laten voorlichten, bijv. door deskundigen, onderscheidenlijk waarom een dergelijk onderzoek of dergelijke voorzieningen redelijkerwijs niet van hem konden worden gevergd. Naar gelang van de omstandigheden zal daarbij ook van betekenis kunnen zijn of informatie omtrent het betreffende gevaar buiten Nederland beschikbaar was, in het bijzonder wanneer die stof daar eerder dan in Nederland bedrijfsmatig gebruikt of geproduceerd werd.”

Hoge Raad, 6 april 1990, arrest Janssen/Nefabas

³⁹⁶ Tweedale 2000, p.178.

5.1 Inleiding in kantelpunt

Het tijdvak 1977-1990 kenmerkte zich, op nationaal vlak, door een teruglopend gebruik van asbest, een voortschrijdend inzicht in het gevaar van asbest en een jaarlijks toenemend aantal asbestslachtoffers. De maatregelen van overheidszijde tot beperking van het gebruik van asbest werden op enkele terreinen stapsgewijs uitgebreid, maar tegelijk bleef de belangrijkste toepassing van asbest in de vorm van asbestcementproducten nagenoeg onaangetast.

Ook na het Asbestbesluit 1977 bleef de asbestindustrie het standpunt verdedigen dat de blootstelling aan wit asbest niet of nauwelijks gevaarlijk was en dat met de juiste veiligheidsmaatregelen het gebruik van asbest zonder al te groot risico kon worden voortgezet. In die discussie beriep men zich veelal op medische en technische argumenten die door de internationale asbestindustrie werden aangedragen. Tegen die argumenten wisten de overheid, de vakbeweging en de asbestslachtoffers aanvankelijk weinig in te brengen.

Medio jaren tachtig kwam daar verandering in, toen de asbestslachtoffers wetenschappelijke ondersteuning kregen van deskundigen. Daar kwam bij dat de slachtoffers hulp kregen van de vakbeweging en vanuit politieke hoek. Zodoende waren de slachtoffers voor het eerst in staat het initiatief te nemen en de werkgevers in rechte aan te spreken voor hun asbestziekte en schadevergoeding te vorderen.³⁹⁷ Bij deze belangrijke ontwikkeling stond de overheid buiten spel. De asbestindustrie zag zich gedwongen om in de rechtszaal verantwoording van haar bedrijfsmatige handelen af te leggen, waarbij de wetenschappelijke kennis over het gevaar van asbest een grote rol speelde.

Dat leidde in 1990 tot het baanbrekende arrest van de Hoge Raad inzake Janssen/Nefabas, dat een aanzienlijke versterking van de positie van de gelaedeerde werknemer opleverde. De Hoge Raad was van oordeel dat op de aan asbest blootgestelde werknemer geen zware bewijslast inzake de arbeidsomstandigheden en de blootstelling rustte, terwijl anderzijds zware eisen gesteld mochten worden aan de stel- en motiveringsplicht van de werkgever. Die nieuwe rechtsopvatting van de Hoge Raad had tot gevolg dat de vorderingen van asbestslachtoffers kansrijker werden.

³⁹⁷ Vinke, *Werknemerscompensatie bij beroepsgebonden schade*, 1997, p.135 ev.: ‘Naming, blaming en claiming.’

INTERNATIONALE ONTWIKKELINGEN

5.2 Kennisontwikkeling

5.2.1 Inleiding

Nadat de relatie asbest-mesotheliom medio jaren zestig wetenschappelijk aanvaard was, ging op verschillende terreinen het asbestonderzoek door. Dat leidde tot voortschrijdend inzicht, zoals o.a. uit de rapporten van internationale organisaties als het IARC en de EEG bleek. Dat betekende echter niet dat daarmee een einde kwam aan de discussies over het gebruik van asbest en over de gevolgen van de blootstelling aan asbest. In de jaren zeventig en tachtig ging de internationale asbestindustrie er geleidelijk toe over het mesotheliomrisico enkel en alleen te erkennen voor blauw asbest en de relatie wit asbest/mesotheliom te betwisten. Daarbij bracht de industrie regelmatig nieuwe medische en niet-medische argumenten naar voren, ter ondersteuning van haar standpunt dat het niet nodig was om het gebruik van wit asbest te beperken of te verbieden. In een later stadium hanteerde de industrie daarnaast de stelling dat blootstelling aan asbest wel gevaarlijk was, maar dat asbest op een ‘gecontroleerde manier’ gebruikt kon worden zonder dat het schade aanrichtte.³⁹⁸ Veel van deze argumenten van de industrie waren ontleend aan publicaties afkomstig van aan de industrie gelieerde instellingen en deskundigen.

5.2.2 Verenigde Staten/Canada

In de Verenigde Staten en Canada ontstond in de jaren zeventig een wetenschappelijke strijd over het gevaar van asbest, waarbij aan de ene zijde Selikoff de belangrijkste exponent was van degenen die pleiten voor een verbod op asbest, en aan de andere zijde McDonald de opvatting van de asbestindustrie ondersteunde dat een verbod niet nodig was. Selikoff was verbonden aan de Mount Sinai School of Medicine van de universiteit van New York. McDonald was werkzaam aan het Department of Epidemiology and Health van de McGill-universiteit in Montreal, Canada, waar hij financiële steun ontving van het Institute of Occupational and Environmental Health (IOEH). Het IOEH was op haar beurt financieel afhankelijk van de Canadese mijnindustrie en de aan haar verbonden Québec Asbestos Mining Association (QAMA). Selikoff en andere wetenschappers verrichtten vanaf begin jaren zestig in samenwerking met de vakbonden in New York en New Jersey uitgebreid onderzoek onder isoleerders. Daarover publiceerden zij een groot aantal vooraanstaande artikelen.^{399,400,401} De

³⁹⁸ Van der Rest, AIA en Eternit België, in: Catrina ‘*Der Eternit Report*’, 1985, p.87.

³⁹⁹ Selikoff, Lee e.a., *Asbestos and Disease*, Academic Press, New York, 1978.

⁴⁰⁰ Selikoff, Cuyler Hammond e. a., *Health Hazards of Asbestos Exposure*, in: *Annals of the New York Academy of Sciences*, Vol. 330, New York, 1979.

⁴⁰¹ Selikoff, *Twenty Lessons from Asbestos, A Bitter Harvest of Scientific Information*, in: *Journal of Environmental Health*, 1984, 47 (3), p.140-144.

opvattingen van Selikoff over het gevaar van asbest stonden haaks op de opvattingen van de Amerikaanse en Canadese asbestindustrie. Deze industrie maakte regelmatig gebruik van de diensten van McDonald.⁴⁰² Zijn uit 1971 daterende publicatie over een onderzoek onder mijnwerkers in Canadese asbestmijnen, waarin McDonald concludeerde dat het sterftecijfer ten gevolge van blootstelling aan wit asbest onder de mijnwerkers zelfs lager lag dan onder de met hen te vergelijken bevolking van Quebec werd jarenlang door de asbestindustrie gehanteerd als bewijs voor haar stelling dat wit asbest nauwelijks of geen mesotheliomrisico opleverde.⁴⁰³

5.2.3 NIOSH/OSHA-rapport 1980: mesotheliomrisico chrysotiel

In november 1980 verscheen in de VS het rapport ‘Workplace Exposure to Asbestos, review and recommendations’ van de Asbestos Workgroup van het National Institute for Occupational Safety and Health (NIOSH), behorende tot het U.S. Department of Health and Human Services, in samenwerking met het Occupational Safety and Health Administration (OSHA), een onderdeel van het U.S. Department of Labor. Dit rapport werd in internationaal wetenschappelijke kringen als gezaghebbend beschouwd. Met betrekking tot de biologische effecten van de blootstelling aan asbest concludeerde de NIOSH-werkgroep:

“Human occupational exposures to all commercial asbestos fiber types, both individually and in various combinations, have been associated with high rates of asbestosis, lung cancer, and mesothelioma. While significant excesses of cancer of several other sites have been observed in exposed workers, presently available information is insufficient to determine the role of specific fiber types.

On the basis of available information, the committee concludes that there is no scientific basis for differentiating between asbestos fiber types for regulatory purposes. Accordingly, the committee recommends that a single occupational health standard be established and applied to all fiber types.

Evaluation of all available human data provides no evidence for a threshold or for a “safe” level of asbestos exposure. Accordingly, the committee recommends that, to the extent uses of asbestos cannot be eliminated or less toxic materials substituted for asbestos, worker exposure to asbestos must be controlled to the maximum extent possible.

The committee also reiterates its judgment that even where exposure is controlled below 100,000 fibers, there is no scientific basis for concluding that all asbestos-related cancers would be prevented.”⁴⁰⁴

⁴⁰² P. Brodeur, *Expendable Americans*, 1973, p.125-136; zie ook 4.3.6.

⁴⁰³ McDonald e.a., *Mortality in the Chrysotile Asbestos Mines and Mills of Quebec*, in: *Archives of Environmental Health*, Vol. XXII, 22, 677, 1971

⁴⁰⁴ NIOSH/OSHA Work Group Recommendation, *Workplace Exposure to Asbestos, Review and Recommendations*, DHHS (NIOSH) Publications No. 81-103, november 1980.

Specifiek met betrekking tot het mesothelioomrisico na blootstelling aan wit asbest wees de werkgroep op de onderzoeksresultaten van Wagoner et al. (1973), Liddell et al (1977), Robinson et al. (1979), McDonald (1973,1974, 1978) en Acheson en Gardner (1979). De werkgroep citeerde uit het onderzoeksresultaat van McDonald naar aanleiding van diens vaststelling van zeven mesothelioomgevallen in de chrysotielmijnen van Thetford uit 1978:

“There is therefore no good reason to doubt chrysotile exposures as the cause”

5.2.4 Engeland

Naar aanleiding van het Hebden Bridge-asbestschandaal uit 1975 gaf de Engelse overheid de Simpsoncommissie opdracht een onderzoek in te stellen. Tijdens de hoorzittingen van deze commissie in 1977 bracht epidemioloog Peto met medewerking van T & N een rapport uit waarin hij aantoonde dat er een verhoogde longkankerincidentie bestond onder het TBA-personeel en dat blootstelling aan wit asbest mesothelioom kon veroorzaken. Vooral dat laatste bericht viel in slechte aarde bij T & N, omdat het bedrijf steeds de relatie chrysotiel-mesothelioom betwist had.⁴⁰⁵ Na de hoorzitting liet Peto de TBA-directie weten dat hij zijn bijdrage wilde publiceren. De eerste versie zond Peto in september 1977 aan TBA toe, maar de directie stemde er niet mee in. Er ontstond een uitgebreide en langdurige correspondentie tussen Peto en TBA, waarbij TBA telkens wijzigingen in de tekst eiste. De uiteindelijke versie verscheen op 4 maart 1978 in *The Lancet*.⁴⁰⁶ De publicatie van Peto maakte vooral duidelijk dat de BOHS-norm van 2 v/cm³ uit 1968 onhoudbaar was. In de jaren daarna verdedigden de epidemiologen Doll en Peto niettemin de standpunten van T & N door te stellen dat er sprake was van ‘acceptabel risico’ bij het gebruik van asbest en door te wijzen op het economische nut van asbest.⁴⁰⁷ Toen in 1982 de asbest-tv-documentaire ‘Alice – a fight for life’ veel ophef veroorzaakte was Doll, die als kankerepidemioloog internationale faam genoot, bereid om op verzoek van T & N de TBA-werknemers in Rochdale toe te spreken, waarbij hij het asbestrisico laag inschatte en pleitte voor het blijven gebruiken van asbest. Drie jaar later verkondigde Doll op een AIA-conferentie dat het mesothelioomprobleem spoedig onder controle zou zijn.⁴⁰⁸

5.2.5 Europese Gemeenschappen: Evans-rapport, richtlijnen 1983

In november 1977 diende de Commissie voor milieubeheer, volksgezondheid en consumentenbescherming van het Europese parlement bij het parlement een

⁴⁰⁵ G. Tweedale, *Magic Mineral*, 2000, p.253-254.

⁴⁰⁶ Peto, *The hygiene standard for chrysotile asbestos*, in: *The Lancet*, 4 maart 1978, p.484-489.

⁴⁰⁷ Tweedale, *The Rochdale Asbestos Cancer Studies and the Politics of Epidemiology. What you see depends on where you sit*, in: *Int. J. Occup. Environ. Health* 2007:13: 70-79.

⁴⁰⁸ Tweedale, 2007, p.75, r.k.

ontwerp-resolutie in ‘over de gevaren van asbest voor de gezondheid.’⁴⁰⁹ De commissie stond onder leiding van de rapporteur Evans. In haar rapport overwoog de commissie-Evans dat de Commissie van de Europese Gemeenschappen (EG) asbest als een vervuiler van de eerste categorie had aangemerkt en dat een herziening van de veiligheidsvoorschriften noodzakelijk was t.b.v. degenen, die met asbest werkten en de bevolking in het algemeen. De commissie stelde dat er voldoende bewijzen waren dat asbest zowel voor de werknemers in de asbestindustrie als voor degenen die in andere situaties aan asbest werden blootgesteld een gevaar opleverde en dat het tijd was om uit deze bewijzen conclusies te trekken. Ook wees de commissie er op dat ‘alle in de Gemeenschap gebruikte asbestsoorten gevaarlijk waren’ en onderschreef zij de noodzaak van verder onderzoek naar de samenhang tussen dosis en uitwerking om uitsluitsel te krijgen over de vraag of er een ‘veilige mate van blootstelling’ bestond.⁴¹⁰ Daarnaast pleitte de Evans-commissie op communautair niveau voor tijdelijke limieten gebaseerd op de evaluatie van het kankergevaar, een algemeen verbod op het gebruik van crocidoliet, ‘onpartijdige voorlichting’ voor de consumenten en activiteiten ter veilige vervanging van asbest. Waar reeds een veilige vervanging bestond, aldus de commissie, diende het gebruik van asbest te worden verboden. Volgens de Evans-commissie was het dringend gewenst dat het onderzoek ter vervanging van asbest zou worden gesteund. In de toelichting op de ontwerp-resolutie verwees de commissie naar het IARC-rapport uit 1977. Bij het mesothelioomrisico merkte de commissie op:

“Beweerd wordt, met name door de industrie, dat het niet bewezen is dat alleen asbest de veroorzaker van het mesothelioom is. Dit is onjuist. Dankzij intensief onderzoek is in de meeste van de tot nu toe geconstateerde gevallen asbest als oorzaak gevonden. (...) Mesothelioom kan reeds optreden na een korte periode van blootstelling en waarschijnlijk ook bij een lagere concentratie dan die welke asbestose en longkanker kan veroorzaken. Volgens schattingen zal van sommige groepen van werknemers in de asbestindustrie 8-11% sterven ten gevolge van mesothelioom.” (Newhouse, Berry, 1976, BJIM,33, p. 147-151)⁴¹¹

In haar conclusies beriep de commissie zich op het rapport over de ‘Gevaren van de blootstelling aan asbest voor de volksgezondheid,’ dat op verzoek van de Commissie van de Europese Gemeenschappen in 1977 was opgesteld.⁴¹²

In september 1983 vaardigde de Raad van de Europese Gemeenschappen de EEG-richtlijn inzake asbest uit.⁴¹³ Deze richtlijn beoogde de bescherming van werknemers tegen de risico’s van blootstelling aan asbest op het werk. De

⁴⁰⁹ Europees Parlement, Zittingsdocumenten 1977-1978: *Verslag over de gevaren van asbest voor de gezondheid*, rapporteur J. Evans, 9 november 1979.

⁴¹⁰ Idem, p.5.

⁴¹¹ Idem, p.11.

⁴¹² Zie 4.2.4.

⁴¹³ Richtlijn nr. 83/477/EEG.

richtlijn maakte geen onderscheid tussen de soorten asbest, behalve bij de voorgeschreven grenswaarden. De richtlijn vermeldde voor het 'actieniveau' een vezelconcentratie van 0,25 vezel per cm^3 . Als grenswaarden werden in de richtlijn genoemd een vezelconcentratie van 0,5 vezel/ cm^3 voor crocidoliet en van 1 vezel/ cm^3 voor de andere asbestsoorten. De tweede EEG-richtlijn van dezelfde datum⁴¹⁴ betrof de vijfde wijziging (asbest) van de richtlijn 76/769/EEG en had betrekking op de beperking van het op de markt brengen en het gebruik van bepaalde gevaarlijke stoffen en preparaten. De richtlijn kende een verbod om crocidoliet of crocidoliethoudende producten op de markt te brengen en te gebruiken. Op dit verbod was voor een aantal producten echter weer een uitzondering gemaakt, nl. buizen van asbestcement, vuur- en hitte-bestendige dichtingen, verbindingstukken en flexibele compensatoren en koppelomvormers. Daarnaast kende de richtlijn bepalingen over de etikettering van asbesthoudende producten.

5.2.6 World Symposium on Asbestos, Montreal 1982

In mei 1982 organiseerde de Asbestos International Association (AIA), met steun van de Canadese overheid en de Europese Gemeenschap, in Montreal het World Symposium on Asbestos. Tot de 650 deelnemers behoorden vertegenwoordigers van overheden, de asbestindustrie en de vakbonden. Veel vooraanstaande wetenschappers waren present en de talrijke bijdragen op het symposium lieten zeer uiteenlopende opvattingen over het gebruik van asbest en de gevaren ervan zien. Van de Rest, directeur van Eternit België en voorzitter van de AIA, betoogde dat de industrie bereid was andere grondstoffen te gebruiken dan asbest, maar dat die alternatieven nog niet voor handen waren. Higginson, een Amerikaanse kankerspecialist en oud-directeur van het IARC in Lyon, wees er op dat bij gebrek aan kennis over het werkingsmechanisme iedere asbestvezel als een potentieel risico moest worden gezien en dat pas als was vastgesteld dat een bepaalde hoeveelheid vezels in de longen nodig was om kanker te veroorzaken, men op een zinnige wijze kon zoeken naar blootstellingsnormen. De vertegenwoordigers van de internationale vakbonden pleitten op het symposium voor stopzetting van het gebruik van asbest totdat er meer zekerheid was over het risico voor de arbeiders die ermee werkten.⁴¹⁵ Namens de Internationale Federatie van werknemers in de Chemie en de Energie (ICEF) drong Levinson aan op een verbod van elke toepassing van asbest, wanneer daarvoor een deugdelijke vervanging aanwezig was. Dat was naar de mening van Levinson voor vrijwel alle asbestproducten het geval.

⁴¹⁴ Richtlijn nr. 83/478/EEG.

⁴¹⁵ De Volkskrant 29 mei 1982, *Gebruik asbest vergt voorzorg, verbod blijft uit*; NRC 5 juni 1982, *Het venijn van een nuttig mineraal*; De Volkskrant 5 juni 1982: *Hoe gevaarlijk is asbest op het werk en in huis?*

5.2.7 Duitsland

De in 1980 door het Umwelt Bundes Amt (UBA) uitgebrachte publicatie ‘Berichte 7/80,’⁴¹⁶ ook wel genoemd het ‘Blauer Bericht’, had grote invloed op het gebruik van asbest in (West-)Duitsland. In het rapport, opgesteld door elf vooraanstaande Duitse wetenschappers op basis van nationale en internationale kennis, werd de conclusie getrokken dat de voor de gezondheid schadelijke werking van asbest al lange tijd bekend was, dat de technische mogelijkheden voor vervangende materialen tot dan toe onvoldoende benut waren en dat het gewenst was om op een breed terrein maatregelen te nemen gericht op het invoeren van milieu-vriendelijke alternatieven of asbestvrije vervangende materialen. Daaraan voegde het UBA toe dat alle asbestbevattende producten alleen in het economische verkeer gebracht mochten worden als ze voorzien waren van waarschuwingen. Ondanks het feit dat het ‘Blauer Bericht’ van het UBA sterk afkeurende reacties had opgeroepen bij de Duitse asbestcement-industrie, maakte de minister van Binnenlandse zaken, Baum, ook verantwoordelijk voor het milieu, in januari 1981 op grond van Berichte 7/80 bekend dat de regering het gebruik van asbest wilde beperken en op bepaalde terreinen geheel wilde verbieden.

5.2.8 Samenvatting

In de onderhavige periode kwamen belangwekkende rapporten van overheidsinstanties, waarin de bestaande asbestliteratuur werd weergegeven en samengevat, tot de conclusie dat alle vormen van asbest kanker konden veroorzaken. Daarnaast werd in deze publicaties gepleit voor een sterke inperking van het gebruik van asbest en vervanging van asbesthoudende producten door asbestvrije producten.

Anderzijds werd door de asbestindustrie en de aan de industrie gelieerde wetenschappers betoogd dat het gevaar van wit asbest niet was aangetoond, dat het gebruik van wit asbest van grote economische betekenis was en dat men veilig met wit asbest kon werken mits men zich aan de nodige veiligheidsmaatregelen hield.

Tegelijk kon geconstateerd worden dat in de adviezen van wetenschappelijke zijde de trend aanwezig was naar minder asbestgebruik, stringenter wetgeving en meer vervanging.

5.3 Asbestindustrie

5.3.1 Verenigde Staten

Tot 1970 was de interesse van de Amerikaanse overheid voor en de bemoeienis met het gebruik van asbest en de asbestverwerkende industrie zo goed als

⁴¹⁶ Umwelt Bundes Amt, Berichte 7/80, *Luftqualitätskriterien, Umweltbelastung durch Asbest und andere Fasere Feinstäube*, Erich Schmidt Verlag, Berlin, 1980.

afwezig. Die situatie veranderde na 1970 ingrijpend door de invoering van wetgeving op het terrein van het milieu en de bedrijfsgeneeskunde, en de oprichting van onderzoeksinstituten op staats- en federaal niveau. Dat leidde tot een instroom van onafhankelijke deskundigen en een verbetering van de publieke voorlichting en belangstelling. Een belangrijke rol daarbij speelden het Environmental Protection Agency (EPA) en de U.S. Occupational Safety and Health Administration (OSHA), beide in 1970 opgericht. De OSHA stelde in 1972, met steun van de NIOSH, voor waarschuwingen voor asbesthoudende producten in te voeren, waarin het kankerrisico werd vermeld. De asbest-industrie, onder leiding van Johns-Manville en de AIA/NA, verzette zich daar heftig tegen, stellende dat dergelijke waarschuwingen vernietigend zouden zijn voor de asbestcementindustrie. De Amerikaanse bedrijven slaagden erin de Nixon-regering aan hun kant te krijgen. De woorden ‘kanker’ en ‘gevaar’ kwamen uiteindelijk in de definitieve teksten niet meer voor en voor een aantal asbestproducten werd zelfs bepaald dat waarschuwingsetiketten in het geheel niet nodig waren. Dat de AIA dit als een overwinning van de asbestindustrie beschouwde maakte AIA-directeur Swetonic in 1973 duidelijk in zijn toespraak voor het Asbestos Textile Institute. Swetonic wees erop dat de AIA-lobby erin geslaagd was om bij 9 van de 11 voorstellen van de OSHA het standpunt van de industrie erdoor te krijgen.

Met name was Swetonic er trots op dat de AIA-lobby het gelukt was om de woorden ‘kanker’ en ‘gevaar’ uit de waarschuwingsetiketten weg te houden.⁴¹⁷

Het belangrijkste en machtigste Amerikaanse asbestconcern was Johns-Manville. Dat bedrijf had grote asbestmijnbelangen in het Canadese Québec, waar sinds 1931 de Quebec Asbestos Mining Association (QAMA) gevestigd was. In 1985 werd de QAMA gereorganiseerd en wijzigde zij haar naam in het Asbestos Institute. Andere belanghebbenden in de Canadese mijnindustrie waren het Amerikaanse bedrijf General Dynamics, eigenaar van Asbestos Corporation, en de Engelse multinational T & N, eigenaar van de Bell Asbestos Mine. Al sinds de jaren dertig was de asbestindustrie ervan op de hoogte dat blootstelling aan asbest gevaarlijk was, maar de industrie slaagde er tot begin jaren zeventig in om die kennis verborgen te houden voor de werknemers en de medische gemeenschap. Daarbij speelde mee dat de overheid lange tijd weinig belangstelling toonde voor de beroepsmatige gezondheidszorg. Na het eerste opzienbarende vonnis over asbest en productaansprakelijkheid, *Borel vs Fibreboard* uit 1973⁴¹⁸, werd de Amerikaanse asbestindustrie overspoeld met duizenden vorderingen van asbestslachtoffers en vele rechtszaken. In 1981 waren al meer dan tweehonderd bedrijven en verzekeraars, plus enkele bestuurders en artsen, in rechte aangesproken. Juries begonnen ‘punitive damages’ toe te wijzen tegen asbestverwerkende bedrijven wegens ‘outrageous

⁴¹⁷ Rankin Bohme e.a., *Maximizing Profit and Endangering Health: Corporate strategies to avoid litigation and regulation*, in: IJOEH vol. 11, nr 4 okt 2005, p.345.

⁴¹⁸ Zie 4.3.7.

and reckless misconduct.’ Met als gevolg dat in 1981 en de eerste helft van 1982 verschillende juries Johns-Manville aansprakelijk achtten en voor punitive damages voor, in totaal, een bedrag van meer dan zes miljoen dollar werd opgelegd. Daarnaast troffen Johns-Manville en haar verzekeraars buiten rechte in 2.000 asbestzaken schikkingen voor tientallen miljoenen dollars.⁴¹⁹ Dat leidde ertoe dat in 1982 drie Amerikaanse asbestbedrijven, UNR, Johns-Manville en Amatex, hun toevlucht zochten in ‘Chapter Eleven’ van de Federal Bankruptcy Code, de Amerikaanse faillissementswet. In 1982 waren de kosten van de asbestbedrijven en hun verzekeraars ten gevolge van de rechtszaken al opgelopen tot meer dan 1 miljard dollar. De stroom van rechtszaken ingesteld door asbestslachtoffers ging daarna onverminderd door, met als bijkomend effect dat door middel van legal discovery procedures op grote schaal interne bedrijfsdocumentatie openbaar werd gemaakt.⁴²⁰ De door legal discovery verkregen informatie toonde in de woorden van Kotelchuk aan:

“.. how one industry established a corporate policy of covering up its products’ hazards and how this decision in turn shaped and distorted scientific research and public policy on the issue.”⁴²¹

5.3.2 Opstelling internationale asbestindustrie

Sinds de oprichting in 1970 van Asbestos International Association (AIA) werkten de Amerikaanse, Engelse en overige Europese asbestconglomeraten op veel terreinen nauw samen bij de verdediging van hun belangen.⁴²² De inspanningen van de industrie waren primair gericht op het voorkomen en uitstellen van beperkende wettelijke maatregelen inzake het gebruik van asbest. Daarbij gebruikte de industrie voornamelijk twee argumenten, nl. dat wit asbest niet gevaarlijk was en dat het mogelijk was om asbestbevattende materialen veilig te gebruiken indien men adequate veiligheidsmaatregelen in acht zou nemen. Interne documenten van de asbestproducerende en verwerkende bedrijven

⁴¹⁹ Brodeur, 1991, p.12, l.k.

⁴²⁰ Een van de belangrijke asbestprocedures, waarbij ‘legal discovery’ een grote rol speelde, was de rechtszaak die Chase Manhattan Bank in 1995 in New York aanspande tegen T & N, een ‘property-damage suit.’ De in deze zaak openbaar gemaakte bedrijfsdocumenten van T & N hebben de basis gevormd van het boek *Magic Mineral To Killer Dust* van de Engelse auteur Tweedale (2000). In het voorwoord van zijn boek merkte Tweedale hierover op:

‘Business records of the leading UK asbestos producer Turner & Newall were brought into the public domain by Chase Manhattan Bank. In the months before the trial, T & N’s huge archive was given worldwide publicity by Chase’s vice-president and senior associate counsel, Michael O’Connor. (..) At the start of this study he provided us with the relevant papers alongside the necessary finding aids, trial transcripts, and depositions. Without their help and without the freedom of information enjoyed by the Americans, this book could never have been written.’

⁴²¹ Kotelchuk, *Asbestos: “The Funeral Dress of Kings” – and others*, in: Rossner and Markowitz, *Dying for work*, p.192, 1989.

⁴²² Zie 4.3.4.

hebben laten zien op welke wijze de internationale asbestconcerns samenwerkten en hoe de asbestindustrie haar invloed aanwendde om dreigende beperkingen van het asbestgebruik het hoofd te bieden en de overheid ervan te overtuigen dat er veilig met asbestproducten gewerkt kon worden. Eén van de samenwerkingsverbanden betrof het reguliere overleg tussen vertegenwoordigers van T & N, Engeland, Eternit Zwitserland, Eternit Frankrijk, Eternit België en St Gobain-Pont-à-Mousson, Frankrijk.⁴²³ Het verslag van de vergadering van november 1977 ('private and confidential') van deze asbestindustrieën meldde over de te verwachten ontwikkeling op de wereldwijde asbestmarkt:

"Norway appears to be following towards closure of its asbestos-cement industry within three years. (...) In the UK the publicity given to the issue had had some minor influence on demand for asbestos-cement products, but this was hard to isolate from other factors. Tighter asbestos dust regulations were expected to result from the official inquiry now taking place, but it was hoped and expected that these would not prove prohibitive. (...) The asbestos health issue was becoming a factor in the German construction industry, but there was as yet scarcely any noticeable effect in the construction sector in France or Italy. (...) The effects on demand for asbestos are beginning to be felt in a small way in flat sheets, but the development of corrugated sheets and pipes using glass rather than asbestos reinforcement is still some way off. In the meantime, it was felt that it is vital to maintain the market for asbestos-cement, not only as an end in itself but also to ensure an orderly transition to substitute products if and when this became necessary."⁴²⁴

In 1978 werd over de asbestmijnen in Québec bericht dat de 'politieke situatie' met betrekking tot de asbestindustrie zeer onzeker was en dat verwacht werd dat tussenkomst van de regering zou voortduren. Op de AIA-bijeenkomst in oktober 1979 in Parijs stelde Dorner (Eternit Zwitserland) vast dat er in Europa tendensen waren in de officiële, medische en openbare standpunten over asbest en het milieu, die voor de asbestindustrie niet hoopvol waren. Hij wees op nadelige publiciteit over asbest in Duitsland en Zwitserland en gaf aan dat Denemarken mogelijk Zweden en Noorwegen zou volgen met verbodsbepalingen.

In februari 1981 stond in Brussel het onderwerp 'Asbest en Milieu' op de agenda:

"In Europe there has been a good deal of adverse publicity, some of it politically motivated, over the last few years. This now applies to Germany and, to a lesser extent, Austria and Switzerland, as well as to Holland and Scandinavia where anti-asbestos lobbies have traditionally been strong."

⁴²³ De multinationals Eternit Zwitserland en Eternit België beheersten in Europa onder meer de asbest(cement)markten in Duitsland, Frankrijk, Italië, Zwitserland, Nederland en België.

⁴²⁴ Notulen van AIA-vergadering van 3 november 1977 ('PRIVATE & CONFIDENTIAL').

Dorner vroeg aandacht voor de ontwikkelingen binnen de EEG, daarbij verwijzend naar een door hem opgesteld rapport van 19 januari 1981, getiteld ‘Asbestos and Health in de EEC.’ Het verslag meldde:

“The general feeling of the meeting was that there is a need for the industry to fight for asbestos in Europe, at least against the more extreme threats and proposals. (A memorandum of the Asbestos International Association dated 4th September 1980, copies of which were circulated at the meeting by Mr Dorner, is also relevant to this issue). Action should include seeking the support of members of the European parlement, especially those with asbestos in their constituencies. It was felt that action aimed at halting the slow erosion of the confidence of specifiers and consumers in asbestos products should be taken.”

Over de situatie in Engeland merkte Newton (T & N) op dat het Simpsonrapport de belangstelling voor asbest had verminderd. Het rapport had geleid tot het gevoel dat het probleem beheersbaar was en dat de nieuwe normen voorzagen in acceptabele veiligheidsvoorwaarden voor de productie en het gebruik van asbest.

5.3.3 Asbestos International Association (AIA)

De ‘internationale asbestvereniging’, zoals de AIA ook wel werd genoemd, was eind jaren zeventig in Londen gevestigd. Aanvankelijk waren T & N en Johns-Manville de belangrijkste deelnemers van deze grootste, internationale belangenvereniging van de asbestverwerkende industrieën. In de loop der jaren verschoof het centrum van de AIA naar Europa en kregen de Belgische en Zwitserse Eternitconcerns grotere invloed op de AIA. De Zwitserse auteur Catrina interviewde in zijn boek ‘Der Eternit Report’ (1985) Van der Rest, topman van het Belgische Eternitconcern en tegelijk belangrijkste man van de AIA. De AIA was volgens Van der Rest:

“Ein weltweite Interessen- und Kampfgemeinschaft der Asbestindustrie, die in 35 Ländern fast 600 Mitglied-Organisationen vereint: Vertreter der Minen, der Hersteller von Autobremsen, von Dichtungen und Filtern, von Feuer-schutz-Textielen und natürlich von Asbestzement.”⁷⁴²⁵

Zelf voegde Catrina daaraan toe dat Schmidheiny Van de Rest, de ‘Präsident der Asbest-Lobby’, omschreven had als ‘der institutionelle Gegenspieler von Selikoff.’ Ook noteerde Catrina uit de mond van Van der Rest dat de AIA van mening was dat asbest op ‘een gecontroleerde manier’ gebruikt kon worden:

“Leute, die behaupten, Asbest sei nicht gefährlich, sind verrückt. Wir sind aber überzeugt davon, dass man Asbest kontrolliert anwenden und nutzen

⁴²⁵ Catrina 1985, p.87.

kann, wie viele andere Substanzen auch. Und dafür kämpfen wir in der AIA.⁴²⁶

5.3.3.1 Werkwijze AIA

Over de werkwijze van de AIA en de omvang van haar werkzaamheden werd in augustus 1980 bericht in een uitvoerig memorandum van Stack, de director-general van de AIA, omschreven als ‘AIA notes for associations.’ Uit het memorandum bleek dat veel van het werk van de AIA was gedelegeerd aan de tien ‘Panels’, die tot taak hadden het uitvoerende comité van de organisatie te adviseren, en dat Eternit-topman Van der Rest de voorzitter was van de Governing Council van de AIA. Ook werd opgemerkt dat het advies van de tien panels kon variëren van zeer technisch tot semi-politiek. Een groot deel van het verslag handelde over het EEG-beleid inzake asbest. Bij verschillende EEG-asbestkwesities werd gewezen op het belang van nationale industrie-organisaties om persoonlijk kennis te maken met vertegenwoordigers uit de betrokken landen in EEG-instellingen en ervoor te zorgen dat deze personen goed geïnformeerd bleven over het industriestandpunt. Ook werd opgemerkt dat de AIA goede contacten met EEG-instellingen onderhield via de Union of European Community Industries (UNICE), waarvan de AIA al twee jaar lid was. Verder werd benadrukt dat nationale industrieën zich dienden in te spannen om leden van het Europees Parlement te informeren over de standpunten van de asbestindustrie:

“.. and that industrialists should do this by going to Strasbourg during sessions of the EP and by meeting members there informally.”⁴²⁷

5.3.3.2 AIA/Chambre Syndicale de l’Amiante; blauw en bruin asbest

Een ander belangrijk aspect in het kader van de asbestregulering betrof het gebruik van blauw asbest (crocidoliet). In verschillende landen was de overheid in de jaren zeventig tot de conclusie gekomen blauw asbest, dat als de gevaarlijkste soort asbest werd beschouwd, verboden moest worden. In het Nederlandse Asbestbesluit van 1977 was een verbod op het gebruik van crocidoliet opgenomen, maar ontheffing van dat verbod was mogelijk. Tijdens de door de Engelse Simpson-commissie in 1977 gehouden hoorzitting verklaarde Eternit-topman Van der Rest dat het Engelse Eternitbedrijf voor haar asbestcementproducten geen crocidoliet meer gebruikte. Van het mogelijk gebruik van amosiet (bruin asbest) als vervanger van crocidoliet maakte hij geen melding. Toch is het waarschijnlijk dat de asbestindustrie in het geheim al in de jaren zeventig crocidoliet vervangen heeft door het nagenoeg even gevaarlijke amfiboolasbest amosiet, zoals uit het verslag van de Franse Chambre Syndicale

⁴²⁶ Idem.

⁴²⁷ *AIA Memorandum*, augustus 1980.

de l'Amiante (CSA) uit 1978 blijkt.⁴²⁸ De CSA, waarin de gehele Franse asbestindustrie vertegenwoordigd was, vergaderde in juni 1978 in Parijs.⁴²⁹ De CSA was lid van de AIA en had als gasten uitgenodigd Merkel, voorzitter van de Duitse asbestindustrie en Hardie, voorzitter van de Engelse asbestindustrie. Beiden hielden een voordracht over de asbestindustrie in hun land. Alexandre, die Eternit Frankrijk vertegenwoordigde en voorzitter was van de CSA-bijeenkomst, gaf een toelichting op de structuur en de activiteiten van de AIA. Over de structuur merkte hij op:

“De organisatie bestaat tegenwoordig uit professionele organisaties of comités die over asbest informatie verschaffen afkomstig uit twintig landen. Met dertig andere landen, waaronder de Sovjet-Unie, is contact gelegd met als gevolg dat de AIA nu een mondiaal bereik heeft. Zij bestaat uit een leidinggevend comité, een uitvoerend comité en een permanent kantoor in Londen. Sinds dit jaar is een Europees aanbevelingscomité in Brussel gevestigd. In dit comité zitten vertegenwoordigers uit de negen landen van de Europese Gemeenschap, die bijeen komen afhankelijk van de noodzaak en de situatie, met het oog op de verdediging van de belangen van de industrie bij de verschillende officiële Europese instanties.”⁴³⁰

Tijdens de discussie legde Alexandre aan Hardie de vraag voor of crocidoliet in het VK nog werd gebruikt. Het verslag vermeldde daarover:

“Volgens de heer Hardie wordt blauw asbest, hoewel het niet verboden is, bijna niet meer gebruikt, sinds 1970-1971, zowel vanwege politieke en bestuurlijke druk als vanwege de medische aspecten van het probleem. Ten gevolge van twee rapporten, die recentelijk zijn gepubliceerd, zou het gebruik van blauw asbest en van gecontroleerd asbest [l'amiante contrôlé] verboden kunnen worden.

Op een vraag van de heer Alexander over het materiaal dat gebruikt wordt in Groot-Brittannië voor de fabricage van buizen, geeft de heer Hardie aan dat bruin asbest gebruikt wordt in plaats van blauw asbest.”⁴³¹

5.3.3.3 Invloed public-relations-bureau Hill & Knowlton

Het belangrijkste pr-bureau voor de internationale asbestindustrie was het grote Amerikaanse bedrijf Hill & Knowlton (H & K), dat aanvankelijk haar diensten alleen verleende aan Johns-Manville in de VS, maar in jaren zestig en zeventig ook aan de Engelse asbestmultinationals, haar mantelorganisaties ARC en AIC en later de AIA.⁴³² H & K was betrokken bij de oprichting van de AIC in 1967,

⁴²⁸ Over een soortgelijke ontwikkeling in Nederland, zie 5.8.3 – 5.8.3.3.

⁴²⁹ *Chambre Syndicale de l' Amiante, Procès-Verbal de l' Assemblée Générale tenue le vendredi 16 juin 1978, Parijs.*

⁴³⁰ Idem.

⁴³¹ Idem.

⁴³² De invloed van de PR-industrie in de jaren zestig is in 4.3.3. beschreven.

de AIC was in dat jaar gevestigd in het kantoor van H & K in Londen. In 1969 nam H & K deel aan de asbestconferentie van het AIC voor de Europese asbestindustrie in Londen. In 1970 was H & K International Belgium N.V. betrokken bij de oprichting van het Centrum Voorlichting Asbest Benelux in Brussel, waarvoor H & K ook het secretariaat verzorgde, en in 1971 speelde dezelfde pr-firma een belangrijke rol bij de internationale conferentie van Asbestos Information Bodies in Londen. In de jaren zeventig besloot ook de grote Australische asbestonderneming James Hardie om H & K in de arm te nemen als zijn pr-adviseur naar aanleiding van de ophef die in Australië ontstaan was door het gebruik van asbest in scholen. De Australische journalist Peacock berichtte daarover:

“The company hired Eric White, the local agent of the international PR firm Hill & Knowlton, to help with the deluge.”⁴³³

Peacock maakte melding van de brief van Leslie Anderson van Eric White aan D. McFarlane, de directeur van James Hardie van 31 mei 1978:

“Hill & Knowlton, our parent company, has been very much involved in this whole matter. In the UK, our office was instrumental in the establishment of the Asbestos information Committee in 1969. (..) In the US Hill & Knowlton began to work for Johns-Manville in 1967 and in 1971 (..) began to work for the Asbestos Information Association.”⁴³⁴

In februari 1980 nodigde Anderson R. Bolton, de directeur Community relations van James Hardie uit voor een receptie:

“We are having a cocktail reception for Richard Cheney, executive vice president and director of our parent company, Hill and Knowlton, Inc. and would be pleased if you could attend.”⁴³⁵

Over de invloed van H & K in de jaren zeventig berichtte McCulloch:

“In America and Europe, however, rising morbidity and mortality from ARDs meant that eventually the dam had to break. The fateful day would arrive when it was no longer possible for the industry to maintain its public posture of innocence in the face of growing public knowledge. For the world’s biggest asbestos company that day dawned in 1978. Johns-Manville issued a combative annual report (much influenced by Hill & Knowlton) that dismissed all the media stories as fantasy and sensationalism. The report tried to cast doubt on whether asbestos could cause lung cancer, before chairman John McKinney told shareholders: ‘Claims that John-Manville did not inform its employees and the public of the hazard of asbestos are unfounded.’ [J-M

⁴³³ Peacock, *Killer Company*, 2009, p.42.

⁴³⁴ Peacock 2009, p.330.

⁴³⁵ Deze Richard E. Dick Cheney is niet dezelfde als Richard Bruce ‘Dick’ Cheney (1941), vice-president van de VS van 2001 tot 2009.

Annual report 1978, p. 26] Within months, McKinney received a confidential letter from one of his executives, which told him bluntly: ‘We must face reality and ask ourselves whether or not we are playing semantic games in constructing our defense, which may be appropriate for a court of law, but fade into incredulity under the state of public opinion.’ The letter cited many examples that were intended to show McKinney, ‘why we have members of Congress calling us liars.’⁴³⁶

5.3.3.4 Waarschuwingsetiketten, het gevaar van kanker, skull and cross-bones.

In 1976 ging de Engelse overheid, in overleg met het AIC, er toe over om de toepassing van bepaalde asbesthoudende producten in nieuwe gebouwen te beperken en andere asbestproducten te verbieden, zoals het gebruik van spuit-asbest voor warmteisolatie. In oktober 1976 werd een waarschuwingsetiket (‘label’) uitgebracht dat de AIC overeengekomen was met de Health & Safety Executive en het Department of Prices and Consumer Protection. De tekst van het label luidde:

“Take care with asbestos. Warning: breathing asbestos dust can damage health. Observe the safety rules.”⁴³⁷

De AIC-publicatie ‘A labelling scheme for asbestos products’ uit 1977 bevatte een uitgebreide lijst van goederen, waarvoor de ‘labels’ bedoeld waren. Naast vele asbesthoudende bouwmaterialen was er een rubriek met ‘Domestic goods.’ Daartoe behoorden producten als ‘housewives’ asbestos oven gloves,’ ‘asbestos-based pads used in ironing boards’ en ‘DIY brake relining kits.’⁴³⁸ Er werd ook een uitzondering gemaakt:

“No labelling of products is required where the asbestos fibre has been modified by a bonding agent, coating, binder or other material so that during any reasonably foreseeable use they will not release asbestos fibres which would constitute a possible danger to health. This exception does not apply to domestic goods.”

Aan deze publicatie van het AIC van april 1977 was een uitgebreide ‘Trade and Technical Advertising Campaign’ voorafgegaan, die volgens de AIC £85,000 had gekost.⁴³⁹

In 1978 ontstond er binnen de Engelse asbestindustrie en ook binnen de AIA een verschil van mening over de vraag of de voorlichting aan de consumenten verder moest gaan dan de tekst op het waarschuwingsetiket. Dat leidde tot een

⁴³⁶ McCulloch, Tweedale, 2008, p.266.

⁴³⁷ *De Veiligheid* 53, 1977, p.553; *Intern memo T & N* 10 juni 1977; Castleman 2005, p.788.

⁴³⁸ *Asbestos Information Committee, Newsletter no. 7*, april 1977.

⁴³⁹ Het duurde tot 1984 voordat in Nederland een vergelijkbaar waarschuwingsetiket werd ingevoerd, zie 5.8.4.1.

discussie binnen de EEC Advisory Council (EAC) van de AIA. De AIA had een enquête gehouden onder haar leden, waaruit uiteenlopende meningen naar voren waren gekomen. Het verslag van EAC-discussie hierover vermeldde:

“Many of the participants were of the opinion that it was advisable to adopt the U.K. label as such if the use of a label was unavoidable. Rediscussing its wording could bring along the risk of having to include the word “cancer” in it. The fact that this label had been found satisfactory to the U.K. authorities was also seen as a good argument for avoiding the EEC to press for a less favourable one (such as the skull and cross-bones used for “toxic” substances). It was also believed that, in order to stand a chance for the EEC to accept the logo put forward by the industry, the whole asbestos industry within the EEC should agree on and start using one and the same logo.

In those countries where it was felt it was still too early to start voluntary labelling, in fear of a possible negative influence on sale, steps should be taken to prepare commercial people for the idea, making clear that in the absence of an industry’s initiative we could run the risk of being imposed the “skull and cross-bones” symbol for our products. (...) Mr van der Rest asked U.K. members to do their utmost to obtain that U.K. asbestos containing goods exported to the continent should not yet be labelled, as this would put the continental industries in a difficult position.”⁴⁴⁰

In 1980 besloot T & N in Canada het voorbeeld van andere asbestmijnbedrijven te volgen en waarschuwingsetiketten op de zakken met asbest te plaatsen, waarin zij het woord ‘kanker’ gebruikte.⁴⁴¹ Daarop stuurde Lepoutre, de medisch adviseur van Eternit-België, een brief aan T & N, waarin hij aangaf dat hij kennis genomen had van de brochure ‘Taking care with Asbestos.’ Lepoutre feliciteerde T & N ‘with the honest and clear way in which you emphasize the need for care and with your concern to protect the health of all employees handling asbestos.’⁴⁴² Kennelijk had Lepoutre die reactie niet afgestemd met de bedrijfsleiding van Eternit. Want de bijna gelijktijdige brief van Eternit- en AIA-topman Van der Rest aan T & N-topman Hardie had een duidelijk andere toon:

“No doubt you will recall how long it took all the members of the AIA to agree on:

- 1) a logo,
- 2) a suitable text to be placed at the bottom of the label.

Members were left a certain liberty, though they were urged not to mention on the label the risk of cancer but only to say that an incorrect use of the product could be harmful to health.

⁴⁴⁰ Notulen bijeenkomst EEC Advisory Council van de AIA op 20 mei 1978.

⁴⁴¹ Castleman 2005, p.784.

⁴⁴² Brief van Lepoutre aan T & N van 6 maart 1980.

Just as an example, let me mention that the label adopted in the USA for cigarettes does not mention the risk of cancer, though:

- a) It is universally known that one of the main causes of lung cancer is due to smoking,
- b) The product liability is much severer in the States than anywhere else.

From the above you will understand how disappointed I was to see that on her asbestos bags, Turner clearly mentions that “breathing asbestos dust may cause cancer and other fatal diseases.” This could have as consequence that the EEC would decide either to adopt the label as it is, either to encourage a skull and crossed bones label, or some other carcinogenic logo still to be created. I think it is probably too late for you to react but, if only to defend the position of Turner towards all those who criticize her rather severely, I would like to know the reason of this decision.”⁴⁴³

Maar T & N huldigde een andere opvatting zoals uit de reactie van Hardie bleek:

“We decided that our mining companies ought to follow a common policy on labelling. (...) We therefore decided to go along with Canadian trends as:

- (1) it is a proven fact that asbestos can cause cancer and if we do not mention it we continue to be open to the accusation of being mealy-mouthed and attempting a cover-up;
 - (2) a warning label is likely to be more effective in achieving its objective by including specific mention of cancer than not;
 - (3) the specific warning label (coupled with having distributed our booklet on “Taking Care with Asbestos” to all customers) is likely to be helpful in defending future claims for damages in the courts.
- (..)

It does not appear unreasonable to me that mining companies should be more comprehensive in their warning notices than manufacturing companies. Those significantly involved with US litigation on asbestos are likely to be more sensitive on this issue than asbestos-cement manufacturers in the EEC.”⁴⁴⁴

De discussie tussen Van der Rest en Hardie werd in april 1980 door de AIA verplaatst naar het AIC:

“A recent pamphlet issued by one of your members (Turner & Newall) dealing with the handling of asbestos fibres has given concern to the AIA because it contains certain statements which are considered negative or even incorrect. I appreciate that every Member Association and each constituent company of an association have complete freedom of action independent of

⁴⁴³ Brief van Van der Rest, Eternit Brussel van 5 maart 1980.

⁴⁴⁴ Brief van Hardie van 25 maart 1980 aan Van der Rest.

the AIA's views. However national associations and the AIA were set up so that industry should try and get – if not an identity of views – at least a broad agreement on general policy matters, particularly in so far as this concerned our impact on the public.

Is there a possibility of the pamphlet being withdrawn? Failing this, could further distribution be halted so as to provide an opportunity for the AIA Fibre Producers Advisory Panel to discuss this and possibly related matters?"⁴⁴⁵

In zijn reactie merkte Hardie namens T & N op:

"I am surprised by Sir Neville Stack's letter. I had been under attack at the meeting of the Executive Committee of the AIA on 15th April on the subject of the TAF leaflet and the label which T&N mines are currently using on their asbestos fibre bags.

Moreover, I had also been in correspondence with the President of the AIA on this issue (...). Finally, when the topic was raised again by Mr. Van der Rest at the AIC meeting on 17th April I understood from Mr. Howard that the Eternit Group had undertaken to make a literature search in order to adduce evidence to disprove the documented British experience that 50% of asbestosis cases progressed to lung cancer. (...) Until I received my copy of Sir Neville's letter I had not anticipated the veiled attempt to discipline the T&N Group.

The T&N Group is a significant producer and international distributor of asbestos fibres. We have responsibilities to inform our customers of potential health hazards. We must also take whatever action we deem appropriate to protect our commercial interests. We believe that our revised fibre bag warning label and the TAF leaflet satisfy these aims. (...) Nevertheless, if the leaflet is demonstrated to be factually incorrect, then it will be corrected."⁴⁴⁶

De onenigheid binnen de internationale asbestindustrie over de 'labelling' duurde daarna voort. Zo ook in Australië, waar in april 1979 de NSW Health Commission pleitte voor verplichte etikettering voor alle kankerverwekkende stoffen.⁴⁴⁷ Daarvoor vroeg de commissie advies van de National Health and Medical Research Council (NH&MRC), het adviesorgaan van de federale regering:

"The commission has been discussing the labelling of asbestos products with James Hardie Asbestos Ltd, Australia's largest manufacturer of asbestos products, and other members of the South Pacific Asbestos Association since last May. Commission doctors want the labels to mention the cancer risks, but the association has resisted this change. James Hardie has been placing warning labels on its asbestoscement building products since October in

⁴⁴⁵ Brief van Sir Neville Stack namens de AIA aan de AIC van 28 april 1980.

⁴⁴⁶ Brief van H. Hardie aan het AIC van 22 mei 1980.

⁴⁴⁷ *Sydney Morning Herald* 17 april 1979.

NSW and since January in alle other States. A spokesman for the company said that the label warned that the product contained asbestos and that breathing asbestos dust could be dangerous to health.”

In maart 1982 berichtte de Sydney Morning Herald:

“A commission of the National Health and Medical Research Council has recommended that all products containing asbestos be labelled with a health warning specifying the risk of cancer. (...) The committee’s report on the health hazards of asbstos was completed nearly a year ago, but was tabled only this week in Federal Parliament. The tabling of the report is understood to have been delayed because of objections by the asbestos industry to the cancer warning recommendation. The contentious recommendation proposed a label which would contain the words “breathing asbestos dust may cause serious damage to health, including cancer. Smoking greatly increases the risk. (...) A spokesman for the South Pacific Asbestos Association said yesterday there was no dispute that there was a link between exposure to asbestos and some cancers, but the industry objected to being “singled out.” In the industry’s view there were other much more potent carcinogens on the market, such as cigarettes, which did not have such an explicit warning. The spokesman said, to his knowledge, asbestos has become the first product in Australia to be subjected to an explicit cancer warning, and Australia had become the first country in the world to impose such a warning on asbestos products.”⁴⁴⁸

Uiteindelijk werd het advies van de NH&MRC niet opgevolgd, omdat de verschillende (deel)staten van Australië er niet toe overgingen om het advies in de wet vast te leggen. In september 1983 zag het ernaar uit dat T & N het Australische advies zou overnemen, maar toen kort daarna de EEG de beslissing nam dat het voldoende was om op asbestproducten de frase dat asbeststof een gevaar was voor de gezondheid te gebruiken, kwam T & N onder zware druk te staan van de asbestindustrie. De AIC-voorzitter verzocht T & N haar besluit te herzien, hij wees er op dat de asbestindustrie zo hard gevochten had bij de EEG voor een etiket zonder de verwijzing naar het kankerrisico. Twee maanden later zwichtte T & N en besloot verder de EEG-tekst te gebruiken.⁴⁴⁹

5.3.4 Samenvatting

Binnen de internationale asbestindustrie bestond er in het tijdvak 1977-1990 een groot verschil tussen enerzijds de Verenigde Staten en anderzijds Canada en Europa. Door de wetenschappelijke ontwikkelingen, het optreden van de overheid en niet in de laatste plaats door civielrechtelijke procedures van asbestslachtoffers was in de VS de positie van de industrie zwaar onder vuur komen te liggen. In Europa was er veel minder dreiging voor de industrie dankzij

⁴⁴⁸ *Sydney Morning Herald* 18 maart 1982.

⁴⁴⁹ Castleman 2005, p.785.

enerzijds de sterke internationale organisatie van de industrie, de effectieve invloed van de industrie op de overheid, inclusief de EEG, waardoor dreigende wettelijke maatregelen ter regulering van het asbestgebruik lange tijd door de industrie voorkomen konden worden, en anderzijds door het uitblijven van juridische procedures door asbestslachtoffers.

5.4 Overheid

5.4.1 Verenigde Staten/Canada

Vóór 1970 was de invloed van de Amerikaanse overheid op het terrein van de bedrijfsgeneeskunde en hygiëne zeer beperkt, waardoor de asbestindustrie nagenoeg vrij spel had. De oprichting in 1970 het Environmental Protection Agency (EPA) en de U.S. Occupational Safety and Health Administration (OSHA), bracht daarin verandering. Naast de invloed van het EPA op het onderzoek naar de mogelijke risico's van asbest in drinkwater, en de voorlichting aan het grote publiek, waren met name de NIOSH-rapporten uit 1972, 1976 en 1980 van groot belang.⁴⁵⁰ Vanwege de gezondheidsrisico's van de algemene bevolking ten gevolge van blootstelling aan asbest in het milieu deed het EPA een beroep op de National Academy of Sciences.⁴⁵¹ In de jaren tachtig nam de blootstelling aan asbest in de VS sterk af, vooral door de invoering van asbestvrije alternatieven op vele terreinen en het verbod van overheidswege op het spuiten van asbest. Ook was van invloed de opstelling van lagere overheden, die overschakelden op alternatieven voor asbestcementbuizen en pijpen voor waterleidingen en andere doeleinden, hetgeen tot gevolg had dat in de jaren tachtig een aantal fabrieken voor asbestcementbuizen gesloten werd. De publieke aandacht voor asbest was sterk gericht op het probleem van asbest in schoolgebouwen. In 1980 nam het congres de Asbestos School Hazard Detection and Control Act aan, waarmee de afzonderlijke staten en steden ondersteuning kregen bij het bepalen van de gevaar en het uitvoeren van renovaties. De wet verschaftte het ministerie van justitie de mogelijkheid om fabrikanten van asbestproducten aan te spreken tot schadevergoeding.

De situatie in Canada verschilde aanzienlijk van de situatie in de VS.⁴⁵² In 1978 had de Canadese overheid de Société National d'Amiante opgericht en een groot deel van de asbestindustrie genationaliseerd. Toen in de jaren tachtig de EPA in de VS een verbod op asbest voorstelde, verzette de Canadese regering zich uit naam van de particuliere en de staatsasbestmijnen daar heftig tegen. Daarbij hanteerde de Canadese regering onder meer het argument dat het risico van asbest beheersbaar was. Naast de Canadese regering was het aan de asbestindustrie verbonden Asbestos Institute, dat mede gefinancierd werd met overheidsgeld, een uitgesproken tegenstander van een verbod. Het belang van de

⁴⁵⁰ Zie 5.2.3.

⁴⁵¹ Castleman 2005, p.707, 730 e.v.

⁴⁵² Castleman 2005, p.798.

Canadese overheid in de asbestmijnindustrie was af te leiden uit het bedrag van meer dan 500 miljoen dollar dat de Canadese regering na 1978 besteedde aan bedrijfsovernames en subsidies ter bescherming van die industrie.⁴⁵³

5.4.2 Engeland

De BBC-documentaire 'Killer Dust' uit 1975 had niet alleen aangetoond dat de arbeidsomstandigheden in de asbestfabriek Acre Mill van Cape in Hebden Bridge slecht waren maar ook duidelijk gemaakt dat het toezicht van de Engelse arbeidsinspectie had gefaald. Het rapport van de Ombudsman over 'Hebden Bridge' bracht de regering ertoe een om een nationaal onderzoek te laten instellen door de Advisory Committee on Asbestos. Voorzitter van deze commissie was Sir Bill Simpson, naar wie de commissie ook werd genoemd. De commissie ontving schriftelijke bijdragen van talrijke instellingen, bedrijven en personen. Voor het eerst kwamen asbestslachtoffers, hun organisaties en de vakbonden uitgebreid aan het woord. De asbestindustrie was op de hoorzittingen sterk vertegenwoordigd, zowel door de asbestbedrijven zelf (T & N, BBA, Cape, Eternit) als door aan de industrie verbonden organisaties. Het eerste deel van het Simpsonrapport, 'Selected written evidence submitted to the Advisory Committee on Asbestos, 1976-77', daterend uit 1977, bevatte bijdragen van de ARC, de Asbestos Cement Manufacturers Association, verschillende asbestbedrijven, zoals T & N, BBA, Cape en Eternit, maar ook van Nancy Tait, de British Society for Social Responsibility in Science (BSSRS), de Socialist Worker, de TUC en de Consumers' Association. Verschillende andere schriftelijke bijdragen waren in dit eerste rapport niet opgenomen. In haar eigen bijdrage beschreef Eternit Building Products Ltd het bedrijf als een onderdeel van de Eternitgroep, die volgens de publicatie waarschijnlijk de grootste producent van asbestcement ter wereld was.

In juni 1977 hield de Simpsoncommissie een driedaagse, openbare zitting waarop Eternit haar visie en standpunt uitgebreid toelichtte. De Eternit-delegatie stond onder leiding van Van der Rest, 'Managing Director' van Eternit België. Van der Rest werd bijgestaan door Deruyttere, hoofd van de metallurgische afdeling van de universiteit van Leuven, Lacquet, verbonden aan de afdeling patho-fysiologie van dezelfde universiteit, Lepoutre, 'corporate medical director' van Eternit België, en Gilham, commercieel directeur van Eternit Products. Van der Rest hield de commissie voor dat in het grote Eternitbedrijf in Kapelle-op-den-Bos (B) met ruim 2.800 werknemers over de periode van 1963-1976 slechts 23 gevallen van asbestose en 1 geval van mesothelioom waren geconstateerd, waar hij aan toevoegde dat die ziektegevallen waren ontstaan in een periode dat er nog weinig bekend was over het gevaar van asbest. Ook beriep Van der Rest zich op de gunstige gezondheidssituatie in de Eternitfabriek in Goor:

⁴⁵³ Castleman 2005, p.653: Asbestos Corporation Ltd was in 1925 ontstaan door een fusie van een groot aantal Canadese mijnen. Begin jaren 80 nam de Canadese staat de mijn over en werd de mijn ingebracht in het staatsbedrijf Société Nationale de l' Amiante.

“(..) which is a factory employing 650 people, which has been in existence for 40 years, since 1937. Up to present, there is no known case of asbestosis, no known case of cancer, no known case of mesothelioma.”

Over de gebruikers van de asbestcementproducten van Eternit merkte Van der Rest tegenover de commissie op dat zij geen gevaar liepen:

“I really do think that the fact that the asbestos is locked in, in the asbestos cement product, means that one can say that for the final user, who is not working or cutting, there is no danger at all, whatsoever, for finished asbestos cement products.”

Commissielid Gilson legde, met verwijzing naar de bijdrage van Eternit zelf dat het bedrijf in Meldreth geen blauw asbest gebruikte, Van der Rest de vraag voor of Eternit ooit in haar Engelse fabriek blauw asbest had gebruikt en zo ja, tot wanneer. Van der Rest antwoordde daarop:

“As far as we know blue asbestos has not been used in Meldreth. As far as the importation goes, we have stopped putting blue asbestos into the product. As you know, Belgium, is a very small country and most of our industry is living from export. So we are accustomed to adapt our product for export to the country to which we are exporting it. If the UK market, in its own judgment, for reasons which it considers necessary, prohibits blue asbestos as an import in their products, needless to say our export product also will not include blue asbestos, and that is the case today.”

Waar directeur Gillham aan toevoegde dat in de Meldrethfabriek blauw asbest was gebruikt van 1958 tot 1965. In 1979 publiceerde de Simpsoncommissie haar eindrapport, dat weinig opzien baarde. Het rapport bevatte verschillende aanbevelingen, die op het moment van publicatie al achterhaald waren, zoals het verbod op de import van blauw asbest en op het isoleren met spuitasbest. Het belangrijkste advies inzake de stofconcentratie in de arbeidssituatie betrof het verlagen van de grenswaarde van 2 v/cm³ naar 1 v/cm³ tegen het einde van 1980. Door de invloed van de asbestindustrie, met name van T & N, werd de invoering van deze aanbeveling sterk vertraagd. Begin 1981 kondigde de Engelse regering aan dat de datum voor de invoering van de lagere grenswaarde verschoven werd naar 1 januari 1985, een beslissing waarover TBA-directeur Hardie tegenover zijn medebestuurders opmerkte: ‘I do not think we could have expected more.’⁴⁵⁴

Echter op 20 juli 1982 zond Yorkshire TV een twee uur durende documentaire over de asbestindustrie uit, getiteld ‘Alice – a fight for life’. De documentaire liet het gevecht tegen mesotheliom zien van Alice Jefferson, een 47 jarige huisvrouw, die in haar jeugd enkele maanden in de asbestfabriek van Cape in Hebden Bridge had gewerkt. De documentaire, waarin ook de aandacht gevestigd werd op de nog niet ingevoerde adviezen van de Simpsoncommissie,

⁴⁵⁴ Tweedale 2000, p.248.

maakte zoveel indruk in de Engelse samenleving dat de regering binnen enkele dagen de adviezen implementeerde, waardoor de drempelwaarde voor blootstelling aan chrysotiel verlaagd werd naar 1 v/cm³.

5.4.3 Samenvatting

Met name door de voortschrijdende kennis over het gevaar van asbest en de invloed van organisaties als de EPA, OSHA en NIOSH nam in de VS de betrokkenheid van zowel de centrale als de lokale overheid op asbestterrein in de loop van de jaren zeventig gestaag toe, waardoor het gebruik van asbest sterk werd teruggedrongen. In Canada was tegelijkertijd een tegenovergestelde ontwikkeling gaande, die ertoe leidde dat de overheid een deel van de asbest-industrie nationaliseerde en de kant van de asbestindustrie koos. In Engeland was de asbestlobby lange tijd in staat om de overheid van ingrijpende wettelijke maatregelen af te houden, maar door de aandacht van de media voor de gevolgen van asbest besloot de regering tot verdergaande beperkingen in het gebruik van asbest.

5.5 Nationale ontwikkelingen

5.6 Kennisontwikkeling

5.6.1 Inleiding

In medisch opzicht bestond er in de tweede helft van de zeventiger jaren in Nederland consensus over de relatie tussen de blootstelling aan asbest en de typische asbestziekten, maar dat betekende niet dat er geen discussie gevoerd werd over kwesties als het verschil in carcinogeniteit tussen wit en blauw asbest en de vraag of er op een veilige wijze met asbest en asbesthoudende producten kon worden gewerkt. De invloed van de asbestverwerkende industrie onder leiding van Eternit in die discussie was voortdurend aanwezig, zowel op medisch, arbeidshygiënisch als op epidemiologisch terrein. Daarbij kreeg de industrie steun van tal van Nederlandse en buitenlandse deskundigen. De andere actoren konden daar aanvankelijk weinig tegenover stellen. De overheid beschikte wel over voldoende kennis ten aanzien van het kankerrisico van asbest, maar vertaalde die kennis niet of nauwelijks in wettelijke maatregelen. De vakbeweging en de asbestslachtoffers liepen hun kennisachterstand op medisch en technisch gebied eerst in de jaren tachtig in toen kritische studenten en wetenschappers hun kennis in dienst stelden van de vakbonden en de slachtoffers. Daardoor waren zij eind jaren tachtig in staat om in juridische procedures de werkgevers de loef af te steken.

5.6.2 Onderscheid blauw-wit asbest

Midden jaren zeventig huldigde de Nederlandse overheid het standpunt dat alle drie de meest gangbare soorten asbest – chrysotiel, crocidoliet en amosiet – kankerverwekkend waren. Daarbij baseerde de overheid zich met name op de

opvattingen van onafhankelijke wetenschappers als Stumphius, Zielhuis, Selikoff en het IARC. De Nederlandse overheid liet zich bij de bepaling van haar standpunt adviseren door de Nationale MAC-commissie, welke commissie op haar beurt beschikte over een Werkgroep van Deskundigen (WGD) voor het bepalen van grenswaarden. De WGD van de Nationale MAC-commissie had in februari 1979 een aparte werkgroep van deskundigen ingesteld met betrekking tot asbest, bestaande uit Meyer, Miedema en Stumphius, die alle drie ook lid waren van de TNO-adviescommissie. In mei 1984 adviseerde de werkgroep de Nationale MAC-commissie over de grenswaarde van asbest.⁴⁵⁵ De werkgroep overwoog met betrekking tot het type asbest en de carcinogene potentie dat met name op grond van epidemiologische gegevens geconcludeerd kon worden dat blootstelling aan crocidoliet een groter risico opleverde op inductie van kwaadaardige tumoren dan blootstelling aan chrysotiel. De werkgroep verwees daarbij naar het rapport van Zielhuis uit 1977 voor de EG, het Engelse 'Asbestos, Final Report of the Advisory Committee' (1979) en het NIOSH-rapport 'Workplace exposure to asbestos' (1980). Het NIOSH-rapport had geconcludeerd dat er geen wetenschappelijke basis was voor een onderscheid tussen de verschillende asbestsoorten en had geadviseerd om een uniforme gezondheidsnorm bij beroepsmatige blootstelling te hanteren ten aanzien van alle asbestsoorten. Op grond van deze rapporten was de asbestcommissie van de WGD van oordeel dat crocidoliet de meest carcinogene soort asbest was, maar dat dat niet betekende dat chrysotiel als niet-carcinogeen te beschouwen was. Daaraan werd in de conclusie toegevoegd dat, indien voor chrysotiel en amfibolen de blootstelling niet alleen ongeveer gelijk was naar aantal vezels/ml en expositieduur, maar bovendien ook de vezels van dezelfde diameter en lengte/diameter verhouding hadden, men niet eenduidig kon concluderen dat er een merkbaar verschil in risico bestond op aan asbestgerelateerde ziekten. In het kader van de discussie inzake de advieswaarde wees de commissie expliciet naar het NIOSH-rapport. Omdat er geen veilige grenswaarde was vast te stellen was de NIOSH van mening dat de expositie steeds zoveel mogelijk beperkt moest worden en adviseerde tot een grenswaarde van 0,1 vezel/cm³ als tijdgewogen gemiddelde over 8 uur. Het NIOSH-rapport voegde daar met verwijzing naar haar rapport uit 1976 aan toe:

"The committee reiterates its judgment that even where exposure is controlled to levels below 100,000 fibers, there is no scientific basis for concluding that all asbestos-related cancers would be prevented."⁴⁵⁶

In juni 1985 berichtte de Nationale MAC-commissie het ministerie van Sociale Zaken naar aanleiding van de nieuwe beoordeling door de commissie van de grenswaarde voor asbest:

⁴⁵⁵ Werkgroep van deskundigen van de Nationale MAC-commissie, *Rapport inzake Asbest*, mei 1984, 66 p.

⁴⁵⁶ NIOSH 1980, p.4.

“Door de WGD is in de loop van 1984 aan de commissie rapport uitgebracht waarin zoals te verwachten was, geen voorstel voor een grenswaarde was vervat. Raadpleging der achterbannen wees uit dat een grenswaarde van 1 vezel/ml haalbaar moet worden geacht. Mede vanwege de concurrentiepositie van de Nederlandse asbestverwerkende industrie binnen de EG en gelet op de van de DGA ontvangen informatie over blootstellingsniveau's is de commissie dan ook van mening dat met betrekking tot de te hanteren grenswaarde en de daarbij behorende meetstrategie en meetmethode voorlopig de door de EG voorgestelde waarden zouden moeten worden gehanteerd.”⁴⁵⁷

In november 1985 reageerde de Nationale MAC-commissie in haar brief aan de DG van de Arbeid, handelend over de MAC-waarde voor asbest, met:

“Het door de WGD over asbest opgestelde rapport geeft duidelijk aan dat alle soorten asbest dienen te worden beschouwd als carcinogene stoffen. Dit impliceert dat het niet mogelijk is een grenswaarde aan te geven, waar beneden geen effecten voor de gezondheid meer zijn te verwachten. Er zal derhalve gestreefd moeten worden naar een grenswaarde die zo laag mogelijk ligt.”

De Werkgroep van Deskundigen bracht in december 1989 een gezondheidskundig advies uit over het risico op kanker bij beroepshalve blootstelling aan asbest.⁴⁵⁸ In de inleiding verwees de werkgroep naar haar advieswaarderapport uit 1985 en vermeldde dat het nieuwe rapport de vraag behandelde of de na 1985 verschenen literatuur nieuwe gezichtspunten had opgeleverd. Ten aanzien van de eerste door de werkgroep geformuleerde vraag:

“Moet chrysotiel beschouwd worden als een bewezen dierlijk en humaan carcinogeen?”

luidde het antwoord: ja. Op de tweede vraag:

“Bestaat er een drempelwaarde m.b.t. de carcinogeniteit?,

antwoordde de werkgroep dat er wel aanwijzingen waren voor het bestaan van een drempeldosis m.b.t. de inductie van mesotheliom, maar dat de beschikbare informatie nog onvoldoende was om daarop de risico-analyse te baseren en dat men dus vooralsnog lineair moest blijven extrapoleren. Op de derde vraag, die handelde over het verschil in carcinogene potentie tussen chrysotiel en amphibolen, antwoordde de werkgroep dat men er voorzichtigheidshalve van uit

⁴⁵⁷ Brief Nationale MAC-commissie 12 juni 1985 aan Directeur-Generaal Ministerie Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

⁴⁵⁸ Gezondheidskundig advies van de Werkgroep van Deskundigen ter vaststelling van MAC-waarden, *Evaluatie van het risico op kanker bij beroepshalve blootstelling aan asbest*, 24 p., december 1989.

diende te gaan dat er geen verschil bestond tussen het totale kankerrisico bij blootstelling aan amphibolen en chrysotiel.

5.6.3 Van Vliet: 'Asbest een fijn venijn'

Er verschenen in Nederland in de zeventiger en tachtiger jaren maar weinig publicaties over asbest. Een van deze publicaties was van de hand van L. van Vliet uit 1982. Zijn scriptie verscheen aan de Erasmusuniversiteit in het kader van de studie geneeskunde en was getiteld 'Asbest: fijn venijn.' Het onderwerp asbest lag volgens Van Vliet voor de hand omdat in de discussies over de risico's van asbest naast medische ook economische, juridische en politieke argumenten en overwegingen een belangrijke rol speelden. Bij de voorbereiding van het werkstuk had Van Vliet samengewerkt met de Asbestprojectgroep, bestaande uit medewerkers van de Chemiewinkel Leiden en de Stichting Arbeid en Gezondheid. Zowel de Chemiewinkel, aldus Van Vliet, als de Stichting stelden zich ten doel wetenschappelijke kennis ter beschikking te stellen aan groepen, die daar via andere wegen geen toegang toe hadden, en die met die informatie verbetering in hun positie konden aanbrengen. Van Vliet hoopte met zijn werkstuk een bijdrage te kunnen leveren aan de discussies en de besluitvorming over de risico's van asbest:

"De inzet van die discussies en besluitvorming moet wat mij betreft zijn een totaal verbod op het ver- en bewerken van asbest."

Met betrekking tot de risico's van asbest voor de gezondheid en het mogelijke verschil in carcinogeniteit merkte Van Vliet op:

"Van de verschillende soorten asbest geeft het blauwe asbest een zodanige verdeling van vezels in de lucht, dat per tijdseenheid het grootste deel van de ingeademde vezels uit crocidoliet blijkt te bestaan, gevolgd door amosiet. Voor chrysotiel geldt heel sterk dat het aantal per tijdseenheid ingeademde vezels afhankelijk is van de mate waarin chrysotiel verwerkt/vermalen is. Het chrysotiel beschikt immers over een grote geneigdheid zich in steeds fijnere vezels te splitsen. Met het steeds fijner vermalen van wit asbest in nieuwe technologieën wordt het risico van inademing van chrysotielvezels steeds groter en kan zelfs het risico van crocidoliet benaderen of overtreffen."

Van Vliet gaf ook, als een van de eersten, een kritische beschouwing op het in 1978 ingevoerde Asbestbesluit:

"In artikel 5 van het Asbestbesluit wordt bepaald dat de concentratie asbeststof op de werkplek zo laag mogelijk moet worden gehouden. Met zo laag mogelijk wordt bedoeld: zo laag als binnen het technisch mogelijke economisch aanvaardbaar is. De begrenzing wordt gegeven door de economische randvoorwaarden. Op zich is dat een juist uitgangspunt, maar dan moet het criterium 'economisch aanvaardbaar' wel objectiveerbaar en controleerbaar zijn voor bijvoorbeeld de Arbeidsinspectie en de werknemers."

Artikel 4 van het Asbestbesluit bevatte het verbod om asbesthoudende stoffen of producten te bewerken of te verwerken voor thermische isolatie en akoestische, conserverende en decoratieve doeleinden. Van Vliet hierover:

“Dit artikel is nog steeds niet in werking getreden. Dit roept toch wel de vraag op waarom er een Asbestbesluit is uitgevaardigd.”

Ook bij artikel 2 zette Van Vliet vraagtekens. Hij wees er op dat op grond van dit artikel weliswaar het verbod op blauw asbest in werking was getreden, maar hoe effectief dat verbod was, was niet duidelijk.

“Er zijn door de Adviescommissie Asbest heel wat ontheffingen verleend, met name voor asbestcementbuizen, waarin blauw asbest is verwerkt. De ontheffingen zijn vooral verleend aan waterleidingbedrijven ten behoeve van uitbreiding of onderhoud van het drinkwaterleidingennet. De praktijk m.b.t. artikel 2 maakt de principiële discussie over verbodsbepalingen of misbruikwetgeving tot een farce.”

Met verwijzing naar de dagelijkse praktijk in de Rotterdamse haven, waar veel asbest werd overgeslagen, vestigde Van Vliet de aandacht op het feit dat het voorschrift om asbestproducten van een waarschuwingsteken te voorzien, nog steeds ontbrak. De asbestcementindustrie, zo constateerde Van Vliet, was fel tegenstander van etikettering. In Engeland had de industrie zelf een waarschuwingsteken ontworpen om te voorkomen dat de overheid een waarschuwingsteken zou opleggen met een meer precieze omschrijving van de gevaren van asbest. Van Vliet voegde daaraan dat op basis van de bekende gegevens over asbest het gerechtvaardigd was om uit te gaan van de schadelijkheid van asbestvezels, gebonden of ongebonden, zolang het tegendeel niet was bewezen. Er moest volgens hem op een dergelijk waarschuwingsteken meer informatie gegeven worden dan op het label, dat in het ontwerpbesluit Warenwet uit 1980 werd voorgesteld. Van Vliet:

“Kankerverwekkend is een stuk duidelijker.”

Aan het slot van zijn werkstuk oordeelde Van Vliet dat het asbestprobleem om een oplossing vroeg. De grote tegenstellingen lagen volgens Van Vliet meer op politiek en sociaal-economisch terrein dan op wetenschappelijk terrein. Hij merkte ook op dat de asbestindustrie op grote schaal wetenschappelijk onderzoek financierde, niet in de eerste plaats om te zoeken naar vervangende stoffen voor asbest, maar om beweringen dat alle asbestvezels even schadelijk waren te weerleggen. Het grote belang van de industrie was naar de mening van Van Vliet gelegen in het voorkomen dat het commercieel meest aantrekkelijke asbest (chrysotiel, 95% van de wereldproductie) over één kam zou worden geschoren met andere asbestsoorten. De brochure van het ministerie van Sociale Zaken uit 1981, waarin werd erkend dat de meest afdoende maatregel om de risico's van asbest voor de gezondheid in de hand te houden het verbod op asbest was, maar waarin het ministerie tegelijk opmerkte dat een dergelijke maatregel vooralsnog niet mogelijk was, ontlokte bij Van Vliet de reactie:

“Waarom dat niet mogelijk is, wordt er niet bij vermeld. Het moge duidelijk zijn dat de belangrijkste obstakels om tot een dergelijk verbod te komen, gelegen zijn op politiek en sociaal-economisch terrein.”

5.6.4 Blootstelling aan asbest in de arbeidssituatie

Dat de invoering van de beschermende bepalingen van het Asbestbesluit 1977 niet leidde tot een substantiële verbetering van de arbeidsomstandigheden toonde in de eerste plaats de publicatie van Timmerman, een medewerker van het Veiligheidsinstituut, uit 1984 aan.⁴⁵⁹ Timmerman baseerde zich daarbij op een onderzoek op 28 bouwplaatsen. Hij constateerde dat bij het leggen van golfplaten op daken het gebruikelijk was om van de platen een schuin hoekje te verwijderen om overlapping te voorkomen. Dat gebeurde bijna altijd met een haakse slijpmachine, omdat andere methoden teveel tijd kostten of te zwaar gevonden werden. Literatuuronderzoek had volgens Timmerman aangetoond dat bij deze werkmethode ontoelaatbare stofconcentraties optraden tot een 50-voudige overschrijding van de MAC-waarde ingevolge het Asbestbesluit. Gelet op het totale gebruik van asbestcementplaten in Nederland en de normale productie van een dakdekker leverde een rekensom op dat circa 825 werknemers op deze wijze hun werk verrichtten. De daaraan verbonden hoge blootstellingen aan asbest konden volgens Timmerman voorkomen worden door speciale afzuigvoorzieningen en het vervangen van haakse slijpmachines en door modernere freesmachines. In hetzelfde jaar becijferde Akkersdijk, werkzaam bij de Scheikundige Dienst van de Arbeidsinspectie, in haar rapport over asbest in de arbeidssituatie dat er in 1984 in totaal in ons land circa 41.000 mensen beroepshalve aan asbest werden blootgesteld.⁴⁶⁰

“Het be- en verwerken van asbesthoudende materialen gebeurt nog in diverse bedrijfstakken. Verreweg het grootste aantal blootgesteld, 37.000, d.w.z. 90% van het totale aantal, is werkzaam in het onderhoud van het hele scala van voertuigen, die zijn voorzien van asbesthoudende remvoeringen en koppelingsplaten.”

⁴⁵⁹ Timmerman, *Asbest in de bouw*, in: De Veiligheid 1984, 60, nr. 10, p.505-507. Een vergelijkbare publicatie was het rapport van Van den Berg uit 1984: *Inventarisatie asbestcementmaterialen in de bouw*. Het artikel van Timmerman in De Veiligheid was, zoals uit het telexbericht van het districtshoofd der Arbeidsinspectie van het 1^e district te Maastricht uit 1984 bleek, de aanleiding geweest voor onderzoek. Het districtshoofd liet weten dat de door Timmerman vermelde bouwpraktijk ook in zijn district tijdens reguliere inspecties was aangetroffen: ‘In bovengenoemde gevallen worden ca. 75 procent van de betreffende werkzaamheden met de ‘slijptol’ gedaan en slechts 25 procent met de ‘knabbel-schaar. In het algemeen meen ik te mogen concluderen dat de bouwpraktijk in positieve zin zich de laatste jaren ontwikkelt en meer gaat overeenstemmen met de uitgangspunten van het asbestbesluit.’ Het districtshoofd in Utrecht merkte n.a.v de publicatie van Timmerman op, dat indien ‘iemand bij het werk in een gesloten ruimte wordt blootgesteld aan zeer hoge concentraties, dan is er wel sprake van ernstig gevaar.’ Waaraan hij toevoegde: ‘Het meten van deze concentratie door de ambtenaar is een knelpunt.’

⁴⁶⁰ Akkersdijk, Scheikundige Dienst SZW, *Asbest in de Arbeidssituatie in Nederland*, 1984.

Over de bouwnijverheid inclusief timmerfabrieken en bouwmaterialen merkte zij op dat er in deze sector ruim 900 mensen blootgesteld werden aan asbest gedurende 0,5 – 25% van de werktijd en dat de blootstellingsniveaus varieerden van 0,1 – 20 vezels per ml lucht.

Een derde publicatie die inzicht gaf in de gevolgen van het gebruik van asbest in de praktijk was het rapport, dat de Vereniging van Waterleidingbedrijven in Nederland, VEWIN, in juli 1987 uitbracht over het bewerken van waterleidingbuizen van asbestcement.⁴⁶¹ Het rapport beschreef een proefmeting van de bewerking van een asbestcementbuis:

“De proef is uitgevoerd met nieuwe asbestcementbuizen van het fabrikaat Eternit met een lengte van 4 meter en een middellijn van 100 mm. Alle asbestcementbuizen van de N.V. Eternit worden uitsluitend vervaardigd met chrysotielasbesten (witte asbesten). Alle andere soorten asbesten (crocidoliet of blauwe asbest en amosiet of bruine asbest [sic]) worden niet meer verwerkt en zullen in de toekomst ook niet aangewend worden voor de fabricatie van asbestcementbuizen.”

Daaraan voegde de VEWIN toe dat de buizen met een diameter tussen 80 en 600 mm circa 12,4% chrysotiel bevatten en de buizen tussen 600 en 1200 mm 12,8%. Bij de proef werden metingen bij de asbestcementbuizen verricht, die met verschillende soorten gereedschap werden bewerkt, zoals slijpschijf, aanboortoestel, buizenzaag en afdraaitoestel:

“Uit deze metingen blijkt dat de toepassing van oude apparatuur als buizenzagen met een hoog toerental en de slijpschijf met zeer hoge emissiewaarden gepaard gaat. De wettelijk voorgeschreven maximaal aanvaardbare concentratiewaarde wordt hierbij overschreden.”

5.6.5 Asbestsymposium TH Delft 1985

In september 1985 organiseerde de Vakgroep Veiligheidskunde van de TH te Delft het symposium ‘Asbest, de vervanging van het magisch materiaal’. Het symposium werd bijgewoond door ruim 200 deelnemers uit diverse maatschappelijke geledingen, zoals (ex-) werknemers uit de asbestindustrie, vertegenwoordigers van de vakbonden, milieu-organisaties, verschillende overheidsinstanties en de asbestverwerkende en asbestvervangende industrie. Het belangrijkste doel van het symposium was de asbestproblematiek in Nederland opnieuw in de belangstelling te plaatsen. ‘De gezondheidsgevaaren van asbest dreigen nog steeds onderschat te worden. Het vermeende verschil in gezondheidsgevaaren van de diverse asbestsoorten is hier mede debet aan,’ zo meldde het verslag van het symposium. Goossens (TH-Delft) ging in op de techniek van de veiligheidsbevordering inzake het gebruik van asbest. Hij merkte op dat voor asbest, evenals voor iedere andere kankerverwekkende stof,

⁴⁶¹ VEWIN, *Bewerken van waterleidingbuizen van asbestcement*, 43 p., Rijswijk, juli 1987.

gold dat iedere blootstelling, hoe laag ook, in principe gezondheidsschade teweeg kon brengen. De MAC-waarde voor asbest van twee vezels per milliliter lucht, met uitzondering van crocidoliet, was volgens Goossens meer een compromiswaarde dan een veilige waarde. Rombouts, werkzaam bij het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, besprak het overheidsbeleid en ging in op het Asbestbesluit. Bij de ontheffingsmogelijkheid voor crocidoliet en de ontwikkeling van de voorraden crocidoliethoudende buizen merkte hij op dat het punt bereikt was waarbij om tot een volledige eliminatie van de voorraden te komen andere maatregelen nodig waren. Ook besteedde Rombouts aandacht aan het begrip 'hechtgebondenheid' bij asbestbevattende materialen in het kader van het Asbestbesluit (Warenwet) uit 1983. Hij wees erop dat bij het bewerken van producten, die hechtgebonden asbest bevatten, nog aanzienlijke vezelconcentraties konden optreden:

“Om de verwerker van dit materiaal erop attent te maken, dat het op een zorgvuldige manier bewerkt moet worden, bevat het besluit een verplichting tot etikettering van asbesthoudende producten. De etiketten dienen ook aanwijzingen te bevatten die aangeven welke voorzieningen getroffen moeten worden om het materiaal veilig te kunnen bewerken.”

Bij het onderwerp 'De geschiedenis van de asbestproblematiek in Nederland' ging Swuste, wetenschappelijk medewerker aan de Vakgroep Veiligheidskunde van de TH Delft, in op de vraag naar de veroorzaking van mesothelioom door asbestvezels. Hij bracht naar voren dat aanvankelijk de opvatting heerste dat vooral de chemische samenstelling van asbest verantwoordelijk was voor de kankervorming. Dat had geleid tot de veronderstelling dat blauw asbest de grote boosdoener was en wit asbest, gezien het verschil in chemische samenstelling, geen kanker kon veroorzaken. Hetgeen weer tot gevolg had dat blauw asbest verboden werd en wit asbest niet. Later ontstond het inzicht dat niet zozeer de chemische samenstelling van de vezel maar de afmetingen van de vezel het ontstaan van kanker veroorzaakten. Dat werd omschreven als de vezelgeometrietheorie. Volgens deze theorie, zo lichtte Swuste toe, bepaalden de lengte en diameter van de asbestvezel niet alleen de inhaalleerbaarheid ervan, maar ook de potentie om kanker te veroorzaken. Deze opvatting bracht met zich mee dat vele kleine asbestvezels hetzelfde carcinogene effect hadden als een gering aantal lange vezels. Swuste wees erop dat een belangrijk gevolg van de vezelgeometrietheorie was dat het voor de kankerwerking niet uitmaakte wat voor asbestvezel werd ingeademd. De afmetingen van de vezel waren volgens Swuste bepalend voor het kankerproces en niet de chemische samenstelling.

5.6.6 'Asbest, het inzicht in de schadelijke gevolgen in de periode 1930-1969'

Dit boek werd in 1988 in opdracht van de Vakgroep Veiligheidskunde van de Technische Universiteit Delft geschreven door P. Swuste, als wetenschappelijk medewerker verbonden aan de Vakgroep Veiligheidskunde van de TU Delft, A. Burdorf, wetenschappelijk medewerker aan het Instituut Bedrijfsgezondheids-

zorg van de Erasmusuniversiteit te Rotterdam, en J. Klaver, medewerker van het Nederlands Instituut voor Arbeidsomstandigheden te Amsterdam. Het boek bevatte het eerste systematische overzicht van de ontwikkeling van de kennis in Nederland met betrekking tot asbest en de schadelijke gevolgen ervan, met dien verstande dat het boek als eindpunt hanteerde het proefschrift van Stumphius uit 1969. In het voorwoord gaven de auteurs aan dat er twee redenen ten grondslag lagen aan hun boek: de eerste betrof de omstandigheid dat een historische beschrijving van de ontwikkeling van het asbestprobleem duidelijk maakte dat wetenschappelijke onderzoeksresultaten slechts moeizaam hadden geleid tot maatregelen ter verbetering van de arbeidsomstandigheden. De tweede reden was de betrokkenheid van de auteurs bij enkele juridische processen waarin personen met onherstelbare gezondheidsschade door blootstelling aan asbest trachtten financiële genoegdoening te krijgen:

“In deze schadeclaimprocedures dient het slachtoffer te bewijzen dat de werkgever in onvoldoende mate regelingen heeft getroffen ter voorkoming van arbeidsongeschiktheid door een ziekte welke veroorzaakt is door het beroep. Een belangrijk knelpunt in deze processen is vaststelling van het tijdstip waarop redelijkerwijs mag worden verondersteld, dat de schadelijkheid van asbest bekend. In dit boek wordt een poging gedaan deze vraag te beantwoorden.”

In hun boek behandelden de auteurs:

- (1) de medische literatuur over asbestziekten,
- (2) de registratie van beroepsziekten in de jaarverslagen en de publicaties van de Arbeidsinspectie,
- (3) de aandacht voor asbestziekten in de vakliteratuur, en
- (4) de wettelijke voorschriften en richtlijnen ter reductie van de blootstelling aan asbest.

In deze hoofdstukken werd het bronnenmateriaal besproken waarbij telkens een onderscheid werd gemaakt aan de hand van de perioden van de kennisontwikkeling. Bij de medische literatuur werd aandacht besteed de eerste signalen over het bestaan van asbestose en het voorkomen ervan in Nederland; vervolgens kwam het proefschrift van Hampe, uit 1942, uitvoerig aan de orde. Daarbij behandelden de auteurs vier onderwerpen: de medische gevolgen van de blootstelling aan asbest, de beroepen met een verhoogd risico, het belang van de beroepsanamnese en de voorgestelde maatregelen op technisch, medisch en juridisch gebied. Bij de periode 1964 tot 1969 werd aandacht besteed aan de eerste internationale asbestconferentie in 1964 in New York en het proefschrift van Stumphius uit 1969. Het tweede hoofdstuk bevatte informatie over asbestgerelateerde ziekten afkomstig uit de belangrijkste registraties op het gebied van beroepsziekten en doodsoorzaken. Het hoofdstuk over de vakliteratuur was op dezelfde wijze, d.w.z. in vier onderwerpen, ingedeeld als het hoofdstuk over de medische literatuur. Bij de periode 1964 tot 1969 werd opgemerkt:

“Na een zeer actieve periode in de beginjaren '50 publiceren de medisch-adviseurs van de Arbeidsinspectie niets meer over asbest. Hoe belangrijk hun inzet is geweest, blijkt uit het feit dat er tussen 1957 en 1969 geen artikelen over stof, stoflongen, asbest of asbestgerelateerde ziektebeelden in 'De Veiligheid' van andere auteurs verschijnen. In de door ons onderzochte bronnen is in de periode van 1964 tot 1969 slechts één mededeling over asbest gevonden.”

Het laatste hoofdstuk besprak de voorschriften en richtlijnen om de blootstelling aan asbest te reduceren. Daarbij wezen de auteurs op het jaarverslag van de Arbeidsinspectie over 1969, dat een uitgebreide lijst van asbestvervangende stoffen bevatte, gespecificeerd naar de verschillende toepassingsgebieden. Het boek werd afgesloten met de conclusies en een bibliografie van de relevante Nederlandse literatuur. In hun algemene conclusie stelden Swuste c.s. dat rond 1950 het algemeen geaccepteerd werd dat beroepsmatige blootstelling aan asbest grote risico's voor de gezondheid van werknemers met zich bracht, dat in vijftiger jaren ook andere gezondheidseffecten dan asbestose onderkend werden, met name longkanker en mesotheliom. Op de eerste internationale asbest-conferentie in 1964 werd volgens de auteurs het oorzakelijk verband tussen asbest en mesotheliom bewezen geacht.⁴⁶²

5.6.7 Discussie over kankerrisico wit asbest

In 1989 verscheen in het blad *Arbeidsomstandigheden* een artikel van Klaver, Burdorf en Swuste over het kankerrisico van wit asbest.⁴⁶³ Deze reactie liet zien dat ook in de vakliteratuur de kennisdiscussie over asbest woedde en dat niet aan de industrie gelieerde deskundigen weerwoord leverden tegen de talrijke uitlatingen van de asbestindustrie in de media. De aanhef van het artikel meldde dat met de regelmaat van de klok discussie ontstond over de verschillen tussen blauw en wit asbest. Verwezen werd naar artikelen in de bladen *Cobouw*, *Arbouw-Infobulletin* en de *NRC*. In het artikel zetten de auteurs de gevaren van wit asbest op een rij:

“De advocaten van de witte asbest stellen zonder meer dat deze soort asbest in het longvocht oplost en daarom niet kankerverwekkend kan zijn. Ze weten ook altijd wel een paar wetenschappelijke onderzoeken uit de hoed te toveren, zonder dat overigens precies duidelijk is welke gepubliceerde gegevens ze nu precies bedoelen. Hun stelligheid lijkt veel mensen op zijn minst aan het twijfelen te brengen. De schadelijke gevolgen van asbest zijn niet het gevolg van de chemische samenstelling, maar van de structuur ervan. Asbest en dat geldt voor alle typen, vormt lange, naaldvormige vezels van zeer uiteenlopende lengte. In het algemeen gaat men ervan uit dat vezels van een

⁴⁶² P.H.J.J. Swuste e.a., *Asbest, het inzicht in de schadelijke gevolgen in de periode 1930-1969 in Nederland*, Delftse Universitaire Pers, 1988

⁴⁶³ Klaver, Burdorf, Swuste, *Bewijzen kankerverwekkendheid witte asbest zijn er ten overvloede*, in: *Arbeidsomstandigheden* (65) 1989, nr. 5, p.321-325.

bepaalde grootte en vorm carcinogeen zijn, zeker als ze een bepaalde tijd in longweefsel aanwezig kunnen zijn. (..) Eén van hamvragen in dit verband is hoe lang de asbestvezels nu in de long aanwezig blijven. Ontegenzeggelijk is hier een verschil tussen chrysotielvezels en de amfibolen. Chrysotielvezels verdwijnen geleidelijk uit de long, ze worden dunner en verliezen hun structuur. Na enige jaren zijn deze vezels dan verdwenen. Na enige jaren ..., dat is dus wel wat anders dan 'ze lossen op na blootstelling' (Van der Poel, 1988). Maar de twijfelaars worden wellicht over de brug geholpen door onderzoeken waarbij blootstelling aan uitsluitend chrysotielvezels tot mesotheliom heeft geleid. In een recent onderzoek onder 180 Amerikaanse treinmachinisten constateert Mancuso dat 1 op de 13 (!) machinisten, die in de twintiger jaren in de VS aan chrysotiel zijn blootgesteld, tussen 1929 en 1986 aan mesotheliom is overleden. Mancuso concludeert hieruit dat chrysotiel veel gevaarlijker is voor de inductie van mesotheliom dan tot dusverre werd aangenomen."

5.6.8 Planteydt versus Heederik

De kennisdiscussie over asbest zette zich in februari 1989 voort met het artikel van Planteydt in de NRC getiteld 'Asbest en Asbest is twee.' Planteydt betoogde dat mesotheliom een vrij zeldzame vorm van kanker was, die 200 tot 250 sterfgevallen per jaar veroorzaakte, dat 85% van deze gevallen het gevolg waren van blootstelling aan blauw of bruin asbest en dat blootstelling aan wit asbest nooit of vrijwel nooit mesotheliom veroorzaakte. Op dat artikel verscheen een kritische reactie van Reynders, namens de Stichting Natuur en Milieu. Opmerkelijk was ook de reactie van Heederik, omdat hij evenals Planteydt lid was van de TNO-commissie voor asbest. Heederik maakte – voor het eerst – duidelijk dat er binnen de TNO-commissie geen consensus meer bestond over het gevaar van asbest en dat de opvatting van de industrie binnen de commissie niet langer dominant was. In zijn repliek merkte hij op:

"De preciese omvang van het risico van de asbestwerker is moeilijk te geven. In een aantal grote cohort-studies zijn zogenaamde blootstellingsresponsrelaties gevonden die de extra sterfte aan longkanker bij een zekere asbestblootstelling beschrijven. Maar de verschillen tussen de gevonden uitkomsten zijn groot. Op grond van de onderzoeksresultaten is geen uitspraak mogelijk over verschillen in risico op longkanker ten gevolge van een blootstelling aan blauw, bruin of wit asbest. Een groot probleem is de onbetrouwbaarheid van de informatie over de asbestblootstelling. In de loop der jaren is met een heel scala van methoden asbest gemeten en geanalyseerd. De geringe vergelijkbaarheid van de methoden stelt onderzoekers voor grote problemen. Naast deze onzekerheden is de laatste jaren melding gemaakt van nieuwe onderzoeksgegevens die een bron van verontrusting vormen. De langere en dunnere vezels vormen inderdaad, zoals Planteydt stelt, het grootste risico. Kortere en dikkere vezels zijn echter geenszins onschadelijk. Er lijkt sprake te zijn van een glijdende schaal. Een scherpe grens, waaronder asbest geen risico meer op zou leveren – Planteydt noemt de lengte/diameter-verhouding van 3:1 – is daarom irreëel."

5.6.9 Eternit: wit asbest niet kankerverwekkend

Tot ver in jaren tachtig verdedigde de Nederlandse asbestindustrie, gedomineerd door het Belgische Eternitconcern, het standpunt dat blootstelling aan wit asbest niet kankerverwekkend was. Ter onderbouwing van die opvatting beriep de industrie zich meestal op publicaties van Canadese oorsprong. Voor het uitdragen van haar stellingen en opinies gebruikte de industrie vaak het vakblad *Cobouw*, zoals in september 1988 bleek uit het interview met Van der Poel, president-directeur van Eternit B.V, die tegelijk ook ondervoorzitter was van het Centrum voor Informatie Asbest Benelux :

“Omdat chrysotielvezels kort na het inademen volledig in het longvocht oplossen zijn ze niet in staat kanker te verwekken. Er is dan ook geen enkele reden om de toepassing van chrysotiel al of niet gebonden in producten te verbieden, noch op korte termijn noch op lange termijn. Na jaren van onderzoek is onomstotelijk komen vast te staan, dat de chrysotielvezels onmiddellijk na het inademen volledig door het longvocht worden opgelost. Vele long- en medische specialisten waaronder drs. J.M.G. Davis en K.S. Crump (Canada) en drs C. Laros, voormalig longarts in Utrecht, hebben nog nooit een witte asbestvezel in de longen van patiënten aangetroffen.⁴⁶⁴ Op zichzelf zijn witte asbestvezels niet in staat om longkanker te veroorzaken. Onderzoek heeft eveneens aangetoond dat er geen enkel verband bestaat tussen witte asbest en mesothelioom. (..) Nog aanhoudend worden asbestverwerkende bedrijven onder vuur genomen door allerlei milieu-organisaties, die erop uit zijn om alle asbest verboden te krijgen. Dat is onzin en beslist niet nodig. Het moet duidelijk zijn dat witte asbest zoals in ons land wordt toegepast geen enkel onacceptabel gevaar voor de volksgezondheid en de verwerkers oplevert. Om maar eens een vergelijking te noemen: als wij het gezondheidsrisico van asbest op 1 stellen, dan is het gevaar van op houtskool geroosterd vlees eten driemaal zo groot.”⁴⁶⁵

5.6.10 Adviesaanvraag minister van Sociale Zaken

Wat de overheid betrof was de rapport van de Werkgroep van Deskundigen van december 1989, met de titel ‘Evaluatie van het risico op kanker bij beroepshalve blootstelling aan asbest’, het sluitstuk van de kennisdiscussie over het gevaar van asbest. In januari 1990 wendde de minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, De Vries, zich tot de Arboraad en vroeg advies over zijn voor-

⁴⁶⁴ Stumphius beschreef in 1969 in zijn proefschrift (p.62/63) het obductieonderzoek uit 1967 van een 57-jarige man met mesothelioom, die van 1928 tot 1942 gewerkt had in een fabriek van remvoeringen en koppelingsplaten: ‘In de longen werden naast vele asbestlichaampjes dubbelbrekende partikels gevonden (..). Dit bleken bij elektronenmicroscopisch onderzoek chrysotielasbest-partikels te zijn.’ Zie ook Planteydt 4.7.2.4.

⁴⁶⁵ *Cobouw* 29 september 1988, ‘*CVAB, Witte asbest laat geen sporen na in longen.*’ Zie ook 4.3.3.

nemen om te komen tot een verbod op de toepassing van asbest.⁴⁶⁶ Minister De Vries merkte daarbij op:

“De carcinogeniteit van asbest is recentelijk nog onderwerp van studie geweest van de Werkgroep van Deskundigen. In de rapportage van deze Werkgroep wordt onder meer geconcludeerd dat witte asbest moet worden beschouwd als een humaan carcinogeen, waarvan het niet mogelijk is zeker te stellen dat er een drempelwaarde met betrekking tot de inductie van longkanker bestaat. Voorts wordt gesteld dat op grond van de huidige wetenschappelijke gegevens er vanuit dient te worden gegaan dat er tussen de verschillende soorten asbest geen verschil bestaat in het totale kankerrisico.”

5.6.11 Samenvatting

In nationaal verband was na 1977 aanvankelijk de invloed van asbestindustrie op de wetenschappelijke discussie over de gevaren van asbest nog groot. De overheid droeg zelf weinig bij in het asbestdebat en ontleende haar opvattingen doorgaans aan de TNO-asbestcommissie en de Werkgroep van Deskundigen van de MAC-commissie. Begin jaren tachtig veranderde dat beeld toen onafhankelijke deskundigen hun positie in het debat innamen en de vakbeweging en de asbestslachtoffers met steun van deze deskundigen in de kennisdiscussie met succes de handschoenen tegen de industrie konden opnemen. Eind jaren tachtig was de overheid er in wetenschappelijk opzicht van overtuigd dat elk vorm van blootstelling aan asbest gevaarlijk was en dat alle soorten asbest kanker-verwekkend waren, terwijl de asbestindustrie bleef volhouden dat wit asbest niet gevaarlijk was.

5.7 Asbestindustrie

5.7.1 Inleiding

Hoewel de Nederlandse asbestindustrie naar eigen zeggen niet ontevreden was met het Asbestbesluit 1977 en de omzet van asbestcementindustrie op hoog niveau bleef, beseftte de industrie dat na het Asbestbesluit verdergaande reguleringsmaatregelen in het verschiet lagen, die voor de industrie een bedreiging betekenden. Dat bracht de industrie ertoe om zich uit alle macht te verzetten tegen nieuwe beperkende maatregelen en, voor zover dat niet mogelijk was, uitstel te bewerkstelligen. De belangrijkste argumenten van de asbestcement-

⁴⁶⁶ De Arbeidsomstandighedenwet (Arbowet) van 8 november 1980, gedeeltelijk ingevoerd op 1 januari 1983 bepaalde in artikel 43 inzake de ‘Adviescommissies’ dat er een Arboraad was, die werkzaam was op het gebied van de veiligheid, de gezondheid en het welzijn in verband met de arbeid. Ingevolge lid 3 van dit artikel kon de Arboraad voor bijzondere onderwerpen commissies en werkgroepen instellen, welke geheel of gedeeltelijk konden zijn samengesteld uit personen die geen lid waren van de Arboraad. Een van die bijzondere commissies was de Asbestcommissie. Ir. A.R. Kolff van Oosterwijk van Hertel was adviseur van de Asbestcommissie.

industrie daarbij waren de stellingen dat blootstelling aan wit asbest nauwelijks of geen risico inhield, zeker als de nodige veiligheidsmaatregelen in acht genomen werden, dat ‘gecontroleerd gebruik’ van asbestmaterialen mogelijk was zonder gezondheidsrisico’s en dat de asbestcementindustrie van belang was vanwege de economische betekenis ervan en vanwege de werkgelegenheid. Tegelijk kondigde Eternit aan dat zij zich aan het voorbereiden was op een asbestvrije productie. In deze paragraaf worden de daarbij door de asbest-industrie gehanteerde methoden en middelen nader beschouwd.

5.7.2 Eternitgroep

Eind jaren zeventig behoorden tot de Nederlandse Eternitgroep de Eternitfabriek in Goor, de Asbestonafabriek in Harderwijk, Nefabas in Oosterhout en het bedrijf Ferrocal in Doetinchem. De Nederlandse Eternitgroep, die de belangrijkste asbestonderneming in ons land was, was op haar beurt volledig eigendom van de Belgische Eternit-multinational.⁴⁶⁷ In oktober 1981 besloot de Eternitgroep vanwege van de ongunstige economische ontwikkelingen, de toenemende beperkingen inzake het gebruik van crocidoliet en het probleem ‘asbest en gezondheid’ tot een ingrijpende herstructurering. Een van de belangrijkste gevolgen was de integratie van Eternit Goor en Asbestona Harderwijk, die in 1982 tot sluiting van Asbestona leidde. Een ander gevolg was de sluiting van Nefabas in Oosterhout in 1983. Binnen de Beneluxgroep van Eternit had de herstructurering tot gevolg dat de golfplatenproductie in Kapelle-op-den Bos (B) overgeheveld werd naar Eternit Goor. Tegelijk werd in 1982 de buizenproductie in Goor beëindigd en verplaatst naar de Eternit-buizenfabriek in Tisselt (B), die daarna ook de Nederlandse markt ging bedienen. In het herstructureringsplan werd hierbij opgemerkt:

“Het aspect “asbest en gezondheid” is verantwoordelijk voor de situatie dat ons marktaandeel meer en meer wordt overgenomen door die buizen die geen asbest bevatten. Ondermeer is de onlangs uitgegeven circulaire van het Ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne hier debet aan. Het asbestvrij produceren van onze buizen en hulpstukken is om technische redenen binnen afzienbare tijd niet denkbaar. Dit in tegenstelling tot onze andere producten voor de bouwmarkt, zoals golf-platen en vlakke platen.”⁴⁶⁸

In 1990 vond een tweede reorganisatie plaats, waarvoor Eternit Goor het ‘Strategisch Document Operatie 92 ½’ opstelde. De doelstelling van de operatie was volgens Eternit:

“de overheid te overtuigen van de noodzaak om de invoering van een verbod op het gebruik van asbesthoudende materialen te laten samenvallen met de

⁴⁶⁷ Ook in Duitsland, België en Frankrijk domineerden de samenwerkende Belgische en Zwitserse Eternitconcerns de asbestcementmarkt, waardoor er van internationale concurrentie nauwelijks sprake was.

⁴⁶⁸ Zie voor de circulaire Asbest en Milieuhygiëne uit 1980 van VOMIL 5.9.6.1

afronding van de ombouw van de machines te Goor naar asbestvrije productie,
de overheid duidelijk te maken dat in het belang van de werkgelegenheid de voor de export bestemde productie van golfplaten van asbestcement vooralsnog gecontinueerd moet worden,
de overheid te doen inzien dat er voorlopig geen acceptabele alternatieven voorhanden zijn voor de buizen van asbestcement.”

In de toelichting bij de tweede reorganisatie wees Eternit er op dat er in Goor 290 mensen werkten, die per jaar 9 miljoen m² golfplaten produceerden. Verder werd opgemerkt dat Eternit in het kader van de omschakeling naar een asbestvrije productie van de overheid een investeringspremie zou ontvangen van f 1.800.000,--. Over het onderwerp buizen was in het rapport te lezen dat Eternit sinds 1982 de buizen voor waterleiding en riool uit België betrok en dat deze buizen vervaardigd waren uit asbestcement.

5.7.3 Eternit Nederland

In de verdediging van Eternit na 1977 stond centraal de stelling dat er geen geldige reden was om het gebruik van asbest en asbestcementproducten te verbieden. Die tactiek werd zowel door Eternit zelf gehanteerd als ook door de aan de industrie gelieerde pr-organisaties, waarvan het CVAB de belangrijkste was. Eternit bracht haar standpunten naar buiten in reguliere kranten, vakbladen zoals *Cobouw* en tijdschriften. Daarnaast wendde Eternit zich regelmatig rechtstreeks tot de overheid, zowel op nationaal als op regionaal en lokaal vlak. Over het gevaar van asbest merkte in september 1978 Van 't Haaff, hoofd kwaliteitsbeheer van Eternit Goor, in het blad *De Onderneming* op:

“Op zichzelf rechtvaardigen de uitkomsten van het onderzoek van dr. Stumphius volledig dat de overheid voorschriften opstelt ten aanzien van het gebruik van asbest, vooral van de blauwe soort, en zelfs voor bepaalde toepassingen een verbod uitvaardigt. Het gaat echter veel te ver om alle bedrijven, die asbest toepassen op één hoop te gooien en die door allerlei maatregelen in een economische tang te nemen. Asbest zelf is niet gevaarlijk. De wijze van verwerking kan gevaarlijk zijn. De overheid zou op grond daarvan kunnen volstaan met het verplichtend opleggen van maatregelen die de gevaren reduceren.”⁴⁶⁹

5.7.4 Klacht Eternit tegen Inspecteur Volksgezondheid Zuid-Holland

In maart 1980 richtte Van 't Haaff namens Eternit zich tot Groen, hoofd-inspecteur van de Volksgezondheid, belast met het toezicht op de hygiëne van het milieu van het Staatstoezicht op de Volksgezondheid, om zijn beklag te doen over het optreden van een inspecteur van de Volksgezondheid in Zuid-Holland:

⁴⁶⁹ Van 't Haaff, *Gevaar van asbest staat of valt met veiligheidsbeleid binnen fabrieken*, in: *Onderneming*, 8 september 1978, p.9.

“Tijdens het onderhoud dat wij vorig jaar met de Heer Minister mochten hebben in tegenwoordigheid van de Heren dr. J Spaander, drs. A. Goudsmit en drs. A. Cornelissen, hebben wij ons ervan onthouden de adviezen van de heer (X) de inspecteur voor de Volksgezondheid in Zuid-Holland, met betrekking tot het gebruik van asbestcement-buizen, mede onderwerp van gesprek te maken. Inmiddels heeft onze teleurstelling over het optreden van de heer X. zodanige vormen aangenomen dat wij ons op 26 dezer tot de heer C. van Hoewijk, het hoofd van de afdeling Externe Betrekkingen, hebben gewend met het verzoek ons te adviseren welke weg wij dienen te bewandelen om aan onze onvrede uitdrukking te kunnen geven. Het advies van de Heer van Hoewijk volgende, mogen wij Uw bemiddeling inroepen inzake de volgende aangelegenheid.

Al eerder is ons ter ore gekomen, dat de heer X. in zijn adviezen aan met name waterleidingbedrijven in Zuid-Holland en de Provinciale Planologische Dienst in deze provincie een negatief standpunt inneemt tegenover het gebruik van asbestcementbuizen. Deze standpuntbepaling is sinds het vorige jaar in zodanige vorm tot uitdrukking gekomen, dat wij hierin aanleiding hebben gezien de heer X. schriftelijk te benaderen teneinde hem van onze argumenten in kennis te stellen, mede ter weerlegging van zijn opvattingen. Uit bijgaande fotokopieën van de hiervoor gevoerde correspondentie moge u blijken in hoeverre de heer X. hiervoor ontoegankelijk is gebleken.

Het betreft hier derhalve het voornemen van de Drinkwaterleiding-maatschappij ‘De Tien Gemeenten’ te Pijnacker om voor een omvangrijk project asbestcementbuizen toe te passen. Het advies van de betrokken inspecteur voor de volksgezondheid heeft bij deze maatschappij grote beroering gewekt, omdat de direktie hiervan zeer wel op de hoogte is van het feit dat asbestcementbuizen in geen enkel opzicht een gevaar vormen voor de volksgezondheid evenmin als voor het milieu. (..)

Aangezien de Drinkwaterleidingmaatschappij ‘De Tien Gemeenten’ medio april a.s. een beslissing moet nemen over het wel- of niet-gebruik van asbestcementbuizen, verzoeken wij u dringend of u in de week van 31 maart tot 4 april a.s. ons een onderhoud met U wilt toestaan, teneinde de in deze brief gestelde feiten nader toe te lichten. Met name zouden wij hierbij ook de economische- en werkgelegenheidsaspecten willen betrekken. Voor de goede orde zenden wij kopie van deze brief aan de direktie van ‘De Tien Gemeenten’ en aan de heer Van Hoewijk.⁷⁴⁷⁰

Of het door Eternit gevraagde onderhoud heeft plaatsgevonden heb ik niet kunnen vaststellen. Wel is bekend dat de Inspectie van de Volksgezondheid in Zuid-Holland, die ressorteerde onder het ministerie van Volksgezondheid en

⁴⁷⁰ Brief van Van 't Haaff namens Eternit B.V. van 27 maart 1980. In deze bij het ministerie van SZW opgevraagde brief heeft het ministerie de naam van de door Eternit bekritiseerde inspecteur onleesbaar gemaakt. De naam van de inspecteur is de schrijver dezes bekend.

Milieuhygiëne – waarvan dr. L. Ginjaar minister was⁴⁷¹ – in het kader van de problematiek van het asbestafval zich eind 1980 in haar beleid onder meer beriep op de uitspraak van minister Ginjaar ‘Asbest moet de wereld uit.’

5.7.5 Bezwaren Eternit tegen RVU-uitzending

Het verzet van Eternit tegen in haar ogen onjuiste informatie over het gebruik van asbest en asbestcement beperkte zich niet tot de overheid. Ook particuliere instellingen en organisaties werden het doelwit van de asbestindustrie, zoals de brief van Eternit-directeur Van der Poel uit oktober 1988 aan de zendgemachtigde RVU liet zien. De brief opende met:

“Met verbazing hebben wij op zondag 2 oktober jl. uw televisieuit-zending in de serie “Werken aan Werk,” met de titel “Asbest, een niet ongevaarlijk materiaal” gevolgd.”⁴⁷²

Eternit had zich gestoord aan de RVU-uitzending, omdat volgens Eternit de RVU onjuiste informatie had verstrekt over de producten en het productieproces bij Eternit en op misleidende wijze de door Eternit ter beschikking gestelde bedrijfsfilm uit de jaren zestig had gebruikt. Eternit eiste dat de RVU geen exemplaren van het programma zou verspreiden zonder het eerst te voorzien van ‘de nodige correcties.’ Zou de RVU daaraan geen gevolg geven dan dreigde Eternit met ‘nadere stappen.’

“U heeft naar onze mening onvoldoende onderscheid gemaakt tussen de verschillende asbestsoorten. Hierdoor heeft u in uw uitzending onvoldoende correcte informatie omtrent de gevaren van asbest gegeven en tevens heeft u hierdoor de kans gemist op het verschaffen van een zorgvuldig afgewogen oordeel. U heeft onvoldoende belicht dat het optreden van beroepsziekten als asbestose, longkanker en mesotheliom voornamelijk is veroorzaakt door het werken, in het verleden, in een omgeving met een hoge concentratie bruine en blauwe asbestvezels. Bij het vervaardigen van asbestcementproducten wordt uitsluitend gebruik gemaakt van witte asbest, een asbestsoort waarvan de medische experts van mening zijn dat deze onder de huidige omstandigheden vrijwel zeker niet kan leiden tot het optreden van bovengenoemde beroepsziekten. (..) Een meer evenwichtig beeld omtrent de eventuele gevaren van het werken met asbest had u kunnen verkrijgen door bijv. in uw programma op te nemen een gesprek met enige experts zoals dr. J. Planteydt in Middelburg, die sinds geruime tijd in Nederland het mesotheliomenregister bijhoudt, de heer Kollf van Oosterwijk, adviseur van de Asbestcommissie van de Arboraad of onze heer Van ’t Haaff.⁴⁷³ Wij begrijpen dat u gewoonlijk uw programma op grote schaal verspreidt zowel

⁴⁷¹ Kabinet Van Agt I van 19 december 1977 tot 11 september 1981.

⁴⁷² Brief van 14 oktober 1988. Het RVU-programma *‘Werken aan Werk, Asbest, een niet ongevaarlijk materiaal’* werd op 2 oktober 1988 uitgezonden.

⁴⁷³ Arboraad: zie voetnoot 46.

door kopieën van het tv-programma ter beschikking te stellen als in de vorm van een schriftelijk exposé. Wij verzoeken u met klem van bovengenoemde uitzending geen exposé uit te geven alvorens u de nodige correcties zoals boven geïndiceerd hebt opgenomen en u de ongenueanceerde en onjuiste indruk die in het programma wordt gewekt wordt omtrent onze productiewijze hebt weggenomen. Aannemende dat u hiermee akkoord gaat zullen wij vooralsnog geen nadere stappen ondernemen. Wij verwachten binnen 2 weken uw schriftelijke bevestiging hiervan tegemoet.”

Of en zo ja hoe de RVU op deze brief van Eternit heeft gereageerd, heb ik niet kunnen vaststellen. Wel werd bij het aanschouwen van het RVU-programma duidelijk dat de bedrijfsfilm van Eternit slechts een beperkt onderdeel ervan uitmaakte.

5.7.6 Bezwaren Eternit tegen ‘Voorlichtingsblad Asbest’ SZW en CAO Bouw

De bemoeienis van Eternit met voor de asbestindustrie onwelgevallige ontwikkelingen strekte zich ook uit tot het voorkomen van publicaties, en zelfs tot het blokkeren van cao's. Dat was bijvoorbeeld in december 1988 het geval toen Eternit-directeur Van der Poel zich tot De Roos, de Directeur-Generaal van de Arbeid wendde:

“Nu wij hebben kunnen kennisnemen van de inhoud van het ontwerp “Voorlichtingsblad Asbest onnodig risico, de bouwnijverheid kan best buiten asbest”, zien wij ons genoodzaakt ons tot u te wenden met het dringende verzoek de verspreiding hiervan voor een nader commentaar als nog op te schorten. Ons is gebleken dat de concepttekst in vele opzichten mank gaat aan onjuistheden, onvolledigheden en onbewezen feiten. Voor het merendeel zijn deze dermate evident dat kennisneming hiervan zonder meer de deskundigheid van de verspreider zal schaden. Wij zullen het dan ook zeer op prijs stellen wanneer u ons, voordat u tot verdere verspreiding overgaat, in de gelegenheid wilt stellen onze bezwaren nader toe te lichten.”

De door Eternit gevraagde bespreking met De Roos van Sociale Zaken vond plaats in maart 1989. Naar aanleiding daarvan liet Van der Poel het ministerie in mei 1989 nogmaals weten dat Eternit zich verzette tegen een algeheel asbestverbod:

“Gaarne wil ik terugkomen op de bespreking die wij op 14 maart jl. op uw kantoor hebben gevoerd inzake het onderwerp ‘asbest en gezondheid. (...) Wij zijn van mening dat het werken met chrysotiel zeer wel mogelijk is, mits een aantal voorzorgsmaatregelen worden genomen, zowel bij de vervaardiging van onze producten als bij de bewerking en verwerking ervan. Wij zijn geen voorstander van een asbestverbod omdat een algeheel verbod van deze grondstof inhoudt dat niet langer gebruik kan worden gemaakt van de goede

eigenschappen ervan. Gecontroleerd gebruik betekent dat de goede eigenschappen behouden blijven terwijl de mogelijke gevolgen voor de gezondheid worden beperkt tot aanvaardbare waarden.^{474 475}

De overgang van asbesthoudende naar asbestvrije produkten in onze fabriek te Goor wordt belemmerd door een tweetal factoren:

- 1) bestaande productiecapaciteit
- 2) de beperkte beschikbaarheid van de vervangende vezels.

De voor de vervanging van chrysotiel in golfplaten in aanmerking komende vezels worden door ons van derden betrokken en zullen in de komende jaren slechts in beperkte mate beschikbaar zijn, ondanks uitbreiding van de productiecapaciteit bij de leveranciers. Dit brengt ons bedrijf in een zodanige situatie dat algehele overgang naar asbestvrije productie nog een aantal jaren – geschat wordt tot 1995 – zal vergen.”

Het bezwaar van Eternit leidde ertoe dat SZW niet tot de uitgave van de brochure ‘Voorlichtingsblad Asbest onnodig risico’ is overgegaan. Daarbij speelde mee dat de Stichting Arbouw tezelfdertijd van plan was een eigen publicatie over het gevaar van asbest in de bouwsector uit te brengen. Besloten werd om de informatie van de conceptbrochure van SZW samen te voegen met de publicatie van de Stichting Arbouw. Dat leidde medio 1989 tot de brochure ‘Asbestvervangende produkten voor de bouwnijverheid’, een gezamenlijke uitgave van de Stichting Arbouw en het Nederlands Instituut voor Arbeidsomstandigheden (NIA). Die brochure behandelde zowel het gevaar van asbest als de asbesthoudende produkten en hun vervangers.

Tegelijk maakte Eternit haar bezwaren kenbaar tegen de nieuwe bepalingen in de Bouw-CAO, waarin een verbod op het gebruik van asbesthoudende materialen was opgenomen.

“Tenslotte mogen wij u de vraag voorleggen of u het juist acht dat een CAO mede wordt gehanteerd als instrument om het gebruik van bepaalde materialen uit te bannen. Afgezien van het feit dat hiermede het overheidsbeleid terzake wordt doorkruist resp. de overheid hiermee voor faits accomplis wordt geplaatst, kunnen als dit een vast gebruik gaat worden tal van stoffen en materialen worden geweerd zonder dat de betrokken producenten en leveranciers als niet-contract partners de mogelijkheid van inspraak hebben.”

⁴⁷⁴ Tijdens het onderzoek van de Vaste Tweede-Kamer-commissie van Defensie in 1997 in het kader van de Cannerberg-affaire verklaarde Meppelder van de Arbeidsinspectie dat Eternit zich in 1989 tot SZW had gewend vanwege het voornemen van SZW om de voorlichtingsfolder ‘*Asbest in de bouw, onnodig risico*’ uit te brengen. Meppelder: ‘Daarover ben ik benaderd door Eternit, dat het een kwestie was die niet gepast was. Dat mocht beslist niet gebeuren.’ Zie ook 6.7.3 e.v.

⁴⁷⁵ In de door Stichting Arbouw en het NIA in mei 1989 uitgebrachte brochure ‘*Asbestvervangende producten voor de bouwnijverheid*’, mede-gefinancierd door SZW, werd vermeld dat de brochure aansloot bij een andere publicatie van de rijksoverheid over asbest, nl. ‘*Asbest, een onnodig risico*.’ Met daarbij de toevoeging ‘in voorbereiding.’

Enkele dagen later diende de advocaat van Eternit bij de minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid een officieel bezwaar in tegen de algemeen verbindendverklaring van de CAO voor het Bouwbedrijf, waarin iedere verwerking en bewerking van asbesthoudende materialen met ingang van 1 januari 1991 in de bouw verboden werd.⁴⁷⁶ Als argument voerde Eternit aan strijdigheid met het algemeen belang, 'nu het de regelgevende taak van de centrale overheid miskent, strijd oplevert met bestaande wettelijke regels en niet voldoet aan beginselen van behoorlijk bestuur.' Het verzet van Eternit sorteerde in zoverre effect dat de minister van Sociale Zaken in 1989 de Bouw-CAO nog niet goedkeurde. Later werd deze goedkeuring wel verleend en is het asbestverbod in de Bouw-CAO per 1 januari 1991 ingevoerd.

5.7.7 Omvang asbestcementindustrie

Ondanks de wettelijke beperkingen, die voortvloeiden uit het Asbestbesluit 1977 en de publicaties van de Arbeidsinspectie slaagde de asbestcementindustrie, die na 1977 verreweg de belangrijkste sector van de asbestindustrie was, erin haar omzet op een hoog peil te handhaven. Volgens de publicatie van Timmerman uit 1984 in *De Veiligheid* werd het overgrote deel van de in Nederland geïmporteerde asbest, voornamelijk chrysotiel, gebruikt voor de vervaardiging van asbestcement.⁴⁷⁷ In de periode 1959 – 1962 lag de jaarlijkse omzet van de Eternitfabriek in Goor tussen de 8,4 en 10 miljoen m² aan asbestcement-producten. In 1990 bedroeg die productie nog steeds 9 miljoen m², waarvan 80 procent bestond uit asbestproducten en 20 procent uit asbestvrije producten.

5.7.8 Eternit: 'Politieke actievoerders'

Begin 1989 verrichtte de Socialistische Partij (SP) een onderzoek naar de gevaren van asbest en de rol van de asbestindustrie en de overheid op asbestgebied. Het resultaat van dat onderzoek bracht de SP in augustus 1989 naar buiten met het rapport 'Asbest Doodt'.⁴⁷⁸ Daarin werd melding gemaakt van het overlijden van drie (ex-) werknemers van Eternit in 1987, 1988 en 1989 aan de gevolgen van asbestziekten. De SP kwam in het rapport tot de conclusie dat er een algeheel verbod op het gebruik van asbest diende te komen. Het rapport van de SP en de vordering van de nabestaanden van de drie Eternit-werknemers tot schadevergoeding op Eternit kregen veel aandacht in de media. Reden voor Eternit om in september 1989 te reageren met een open brief gericht aan archi-

⁴⁷⁶ De Bouw-CAO was niet de eerste CAO met een dergelijke verbodsbepaling. In de CAO voor het Stucadoors-, Afbouw- en Terrazobedrijf was al een verbod op het verwerken en bewerken van asbest vastgelegd met ingang van 1 januari 1989. De afspraak die in 1989 de Bouw-CAO over het gebruik van asbest werd opgenomen werd tegelijkertijd ook gemaakt in de CAO voor het Natuursteenbedrijf.

⁴⁷⁷ Zie voetnoot 459.

⁴⁷⁸ SP MilieuAlarmteam, De Bres e.a., *Asbest Doodt, een onderzoek van de SP over de gevaren van asbest en de rol van de asbestindustrie en de overheid*, Rotterdam, augustus 1989; zie ook 5.10.2.

tecten, aannemers, woningbouwverenigingen en gemeenten onder de titel ‘Asbest en Gezondheid’:

“Recente berichten omtrent ontwikkelingen en gebeurtenissen met betrekking tot de positie van Eternit in het vraagstuk ‘Asbest en Gezondheid’ hebben tot doel gehad de indruk te wekken als zou Eternit onvoldoende zorgvuldig, om niet te zeggen misleidend, opereren op dit zo belangrijke terrein. In de publiciteit, naar aanleiding van daden van onder meer politieke actievoerders, wordt Eternit op dat gebied in staat van beschuldiging afgeschilderd. Wij betreuren deze gang van zaken ten zeerste omdat geheel en al voorbij wordt gegaan aan enkele essentiële zaken, nodig om een juist oordeel te vormen over de rol die Eternit in dit verband speelt..(..) Bij de juiste maatregelen, dus lage asbestexpositie, wordt het risico van de toepassing van witte asbest, de soort die nu als enige in de Eternitproductie wordt gebruikt, door deskundigen – waaronder de Gezondheidsraad – verwaarloosbaar geacht.”

5.7.9 Commissie Voorlichting Asbest Benelux (CVAB)

Voor de promotie van haar standpunten maakte de industrie gebruik van aan de industrie gelieerde organisaties, waarvan de Commissie Voorlichting Asbest Benelux (CVAB) de belangrijkste was. De CVAB bracht in de loop der jaren verschillende publicaties uit: ‘Asbest en Gezondheid’ (circa 1975), ‘Asbestcementbuizen en Gezondheid’ (1982), ‘Asbest-cement en Gezondheid’ (1982), ‘Asbestcement’ (1986) en ‘Gezondheidsaspecten van asbest.’(1988). Daarnaast wendde de CVAB zich rechtstreeks tot de overheid en andere organisaties en instellingen om de opvattingen van de asbest(cement)industrie te verdedigen.

De strategie van de asbestcementindustrie komt in de CVAB-publicatie uit 1982 goed naar voren. Bij het gezondheidsrisico van wit asbest heette het:

“Volgens enkele deskundigen (..) slagen de longen er wel in witte asbestvezels aan te tasten. Het blijkt dat het magnesium uit deze vezels in het longvocht oplost. De Nederlandse patholoog-anatoom dr. H.T. Planteydt heeft gesteld dat drie maanden nadat witte asbestvezels zijn ingeademd 95% hiervan is verdwenen.”

Onder de aanduiding ‘asbestaandoeningen’ stelde het CVAB:

“Er bestaat in medische kringen nog veel onzekerheid over het aantal mesothelioomgevallen omdat de diagnose voor deze ziekte bijzonder moeilijk kan worden gesteld. Van alle asbestaandoeningen wordt aangenomen dat de duur van de inademing van asbeststof en de dichtheid van de concentratie bepalen zijn voor hun ontstaan. Het staat vast dat hierbij sprake is van een dosis-effektrelatie. Omdat de aandoeningen dikwijls 20 jaar en soms zelfs 40 jaar na de blootstelling optreden, kan moeilijk worden aangegeven beneden welke concentratie het risico wegvalt.”

Bij het onderwerp ‘Veilig werken met asbestcementprodukten’ werd opgemerkt:

“Bij voldoende voorzorgen, als omschreven in de voorschriften van de Arbeidsinspectie, kan het produkt asbestcement zonder bezwaar worden verwerkt en toegepast”. Deze uitspraak is van dr. J. Stumphius, de directeur van het Medisch Centrum voor Lucht- en Ruimtevaart te Soesterberg. Dr. Stumphius, die in 1969 promoveerde op een proefschrift “Asbest in een Bedrijfsbevolking” waarmee hij internationale erkenning verwierf, deed deze uitspraak in januari 1980 in een toespraak voor handelaren in bouwmaterialen.”

In 1986 merkte het CVAB bij hetzelfde onderwerp op;

“In feite ligt de eigenlijke veiligheid van asbestcement in de aard van de produkten zelf. Zoals we reeds eerder vermeldden, zijn de asbestvezels immers volledig ingekapseld in cement. Bijgevolg zijn ze bedekt met een uiterst dun laagje calcium-silikaatverbinding.”

Over de ziekte mesotheliom stelde het CVAB:

“Bovendien werd er ook reeds vastgesteld dat mesotheliom niet uitsluitend veroorzaakt wordt door blootstelling aan asbest.”

In 1988 voegde het CIAB (v/h CVAB) daaraan toe:

“De belangrijkste oorzaak van mesotheliom zijn de amfiboolasbesten. In 15 tot 20% van de gevallen in Nederland kan geen asbestcontact worden aangetoond. In het buitenland vindt men vergelijkbare percentages. Andere bekende oorzaken van mesotheliom zijn het vezelige mineraal erioniet, het leukemie virus, radioactieve straling en diverse chemicaliën. Het is steeds duidelijker geworden dat witte asbest geen veroorzaker van mesotheliom is. (...) Inmiddels is vastgesteld dat in groepen personen die uitsluitend aan witte asbest zijn blootgesteld geen mesotheliom voorkomt.”

5.7.10 Minister Ginjaar en de VVD

Een voorbeeld van rechtstreekse politieke inmenging door de asbestindustrie was de brief, die minister Ginjaar van Volksgezondheid en Milieuhygiëne in juni 1978 op zijn privé-adres ontving. De afzender was Van 't Haaff, de secretaris van de Nederlandse vertegenwoordiging van de CVAB.⁴⁷⁹

“Wanneer hieraan niet het uitdrukkelijke advies van de heer G.W. Keja, lid van de Tweede Kamerfractie van de VVD ten grondslag zou liggen, zouden wij er niet toe zijn overgegaan u op uw privé-adres te benaderen. Het onderwerp, waarvoor wij uw bijzondere aandacht vragen, heeft betrekking op het Wetsontwerp chemische afvalstoffen alsmede op het daarop aansluitende Ontwerp-Heffingenbesluit chemische afvalstoffen. Uit grondige analyse hiervan is ons zowel als het Bureau Milieuhygiëne van het Verbond van

⁴⁷⁹ De brief, gedateerd 29 juni 1978, vermeldde als adres van het CVAB, Haven 12 te Goor, dat ook het adres was van Eternit Goor.

Nederlandse Ondernemingen gebleken dat het gezamenlijke effect van deze ontwerpen tot ernstige onrechtvaardigheden en onevenredig zware financiële belasting leidt van de verwerkers van verscheidene in het wetsontwerp aangegeven producten. Met name ook wordt het door ons als een onterechte lastenverzwaring beschouwd dat asbest op de lijst van stoffen wordt vermeld, waar de afvoer en de opslag van asbestafval en asbesthoudend afval onderdeel vormen van de maatregelen in het kader van het Asbestbesluit, dat op 1 juli van dit jaar van kracht wordt. Op grond hiervan doen wij een dringend beroep op u te bewerkstelligen dat voornoemd wetsontwerp niet eerder in werking zal treden dan nadat u de desbetreffende deskundigen van de fractie van de VVD in de Tweede Kamer hierover heeft geraadpleegd.”

In zijn antwoord liet minister Ginjaar de CVAB weten dat het onder de werking-sfeer van de Wet Chemische Afvalstoffen (WCA) brengen van asbestafval en asbesthoudend afval berustte op de bijzonder eigenschappen die een groep van stoffen, tezamen aangeduid als asbest, bezat.⁴⁸⁰ De minister verwees naar de E.G.-richtlijn over toxische en gevaarlijke afvalstoffen, die asbest als een onder de richtlijn vallende stof aanmerkte. Over het Asbestbesluit merkte de minister op dat het besluit geen regels kende ten aanzien van het zich ontdoen van asbesthoudend afval door afgifte aan een ander, welke afgifte werd geregeld op grond van de Wet Chemische Afvalstoffen. Van een overlapping van deze wet en het Asbestbesluit was dan ook volgens de minister geen sprake, wel van twee regelingen, die in een aantal gevallen op elkaar aansloten. Voor het maken van een uitzondering voor asbestafval in het kader van de Wet Chemische Afvalstoffen waren naar het oordeel van de minister geen gronden aanwezig, waaraan hij toevoegde dat het voorkomen van het ontstaan van afvalstoffen van welke aard dan ook het belangrijkste uitgangspunt van het afvalstoffenbeleid was en dat het doorlichten van vaak traditionele productiemethoden en -processen goede perspectieven opende voor vermindering van de afvalstroom en daarmee voor de lasten. De minister merkte op dat het hem niet bekend was in hoeverre de CVAB zich met de voorlichting over dat aspect ten behoeve van de asbestverwerkende industrie reeds had beziggehouden. Het beroep van Van 't Haaff op de minister om zich eerst met de VVD-Tweede-Kamerfractie te verstaan, wees minister Ginjaar af.

5.7.11 Samenvatting

Ook na de invoering van het Asbestbesluit in 1978 zette de Nederlandse asbestcementindustrie, gedomineerd door het Belgische Eternitconcern, zich uit alle macht in om asbestregulerende en beperkende besluiten en maatregelen te voorkomen of uit te stellen. Evenals voorheen had de asbestindustrie daarvoor meer strategische ijzers in het vuur. Op kennisgebied bleef zij het kankerrisico van wit asbest ontkennen resp. kleineren. Daarbij werd ook de drempelwaarde

⁴⁸⁰ Brief van Ginjaar, minister van Volksgezondheid en Milieuhygiëne, aan Van 't Haaff, 20 juli 1978.

voor mesotheliom gehanteerd. Ten aanzien van blauw asbest gebruikte de industrie het argument dat er nog geen adequaat alternatief voor handen was. Op die wijze lukte het Eternit om tien jaar ontheffingen te krijgen.⁴⁸¹ Een andere strategie was de stelling dat door de toepassing van passende veiligheidsmaatregelen het gevaar van asbest afdoende kon worden tegengegaan, zodat een asbestverbod overbodig zou zijn.

Een andere benadering was de toezegging van Eternit dat zij bereid was om asbest als grondstof op termijn te vervangen, maar dat zij niet kon aangeven in welk jaar zij daartoe volledig in staat zou zijn.

Ondertussen handhaafde de industrie haar politieke lobby op de overheid, zowel nationaal als internationaal. Nieuw was daarbij de aandacht voor de Europese wetgever. Dat de internationaal goed georganiseerde asbestindustrie (AIA) succesvol was bij de Europese Gemeenschap lieten de Europese Richtlijn uit september 1983 en het Europese voorschrift m.b.t. waarschuwingsetiketten zien.

Een andere nieuwe strategie van de industrie was het intensieve gebruik van de pr-mogelijkheden en het direct aanvallen van tegenstanders. Gezien de ruime aandacht in de media voor het industriestandpunt kan vastgesteld worden dat de industrie ook met deze werkwijze gebaat was.

Onverminderd bleef na 1978 de industrie haar positie en belang bij de overheid verdedigen door te wijzen op haar economische positie en de werkgelegenheid. Nieuw was in dat verband dat Eternit daarbij verwees naar haar internationale positie en de buitenlandse concurrentie.

Uiteindelijk schoot met name de belangrijkste strategie van de industrie, nl. op het kennisgebied, tekort toen in 1989 de Nederlandse overheid concludeerde dat alle soorten asbest gevaarlijk waren, er voldoende alternatieven waren voor asbest en derhalve een algeheel verbod op zijn plaats was.

5.8 TNO-commissie

5.8.1 Uitbreiding TNO-commissie

De Begeleidingscommissie Asbestexpositie TNO, zoals de formele benaming van de TNO-commissie sinds medio 1971 luidde, wijzigde in 1977 haar naam in Commissie TNO voor asbest en minerale vezels. Tot de uit 15 leden bestaande commissie waren inmiddels toegetreden ir. Elzinga van het Keuringsinstituut voor Waterleidingartikelen, dr. Huisman, inspecteur van de Volksgezondheid, dr. Kolk, AKZO Arnhem, drs. Haring, Rijksinstituut voor Drinkwatervoorziening en dr. Jongh, Medisch Fysisch Instituut TNO.

⁴⁸¹ Zie voor het ontheffingenbeleid van de overheid 5.9.2.3

5.8.2 Rapporten Eternit België

Ook in de periode 1977-1990 vervulde Kolff van Oosterwijk (Kolff), directeur van het isolatiebedrijf Hertel, een vooraanstaande rol binnen de TNO-commissie. Dat kwam onder meer tot uitdrukking in de vele publicaties van de buitenlandse asbestindustrie die Kolff aan de leden van de commissie deed toekomen. Zo ontvingen de leden van de commissie in oktober 1977 van Kolff drie rapporten van Eternit België. Het handelde om een voorlopig onderzoeksrapport van Deruyttere, universiteit Leuven, over de structuur en samenstelling van asbestcementstof, de samenvatting van Lepoutre, de bedrijfsarts van Eternit België, van het rapport van het Battelle Memorial Institute te Washington over een onderzoek naar de gevolgen van het inademen van asbestcementstof door hamsters, en een rapport van Lacquet, universiteit van Leuven, en de medische dienst van Eternit België, over de uitkomsten van een longonderzoek van werknemers van de asbestcementfabriek van Eternit België. In zijn rapport concludeerde Deruyttere:

“From the study it appears that from a physico-chemical view point, the dust from asbestos cement products is different from dust of pure asbestos”.

Lacquet beschreef in zijn rapport de röntgenologische veranderingen van de longen t.g.v. blootstelling van werknemers in de asbestcementfabriek van Eternit België over de periode van 1963 tot 1976:

“The important findings over the given 14 years period are: 22 cases of asbestosis, 1 case of pleural mesothelioma, 7 cases of lung cancer, 1 case of stomach cancer and 12 cases of active tuberculosis.”

5.8.3 Categorieën asbesthoudende producten

Als voorzitter van de TNO-commissie beantwoordde Stumphius in november 1977 de vraag van Groen, Hoofdinspecteur van de Volksgezondheid, belast met het toezicht op de hygiëne van het milieu, over het effect van asbest op de volksgezondheid. Stumphius gaf aan dat de commissie geen volledig overzicht had van de toepassingen van asbest en asbesthoudende producten, maar dat hij wel in staat was asbesthoudende producten in een aantal categorieën in te delen met de bijbehorende mogelijk gezondheidkundige consequenties, te weten de categorieën ‘ongebonden’, ‘licht gebonden’ en ‘hecht gebonden’. Tot de categorie ‘ongebonden’ behoorde volgens Stumphius asbest op de consumentenmarkt in de vorm van droge mengels voor het opvullen van gaten in pleisterwerk en in filtermassa’s, bijvoorbeeld voor het filtreren van wijn. Het gebruik van deze producten kon gemakkelijk aanleiding geven tot ‘het optreden van aanzienlijke concentraties van vezels in de inademiningslucht.’ Stumphius voegde eraan toe:

“De als gevolg hiervan optredende blootstelling van de gebruiker is vanuit een oogpunt van gezondheid onverantwoord. Zij is bovendien volstrekt onnodig omdat voor deze producten aanvaardbare vervangingsmiddelen

beschikbaar zijn. De commissie meent dan ook dat een verbod van het op de consumentenmarkt brengen van producten, waarin asbest in ongebonden vorm aanwezig is, dan wel van gebruik c.q. verbruik van dergelijke producten op zijn plaats zou zijn.”

In de tweede categorie, ‘licht gebonden,’ handelde het om asbest in de vorm van asbestkarton en papier. ‘Het bekende kookplaatje en het plaatje onder de haard zijn de voornaamste voorbeelden hiervan’ merkte Stumphius op. De commissie achtte het gebruik van deze producten minder gewenst. Bij de categorie ‘hecht gebonden’ handelde het volgens Stumphius om producten waarbij asbestvezels in hoofdzaak dienden ter versteviging van een matrix van ander materiaal (remvoeringen, asbestcement e.d.). Deze producten zouden naar de mening van Stumphius in het algemeen in het normale toepassingsgebied weinig of geen vezels afgeven:

“De commissie acht geen gronden aanwezig om aan gebruik c.q. aanwezigheid van producten uit de categorie ‘hecht gebonden’ een bijzonder risico voor de gezondheid toe te schrijven. Bekend is echter, dat be- en/of verwerken van deze materialen aanleiding kan geven tot aanzienlijke vezelconcentraties in de onmiddellijke nabijheid. Voorkómen zou moet worden, dat asbesthoudende producten door de consument (in de regel zonder persoonlijke beschermingsmaatregelen) be- en/of verwerkt gaan worden. Het komt de commissie voor, dat (informatieve) “labelling” van asbesthoudende producten tot dat doel zal bijdragen. Voorrang zou daarbij gegeven moeten worden aan de labelling van die produkten, die relatief de grootste hoeveelheden asbest bevatten:

- brandwerende platen, deze bevatten 40 à 50% asbest, meestal amosiet,
- textielprodukten, handschoenen e.d.”

Opmerkelijk was dat Stumphius het door hem gehanteerde onderscheid in drie categorieën op geen enkele manier onderbouwde. Het advies van Stumphius uit 1977 kwam grotendeels overeen met het advies dat hij drie jaar eerder namens de TNO-commissie aan de GO-TNO had gegeven over het toepassen van asbesthoudende bouwmaterialen. Daarin formuleerde hij het standpunt van de TNO-commissie met:

“ .. dat, indien zonder aanzienlijke meerkosten een asbesthoudend produkt kan worden vervangen door een gelijkwaardig produkt dat geen asbest bevat en geen andere bezwaren van milieuhygiënische aard geeft, aan dit laatste produkt de voorkeur dient te worden gegeven. Wanneer een hard asbesthoudend produkt eenmaal is aangebracht, zijn de risico’s te verwaarlozen; bij het verwerken en aanbrengen van deze materialen komen echter asbestvezels vrij, welke een gevaar blijven opleveren voor de gezondheid. Derhalve

dienen, indien toch mocht worden overgegaan tot het aanschaffen van het asbesthoudende produkt, uitdrukkelijke voorwaarden gesteld te worden.⁴⁸²

Welke voorwaarden dat in concreto zouden moeten zijn, gaf Stumphius in 1974 niet aan, maar ook in 1977 niet. De discussie daarover liet Stumphius in 1977 liggen en kwam in 1980 weer in beeld bij het Asbestbesluit Warenwet en het daaraan gekoppelde Etiketteringsbesluit. Ook de discussie over de vraag waar precies het verschil lag tussen hechtgebonden en niet-hechtgebonden bleef in 1977 liggen en was in 1980 opnieuw aan de orde.

5.8.4 Buitenlandse asbestpublicaties

In december 1977 voorzag Kolff zijn medecommissieleden van ‘een overzicht van de laatste stand van zaken met betrekking tot de internationale wetgeving over asbest/gezondheid.’ Het betrof de ‘Summary of main features of asbestos/health regulations, opgesteld door de AIA.’ Een maand later ontvingen de commissieleden opnieuw van informatie van Kolff. Dit keer betrof het de ‘Codes of Practises’ uitgegeven door de Asbestosis Research Council, gedateerd maart 1973. De ‘Codes’ hadden betrekking op de ‘handling and disposal of asbestos waste materials’ en de ‘stripping of asbestos-containing insulation materials.’⁴⁸³ Eén van de aanbevelingen voor het verwijderen van asbesthoudend afval luidde:

“All waste deposited should be covered with at least 9 ins. of consolidated earth or other suitable material capable of forming a seal to prevent subsequent interference and disposal of dust. Covering should be done promptly and no waste should be left uncovered at the end of a working day.”

Weer een maand later stuurde Kolff de commissieleden de Nederlandse tekst van het Evansrapport van Europees parlement van november 1977 over de gevaren van asbest voor de gezondheid en een ‘kort overzicht van activiteiten inzake asbest in de EG-organen.’⁴⁸⁴ Deze laatste notitie van Kolff opende met:

“Omstreeks 1974/1975 is belangstelling voor asbest en gezondheid ontstaan in de EG-organen, in hoofdzaak het Directoraat-Generaal V (Sociale Zaken), hetgeen heeft geresulteerd in de publicatie van het criteria-document van Zielhuis c.s. (1977). Daar de lijnen, langs welke de besluitvorming verloopt in de EG, misschien niet geheel bekend zijn en dit aanleiding kan geven tot verwarring is in bijlage I een kort overzicht hiervan gegeven.”

⁴⁸² Brief Stumphius 1 november 1974 aan GO-TNO.

⁴⁸³ The Asbestosis Research Council, *Recommended Code of Practice, For the Handling and Disposal of Asbestos Waste Materials*. Revised March, 1973; *Stripping of Asbestos-containing Insulation Materials, Control and Safety Guide, No. 3*, Revised August 1977.

⁴⁸⁴ Europese Gemeenschappen, Europees Parlement, Zittingsdocumenten 1977-1978, *Evans-rapport; Notitie inzake de aard en plaats van de activiteiten m.b.t. asbest en gezondheid in de EG-organen*, door Kolff van Oosterwijk, 23 februari 1978.

Typerend voor deze door Kolff verstrekte publicaties was dat ze voornamelijk afkomstig waren van de asbestindustrie en erop gericht waren om het gebruik van asbest en asbesthoudende materialen te continueren.

5.8.5 Nationale ontwikkelingen

In oktober 1982 deelde Planteydt de commissie mee dat in Twente en Rotterdam onderzoeken waren verricht naar de frequentie van mesotheliom; in beide gevallen handelde het volgens Planteydt om een scriptie in het kader van een medische studie:

“In Twente heeft dat tot enige onrust geleid omdat er bij de 30 gevonden mesotheliomen 2 bleken te zijn ontstaan bij ex-medewerkers van Eternit, waarvan de directie had gezegd dat er nooit een geval van mesotheliom was voorgekomen. De titel van de Rotterdamse scriptie is “Asbest, een fijn venijn”.”

Over de inhoud en de strekking van de Rotterdamse scriptie van Van Vliet werd aan de commissieleden niets gemeld. Opmerkelijk was ook de wijze waarop Planteydt melding maakte van de Engelse tv-documentaire ‘Alice – A Fight for Life’, die in juli 1982 in Engeland door Yorkshire TV was uitgezonden. De documentaire veroorzaakte in Engeland grote maatschappelijke verontwaardiging en bracht de Engelse regering ertoe de aanscherping van de asbestwetgeving versneld in te voeren. Over deze documentaire wist Planteydt op te merken dat:

“ .. door de tv in Yorkshire een film is uitgezonden over een vrouw, die tengevolge van asbestose [sic] opgelopen in een textielindustrie, uiteindelijk overlijdt, “Alice fights for her life” [sic]. Deze navrante film heeft nogal wat reacties opgeroepen in Engeland. Hoewel het niet waarschijnlijk wordt geacht dat de film door de Nederlandse tv zal worden uitgezonden, wordt toch de afspraak gemaakt dat de commissieleden elkaar zullen waarschuwen wanneer dit wel het geval zou zijn.”

Welk standpunt de commissieleden in dat geval zouden innemen, vermeldde het verslag niet.

De commissie besteedde op dezelfde vergadering aandacht aan de toekomst van de commissie, waarbij de commissieleden zich unaniem uitspraken voor het voortbestaan van de commissie. Miedema (Arbeidsinspectie) bracht naar voren dat ook het Directoraat-Generaal van de Arbeid (DGA) uitermate tevreden zou zijn als de commissie zou blijven bestaan, al was het alleen maar ter ondersteuning van beleidsformuleringen. Het DGA had volgens Miedema de deskundigheid van de commissie nodig en had daar ook in het verleden profijt van gehad. Kolff liet weten dat hij eveneens nut van de commissie had ondervonden. Hij wees nog op een mogelijk andere ontwikkeling, nl. de juri-

dische aspecten bij schadevorderingen, waarbij het niet ondenkbaar was dat een beroep op de commissie zou worden gedaan.⁴⁸⁵ Volgens het verslag hielden de commissieleden zich het liefst verre van juridische zaken, maar zij achtten het wel juist om te doen aan ‘relpreventie.’ Daarom zou het ook goed zijn om elkaar op de hoogte te houden van wat zich op asbestgebied afspeelt, zoals scripties en vragen uit wetenschaps- en chemiewinkels.

5.8.6 Samenvatting

Ook in het tijdvak 1977-1990 bleef de invloed van de asbestindustrie binnen de TNO-commissie groot. Herteldirecteur Kolff vervulde daarin een centrale rol. De commissie werd voor het eerst in het kader van de volksgezondheid om advies gevraagd over de positie van consumenten bij het gebruik van asbesthoudende producten. Daarbij hanteerde de commissie een onderscheid dat gebaseerd was op de mate waarin asbest in bepaalde producten meer of minder ‘hechtgebonden’ was, zonder dat de commissie een onderbouwing voor dat onderscheid gaf. De commissie wees er op dat voorkomen moest worden dat asbesthoudende producten door consumenten be- of verwerkt zouden worden en dat het daarom nuttig zou zijn dat deze producten voorzien zouden worden van informatieve etiketten. Over de inhoud en de strekking van deze etiketten liet de TNO-commissie zich niet uit. Het advies van de commissie aan het ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne lag in 1980 ten grondslag aan de circulaire Asbest en Milieuhygiëne en in 1983 in het Asbestbesluit Warenwet.

5.9 Overheid

5.9.1 Inleiding

Na het verschijnen van het Asbestbesluit 1977 traden er twee wijzigingen op in de strategie van de overheid. In de eerste plaats ging de overheid over tot nieuwe wetgeving; daarnaast werd de voorlichting uitgebreid. Op het terrein van de wetgeving ging de centrale overheid stapsgewijs over tot maatregelen, die in mindere of meerdere mate beperkingen oplegden aan het asbestgebruik, zij het dat de belangrijkste toepassing van asbest, in de vorm van asbestcement, bij alle wettelijke maatregelen in de periode 1977-1990 grotendeels buiten schot bleef. Tot deze wetgeving behoorden:

–	Asbestbesluit Warenwet	1983
–	Etiketteringsbesluit	1984
–	Wijziging Asbestbesluit	1986
–	Asbestbesluit Arbeidsomstandigheden	1988

⁴⁸⁵ In oktober 1988 verwees Eternit in haar klacht over de RVU naar Planteydt (zie 5.6.5). In 1989 deed het bedrijf Forbo, dat asbesthoudende vloerbedekking had geproduceerd, in haar voorlichtingsmateriaal voor consumenten een beroep op Planteydt.

Daarnaast was de rijksoverheid via het ministerie van Sociale Zaken en de Arbeidsinspectie betrokken bij de toepassing, handhaving en interpretatie van het Asbestbesluit 1977, via het ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne en de Keuringsdienst van Waren bij de circulaire Asbest en Milieuhygiëne 1980, het Asbestbesluit Warenwet 1983 en via het ministerie van VROM in 1989 bij het convenant asbestvrije rem- en frictiematerialen.⁴⁸⁶

Op het gebied van de voorlichting manifesteerde de overheid zich – via de Arbeidsinspectie – in aanvulling op publicatieblad P 116 uit 1971 met drie nieuwe publicatiebladen:

- P 116-1, ‘Asbest’ 1978
- P 116-2, ‘Werken met asbest in het bouwbedrijf’ 1982
- P 116-3, ‘Werken met asbest’ 1982

Alvorens de betekenis van de (nieuwe) wettelijke maatregelen en de publicatiebladen nader te beschouwen (zie 5.8.4 e.v.), zal ik eerst ingaan op de effecten van het Asbestbesluit 1977 op het gebruik van asbest in de praktijk.

5.9.2 Toepassing Asbestbesluit 1977

In de dagelijkse praktijk bleken de toepassing en interpretatie van het Asbestbesluit 1977 noch voor de Adviescommissie Asbestbesluit noch voor de Arbeidsinspectie eenvoudig te zijn. Sommige bepalingen van het besluit waren bij nader inzien niet duidelijk genoeg en riepen de vragen op. Die situatie deed zich met name voor bij de belangrijke bepaling van artikel 2, dat bepaalde dat het verboden was om crocidoliet dan wel crocidoliethoudende stoffen of producten ten verkoop voorhanden te hebben, te bewerken of te verwerken. Daarmee hingen samen artikel 7 van het besluit, dat inhield dat de Arbeidsinspectie onder bepaalde omstandigheden voor bepaalde of onbepaalde tijd van het verbod van artikel 2 ontheffing kon verlenen, en artikel 8, dat bepaalde dat ontheffing alleen mocht worden verleend nadat een adviescommissie was gehoord.

5.9.2.1 Ontheffingsaanvragen Eternit

Eind 1977 werd de Adviescommissie Asbestbesluit (ACA) ingesteld, die voor het eerst in december 1977 bijeenkwam. Namens de werkgeversorganisaties maakte van de commissie deel uit Goedman, directeur van Eternit. De agenda van die eerste vergadering vermeldde onder ‘ingekomen stukken’:

“Eternit B.V. heeft bij de Arbeidsinspectie twee aanvragen voor ontheffing ingediend voor het productiebedrijf in Goor. Het betrokken districtshoofd heeft de aanvragen ter advies aan de commissie voorgelegd.”

⁴⁸⁶ Dit convenant werd in 1991 wettelijk vastgelegd in een besluit. Daarnaast bepaalde het op de Warenwet gebaseerde Speelgoedbesluit van 10 december 1985, Stb. 1985, 751, in artikel 5 dat speelgoed noch geheel noch gedeeltelijk uit asbest mocht bestaan.

In de door Eternit in september 1978 ingediende ontheffingsaanvraag antwoordde het bedrijf op vraag 16:

“Wordt door u onderzoek verricht naar vervangingsmiddelen? Zo ja, wat is de aard van dit onderzoek, hoe groot is het budget en wanneer denkt u resultaten te bereiken?”

dat er inderdaad onderzoek werd verricht naar vervanging van crocidoliet, dat men hoopte binnen twee jaar resultaat te hebben en dat het onderzoek verricht werd in concernverband, maar dat er in verband met urgentie geen budget was. Op vraag 17:

“Hoeveel asbest of asbesthoudend materiaal wordt door u jaarlijks verwerkt c.q. wat is de aanneemsom van het werk dat door u met asbest wordt verricht”,

luidde het antwoord van Eternit:

“Asbest in buizen, 3.000 ton, waarvan 330 ton crocidoliet. In bouwmaterialen 5.150 ton asbest, waarbij geen crocidoliet.”⁴⁸⁷

5.9.2.2 Werkwijze Adviescommissie Asbestbesluit

De Directeur-Generaal van de Arbeid wees in februari 1979 de Adviescommissie Asbestbesluit er op dat de ontwikkelingen in het bedrijfsleven een nadere beleidsbepaling nodig maakten:

“Stond bij het verschijnen van het Asbestbesluit nog in de toelichting op artikel 2: “Voor deze toepassing is nog geen acceptabel vervangingsmiddel aanwezig. (...) Zolang dit nog niet is gevonden, zal voor bedoelde toepassingen ontheffing vereist zijn”, thans kan worden geconstateerd dat de productie van asbestcementbuizen met een diameter tot 600 mm in Nederland crocidolietvrij kan geschieden. Bovendien valt te verwachten dat ook voor de grotere maten buis in de eerstkomende jaren een oplossing zal worden ontwikkeld. Derhalve zal in de toekomst het beleid erop gericht moeten zijn dat voor de toepassing van nieuwe crocidoliethoudende buis tot 600 mm diameter in principe geen ontheffing meer wordt verleend. Voor de grotere maten buis zal per geval een zorgvuldige afweging van alternatieven moeten plaatsvinden.”

In april 1979 deelde Van den Berg, voorzitter van de ACA, aan de Directeur-Generaal mee dat de ACA van waterleidingbedrijven e.d. via de Arbeids-

⁴⁸⁷ In november 1978 berichtte de Scheikundig Adviseur van de Arbeidsinspectie aan het Districtshoofd van de Arbeidsinspectie in Den Haag over saneringswerkzaamheden van de firma Van den Berg in Katwijk aan Zee aan het gas- en waterleidingnet: ‘De nieuw te leggen buizen kwamen van de firma Eternit en bevatten 88% cement, 10% chrysotiel- en 2% crocidoliet-asbest.’ Hij merkte daarbij op dat Eternit had meegedeeld dat sinds 1 oktober 1978 crocidolietvrije leidingen verkrijgbaar waren tot een diameter van 800 mm.

inspectie circa 280 aanvragen voor advies had gekregen. De voorlopige ontheffingen, die hiervoor waren verleend zouden definitief aflopen op 1 juli. Hij voegde daaraan toe:

“Via een nadere beschouwing van een aantal van de circa 280 aanvragen is de commissie tot de conclusie gekomen dat zij op grond van de bij de aanvragen verstrekte gegevens in verreweg de meeste gevallen niet kan uitmaken wat onder “instandhouding van het leidingnet” en wat onder “projecten” valt.”

Ook vroeg de voorzitter aandacht voor de import van crocidoliethoudende materialen:

“Hoewel mag worden aangenomen dat bij een goede toepassing van het Asbestbesluit de import van genoemde materialen zal afnemen, dient voorlopig toch met deze import rekening te worden gehouden. (..) Voorzeker moet worden dat Nederlandse werknemers materialen of producten verwerken zonder te weten dat de materialen of producten crocidoliethoudend zijn. Voorts wil de commissie wijzen op de ongelijke positie die de Nederlandse fabrikanten innemen t.o.v. de buitenlandse fabrikanten van crocidoliethoudende producten, aangezien laatstgenoemden niet aan de in Nederland geldende wettelijke voorschriften gebonden zijn.”

Over de positie van Eternit als buitenlandse fabrikant van crocidoliethoudende producten handelde de brief, die Eternit Amsterdam in augustus 1979 aan de Arbeidsinspectie richtte:

“Gedurende circa 50 jaar leveren wij buizen op de Nederlandse markt voor diverse toepassingen. Onze vestiging, waar wij zelf produceren, is in Goor; aanvulling ontvangen wij van de fabriek in Kapelle-op-den-Bos. In de loop der jaren is zowel in Goor, alsmede in Kapelle-op-den-Bos een bepaalde stockvoorraad opgebouwd om de vraag op de markt te kunnen beantwoorden. Via het district 8 van uw dienst zijn de nog aanwezige voorraden crocidoliethoudende buizen in Goor gemeld en is ons toegezegd bij het verstrekken van ontheffingen met deze partij rekening te houden. Ook in Kapelle-op-den-Bos hebben wij echter nog een kleine stock materiaal met blauwe asbest, geschat op ± 100 ton. Kunt u ons adviseren hoe wij ook voor deze partij een bepaalde regeling kunnen treffen?”

Het antwoord van de Arbeidsinspectie op deze vraag is niet bekend. Wel werd al vrij vroeg duidelijk dat Eternit haar mogelijkheden om in Goor nog jaren asbesthoudende buizen te produceren vrij hoog inschatte. In oktober 1980 sprak de ondernemingsraad van Eternit Goor over de plannen van het bedrijf voor de buizenmachine (de zgn. M5-machine). Het verslag van de OR meldde daarover:

“De voorzitter (Goedman) deelt mede dat verleden jaar het groene licht was verkregen voor de ombouw van de M5, hetgeen echter door markt-omstandigheden tijdelijk werd uitgesteld. De ombouw is nu definitief vastgesteld. Wel heeft hij hiervoor moeten garanderen dat buizen, die asbest

bevatten, niet binnen vijf jaar zullen worden verboden, hetgeen hij wel heeft durven doen in verband met de hem ter beschikking staande informatie uit hoofde van zijn functie in de Adviescommissie Asbestbesluit. In Europa is nog nooit een totaalverbod binnen vijf jaar uitgevaardigd.”

5.9.2.3 Ontheffingenbeleid en voorraden crocidolietbuizen

Vrij snel na de inwerkingtreding van het Asbestbesluit in 1978 zag de Arbeidsinspectie zich in het kader van het ontheffingenbeleid geconfronteerd met het probleem van de in de markt aanwezige voorraden aan crocidoliethoudende buizen, waarop de Arbeidsinspectie weinig invloed kon uitoefenen. Het jaarverslag 1980 van de Arbeidsinspectie meldde dat het uitgangspunt van het ontheffingenbeleid inhield dat buizen met een diameter t/m 600 mm konden worden geproduceerd zonder gebruik te maken van crocidoliet. Voor buizen met een diameter t/m 800 mm was dit volgens het jaarverslag inmiddels ook het geval. Ten aanzien van de bestaande voorraden was gekozen voor het verwerken van de buizen in de leidingnetten. Daaraan werd toegevoegd dat sinds 1 juli 1978 aan 210 bedrijven ontheffing was verleend. In de interne nota van het Directoraat van de Arbeid van 19 februari 1981 werd voorgesteld om ontheffingen te verlenen voor het bewerken en verwerken van crocidoliethoudende buizen over de periode van 1 juli 1981 t/m 30 juni 1983.

Het beleid was er op gericht de bestaande voorraden zo snel mogelijk te gebruiken. Na 30 juni 1983 zouden in principe geen ontheffingen meer worden verleend.⁴⁸⁸

5.9.2.4 Kamervragen 1984 over ontheffingenbeleid

In juli 1984 stelden leden van de Tweede-Kamer schriftelijke vragen aan de staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid over het ontheffingenbeleid voor het opmaken van de ten tijde van de inwerkingtreding van het Asbestbesluit bestaande voorraden van crocidoliethoudende buizen en hulpstukken. Op de vraag of de staatssecretaris de mening deelde dat de reeds verstreken periode van zeven jaar een redelijke termijn was geweest voor de voorraadhouders om de voorraden weg te werken, antwoordde de staatssecretaris:

“Het beleid met betrekking tot de voorraden is erop gericht een volledige afbouw te bewerkstelligen in de periode van 1 juli 1984 tot 1 juli 1985.”

⁴⁸⁸ In maart 1982 stelden de Tweede-Kamerleden Buurmeijer en Toussaint (PvdA) vragen aan de minister van Volksgezondheid en Milieuhygiëne, Gardeniers-Berendsen, en aan de staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, d’Ancona, naar aanleiding van berichten over asbestkanker bij oud-werknemers van Eternit te Goor. Op de vraag naar de productie van asbest bij Eternit werd geantwoord dat bij Eternit diverse soorten asbestvezels werden verwerkt tot asbestcementwaren, maar dat sinds de inwerkingtreding van artikel 2 van het Asbestbesluit er bij Eternit geen crocidoliet meer werd verwerkt [sic].

Daarvoor kondigde de regering een aantal specifieke maatregelen aan en voegde daaraan toe dat, aangezien het niet uit te sluiten was het op die wijze wegwerken van de voorraden slechts ten dele zou slagen, een regeling werd voorbereid, die het in voorraad houden van crocidoliethoudende buizen en hulpstukken zou verbieden.⁴⁸⁹

Over de kwestie van de trage afbouw van de voorraden crocidoliethoudende buizen sprak in september 1985 tijdens het asbestsymposium in Delft ir. Rombouts, directeur Veiligheid van het DGA. Rombouts merkte over de achtergronden van het ontheffingenbeleid voor crocidolietbuizen en de trage afbouw van de voorraden op:

“Men moet bedenken dat een zeer aanzienlijk deel van in Nederland aanwezige leidingnetten voor drinkwater, rioolwater en deels ook gas bestaat uit crocidoliethoudende asbestcementleidingen. Het gaat hierbij om tienduizenden kilometers. Daarnaast waren bij leveranciers zeer aanzienlijke voorraden crocidoliethoudend leidingmateriaal aanwezig. Aan de reeds in de grond liggende asbestcementleidingen moesten natuurlijk van tijd tot tijd reparaties verricht worden en nieuwe aanboringen worden gemaakt. Om die reden was het onvermijdelijk dat voor dit doel ontheffing van het verbod tot het bewerken van crocidoliethoudend materiaal werd gegeven.

Intussen was door het in werking treden van de Arbeidsomstandighedenwet per 1 januari 1983 de juridische mogelijkheid ontstaan om in plaats van individuele ontheffingen aan bedrijven een algemeen geldende ministeriële vrijstelling te verlenen voor bedoelde werkzaamheden. (...) Op 28 juni 1984 is de staatssecretaris van SZW ertoe overgegaan een dergelijke vrijstelling voor onbeperkte tijd te verlenen, wederom onder beperkende voorwaarden.”

Aan de hand van de cijfers van de voorraad crocidoliethoudende buizen over de periode 1979 – 1984 merkte Rombouts op dat de cijfers aantoonde dat de voorraden in de jaren 1982 -1984 vrijwel constant waren gebleven. Dat betekende volgens Rombouts dat het punt bereikt was waarbij om tot een volledige eliminering van de voorraden te komen, andere maatregelen nodig waren.

5.9.2.5 Wijziging Asbestbesluit 1986: einde gebruik crocidoliet

Het sluitstuk van de episode van het gebruik van crocidoliet kwam in zicht toen in augustus 1986 toen het DGA aan de staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid berichtte:

“Op 18 april 1986 heeft de Ministerraad zich akkoord verklaard met bijgaande ontwerp-algemene maatregel van bestuur tot wijziging van het Asbestbesluit. Deze wijziging betreft het opnemen van een wettelijk verbod tot het in voorraad houden van blauw asbest (crocidoliet)-houdende asbestcementbuizen en hulpstukken. Na het aflopen van de geldigheid van de ontheffingen van het verbod van artikel 2, eerste lid van het Asbestbesluit is

⁴⁸⁹ Handelingen Tweede Kamer, vergaderjaar 1983-1984, Aanhangsel nr. 1100, p.2209.

op 1 juli 1984, teneinde het onderhoud van het bestaande leidingnet niet te belemmeren, een vrijstellingsregeling voor het bewerken van crocidoliethoudende buizen in werking getreden. Voor wat betreft het verwerken van crocidoliethoudend materiaal bleef de ontheffingsmogelijkheid bestaan voor die bedrijven, die bereid waren, na daartoe door de Arbeidsinspectie te zijn benaderd, de nog aanwezige voorraad crocidoliethoudend materiaal voor 1 juli 1985 te elimineren. Dit beleid heeft geresulteerd in een daling van de voorraden van crocidoliet-houdende buizen en hulpstukken. Het tot nu toe gevoerde beleid sluit echter niet uit dat het wegwerken van de bestaande voorraden slechts ten dele zal slagen, mede gelet op de mogelijkheid tot nieuwe voorraadvorming.”[sic]

Bij besluit van 11 november 1986 tot wijziging van het Asbestbesluit (Stb. 1986, 636) werd aan artikel 2 van het Asbestbesluit 1977 een nieuw lid toegevoegd, dat een verbod inhield op het in voorraad houden van crocidoliethoudende asbestcementbuizen en hulpstukken. Het besluit van 11 november 1986 trad in werking op 29 maart 1987.

5.9.3 Gebruik amosiet, ‘ernstige lacune in asbestwetgeving’

Een ander probleem dat zich manifesteerde bij de toepassing van het Asbestbesluit 1977 was het ontbreken van enige bepaling in dit besluit met betrekking tot het gebruik van amosiet – bruin asbest – evenals crocidoliet een amfibole asbestsoort, waarvan het gevaar doorgaans groter werd ingeschat dan van chrysotiel. Bij de voorbereiding van het asbestbesluit hadden de leden van de Stoflongencommissie wel aandacht geschonken aan amosiet, maar uiteindelijk ervoor gekozen om de vermelding van amosiet geheel achterwege te laten omdat het belang ervan zeer beperkt werd geacht. Dat de asbestindustrie daar anders over dacht werd na 1977 langzaam maar zeker duidelijk.

Omdat het Asbestbesluit geen bepalingen kende voor het gebruik van amosiet of het verbod ervan, kon de asbestindustrie in beginsel zonder wettelijke belemmeringen amosiet in haar asbest- en asbestcementproducten verwerken. Hoe die wettelijke lacune in de praktijk uitwerkte liet het gebruik van Nobrandaplaten op de universiteit van Utrecht zien. In december 1978 stelden de Tweede-Kamerleden Hartmeier, Drenth en De Graaf (PvdA) schriftelijke vragen aan de minister van Sociale Zaken naar aanleiding van het gebruik van asbesthoudende platen in een nieuwbouwproject van de universiteit Utrecht. De inspecteur van de Arbeidsinspectie te Utrecht, Vernooij, om advies gevraagd, antwoordde:

“Op een nieuwbouwproject bij de rijksuniversiteit te Utrecht werd door een aannemer asbestboard van het merk ‘Nobranda’ verwerkt. Dit product treft men op vele bouwwerken aan. Volgens de documentatielijst bevat dit product 30% amosiet-asbest. Genoemde platen werden ter plaatse afgetekend en daarna met een decoupeerzaag op maat gebracht, waarbij o.a. in de platen werd gezaagd. Bij deze verwerking komt belangrijk minder stof vrij dan bij het gebruik van een cirkelzaag of een doorslijpschijf. De betrokken werknemers droegen bij dit werk mondmaskers.

De aangetroffen werkwijze werd beoordeeld aan de resultaten, neergelegd in de rapporten van de Scheikundige Dienst, en deed vermoeden dat rekening moest worden gehouden met een mogelijke overschrijding van de in het Asbestbesluit neergelegde norm van 2 v/ml aangezien dit werk binnenshuis geschiedde. Er zijn daartoe direct maatregelen genomen om een eventuele expositie aan asbest te verminderen door het voorschrijven van wisseling van werkzaamheden en het aanbrengen van kunstmatige ventilatie. Speciale kleding is in dit geval niet geëist omdat de hierop betrekking hebbende richtlijnen nog niet zijn vastgesteld. De werktijden, welke door de betrokken werknemers werden aangehouden, waren zodanig dat omstreeks 58 uur per week werd gewerkt. Er werd een vergunning gegeven om gedurende totaal elf dagen te werken met een weekmaximum van 50 uur/week, onder oplegging van voorwaarden, waardoor een omlaagbrengen van de asbestconcentratie in de lucht kon worden bereikt. Het werk is inmiddels beëindigd.”

Over dit advies voerden Van D. en De V. in januari 1979 op het ministerie telefonisch overleg. Zij stelden vast dat het werken met brandwerend asbest niet verboden was en dat artikel 4 van het Asbestbesluit nog niet in werking was getreden. Minister Albada antwoordde de Tweede Kamer dat er op het betreffende werk asbesthoudende Nobrandaplaten waren verzaagd met een decoupeerzaag, dat de werknemers mondkmaskers droegen en dat de werkzaamheden door de Arbeidsinspectie getoetst waren aan het Asbestbesluit. Daaruit was geconcludeerd dat er een mogelijke overschrijding van de MAC-waarde was opgetreden en dat de Arbeidsinspectie direct maatregelen had getroffen om de blootstelling te verminderen. In zijn antwoord vermeldde de minister niet dat de platen 30% bruin asbest bevatten, dat in het Asbestbesluit geen specifieke maatregelen tegen het gebruik van amosiet waren opgenomen en dat artikel 4 van het Asbestbesluit nog niet in werking was getreden.

5.9.3.1 Eternit en amosiet

In de openbaarheid heeft Eternit, als grootste en belangrijkste asbestcementproducent, over het gebruik van amosiet, voorzover bekend, geen uitspraken gedaan. Wel is bekend dat op de CSA-vergadering in juni 1978 in Parijs (zie hiervoor 5.3.3.2) de Engelse asbestindustrie erkende dat men bij de productie van asbestbuizen in plaats van crocidoliet amosiet was gaan gebruiken. In ons land stuurde het hoofd van het 9^e district van de Arbeidsinspectie te Groningen in maart 1981 aan de Directeur-generaal van de Arbeid te Voorburg een brief met als onderwerp: ‘asbest, fa. Eternit, crocidoliet’:

“Tijdens een gesprek met de heer H. Haas, verkoopleider bij de firma Eternit B.V. te Amsterdam, gevoerd op zijn verzoek, is mij het volgende gebleken. Eternit zou crocidoliet in grote leidingen, groter dan 800 mm diameter, hebben vervangen door amosiet. Amosiet en crocidoliet behoren beide tot de groep vezels van het mineraaltipe amfibool. Alle vertegenwoordigers van dit mineraaltipe zouden bij blootstelling dezelfde gevaren opleveren, welke nu voornamelijk worden toegeschreven aan crocidoliet. Door het vervangen van crocidoliet door amosiet zou op deze wijze zijn ontkomen aan de verbods-

wetgeving ten aanzien van crocidoliet, maar blijken de gevaren voor de verwerker van het produkt onverminderd bestaan! Indien een en ander de feitelijke situatie goed weergeeft, is er naar mijn mening sprake van een ernstige lacune in de bestaande asbestwetgeving, welke daarom naar mijn mening zo snel mogelijk zou moeten worden gewijzigd, door een verbod op het gebruik van alle asbestvezels van het type amfibool in te stellen. Gaarne zal ik uw reactie op een en ander spoedig vernemen.”

Vijf maanden later, in augustus 1981, kreeg het distriktshoofd te Groningen antwoord van de Directeur-Generaal van de Arbeid.

“Naar aanleiding van uw brief van 6 maart 1981 kan ik u het volgende mededelen. (...) In het zogenaamde Simpsonrapport over asbest (1980) zijn de resultaten van grootschalige onderzoeken bij blootgestelde werknemers zowel als gegevens van dierproeven met asbest weergegeven. In dit rapport wordt de conclusie gesteld dat mesotheliomvorming veel sterker wordt bevorderd door crocidoliet dan door chrysotiel en amosiet, terwijl de werking van amosiet ligt tussen die van crocidoliet en chrysotiel. Daarbij wordt opgemerkt dat mesotheliomen als gevolg van blootstelling aan chrysotiel zelden zijn waargenomen. De relatie tussen vezeltype en longkanker bij de mens is minder duidelijk. Er zijn aanwijzingen dat blootstelling aan crocidoliet of amosiet (of chrysotiel-bevattende mengsels daarvan) meer gevaar voor longkanker opleveren dan blootstelling aan chrysotiel of amosiet alleen.(...) Bij inhalatieproeven op ratten bleken gelijke inhaleerbare hoeveelheden chrysotiel en amosiet minder carcinogeen te zijn dan crocidoliet.(...) De huidige wetenschappelijke inzichten rechtvaardigen het standpunt dat crocidoliet in alle opzichten de meeste gevaren voor de gezondheid oplevert en chrysotiel de minste en dat amosiet een tussenpositie inneemt tussen de genoemde twee. Het Asbestbesluit is daarom met deze huidige wetenschappelijke kennis in overeenstemming te noemen. [sic] Wanneer echter in de toekomst andersluidende conclusies zouden moeten worden getrokken, zal een aanpassing van het Asbestbesluit stelling in overweging genomen moeten worden.”

5.9.3.2 Kamervragen 1983 aan minister van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (VROM)

In mei 1983 stelde Tweede-Kamerlid Willems (PSP), met verwijzing naar het rapport ‘Asbest, ook een milieuprobleem’ van de Stichting Natuur en Milieu aan de minister van VROM de vraag:

“Deelt de minister de mening dat ook de productie en het gebruik van witte en bruine asbest op korte termijn sterk moet worden teruggedrongen, en dat gezorgd moet worden voor vervangende stoffen voor asbest?”

Minister Winsemius (VROM) antwoordde daarop:

“Witte en bruine asbest in vezelvorm is een voor de mens ‘bewezen’ carcinogene stof. althans bij inademing. Weliswaar is het effect op de volks-

gezondheid van de in de inademinglucht van niet beroepsmatig blootgestelden in het algemeen lage concentraties asbestvezels moeilijk meetbaar, maar het bestaan van een veilige concentratie is niet aannemelijk. Dit betekent, dat waar mogelijk de toepassing van witte en bruine asbest moet worden teruggedrongen. De enorme verbreiding van het gebruik van asbest maakt dat terugdringing niet van de ene op de andere dag kan geschieden. Tot zolang zal men er voor moeten zorgen dat in ieder geval zo weinig mogelijk losse asbestvezels in het milieu verspreid worden. Het ontwerp-asbestbesluit op grond van de Warenwet dat naar verwachting begin 1984 van kracht zal worden, heeft ten doel de verspreiding van losse asbestvezels tegen te gaan tijdens het gebruik van asbestbevattende producten; daarvoor worden eisen gesteld aan de hechtgebondenheid van asbestvezels in deze producten.”⁴⁹⁰

5.9.3.3 Geen wettelijke beperking voor gebruik amosiet

Het staat derhalve vast dat de overheid in ieder geval in 1983 van oordeel was dat ook het gebruik van amosiet een kankerrisico met zich bracht en dat het gebruik van amosiet moest worden teruggedrongen. Niettemin is de overheid niet tot wettelijke maatregelen inzake amosiet overgegaan. Zulks had tot gevolg dat de asbestindustrie amosiet, afgezien van de beperkingen ingevolge het Asbestbesluit Warenwet 1983 en het Asbestbesluit Arbeidsomstandighedenwet 1988, kon blijven gebruiken, ook nadat in maart 1987 het gebruik van crocidoliet verboden was.

5.9.4 Asbestbesluit Warenwet 1983

Het Asbestbesluit Warenwet 1983 was om twee redenen opmerkelijk in het kader van de regulering van het gebruik van asbest. Ten eerste omdat het de eerste wettelijke maatregel op asbestgebied was die genomen werd door de minister van Volksgezondheid en Milieuhygiëne. Alle eerdere asbestwetten waren afkomstig van de minister van Sociale Zaken. Ten tweede omdat het Asbestbesluit Warenwet ertoe leidde dat een aantal asbesthoudende artikelen verboden werden, waaronder veel gebruikte brandwerende materialen (o.a. Nobrandaplaten van Asbestona) en vloerbedekking met een asbesthoudende onderlaag (o.a. Forbo). Aan de wet van 1983 was voorafgegaan het in maart 1980 gepubliceerde Ontwerp-besluit tot wijziging van enige warenwetbesluiten m.b.t. asbest, afkomstig de minister van Volksgezondheid en Milieuhygiëne. In de nota van toelichting bij het ontwerpbesluit werd opgemerkt:

“Met het oog op genoemde risico’s voor de volksgezondheid zijn in vele landen, waaronder ook Nederland, wettelijke maatregelen genomen ter bescherming van degenen die met asbest werken. Met name vanwege het feit dat mesotheliom al kan ontstaan bij lage concentraties en korte blootstellingsduur wordt het noodzakelijk geacht ook degenen die anders dan

⁴⁹⁰ Aanhangsel Handelingen Tweede Kamer, zitting 1982-1983, 850, p.1693.

beroepsmatig zijn blootgesteld aan asbest te beschermen tegen deze gevaarlijke stof. Bij de voorbereiding van de onderhavige wijziging is rekening gehouden met aan advies over asbesthoudende artikelen van de Commissie TNO voor asbest en andere minerale vezels. Asbesthoudende artikelen kunnen aan de hand van de mate van gebondenheid van de asbestvezels in het artikel in twee categorieën worden verdeeld: hecht gebonden en niet hecht gebonden. Gebruik van artikelen van laatst genoemde categorie kan gemakkelijk aanleiding geven tot de afgifte van vrije vezels aan de lucht. De als gevolg hiervan optredende blootstelling is vanuit een oogpunt van volksgezondheid onaanvaardbaar; niet hecht gebonden asbest in artikelen dient derhalve te worden verboden.

Er is thans geen reden om te vrezen dat het gebruik van artikelen die hecht gebonden asbest bevatten een bijzonder risico voor de gezondheid vormt. Bekend is echter wel, dat bewerken en verwerken van deze artikelen kan leiden tot aanzienlijke vezelconcentraties in de onmiddellijke nabijheid van de plaats waar de bewerking of verwerking plaatsvindt. Door de verplichting een aanduiding terzake aan te brengen op die artikelen uit de categorie ‘hecht gebonden’ die voor de bewerking en verwerking in aanmerking komen, namelijk de artikelen die geheel of bijna geheel uit asbestcement bestaan, wordt ernaar gestreefd te voorkomen, dat de consument het betreffende artikel op onzorgvuldige wijze en voor hem gevaarlijke wijze bewerkt of verwerkt.”

Het Asbestbesluit Warenwet van 18 juli 1983 bepaalde in artikel 1 dat asbest-bevattende artikelen slechts asbestvezels mochten bevatten die ieder voor zich blijvend hechtgebonden waren. Artikel 2 bepaalde dat asbestvezels in asbest-bevattende artikelen met uitzondering van vloerbedekking en bepaalde textiel-artikelen, die asbest bevatten, als hechtgebonden werden beschouwd indien het betreffende artikel een bepaalde kwaliteitsfactor had, bepaald volgens de bij het besluit horende onderzoeksmethode. Artikel 3 voegde daaraan toe dat asbest-bevattende artikelen moesten zijn voorzien van een of meer aanduidingen van een zodanige kleur, vorm en inhoud dat daaruit de aanwezigheid van asbest in die artikelen, alsmede de bij de be- en verwerking van die artikelen in acht te nemen voorzorgsmaatregelen duidelijk blijken.⁴⁹¹ Waar de in de wet gehanteerde grens, resp. de ‘kwaliteitsfactor’ van 0,35, op gebaseerd was, werd niet aangegeven. Evenmin werd er in de toelichting verwezen naar wetenschappelijk

⁴⁹¹ De hier bedoelde mate van hechtgebondenheid betrof de materiaaleigenschap, die aangaf in welke mate een materiaal weerstand bood aan het vrijkomen van asbestvezels. Die eigenschap werd bepaald met behulp van een test. Daarbij was de kwaliteitsfactor het getal dat als resultaat van een straalttest de mate van hechtgebondenheid aangaf. In het Asbestbesluit Warenwet werd bepaald dat een materiaal als hechtgebonden kon worden beschouwd als de kwaliteitsfactor 0,35 of hoger was. Bij asbesthoudende vloerbedekking en brandwerende plaat was de kwaliteitsfactor lager dan 0,35, bij asbestcement, remvoeringen en geperste asbestcementplaten hoger.(bron: ir. E. Rombouts, in: Asbest, de vervanging van het magische materiaal, Delft, 1985)

onderzoek waaruit zou blijken dat een blootstelling aan asbest met een kwaliteitsfactor hoger dan 0,35 niet gevaarlijk was.

Overigens bleek in juni 1982 uit een interview met Van der Kolk, verbonden aan de hoofdinspectie Levensmiddelen en Keuring van Waren van het ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne (VOMIL), dat er verschil van mening bestond tussen het ministerie van VOMIL en het ministerie van Economische Zaken (EZ) over de reikwijdte van de wet.⁴⁹² VOMIL had het liefst had gezien dat asbesthoudende producten helemaal van de markt werden geweerd, maar Economische Zaken maakte zich sterk voor Eternit omdat men vreesde dat maatregelen die ook het gebruik van asbestcement zouden verbieden slecht voor Eternit zouden uitpakken. Voor VOMIL speelde daarbij mee dat bij het bewerken van producten, die hechtgebonden asbest bevatten, nog aanzienlijke vezelconcentraties konden optreden. Het lijkt derhalve aannemelijk dat de overheid met in de wet opgenomen grens – de kwaliteitsfactor 0,35 – rekening hield met de belangen van de asbestcementindustrie, die ook na de wetswijziging haar producten kon blijven verkopen. Uiteindelijk werd op deze wijze een compromis bereikt tussen het ministerie en de asbestindustrie, inhoudende een onderscheid tussen hechtgebonden en niet-hechtgebonden asbestmaterialen, met daaraan gekoppeld de invoering van een waarschuwingsetiket bij het asbesthoudende product. Dat etiket was bedoeld om de verwerker er attent op te maken dat hij het materiaal op een zorgvuldige wijze moest bewerken. Het toezicht op de naleving van de wet berustte bij de Keuringsdienst van Waren.

5.9.4.1 Etiketteringsbesluit Warenwet 1984

Ter uitvoering van artikel 4 van het Asbestbesluit Warenwet bracht het ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur in juli 1984 het Etiketteringsbesluit asbestbevattende artikelen (Warenwet) uit. Artikel 1 van het besluit bepaalde dat asbestbevattende artikelen moesten zijn voorzien van een etiket aangeduid als een ‘figuur’ met daarin een tekst die luidde:

“VOORZICHTIG BEVAT ASBEST
Het inademen van asbeststof is schadelijk
voor de gezondheid.
Houdt u aan de veiligheidsvoorschriften”

In artikel 2 werd bepaald dat asbestbevattende artikelen, die bij het gebruik kunnen worden verwerkt of bewerkt in ieder geval moesten zijn voorzien van de volgende veiligheidsvoorschriften:

- “werk zo mogelijk in de open lucht of in een geventileerde ruimte”,

⁴⁹² Feenstra, De Volkskrant juni 1982.

- ‘bij voorkeur handwerktuigen of werktuigen met lage snelheden gebruiken, die zo nodig zijn voorzien van een geschikte stofvanger. Wanneer werktuigen met een hoge snelheid worden gebruikt, moeten deze altijd van een stofvanger zijn voorzien’,
- ‘zo mogelijk vóór het zagen of boren bevochtigen’.
- ‘afval bevochtigen, in een vat doen dat goed wordt gesloten en veilig verwijderen’.

De in artikel 1 bedoelde figuur en de in artikel 2 vermelde voorschriften dienden, zo bepaalde artikel 3, goed leesbaar en onuitwisbaar te worden aangebracht. De toelichting op het besluit voegde daaraan toe dat de figuur en de voorschriften op elk van de geleverde eenheden moesten worden aangebracht of bij elk van de geleverde eenheden middels een geschrift stuk aanwezig dienden te zijn. Het Etiketteringsbesluit noch de toelichting op het besluit maakten melding van het kankerrisico van de blootstelling aan asbest.

5.9.5 Asbestbesluit Arbeidsomstandighedenwet 1988

De aanleiding voor het Asbestbesluit Arbeidsomstandighedenwet 1988 was de richtlijn die de Raad van Europese Gemeenschappen op 19 september 1983 had uitgevaardigd. Deze richtlijn had betrekking op de bescherming van werknemers tegen de risico's van blootstelling aan asbest op het werk.⁴⁹³ Daarin werd onder meer bepaald dat de lidstaten uiterlijk op 1 januari 1987 de richtlijn in hun nationale wetgeving dienden te implementeren. Het Asbestbesluit Arbeidsomstandighedenwet, dat voor de implementatie van de Europese richtlijn moest zorgen, werd eerst op 22 november 1988 uitgegeven. De vertraging was volgens de regering ontstaan omdat het tot stand brengen van een adequaat beleid m.b.t. het toezicht op de naleving van het besluit en de gedetailleerde en op de praktijk toegesneden voorlichting meer tijd in beslag hadden genomen dan voorzien. Het besluit verving het oude Asbestbesluit 1977 (Stb. 1977, 269). Indien het nieuwe besluit uit 1988 vergeleken wordt met het oude besluit, dan kan vastgesteld worden dat de verbodsbepalingen uit het nieuwe besluit slechts op twee punten afwijken van de bepalingen uit 1977. Het eerste punt betrof het verbod op het verspuiten van asbest en het bewerken, verwerken, verkopen of in voorraad houden van crocidoliet. Dat aspect was echter reeds voor een belangrijk deel wettelijk geregeld in het Asbestbesluit van 11 november 1986. Het tweede punt betrof de verlaging van grenswaarde bij blootstelling aan chrysotiel, van 2 vezel/cm³ naar 1 vezel/cm³. De grenswaarde voor blootstelling aan crocidoliet bleef onveranderd op 0,2 vezel per cm³. Verder werd een actieniveau van kracht van 0,25 vezel/cm³, waarbij melding moest worden gemaakt bij de Arbeidsinspectie, extra metingen nodig waren en de plaatsen waar met asbest werd gewerkt moesten worden afgesloten van de rest van het bedrijf. In artikel 4 bepaalde het besluit dat het verboden was asbest dan wel asbesthoudende producten te bewerken of te verwerken voor (a) thermische isolatie, (b) akoes-

⁴⁹³ Richtlijn 83/477/EEG; Pb EG 1983 L 263.

tische doeleinden, (c) conserverende doeleinden en (d) decoratieve doeleinden. Het besluit trad in werking op 25 november 1988, met uitzondering van artikel 4, dat ook dit keer niet werd ingevoerd.

In de nota van toelichting werd vermeld op de ontwerptekst van het besluit kritische reacties waren ontvangen van Eternit, de Vewin en de Vegin m.b.t. het gebruik van crocidoliet. Van de zijde van het FNV was er kritiek gekomen omdat het besluit geen nieuwe beleidsvoornemens bevatte. Ook had het FNV aangedrongen op verdergaande regelgeving m.b.t. het slopen van asbest en het terugdringen van het gebruik van asbest en het werken met sneldraaiend gereedschap.

5.9.6 Ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne

De eerste activiteit van het ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne op asbestgebied kwam in 1977 tot stand. In april van dat jaar kreeg de werkgroep Asbest van het ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne opdracht om zich te beraden op de juridische kant van de asbestproblematiek vanuit een oogpunt van milieuhygiëne en gezondheidsbescherming. De werkgroep Asbest was in het leven geroepen naar aanleiding van de schriftelijke vragen van Tweede-Kamerlid Van Kuijen (PPR) van november 1976 over de stofemissie bij het bedrijf Kruyt in Leiderdorp.⁴⁹⁴ Het rapport van de werkgroep Asbest van februari 1978 vermeldde dat het ontsnappen van grote hoeveelheden asbesthoudend stof bij een in een woonbuurt gelegen ‘eternietverwerkend bedrijf’ te Leiderdorp duidelijk had gemaakt dat asbest niet alleen voor de mens in zijn werkomgeving een bedreiging kon vormen, maar ook de gezondheidstoestand van de mens in zijn woonmilieu kon aantasten.⁴⁹⁵ De minister van Volksgezondheid en Milieuhygiëne, die zich verantwoordelijk voelde voor dat gedeelte van de asbestproblematiek dat niet op het specifieke terrein van de arbeidsbescherming lag, had toegezegd na te zullen gaan welke emissiebeperkende maatregelen in het kader van de geldende milieuhygiënische wetgeving getroffen konden worden en welke nieuwe wettelijke maatregelen overwogen zouden moeten worden. Het rapport:

“De voornaamste conclusie van de werkgroep is, dat asbest gerekend moet worden tot die stoffen welke gevaar opleveren voor de gezondheid van de mens. Een verbod van asbest kan op dit moment echter met de bestaande wetgeving niet worden gerealiseerd. Eerst wanneer een Wet milieugevaarlijke stoffen van kracht zou zijn, zou het op de markt brengen van asbest geheel verboden kunnen worden.”

Daaraan voegde het rapport toe dat voorlopig maatregelen getroffen zouden moeten worden in het kader van de bestaande wetgeving, zoals de Wet

⁴⁹⁴ Zie 4.13.3.

⁴⁹⁵ Ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne, *Rapportage van de werkgroep asbest*, februari 1978.

Chemische Afvalstoffen, de Afvalstoffenwet, de Warenwet ('een hobbyartikel-enbesluit'), de Hinderwet en de Wet inzake de Luchtverontreiniging. In het kader van de uitvoering van het Asbestbesluit zou volgens het rapport ook nog gedacht kunnen worden aan het verlenen van controlebevoegdheden aan de regionale inspecteurs Milieuhygiëne en de Keuringsdienst van Waren.

5.9.6.1 Circulaire Asbest en Milieuhygiëne

In november 1980 publiceerde de Hoofdinspectie voor de hygiëne van het milieu, onderdeel van het Staatstoezicht op de Volksgezondheid de circulaire 'Asbest en Milieuhygiëne'.⁴⁹⁶ Hierin stelde de inspectie dat in de laatste decennia een stroom van wetenschappelijke gegevens was gepubliceerd over de risico's voor de gezondheid van het werken met asbest. Het Asbestbesluit 1977 was daar een voorbeeld van. Van meer recente datum was volgens de inspectie het inzicht dat de aanwezigheid van asbest in producten en in het milieu ook een risico inhield voor de gezondheid van nietwerknemers. Daaraan werd nadrukkelijk toegevoegd dat het arbeidshygiënische asbestprobleem in de circulaire geheel buiten beschouwing bleef.

Een van publicaties waarop de inspectie zich had gebaseerd, was het rapport van Zielhuis c.s. aan de EEG uit 1977. Over het gebruik van asbest in Nederland vermeldde de circulaire dat in 1973 naar schatting ruim 98% van alle in ons land ingevoerde asbest, 38.000 ton, uit chrysotiel bestond, dat meer dan de helft van de geïmporteerde asbest verwerkt werd in asbestcementproducten, maar dat ten aanzien van de ontwikkeling van het gebruik van asbest in de toekomst wellicht gevreesd zou moeten worden voor de mogelijkheid dat het gat in de markt, ontstaan door het uitbannen van crocidoliet, opgevuld zou worden door een toenemend gebruik van amosiet:

"Bedacht moet worden dat amosiet tot dezelfde groep van amfibole asbestvezels behoort als crocidoliet en daarom wat de technologische eigenschappen betreft meer gemeen heeft met crocidoliet dan met chrysotiel."

Verder merkte de circulaire op dat niettegenstaande het onoverzichtelijke van de situatie de conclusie gewettigd leek dat voor veel asbesthoudende producten technisch goede en commercieel vaak ook wel redelijk aanvaardbare alternatieven bestonden. Met betrekking tot het voorkomen van asbest in het milieu was de inspectie van mening dat het zinvol was om onderscheid te maken tussen de luchtverontreiniging met asbestvezels binnenshuis en buitenshuis:

"Binnenshuis zijn met name de aanwezigheid en het gebruik van asbesthoudende producten bepalend voor de mate van luchtverontreiniging, althans indien daaruit losse asbestvezels vrijkomen. Gesteld kan worden, dat de

⁴⁹⁶ Ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne, Hoofdinspectie voor de Hygiëne van het Milieu, Staatstoezicht op de Volksgezondheid, *Asbest en Milieuhygiëne*, november 1980, 18 p.

aanwezigheid op de consumentenmarkt van producten, waarin de vezels licht-gebonden of niet-gebonden zijn, uit een oogpunt van volksgezondheid ongewenst is. Voor producten, waarin asbestvezels blijvend hechtgebonden zijn, geldt dat niet zozeer, maar wel moet worden voorkomen dat ze door de consument verspanend worden bewerkt (breken, boren, zagen, schuren, slijpen e.d.), omdat dan wel een aanzienlijke hoeveelheid losse asbestvezels kan vrijkomen.”

Over asbestbevattend bouw materiaal, vooral asbestcement, meldde de circulaire dat dat materiaal zowel voor de buitenlucht als de binnenlucht consequenties had. Binnenshuis lag het risico daarin dat elke bewoner of gebruiker van de woonruimte ooit wel eens de betrokken panelen verspanend bewerkt had, zelfs al was hij zich de consequenties daarvan bewust en van een waarschuwend aanduiding op asbestcement, die spoedig verplicht zou worden, zou als het asbestcement eenmaal was aangebracht niet veel meer te zien zijn. Bovendien, aldus de inspectie, was kort tevoren twijfel gerezen ten aanzien van het blijvend hecht-gebonden zijn van de vezels in asbestcement. Verweringsproeven hadden laten zien dat na verloop van tijd het cement uit het asbestcement uitloogde en aan de oppervlakte van de plaat een fijne matrix van min of meer losse asbestvezels achterliet:

“Nog afgezien van de arbeidshygiënische consequenties van het gebruik van asbestcement in de bouw, zijn er derhalve redenen genoeg om aan het gebruik een halt toe te roepen, in het bijzonder en met voorrang aan het gebruik in de kokers van luchtverversingsinstallaties.”

Ook over de isolatie door middel van spuitasbest, ofschoon reeds verboden door het Asbestbesluit, was de inspectie kritisch:

“Niet verdwenen zijn de problemen die eertijds aangebrachte spuitlagen na verloop van jaren kunnen meebrengen, doordat de asbestvezels in de spuitlagen amper gebonden zijn. Zowel bij het in verval geraken van zulke spuitlagen als bij het slopen ervan kunnen aanzienlijke hoeveelheden (soms blauwe) vezels vrijkomen.”

Tenslotte merkte de Hoofdinspectie op dat aan het tegengaan van blootstelling aan asbest ieder zijn steentje kon bijdragen, dat een aantal aspecten ervan zich het beste op nationale schaal liet regelen, maar dat er ook een belangrijke taak was weggelegd voor lagere overheden. Deze instanties konden volgens de inspectie voorschriften opleggen aan inrichtingen waar asbest, asbesthoudende producten en/of asbesthoudende stoffen werden vervaardigd, verwerkt, bewerkt, opgeslagen of als afvalstof verwijderd:

“Zij kunnen ook beperkingen opleggen aan het gebruik van asbest in de bouw, zij kunnen ingrijpen in bestaande bouwwerken, waar in verval geraakt asbesthoudend materiaal nadeel voor de gezondheid veroorzaakt, en zij kunnen tenslotte ook nog voorwaarden stellen aan de wijze van slopen van asbesthoudende constructies. De Inspecteurs van de Volksgezondheid belast

met het toezicht op de hygiëne van het milieu zullen betrokkenen bij een en nader gaarne van advies dienen.”

Met deze circulaire, die o.a. aan alle lagere overheden werd toegestuurd, stelde het ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne (VOMIL) zich op een aantal terreinen aanzienlijk kritischer op ten aanzien van het gevaar van asbest dan het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (SZW). De benadering van VOMIL was, hoewel de circulaire nadrukkelijk niet bedoeld was voor de arbeidshygiënische kanten van het asbestprobleem, zodanig breed opgezet dat de circulaire nagenoeg alle aspecten van het probleem bestreek.

5.9.6.2 Kritiek Eternit

De circulaire van het ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne, gepubliceerd in februari 1981, ontmoette aanzienlijke weerstand bij Eternit. Het commentaar van dit bedrijf stelde dat de circulaire uitging van vaagheden en onjuistheden, en de indruk wekte dat het ministerie moedwillig de gezondheidsrisico's van asbest voor het publiek aanzienlijk ernstiger probeerde voor te stellen dan in 'leidinggevende wetenschappelijke studies' werd aangenomen.⁴⁹⁷ In de circulaire was volgens Eternit geen rekening gehouden met de technische evolutie die zich in de voorafgaande tien jaar op het gebied van risicopreventie in de asbestindustrie had voltrokken. Daarbij wreekte zich het bezwaar dat het ministerie nagelaten had het 'in deze gevallen gebruikelijke overleg met deskundigen van het bedrijfsleven te plegen.' Eternit beriep zich op een publicatie van de WHO uit 1972, het Simpsonrapport en de uitkomst van het symposium van het IARC uit 1979, nl. dat:

“voor een aandoening, die zich op één op de miljoen mensen voordoet, nl. het mesotheliom, een praktische drempelwaarde bestaat, die ongeveer gelijk ligt aan die voor asbestose.”

Wetenschappelijk bestond er derhalve in de opvatting van Eternit geen enkele aanwijzing dat asbestvezels in de buitenlucht de gezondheid van het publiek bedreigden:

“Wanneer het Ministerie alle stoffen en materialen, die in onze samenleving een vaste plaats hebben gevonden, en die ervan worden verdacht dat zij kanker kunnen doen ontstaan, op dezelfde wijze als asbest in diskrediet brengt, zal het onvermijdelijk zijn iedere industriële activiteit in ons land te staken.”

5.9.6.3 Eternit: 'Politiek probleem'

In april 1981 behandelde de Ondernemingsraad van Eternit in Goor de circulaire van het ministerie. Het OR-verslag:

⁴⁹⁷ Reactie Eternit: *‘Asbest en Milieuhygiëne, Circulaire van het Ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne gaat van vaagheden en onjuistheden uit,’* 1981.

“De voorzitter (directeur Goedman) deelt mede dat het gesprek met de afgevaardigden van de Partij van de Arbeid, dat hedenochtend met de directie is gevoerd, gunstig is verlopen. De circulaire “Asbest en Milieuhygiëne”, uitgegeven door het ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne (minister Ginjaar), was mede onderwerp van gesprek. De voorzitter is van mening dat dit een probleem van politieke aard is, hierin gesterkt door het feit dat minister Ginjaar niet bereid is uitsluitend een delegatie uit de asbestverwerkende industrie te ontvangen, doch hierbij tevens DSM wil uitnodigen. Hij hoopt, naast de steun van de VVD-fractie, nu ook de steun van de PvdA-fractie te hebben gewonnen. Een lid merkt op, dat in het gesprek tussen de PvdA-afgevaardigden en de Ondernemingsraad de Ondernemingsraad geadviseerd werd zich tevens te wenden tot de Vaste kamercommissies. De voorzitter stemt hiermee in. Hij verzoekt de Ondernemingsraad echter vooralsnog niet in te gaan op de onjuistheden en veronderstellingen, die in de circulaire worden vermeld, doch zich te beperken tot het uitspreken van de grote ongerustheid met betrekking tot de werkgelegenheid en de bezwaren tegen het feit dat het bedrijfsleven niet betrokken is geweest bij de totstandkoming van de circulaire. Dit in verband met een eventueel komend gesprek met minister Ginjaar.”⁴⁹⁸

In de daarop volgende OR-vergadering van 15 juni 1981 werd over de circulaire opgemerkt dat minister Ginjaar, inmiddels démissionair, zich bereid had verklaard een onderhoud met een delegatie uit de asbestverwerkende industrie te hebben. Het is regel, aldus het verslag van de vergadering, dat een besluit van een démissionair minister wordt overgenomen door het nieuwe kabinet. Getracht zal worden de circulaire te laten herroepen. Zou de minister hiertoe niet bereid zijn, dan dient er o.i. op zijn minst een brief aan de gemeentelijke overheden gezonden te worden, waarin de onjuistheden en vage veronderstellingen worden ingetrokken. Alhoewel op de markt nog slechts zelden geluiden over de circulaire worden gehoord, hebben wij hiervan toch negatieve gevolgen ondervonden. Hetzelfde verslag meldde dat een van de OR-leden had opgemerkt dat de grootste vijand evenwel ‘de asbest-hetze’ was. Grapperhaus, commissaris bij Eternit, stemde daar volledig mee in.⁴⁹⁹ Voorzitter Goedman merkte op dat de schade die asbestproducten door de hetze ondervonden nauwelijks meetbaar was.

⁴⁹⁸ Verslag Ondernemingsraad Eternit Goor 13 april 1981.

⁴⁹⁹ Dr. F.H.M. Grapperhaus (1927-2010), lid van de Katholieke Volkspartij, KVP, vervulde van 10 mei 1967 tot 6 juli 1971 de functie van staatssecretaris van Financiën, speciaal belast met fiscale aangelegenheden. Van 1971 tot 1975 was Grapperhaus president-directeur van Bank Mees & Hope en van 1975 tot 1 januari 1993 was hij buitengewoon hoogleraar fiscaal recht aan de rijksuniversiteit te Leiden. Op 1 december 1977 werd Grapperhaus lid van de raad van commissarissen van Eternit B.V te Goor; later werd hij president-commissaris. Deze functie vervulde Grapperhaus tot 10 mei 1999. Op 17 maart 1983 kreeg Grapperhaus in de raad van commissarissen van Eternit gezelschap van mr A.P.J. (Fons) van der Stee (1928-1999), ook fiscalist, die voor de KVP minister van Landbouw was van 1 november 1973 tot 5 maart 1980 en minister van Financiën van 5 maart 1980 tot 4 november 1982. Van der Stee bleef commissaris bij Eternit tot 1 april 1994.

Hij had kort tevoren een conferentie bijgewoond, waaruit naar voren was gekomen dat de asbestverwerkende industrie van mening was dat asbest weliswaar veilig kon worden verwerkt, maar dat het product kapot geschreven was en dat deze ontwikkeling moeilijk terug te draaien was. Goedman voegde daaraan toe dat hij ervan overtuigd was dat de productie van asbestvrije golfplaten binnen één jaar kon worden gerealiseerd. Voor buizen gold dit echter nog niet.

5.9.7 Voorlichting d.m.v. Publicatiebladen 116-1 t/m 116-3

Het publicatieblad P 116 'Werken met asbest' uit 1971 was de eerste publicatie van de Arbeidsinspectie geweest, die specifiek op asbest was gericht. In 1978 verscheen de tweede druk van P 116, getiteld 'Asbest', aangeduid met de afkorting P 116-1. In 1982 volgden nog twee P-bladen, nl. P 116-2, 'Werken met asbest in het bouwbedrijf' en P 116-3, 'Werken met asbest.' Al deze voorlichtingsbladen gaven informatie over het gevaar van asbest en de veiligheidsmaatregelen, die in verband daarmee getroffen dienden te worden.

P 116-1 was binnen de Arbeidsinspectie voorbereid in de zogenaamde werkgroep P-116. Deze werkgroep besprak in juni 1978 de commentaren op het concept van onder andere Zielhuis en de Raad van Bestuur in Arbeidszaken. Van verschillende kanten had de commissie opmerkingen ontvangen over de termen 'aanvaard' en 'aanvaardbaar'. Voorzitter Rooyakkers merkte op dat 'aanvaard' niet wilde zeggen dat het gezondheidkundig aanvaardbaar was. Opgemerkt werd dat een maximaal aanvaarde concentratie gezondheidkundig aanvaardbaar kon zijn, maar (meestal) ook niet: 'Van asbest is duidelijk een aanvaarde waarde vastgesteld en geen gezondheidkundige.' De leden van de commissie werden het erover eens dat het begrip MAC-waarde verwarrend werkte en dat in de tekst duidelijk naar voren moest komen, dat indien men onder de 2 vezels bleef, dat niet wilde zeggen dat men gezondheidkundig niets te duchten had. In P 116-1 werd vermeld dat de publicatie gezien moest worden tegen de achtergrond van het Asbestbesluit 1977. P 116-1 hierover:

"Het is gebleken dat inademing van asbestvezels kan leiden tot aandoeningen, voornamelijk van de longen, die steeds verder voortschrijden en ongeneeslijk zijn. Verder is niet bekend of er een concentratie asbestvezels in de lucht is aan te geven waaraan mensen kunnen worden blootgesteld zonder kans op het optreden van schadelijke gevolgen, hoewel die kans bij lage concentraties klein lijkt. In beginsel moet daarom worden gestreefd naar een situatie waarin mensen geen asbestvezels kunnen inademen. De meest doeltreffende maatregel om dit te bereiken is het vervangen van asbest door ongevaarlijke of minder gevaarlijke materialen.

Niet bekend is of wat betreft de relatie asbest/mesotheliom een concentratie asbestvezels is aan te geven waaraan werknemers kunnen worden blootgesteld zonder kans op het optreden van mesotheliom, maar wel is het zo dat bij de gehanteerde MAC-waarde de kans er op uitermate klein is."

Een nadere toelichting bij deze laatste stelling, die afweek van de toelichting bij het Asbestbesluit 1977, waarin expliciet werd vermeld dat de MAC-waarde alleen betrekking had op het asbestoserisico, gaf P 116-1 niet. Over de resultaten van het in P 116 aangekondigde intensieve onderzoek naar mesothelioom was in P 116-1 niets terug te vinden.

In 1982 publiceerde de Arbeidsinspectie P 116-2, 'Werken met asbest in het bouwbedrijf.' Daarin werd speciaal aandacht geschonken aan voor de bouwsector relevante zaken, zoals maatregelen om het verspreiden van asbeststof te beperken, technische en hygiënische maatregelen, sloopwerkzaamheden en het behandelen van asbestafval. Bij de verwijdering van asbestafval werd opgemerkt dat daarop of de Wet Chemische Afvalstoffen of de Afvalstoffenwet van toepassing was, welke wetten op afzienbare termijn in werking zouden treden.

Een specifieke reactie van de vakbonden op de P-bladen uit 1978 en 1982 heb ik niet kunnen vinden. Wel kan worden vastgesteld dat de vakbonden regelmatig hun afkeuring hebben uitgesproken over het gebruik van asbest in de arbeidssituatie en daarover hun beklag hebben gedaan bij de minister van SZW. Uit de ervaringen in de dagelijkse praktijk, zoals die in de jaren tachtig zijn beschreven – zie de rapporten van Timmermans e.a. en het onderzoek van de Asbestprojectgroep bij Eternit in Goor – kan afgeleid worden dat de aanwezigheid van de P-bladen weinig positief effect heeft gesorteerd.

Ook de klachten van (oud-)werknemers van Eternit in Goor uit 1989 lieten zien dat er een grote discrepantie bestond tussen de bepalingen van het Asbestbesluit en de P-bladen en de daadwerkelijke arbeidsomstandigheden. Het SP-rapport 'Asbest Doodt' uit 1989 toonde aan er veel mis was met de arbeidsomstandigheden, maar de inspecteur van de Arbeidsinspectie in Deventer, die jarenlang had betoogd dat de arbeidssituatie bij Eternit in orde was, zag er geen aanleiding in om op te treden. Een jaar later constateerde het in opdracht van de Arbeidsinspectie opgestelde onderzoeksrapport dat er bij Eternit talrijke ernstige gebreken bestonden en dat veel werknemers aan asbest werden blootgesteld.

5.9.8 Samenvatting

De strategie van de overheid om door middel van het Asbestbesluit 1977 het gevaar van de blootstelling aan asbest verder terug te dringen slaagde maar ten dele:

- SZW had weinig grip op de ontheffingen op het verbod op crocidoliet met als gevolg dat het gebruik van crocidoliet tot 1987 voortduurde,
- het begrip 'zo laag als binnen het technisch mogelijke economisch aanvaardbaar' m.b.t. de toegelaten concentratie asbeststof krachtens artikel 5 van het besluit werd niet verder ingevuld en bleef problematisch,
- artikel 4 van het Asbestbesluit 1977, dat zag op een verbod op het be- en verwerken van asbesthoudende producten voor thermische isolatie en acoustische, conserverende en decoratieve doeleinden, en waarbij de minister van SZW had toegezegd dat het artikel 'zo spoedig mogelijk' zou worden ingevoerd, werd in de onderhavige periode niet ingevoerd,

- het gevaar van amosiet werd aanvankelijk over het hoofd gezien en later genegeerd,
- het voornemen van VOMIL om het gebruik van asbest in de consumentensfeer te verbieden liep grotendeels spaak,
- het Asbestbesluit Warenwet werd na verzet van de asbestcementindustrie zo geformuleerd dat de asbestcementproducten buiten werking van dit besluit vielen,
- het Etiketteringsbesluit sorteerde weinig effect omdat onder invloed van de industrie in de voorgeschreven waarschuwing het kankerrisico niet vermeld werd,
- de Europese Richtlijn van 19 september 1983, die uiterlijk op 1 januari 1987 geïmplementeerd had moeten worden, werd eerst op 22 november 1988 in de nationale wetgeving verwerkt,
- de implementatie van de drie nieuwe P-bladen in de dagelijkse praktijk liet veel te wensen over.

Anderzijds kan vastgesteld worden dat:

- op grond van de Warenwet de zgn. niet-hechtgebonden asbesthoudende producten in 1983 verboden werden,
- de MAC-waarde voor chrysotiel m.i.v. 22 november 1988 verlaagd werd van 2 v/cm^3 naar 1 v/cm^3 ,
- de minister van SZW in 1989, ondanks verzet van de asbestindustrie, zijn voornemen bekend maakte om tot een volledig asbestverbod te komen.

5.10 Vakbeweging

5.10.1 Inleiding

Het gevaar van de blootstelling aan asbest bij Eternit te Goor werd in 1973 door de Bedrijfsledengroep, de BLG, van de Industriebonden NVV en NKV voor het eerst aan de orde gesteld. In 1976 publiceerde de Bedrijfsledengroep van de Industriebond FNV bij Eternit in Goor een zwartboek over de arbeidsomstandigheden in het bedrijf en de gevaarlijke situaties. In oktober 1977 volgde een tweede rapport, 'het roodboek', waarin de bond constateerde dat ondanks de maatregelen die de Eternitdirectie na het zwartboek had genomen er nog talrijke gevaarlijke situaties in het bedrijf bestonden. De directie van Eternit ontkende het gevaar van de door de FNV omschreven situaties en was van mening dat het BLG-rapport niet van een deskundige opstelling getuigde. Niettemin voerde Eternit daarna verschillende beveiligingsmaatregelen door zoals de aanschaf van stofafzuigingsinstallaties en persoonlijke beschermingsmiddelen. Met ingang van 1979 ging Eternit ertoe over om de bedrijfs-overalls door het bedrijf te laten wassen. Verdergaande maatregelen waren volgens de directie niet nodig, omdat bij geen enkel medisch onderzoek een asbestziekte was vastgesteld bij werknemers of gepensioneerden. Bovendien

vormde naar de mening van de directie de discussie van de vakbond over asbest en gezondheid een bedreiging voor de werkgelegenheid.

5.10.2 Onderzoek Asbestprojectgroep Eternit Goor

In haar beleidsprogramma voor 1978 stelde de Industriebond FNV dat het gebruik, de toepassing en de invoer van asbest volledig verboden moest worden, en eind 1979 besloot de bond een anti-asbestcampagne op te zetten. Naar aanleiding hiervan richtten de Stichting Arbeid en Gezondheid (later het Instituut voor Maatschappelijk Gericht Onderzoek (IMGO) Arbeid en Gezondheid), en de Chemie- en wetenschapswinkel Leiden in 1979 de Asbest-projectgroep, ASPRO, op. De eerste activiteiten van de ASPRO, voornamelijk bestaande uit vrijwilligers, bestonden uit het verzamelen van materiaal voor de anti-asbestcampagne van de Industriebond FNV, het voeren van gesprekken met bedrijfsledengroepen in bedrijven waar met asbest werd gewerkt, en met asbest-deskundigen. De ASPRO verzorgde ook inleidingen en gastcolleges en beantwoordde vragen van werknemers over gevaren van asbest. In 1981 publiceerden de ASPRO-leden Korff de Gidts en Swuste in het blad *Risicobulletin*, een uitgave van de Stichting Arbeid en Gezondheid te Utrecht, de artikelen ‘Asbest, het magisch materiaal?’ en ‘Vier asbestmultinationals’.⁵⁰⁰ Begin 1981 besloten de BLG van de Industriebond-FNV bij het bedrijf Eternit Goor en ASPRO een gezamenlijk onderzoek op te zetten naar het werken met asbest bij Eternit te Goor en de gevolgen hiervan voor de werknemers. Het ASPRO-onderzoek omvatte vier gebieden:

- medisch onderzoek,
- sociaal-wetenschappelijk onderzoek,
- onderzoek naar de procestechniek bij Eternit en
- onderzoek naar de wijze van afvalverwerking door Eternit.

Het medisch onderzoek richtte zich in de eerste plaats op de 30 mesotheliomgevallen in de regio Enschede, waarbij werd nagegaan of deze patiënten een beroepsmatige blootstelling aan asbest hadden gehad. Dat deel van het onderzoek werd verricht door twee studenten van de afdeling Sociale Geneeskunde van de universiteit Nijmegen. Het tweede onderdeel van dit onderzoek omvatte een literatuurstudie naar reeds bekende gegevens over blootstelling en gezondheidseffecten in vergelijkbare arbeidsomstandigheden. Deze studie werd verricht door twee stagiaires van de Stichting Arbeid en Gezondheid, die milieuhygiëne studeerden aan de Landbouwhogeschool in Wageningen.

Het sociaalwetenschappelijk onderzoek hield zich bezig met de vraag waarom de werknemers van Eternit het werken met asbest accepteerden en daarnaast met de mogelijkheden voor de BLG om de werknemers te stimuleren tot betere

⁵⁰⁰ Korff de Gidts, Swuste; *Asbest, het magisch materiaal?*; en: *Vier asbest-multinationals*, in: *Risicobulletin* nr. 3, (1981) p.3-5; p.7-9.

arbeidsvoorwaarden en omstandigheden. Met dat onderzoek was een student psychologie van de Leidse universiteit belast.

Het procestechnische onderzoek was erop gericht informatie te verzamelen over het gebruik van asbestcement in Nederland, de redenen van dit gebruik, de specifieke eigenschappen van asbestcement en de mogelijke vervangingsmiddelen voor asbestcement. Verschillende vakgroepen van de TH in Delft waren hierbij betrokken.

Het vierde deel van het ASPRO-onderzoek handelde over het inzicht in de afvalstromen en verwerking van asbest, meer in het bijzonder het asbestafval van Eternit. Een aantal studenten van de Leidse universiteit nam die taak op zich.

5.10.3 Asbestosegevallen bij Eternitbedrijven

Een belangrijk aspect in de reactie van de Eternitdirectie op het rapport van de Industriebonden NKV en NVV in 1976 was haar stelling dat er bij geen enkel medisch onderzoek een asbestziekte onder het Eternitpersoneel was vastgesteld. In november 1976 verklaarde Eternitdirecteur De Jong dat sinds het bestaan van de fabriek in 1936 is geen enkel medisch onderzoek had aangetoond dat medewerkers of gepensioneerden van Eternit een ziekte hadden opgelopen door asbest.⁵⁰¹ Hoe dit onderzoek van Eternit was opgebouwd en uitgevoerd werd niet aangegeven. Wel kan worden vastgesteld dat de verklaring van Eternit niet te rijmen was met het feit dat bij G. Stevens (1914), die vanaf 1948 als modellenmaker en schraper/timmerman bij Eternit werkte, in december 1975 asbestose en longkanker werden vastgesteld. Aan de gevolgen hiervan overleed Stevens op 25 september 1976.⁵⁰² Ook bij het asbestverwerkend bedrijf Nefabas in Oosterhout, evenals Eternit in Goor en Asbestona in Harderwijk een dochterbedrijf van het Belgische Eternitconcern, waren vóór november 1976 gevallen van asbestose geconstateerd. De notulen van de 428^e vergadering van de medici van de Arbeidsinspectie van april 1968 maakten melding van het onderzoek van Miedema naar asbestose bij Nefabas:

“Bij een firma in Oosterhout werden in januari 1968 in het kader van een onderzoek door het Centraal Bureau voor Keuringen 31 geëxponeerden met 7 x 7 foto's onderzocht en alle “zonder afwijkingen” bestempeld. Een herwaardering van deze foto's gaf 4 duidelijke gevallen van asbestose (13%) en 5 vraagtekens Mi. wil een onderzoek instellen bij Eternit in Goor doch To. verwacht dat daar weinig zal zijn te vinden, daar 7 x 7 foto's zullen worden bekeken en hier conclusies moeilijk zijn, in elke geval niet vergelijkbaar met grote foto's.”

⁵⁰¹ Twentsche Courant 24 november 1976.

⁵⁰² In 1995 diende de weduwe van Stevens bij Eternit een vordering tot schadevergoeding in, maar Eternit wees de vordering af met een beroep op de verjaring.

In augustus 1972 werd bij Nefabaswerknemer W. Janssen asbestose vastgesteld. Janssen was op dat moment 25 jaar in dienst bij Nefabas.⁵⁰³ Ook bij het bedrijf Asbestona te Harderwijk stelde de Arbeidsinspectie 4 gevallen van asbestose vast, zoals Miedema in november 1981 tegenover ASPRO-leden aangaf.

5.10.4 Mesotheliomgevallen bij Eternit Goor

In februari 1982 presenteerden Hertog en Senden de voorlopige resultaten van het medisch onderzoek naar het voorkomen van mesotheliom in de regio Twente.⁵⁰⁴ Het onderzoek richtte zich op de 30 mesotheliomslachtoffers, bij wie de diagnose gesteld was in de periode van 1970 t/m 1981. In het overzicht kwamen twee personen voor die bij Eternit in Goor hadden gewerkt. Bij de eerste persoon, geboren tussen 1905 en 1910, werd in 1975 de diagnose mesotheliom gesteld, hij overleed in 1976. Betrokkene was werkzaam geweest bij Eternit van 1937 tot 1975, voornamelijk op kantoor. Bij de tweede persoon, geboren in de periode 1925-1929, werd mesotheliom geconstateerd in 1981, hij overleed in hetzelfde jaar. Betrokkene had bij Eternit in de vormerij gewerkt van 1955 tot 1970, voordien was hij werkzaam geweest op een scheepswerf en een kabel-fabriek. De presentatie van de voorlopige onderzoeksresultaten van Hertog en Senden door de Asbestprojectgroep vond in februari 1982 plaats op de leden-bijeenkomst van de Industriebonden FNV en CNV in Goor. De volgende dag reageerde directeur Goedman van Eternit in het dagblad *Tubantia* op het onderzoek van de bonden ‘naar mogelijke gevallen van kanker onder het personeel.’ Goedman stelde dat de vakbonden bezig waren met een hetze tegen het bedrijf:

“Wij weten allemaal dat asbest gevaarlijk is, maar in de veertig jaren dat wij werken is bij ons geen enkel ziektegeval door asbest geconstateerd.”

Echter drie weken voor dit interview, op 3 februari 1982, overleed Eternitwerknemer Rudolf Ottens, geboren 8 september 1932, aan de gevolgen van mesotheliom. Ottens was in 1952 bij Eternit Goor in loondienst getreden. Hij was woonachtig aan de Lindelaan 79 te Goor, waar hij kostganger was bij de familie Doornkamp. Ottens werkte bij Eternit als asbestmenger. Bij brief van 16 februari 1962 had de Arbeidsinspectie te Deventer de Directeur-Generaal van de Arbeid geïnformeerd over de resultaten van het asbestose-onderzoek bij asbest-verwerkende bedrijven in 8^e district en de blootstelling aan asbest. Bij Eternit Goor had de Arbeidsinspectie geconstateerd dat 10 arbeiders er regelmatig met asbest in droge vorm in aanraking kwamen. Tot deze arbeiders behoorde ook ‘Roelof Ottens, geb. 8-9-1932, woonachtig Lindelaan 79 te Goor,’ bij wie werd opgemerkt: ‘1 jaar blootstelling.’ Van de ziekte mesotheliom en het overlijden

⁵⁰³ Zie ook 5.12.3 e.v.

⁵⁰⁴ Hertog, Senden, *Asbest in Twente, een oriënterend onderzoek in opdracht van de Bedrijfs-ledengroep van de Industriebond FNV bij Eternit-Goor*, scriptie in het kader van de wetenschappelijke stage voor het arts-examen, Utrecht/Nijmegen, 1983.

van Ottens op 3 februari 1982 heeft Miedema noch Eternit ooit melding gemaakt.

5.10.5 ASPRO-onderzoek, bezwaren Eternit

Het voorlopige rapport van Hertog en Senden ontmoette ook kritiek bij de Ondernemingsraad (OR). In een brief aan de Industriebonden FNV en CNV deelde de OR de bonden mee dat de bonden grote en onnodige onrust onder de werknemers en ex-werknemers van Eternit hadden teweeggebracht omdat het rapport van de bonden volledig in strijd was ‘met de bevindingen van onder andere de bedrijfsgeneeskundige dienst.’⁵⁰⁵ In maart 1982 reageerde de Eternit-directie met een ‘open brief’ aan de industriebonden, waarin de directie de bonden verschillende verwijten maakte vanwege het door de bonden uitgebrachte ‘bulletin.’ Eternit protesteerde tegen het feit dat de bonden het onderzoeksresultaat naar buiten hadden gebracht zonder dat Eternit daarover vooraf was geïnformeerd. De Asbestprojectgroep werd door Eternit als ‘niet-gekwalificeerd’ aangemerkt en volgens Eternit was voor het stellen van de diagnose mesotheliom gespecialiseerde kennis en langdurige ervaring vereist. Daaraan voegde het bedrijf toe dat het constateren van gevallen van mesotheliom in 1982 niet betekende dat er bij Eternit iets mis was, hooguit zou men eruit kunnen opmaken dat er in het verleden iets mis was geweest. Verder wilde Eternit niet ingaan op de conclusies van de projectgroep en adviseerde het bedrijf de bonden om het oordeel te vragen van ‘werkelijke deskundigen.’ De stellingen van de bonden ten aanzien van het gevaar van asbestcement werden volgens Eternit ‘in wetenschappelijke kring’ niet onderschreven. Eternit concludeerde dat de inhoud van het ledenbulletin van de bonden in alle opzichten schadelijk was, omdat het bulletinodeloos onrust had gezaaid onder het personeel en het aanzien van het bedrijf in de waagschaal had gesteld.

Op de ‘open brief’ van Eternit van maart 1982 volgde in mei een uitgebreide reactie van Maatje van de Industriebond FNV, waarin hij met argumenten op alle stellingen van Eternit inging. In juni reageerde Eternit-directeur Goedman weer op die brief van Maatje. Goedman verweet Maatje dat de bond zich tot de ondernemingsraad had gewend en maakte ernstig bezwaar tegen de inhoud van de brief van de bond:

“Wij kunnen ons niet aan de indruk onttrekken dat u zich hierbij schuldig maakt aan manipulatie van mensen, feiten en argumenten. Het kernpunt in het geschil met u is namelijk dat u ons voor de voeten hebt geworpen dat er in ons bedrijf te Goor iets mis is. U beschuldigt ons daarmee van gebrek aan verantwoordelijkheidsgevoel voor de gezondheid van onze medewerkers, want in uw uitspraak ligt de insinuatie besloten dat de werkomstandigheden in ons bedrijf een gevaar voor de gezondheid van de werknemers opleveren.

⁵⁰⁵ Dagblad Tubantia 25 februari 1982; Brief OR aan Industriebonden FNV en CNV d.d. 3 maart 1982.

Wel komt u opnieuw met pertinente onjuistheden en verdraaiing van feiten, waarmee u de onrust onder onze werknemers en ex-werknemers inderdaad nodeloos vergroot.”

Goedman voegde daar een uitgebreid betoog aan toe over de Asbestprojectgroep, het feit dat Miedema in een periode van 10 jaar geen asbestaandoeningen had geconstateerd, dat het Eternit een raadsel was hoe de bond kon stellen dat de door de bond genoemde twee mesotheliomgevallen in het mesotheliomregister van Planteydt zouden zijn geregistreerd, dat de stelling van de bond over de MAC-waarde van asbest volkomen speculatief was, en dat de opmerking van de bond dat Eternit een overheidssubsidie zou hebben afgewezen, ‘klinkklare nonsens’ was. Goedman sloot zijn brief af met:

“Het heeft voor ons dan ook niet de minste zin om met de asbestprojectgroep een gesprek over de medische aspecten van het zgn. onderzoek aan te gaan. Wij laten dit liever aan erkende medici op dit terrein over.”

Daarnaast benaderde Eternit verschillende andere instanties en personen, die naar haar mening een rol speelden in de kwestie. In juni 1982 wendde de directie van Eternit zich tot het bestuur van de faculteit der Sociale Wetenschappen te Leiden vanwege een brief van Vermunt van de vakgroep Sociale en Organisationspsychologie aan een werknemer van Eternit Goor. Daarin verzocht doctoraalstudent De Heus de Eternitwerknemer om een gesprek over de asbestproblematiek. Eternit tekende ‘ernstig protest’ aan tegen de brief van De Heus, omdat Eternit van mening was dat de ondernemingsleiding in het sociaal-wetenschappelijk onderzoek van De Heus gekend had moeten worden aangezien het onderzoek betrekking had op ‘de gezondheid van onze werknemers.’ Eternit wees het faculteitsbestuur erop dat het onderzoek deel uitmaakte van het grotere onderzoek van de Stichting Arbeid en Gezondheid in opdracht van de FNV, dat het FNV kort tevoren ‘een actie’ had gevoerd in het bedrijf van Eternit en dat deze actie, die werd gepresenteerd als een wetenschappelijk onderzoek ‘elke wetenschappelijke kwaliteit miste.’ Eternit deed een ernstig beroep op het faculteitsbestuur om ‘de heer De Heus ervan te weerhouden dat hij zijn voornemen op de voorgestelde wijze uitvoert.’

Eternit schakelde ook de Commissie Voorlichting Asbest Benelux (CVAB) in. In juni 1982 wendde Van ’t Haaff zich in zijn hoedanigheid van secretaris van de CVAB, ook gevestigd aan de Haven 12 te Goor, tot het College van Bestuur van de Rijksuniversiteit Leiden. Van ’t Haaff deed zijn beklag over de ‘verontrustende ervaringen die een onze leden, Eternit B.V. had opgedaan met het optreden van een Instelling voor Maatschappelijk Gericht Onderzoek (IMGO)’ en deed hij een beroep op het College van Bestuur om zijn invloed aan te wenden op de verdere ontwikkeling van de IMGO’s. Van ’t Haaff voegde daaraan toe dat hij dezelfde brief ook toe zou sturen aan de Rijksuniversiteit Utrecht, de Katholieke Universiteit te Nijmegen en de Landbouwhogeschool te Wageningen, met een afschrift aan het VNO. Deze pogingen van Eternit om via de colleges van bestuur van de universiteiten en de hogeschool invloed uit te

oefenen op medewerkers en studenten van deze instellingen heeft voor zover bekend geen aantoonbare gevolgen gehad.

5.10.6 Afspraak vakbond-Eternit

Op voorstel van Oude Essink Nijhuis, bedrijfsarts van de Bedrijfsgezondheidsdienst Midden Twente, werd er in juni 1982 een bijeenkomst gehouden bij Eternit in Goor, waarbij naast een vertegenwoordiger van de BGD Hengelo, vertegenwoordigers van Eternit, de CVAB, de OR van Eternit, de BLG van Eternit, de Industriebond FNV en de Asbestprojectgroep aanwezig waren. Doel van de bijeenkomst was het wegnemen van irritaties, ontstaan door de briefwisseling tussen partijen. Tijdens deze bijeenkomst kwamen partijen tot een gezamenlijk standpunt over de asbestproblematiek en maakten zij afspraken over de afronding van het door de ASPRO gestarte onderzoek. Tevens werd erkend dat twee ex-werknemers van Eternit aan mesothelioom waren overleden. Na enige onderhandelingen gaven de betrokken partijen een gemeenschappelijke verklaring uit over het bereikte akkoord, in de vorm van een mededeling aan het personeel van Eternit in Goor. Daarin werd vermeld dat partijen een gezamenlijk standpunt hadden bepaald over de asbestproblematiek en dat er afspraken waren gemaakt voor verder onderzoek. Ook werd vastgesteld dat twee ex-werknemers van Eternit overleden waren aan mesothelioom, ‘een vorm van kanker waarvan de oorzaak vrijwel zeker ligt bij blootstelling aan asbest.’ Daaraan werd toegevoegd dat nader onderzocht zou worden of er bij de betrokken twee ex-werknemers naast de asbestblootstelling bij Eternit nog andere asbestblootstellingen elders hadden plaatsgevonden.⁵⁰⁶

5.10.7 Mogelijke aansprakelijkheid Eternit als werkgever

In september 1982 publiceerde het weekblad *De Tijd* een artikel waarin werd besproken met welke problemen asbestslachtoffers, die vergoeding van hun schade zouden willen vorderen, geconfronteerd werden.⁵⁰⁷ Van 't Haaff, ‘hoofd kwaliteitscontrole van Eternit’ merkte op:

“De wetgeving in Amerika maakt daar die dingen mogelijk, maar in Nederland kan je niet zomaar aan het claimen slaan. De wetgeving voor productverantwoordelijkheid is hier nog in de maak. Dus op korte termijn verwacht ik niets. (...) Als je in Amerika door ziekte moet stoppen met werken zit je in één klap op zwart zaad. Hier zijn allerlei regelingen getroffen.”

Op het onderzoek van de Stichting Arbeid en Gezondheid en het voorlopig rapport van ASPRO en de Industriebonden FNV reageerde Van 't Haaff met:

⁵⁰⁶ Dit onderzoek heeft uiteindelijk nooit plaatsgevonden.

⁵⁰⁷ *De Tijd*, ‘Laat zo’n asbestslachtoffer maar eens bewijzen dat hij door onze schuld is ziek geworden’, 17 september 1982, p.22-23, door Van der Linden.

“Onze bedrijfsgeneeskundige dienst voelde zich behoorlijk op z’n teentjes getrapt. Ten eerste was alles buiten hem omgegaan, ten tweede sloegen die longklachten nergens op. Om te voorkomen dat het een nietes/wellets-toestand zou worden, hebben we kort geleden tegen Arbeid en Gezondheid gezegd: ‘Jongens, dit kan zo niet, wij lezen allemaal dingen in de krant, gaan jullie maar samen met onze bedrijfsgeneeskundige dienst aan de slag. Ga maar eens kijken wat van die beweringen waar is. Neem nou die twee asbest-kankerpatiënten die hier zouden hebben gewerkt: wij krijgen de namen van die mensen niet eens. Hoe moeten we daar nu op reageren?’”

Namens de Stichting Arbeid en Gezondheid reageerde secretaris Korff de Gidts. De vraag of zijn club van onderzoekers eventueel aangetroffen asbestslachtoffers zou adviseren een vordering tot schadevergoeding in te dienen en naar de rechter te stappen beantwoordde hij met ‘ja’.

“Wij zijn puur voor werknemers opgericht en als je straks zulke gevallen van deze als eerste geregistreerde beroepsziekte tegenkomt, laat je een advies zeker niet na. Schadeclaims kunnen een bijdrage zijn in de strijd voor verbetering van arbeidsomstandigheden, de strijd voor een veilige en gezonde werkplek. Pijn in de portemonnee van een werkgever of verzekeringsmaatschappij doet soms wonderen. Het eerste probleem bij schadevergoeding is dat de bewijsvoering nogal moeilijk ligt. Bij de rechter moet je bewijzen dat er een verband bestaat tussen je ziekte en de blootstelling aan chemische stoffen, bijvoorbeeld asbest. De uitspraken van de Hoge Raad wijzen er meer en meer op dat de zaak wat ten gunste van werknemers verschuift. In verband met het moeizaam verzamelen van gegevens, per slot van rekening kan een werknemer niet in het archief van het bedrijf duiken, stelt de Hoge Raad steeds vaker dat de werkgever maar moet bewijzen dat het niet door de arbeidsomstandigheden komt. Een omdraaiing van de bewijslast dus.”

Wijzend naar de problemen die slachtoffers daarbij te wachten stonden, voegde Korff de Gidts eraan toe dat zij moesten beseffen dat het een uitermate lange zaak zou worden waarin zij voortdurend met hun ziekte geconfronteerd zouden worden. De uitspraken van Korff de Gidts in het artikel in *De Tijd* vielen bij Eternit niet in goede aarde. In zijn brief van september 1982 aan Korff de Gidts stelde Eternitdirecteur Goedman, met verwijzing naar de bespreking met de Asbestprojectgroep van juni 1982, aan de orde dat tijdens die bespreking Swuste het voorstel had gedaan om de ‘publiciteitsoorlog’ te staken, waarop Eternit had laten weten daarmee in te stemmen mits ook de FNV van verdere negatieve publiciteit jegens Eternit zou afzien. Goedman:

“Gezien uw uitspraken over asbest en ons bedrijf in *De Tijd* van 17 september jl. gaan wij uit van de veronderstelling dat u het tijdstip voor het staken van negatieve publiciteit in samenhang met Eternit nog niet aangebroken acht. Graag vernemen wij van wanneer u bereid bent dit tijdstip te doen ingaan, aangezien het verlenen van medewerking onzerzijds aan het overeengekomen vervolgonderzoek van de APG hiermee wel verband houdt. Wij voegen

hieraan toe dat wij uw uitspraken in het genoemde artikel in De Tijd schadelijk achten voor ons bedrijf.”

5.10.8 Nader overleg Eternit-ASPRO

“Sinds onze bespreking met u en de heer J. Maatje van de FNV (..) op 30 juni jl. te Goor, welke bespreking wij menen te kunnen aanmerken als het basisoverleg voor de samenwerking met u heeft zich een aantal ontwikkelingen voorgedaan, die ons ernstig verontrusten. Enerzijds geven zij ons de indruk dat tijdens het basisoverleg gemaakte afspraken niet worden nagekomen dan wel in afwijkende zin worden geïnterpreteerd, anderzijds constateren wij dat u enkele uitgangspunten van fundamentele betekenis handhaaft, die voor ons niet aanvaardbaar zijn.”

Met deze inleiding opende de uitgebreide brief van Eternit-directeur Goedman van 18 oktober 1982 aan de ASPRO. Goedman was van mening dat hij een aantal zaken tot klaarheid moest brengen om te voorkomen dat de samenwerking met ASPRO zou stranden. Goedman wees op de brief van ASPRO aan de OR van september, waaruit zou blijken dat de afspraak van ASPRO met de OR over het instellen van een begeleidingscommissie dreigde te mislukken. Verder merkte Goedman op dat het voorstel van ASPRO voor een onderzoek in het bedrijf volledig afweek van het voorstel dat Eternit had gedaan in haar brief van juni 1982 aan het Bestuur van de Faculteit der Sociale Wetenschappen van de RU te Leiden. Goedman ging ook in op ‘het staken van de publiciteitsoorlog.’ De uitlatingen van Korff de Gidts in De Tijd betekenden volgens Eternit ‘een schending van de gemaakte afspraak.’ Verder wees Goedman er op dat partijen het nog eens moesten worden over ‘de gevarengraad van asbest.’ Daarover bestond volgens hem nog een duidelijke discrepantie. Goedman meldde dat hij in mei 1982 in Montréal het World Seminar on Asbestos had bijgewoond, waaruit volgens hem de conclusie getrokken kon worden dat er op een veilige manier met asbest gewerkt kon worden. Omdat Eternit het van doorslaggevende betekenis achtte ‘voor de continuïteit van de mogelijke samenwerking’ stelde Goedman voor om over de gevarengraad van asbest – met het accent op chrysotiel – een gezamenlijke uitspraak op schrift te stellen. Het voorstel van ASPRO daartoe zag Goedman, met verwijzing naar een artikel van Laros in het NTvG, graag tegemoet.⁵⁰⁸ Verder was Goedman van mening dat de relatie tussen de Asbestafvalgroep van de APG en Eternit bemoeilijkt werd door het ontbreken van een consensus over de gevarengraad van asbest en de groeiende controverse tussen de Asbestafvalgroep en Eternit over de opzet van het onderzoek naar de asbestafvalstroom. Na deze uitgebreide inleiding liet Eternit weten bereid te zijn de samenwerking met ASPRO voort te zetten mits aan de voorwaarden zou zijn voldaan dat er overeenstemming zou worden bereikt over de gevarengraad van

⁵⁰⁸ Laros, *The World Symposium on Asbestos*, in: Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde, 126, nr. 38, 1982, p.1748-1750.

asbest en ASPRO schriftelijk zou hebben bevestigd dat zij de ‘publiciteitsoorlog’ zou hebben gestaakt. Nadat aan deze voorwaarden zou zijn voldaan zou Eternit ermee kunnen instemmen dat het onderzoek in fasen zou worden uitgevoerd, maar ook dan zou de ASPRO nog met vier aanvullende voorwaarden moeten instemmen, die Goedman aan het slot van zijn brief formuleerde.

5.10.9 Afronding overleg Eternit-ASPRO

Op de brief van Eternitdirecteur Goedman van oktober 1982 reageerde ASPRO bij brief van 18 november, waarin zij haar standpunt nader toelichtte, maar dat leidde niet tot een wijziging in de opstelling van Eternit. In december liet Eternit ASPRO weten vooralsnog bereid te zijn tot samenwerking ‘op basis van de in onze brief van 18 oktober jl. gestelde punten.’ Daarop zond ASPRO aan de OR van Eternit het protocol voor het arbeidsomstandighedenonderzoek toe, maar de OR reageerde niet. In februari 1983 herinnerde ASPRO de OR aan haar voorstel, waarop de OR liet weten, dat, nu ASPRO de onzekerheid over de gezondheidsrisico’s van de werknemers van Eternit niet had weggenomen, de OR weinig voelde voor medewerking aan het uitvoeren van het voorstel van ASPRO. Die reactie van de OR deed de BLG en ASPRO in april 1983 besluiten het arbeidsomstandighedenonderzoek bij Eternit te laten rusten en zich te richten op de andere aspecten van de asbestkwestie, zoals voorlichting door middel van publicaties.

5.10.10 Nefabas Oosterhout

Ook bij het bedrijf Nefabas te Oosterhout, evenals Eternit Goor een dochterbedrijf van het Belgische Eternitconcern, speelde de asbestdiscussie.⁵⁰⁹ In mei 1979 nam Van der Made, voorzitter van de bedrijfsledengroep van de Industriebonden FNV bij Nefabas, in het vakbondsblad Actie stelling tegen het gebruik van asbest:

“Het gevaar van asbest wordt niet onderkend omdat je het niet ziet. Als iemand bij ons op het bedrijf binnenkomt, hoor je al gauw de vraag: Waarom maken jullie je zo druk om dat asbest? Het is hier toch schoon? Maar het gaat juist om wat je niet ziet.’ (...) Asbest kan niet worden verboden omdat er geen geschikte vervangingsmaterialen zijn, is vaak het argument. Maar we hebben nu een materiaal ontwikkeld bij Nefabas dat asbest wel kan vervangen, in al zijn toepassingen, en dat ook nog duurzamer is en meer tegen hitte bestand is. Het is alleen duurder. Maar kosten kun je niet afwegen tegen mensenlevens. Op langere termijn hoeft het ook niet zo duur te blijven. Dat is nu, omdat er nog zo weinig vraag naar is en er dus weinig van wordt verkocht. Er is een vervangend product, waarom dan toch blijven werken met het levensgevaar-

⁵⁰⁹ De enquête van de Arbeidsinspectie uit 1952 meldde over Nefabas: ‘De N.V. Nederlandse Fabriek van Asbestproducten “NEFABAS” te Oosterhout verwerkt per jaar 1.000 a 1.500 ton witte asbest. Met de directie is afgesproken dat het personeel periodiek op het C.B. voor t.b.c. te Breda zal worden onderzocht.’

lijke asbest? Dat is in feite de vraag van de werknemers van Nefabas. Een vraag die ze verder willen laten klinken dan hun eigen bedrijf. De vrees is groot dat het moederbedrijf Eternit uiteindelijk niet is gebaat met het nieuwe, asbestvervangende product. Omdat multinational Eternit de hele verwerking van asbest in de klauw heeft van grondstof tot gebruiker. Asbest moet eruit, oordelen de werknemers van Nefabas. Wij werken om te leven, niet omgekeerd. Maar zoals het nu is leven wij om te werken en door de asbest-ziekte ook zolang wij werken, dan is het op.”⁵¹⁰

In mei 1979 uitte NKV-bestuurder Speek te Breda in Trouw kritiek op het tweeslachtig beleid van de overheid en de handelwijze van Nefabas:

“Het is volslagen waanzin een asbestbesluit uit te vaardigen maar de grenzen open te laten voor de invoer van allerlei soorten asbest. Speek zei dit naar aanleiding van de onrust die bij het personeel van het Oosterhoutse bedrijf Nefabas was ontstaan nadat de week ervoor bekend werd dat een vroegere collega aan asbestose leed. Speek is inmiddels geconfronteerd met nog vier gevallen van deze gevreesde ziekte. Speek meent dat het concern veel meer had moeten doen aan het promoten van het bij Nefabas ontwikkelde Nefalit. Bij de samenstelling van deze nieuwe stof wordt in het geheel geen asbest gebruikt. Het heeft betere brandwerende en isolerende eigenschappen dan asbest. Het enige nadeel is dat het duurder is. Maar ja, zegt Speek, een multinational met eigen asbestmijnen ziet die niet graag in elkaar klappen. Vandaar dat er met Nefalit betrekkelijk weinig wordt gedaan.”⁵¹¹

September 1979 meldde de NRC dat minister Ginjaar van Volksgezondheid en Milieuhygiëne opdracht had gegeven om te onderzoeken of er een vervangend product kon worden gevonden voor asbest en dat dat onderzoek verricht zou worden door Nefabas. Daarvoor stelde de minister f 175.000,- beschikbaar.⁵¹² Medio 1983 was er volgens een krantenbericht onrust ontstaan onder het personeel van Nefabas nadat bekend was geworden dat er bij een oud-werknemer al in 1972 asbestose was geconstateerd. Dat gegeven had Nefabas voor het overige personeel verborgen gehouden. Volgens NKV-bestuurder Speek kon er zelfs gesproken worden van ‘een angstpsychose.’ De krant berichtte dat de mensen in de fabriek ‘het zat waren’ om met asbest te werken. Speek wees er op dat Eternit-president-directeur Goedman nog in februari 1982 had verklaard dat na 40 jaar asbestproductie zich nog geen enkel ziektegeval had voorgedaan wegens het werken met asbest. Kort hierna, in 1983, werd de productie van asbesthoudende materialen bij Nefabas beëindigd.

⁵¹⁰ Industriebonden NVV en NKV, Actie, 9 mei 1979, p.2.

⁵¹¹ Trouw, *Asbestbesluit zonder veel betekenis*, 5 mei 1979.

⁵¹² NRC, *Onderzoek naar vervanging asbest*, 26 september 1979.

5.10.11 Proefproces tegen Nefabas

In oktober 1981 stelden de ASPRO-leden Swuste en Korff de Gidts in het kader van de asbestcampagne van de Industriebond FNV de mogelijkheid aan de orde om proefprocessen te voeren. Daarin zouden door asbestziekten getroffen werknemers een vordering tot schadevergoeding kunnen indienen tegen de betrokken werkgevers. In 1982 meldde Janssen uit Oosterhout zich bij ASPRO in verband met de bij hem in 1972 geconstateerde asbestose. Janssen was, met een korte onderbreking, bij Nefabas in Heemstede en later in Oosterhout werkzaam geweest van 1945 tot 1972. Tijdens dit dienstverband was Janssen aan asbest blootgesteld. Van zijn huisarts vernam Janssen dat hij aan asbestose leed. Na een ziekteverlof van een jaar kwam Janssen in de WAO, waardoor hij een aanzienlijke inkomensderving leed. Toen Janssen in het blad *Risicobulletin* het verhaal las van een werknemer met asbestose, die erin geslaagd was om schadevergoeding te krijgen, besloot hij bij de ASPRO aan te kloppen. ASPRO bracht Janssen in contact met een advocaat in Amsterdam en een arbeidsrechtelijke deskundige aan de universiteit van Amsterdam voor advies over een vordering tot schadevergoeding tegen Nefabas. Op 30 mei 1984 diende Janssen in overleg met ASPRO bij de kantonrechter te Breda een verzoekschrift in waarin hij schadevergoeding van Nefabas vorderde.⁵¹³

5.10.12 Asbestverbod in Bouw-cao

Het begin 1988 ingevoerde Asbestbesluit Arbeidsomstandighedenwet viel in slechte aarde bij de FNV. Men constateerde dat het nieuwe besluit nauwelijks verder ging dan de EEG-richtlijn uit 1983. In een formele reactie op het Asbestbesluit liet de FNV weten bitter teleurgesteld te zijn over het uitblijven van een samenhangend asbestbeleid. Reden voor de FNV om een actieplan aan te nemen dat onder meer een initiatief inhield op het gebied van het arbeidsvoorwaardenbeleid. Het blad *Cobouw* berichtte in oktober 1988 dat de FNV acties zou beginnen voor een totaal asbestverbod. Van Vliet, bestuurder van de Bouwen Houtbond FNV, verklaarde dat de bond in de CAO-onderhandelingen een verbod op asbest en teer zou eisen. Dat verbod was volgens Van Vliet gerechtvaardigd vanwege de schadelijkheid van deze stoffen. Hij verklaarde ook een voorstander te zijn van het Amerikaanse systeem waarin producenten van gevaarlijke producten aansprakelijk konden worden gesteld.

In december 1988 deed de FNV samen met alle consumenten- en milieuorganisaties in een uitvoerige brief een oproep aan VROM-minister Nijpels om de verkoop en het gebruik van asbesthoudende bouwmaterialen uiterlijk 1992 te verbieden. Het blad *Cobouw* meldde hierop dat de vakbeweging de asbestlobby de oorlog had verklaard. Met name over het gebruik van wit asbest liepen volgens het *Cobouw*-artikel de meningen fors uiteen. Eternit-directeur Van der Poel verklaarde ervan overtuigd te zijn dat wit asbest geen kanker kon veroor-

⁵¹³ Zie 5.12.3.

zaken omdat de asbestvezels onmiddellijk na het inademen volledig door het longvocht werden opgelost. Naar zijn mening was er daarom geen enkele reden om de toepassing van wit asbest te verbieden. De overheid en de vakbeweging dachten daar heel anders over, zoals bleek uit de uitspraak van Spee, beleidsmedewerker van de afdeling toxische stoffen van het ministerie van SZW en lid van de asbestcommissie van de Arboraad. Hij was van mening dat voor de overheid, gezien het oordeel van onafhankelijke deskundigen, alle soorten asbest kankerverwekkend waren. De asbestdeskundige van de FNV, Soeterbroek, namens de FNV lid van de asbestcommissie van de Arboraad, deelde de opvatting van Spee en was van mening dat er zo snel mogelijk een totaalverbod op de toepassing van asbest moest komen, en dat daarom een asbestverbod voor de vakbeweging een hard punt was in de onderhandelingen voor de nieuwe Bouw-CAO. Volgens Soeterbroek was de harde opstelling van de bond het gevolg van het offensief dat de asbestlobby voerde om wit asbest te rehabiliteren:

“Asbest is een goed voorbeeld hoe zeer de wetenschappelijke wereld is gepolitiseerd. De asbestlobby heeft zoveel invloed binnen de wetenschap en politiek dat het niet gemakkelijk zal zijn om asbest uit de wereld te helpen.”

In 1989 leidden de onderhandelingen over de Bouw-CAO tot de afspraak dat er per 1 januari 1991 in de CAO een verbod zou gaan gelden op het verwerken en bewerken van asbesthoudende materialen. De bij de CAO betrokken partijen dienden in mei 1989 bij de overheid een verzoek in tot het algemeen verbindend verklaren van deze CAO-bepalingen. Dat had tot gevolg dat Eternit bij de minister van Sociale Zaken bezwaar aantekende en de minister verzocht de door Eternit gewraakte onderdelen uit te sluiten van de verbindendverklaring. Als argumenten voerde Eternit daarvoor aan dat de verschillende soorten asbest niet over een kam konden worden geschoren, dat Eternit uitsluitend wit asbest verwerkte en dat volgens Eternit het gebruik van wit asbest verantwoord was ‘mits de nodige en mogelijke voorzorgs- en veiligheidsmaatregelen in acht genomen werden.’ Niettemin was Eternit naar haar zeggen bereid om alternatieve producten op de markt te brengen, maar zulks vergde tijd ‘vanwege beperkingen in productiecapaciteit, grondstoffen en de huidige stand van wetenschap en techniek.’ Het bezwaar van Eternit had voorlopig effect. In juli 1989 besloot minister de Koning van SZW de door Eternit bestreden bepalingen in de CAO voor het natuursteenbedrijf en de CAO voor de stucadoors voorlopig niet algemeen verbindend te verklaren. Als reden gaf SZW op dat er door Eternit bezwaar was aangetekend tegen een soortgelijke bepaling in de Bouw-CAO. Op 5 september 1990 liet Eternit de overheid, de vakbeweging en de werkgevers door middel van een brief weten dat Eternit vanaf medio 1992 in staat zou zijn geheel asbestvrij te produceren. Tegelijk vroeg Eternit de partijen in de Bouw-CAO om het overeengekomen verbod op het gebruik van asbesthoudende materialen niet eerder dan medio 1992 in te voeren. Eternit merkte daarbij op dat vanwege het ontbreken van alternatieven een eerdere invoering dan medio 1992 ‘noodgedwongen zal leiden tot ontduiking van deze bepaling.’ Het verzoek

van Eternit had geen resultaat. De CAO's voor het Bouwbedrijf, de Bitumineuze dakbedekkingsbedrijven, het Natuursteenbedrijf, het Schilders- en afwerkingsbedrijf en het Stukadoors-, afbouw- en terrazzobedrijf bepaalden met ingang van 1 januari 1991 dat het niet toegestaan was om asbest en/of asbesthoudende materialen te be- en verwerken.

5.10.13 Samenvatting

Midden jaren zeventig besloot de vakbeweging om op bedrijfsniveau het gebruik van asbest terug te dringen. De Eternitfabriek in Goor werd het speerpunt van die acties, maar de vakbonden konden niet tegen de macht van het bedrijf en de (meerderheid van de) ondernemingsraad op. Daardoor bleven de veranderingen in het productieproces beperkt. Een belangrijke nieuwe ontwikkeling was de samenwerking van kritische wetenschappers en studenten, verenigd in de ASPRO, met de vakbonden en de bedrijfsledengroepen. Na jarenlange inspanningen moest de vakbeweging constateren dat het haar niet lukte om de arbeidsomstandigheden bij Eternit substantieel te verbeteren.

De tweede belangrijke nieuwe ontwikkeling, waarbij kritische wetenschappers samenwerkten met vakbonden en asbestslachtoffers, betrof het proefproces van een aan asbestose lijdende oud-Nefabas-werknemer tegen Nefabas.

Eind jaren tachtig slaagde de vakcentrale erin om vergaande beperkingen in verschillende cao's af te dwingen aangaande het gebruik van asbesthoudende bouwmaterialen.

5.11 Socialistische Partij (SP)

5.11.1 Inleiding

De betrokkenheid van de SP bij de asbestproblematiek kwam aanvankelijk tot uitdrukking via aan de SP gelieerde organisaties als de vereniging Voorkomen Is Beter (VIB), het MilieuActiecentrum Nederland (MAN) en de door de SP opgerichte medische centra. In 1978 tekenden de artsen verbonden aan de medische centra van de SP in een open brief aan de minister van Sociale Zaken, ook gepubliceerd in De Tribune, bezwaar aan tegen het naar hun mening sterk tekortschietende Asbestbesluit 1977/1978, en drongen zij bij de minister aan op een absoluut verbod op het gebruik van asbest.⁵¹⁴ Eind tachtiger jaren veranderde de aanpak van de SP doordat de partij ook als zodanig standpunten inzake de asbestkwesties ging innemen en het besluit nam om asbestslachtoffers politiek, organisatorisch en financieel te ondersteunen. Dat resulteerde in 1989 tot de publicatie van het rapport 'Asbest Doodt' en de steun van de SP aan de vordering van de 'drie weduwen' op Eternit.

⁵¹⁴ De Tribune 1978, nr. 17, p.16, *Asbestbesluit halfslachtig*.

5.11.2 ‘Asbest Doodt’

Begin 1989 werd het MilieuAlarmteam (MAT) van de SP benaderd door werknemers en oud-werknemers van de Eternitfabriek in Goor in verband met de arbeidsomstandigheden in de fabriek. Medewerkers van het MAT gingen op onderzoek uit en constateerden dat in fabriek nog op vele plaatsen in het productieproces asbestsof vrijkwam: bij de aanvoer van het asbest, bij het transport ervan in de fabriek en bij verschillende machines. Die gevaarlijke situaties bracht het MilieuAlarmteam in augustus 1989 naar buiten met het rapport ‘Asbest Doodt’. Tegelijk besteedden de media, zoals de Nieuwe Revu en Veronica, ruim aandacht aan de arbeidsomstandigheden in de fabriek. SP-voorzitter Marijnissen zond het rapport toe aan de ministers van Sociale Zaken en VROM en drong aan op een algeheel verbod:

“Na lezing van het rapport bent u hopelijk met ons van mening dat het een schandaal van de eerste orde is dat asbest nog steeds gebruikt mag worden. Terwijl er alleen al dit jaar minstens 600 mensen zullen overlijden als gevolg van eerder ingeademde asbestvezels. Zelfs met een onmiddellijk verbod nu zullen er voor de eeuwwisseling toch nog 6.000 mensen sterven aan het meest dodelijke milieuschandaal dat Nederland kent. Zoals u uit bijgevoegd rapport kunt lezen zijn wij van mening dat de overheid zich in het verleden veel te veel gelegen heeft laten liggen aan de belangen van de asbestindustrie. Wij hopen dat u vanaf nu de belangen van de bevolking in het algemeen en de arbeiders die met asbest en asbestproducten werken in het bijzonder zult laten prevaleren en met een algeheel asbestverbod komt.”

In eerste instantie reageerde Eternit met indienen van een strafklacht tegen de SP, omdat de medewerkers van de SP zonder medeweten van Eternit in het bedrijf inspecties hadden uitgevoerd. Directeur Van der Poel wees de beschuldigingen van de SP van de hand en liet weten dat hij het rapport beschouwde ‘als een infame verkiezingsstunt van een splinterpartij, die letterlijk over lijken gaat.’⁵¹⁵ Ook beschuldigde Eternit de SP-medewerkers ervan dat zij het bedrijf waren binnengedrongen en daar met opzet een zak met asbest hadden opengesneden om te kunnen bewijzen dat Eternit nog steeds open en bloot met asbest werkte.

In september 1989 reageerde Eternit met een brief aan ‘architecten, aannemers, woningbouwverenigingen en gemeenten’:

“Recente berichten omtrent ontwikkelingen en gebeurtenissen met betrekking tot de positie van Eternit in het vraagstuk “Asbest en Gezondheid” hebben tot doel gehad de indruk te wekken als zou Eternit onvoldoende zorgvuldig, om niet te zeggen misleidend, opereren op dit zo belangrijke terrein. In de publiciteit, naar aanleiding van daden van ondermeer politieke actievoerders, wordt Eternit op dat gebied in staat van beschuldiging afgeschilderd. Wij betreuren deze gang van zaken ten zeerste omdat geheel

⁵¹⁵ G.P.D., Utrechts Nieuwsblad 24 augustus 1989.

en al voorbij wordt gegaan aan enkele essentiële zaken, nodig om een juist oordeel te vormen over de rol die Eternit in dit verband speelt. In dit schrijven willen wij op deze zaak nader ingaan.

De vaststelling dat blauwe asbest bijzonder gevaarlijke eigenschappen heeft is in een vroeg stadium aanleiding geweest de toepassing ervan te beëindigen. Bij de juiste maatregelen, dus lage asbestexpositie, wordt het risico van de toepassing van witte asbest, de soort die nu als enige in de Eternit-productie wordt gebruikt, door deskundigen, waaronder de Gezondheidsraad, verwaarloosbaar geacht. Inmiddels vindt ruim 70% van de Eternitproductie in de Benelux plaats op asbestvrije basis. De noodzaak hiertoe is opgekomen vanuit de markt, waarin de vraag naar asbestvrije producten steeds belangrijker is geworden.”

Voor de SP was deze reactie van Eternit aanleiding om zich in oktober 1989 per brief tot dezelfde organisaties te richten:

“Onlangs ontving u van Eternit B.V. een schrijven over de door haar geleverde producten voor de bouw. Met deze brief meende de onderneming stelling te moeten nemen tegen ‘dadens van onder meer politieke actievoerders.’ Daarmee doelde Eternit op de campagne van de Socialistische Partij om een algeheel verbod tot stand te brengen op invoer, productie en verwerking van asbesthoudende materialen in Nederland. Met dit schrijven willen wij u een korte toelichting op deze campagne geven, zodat u beter in staat bent uw eigen positie in het asbestconflict te bepalen. Aan onze brief koppelen wij het verzoek te overwegen of u ook een bijdrage kunt leveren aan de poging een einde te maken aan de aanwezigheid van asbest in onze samenleving.

In de eerdergenoemde brief van Eternit wordt ten onrechte gesuggereerd dat bij lage asbestexpositie het risico van witte asbest door de Gezondheidsraad verwaarloosbaar wordt geacht. Immers in de “Toetsing van een ontwerp-basisdocument asbest” van de Beraadsgroep Toxicologie en Ecologie van de Gezondheidsraad van 1 december 1988 komt de Gezondheidsraad tot de volgende conclusies:

- alle asbestsoorten, ook witte, zijn kankerverwekkend,
- er is geen drempelwaarde bekend waaronder geen gezondheidseffecten zullen optreden; met andere woorden er is geen no-effect level aan te geven,
- de MAC-waarden van het Asbestbesluit en de daaraan ontleende streefwaarden voor de arbeidsplek (lager dan de MAC-waarde) zijn volgens de Gezondheidsraad vooral in de bouw moeilijk te verwezenlijken.

In augustus van dit jaar hebben wij de grote bezwaren tegen asbest toegelicht in ons rapport “Asbest Doodt”, waarvan u wellicht via de pers kennis hebt genomen. Op basis van dit rapport hebben wij bij de minister van VROM aangedrongen een derde definitief asbestbesluit uit te vaardigen, dat een einde maakt aan de invoer, productie en verwerking van asbesthoudende materialen.”

Het Nederlands Verbond van Ondernemers in de Bouwnijverheid (NVOB) verwees in haar antwoord naar de CAO voor het Bouwbedrijf 1989 en het bijbehorende Convenant Arbeidsomstandigheden Bouwnijverheid. Daaruit bleek volgens het NVOB dat de CAO-partijen grote aandacht hadden voor de asbestproblematiek in de bouw en dat zij een verbod op asbest afgesproken hadden per 1 januari 1991.

Op 9 januari 1990 maakte het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid bekend dat de minister de toepassing van asbest zo spoedig mogelijk wilde verbieden en dat hij daarover advies gevraagd had aan de Arboraad.

5.11.3 Asbestslachtoffers bij Eternit

Bij hun onderzoek kwamen de medewerkers van het SP-MilieuAlarmteam in 1989 in contact met drie vrouwen in Goor, die kort tevoren hun echtgenoot verloren hadden door een asbestziekte. Deze echtgenoten hadden jarenlang in de Eternitfabriek in Goor gewerkt. Eternit had tot dan toe steeds volgehouden dat er nog nooit een asbestziekte onder haar werknemers en oud-werknemers was vastgesteld, en beweerde dat de werknemers in de fabriek geen enkel risico liepen, omdat de veiligheidsmaatregelen afdoende waren. Het onderzoek van het SP-Milieu-AlarmTeam en het rapport 'Asbest Doodt' toonden het tegendeel aan. De drie weduwen kregen juridische bijstand van SP-advocaat De Wit, die Eternit aansprakelijk stelde. Toen Eternit de aansprakelijkheid afwees spande De Wit tegen Eternit een rechtszaak aan: de eerste rechtszaak van nabestaanden van werknemers tegen Eternit.⁵¹⁶

5.11.4 Samenvatting

De acties van de SP tegen het gebruik van asbest en haar steun aan asbestslachtoffers betekenden een nieuwe ontwikkeling op politiek gebied en tegelijk de aanzet voor de eerste juridische stappen voor collectieve vorderingen door asbestslachtoffers.

5.12 Asbestslachtoffers

5.12.1 Inleiding

De in 1901 ingevoerde Ongevallenwet (OW) betekende dat er van overheidswege een collectieve voorziening werd getroffen voor compensatie van schade die een werknemer leed in het kader van de arbeidsovereenkomst. Feitelijk was de OW, gebaseerd op het 'risque professionnel', de eerste sociale verzekering in ons land. De wet bepaalde dat de werkgevers als groep aansprakelijk waren voor de schade van de werknemers en dat de werkgevers daarvoor premie dienden te betalen. De OW had echter als consequentie dat een werknemer die viel onder de OW, de tot dan toe bestaande mogelijkheid werd ontnomen om op grond van

⁵¹⁶ Zie 5.12.5.

het civiele recht een vordering tot schadevergoeding tegen zijn werkgever in te dienen voor de geldelijke gevolgen van een ongeval. De invoering van het specifieke artikel over de aansprakelijkheid van de werkgever, art. 1638 x BW, in 1906 veranderde daar niets aan, omdat in dat artikel ook werd bepaald dat een vordering van de werknemer tot schadevergoeding op de werkgever uitgesloten werd op grond van art. 93 Ongevallenwet. Deze uitsluitingsclausule had tot gevolg dat er in de periode van 1901 tot 1 juli 1967, toen de OW bij de invoering van de WAO werd opgeheven, geen procedures door werknemers ex art. 1638 x BW zijn gevoerd.⁵¹⁷

5.12.2 Asbestjurisprudentie

De eerste procedure, waarin een werknemer wegens een asbestziekte schadevergoeding vorderde van zijn werkgever, betrof waarschijnlijk de uit Weesp afkomstige werknemer, die zich in maart 1977 met een verzoekschrift richtte tot de kantonrechter te Amsterdam in verband met de bij hem in 1972 geconstateerde beroepsziekte asbestose. Deze beroepsziekte was ontstaan door de blootstelling aan asbest die de werknemer begin jaren zestig bij zijn werkgever had ondergaan, waardoor hij in januari 1974 arbeidsongeschikt werd verklaard. Op grond daarvan ontving hij in januari 1975 een WAO-uitkering. Ter afwering van de vordering van de werknemer, strekkende tot vergoeding van zijn materiële schade geleden tengevolge van de beroepsziekte, beriep de werkgever in kwestie zich op art. 38a van de Liquidatiewet Ongevallenwetten (LOW). Op grond van de LOW zou volgens de werkgever er geen burgerrechtelijke aansprakelijkheid voor hem bestaan omdat de schade het gevolg was van een ongeval dat vóór 1 juli 1967 onder de oude OW had plaatsgevonden. Dit verweer van de werkgever werd door de rechtbank verworpen omdat rechtens niet relevant werd geacht de datum waarop de ziekte was veroorzaakt, maar de datum waarop de ziekte zich had geopenbaard. Nu die laatste dag lag na 1 juli 1967 kon het verweer van de werkgever, gebaseerd op de LOW en de OW, niet slagen. Dat oordeel werd door de Hoge Raad op 7 maart 1980 bevestigd.⁵¹⁸

5.12.3 Zaak Janssen/Nefabas

5.12.3.1 Samenvatting

Mede geïnspireerd door het arrest van de Hoge Raad van 7 maart 1980 diende W. Janssen op 30 mei 1984 bij de kantonrechter te Breda een verzoekschrift in, waarin hij van Nefabas vergoeding van de materiële en immateriële schade vorderde die hij geleden had als gevolg van de bij hem in 1972 geconstateerde ziekte asbestose. Nefabas voerde tegen deze vordering verweer. Nadat de kantonrechter bij tussenvonnis van 4 december 1985 Janssen getuigenbewijs had opgedragen wees de kantonrechter bij eindvonnis van 7 januari 1987 de vorde-

⁵¹⁷ Vinke, *Werknemerscompensatie bij beroepsgebonden schade*, 1997, p.1-25.

⁵¹⁸ Hoge Raad 7 maart 1980, NJ 1980, 365.

ring van Janssen af. Tegen deze vonnissen stelde Janssen beroep in bij de rechtbank te Breda, waarna de rechtbank bij vonnis van 22 maart 1988 de bestreden vonnissen bekrachtigde. Tenslotte stelde Janssen beroep in cassatie in bij de Hoge Raad. Dat leidde tot het arrest van 6 april 1990, waarin de Hoge Raad het vonnis van de rechtbank te Breda van 22 maart 1988 vernietigde.⁵¹⁹

5.12.3.2 Procedure kantonrechter

De vordering van Janssen was primair gebaseerd op zijn stelling dat Nefabas als werkgever tegenover hem gehandeld had in strijd met de verplichting die op Nefabas rustte krachtens art. 1638x (oud) BW. Deze verplichting hield kort samengevat in dat Nefabas nagelaten had om in het kader van de arbeidsovereenkomst veiligheidsmaatregelen te nemen die redelijkerwijs in verband met de aard van de arbeid van Nefabas gevorderd hadden kunnen worden gezien het feit dat Nefabas op de hoogte was of had behoren te zijn van het gevaar van asbest voor de gezondheid van Janssen. Deze stelling van Janssen werd door Nefabas betwist, waarbij Nefabas zich op het standpunt stelde dat zij als werkgever steeds de nodige en passende veiligheidsmaatregelen ter bescherming van haar werknemers, onder wie Janssen, had genomen. Dat standpunt van Nefabas was voor de kantonrechter aanleiding om bij tussenvonnis van 4 december 1985 Janssen toe te laten om te bewijzen dat:

“Nefabas tijdens het dienstverband van Janssen nagelaten heeft zodanige veiligheidsmaatregelen met betrekking tot de luchtverontreiniging (stofafvoer) in het bedrijf te treffen als redelijkerwijs in verband met de aard van de arbeid gevorderd kan worden, een en ander overeenkomstig de toen geldende wettelijke bepalingen en algemene richtlijnen op het stuk van stofverontreiniging.”

Naar aanleiding van deze bewijsopdracht liet Janssen drie getuigen horen en Nefabas van haar kant vijf. De getuigen van Janssen waren Bergstra, voormalig technisch ambtenaar van de Arbeidsinspectie, en twee (ex-)collega's, die verklaringen aflegden over de concrete arbeidsomstandigheden. Nefabas liet als eerste getuige horen Bolman, directeur van Nefabas sinds 1964, die verklaarde dat er bij Nefabas in de jaren 1967 en 1968 'nog geen extra aandacht werd gegeven aan het probleem asbeststof.' De tweede getuige namens Nefabas was Van Haagen, ex-commissaris van Nefabas, die in 1949 in dienst was gekomen bij Eternit. Van Haagen deelde mee dat hij zich niet kon herinneren dat er voor de jaren zeventig al asbestonderzoeken in Nederland waren geweest. Hij voegde daaraan toe:

“Als dat zou zijn gericht op de asbestverwerkende bedrijven, hadden ze ons zeker benaderd want wij waren de enige industrie op dat gebied, althans de grote. Op een vraag van mevrouw Rüter [advocaat van Janssen] antwoord ik

⁵¹⁹ Hoge Raad 6 april 1990, NJ 1990, 573 Janssen/Nefabas, m.nt. Stein.

U dat ik al wel eerder bekend was met de ziekte asbestose, maar dat ik, en met mij men in Nederland, niet op de hoogte was van het werkelijke gevaar. Men wist niet hoeveel en hoelang men dit stof zou mogen inademen. De MAC-waarde was in Nederland zeker nog niet bekend.”

Schreuder, oud-hoofd technische dienst Eternit Goor, verklaarde als getuige van Nefabas dat men eerst na het proefschrift van Stumphius ‘stofbewust’ was geworden. De laatste getuige van Nefabas was Miedema (62), ‘gepensioneerd longarts-bedrijfsarts.’ Hij verklaarde:

“Ik was longarts en bedrijfsarts en ben in 1965 als bedrijfsarts bij de arbeidsinspectie in dienst getreden. (..) In dat kader werd dan ook een landelijk onderzoek op touw gezet naar het voorkomen van asbestose in de Nederlandse asbestindustrie. Daarmee werd ik belast. Onder andere bij Nefabas heb ik het onderzoek verricht. (..) Bij Nefabas is uit het onderzoek geen enkel geval van asbestose naar voren gekomen. Ook niet door middel van hercontroles. In de eerste fase van het landelijk onderzoek heb ik 69 bedrijven bezocht en het resultaat daarvan was 65 asbestosegevallen: 56 in isolatiebedrijven, 4 gevallen uit één bedrijf in de asbestcementindustrie, 1 geval op de scheepswerven en 4 gevallen uit één bedrijf dat asbest gebruikte als vulmateriaal (vloerbedekking). Na verschijning van het proefschrift van Stumphius in 1969 is er nog een tweede onderzoek gehouden. In het geheel hebben wij zo 199 bedrijven onderzocht en 77 asbestosegevallen ontdekt. (..) Ik kan u nog zeggen dat Nefabas, althans Eternit altijd zeer actief is betrokken geweest bij het asbestose-onderzoek. Aanvankelijk ontmoette ik bij Nefabas wel enige aarzeling voor het onderzoek, maar nadien heeft de directie steeds haar volle medewerking verleend. Of Nefabas in de jaren zestig een schoon bedrijf is geweest zou ik niet kunnen zeggen. Wel vond ik Eternit Goor een schoon bedrijf. (..) Wij als arbeidsinspectie zijn de eerste gevallen van asbestose tegengekomen in het jaarverslag van de arbeidsinspectie van 1968.⁵²⁰ Als longarts heb ik nooit een geval van asbestose gezien in mijn klinische periode. Ik was er wel als zodanig mee bekend. Het onderzoek van 1969 e.v. heeft mijn kennis en ervaring zodanig aangescherpt dat ik momenteel als dé deskundige ten aanzien van asbestose word erkend. Ik heb ook geparticipeerd in de totstandkoming van het Asbestbesluit. (..) Diverse bedrijven hebben naar mijn oordeel al in een vroeg stadium op vrijwillige basis ingespeeld op de vernieuwde inzichten. Zonder dat daartoe een wettelijke stok achter de deur bestond zijn zij al overgegaan op nieuwe apparatuur en hebben ook diverse ondernemingen al geheel van asbest afgezien. Ik denk dat Nefabas ook tot de vooruitstrevende bedrijven heeft gehoord gezien de nieuwe productiegang.”

⁵²⁰ Het eerste geval van asbestose werd door de Arbeidsinspectie gevonden in 1931 en weergegeven in het jaarverslag over 1931. Over de periode 1931 t/m 1969 werden er in de jaarverslagen van de Arbeidsinspectie 246 gevallen van asbestose vermeld (Swuste e.a. 1988, p.41).

5.12.3.3 Eindvonnis kantonrechter

In het eindvonnis van 7 januari 1987 wees de kantonrechter de vordering van Janssen af. Met verwijzing naar het tussenvonnis en de getuigenverklaringen overwoog de kantonrechter:

“Uit de onderscheiden verklaringen kunnen Wij niet concluderen dat gedaagde in haar zorgverplichting voor haar arbeiders zo zeer is tekort geschoten dat zij op die grond schadeplichtig zou zijn geworden voor de ziekte van eiser, indien die ziekte en die gevolgen zouden komen vast te staan.

Wel hebben twee collega's van eiser als hun mening te kennen gegeven dat het werk als zodanig vuil was, en dat er op diverse plaatsen in de productiegang veel stof vrijkwam terwijl met name in de oude fabriek de stofafzuiging onvoldoende was, doch daaruit kan men nog niet afleiden dat ofwel in strijd werd gehandeld met de toen geldende bepalingen en richtlijnen ofwel dat – gegeven het feit dat het werk op zichzelf – aanvoer van asbest, vervoer daarvan binnen het bedrijf, storten, malen, zagen en verwerken – grote hoeveelheden stof deed ontstaan – aan de afvoer of afzuiging van dat stof zo weinig aandacht werd besteed, dat gedaagde zich schuldig heeft gemaakt aan nalatigheid ten opzichte van haar arbeiders. Dat er op verschillende punten een hoge stofconcentratie bestond wordt met name bevestigd door de heer Bergstra, voormalig technisch ambtenaar bij de arbeidsinspectie, en eveneens dat de afzuiging ontoereikend was, doch hij voegt daaraan toe dat zulks in die tijd ook moeilijk toereikend te maken was, dat door de directie werd meegedacht en meegewerkt over betere afzuigmethoden en dat hij er nooit over heeft gedacht bij Nefabas proces-verbaal op te maken. Op het punt van meedenken en initiatief tonen spitsen de verklaringen van de in de contra-enquête gehoorde getuigen zich toe. Eternit en Nefabas hebben zich bij de vernieuwingen en verbeteringen op het terrein van aanpassing, bewaking en volgen van nieuwe visies asbestose betreffende, steeds in de voorste gelederen bevonden. Met name uit de verklaringen van dr. Miedema is naar voren gekomen dat de inzichten omtrent de omvang van de asbestproblematiek eerst laat in de jaren zestig leidden tot een landelijk onderzoek en nog later tot regels als neergelegd in het Arbeidsbesluit [sic] '77. Voor wat de stofbestrijding betreft rekent hij Nefabas tot de “vooruitstrevende” bedrijven.

Uit al het voorgaande moge volgen dat Wij eiser niet geslaagd achten in zijn bewijsopdracht. Eiser betoogt in zijn conclusie na enquête nog wel dat juist hij de echt vuile karweien en het schoonmaken en repareren van de ovens, de jacobsladder, de kollergang en de cyclonen diende te verrichten hetgeen regelmatig extra grote hoeveelheden stof opleverde doch ook daaruit kunnen Wij niet opmaken dat gedaagde in haar zorgverplichting ten opzichte van eiser is tekortgeschoten in de zin van art. 1638 BW. Dit alles binnen het kader van de toenmalige inzichten en regels. Wij zullen derhalve de vordering van eiser integraal afwijzen.”

5.12.3.4 Appèlprocedure

Het hoger beroep van Janssen tegen het vonnis van de kantonrechter richtte zich met name tegen de door kantonrechter gegeven bewijsopdracht, die Janssen onjuist en eenzijdig achtte omdat er geen deskundigenbericht was bevolen maar wel getuigenbewijs, waarbij de bewijslast werd gelegd op de zwakste partij en omdat de bewijsopdracht zo was geformuleerd dat een voldoen aan de toenmalige normen door de werkgever automatisch inhield dat de werkgever niet aansprakelijk zou zijn voor de schade van Janssen. De rechtbank oordeelde dat voorop diende te staan dat de kantonrechter terecht had beslist dat de werknemer diende te stellen en te bewijzen dat de werkgever onvoldoende veiligheidsmaatregelen had genomen. Voorts overwoog de rechtbank dat de discussie tussen partijen zich had toegespitst op (a) de vraag of Nefabas bekend was met de gevaren van asbest in de vijftiger en zestiger jaren, en (b) de vraag welke voorzieningen Nefabas had getroffen en of die voorzieningen voldoende waren. In dat kader merkte de rechtbank op dat Janssen niet of in ieder geval onvoldoende, nl. ongemotiveerd en geadstrueerd, had gesteld welke normen geacht moesten worden destijds te hebben gegolden en welke veiligheidsmaatregelen van Nefabas in concreto verwacht hadden mogen worden. Dat laatste volgens de rechtbank met inachtneming van de stand van de wetenschap en techniek. Indien Janssen hieromtrent wel gemotiveerde stellingen zou hebben geformuleerd en die stellingen door Nefabas zouden zijn bestreden, dan zou er volgens de rechtbank aanleiding zijn geweest om door middel van een deskundigenbericht bewijs te leveren. Omdat Janssen naar de mening van de rechtbank deze stellingen niet naar voren had gebracht had de kantonrechter de bewijsopdracht op de juiste wijze geformuleerd. De rechtbank voegde daaraan toe:

“Immers, op zich genomen is de stelling van Janssen wel terecht, dat de werkgever tot het treffen van meer voorzieningen gehouden kan zijn, dan door hem door de wet voorgeschreven worden, doch waar in het onderhavige geval onvoldoende gesteld was welke bovenwettelijke voorzieningen de werkgever dan wel had moeten treffen, kon de bewijsopdracht zich tot de feitelijke naleving daarvan niet mede uitstrekken. De kantonrechter was genoodzaakt zich te beperken tot de vraag, of wel bekende – namelijk wettelijk en anderszins vastgelegde – regels waren nageleefd. De laatste vraag leent zich niet voor deskundigenbericht.”

In het vonnis van maart 1988 verwierp de rechtbank de grieven van Janssen en bevestigde de vonnissen van de kantonrechter.

5.12.3.5 Cassatieprocedure

In cassatie betoogde Janssen dat de rechtbank miskend had dat, voor zover gold dat ingevolge art 1638x BW de bewijslast lag op de werknemer, er ook een zware stelplicht terzake op de werkgever rustte, met name dat deze de door hem getroffen veiligheidsmaatregelen moest stellen en verdedigen, en voorts dat de omstandigheden van het geval de bewijslast geheel of gedeeltelijk naar de werkgever konden doen verschuiven. Daarbij had de rechtbank naar de mening van

Janssen onvoldoende rekening gehouden met de door hem geschetste omstandigheden alsmede op de technische, medische en historische gecompliceerdheid van de materie en op de maatschappelijke positie van beide partijen. Volgens de Janssen had de rechtbank te zware eisen gesteld aan zijn stelplicht met betrekking tot de indertijd geldende veiligheidsnormen en de destijds van Nefabas concreet te vergen veiligheidsmaatregelen, had de rechtbank op die grond hem niet tot bewijs door deskundigen toegelaten, en had de rechtbank niet alsnog de stelplicht en/of bewijslast geheel of gedeeltelijk naar Nefabas verschoven.

Ter toelichting merkte Janssen hierbij op dat het immers van meet af aan vaststond dat althans in Nederland vóór de 70-er jaren geen specifieke wettelijke of anderszins vastgelegde regels bestonden, zeker niet ter zake van concreet te treffen veiligheidsmaatregelen, zodat in redelijkheid ook van Janssen niet verlangd mocht worden om juist toen nog niet vastgestelde regels of maatregelen gemotiveerd en geadstrueerd te stellen, anders dan door hem in feite reeds was gedaan. De opdracht/toelating om slechts door middel van getuigen het tekortschieten ten aanzien van toen aldus vastgelegde normen of maatregelen te bewijzen, was daarom volgens Janssen tot mislukken gedoemd. Zou de rechter Janssen wel toegelaten hebben tot bewijs door deskundigen, dan had hij kunnen aantonen dat ook ruim vóór de 70-er jaren, gelet op de toenmalige stand van wetenschap en techniek, een veilige werkwijze van Nefabas geveegd had mogen worden, ondanks het ontbreken van vastgelegde normen en ondanks het feitelijk nog bestaande gebrek aan aandacht daarvoor bij de Nederlandse autoriteiten en brancheleden.

Voorts bracht Janssen naar voren dat hij had betoogd dat Nefabas, als onderdeel van het Eternitconcern, al vanaf het begin van zijn dienstverband bekend had kunnen en moeten zijn met de risico's van asbeststof. Dergelijke wetenschap verplichtte naar de mening van Janssen Nefabas tot een actief beleid terzake van maatregelen en voorlichting, ook indien de, deels minder goed ingevoerde, brancheleden dan nog een afwachtend beleid voerden. Niet de standaard van de branche, maar artikel 1638x en z BW en artikel 1401 BW waren bepalend. Ook als de precieze oorzaak van en preventie tegen asbestose nog niet bekend waren, zo stelde Janssen, liet dat onverlet de mogelijkheid en de plicht van de werkgever om de blootstelling aan asbeststof zoveel mogelijk terug te dringen. Janssen had naar zijn mening terzake voldoende gemotiveerd gesteld, en door getuigen bevestigd, dat zeker tot 1972 althans tot 1965 het beleid van Nefabas terzake tekortgeschoten was, terwijl door Nefabas was erkend dat ook door haar eerst vanaf circa 1969 een actief beleid terzake was gevoerd. Daarom was de kritiek van Janssen op de bewijsbeslissingen van de kantonrechter terecht geweest en had die kritiek niet terzijde gesteld mogen worden met de overweging dat Janssen onvoldoende gemotiveerd zou hebben aangegeven welke maatregelen Nefabas had moeten nemen en wat de standaard van de branche destijds was.

5.12.3.6 Schriftelijke toelichtingen

In haar conclusie van antwoord van 9 september 1988 had Nefabas de vordering van Janssen al afgewezen. In haar schriftelijke toelichting van 3 november 1989 kwam Nefabas tot dezelfde slotsom. Daarbij wees Nefabas op de uitspraak van als ‘deskundige’ aangeduide Miedema, die Nefabas voor wat de stofbestrijding betrof tot de ‘vooruitstrevende bedrijven’ rekende, en beriep zij zich op getuige Bergstra, die had verklaard dat er natuurlijk op de plaats waar het asbest werd gestort bij Nefabas veel stof was, dat het stof wel afgezogen werd, maar dat dat ontoereikend was. Bergstra had ook aangegeven dat hij met de directie van Nefabas over mogelijke verbeteringen in het productieproces had gesproken, maar dat die wijzigingen soms niet gerealiseerd konden worden ‘vanwege technische of financieel-economische problemen.’ Tegen die achtergrond was het volgens Nefabas heel wel te begrijpen dat de rechtbank van oordeel was dat Janssen onvoldoende had aangevoerd voor de bewering dat redelijkerwijs van Nefabas had kunnen worden verlangd, dat zij in de vijftiger en zestiger jaren voorzieningen had getroffen uitgaande boven wat wettelijk of anderszins vastgelegde regels in die tijd op dat punt meebrachten.

Van zijn kant benadrukte Janssen in zijn schriftelijke toelichting dat Nefabas ter bescherming van haar werknemers nauwelijks voorzieningen had getroffen en dat de zorgplicht van de werkgever mede inhield dat de werkgever spontaan en actief moest onderzoeken welke gevaren zich in het arbeidsmilieu voor konden doen. Die zorgplicht ging derhalve, volgens Janssen, verder dan de ‘wettelijke en anderszins vastgelegde normen.’ Met betrekking tot kenbaarheid van het gevaar van asbest in de zin van asbestose wees Janssen op het feit dat de Arbeidsinspectie al vanaf de jaren dertig aandrang op maatregelen om de blootstelling aan asbeststof te beperken. Janssen beriep zich expliciet op het boek ‘Asbest, het inzicht in de schadelijke gevolgen in de periode 1930-1969 in Nederland’(1988), van Swuste e.a., dat Janssen ad informandum in het geding bracht.⁵²¹ Met betrekking tot de stelplicht en bewijslast had volgens Janssen de rechtbank miskend dat de hoofdregel van 1638x BW nuanceringen kende en dat op grond daarvan onder de gegeven omstandigheden geoordeeld diende te worden dat Nefabas de door haar getroffen maatregelen had moeten stellen en verdedigen en het niet aan Janssen was om het tekortschieten daarvan ten opzichte van door hem te bewijzen normen, inzichten en alternatieven, te stellen en te bewijzen. Janssen voegde daaraan toe:

“Door de bewijsopdracht aldus beperkt te formuleren werd op Janssen een tot mislukken gedoemde bewijslast gelegd. Immers het stond op voorhand vast dat er in de hier relevante periode in ieder geval in Nederland nog geen specifieke wettelijke maatregelen of anderszins vastgelegde regels waren ter afwerping van het asbestose-risico. Evenzo was het niet mogelijk voor Janssen om eerder de uit andere hoofde geldende veiligheidsnormen en/of toen

⁵²¹ Zie 5.6.6.

gebruikelijke en wel adequate voorzieningen te stellen, want ook de branche liet het immers afweten. Impliciet verheft de rechtbank aldus de laakbare laksheid van de branche tot norm voor de door die branche te betrachten zorgvuldigheid, in plaats van de door de reeds lang onderkende risico's verhoogde zorgplicht van de goede werkgever.”

5.12.3.7 Conclusie Advocaat-Generaal Mok: ‘Lex dura, sed lex’

De conclusie van Advocaat-Generaal Mok strekte tot verwerping van het beroep van Janssen. Met de rechtbank was de A-G van mening dat het aan Janssen was om te stellen tot welke maatregelen Nefabas destijds had moeten overgaan. Aan het slot van zijn conclusie merkte Mok op:

“Het is duidelijk dat aan het onderhavige geschil een menselijk drama ten grondslag ligt. Dat zal de rechtbank niet zijn ontgaan. De taak van de rechtbank was echter (naar haar inzicht) recht te doen. Overwegingen van menselijkheid kunnen bij de rechtsvorming een rol spelen, doch bij de rechtstoepassing geven zij niet als zodanig de doorslag (“lex dura, sed lex”). Volgens vaste, in deze zaak niet bestreden rechtspraak bevat art. 1638x BW een schuldaansprakelijkheid van de werkgever. Door verschuiving van stelplicht en bewijslast van de werknemer naar de werkgever (en ook door het stellen van bepaalde eisen aan de werkgever) kan men echter een risico-aansprakelijkheid benaderen. Bij invoering van art. 7.10.4.2 NBW, een “modernere versie van het huidige art. 1638x BW” zal aldus een betere bescherming van de werknemer worden bereikt. Ik zou menen dat daarop moeilijk door de rechtspraak vooruit gelopen kan worden. Bij invoering van het nieuwe recht langs legislatieve weg weten werkgevers van tevoren waar zij aan toe zijn. Zij kunnen voorzieningen treffen, bijv. in de vorm van een verzekering, en daarmee kunnen zij bij het bepalen van hun marktgedrag (o.m. van hun afzetprijzen) rekening houden. Verandering van rechtspraak daarentegen heeft een terugwerkend effect; de onderhavige zaak levert daarvan een goede illustratie. De financiële gevolgen daarvan waren voor de desbetreffende onderneming niet te voorzien en zijn misschien ook niet te voorzien. De sociale consequenties zouden wel eens negatief kunnen zijn ten gevolge van vermindering van het voor loonbetaling beschikbare bedrag of zelfs van de werkgelegenheid.”

5.12.3.8 Arrest Hoge Raad 6 april 1990

De Hoge Raad overwoog dat Janssen primair aan zijn vordering ten grondslag had gelegd dat Nefabas tegenover hem gehandeld had in strijd met haar uit art. 1638x BW voortvloeiende verplichtingen doordat zij, hoewel zij van het gevaar van asbest voor de gezondheid op de hoogte was of had behoren te zijn, nagelaten had de veiligheidsmaatregelen te nemen, die redelijkerwijs in verband met de aard van de arbeid van haar gevorderd hadden kunnen worden. Ter toelichting daarop had Janssen erop gewezen dat er geen beveiliging was geweest in de vorm van stofmaskers, dat de stofafvoer in de beginjaren nihil en nadien onvoldoende was geweest, dat hij daardoor grote hoeveelheden stof had

ingeademd, dat hij tengevolge daarvan leed aan asbestose, dat dit ziektebeeld sinds 1900 bekend was en sinds 1930 als beroepsziekte in Europa bekend was. De kantonrechter had, aldus de Hoge Raad, Janssen toegelaten om door getuigen te bewijzen dat Nefabas tijdens het dienstverband met Janssen nagelaten had zodanige veiligheidsmaatregelen met betrekking tot luchtverontreiniging (stofafvoer) in het bedrijf te treffen als redelijkerwijs in verband met de aard van de arbeid gevorderd kon worden, een en ander overeenkomstig de toen geldende wettelijke bepalingen en algemene richtlijnen op het stuk van de stofverontreiniging.

Ten aanzien van het geschil in hoger beroep overwoog de Hoge Raad dat Janssen zich in zijn grieven tegen de vonnissen van de kantonrechter had gekeerd omdat de kantonrechter zowel bij het formuleren van de bewijsopdracht als bij het eindoordeel naar aanleiding van het bewijsmateriaal ter zake van het bepaalde in art. 1638x BW van onjuiste maatstaven was uitgegaan. De Hoge Raad constateerde dat de rechtbank had onderzocht of Janssen aan zijn stelplicht had voldaan en de rechtbank deze vraag ontkennend had beantwoord. Daarbij had de rechtbank overwogen dat Janssen onvoldoende had gesteld welke normen Nefabas destijds in acht had moeten nemen en welke veiligheidsmaatregelen van Nefabas in concreto verwacht hadden mogen worden, waaraan de rechtbank had toegevoegd 'met inachtneming van de stand van de wetenschap en techniek.' Voorts stelde de Hoge Raad vast dat de rechtbank met betrekking tot de door de kantonrechter aan Janssen gegeven bewijsopdracht had overwogen dat weliswaar de werkgever tot meer voorzieningen gehouden kon zijn dan de wet voorschreef, maar dat, waar Janssen onvoldoende had gesteld welke bovenwettelijke voorzieningen Nefabas had moeten treffen, de bewijsopdracht zich niet tot naleving daarvan had kunnen uitstrekken en de kantonrechter derhalve genoodzaakt was zich te beperken tot de vraag of wel bekende regels waren nageleefd en dat derhalve de zaak zich niet leende voor deskundigenbericht.

De Hoge Raad oordeelde (in rov. 3.4) dat de rechtbank in haar overwegingen in verschillende opzichten van een onjuiste rechtsopvatting was uitgegaan. De door de rechtbank gehanteerde algemene regel omtrent stelplicht en bewijslast achtte de Hoge Raad als uitgangspunt juist, maar de rechtbank had in de ogen van de Hoge Raad miskend dat de zware bewijslast, die dat uitgangspunt voor de werknemer betekende, gevolgen had voor de eisen waaraan de motivering door de werkgever van zijn betwisting van de stellingen van de werknemer, die zich wegens de aard van de materie vaak noodgedwongen tot hoofdlijnen zou moeten beperken, diende te voldoen. Met name zou de werkgever volgens de Hoge Raad in het kader van die motivering in het algemeen de omstandigheden dienen aan te geven, die meer in zijn sfeer lagen dan in die van de werknemer. Daaraan voegde de Hoge Raad toe dat bij een zodanige beoordeling van belang kon zijn of er bijzondere wettelijke regels met betrekking tot de gevaren van de door de werkgever te produceren of te verwerken stoffen waren. Wanneer de werknemer zich op overtreding van zulk een regel had beroepen, diende de werkgever zijn ontkenning van zulk een overtreding te motiveren door het vermelden van feiten

en omstandigheden, die aannemelijk maakten dat en op welke wijze hij aan zijn verplichtingen had voldaan. Verder overwoog de Hoge Raad in rov. 3.4:

“Voorts zal er, met name wanneer, zoals hier, evenbedoelde regels ontbreken of onvoldoende zijn uitgewerkt, in beginsel op de werkgever – mede uit hoofde van zijn algemene verplichting, bedoeld in art. 1638z – een verplichting rusten om te onderzoeken welke gevaren door hem te verwerken of te produceren stoffen voor zijn werknemers kunnen opleveren en om zich tijdig op de hoogte te stellen van eventuele nadere gegevens die voor de voldoening aan zijn verplichtingen uit art. 1638x van belang kunnen zijn.⁵²² Dit brengt mee dat hij, in geval van aantasting van de gezondheid van een of meer van zijn werknemers door een dergelijke stof, onder meer zal hebben aan te geven in hoeverre hij zich tijdig omtrent het aan die stof verbonden gevaar en de met het oog daarop te treffen voorzieningen heeft laten voorlichten, bijv. door deskundigen, onderscheidenlijk waarom een dergelijk onderzoek of dergelijke voorzieningen redelijkerwijs niet van hem konden worden gevergd. Naar gelang van de omstandigheden zal daarbij ook van betekenis kunnen zijn of informatie omtrent het betreffende gevaar buiten Nederland beschikbaar was, in het bijzonder wanneer die stof daar eerder dan in Nederland bedrijfsmatig gebruikt of geproduceerd werd. Tenslotte zal het in beginsel op de weg van de werkgever liggen om aan te geven wat naar zijn mening in het relevante tijdvak in soortgelijke bedrijven als het zijne als norm voor de veiligheid gebruikelijk was, waarbij overigens aantekening verdient dat die enkele gebruikelijkheid nog niet meebrengt dat die norm ook als juist moet worden aanvaard voor werkgevers die ermee bekend waren of hadden behoren te zijn dat die norm uit een oogpunt van veiligheid tekortschoot.”

Daarop vernietigde de Hoge Raad het vonnis van de rechtbank te Breda en verwees de zaak voor verdere behandeling en beslissing naar het Hof te 's-Hertogenbosch.

5.12.3.9 Commentaren

In zijn annotatie merkte Stein op dat de Hoge Raad in het arrest een belangrijke beperking had toegepast op het uitgangspunt van art. 1638x BW inzake de aansprakelijkheid van de werkgever door uit te spreken dat het meer op de weg van de werkgever dan op die van de werknemer ligt om zich bij de uitoefening van zijn onderneming te oriënteren omtrent de gevaren waaraan degenen, die in het bedrijf arbeid zullen hebben te verrichten, worden blootgesteld. Daarbij kan aan de orde komen de vraag of degene die zich van een gevaarlijke stof bedient, zich voldoende op de hoogte heeft gesteld van de stand van de wetenschap en techniek. De Hoge Raad oordeelde op dat punt dat de stand van wetenschap en techniek een rol kan spelen bij de aanvaarding van de aansprakelijkheid van de

⁵²² Uit het arrest blijkt niet of partijen en de Hoge Raad bekend waren met de specifieke asbestbepalingen van het Veiligheidsbesluit 1938.

werkgever, maar voegde daaraan toe dat de kennis van de werkgever niet de beslissende factor is. Het gaat ook om wat de werkgever behoort te weten en ook daarover zal hij gegevens dienen te verstrekken, aldus Stein, die voorts opmerkte dat zulks naar zijn mening zou dienen in te houden dat alleen wanneer het voor de werkgever onmogelijk is was om kennis te hebben van het gevaar dat inhaerent is aan de stof waarmee het werk verricht moest worden, de werkgever aan aansprakelijkheid ontkomt. In dat kader had de Hoge Raad in het arrest nader bepaald dat de werkgever in de eerste plaats rekening moet houden met wettelijk voorgeschreven beschermingsmaatregelen. Ontbreken dergelijke voorschriften dan nog dient de werkgever aan te tonen wat hij heeft gedaan op zich op de hoogte te stellen van de bedreigingen voor de gezondheid van de werknemers, die aan de vervaardiging of opslag van zijn producten verbonden kunnen zijn. Daartoe behoort ook dat de werkgever deskundige voorlichting heeft ingewonnen en of de gevaren elders, in binnen- of buitenland, ten tijde van de schade bekend waren.

Knottenbelt ging in zijn commentaar met name in op de aspecten van de zware zorgplicht en de gedetailleerde stelplicht.⁵²³ Over het eerste aspect merkte Knottenbelt op dat de Hoge Raad in een reeks van arresten, waaronder Janssen/Nefabas, de zorgplicht van de werkgever ex at. 1638x steeds verder had verzaamd. Uit deze jurisprudentie konden naar de mening van Knottenbelt acht relevante maatstaven voor de zorgplicht worden afgeleid, waaronder de kenbaarheid van de werkgever van de gevaren en de vraag of de veiligheidsmaatregel voor de werkgever of diens deskundigen voor de hand lag. Deze twee maatstaven waren volgens de auteur door het arrest Janssen/Nefabas verder verscherpt omdat het arrest op de werkgever een onderzoeksplicht legde op het gebied van de gevaren die de werknemer bedreigen en de maatregelen die de werkgever moet nemen. De onderzoeksplicht die uit Janssen/Nefabas was af te leiden hadden betrekking op:

- (a) veiligheidsmaatregelen in een vroeg stadium,
- (b) het raadplegen van deskundigen,
- (c) het kijken over de grenzen, en
- (d) het aanhouden van hogere veiligheidsnormen dan gebruikelijk in soortgelijke bedrijven.

Aangaande de stelplicht van de werknemer merkte Knottenbelt op dat de Hoge Raad een regeling had ontwikkeld die de werkgever dwong tot het spelen van open kaart met betrekking tot de door hem genomen veiligheidsmaatregelen, hetgeen een verdeling van de stelplicht over werkgever en werknemer inhield. De werknemer kan zich tot de 'hoofdpijnen' beperken, de werkgever dient in het algemeen de omstandigheden aan te geven die meer in zijn sfeer liggen dan in die van de werknemer. Volgens Knottenbelt werd in het arrest de stelplicht van de werkgever nader uitgewerkt in drie regels. De eerste daarvan hield in dat

⁵²³ Knottenbelt, Tijdschrift voor MilieuAansprakelijkheid 1-91, p.8-15.

wanneer de werknemer zich op overtreding van een wettelijke veiligheidsmaatregel heeft beroepen, het aan de werkgever is om de ontkenning van zulk een overtreding te motiveren door het vermelden van feiten en omstandigheden die aannemelijk maken dat en op welke wijze hij aan zijn verplichtingen heeft voldaan. De tweede regel hield in dat, in geval van aantasting van de gezondheid van een of meer werknemers door een stof die door de werkgever wordt verwerkt of geproduceerd, de werkgever onder meer zal dienen ‘aan te geven in hoeverre hij zich tijdig omtrent het aan die stof verbonden gevaar en de met het oog daarop te treffen voorzieningen heeft laten voorlichten, bijv. door deskundigen, onderscheidenlijk waarom een dergelijk onderzoek of dergelijke voorzieningen redelijkerwijs niet van hem konden worden gevergd.’ De derde regel hield in dat het in beginsel op de weg van de werkgever ligt om aan te geven wat naar zijn mening in het relevante tijdvak in soortgelijke bedrijven als het zijne als norm voor de veiligheid gebruikelijk was. De achtergrond van die regeling was volgens de Hoge Raad dat de zware bewijslast van de werknemer ‘gevolgen heeft voor de eisen waaraan de motivering door de werkgever van diens betwisting van de stellingen van de werknemer dient te voldoen.’ Knottenbelt merkte daarbij op dat door de verdeling van de stelplicht over beide partijen in werkelijkheid sprake was van een gedeeltelijke omkering van de bewijslast op grond van een bijzondere regel. Volgens Van Dunné⁵²⁴, zo constateerde Knottenbelt, werd in Janssen/Nefabas op de werkgever zo’n zware verplichting tot medewerking aan de bewijsvoering van eiser (ex-werknemer) gelegd dat men voor het onderscheid met ‘omkering van de bewijslast’ een loupe nodig heeft.

5.12.4 Zaak Widdershoven/DSM

Widdershoven (1927), woonachtig in Susteren (L), besloot eind 1985, na een jarenlang dienstverband als meet- en regeltechnicus bij het chemieconcern DSM in Geleen, gebruik te maken van de VUT-regeling. Anderhalf jaar later constateerden de artsen bij Widdershoven mesothelioom. Zes weken nadien overleed hij aan de gevolgen van deze ziekte. Kort voor zijn overlijden stelde Widdershoven DSM aansprakelijk, omdat volgens hem zijn ziekte veroorzaakt was door blootstelling aan asbest bij DSM. Ook nam Widdershoven een advocaat in de arm en liet hij zijn echtgenote beloven dat zij de zaak tegen DSM zou doorzetten. Enige tijd na het overlijden, zo vertelde mevrouw Widdershoven in april 1989 tegen De Tribune, wilde de DSM met haar om tafel gaan zitten:

“Mijn man had 50.000 gulden smartengeld gevraagd. De advocaat en ik hebben daar nog eens 50.000 gulden bovenop gedaan. DSM stelde een schikking voor. Ik kon het geld krijgen op voorwaarde dat er niets van naar buiten zou komen. Het moest vergeten worden. Maar dat was mijn bedoeling

⁵²⁴ Van Dunné, WPNR 5976, (1990) p.613-628.

helemaal niet. Zoiets kun je niet afkopen. Als ik het geld werkelijk had aangepakt, wat had ik dan nog? Dat geld hoeft van mij niet.”⁵²⁵

Vanwege de opstelling van DSM besloot mevrouw Widdershoven DSM te dagvaarden voor de kantonrechter te Sittard. Dat werd het begin van wat later zou blijken te zijn een juridische lijdensweg van ruim dertien jaar, die uiteindelijk werd afgesloten met een overeenkomst, die voor mevrouw Widdershoven acceptabel was.⁵²⁶ Mevrouw Widdershoven nam daarnaast eind jaren tachtig nog een ander besluit. Zij nam het initiatief tot de oprichting van de Stichting Asbestslachtoffers, de eerste organisatie van en voor asbestslachtoffers in Nederland. De stichting kreeg de nodige aandacht in de publicaties van de FNV en de asbestdeskundigen Swuste en Burdorf stonden de stichting bij met hun kennis en adviezen.

5.12.5 Zaak ‘Drie Weduwen’/Eternit

5.12.5.1 Inleiding

In augustus 1989 stelden de nabestaanden van drie oud-werknemers van Eternit B.V. te Goor het bedrijf aansprakelijk voor de ziekte en het overlijden van hun echtgenoten. De drie oud-werknemers waren:

- J.W. Meijer, geboren 1928, die op 16 januari 1987 was overleden aan de gevolgen van longkanker. Hij was, met een korte onderbreking, van 1950 tot aan zijn overlijden in 1987 bij Eternit werkzaam geweest in verschillende functies, zoals asbestlosser en breker,
- F.F. Meijer, die overleden was op 3 april 1988 aan de gevolgen van mesothelioom; hij had bij Eternit als bankwerker gewerkt van 1959 tot 1964, en
- B.J. Elfers, die op 8 januari 1989 overleden was aan de gevolgen van longkanker; hij had van 1964 tot 1984 bij Eternit Goor gewerkt als asbestlosser.

De nabestaande van J.W. Meijer was mevrouw A.W. Meijer-Schuffelen, de nabestaande van F.F. Meijer was mevrouw G.F. Meijer-Spijkerman en de nabestaande van B.J. Elfers was mevrouw E.C. Elfers-Oude Engberink. Deze drie eiseressen, die gezamenlijk optraden in hun vorderingen tegen Eternit, werden ook wel de ‘drie weduwen’ genoemd. Zij achtten Eternit aansprakelijk op grond van art. 1638x en art. 1638z BW en verweten Eternit haar zorgplicht jegens hun oud-echtgenoten geschonden te hebben. Eternit wees de aansprakelijkheid

⁵²⁵ De Tribune, *‘Mia Widdershoven: Jarenlang werkte hij zonder bescherming,’* 14 april 1989, p.3-4.

⁵²⁶ De rechtszaak van Widdershoven tegen DSM sleepte zich voort van 1987 tot 2000, toen DSM uiteindelijk bereid was schadevergoeding te betalen. De lijdensweg van mevrouw Widdershoven is in 2005 door journalist Adams beschreven in het boek *‘De langste adem, de eenzame strijd van een asbestweduwe.’*

jegens de ‘drie weduwen’ af, waarna zij Eternit in april 1990 dagvaardden voor de kantonrechter. Eternit verweerde zich uitvoerig bij conclusie van antwoord, waarop eiseressen op 28 november 1990 reageerden bij repliek. Bij haar dupliek van 3 april 1991 legde Eternit een akte met 19 producties over. Daarop volgden nadere conclusies van de drie weduwen. In deze procesgang speelde het arrest Janssen/Nefabas een belangrijke rol. Uiteindelijk leidden onderhandelingen tussen partijen tot een vergelijk, dat inhield dat Eternit zonder erkenning van aansprakelijkheid de materiële schade van eiseressen vergoedde. Daarna werd de procedure bij de kantonrechter geroyeerd.

5.12.5.2 Procedure kantonrechter

In de inleidende verzoekschriften stelden elk van de drie eiseressen zich op het standpunt dat Eternit in strijd gehandeld had met art. 1638x en 1638z BW, subsidiair met art. 1401 BW en daardoor schadeplichtig was geworden. Die vorderingen onderbouwden zij met enerzijds een toelichting op de concrete persoonlijke arbeidsomstandigheden, waaronder elk van de werknemers bij Eternit had gewerkt en anderzijds op de algehele situatie in het bedrijf. Zo stelden zij:

“Aanvankelijk werd de asbest bij het bedrijf van werkgever in juten zakken in schepen aangevoerd. Bij het lossen werden de juten zakken vaak beschadigd en veelvuldig kwam het voor dat de losse asbest in het scheepsruim terecht kwam als ook op de kade. De asbestlosser moest er dan voor zorgen dat de losse asbest binnen het schip bij elkaar werd geveegd en daaruit verwijderd werd evenals de losse asbest op de kade. Vanzelfsprekend kwam er aldus ook asbest terecht in de fabriekshallen. Ook nadat de asbest in plastic-verpakkingen werd aangevoerd bleef de kans op rechtstreeks contact met asbest bestaan doordat ook toen bij het lossen van de schepen en bij het transport naar de fabriekshallen de verpakkingen werden beschadigd.”

Ten aanzien van de kennis over asbest en het gevaar ervan wezen eiseressen onder meer naar het proefschrift van Stumphius uit 1969 en het zwartboek van de bedrijfsledengroep uit 1976, waarin de concrete gevaarlijke arbeidsomstandigheden waren opgesomd. Daarnaast deden zij een beroep het Asbestbesluit 1977, de doctoraalscriptie van De Heus (1982), het rapport ‘Asbest Doodt’, een uitgave van het MilieuAlarmteam van de SP uit augustus 1989, en het boek ‘Asbest, het inzicht in de schadelijke gevolgen in de periode 1930-1969 in Nederland’, dat een chronologisch overzicht bevatte van de gevaren van het werken met asbest en de kennis van de risico’s van asbest voor de gezondheid. Eiseressen stelden op grond hiervan vast dat Eternit tekortgeschoten was vanwege de blootstelling aan asbest en het ontbreken van passende beheersmaatregelen. Zij concludeerden dat Eternit derhalve haar zorgplicht als werkgever had geschonden en daardoor schadeplichtig jegens hen was geworden.

5.12.5.3 Conclusie van antwoord Eternit

Eternit betwistte dat zij nalatig zou zijn geweest in de vervulling van haar plichten ex art.1638x en 1638z BW. Het bedrijf stelde zich op het standpunt dat zij als ‘goed werkgever’ had gehandeld en dat de vraag of een werkgever de redelijke zorg had betracht, beoordeeld diende te worden naar ‘de bestaande inzichten en geldende normen ten tijde van de beweerde nalatigheid.’ Van nalatigheid kon volgens Eternit alleen sprake zijn indien niet alleen mogelijke gevaren voor de gezondheid voor de werkgever kenbaar waren, maar ook de technische mogelijkheden van de daartegen te treffen maatregelen. Dat betekende volgens Eternit dat zij er niet voor behoefde in te staan dat de getroffen veiligheidsmaatregelen ook afdoende waren. Eternit lichtte dat toe met:

“Daar de ziektes asbestose, mesothelioom en soortgelijke ziekteverschijnselen zich slechts kunnen voordoen als gevolg van een langdurige blootstelling aan asbeststof en niet zonder meer door een enkel voorval of incident, dient de vraag of Eternit nalatig is geweest te worden beoordeeld aan de hand van de door Eternit in de loop der jaren getroffen maatregelen en het door haar gevoerde beleid ter voorkoming van die ziektes en ter beperking van stofvorming en blootstelling aan asbeststof.”

Eternit erkende overigens wel dat de werknemers in kwestie aan asbest waren blootgesteld, dat volgens de in 1990 bestaande stand van de wetenschap blootstelling kon leiden tot longaandoeningen, asbestose en/of mesothelioom, en voorts dat zij en haar Belgische moedermaatschappij CFE in ieder geval sinds de jaren '40 bekend waren met de ziekte asbestose. Over mesothelioom merkte Eternit op dat naar haar mening dit een specifieke door asbest veroorzaakte ziekte was met eigen wetmatigheden, die eerst in de loop der jaren '60 door de wetenschap was onderkend, met name door het proefschrift van Stumphius. Vanaf eind jaren '60 had Eternit naar haar zeggen in overleg met de Arbeidsinspectie al maatregelen getroffen, die eerst jaren later als norm werden ingevoerd. Eternit stelde dat zij derhalve steeds, rekening houdende met de in de loop der tijd gangbare normen, beschikbare kennis en technische mogelijkheden, alle maatregelen had getroffen die van haar redelijkerwijze verlangd mochten worden. Ter ondersteuning van die stelling wees Eternit er op dat zij al in 1950 inlichtingen ingewonnen had bij een aantal asbestcementbedrijven in het buitenland, die samenwerkten in de organisatie met de naam SAIAC, gevestigd in Zwitserland. In dat kader legde Eternit over haar brief van 14 april 1950 aan SAIAC over het onderwerp asbestose, waarin Eternit onder meer schreef:

“U zult zich herinneren dat wij zelf uw aandacht hebben gevestigd op de asbestose, reeds door middel van onze brief van 15 mei 1931. Wij hebben in 1933 het rapport van dr. E.R.A. Merewether verkregen, wat in juli 1933 op de zevende zitting van het Correspondentie Comité voor de Industriële Hygiëne van het International Bureau van de Arbeid is besproken en sindsdien zijn wij voortdurend bezig geweest met voorzorgsmaatregelen, waarvan wij ons reeds vele jaren bewust waren.”

Ook wees Eternit er op dat zij haar personeel al vroeg medisch had laten keuren en dat het onderzoek van Miedema van de Arbeidsinspectie vanaf 1969 geen asbestziekten onder haar personeel had aangetoond. Verder stelde Eternit dat zij steeds voor alle nodige voorzieningen ter bestrijding van stof in haar fabriek had gezorgd. De publicaties waarop eiseressen zich in dat verband hadden beroepen, konden Eternit niet tot andere gedachten brengen. Wel gaf Eternit aan het gewenst te vinden om door deskundigen een onderzoek te laten verrichten.

5.12.5.4 Conclusie van repliek ‘drie weduwen’

In hun conclusies van repliek van 28 november 1990 beriepen eiseressen zich voor de kennis over asbestziekten op een deskundigenrapport van Burdorf en Swuste, dat zij in het geding brachten. Met betrekking tot de stelplicht en bewijslast verwezen zij naar de jurisprudentie van de Hoge Raad inzake art. 1638x BW, met nadruk op het Janssen/Nefabas-arrest. Ter aanvulling op hun eerdere stellingen brachten eiseressen in het geding het rapport van de Directoraat van de Arbeid van 26 juli 1990 met de resultaten van asbestmetingen verricht in juni 1990. Het rapport toonde aan dat er niet alleen op verschillende plaatsen nog steeds blootstelling aan asbeststof bestond, maar ook dat het door de Arbeidsinspectie gehanteerde ‘actieniveau’ werd overschreden. Reagerende op de stelling van Eternit dat het bedrijf al vroeg alle van haar in redelijkheid te eisen maatregelen had toegepast wezen eiseressen er onder meer op dat die stelling niet te rijmen was met het feit dat Eternit begin jaren 50 bekend was met de Engelse kennis – Merewether – over het gevaar van asbest uit de jaren dertig, maar dat de door Eternit genomen maatregelen daarbij ver tekortschoten. Eiseressen concludeerden:

“(..) dat in internationaal verband gezien de kennis zowel omtrent de gevaren van asbest als ook omtrent de te treffen technische maatregelen ter voorkoming van besmetting van de werknemers met asbestvezels veel verder was/is dan Eternit aan maatregelen heeft doorgevoerd vanaf de zeventiger jaren.

Op het punt van de bewijslast aangaande de arbeidsomstandigheden bij Eternit boden eiseressen aan om zonodig werknemers van Eternit als getuigen te laten horen als ook Burdorf en Swuste als getuigedeskundigen.

5.12.5.5 Conclusie van dupliek Eternit

Eternit handhaafde haar mening dat zij over de relevante periode, 1950 tot 1990, voldaan had aan haar zorgplicht ex art. 1638 x BW, ‘zoals nader gepreciseerd in Hoge Raad, NJ 1990, 573.’ (Janssen/Nefabas) Over de periode van 1950 – 1970 merkte Eternit op dat kennis over het gevaar van asbest alleen inhield dat langdurige blootstelling tot asbestose kon leiden en dat eerst door het proefschrift van Stumphius in 1969 het inzicht ontstond dat blootstelling aan asbest ook longkanker en mesothelioom kon veroorzaken. Dat nieuwe inzicht leidde volgens Eternit tot de introductie van de MAC-waarde begin jaren zeventig. Ter onderbouwing van deze visie beriep Eternit zich op de getuigenverklaring van

Miedema in de zaak Janssen/Nefabas uit 1986. Daarnaast had Eternit naar haar mening in het genoemde tijdvak alle maatregelen genomen die van haar vereist konden worden. Als argument daarvoor voerde Eternit aan dat het bedrijf regelmatig overleg had gehad met de Arbeidsinspectie en dat men in diverse landen inlichtingen had ingewonnen. Over de periode 1970-1978 bracht Eternit naar voren dat in die periode eerst de carcinogeniteit van asbest aan de orde kwam en dat de Arbeidsinspectie in 1971 P 116 invoerde, inclusief de MAC-waarde van 2 v/cm³, welke waarde in 1978 in het Asbestbesluit wettelijk werd ingevoerd. Qua maatregelen wees Eternit er op dat het bedrijf begin jaren zeventig geïnvesteerd had in stofafzuigingstechnieken en meetapparatuur. Ook legde Eternit de meetgegevens over van 1970 tot 1990, waaruit volgens Eternit bleek dat nog voor de wettelijke invoering van de drempelwaarde van 2 v/cm³ Eternit al ruimschoots voldeed aan de wettelijke norm. Op het feit dat deze norm alleen betrekking had op het asbestoserisico en niet op het mesotheliomrisico ging Eternit niet in. Met betrekking tot het gevoerde beleid en de beoordeling daarvan bracht Eternit in het geding het proces-verbaal van het getuigenverhoor in de zaak Janssen/Nefabas uit 1986, waarbij werd opgemerkt:

“De getuigen onderschrijven het hierboven en bij conclusie van antwoord gestelde. In het bijzonder wordt gewezen op de verklaring van dr. Miedema, die net als dr. Stumphius – beiden toen dé deskundigen bij uitstek in Nederland – in de jaren '70 regelmatig op het bedrijf van Eternit te Goor is geweest en daar medisch onderzoek heeft verricht. Dr. Miedema verklaarde onder meer:

“Ik kan u nog zeggen dat (...) Eternit altijd zeer actief is betrokken geweest bij het asbestonderzoek. (...) Wel vond ik Eternit Goor een schoon bedrijf.”

Over de derde periode, van 1978 tot 1990, merkte Eternit op dat er nog steeds in wetenschappelijke kringen geen overeenstemming bestond over de precieze risico's verbonden aan het zogenaamde witte asbest als ook over de vraag hoe die risico's dienden te worden gewogen ten opzichte van risico's van alternatieve producten. Ter ondersteuning van deze opvatting bracht Eternit enkele publicaties in het geding, waaronder het artikel van Planteydt in de NRC van 14 februari 1989 ('Asbest en asbest is twee'). Ten aanzien van de door Eternit in deze (derde) periode genomen maatregelen wees Eternit er op dat men in 1979 overgegaan was tot de aanschaf van zakkenopeners bij de stortplaatsen en dat de medische controle op de werknemers geschiedde conform de destijds geldende inzichten.

5.12.5.6 Nadere conclusie 'drie weduwen' schikking

In hun nadere conclusies van 18 september 1991 verwezen eiseressen ter onderbouwing van hun visie op de zorgplicht van de werkgever naar de publicatie van

Van Dunné en Snijder in TMA.⁵²⁷ Deze auteurs betoogden dat de zorgplicht van de werkgever inhield dat deze maatregelen diende te nemen ter voorkoming van schade van de werknemers, ook indien geen wettelijke normen hem daartoe verplichten. Daarnaast omvatte deze zorgplicht volgens eiseressen voor de werkgever een onderzoeksplicht die inhield dat de werkgever zich moest laten voorlichten door deskundigen. Vanwege dat aspect verwezen de drie weduwen naar de publicatie van Burdorf en Swuste in TMA dat een samenvatting gaf van de kennis van de drie asbestziekten.⁵²⁸ Voorts brachten zij in het geding het commentaar van Burdorf en Swuste op de dupliek van Eternit, waaruit bleek dat begin 1970 alle gevaren van asbest voldoende bekend moesten worden geacht bij werkgevers in Nederland. Ook was volgens eiseressen relevant de omstandigheid dat, zoals Van Dunné en Snijder in TMA hadden gesteld, in de rechtspraak niet eens wetenschappelijke consensus werd vereist alvorens de schadelijkheid van een product werd aangenomen. Daaruit volgde dat de eerst in 1973 door Eternit genomen maatregelen veel te laat waren gekomen. Als voorbeeld noemden eiseressen de aanschaf door Eternit van zogenaamde snuitjes in 1973, terwijl Merewether al in 1934 adembeschermingsapparatuur had voorgeschreven en de Arbeidsinspectie al in 1970 had aangegeven dat deze snuitjes ongeschikt waren ter bescherming tegen de inademing van asbeststof. De drie weduwen concludeerden dan ook dat Eternit niet voldaan had aan de door de Hoge Raad in het arrest Janssen/Nefabas geformuleerde zorgplicht.

Na deze conclusies leidde overleg tussen partijen tot een schikking die inhield dat Eternit zonder erkenning van aansprakelijkheid zich bereid verklaarde de materiële schade van eiseressen te voldoen. Hierna werd de procedure bij de kantonrechter geroyeerd.

5.12.6 Samenvatting

De rechtszaak van Janssen tegen Nefabas betekende een doorbraak in de rechtsverhouding tussen werknemers en hun werkgevers met betrekking tot de stelplicht en bewijslast van partijen. De Hoge Raad bepaalde voor het eerst dat het meer op de weg van de werkgever lag om zich bij de uitoefening van de onderneming te oriënteren omtrent de gevaren waaraan werknemers werden blootgesteld. Daardoor werd de onderzoeksplicht van de werkgever verzwaard en kon de werknemer, die schade had geleden, zich in het kader van de stelplicht en bewijslast tot de hoofdlijnen beperken.

Het effect van het Janssen/Nefabas-arrest was al direct merkbaar in de eerste rechtszaak van asbestslachtoffers tegen Eternit, die in 1991 leidde tot schadevergoedingen voor de slachtoffers.

⁵²⁷ Van Dunné, Snijder, *Asbest en Aansprakelijkheid*, in: Tijdschrift voor Milieuaansprakelijkheid 3-91, p.60-71.

⁵²⁸ Swuste, Burdorf, *Recognition of occupational asbestos diseases and introduction of preventive measures in the Netherlands 1930-1990*, in: TMA 3-91, p.49-55.

5.13 Conclusie

De wetenschappelijke kennis over het gevaar van asbest nam in de periode 1977-1990 internationaal en nationaal verder toe. Door het verzet van de asbest-industrie duurde de maatschappelijke discussie over het gevaar van asbest echter voort. De industrie hanteerde daarbij een tweevoudige strategie. Naast de – wetenschappelijk onjuiste – stelling dat wit asbest niet of nauwelijks gevaarlijk was betoogde de industrie dat asbest veilig gebruikt kon worden mits de juiste veiligheidsmaatregelen getroffen werden. Deze stellingname van de asbest-(cement)industrie leidde er toe dat het Asbestbesluit 1977, het Asbestbesluit Warenwet 1983, het Besluit tot Wijziging Asbestbesluit 1986 en het Asbestbesluit Arbeidsomstandighedenwet 1988 weinig of geen beperkingen inhielden voor de belangrijkste toepassing van asbest, het asbestcement. Een bijzondere rol speelde daarbij dat het Asbestbesluit Warenwet 1983 uitging van het onderscheid tussen hechtgebonden en niet-hechtgebonden asbest.

Voorts kan worden vastgesteld dat binnen de overheid het ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne vaak een kritischer standpunt innam, maar dat invloed van de ministeries van Sociale Zaken en Economische Zaken meer gewicht in de schaal legden ten gunste van de industrie. Daar kwam bij dat de in het Asbestbesluit 1977 opgenomen drempelwaarde met zich bracht dat op het kankerrisico gerichte maatregelen ter bescherming van de beroepsbevolking grotendeels achterwege bleven. Dat effect werd nog versterkt door het tekortschietende toezicht van de Arbeidsinspectie.

Midden jaren tachtig deed een nieuw element zijn intrede in het asbestreguleringsproces. De tot dan toe anonieme gedupeerden ondernamen voor het eerst juridische stappen tegen werkgevers. Die ontwikkeling werd gestimuleerd door het toenemende aantal slachtoffers, de verspreiding van de kennis over asbest en vooral door de ondersteuning, die de slachtoffers kregen van de vakbeweging, wetenschappers, advocaten en de politiek. Daardoor waren zij in staat een tegenmacht op te bouwen en de werkgevers in de rechtszaal uit te dagen.

In de civielrechtelijke procedures tegen werkgevers baseerden de slachtoffers zich op schending van de zorgplicht door de werkgever. Zij onderbouwden die vordering met wetenschappelijke gegevens over de kennis van het gevaar van asbest en maakten aannemelijk dat de werkgevers de beschermende maatregelen niet of veel te laat genomen hadden.

In het grensverleggende arrest Janssen/Nefabas (1990) verlichtte de Hoge Raad de stelplicht en bewijslast van de werknemer die in de uitoefening van zijn werk aan schadelijke stoffen was blootgesteld. De Hoge Raad ging uit van de grondgedachte dat op de werkgever de verplichting rustte om voor de veiligheid van de werknemer te zorgen. De werknemer, die de werkgever wegens schending van de zorgplicht aansprak kon volgens de Hoge Raad volstaan met te stellen dat de werkgever geschreven en ongeschreven regels met betrekking tot de veiligheid had geschonden. Op de werkgever rustte de verplichting om te onderzoeken welke gevaren in het arbeidsproces gebruikte stoffen voor de werknemers konden opleveren en, in geval van aantasting van de gezondheid

van werknemers, de plicht om aan te geven hoe hij zich tijdig over het gevaar van de stoffen en de te treffen voorzieningen had laten voorlichten, maar ook waarom een onderzoek of voorzieningen redelijkerwijze niet van hem konden worden gevergd.

Daarbij moest de werkgever ook rekening houden met informatie uit het buitenland, indien daar eerder een bepaalde stof werd gebruikt dan in Nederland. Tenslotte diende de werkgever aan te geven wat in het relevante tijdvak gebruikelijk was in zijn bedrijfstak waarbij de Hoge Raad aantekende dat die gebruikelijkheid nog niet betekende dat de werkgever, die op de hoogte was of behoorde te zijn van de gevaren van die stof, zijn aansprakelijkheid zou ontlopen. Deze rechtsopvatting van de Hoge Raad kwam nagenoeg neer op een omkering van de bewijslast. Daardoor betekende het Janssen/Nefabas-arrest een aanzienlijke versterking van de positie van de werknemer, die erkenning en schadevergoeding vorderde wegens blootstelling aan gevaarlijke stoffen. Deze verandering in de rechtsverhouding tussen werknemer en werkgever had, zo bleek al snel na 1990, grote consequenties voor de positie van andere asbestslachtoffers, dan werknemers.

6 Asbestverbod en verjaring, 1990-2004

“Het is m.i. niet aanvaardbaar dat een vorderingsrecht kan verjaren vóórdat de gelaedeerde zijn schade kan kennen of weet dat zij door een onrechtmatige daad is veroorzaakt. Voor dat geval zou ik dan ook een uitzondering op de leer van Uw Raad willen bepleiten, inhoudende dat aan de gelaedeerde nog enige tijd ter beschikking staat om zijn rechtsovereenkomst in te stellen.”
Advocaat-Generaal Hartkamp, 1995

“Toch vraag ik mij af of deze oplossing gelukkig is. Zoals wij hebben gezien kent de Hoge Raad bij de verjaring in het algemeen en bij art. 3:310 in het bijzonder grote betekenis toe aan de rechtszekerheid. Nu is een belangrijk element van de rechtszekerheid de voorspelbaarheid en hanteerbaarheid van het recht die kan worden bereikt door hard and fast rules. Het behoeft geen toelichting dat een jongleren met omstandigheden en gezichtspunten wel iets anders is dan het toepassen van dit soort regels. In een nog steeds lezenswaardig opstel over het rechtszekerheidsbeginsel heeft L.D. Pels Rijcken erop gewezen dat rechtsonzekerheid veelal strekt ten nadele van de economisch zwakkere, hier dus de werknemer. Na dertig onzekere jaren openbaart zich zijn afschuwelijke ziekte. Dan kan het ernstig zieke slachtoffer zijn oude werkgever aansprakelijk stellen. Hij wordt dan niet alleen geconfronteerd met onzekerheden over de aansprakelijkheid en de omvang van de schadevergoeding (die nu goeddeels is genormeerd), maar ook met onzekerheden over de verjaring: niet alleen roepen de afzonderlijke gezichtspunten vragen op, maar ook en vooral kan niemand nu zeggen hoe zwaar de gezichtspunten onderling wegen. Voorwaar, geen wenkend perspectief, ook niet in de overgrote meerderheid van de gevallen waarin het niet tot een procedure komt.”
Bloembergen, 2000

“Tot de kern teruggebracht komt deze [kritiek] er, naar ik begrijp, op neer dat het unfair is dat een dergelijke last op werkgevers (en verzekeraars) wordt afgewenteld omdat:

- 1) deze onvoorzien en onvoorzienbaar was,
- 2) de Nederlandse rechter met terugwerkende kracht de spelregels verandert.

Beide opvattingen blijven steken in retoriek. Zij zien er aan voorbij dat onder het oude recht (dat in dit soort zaken tot 1 januari 1993 gold) de vordering niet was verjaard en – het huidige BW weggedacht – nog niet zou zijn verjaard. Dat is hieraan toe te schrijven dat er, voordat de ziekte zich openbaarde en te dier zake daadwerkelijk kosten moesten worden gemaakt, geen schade bestond. Onder de vigeur van het oude recht kwam het aan op de vraag wanneer de vordering opeisbaar was. Daarvan was, naar het mij voorkomt, geen sprake voordat er schade was. Bezien naar de maatstaf van de periode waarin het door asbestslachtoffers gewraakte handelen plaatsvond (de vijftiger en zestiger jaren) – kennelijk het uitgangspunt van de critici – was er geen enkele grond om te rekenen op verjaring. Hooguit kan gezegd

worden dat de recente arresten het voordeeltje dat de wetgever op 1 januari 1993 aan laedentes ten deel liet vallen weer ongedaan heeft gemaakt. Geweeklaag daarover laat na diepe indruk te maken”
Advocaat-Generaal Spier, 2000

“Was het overheidsbeleid ten aanzien van het gebruik van asbest en het uiteindelijke verbod op asbest al laakbaar te noemen, en de wetswijziging inzake de verjaringstermijn van 1 januari 1993 al een omissie te noemen, het onderhavige wetsvoorstel zou dé kans zijn geweest voor de wetgever om zijn falen goed te maken, althans ten dele. Een correctie waar naar mijn mening alle mesotheliomslachtoffers in Nederland het volste recht op hebben. Toch moet bij dit wetsvoorstel geconstateerd worden, dat de overheid niet alleen de kans op herstel van haar fouten heeft laten liggen, maar zelfs de euvele moed heeft gehad om de vele asbestslachtoffers die er al zijn geweest en die nog gaan komen, af te schepen met een dooie mus. Dat is immers de kern van dit wetsvoorstel.”
Ruers, 2003

“Ik heb daarnaast ook duidelijk gezegd dat verzekeraars en werkgevers ons duidelijk hebben gemaakt dat zij bij de invoering van terugwerkende kracht niet bereid zijn om mee te werken aan het asbestinstituut. Dat is geen deal, maar een standpunt dat zij hebben ingenomen en waaraan op een gegeven moment consequenties zijn verbonden. Dit gegeven is dus geen deal maar een fait accompli waarmee wij rekening hadden te houden. Mij is in ieder geval dit standpunt van verzekeraars nog onlangs bevestigd. Dit is gebeurd in 1997.”
Minister van Justitie Donner, 2003

6.1 Inleiding

Belangrijke ontwikkelingen in het asbestreguleringsproces in het tijdvak 1990 – 2004 waren de wijziging van de verjaringsbepalingen in het Burgerlijk Wetboek in 1992/1993, het verbod op het gebruik van asbest medio 1993, het optreden van de asbestslachtoffers in georganiseerd verband vanaf 1995, de verjarings-arresten van de Hoge Raad uit 2000 en als sluitstuk het vierde kantelpunt: de Wet Verjaring Personenschade, in werking getreden in februari 2004.

Dat het asbestverbod 1993 niet het einde betekende van het asbestreguleringsproces werd met name veroorzaakt door de nieuwe verjaringstermijn van 30 jaar in het BW. In afwijking van het oude wettelijke regime begon de nieuwe verjaringstermijn te lopen vanaf de schadeveroorzakende gebeurtenis, hetgeen bij asbestgerelateerde vorderingen inhield het laatste moment van blootstelling aan asbest. Vanwege de lange latentietijden bij mesothelioom van vaak meer dan dertig jaar had de nieuwe verjaringsbepaling tot gevolg dat een aanzienlijk aantal mesotheliomslachtoffers de mogelijkheid ontnomen werd om een vordering tot schadevergoeding in te stellen.

De consequenties van deze wetswijziging riepen op veel weerstand op. Maatschappelijke en politieke polarisatie was het gevolg. Een belangrijke rol in het verzet tegen de verjaringswetgeving speelde het, met steun van de Socialistische Partij opgerichte Comité Asbestslachtoffers, dat zich in korte tijd ontwikkelde tot het gezicht en de spreekbuis van de asbestslachtoffers. Het comité stelde zich ten doel de asbestslachtoffers te organiseren, hen te informeren en mogelijkheden te bieden om individueel en collectief hun belangen te behartigen. Die belangenbehartiging vond primair plaats op juridisch gebied. Daarnaast was belangrijk dat het comité erin slaagde de asbestproblematiek op de politieke agenda te zetten en aandacht ervoor te krijgen in de media.

De juridische strijd tegen de verjaringswetgeving leidde in 2000 tot het Van Hese/De Schelde-arrest. Daarin beperkte de Hoge Raad weliswaar enigszins de nadelige gevolgen van het verjaringsregime, maar de rechtsonzekerheid en de juridische lijdensweg voor de asbestslachtoffers werden er niet mee weggenomen. In hetzelfde jaar bracht de overheid haar verantwoordelijkheid tegenover de asbestslachtoffers tot uitdrukking door de invoering van de Regeling Tegemoetkoming Asbestslachtoffers en haar steun bij de oprichting van het Asbestinstituut. Een jaar eerder had de toezegging van de overheid aan de asbestslachtoffers ertoe geleid dat de overheid het wetsontwerp verjaring personenschade indiende.

Zowel in het juridische debat in de rechtszaal als in de discussie over de verjaringswetgeving stelden de werkgevers, met in hun kielzog de verzekeraars, zich op het standpunt dat de verjaringsbepalingen op goede gronden berusten en er geen enkele reden was om daaraan te tornen. In de rechtspraak had de industrie in zoverre succes dat de Hoge Raad in het Van Hese/De Schelde-arrest de verjaringsbepalingen in het BW in stand liet. Op politiek terrein wisten de

werkgevers en verzekeraars met hun invloed op de overheid te voorkomen dat het wetsontwerp verjaring personenschade terugwerkende kracht kreeg. Met als gevolg dat de Wet Verjaring Personenschade voor alle asbestslachtoffers, die vóór februari 2004 aan asbest waren blootgesteld, geen betekenis had.

6.2 Internationale ontwikkelingen

6.3 Kennisontwikkeling

6.3.1 Medische kennis

Nadat in 1996 in Zuid-Afrika de laatste mijnen waar blauw asbest werd gedolven gesloten waren, bleef alleen chrysotiel als grondstof over. De chrysotielproductie op wereldschaal bedroeg in 2002 1,9 miljoen ton, afkomstig uit Rusland, China, Canada en Kazakstan. De afnemers hiervan waren landen in Latijns-Amerika, Azië en Afrika.⁵²⁹ Ondanks de rapporten van het NIOSH en het feit dat de productie van asbesthoudende materialen nagenoeg beëindigd was in de Verenigde Staten en Canada duurde in die landen ook na 1990 de discussie over de carcinogeniteit van chrysotiel voort. De opvatting dat blootstelling aan wit asbest geen of heel weinig gevaar opleverde mits de juiste voorzorgsmaatregelen genomen waren, werd verdedigd door de Canadese asbestmijnbedrijven onder leiding van de Quebec Asbestos Mining Association, QAMA.⁵³⁰ Deze organisatie beschikte over aanzienlijke financiële middelen, die zij met name aanwendde voor het produceren van medische en epidemiologische publicaties ter ondersteuning van de mijnbouwbedrijven in Canada. Veel opdrachten van QAMA gingen naar het Institute of Occupational and Environmental Health, IOEH, in Montréal, waarbij McDonald, hoogleraar aan de McGill-universiteit, een centrale rol vervulde, ook na 1990. Egilman kwalificeerde de publicaties van McDonald later met de term 'Anything But Chrysotile'.⁵³¹ De publicaties van McDonald speelden niet alleen een belangrijke rol bij de verkoop van chrysotiel, maar ook in rechtszaken, waarin de asbestindustrie zich verdedigde met de stelling dat het oorzakelijk verband tussen wit asbest en kanker niet was aangetoond. De 'ABC-argumenten' hielden in dat:

- (a) de organische en synthetische olievervuiling in het asbest en niet chrysotiel zelf de kanker veroorzaakte,
- (b) crocidoliet, dat zou zijn geïmporteerd uit Australië tussen 1939 en 1941, de ziekte mesotheliom onder de Canadese mijnwerkers had teweeggebracht, en

⁵²⁹ HESA Newsletter, juni 2005, nr. 27.

⁵³⁰ G. Tweedale, J. McCulloch, *Chrysophiles versus Chrysophibes*, Isis, 2004, 95:239-259.

⁵³¹ D. Egilman, *Exposing the "Myth" of ABC, "Anything But Chrysotile": A Critique of the Canadian Asbestos Mining Industry and McGill University Chrysotile Studies*, in: AJIM 44:540-557, 2003.

- (c) de stof tremoliet, die in een geringe hoeveelheid in chrysotiel aanwezig was, de ware schuldige zou zijn en niet het chrysotiel zelf.

In zijn publicatie toonde Egilman de onjuistheid van deze argumentatie aan. In januari 1997 werd in Helsinki de 'International Expert Meeting on Asbestos, Asbestosis and Cancer' gehouden. Aan deze bijeenkomst namen 19 deskundigen van verschillende disciplines uit 8 landen deel.⁵³² Gezamenlijk hadden deze deskundigen meer dan 1000 artikelen gepubliceerd over asbest en asbestaandoeningen. De bevindingen van de deelnemers aan de conferentie werden samengevat in het document 'The Helsinki Criteria'. Zij stelden vast dat 'all types of malignant mesothelioma can be induced by asbestos, with the amphiboles showing greater carcinogenic potency than chrysotile'. In 1998 publiceerden de United Nations Environment Programme (UNEP), de ILO en de WHO in het kader van het International Programme On Chemical Safety (IPCS) een rapport over chrysotiel.⁵³³ Tot de leden van de werkgroep die het ontwerp-rapport hadden opgesteld behoorde McDonald. In de conclusies van het rapport werd vermeld:

"Exposure to chrysotile asbestos poses increased risks for asbestosis, lung cancer and mesothelioma in a dose-dependent manner. No threshold has been indentified for carcinogenic risks."

6.3.2 Epidemiologische kennis

In 1990 organiseerden Selikoff c.s. in New York een conferentie waarmee zij de aandacht vestigden op het gevaar van blootstelling aan asbest in het milieu, d.w.z. buiten de fabrieken waar met asbest was gewerkt. In Engeland begon de epidemioloog Peto dezelfde kwestie te onderzoeken met behulp van de Health and Safety Executive (HSE). Eerder had hij beweerd dat het aantal te verwachten asbestslachtoffers over de daarop volgende 30 jaar 50.000 zou zijn. Peto verzette zich daarbij met kracht tegen de voorspelling van Nancy Tait en de vakbonden dat het aantal slachtoffers 70.000 of meer zou zijn. In 1995 kwamen Peto e.a. tot de ontdekking dat niet alleen het jaarlijks aantal mesotheliomen steeg, maar dat een opmerkelijk hoog percentage slachtoffers bestond uit bouwvakkers.⁵³⁴ Bovendien moest Peto erkennen dat het aantal asbestslachtoffers drietot viermaal zo hoog was als hij in de jaren 80 had beweerd. De samenvatting van het artikel meldde:

⁵³² International Expert Meeting on Asbestos, Asbestosis and Cancer, Helsinki 20-22 januari 1997, *The Helsinki criteria for diagnosis and attribution*, in: Consensus report, Scand J Work Environ Health 1997; 23:311-316.

⁵³³ UN Environment Programme, ILO, WHO, *International Programme on Chemical Safety, Environmental Health Criteria 203, Chrysotile Asbestos*, Geneve 1998.

⁵³⁴ J.Peto e.a., *Continuing increase in mesothelioma mortality in Britain*, in: The Lancet, vol. 345, 4 maart 1995, p.535-539.

“Combining projections for all cohorts results in a peak of annual male mesothelioma deaths in about the year 2020 of between 2700 and 3300 deaths. Analysis of occupational recorded on death certificates indicate that building workers, especially plumbers and gas fitters, carpenters and electricians are the largest high-risk group. (..) For the worst affected cohorts – men born in the 1940s – mesothelioma may account for around 1% of all deaths. Asbestos exposure at work in construction and building maintenance will account for a large proportion of these deaths, and it is important that such workers should be aware of the risks and take appropriate precautions.”⁵³⁵

In 1999 voorspelde Peto dat over de periode van 1995 tot 2029 het aantal mannen dat ieder jaar in West-Europa zou sterven aan mesotheliom, bijna zou verdubbelen in de daarop volgende 20 jaren van 5.000 in 1998 naar ongeveer 9.000 in 2018.⁵³⁶ Na 2018 zou het aantal jaarlijkse slachtoffers gaan dalen. Het totale aantal mesotheliomslachtoffers over de periode 1995-2029 zou volgens Peto naar verwachting uitkomen op 250.000. Het hoogste risico was aanwezig bij mannen geboren tussen 1945 en 1950. Van deze groep zou volgens de onderzoekers 1 op de 150 sterven aan mesotheliom.⁵³⁷

In 1999 deed Hillerdal verslag van zijn poging om het belang in te schatten van lage blootstelling aan asbest in relatie tot het mesotheliomrisico.⁵³⁸ Op basis van zijn onderzoek van 142 publicaties over asbest en asbestaandoeningen concludeerde Hillerdal:

“There is no evidence of a threshold level below which there is no risk of mesothelioma. Low level exposure more often than not contains peak concentrations which can be very high for short periods. There might exist a background level of mesothelioma occurring in the absence of exposure to asbestos, but there is no proof of this and this “natural level” is probably much lower than the 1-2/million/year which has been often cited.”⁵³⁹

Uit Duits onderzoek in 2001 naar de gegevens van 1.605 mesotheliomgevallen, afkomstig van het Duitse mesotheliomregister over de periode 1987-1999, kwam naar voren dat de ziekte mesotheliom zich voornamelijk manifesteerde onder mannen (94,5%) en dat het in 96,4% van de gevallen handelde om pleuramesotheliom. De gemiddelde leeftijd op het moment van de diagnose bedroeg 60,4 jaar, de gemiddelde overlevingsduur gerekend vanaf de diagnosestelling was 13,5 maanden en de gemiddelde latentietijd 37,8 jaar.

⁵³⁵ Idem, p.535.

⁵³⁶ J. Peto e.a., *The European mesothelioma epidemic*, in: British Journal of Cancer 1999, 79, 666-672.

⁵³⁷ In 2008 maakte de Engelse HSE bekend dat het jaarlijks aantal mesotheliomslachtoffers van 153 in 1968 gestegen was naar 2037 in 2005.

⁵³⁸ G.Hillerdal, *Mesothelioma: cases associated with non-occupational and low dose exposures*, in: Occup Environ Med 1999;56:505-513.

⁵³⁹ Idem, p.505.

Ongeveer 70 procent van de patiënten had te maken gehad met beroepsmatige blootstelling aan asbest. De bedrijfstakken waarin de meeste patiënten hadden gewerkt waren de bouwsector, de sloten- en machinebouwsector en de staal- en hoogovenbedrijven.⁵⁴⁰

6.3.3 Asbestindustrie

De internationale asbestproducerende industrie werd in de jaren 90 geconfronteerd met een toenemend aantal landen, voornamelijk in West-Europa, dat een verbod op het gebruik van asbest instelde, en met een sterk teruglopend asbestgebruik in deze landen. In de periode van 1985 tot 1992 verminderden 23 landen hun asbestconsumptie, in 36 landen bleef de consumptie gelijk en 14 landen verhoogden hun asbestgebruik. De wereldwijde asbestproductie, die in 1975 op 5 miljoen ton lag, daalde naar 2 miljoen ton in 2001. Deze daling in consumptie was grotendeels afkomstig van landen in West-Europa en Noord-Amerika, terwijl de toename ervan vooral lag Azië en Oost-Europa.⁵⁴¹

Voor het propageren van het gebruik van asbest – ‘the safe use of chrysotile asbestos in Canada and throughout the world’ – had de Canadese asbestindustrie in 1984, samen met de overheid, het Asbestos Institute opgericht. Tussen 1984 en 2001 ontving het Asbestos Institute in totaal een bedrag van \$ 54 miljoen van drie begunstigers: de federale Canadese regering, de regering van provincie Québec en de asbestindustrie. In het Asbestos Institute waren vertegenwoordigd de Asbestos Cement Product Producers Association (ACPPA), de Asbestos Information Association/North America (AIA/NA), de Association of Asbestos Cement Product Producers (AACPP) en de Asbestos International Association (AIA).⁵⁴²

T & N, het grootste Engelse asbestconcern, dat al in 1986 waar het haar asbestcementbedrijf TAC betrof een joint venture was aangegaan met het Belgische Eternitconcern, ontdeed zich tussen 1989 en 1995 van haar belangen in de asbestcementindustrie en mijnen in India en Afrika. De Asbestosis Research Council, ARC, in 1957 op initiatief van T & N opgericht, werd in 1993 opgeheven. De financiële resultaten van T & N liepen midden jaren 90 sterk terug, niet in de laatste plaats door de aanzienlijke schadevergoedingen die het bedrijf moest betalen aan asbestslachtoffers.

Eind jaren zeventig kondigde topman en grootaandeelhouder Stephan Schmidheiny van het Zwitserse Eternitconcern de overstap van asbesthoudende producten naar asbestvrije producten aan. In 1988 meldde het verslag dat de aandeelhouders van Eternit AG een nieuwe holding hadden opgericht onder de naam Eternova-Holding. Daarin werden een aantal Eternitbedrijven opgenomen,

⁵⁴⁰ V. Neumann e.a., *Malignant mesothelioma – German mesothelioma register 1987-1999*, in: *Int Arch Occup Environ Health*, 2001, 74: 383-395.

⁵⁴¹ *Proceedings of the Asbestos Symposium for the Asian Countries, 26-7 september 2002*, Japan, *Journal of UOEH*, Vol. 24. Supplement 2

⁵⁴² G. Tweedale, J. McCulloch, *Chrysophiles versus Chrysophobes*, *Isis*, 2004, 39:239-259.

zoals Eternit AG, Durisol AG Villmergen en Promat AG Winterthur. Ook werd beschreven dat de Zwitserse Eternitgroep werd gereorganiseerd.⁵⁴³ Een jaar later vermeldde het verslag dat Thomas Schmidheiny het totale aandelenkapitaal van Eternit AG van zijn broer Stephan Schmidheiny had overgenomen. In 1990 verkocht de Nueva-Holding AG haar meerderheidsbelang in de Duitse Eternit AG aan de Belgische Eternitgroep. Verder werd dat jaar gemeld:

“Unsere seit 1933 produzierte Wellplatten sind seit dem 1. Mai 1990 asbestfrei. (...) Mit dem Blumenkistli begann vor zehn Jahren, was heute in Hochbau mit der Wellplatte abgeschlossen wurde. (...) Die Umstellung auf asbestfreie Rohre erfolgt stufenweise bis Ende 1993.”⁵⁴⁴

De Belgische Eternitgroep nam eind jaren 80 van T & N in Engeland zowel haar asbestcementdivisie over als haar asbestcementbelangen in India. Tegelijk kocht Eternit België van Schmidheiny zijn aandeel van 25% in CFE en verkreeg daardoor een meerderheidsbelang. Een jaar later nam Eternit België het belang van de Zwitserse Eternitgroep in het Duitse Eternit AG over en kort daarna verwierf de Belgische Eternitgroep ook een meerderheidsbelang in de Franse multinational Etex. In 1995 wijzigde het Belgische bedrijf haar naam in Etex. In mei 2000 verklaarde Etex-bestuursvoorzitter Jean-Marie Emsens tegenover de pers dat Etex tegen 2004 geheel asbestvrij zou produceren. Het Etex-concern, actief in 35 landen, telde in 2000 ruim 25.000 werknemers en boekte in dat jaar een winst van € 171 miljoen. Volgens het jaarverslag over 2004 behaalde de Etex-groep in 2003 een nettowinst van € 363 miljoen. In het verslag was te lezen dat het concern o.a. ‘fibre cement corrugated sheets’ produceerde, maar volgens een mededeling van Eternit in augustus 2003 werd er in dat jaar in geen van de bedrijven behorende tot de Belgische Eternitgroep nog met asbest gewerkt.

6.3.4 Overheid

Nadat in de tachtiger jaren met name de Scandinavische landen een asbestverbod hadden ingevoerd, volgden in de negentiger jaren de meeste West-Europese landen dat voorbeeld. In juli 1999 maakte de Europese Gemeenschap bekend dat er in de EU een asbestverbod zou gelden per 1 januari 2005. Daardoor gingen na 2000 ook de laatste landen tot een asbestverbod over, zoals het onderstaande overzicht laat zien:

⁵⁴³ *Geschichte der Eternit AG seit ihrer Gründung im Jahre 1903*, anno 1988.

⁵⁴⁴ Idem, anno 1990.

Denemarken	1980/1986
IJsland	1983
Noorwegen	1984
Zweden	1986
Zwitserland	1989
Oostenrijk	1990
Finland	1992
Italië	1992
Nederland	1993
Duitsland	1993/1995
Frankrijk	1997
België	1998
Ver.Koninkr.	1999
Ierland	2000
Spanje	2002
Luxemburg	2002
Griekenland	2005
Portugal	2005 ⁵⁴⁵

In 1993 publiceerde de EU een ontwerp voor een volledig asbestverbod in de Europese Gemeenschap. Dat initiatief werd afgewezen door Frankrijk, Spanje, Portugal en Griekenland. Met als gevolg dat het plan in de ijskast ging. In 1996 kreeg de Franse medische onderzoeksraad (INSERM) de opdracht om de bestaande wetenschappelijke literatuur te onderzoeken. Daags na de publicatie van het INSERM-rapport dat concludeerde dat alle soorten asbest kankerverwekkend waren, kondigde de Franse overheid aan van plan te zijn het gebruik van wit asbest per 1 januari 1997 te verbieden. Naar aanleiding daarvan besloot Canada bij de Wereldhandelsorganisatie (WTO) tegen Frankrijk een klacht in te dienen wegens overtreding van de regels voor de vrijhandel. Die stap was ingegeven door protesten in Québec vanwege een dreigend verlies van werkgelegenheid, maar ook vanwege de gespannen politieke verhouding tussen de nationale regering van Canada en de provincie Québec. De Canadese regering besloot C\$ 500.000 vrij te maken om het ‘verantwoorde gebruik van chrysotiel’ te bevorderen. Consulaire vertegenwoordigers van Canada kregen opdracht om te lobbyen bij wetenschappers, politici, vakbondsmensen en journalisten in

⁵⁴⁵ European Forum of the Insurance against Accidents at work and Occupational Diseases: *Asbestos-related occupational diseases in Europe*, EUROGIP 2005.

België, Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk, Marokko, Brazilië, Zuid-Afrika, Swaziland, Zimbabwe en Rusland.⁵⁴⁶ Het verzet van Canada tegen het Franse verbod was niet zozeer ingegeven door het verlies van de op zich geringe Franse markt, als wel door de vrees dat het Franse besluit een domino-effect zou veroorzaken in derdewereldlanden, in het bijzonder in de voormalige Franse koloniën. In de klacht die Canada met steun van Brazilië en Zimbabwe bij de WTO indiende betoogde Canada dat :

- Frankrijk op onrechtmatige wijze de vrije handel belemmerde,
- chrysotiel geen gezondheidsrisico opleverde,
- bij naleving van bestaande blootstellingsniveaus chrysotiel veilig kon worden gebruikt en
- vervangende vezels gevaarlijk waren.

Het principe van het ‘gecontroleerde gebruik’ was de kern van het Canadese standpunt. In januari 2000 behandelde de WTO de klacht van Canada in haar hoofdkantoor in Geneve, achter gesloten deuren. Volgens de informatie van Castleman, die als wetenschappelijk adviseur van de EU de zitting bijwoonde, had Canada in haar schriftelijke toelichting op de klacht beweerd dat de producenten van asbestproducten toezicht hielden op de gebruikers van deze producten in samenwerking met de regering door regelmatig te controleren en verslag uit te brengen over het gedrag van hun klanten. Het wetenschappelijk panel van de WTO vroeg de Canadese advocaat om hen een land te noemen waar dat de praktijk was. De advocaat deed er het zwijgen toe.⁵⁴⁷ In september 2000 wees de WTO de Canadese klacht tegen Frankrijk af. Naar verluidt waren de door de WTO ingeschakelde wetenschappers unaniem van mening dat chrysotiel een kankerverwekkende stof was en dat ‘gecontroleerd gebruik’ niet mogelijk was.⁵⁴⁸

In 2005 omschreef het in opdracht van de Franse Senaat opgestelde rapport de gevolgen van het grootschalige en langdurige gebruik van asbest in Frankrijk als een ‘gezondheidscatastrofe.’⁵⁴⁹ In haar commentaar op het rapport schreef Salmon:

“While 35,000 deaths have been imputed to asbestos exposure during the period between 1965 and 1995, because of the thirty to forty year latency period of mesothelioma, between 50,000 and 100,000 deaths are expected in the coming twenty years, to which should be added approximately 10 per cent of the 25,000 cases of lung cancer diagnosed each year. Several reasons have been traditionally invoked to explain France’s inertia in reaction to the situation. First, the long latency periods of illnesses connected with asbestos resulted in an underestimation of the real consequences.

⁵⁴⁶ Kazan-Allen, *The WTO Speaks*, British Asbestos Newsletter, nr. 39, 2000.

⁵⁴⁷ Castleman 2005, p.801-802.

⁵⁴⁸ Persoonlijke mededeling B.L. Castleman.

⁵⁴⁹ *Rapport d’information fait au nom de la mission commune d’information sur le bilan et les conséquences de la contamination par l’amiante* (2005 No.37 Sénat).

Secondly, there was scientific uncertainty as to the effects of exposure to small amounts of asbestos. Thirdly, the absence of systems of supervision and alert and the ambiguous role of the Institut national de recherche et de sécurité reduced the flow of information on the growing crisis. Even the political environment of the 1980s and consequential reduction in trade union strength were raised to explain the inaction of the authorities. However, it would appear that between 1982 and 1995 the issues surrounding asbestos had effectively been delegated to an informal body, the Comité permanent amiante (CPA), which was in fact merely a lobby of the industry, on which scientists and representatives of the relevant ministries sat. A 2005 Senate inquiry found that in the absence of any ministerial control, the CPA had benefited from the caution of eminent scientists and inexperienced researchers, who were led to believe that no suitable substitutes for asbestos existed. As “ industrialists with false noses”, the CPA was a model of lobbying and manipulation which, in absence of governmental control, exploited and capitalised on any scientific uncertainty, and attempted to perpetuate the “myth of the safety of controlled asbestos use”, in order to ensure “continued asbestos use and delay its prohibition for as long as possible.”⁵⁵⁰

6.3.5 Asbestslachtoffers

De eerste organisatie van en voor asbestslachtoffers was de ‘Society for Prevention of Asbestosis & Industrial Diseases’ (SPAID), opgericht in Engeland in 1978. In 1979 ontstond in de VS de ‘White Lung Association’ en in de jaren tachtig kwamen in Engeland, Schotland, Italië en Japan soortgelijke organisaties van de grond. In de daarop volgende jaren werden in vele landen, in alle werelddelen, nationale of regionale slachtofferorganisaties opgericht. Twee in Engeland gevestigde organisaties met een meer internationaal karakter en doelstelling traden daarbij op de voorgrond: het ‘Ban Asbestos Network’ (BAN,1991) en het ‘International Ban Asbestos Secretariat’ (IBAS,1999), in welke organisaties Laurie Kazan-Allen vanaf het begin een prominente rol vervulde, met name door de publicatie, sinds 1990, van de British Asbestos Newsletter. Het Ban Asbestos Network werd in 1991 opgericht naar aanleiding van een internationale conferentie van slachtofferorganisaties in Brazilië.⁵⁵¹ Verschillende internationale conferenties van asbestslachtoffers volgden: in 2000 in Osasco, Brazilië, georganiseerd door de Braziliaanse organisatie ABREA (‘Bastamianto’) in samenwerking met het BAN en het IBAS, in oktober 2002 in Athene, het ‘Global Asbestos Congress’ in Tokio in november 2004, georganiseerd door het Ban Asbestos Network Japan (1987) samen met het IBAS, en de asbestconferentie in het Europees Parlement in september 2005.

⁵⁵⁰ Salmon, *Technological Change and the Development of Liability for Fault in France*, in: *The Development of Liability in Relation to Technological Change*, p.89-133, Cambridge 2010.

⁵⁵¹ J. McCulloch, G. Tweedale, *Defending The Indefensible*, 2008, p.171-178.

Waar slachtoffers en nabestaanden van slachtoffers zich organiseerden en in georganiseerd verband naar buiten traden kwamen zij in conflict met tegenstanders bij overheden, asbestverwerkende bedrijven, verzekeraars van deze bedrijven en eigenaren van asbestmijnen. Dat daarbij vanwege de grote economische en financiële belangen soms grenzen overschreden werden lieten praktijkvoorbeelden uit Australië, Robert Vojakovic⁵⁵² Brazilië, Fernanda Giannasi, en India, dr. T. K. Joshi, zien. Met name Fernanda Giannasi, inspecteur bij de arbeidsinspectie en leidende kracht in ABREA heeft verschillende persoonlijke aanvallen te verduren gehad.⁵⁵³ Deze aanval riep echter vele internationale steunbetuigingen voor Giannasi op en de poging van het Asbestos Instituut faalde. Enkele maanden later werd Giannasi gekozen tot Fellow van het vermaarde Collegium Ramazzini.

Al vroeg waren de nationale en regionale organisaties van asbestslachtoffers betrokken bij de pogingen van slachtoffers om schadevergoeding te verkrijgen, zoals in West-Australië (Wittenoom), de VS en in Engeland, waar de advocaat Pickering al in de jaren zeventig samen met de Asbestos Action Group in Hebden Bridge de handschoen oppakte. De eerste jaren waren maar weinig slachtoffers in staat om tegenover de werkgevers schadevergoeding af te dwingen. Daaraan waren mede debet het gebrek aan kennis en ervaring, maar ook de voor de slachtoffers ongunstige wettelijke bepalingen, vooral op het terrein van de verjaring. Daarnaast moesten de weinig vermogende slachtoffers het vaak opnemen tegen kapitaalkrachtige ondernemingen en verzekeringsmaatschappijen, waardoor zij aan het kortste eind trokken. De mogelijkheden voor schadevergoeding verschilden (en verschillen) per land aanzienlijk, ook binnen Europa. In een aantal landen kunnen asbestslachtoffers, die in een arbeidsrelatie zijn blootgesteld, alleen tegenover bij de wet geregelde instanties (Berufsgenossenschaften (D), Fonds voor de Beroepsziekten (B)) aanspraak maken op (gedeeltelijke) vergoeding van hun materiële schade en is bij wet bepaald dat werkgevers in civilibus immuniteit hebben. In die landen hebben de asbestslachtoffers ook geen recht op vergoeding van hun immateriële schade (smartengeld). Door deze verschillen in wetgeving kunnen ook de vergoedingen van de slachtoffers ver uiteenlopen. Dat blootstelling aan asbest ook buiten de

⁵⁵² Hills, *Blue Murder*, 1989, p.86-87.

⁵⁵³ In april 2001 richtte D. Hamel, directeur van het Canadese Asbestos Institute, zich per brief tot de Braziliaanse minister van Arbeid: 'It has come to our attention that one of your inspectors, Mrs Fernanda Giannasi, who is Coordinator of the Citizens' Virtual Network for an Asbestos Ban in Latin America, is using her position in your ministry to promote her views, which are contrary to the stated policy of your country. (...) We wonder if this person is officially mandated by your Ministry as a spokesperson on asbestos related matters, taking a position contrary to the official Brazilian policy. (...) We respectfully request that your ministry take the necessary measures so that Mrs Giannasi no longer abuses her professional responsibilities to promote her personal activities.' (Bron: Kazan-Allen, *The Asbestos War*, in: IJOEH, vol. 9, nr. 3, juli 2003, p.173-193).

arbeidsfeer tot slachtoffers kon leiden en dat deze slachtoffers aanspraak konden maken op schadevergoeding werd voor het eerst vastgesteld in de zaak van June Hancock en Arthur Margereson (Leeds, Engeland) in oktober 1996 tegen het bedrijf J.W. Roberts, een onderdeel van het T & N-concern. In oktober 1996 deed de rechter, Mr Justice Holland van de Leeds High Court, uitspraak in de door Hancock en Margereson tegen J.W. Roberts aangespannen rechtszaak. De rechter was van oordeel dat de fabriekseigenaren een zorgplicht hadden tegenover de kinderen uit de buurt en dat zij bekend hadden moeten zijn geweest met het gevaar dat asbeststof voor kinderen betekende die gewoon waren te spelen in het stof dat aanwezig was in de straten en het schoolplein tegenover de fabriek:

“At all material times there was knowledge, sufficient to found reasonable foresight on the part of the defendants, that children were particularly vulnerable to personal injury arising out of the inhalation of asbestos dust.”

Ook beschuldigde de rechter T & N ervan dat het bedrijf gepoogd had de rechtsgang te belemmeren en Hancock en Margereson af te matten door uitputting ('by attrition'). De rechter kende June Hancock een schadevergoeding toe van £65.000 en aan de weduwe van Arthur Margereson, die in 1991 op 66 jarige leeftijd was overleden, een vergoeding van £50.000.⁵⁵⁴

6.3.6 Samenvatting

Ondanks overvloedige wetenschappelijke bewijzen van het gevaar van chrysotiel bleven ook na 1990 de landen, waar chrysotiel gedolven werd, volhouden dat wit asbest niet gevaarlijk was. Canada, als grootste exporteur van chrysotiel, speelde daarbij een vooraanstaande rol. In Europa gingen in de jaren negentig steeds meer landen over tot een asbestverbod, waarna ook de EU met ingang van 2005 een verbod afkondigde. De klacht van Canada tegen het Franse asbestverbod bij de WTO faalde. In vele landen ontstonden organisaties van asbestslachtoffers en regelmatig slaagden asbestslachtoffers erin om schadevergoeding te realiseren.

6.4 Nationale ontwikkelingen

6.5 Kennisontwikkeling

6.5.1 Medische en epidemiologische aspecten

De medische discussie over asbestziekten in de periode 1990-2000 had enerzijds te maken met de stelling van de asbestindustrie dat de blootstelling aan wit asbest niet of nauwelijks gevaarlijk was en anderzijds met arbeidskundige en epidemiologische publicaties, die een belangrijke rol speelden bij de vorde-

⁵⁵⁴ G. Tweedale, *Magic Mineral*, 2000, p.270-273.

ringen tot schadevergoeding van de asbestslachtoffers, zoals de rechtszaken van Janssen/Nefabas (1984-1990) en van de drie weduwen tegen Eternit (1989-1991) aantoonde. De tot schadevergoeding aangesproken werkgevers kregen met name steun van Planteydt, (gepensioneerd) patholoog-anatoom te Middelburg, lid van het Nederlands Mesotheliomenpanel en tot 1992 lid en voorzitter van de Asbestcommissie TNO, terwijl de asbestslachtoffers vooral een beroep konden doen op Swuste, verbonden aan de Vakgroep Veiligheidskunde van de Technische Universiteit Delft, en Burdorf, verbonden aan het Universitair Medisch Centrum, afdeling Maatschappelijke Gezondheidszorg van de Erasmusuniversiteit te Rotterdam. In 1991 publiceerden Swuste en Burdorf een artikel over de erkenning van beroepsmatige asbestziekten en de invoering van preventieve maatregelen in Nederland over de periode 1930 tot 1990.⁵⁵⁵ In 1997 gaven Burdorf e.a. een schatting van de mesotheliomincidentie over de periode van 1996 t/m 2030.⁵⁵⁶ Volgens deze schatting werden in genoemde periode bijna 20.000 sterfgevallen aan pleuramesotheliom onder mannen verwacht, waarbij de jaarlijkse sterfte een piek zou bereiken van bijna 700 gevallen in 2018. Daarna zou de incidentie afnemen tot een niveau van rond 450 gevallen per jaar in 2030. De auteurs tekenden bij deze schatting aan dat er een aantal onzekerheden aan hun voorspelling verbonden was en dat er grote voorzichtigheid moest worden betracht bij het voorspellen van toekomstige sterfte door middel van modelbenaderingen. In een andere publicatie uit hetzelfde jaar voegden de auteurs daaraan toe dat naast het genoemde aantal gevallen van pleura-mesotheliom zij in dezelfde periode 19.000 gevallen van asbest-gerelateerde longkanker verwachtten, 700 gevallen van peritoneum mesotheliomen en 400 gevallen van asbestose.⁵⁵⁷ De herziene schatting van Segura e.a. uit 2003, die betrekking had op de periode 2000-2028, leverde een lager aantal mesotheliomslachtoffers op, waarin de meest waarschijnlijke ontwikkeling een stijging van het aantal mesotheliomen onder mannen liet zien van 265 per jaar in 1998 naar 490 per jaar in 2017.⁵⁵⁸

In 1989 vroeg het bedrijf Forbo-Krommenie, dat over de periode van 1968 tot 1980 asbesthoudende vloerbedekking (Novilon) had geproduceerd, Planteydt om haar te adviseren over het gevaar verbonden aan het gebruik van asbesthoudende vloerbedekking. Planteydt rapporteerde dat, indien bij het verwijderen

⁵⁵⁵ Swuste, Burdorf, *Recognition of occupational asbestos diseases and introduction of preventive measures in the Netherlands 1930-1990*, in: TMA 3-91, p.49-55.

⁵⁵⁶ Burdorf, Barendregt, Swuste, Heederik, *Toenemende incidentie van mesotheliom in de toekomst door beroepsmatige blootstelling aan asbest in het verleden*, in: NTvG 1997, 31 mei; 141(22), p.1093-1098.

⁵⁵⁷ Burdorf, Barendregt, Swuste, Heederik, *Schatting van asbest-gerelateerde ziekten in de periode 1996-2030 door beroepsmatige blootstelling in het verleden*, onderzoek uitgevoerd in opdracht van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, maart 1997, VUGA. Den Haag.

⁵⁵⁸ Segura, Burdorf, Looman, *Update of predictions of mortality from pleural mesothelioma in the Netherlands*, in: Occup Environ Med 2003; 60:p. 50-55.

van asbesthoudende vloerbedekking gewerkt werd volgens de daartoe door de fabrikant geadviseerde regels, zoals deze ook toegepast werden bij metingen door de Arbeidsinspectie, het gezondheidsrisico voor de betrokkenen geheel verwaarloosbaar was.⁵⁵⁹ In 1990 werd Planteydt in de rechtszaak Widdershoven/DSM door de rechter als deskundige ingeschakeld. In de loop van de jaren negentig trad Planteydt op als deskundige voor in rechtszaken verwikkelde werkgevers, zoals Eternit, de scheepswerf De Schelde en het ministerie van Justitie.

6.5.2 Nederlands Mesotheliomenpanel (NMP)

Het in 1969 opgerichte Nederlands Mesotheliomenpanel, NMP, waaraan gekoppeld was het mesotheliomenregister, stelde zich ten doel alle histologisch geverifieerde maligne mesotheliomen van pleura, peritoneum of pericard te registreren. In de vergadering van de Nederlandse Patholoog-Anatomen Vereniging van november 1969 werden de eerste resultaten, 30 mesotheliomen, besproken. In 1972 rapporteerde Planteydt over de voortgang van het project, waarbij hij constateerde dat er zeer waarschijnlijk sprake was van onderregistratie en dat hij helaas geen gegevens had ontvangen van talrijke laboratoria, waaronder enkele, grote universitaire laboratoria. De onderregistratie bleef de in de jaren daarna voortduren, zoals uit de cijfers bleek. Over de periode 1969 t/m 1984 was het totaal aantal aanmeldingen 664, met als laagste resultaat 1975 (27) en als hoogste 1984 (59). In de epidemiologische studie van Crucq en Planteydt uit 1982, gebaseerd op het mesotheliomregister over de periode van 1969 tot 1981, vermeldde de auteurs dat zij in totaal 587 gevallen van maligne mesotheliom hadden beoordeeld.⁵⁶⁰ Slechts van 274 slachtoffers van deze groep was bekend, welk beroep zij hadden uitgeoefend. Crucq en Planteydt concludeerden ook dat er sprake was van onderregistratie. In 1985 werd, aldus Planteydt in 2000, ‘op verzoek van enkele longartsen de panelfunctie (van het NMP) gereactiveerd.’ Daardoor nam het aantal gediagnostiseerde gevallen van het panel toe van ongeveer 100 in 1985 tot 200 in 1996. In het jaarverslag van het NMP over 1996 deelde Planteydt mee dat besloten was om het secretariaat van het NMP per 1 januari 1997 te verplaatsen naar het Antoni van Leeuwenhoekziekenhuis in Amsterdam, waar Van de Vijver de verantwoordelijkheid voor het panel op zich zou nemen. Tegelijk werd het panel uitgebreid tot vijf patholoog-anatomen. Een van de redenen om het panel voort te zetten en het secretariaat te verplaatsen was de verwachting dat het aantal schadeclaims van patiënten, die als gevolg van asbestblootstelling een mesotheliom hadden ontwikkeld, toe zou nemen. In veel gevallen zou de diagnose mesotheliom bevestigd moeten worden en daarbij zou het panel een rol kunnen spelen.

⁵⁵⁹ *Publicatie Forbo 1989*, Rapport van dr. H.T. Planteydt, 8 augustus 1989.

⁵⁶⁰ Crucq, Planteydt, *Het mesotheliomenregister: 1969-1981, een epidemiologische studie*, 1982.

6.5.3 Rapporten Gezondheidsraad over mesotheliom en asbestose

In december 1997 verzocht de staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid De Grave de Gezondheidsraad om wetenschappelijke informatie over de juiste diagnostische en anamnestische criteria aan de hand waarvan vast te stellen was of een patiënt lijdt aan maligne mesotheliom of asbestose tengevolge van blootstelling aan asbest in het beroep. Dat verzoek leidde in april 1998 tot het rapport van de Gezondheidsraad (GR) met de titel ‘Protocolen asbestziekten: maligne mesotheliom’ en in maart 1999 tot het rapport ‘Protocolen asbestziekten: asbestose’.⁵⁶¹ In het mesotheliomrapport vatte de GR haar bevindingen aldus samen:

“Vanaf 1930 nam in Nederland het gebruik van asbest sterk toe. In die tijd werd ook duidelijk dat asbest invloed op de gezondheid kon hebben. De relatie tussen werk in de asbestindustrie en verbindweefseling van de long, de zogenoemde longfibrose, werd toen al aangetoond. Na de Tweede Wereldoorlog werd een relatie met longkanker en in 1960 een verband met maligne mesotheliom vastgesteld. Vanaf 1970 groeide ook in Nederland de bezorgdheid over de invloed van asbest op de gezondheid en werden progressief beschermende maatregelen in asbestverwerkende bedrijven ingevoerd. In 1978 volgde de publicatie van het Asbestbesluit. In 1993 werden de opslag en de verwerking van asbest in ons land bij wet verboden. Hoewel iedereen in Nederland is blootgesteld aan asbest, blijken asbestziekten vrijwel uitsluitend op te treden na blootstelling in een arbeidssituatie. De belangrijkste ziekten zijn maligne mesotheliom, asbestose en longkanker.”⁵⁶²

Het was de bedoeling van de staatssecretaris dat het door de GR op te stellen protocol voor maligne mesotheliom een belangrijke rol zou gaan spelen bij de uitvoering van de door de regering aangekondigde Regeling Tegemoetkoming Asbestslachtoffers. Daarom ging de GR ervan uit dat er voor een zo groot mogelijk deel van de getroffen en een korte en minimaal belastende beslissingsprocedure moest komen. In zijn advies vermeldde de GR dat de diagnose mesotheliom in omstreeks tachtig procent van de gevallen gesteld kon worden door klinisch-pathologisch onderzoek vanuit de longvliesholte afgezogen vocht, of weefselonderzoek van een monster van het ziekelijke proces in het longvlies. Als er dan nog twijfel zou blijven bestaan zou volgens de GR het Nederlands Mesotheliomenpanel geraadpleegd kunnen worden. Als ook dat niet tot zekerheid over de diagnose zou leiden zou tenslotte het oordeel gevraagd moeten worden aan een daarvoor in te stellen forum van deskundigen op grond van de totale ziektegeschiedenis.⁵⁶³

Met betrekking tot de diagnose mesotheliom merkte de GR op dat minder dan vier procent van de mesotheliomen ontstonden in het buikvlies en dat bij 80 tot

⁵⁶¹ Zie hoofdstuk 2, voetnoten 145 en 146.

⁵⁶² Gezondheidsraad, *Protocolen asbestziekten: maligne mesotheliom*, 1998, p.11.

⁵⁶³ Idem, p.12.

87 procent van de mesotheliomgevallen een relatie met blootstelling aan asbest in het verleden kon worden vastgesteld. Uit epidemiologisch onderzoek naar het verband tussen asbestblootstelling en de kans op een maligne mesotheliom was volgens de GR gebleken dat er voor het aannemen van een drempelwaarde onvoldoende aanwijzing was. Kortdurende blootstelling of regelmatige blootstelling aan lage concentraties werden voldoende geacht om die kans te vergroten. Over de latentietijd werd opgemerkt dat deze, gerekend vanaf het begin van de blootstelling tot aan het manifest worden van de ziekte, kon variëren van 10 tot 50 jaar, maar dat er ook kortere latentietijden beschreven waren, soms wel binnen tien jaar.⁵⁶⁴

Het advies van de GR voor het asbestoseprotocol uit maart 1999 omschreef asbestose als een chronische ziekte, waarbij door opruiming van ingeademde asbestvezels diffuse ontstekingsreacties en celgroei worden gestimuleerd, die leiden tot verbindweefseling in de longen. Door deze verbindweefseling ontstaat een ernstig verlies van elasticiteit en gaat het zuurstofopnemend vermogen van de long achteruit. Dat leidt op de duur tot kortademigheid, invaliditeit en overlijden. Ongeveer de helft van de patiënten met asbestose, aldus het advies, overlijdt aan een vorm van longkanker.⁵⁶⁵ Naar de mening van de GR diende de diagnose in verschillende stappen te worden gesteld:

- het aantonen van bindweefselvorming in de long,
- het vaststellen van de mate waarin de getroffene in zijn beroep was blootgesteld aan asbest en de ziekte zich als gevolg daarvan kon ontwikkelen, en
- het vaststellen van de ernst van de stoornissen in de longfunctie veroorzaakt door de bindweefselvorming.⁵⁶⁶

Bij de relatie asbest/asbestose merkte de GR op dat asbestose alleen kon ontstaan na blootstelling aan asbest en dat voor het ontstaan ervan de blootstelling aan asbest substantieel moest zijn geweest. Daarbij waren volgens het advies zowel de intensiteit als de duur van de blootstelling van belang voor het moment waarop de asbestose zich manifesteerde.⁵⁶⁷

De GR voegde daaraan toe dat het van belang was elke blootstelling aan asbest steeds direct te stoppen. Ook stond het volgens de raad vast dat nog langere tijd na het optreden van verschijnselen een progressie daarvan kon plaatsvinden. De eerste verschijnselen van asbestose werden zelden gezien binnen 15 jaar na het begin van de blootstelling. Met betrekking tot de mate van blootstelling, die

⁵⁶⁴ Idem, p.31.

⁵⁶⁵ Gezondheidsraad *Protocolen asbestziekten: asbestose*, 199, p.7/8.

⁵⁶⁶ Idem, p.8.

⁵⁶⁷ Idem, p.23.

nodig was om asbestose te veroorzaken, gaf de GR aan dat een drempelwaarde van vijf vezeljaren moest worden aangehouden.⁵⁶⁸

6.5.4 Samenvatting

Nederlandse epidemiologische onderzoeken verschaften informatie over het te verwachten aantal asbestslachtoffers over de periode tot 2030 en lieten zien dat dat jaarlijkse aantal mesothelioomslachtoffers waarschijnlijk tot 2017 zou stijgen en dan zijn piek zou bereiken met 490 per jaar.

In medisch opzicht stond het oorzakelijk verband tussen de blootstelling aan asbest, ongeacht de soort asbest, en kanker in 1990 vast, maar dat weerhield bedrijven er niet van om nog tot ver in de jaren negentig in rechtszaken zich te beroepen op de stelling dat de blootstelling aan wit asbest weinig of geen gevaar opleverde. Daarbij kreeg de industrie steun van patholoog-anatoom Planteydt. De door asbestslachtoffers aangespannen rechtszaken leidden tot een hergroepering van de deskundigen op asbestgebied, met enerzijds de deskundigen die voor de industrie optraden en anderzijds de deskundigen, die voor de asbestslachtoffers opkwamen.

De rapporten van de Gezondheidsraad over mesothelioom en asbestose van 1997 en 1999 vormden een belangrijke wetenschappelijke bron voor de kennis over het gevaar van asbest.

⁵⁶⁸ Sinninghe Damsté, Siesling, Burdorf, 'Een vezeljaar is het product van het aantal jaren blootstelling en de gemiddelde asbestconcentratie in aantal vezels/ml lucht.' in: NTVG 3 november 2007; 151 (44), p.2453-2459.

6.6 Asbestverbod

6.7 Asbestindustrie

6.7.1 Inleiding

Het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (SZW) was in 1989 op grond van het advies van de Werkgroep van Deskundigen met betrekking tot de beroepsmatige blootstelling aan asbest tot de conclusie gekomen dat ook wit asbest beschouwd moest worden als een ‘bewezen humaan carcinogeen zonder drempelwaarde.’ SZW ging er vanuit dat er geen niveau bestond waaronder er geen risico bestond. Daarmee was voor SZW de wetenschappelijke discussie gesloten en kondigde het ministerie in januari 1990 aan dat er een verbod op asbest zou komen.⁵⁶⁹ Maar het belangrijkste asbestverwerkende bedrijf, Eternit in Goor, wenste zich daarbij niet neer te leggen. In mei 1989 had Eternit het ministerie van SZW laten weten dat de overgang naar asbestvrije productie naar schatting tot 1995 zou duren en in september 1989 deelde Eternit in een open brief aan architecten en aannemers mee dat inmiddels ruim 70 procent van de Eternitproductie in de Benelux plaatsvond op asbestvrije basis. Dat weerhield Eternit er niet van om zich uit te spreken tegen het ‘asbestbesluit’ van de overheid dat inhield dat vanaf medio 1993 er geen asbest meer gebruikt zou mogen worden. In haar publicatie ‘Strategisch Document Operatie 92 ½’ uit september 1990 meldde Eternit dat het deel uitmaakte van ‘een wereldomvattende organisatie’ waarvan het hoofdkantoor in België gevestigd was.⁵⁷⁰ Over de afstemming met het Belgische moederbedrijf berichtte de ‘beleidsnota’ dat begin jaren tachtig er een herstructurering plaats had gevonden. Als gevolg daarvan ging de Nederlandse vestiging van Eternit golfplaten produceren voor Nederland en België en concentreerde het bedrijf de productie van vlakke platen en buizen voor waterleiding en riolering in België. De productie van de fabriek in Goor bedroeg in 1990 9 miljoen m² per jaar. Daarvan werd 55% afgezet op de Nederlandse markt, 40% op de Belgische en 5% op de West-Duitse markt. Begin 1991 berichtte Cobouw dat Eternit definitief wilde afrekenen met het beeld van milieuvervuiler door asbest.⁵⁷¹

Tegelijkertijd wist de NRC te melden dat Eternit een onderdeel was van de Belgische multinational met 20.000 werknemers en dat het bedrijf in Goor jaarlijks 10 miljoen vierkante meter asbesthoudende golfplaten produceerde, waarvan de helft bestemd was voor de Nederlandse markt.⁵⁷² Eternitdirecteur

⁵⁶⁹ Brief van Ministerie van SZW van 9 januari 1990 aan Arboraad; persbericht ministerie SZW 23 maart 1990.

⁵⁷⁰ Eternit *Strategisch Document Operatie 92 ½*, september 1990. Eternit zond ‘deze beleidsnota’ op 4 september 1990 aan het college van B & W van Goor. Daarop nodigden B & W de directie van Eternit uit voor overleg op 18 september 1990.

⁵⁷¹ Cobouw 10 januari 1991: *Eternit wil afrekenen met beeld van milieuvervuiler*.

⁵⁷² NRC 12 januari 1991: *Eternit wraakt asbest-besluit*.

Jansen gaf aan dat als het aan hem lag de asbestproductie in Goor ondanks het ‘asbestbesluit’ nooit helemaal gestopt zou worden en dat hij probeerde speciale toestemming te krijgen voor de productie van asbesthoudende platen voor afnemers in het buitenland.

6.7.2 Eternit, 1990

In het ‘Strategisch Document Operatie 92 ½’ van september 1990 meldde Eternit ook dat het beleid van het bedrijf was om zich per land te conformeren aan de wensen van de markt en de regelgeving van de overheid. Een belangrijk deel van het beleid was volgens het document het anticiperen op toekomstige ontwikkelingen. Op grond daarvan had Eternit besloten om medio 1992 de Nederlandse markt volop te gaan beleveren met asbestvrije bouwmaterialen. Het document tekende daarbij overigens wel aan dat de marktpartijen zelf geen moeite hadden met producten van asbestcement.

“De vraag uit de agrarische sector naar golfplaten van asbestcement is enorm en veel waterleidingbedrijven staan bepaald niet afwijzend tegenover het gebruik van asbestcementbuizen bij drukleidingen. Dit ondanks het feit dat Eternit haar afnemers al jaren voor bijna alle producten asbestvrije alternatieven biedt.”⁵⁷³

Eternit merkte verder op dat zij aan ‘Operatie 92 ½’ vier doelstellingen koppelde. De eerste was erop gericht om de overheid, met name het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, te overtuigen van de noodzaak om de invoering van een verbod op het gebruik van asbesthoudende producten samen te laten vallen met de afronding van de ombouw van de machines in de Eternitfabriek in Goor naar asbestvrije productie. De tweede doelstelling hield in dat Eternit de partners in de bouw-CAO ertoe wilde bewegen het asbestverbod in de CAO niet eerder in werking te laten treden dan medio 1992. Verder beoogde Eternit met het document de overheid duidelijk te maken dat in het belang van de werkgelegenheid de voor de export bestemde productie van golfplaten van asbestcement vooralsnog gecontinueerd moest worden. En de laatste doelstelling was erop gericht ‘de overheid te doen inzien dat er voorlopig geen acceptabele alternatieven voorhanden zijn voor de buizen van asbestcement.’ Bij het onderwerp ‘Omschakeling naar asbestvrij’ meldde Eternit dat het in de bedoeling lag om ultimo 1990 20 procent van het Eternitaandeel in golfplaten voor de Nederlandse markt asbestvrij te produceren. Bij het aspect ‘Blijvende toepassing buizen’ werd opgemerkt:

“Sinds 1982 betreft Eternit de buizen voor waterleiding en riool uit België. Zij zijn vervaardigd uit asbestcement. De afzet in Nederland bestaat voor ⅔

⁵⁷³ *Eternit Strategisch Document Operatie 92 ½*, uitgave Eternit, 1990, p.2.

deel uit drukleidingen voor waterleiding en persriool en voor 1/3 uit buizen voor het vrij-verval riool.”⁵⁷⁴

Eternit voegde daaraan toe dat vanwege de hoge eisen die aan de buizen werden gesteld men er nog niet in geslaagd was om een asbestvrij alternatief te ontwikkelen. Zou asbestcement niet langer worden toegestaan voor drukleidingen, dan zou de Nederlandse markt in de problemen komen zowel wat bij de drukleidingen als bij de buizen voor het vrij-verval riool.

6.7.3 Eternit, 1991

In januari 1991 maakte Eternitdirecteur Jansen bekend dat 70 procent van de productie bestond uit dakbedekking in de vorm van asbesthoudende golfplaten en 30 procent uit asbestvrije gevelbekleding.⁵⁷⁵ Hij erkende ook dat het bedrijf in staat was om asbestvrije golfplaten te verkopen, maar die waren wel 20 procent duurder dan de asbestplaten. Voor de golfplatenproductie verwachtte hij medio 1992 geheel klaar te zijn voor de Nederlandse asbestvrije markt. Tegelijk gaf de Eternitdirecteur aan dat het bedrijf uit ‘puur markt-economische overwegingen’ van plan was om de productie van asbesthoudend materiaal in Goor ter handhaven voor de exportmarkt. Eternit verwachtte dat de overheid daar geen bezwaar tegen zou hebben. In augustus 1991 bracht Jansen de Eternitboodschap op een andere manier naar buiten. Hij deelde mee dat Eternit vanaf 31 december 1992 volledig asbestvrij kon produceren, maar dat Eternit alleen met de asbesthoudende productie wilde stoppen als er eerst aan een aantal voorwaarden was voldaan.⁵⁷⁶ Die voorwaarden had Eternit in een brief aan het ministerie van Sociale Zaken kenbaar gemaakt. Een van die voorwaarden hield in dat de overheid naast een productieverbod ook een importverbod zou uitvaardigen. Een andere voorwaarde was Eternit de in Goor geproduceerde asbestvrije platen op de Europese markt zou kunnen afzetten. Zou het niet lukken om voor de productie van asbestvrij materiaal een afzetgebied te vinden, dat zou dat volgens Jansen ‘vanzelfsprekend’ gevolgen hebben voor de werkgelegenheid in Goor. Ook verweet Eternit in haar brief de overheid een rigide opstelling en maakte het bedrijf bekend dat men de mogelijkheid niet wilde uitsluiten om de productie van asbestcement te verplaatsen naar Frankrijk of Engeland, waar Eternit nog voldoende capaciteit had.

6.7.4 Eternit, 1992/1993

In januari 1992 maakte Eternit bekend dat in 1990 ongeveer 6 procent van haar producten asbestvrij was geweest, dat dat percentage in 1991 was opgelopen

⁵⁷⁴ Idem, p.14.

⁵⁷⁵ Cobouw 10 januari 1991.

⁵⁷⁶ Hengelo's Dagblad 16 augustus 1991: *Eternit stelt voorwaarden aan asbestvrij*.

naar 30 en dat men verwachtte in 1992 60 procent van de producten asbestvrij te produceren.⁵⁷⁷ Directeur Kramer van Eternit maakte echter een voorbehoud:

“Toch stoppen we nog niet met de produktie van asbesthoudende materialen, waaronder asbestvezelcementgolfplaten. Dit eenvoudig, omdat de markt er nog steeds volop naar vraagt, omdat de prijs ongeveer tot 25% lager is dan van asbestvrij materiaal. Alleen asbestvrije produkten leveren, zou voor ons een groot verlies in marktaandeel betekenen, zeker zolang er nog geen definitief asbestverbod is.’

De brief van Eternitdirecteur Jansen van mei 1992 aan de minister van Sociale Zaken was echter anders getoonzet.⁵⁷⁸ Vanwege het asbestverbod per 1 juli 1993 eiste Eternit van de Nederlandse overheid ‘financiële compensatie’ van 4 tot 6 miljoen gulden per jaar:

“Bij brief van 18 februari 1992 heb ik u laten weten dat Eternit B.V. bereid en in staat is om per 1 juli 1993 haar productieproces geheel asbestvrij te laten produceren. (...) In alle besprekingen die over dit onderwerp de laatste jaren met uw ambtenaren zijn gevoerd, heb ik steeds weer gewezen op de gevolgen van die een dergelijk besluit zal hebben voor de werkgelegenheid in onze fabriek in Goor wanneer Nederland vooruitloopt op de wetgeving in de EEG in het algemeen en België, het land waarnaar wij circa 40 procent van onze producten exporteren, in het bijzonder. (...) Het moge duidelijk zijn dat Eternit van mening is dat de Nederlandse overheid met haar regelgeving op het gebied van asbest niet zorgvuldig genoeg is omgegaan met de belangen van Eternit en haar werknemers. Tot op heden is er onvoldoende aandacht geweest voor de economische gevolgen van dit beleid waardoor Eternit bovenmatig getroffen wordt. (...) Gezien het bovenstaande verzoek ik u mij te laten weten hoe u onze onderneming denkt tegemoet te komen in de opvang van de nadelige gevolgen van genoemde overheidsbesluiten. In eerste instantie kan worden gedacht aan een financiële compensatie van overheidswege voor het verlies van de exportmarkt België gedurende de periode waarin regelgeving ten aanzien van het gebruik van asbest in Nederland in België niet parallel loopt. Dit financiële nadeel zal, afhankelijk van de gekozen invalshoek, 4 tot 6 miljoen gulden per jaar bedragen.”

Minister De Vries van Sociale Zaken en Werkgelegenheid deelde, na enige briefwisseling met Eternit, op 12 augustus 1992 het bedrijf mee dat hij van mening was dat ten aanzien van het voornemen om het gebruik van asbest per 1 juli 1993 geheel te verbieden een zorgvuldige afweging van alle belangen vooraf was gegaan. De Vries betreurde het dat het verbod tot afzetverlies bij Eternit zou leiden, maar hij zag geen reden om zijn visie inzake de door Eternit gevraagde financiële ondersteuning te wijzigen. De Vries voegde daaraan toe:

⁵⁷⁷ Cobouw 20 januari 1992: *Eternit in staat asbestvrije golfplaten te produceren*.

⁵⁷⁸ Brief van Eternitdirecteur A. Jansen van 6 mei 1992 aan minister De Vries van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

“Uw reactie met betrekking tot het opwerken van bestaande voorraden asbesthoudende producten na 1 juli 1993 verbaast mij in hoge mate. In mijn brief van 10 juni jl. heb ik immers reeds aangegeven dat ik de redelijkheid van uw verzoek terzake het opwerken van voorraden na inwerkingtreden van het verbod onderschrijf. Om deze reden heb ik het dan ook mogelijk gemaakt dat tot 1 januari 1994 voor het opwerken van die voorraden een ontheffing van het verbod kan worden aangevraagd bij het Districtshoofd van de Arbeidsinspectie. (..) In dit verband wil ik er echter op wijzen dat het in de praktijk kennelijk niet zo eenvoudig is om de blootstelling daadwerkelijk te beheersen, gelet op het feit dat door de Arbeidsinspectie op talloze plaatsen in uw bedrijf blootstelling van werknemers aan asbest is geconstateerd, naast een structurele besmetting door asbest van grote delen van uw productie-complex.”

Eternit wenste zich echter nog niet neer te leggen bij de afwijzing van het verzoek om financiële steun door de minister. Het bedrijf zocht en kreeg daarbij hulp van zowel de provincie Overijssel als de colleges van B & W van de gemeenten Goor, Ambt Delden, Diepenheim, Markelo en Stad Delden. In zijn brief van 20 oktober 1992 aan minister De Vries liet het college van Gedeputeerde Staten (GS) van Overijssel weten dat GS het besluit van een asbestverbod toejuichte, maar dat het zich ook zorgen maakte over de positie van Eternit:

“Eternit behaalt circa 40 procent van zijn omzet in België. Juist deze export bestaat voor het grootste deel uit het asbesthoudende product. In België zal voor 1 januari 1995 geen asbestverbod worden uitgevaardigd. Na de instelling van het Nederlands verbod zal Eternit in België derhalve geen concurrerend aanbod meer kunnen doen. Dit zal vrijwel zeker tot gevolg hebben dat het bedrijf de Belgische markt verliest. Een dergelijk verlies zal leiden tot een dramatische ontwikkeling binnen het bedrijf. (..) Maar ook al zou het bedrijf kunnen blijven voortbestaan, de productiedaling zal in ieder geval een groot aantal ontslagen opleveren. De directie denkt aan de helft van het personeel, dat bestaat uit 300 medewerkers. (..) Tegen deze achtergrond en vooral ook tegen de achtergrond van de kwetsbare werkgelegenheidssituatie in Twente verzoeken wij u om samen met uw collega van economische zaken een oplossing te zoeken voor het probleem van Eternit, voortvloeiende uit de instelling van het asbestverbod. Uitgangspunt daarbij zou kunnen zijn het voorstel dat het bedrijf al aan u heeft voorgelegd om asbestvrije producten naar België te exporteren tegen de prijs van asbesthoudende. Voor het kostenverschil zou dan een compensatie van rijkswege moeten worden geboden.”

De gezamenlijke brief van de colleges van B & W van genoemde gemeenten van december 1992 had dezelfde teneur:

“Uit de correspondentie, gevoerd door uw ministerie, met Eternit en de Provincie Overijssel hebben wij kunnen opmaken dat door u op het verzoek om het bedrijf een financiële compensatie te bieden voor het wegvallen van

de export naar o.m. België negatief is gereageerd. Dit zal grote consequenties met zich brengen voor de werkgelegenheid door een aanmerkelijke vermindering van het aantal arbeidsplaatsen bij Eternit B.V. (..) Naar onze mening wordt Eternit onevenredig getroffen door een maatregel van rijkswege, nu het asbestverbod niet gelijktijdig geldt voor o.m. België. (..) Met name de Italiaanse rijksoverheid heeft op dat punt de zorgvuldige consequentie getrokken door aan het asbestverbod een compensatieregeling te verbinden. Wellicht is het nog niet te laat uw standpunt met betrekking tot het instellen van een compensatieregeling te heroverwegen. De financiële gevolgen van een aanmerkelijk groot aantal ontslagen krijgen immers ook een financiële vertaling met een negatieve sociale uitstraling. Oorzaak en gevolg kunnen bij een compensatieregeling positiever met elkaar in evenwicht worden gebracht. Met klem vragen wij u een heroverweging aan te gaan.”

Een afschrift van deze brief aan minister De Vries zonden de gemeenten aan de minister van Economische Zaken en aan Eternit. Eerder, op 30 juni 1992, had het blad Cobouw uit de mond van Eternitdirecteur Jansen genoteerd dat het asbestverbod per 1 juli 1993 voor 20 mensen ontslag zou betekenen. In de NRC van 28 december 1992 liet directeur Jansen een ander geluid horen. Er dreigde volgens Jansen op korte termijn ontslag voor wel 100 van de 300 werknemers. Jansen sprak van een oneerlijke situatie, maar de woordvoerder van SZW was het daar niet mee eens. Hij wees er op dat het verbod niet uit de lucht kwam vallen en dat Eternit zich beter op het verbod had moeten voorbereiden. Jansen herhaalde tegenover de NRC dat het bedrijf een overbruggingskrediet nodig had, waarvoor hij bij de ministers van economische zaken en sociale zaken had aangeklopt. Volgens de Eternitdirecteur was ‘de vooruitstrevende wetgeving’ van het ministerie van SZW de oorzaak van de problemen van Eternit, maar de ministeries hadden het verzoek afgewezen. De NRC-journalist vroeg ook bij de afdeling Overijssel van de Industriebond FNV om commentaar en vernam dat de bond het verzoek van Eternit had ondersteund. Distriktbestuurder Toussaint hierover:

“Het lijkt me alleszins redelijk. Ze zijn nu omgeschakeld op asbestvrije productie. Het is niet bepaald een stimulans voor bedrijven om te investeren in milieu-eisen als sociale zaken een bedrijf daarna laat stikken.”

Op het Amsterdams hoofdkantoor van de vakcentrale FNV reageerde beleidsmedewerker M. Wilders op een andere manier. Het bedrijf had volgens hem de problemen ten dele aan eigen koppigheid te danken. Het FNV betreurde het dat er binnen Europa op asbestgebied ongelijkheid in wetgeving bestond, maar zag daar geen reden in voor versoepeling van beleid. Het FNV hoopte dat het Nederlands verbod uiteindelijk ook de andere EG-landen over de streep zou trekken. In februari 1993 meldde De Tribune, het nieuwsblad van de SP, onder de kop ‘Eternit wil uitstel van asbestverbod’:

“De Eternitdirectie heeft aangekondigd bij de Tweede Kamer alsnog uitstel te gaan bepleiten van het produktieverbod. Distriktbestuurders van FNV en

CNV lijken Eternit hierin te steunen. CNV-distriktbestuurder Duel: “Ik zou er geen moeite mee hebben als het bedrijf toestemming zou krijgen om asbesthoudende golfplaten voor de export te blijven produceren tot het gebruik daarvan ook in andere EG-landen verboden is.”

6.7.5 FNV

In februari 1993 voelde de FNV zich geroepen om in een open brief haar opvatting over ‘de problemen bij Eternit met het asbestverbod’ toe te lichten. In een intern bericht aan de Industriebond FNV in Overijssel gaf het federatiebestuur als reden voor de brief het feit dat in de berichtgeving de positie van de vakbeweging en in het bijzonder van de FNV niet altijd even zorgvuldig werd weergegeven. In haar open brief meldde het FNV onder meer:

- “De vakbeweging voert al ruim tien jaar strijd om het gebruik van asbesthoudende materialen uit te bannen, gezien de grote gezondheidsrisico’s die daaraan verbonden zijn. Bovendien zal continuering van het gebruik leiden tot een immer groeiend milieuprobleem.
- Door onze bonden werd in 1989 bij diverse CAO-onderhandelingen zwaar ingezet op het uitbannen van asbestgebruik.
- In de CAO-bouwbedrijf werd afgesproken dat met ingang van 1991 het verwerken en bewerken van asbest verboden zou zijn.
- In het Stukadoors-, Afbouw- en Terrazzobedrijf ging het verbod al in 1989 in.
- Door bedrijven die asbesthoudende materialen produceerden werd toen al veelvuldig naar voren gebracht dat er niet tijdig naar vervangende materialen kon worden overgeschakeld. Een zeer merkwaardig argument daar dezelfde bedrijven al jarenlang riepen dat zij er alles aan deden om tot asbestvrije producten te komen. In de praktijk werd er maar mondjesmaat geïnvesteerd. Het was temeer een vreemd argument omdat zusterbedrijven en vergelijkbare bedrijven in het buitenland in veel gevallen al hoofdzakelijk asbestvrije producten wisten te produceren. Dit geldt voor Eternit in het bijzonder. Immers de Duitse vestiging was al jaren voordat Eternit in Nederland daartoe overging, begonnen met de productie van asbestvrije materialen.
- De inspanningen van Eternit zijn verder te relativeren wanneer beseft wordt dat de Arbeidsinspectie Eternit de afgelopen jaren bij herhaling heeft moeten wijzen op het feit dat het bedrijf in het nemen van beschermende maatregelen tekort schoot.
- Tot op het laatste moment heeft Eternit getracht de invoering van een verbod tegen te houden onder meer door de kankerverwekkende eigenschappen van wit asbest te bagatelliseren.
- Nadat in januari 1990 de minister aan de Arboraad advies vroeg over de invoering van het verbod heeft Eternit tot 1 januari 1994 maar liefst 4 jaar de tijd gehad om om te schakelen. Eigenlijk kan gesteld worden dat men het verbod al enige jaren daarvoor heeft kunnen zien aankomen.
- Een en ander neemt niet weg dat de FNV het toejuicht wanneer de minister van Economische Zaken mogelijkheden zou zien om Eternit in financiële

zin te ondersteunen. Daarmee zou verzekerd kunnen worden dat de overschakeling zonder verlies van werkgelegenheid kan plaatsvinden.”

6.7.6 Samenvatting

Eternit verzette zich met een beroep op economische aspecten en de werkgelegenheid tegen het besluit van de overheid om het gebruik van asbest uit te bannen, maar ging tegelijkertijd in fases over op asbestvrije productie. Daarbij trachtte Eternit met steun van de provincie Overijssel en enkele gemeenten financiële compensatie van de rijksoverheid te verkrijgen. De opstelling van de vakbeweging in dat verband was niet eenduidig.

6.8 Asbestverbod

6.8.1 Inleiding

In het tijdvak 1990-2004 was de overheid de dominante actor in het asbest-reguleringsproces. De rol van de overheid manifesteerde zich in de eerste plaats in de wetgeving op het terrein van de arbeidsomstandigheden, die leidde tot het asbestverbod van 1 juli 1993. De minister van Sociale Zaken had bijna terloops in 1989 tegenover het parlement kenbaar gemaakt dat hij voornemens was het gebruik van asbest te verbieden. Voor het zover was moest in het kader van het gebruikelijke overleg met de ‘sociale partners’ eerst advies van de Arboraad worden ingewonnen.

6.8.2 Wetgeving inzake arbeidsomstandigheden; adviesaanvraag aan Arboraad

Tijdens de behandeling in de Tweede Kamer in februari 1989 van de portefeuille Sociale Zaken en Werkgelegenheid merkte staatssecretaris De Graaf naar aanleiding van vragen op dat hij het met de vraagstellers eens was dat de gevaren van asbest zeer groot waren en dat al het mogelijke gedaan moest worden om die gevaren in te dammen. Hij had ‘uiteraard’ kennis genomen van de Asbestnota van de FNV en deelde de kamer mee dat hij overwoog tot een verbod op het gebruik van asbest te komen. Alvorens daartoe te besluiten wilde de staatssecretaris zich eerst nog nader oriënteren bij de sociale partners. Hij voegde daaraan toe dat, als een dergelijk verbod zou worden gerealiseerd, de invoering van artikel 4 van het Asbestbesluit, dat bij de invoering van het nieuwe Asbestbesluit van 1988 niet was ingevoerd, niet meer relevant zou zijn.

In 1990 diende minister De Vries een adviesaanvraag in bij de Arboraad, waarin hij wees op de risico’s voor de gezondheid die met het bewerken en verwerken van asbest gepaard ging en aangaf dat er voor vrijwel alle toepassingen van asbest inmiddels alternatieven beschikbaar waren. Gezien de ernst van de problematiek en de in de Convenant Arbeidsomstandigheden Bouwnijverheid uitgesproken bereidheid van werkgevers- en werknemersorganisaties om aan

een versnelde procedure mee te werken verzocht de minister de Arboraad nadrukkelijk om zo snel mogelijk advies uit te brengen.⁵⁷⁹

6.8.3 Advies Arboraad

In januari 1991 maakte de Arboraad, reagerend op de ontwerptekst van een amvb over asbest, haar advies aan de minister van SZW bekend. De Arboraad was van mening dat er geen enkel beletsel meer bestond voor het invoeren van een wettelijk verbod op het be- en verwerken van asbest en asbesthoudende producten.⁵⁸⁰ De Europese regelgeving verzette zich niet tegen een wettelijk verbod in Nederland, maar een dergelijk verbod zou volgens de Arboraad wel de concurrentiepositie van Nederlandse bedrijven, die asbesthoudende producten exporteerden, nadelig kunnen beïnvloeden. Maar de Arboraad zag ook voordelen voor de Nederlandse bedrijven, omdat zij vanwege de internationale publiciteit rond de gevaren van asbest later een voorsprong zouden hebben tegenover bedrijven die veel later zouden overstappen op asbestvervangende producten. De Arboraad was van mening dat er geen aparte overgangsregeling hoefde te komen voor de toepassing van asbestcementen golfplaten in Nederland, maar vond anderzijds wel dat voor bedrijven die deze platen produceerden voor de export gedurende een bepaalde periode een uitzondering kon worden gemaakt wanneer er bij deze bedrijven sprake was van aantoonbare en zwaarwegende werkgelegenheidsbelangen.

6.8.4 Ontwerp-besluit wijziging Asbestbesluit Arbeidsomstandigheden

In juni 1992 berichtte de Staatscourant dat de regering ingestemd had met het voorstel van de minister van SZW om met ingang van 1 juli 1993 het gebruik van asbest te verbieden.⁵⁸¹ In juli 1992 volgde de publicatie van het Ontwerp-besluit wijziging Asbestbesluit Arbeidsomstandighedenwet, dat in de inleiding vermeldde dat het met het oog op de bescherming van de gezondheid van werknemers wenselijk was om het bewerken, verwerken en in voorraad houden van het ‘carcinogeen asbest’ in beginsel te verbieden.⁵⁸² In de toelichting op dit ontwerp-besluit was te lezen:

⁵⁷⁹ In augustus 1990 legde het blad ‘Milieumagazine’ aan Besems, werkzaam op de Afdeling Toxische Stoffen van het ministerie van SZW, de vraag voor waarom de overheid tot dan toe had afgezien van een algeheel asbestverbod. Besems: ‘Eigenlijk staat asbest pas, vijf, zes jaar op de politieke agenda. Maar anderzijds hebben ook economische aspecten een rol gespeeld. En lange tijd waren er geen asbestvervangers beschikbaar. Nu zijn al die factoren van de baan. Voor ruim 98 procent van de asbestmaterialen zijn vervangers beschikbaar.’

⁵⁸⁰ Cobouw 3 januari 1991, *Arboraad: geen beletsel meer voor asbestverbod*.

⁵⁸¹ Staatscourant 122, 29 juni 1992.

⁵⁸² Staatscourant 136, 17 juli 1992: *Ontwerp-besluit wijziging Asbestbesluit Arbeidsomstandighedenwet*.

“Asbest is een kankerverwekkende stof. Asbest kent geen drempelwaarde, dat wil zeggen dat bij ieder niveau van blootstelling risico voor de gezondheid bestaat. Blootstelling aan deze stof kan asbestose, longkanker en mesotheliom veroorzaken. Volgens de meest voorzichtige schattingen sterven in Nederland jaarlijks tussen de drie- en zeshonderd mensen als gevolg van beroepsmatige blootstelling aan asbest.”⁵⁸³

Naar aanleiding van het advies van de Arboraad van januari 1991 om de productie van asbestcementen golfplaten ten behoeve van de export nog gedurende een bepaalde periode toe te staan merkte de minister van SZW op dat de Raad dat voorstel had gedaan in verband met de te verwachten negatieve gevolgen van het asbestverbod voor de werkgelegenheid bij ‘het bedrijf dat asbestgolfplaten produceert’, te weten Eternit. Eternit had echter bij schrijven van 5 juli 1991 aan het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid meegedeeld niet alleen bereid maar ook in staat te zijn om reeds met ingang van 31 december 1992 geheel asbestvrij te produceren. Daarna had Eternit in haar brief van 18 februari 1992 in dat verband de datum van 1 juli 1993 genoemd. Dat was voldoende reden voor de minister om op te merken dat, aangezien het verbod eerst op 1 juli 1993 in werking zou treden, de noodzaak voor de door de Arboraad bepleite uitzondering was komen te vervallen.

6.8.5 Besluit wijziging Asbestbesluit Arbeidsomstandigheden

In februari 1993 werd in het staatsblad het besluit tot wijziging van het Asbestbesluit Arbeidsomstandigheden gepubliceerd.⁵⁸⁴ Krachtens dit besluit werd het Asbestbesluit Arbeidsomstandigheden (Stb. 1988, 560) in die zin aangevuld en gewijzigd dat een nieuw artikel 4a werd toegevoegd, inhoudende het verbod op het bewerken, verwerken en in voorraad houden van asbesthoudende producten, zij het met enige beperkte uitzonderingen, die nader in artikel 4b van het besluit werden omschreven. Bepaald werd ook dat het besluit in werking zou treden op 1 juli 1993, en dat de vrijstellingsbepaling van art. 4c eerst in werking zou treden op 1 januari 1994. In de toelichting bij deze vrijstellingsbepaling merkte de minister op dat een uitzonderingssituatie, waarvoor vrijstelling kon worden gegeven zich naar zijn mening niet snel zou voordoen, eraan toevoegend:

“Voor alle duidelijkheid zij erop gewezen dat economische motieven, zoals de eventuele hoge kostprijs van het desbetreffende asbestvrije product, geen grond opleveren om vrijstelling of ontheffing te verlenen. Dit is alleen het geval indien het (technisch) onmogelijk is om andere minder schadelijke (of onschadelijke) producten toe te passen.”⁵⁸⁵

⁵⁸³ Idem, p.6.

⁵⁸⁴ Asbestbesluit Arbeidsomstandighedenwet, gewijzigd bij besluit van 10 december 1991, Stb. 685 en van 19 februari 1993, Stb. 135.

⁵⁸⁵ Idem, p.14.

6.8.6 Samenvatting

Het (bijna) algehele verbod op het gebruik van asbest per 1 juli 1993 markeerde het einde van een eeuw asbestgebruik in ons land, maar betekende ook de afronding van een wetgevingsproces dat in 1951 met de Silicosewet van start was gegaan, in 1977 had geleid tot het (eerste) Asbestbesluit, in 1983 tot het Asbestbesluit Warenwet, in 1988 tot het Asbestbesluit Arbeidsomstandighedenwet en tenslotte tot het gewijzigde Asbestbesluit Arbeidsomstandighedenwet van 1993.

Dit markeringspunt qua wetgeving betekende echter niet het einde van het asbestreguleringsproces waar het handelde om de schadelijke gevolgen van het gebruik van asbest. Door de asbestrechtspraak, te beginnen met het Janssen/Nefabas-arrest uit 1990, het stijgend aantal asbestslachtoffers, het in georganiseerd verband optreden van de slachtoffers en de aandacht voor het asbestvraagstuk in politieke zin polariseerde de verhouding tussen de slachtoffers en de werkgevers, zoals hierna nader zal worden uiteengezet.

6.9 Verjaring

6.10 Wijziging verjaringsbepalingen 1992/1993

Een belangrijke juridische ontwikkeling in de jaren negentig betrof de wijziging van de wettelijke verjaringsbepalingen per 1 januari 1992 resp. per 1 januari 1993, waardoor het werkgevers vanaf dat moment vrij stond om aanspraken van asbestslachtoffers, die meer dan 30 jaar tevoren aan asbest waren blootgesteld, af te wijzen met een beroep op de verjaring. De consequenties van die wetswijziging waren ingrijpend en leidden tot rechtszaken waarin asbestslachtoffers zich op het standpunt stelden dat een beroep op verjaring door werkgevers in strijd was met de redelijkheid en billijkheid. Dat resulteerde in 2000 in de zaken Rouwhof-Zwoferink/Eternit en Van Hese/De Schelde tot belangrijke arresten van de Hoge Raad. Dit laatste arrest, met de invoering van de ‘zeven gezichtspunten’ van de Hoge Raad, betekende een inperking van het verjaringsverweer van werkgevers krachtens art. 3:310 BW, maar maakte geen einde aan de juridische discussie over de verjaringsproblematiek en de daaruit voortvloeiende juridische lijdensweg voor veel slachtoffers.

6.10.1 Inleiding

Onder het oude recht van vóór 1992 gold als hoofdregel dat een vorderingsrecht verjaarde na dertig jaar (art. 2004 BW oud). In de wet was niet neergelegd wanneer de verjaring begon te lopen, maar doorgaans werd aangenomen dat de termijn een aanvang nam op het moment dat de schade zich manifesteerde. Een opvatting die wel aangeduid werd als de ‘manifestatieleer’.⁵⁸⁶

⁵⁸⁶ Prof. J.M. van Dunné, Verjaring van aansprakelijkheid van werkgevers voor asbestziekten van werknemers: “In verschillend buitenlandse verjaringsregelingen is het gangbaar om de verjaringstermijn bij gecompliceerde feitelijke toedrachten te laten aanvangen op het

Het nieuwe BW, in werking getreden op 1 januari 1992 en deels op 1 januari 1993, ging van een geheel ander standpunt uit. Het nieuwe artikel 3:310 BW bepaalde:

“Een rechtsvordering tot vergoeding van schade of tot betaling van een bedongen boete verjaart door verloop van vijf jaren na aanvang van de dag, volgende op die waarop de benadeelde zowel met de schade als met de daarvoor aansprakelijke persoon bekend is geworden en in ieder geval door verloop van twintig jaren na de gebeurtenis waardoor de schade is veroorzaakt.”

Deze nieuwe rechtsopvatting betekende een ingrijpende breuk met het bestaande verjaringsrecht, omdat de aanvang van de verjaringstermijn verplaatst werd van het moment van het aan de dag treden van de schade, ‘de manifestatieleer’, naar het moment van de schadeveroorzakende gebeurtenis. Volgens de Hoge Raad ving de algemene verjaringstermijn van art. 2004 BW (oud) aan op het moment dat de bevoegdheid om de onmiddellijke naleving van de verbintenis te eisen, was ontstaan.⁵⁸⁷ Dat betekende dat bepalend was voor het moment van de aanvang van de verjaring van de rechtsvordering niet het ogenblik waarop de verbintenis was ontstaan, maar het moment waarop de vordering was ontstaan. Een vordering tot betaling van schadevergoeding ontstond eerst op het moment dat er schade was geleden.⁵⁸⁸ Op 1 januari 1992 trad artikel 3:310 BW in werking, tegelijk met de Overgangswet Nieuw Burgerlijk Wetboek. Op grond van die Overgangswet waren vanaf 1 januari 1992 in beginsel de verjaringstermijnen van art. 3:310 BW direct van toepassing, de zogenaamde onmiddellijke werking. Dat was alleen anders indien er al een verjaringstermijn voor de inwerkingtreding van het (nieuwe) BW (van 1 januari 1992) was aangevangen en krachtens het (oude) BW een verjaringstermijn van langer dan één jaar gold. Voor die specifieke situatie bepaalde art. 73 Overgangswet dat op die reeds onder het oude recht aangevangen verjaringstermijn tot 1 januari 1993 de regeling van artikel 2004 BW (oud) van toepassing bleef.

moment dat de schade aan de dag treedt, ‘la manifestation’. Aldus het Franse recht, in een vaste doctrine en de rechtspraak. (...) in deze zin is ook art. 2926 van de Code civil van Quebec geredigeerd: de verjaringstermijn begint te lopen op de dag waarop de schade zich openbaart, ‘du jour où il se manifest pour la première fois’, TMA 1996-2, p.20. Tijdens de beraadslagingen in de Tweede Kamer op 14 december 2000 hanteerde TK-lid De Wit bij de behandeling van wetsvoorstel 26 824, Wijziging van de regeling van de bevrijdende verjaring in het BW voor gevallen van verborgen schade door letsel of overlijden, de term ‘manifestatieleer’; minister Donner (Justitie) sprak in april 2003 in het debat in de Eerste Kamer over de WVP over ‘de zogenaamde manifestatieleer.’

⁵⁸⁷ Hoge Raad 3 november 1995, NJ 1998, 380, m.nt CJHB, Van B./Vereniging voor Diaconessenarbeid.

⁵⁸⁸ Hoge Raad 11 september 1992, NJ 1992, 746, Mulders/Staat der Nederlanden.

6.10.2 20 jaar of 30 jaar

Enkele maanden nadat het (nieuwe) BW was ingevoerd diende de regering bij de Tweede Kamer het wetsvoorstel Verjaring van de vordering tot vergoeding van schade door milieuverontreiniging in.⁵⁸⁹ De inhoud van dit wetsvoorstel beperkte zich tot een wijziging van art. 3:310 BW inzake de verjaring. Voorgesteld werd om aan artikel 310 twee nieuwe leden toe te voegen. Lid 2 zou moeten luiden:

“Is de schade een gevolg van verontreiniging van lucht, water of bodem, dan verjaart de rechtsvordering tot vergoeding van schade, in afwijking van het aan het slot van lid 1 bepaalde, in ieder geval door verloop van dertig jaren na de gebeurtenis waardoor de schade is veroorzaakt.”

Lid 3 zou moeten gaan inhouden:

“Voor de toepassing van lid 2 wordt onder gebeurtenis verstaan een plotseling optredend feit, een voortdurende feit of een opeenvolging van feiten met dezelfde oorzaak, waardoor schade door verontreiniging wordt veroorzaakt. Bestaat de gebeurtenis uit een opeenvolging van feiten met dezelfde oorzaak, dan begint de termijn van dertig jaren bedoeld in lid 2 te lopen na het laatste feit. Bestaat de gebeurtenis uit een voortdurend feit dan begint deze termijn te lopen nadat dit feit is opgehouden te bestaan.”

Het was de bedoeling dat deze nieuwe wet in werking zou treden per 1 januari 1993. In de memorie van toelichting op het wetsvoorstel gaf de regering aan dat de aanleiding ervoor gelegen was in de bekorting van de verjaringstermijnen die in het nieuw BW in art. 3:310 waren opgenomen, kort gezegd: de termijnen van vijf respectievelijk twintig jaar. Ingevolge art. 73 Overgangswet zou de effectieve ingang van die bepalingen van art. 3:310 1 januari 1993 zijn. Volgens de regering moest er vanwege de algemene verjaringstermijn van het oude BW van dertig jaar rekening mee worden gehouden dat 1 januari 1993 voor veel rechtsvorderingen de verjaring terstond dan wel kort daarna zou intreden. Met betrekking tot het verhaal van de saneringskosten (door de overheid) als gevolg van bodemvervuiling zouden de gevolgen van die verjaring zich zwaar doen voelen. Ter toelichting werd gewezen op de publicatie van De Boer in het NJB.⁵⁹⁰ Naar aanleiding daarvan had de regering onder ogen gezien of voor milieuverontreiniging niet een wettelijke uitzondering op haar plaats zou zijn. Daarbij verwees de regering ook naar een ander wetsvoorstel (21 202) inzake de aansprakelijkheid voor gevaarlijke stoffen en verontreiniging van lucht, water en bodem, waarin voor toekomstige gevallen reeds een bijzondere regel was voorgesteld. Verder beriep de regering zich op het voornemen van de EG inzake de

⁵⁸⁹ Wetsvoorstel Verjaring van de vordering tot vergoeding van schade door milieuverontreiniging van 6 mei 1992, Tweede Kamer, vergaderjaar 1991-1992, 22 599.

⁵⁹⁰ De Boer, “1992: stuitingsjaar met het oog op bodemsanering”, in: NJB 8 augustus 1991, afl. 38.

wettelijke aansprakelijkheid voor schade en milieubederf veroorzaakt door afvalstoffen, waarin een verjaringstermijn van drie jaar en een vervaltermijn van dertig jaar, gerekend vanaf de datum waarop het schade of milieubederf veroorzakende feit zich had voorgedaan, was opgenomen. Op die gronden had de regering besloten om voor de vorderingen tot vergoeding van schade door milieuverontreiniging, in afwijking van het slot van artikel 310 van Boek 3 BW, ‘een uiterste verjaringstermijn’ van dertig jaar voor te stellen.

In haar Voorlopig Verslag van september 1992 merkte de Vaste Commissie voor Justitie op dat het enigszins vreemd was dat ‘zo snel na invoering van het Nieuw Burgerlijk Wetboek artikel 3:310 al weer moet worden gewijzigd, terwijl toch blijkens de parlementaire geschiedenis lang over de lengte van de verjaringstermijn is nagedacht en deze termijn uiteindelijk op twintig jaren is bepaald.’⁵⁹¹ Was hier geen sprake van gelegenheidswetgeving, vroeg de commissie zich af, nu de voorgestelde wijziging alleen betrekking had op verjaring van de vordering tot vergoeding van de schade door milieuverontreiniging en het belangrijkste gevolg ervan zou zijn dat verhaalsacties van de overheid voor bodemverontreinigingen uit de periode 1963-1973 per 1 januari 1993 niet zullen verjaren? De commissie merkte verder op:

“Van Dam, NJB 1992, blz.933/934, wijst erop dat in een aantal gevoelige gevallen een termijn van twintig jaren tot onbevredigende of onredelijke uitkomsten leidt. Dit voedt volgens hem de gedachte dat een termijn van dertig jaren wellicht toch de voorkeur verdient. Behalve het geval van schade door milieuverontreiniging noemt Van Dam de gevallen van schade door incest, kunstdiefstal, beroepsziekten en geneesmiddelen. Kan de minister aangeven waarom het onderhavige wetsvoorstel zich niet over deze vier gevallen uitstrekt?”

Van Dam had in augustus 1992 gesteld dat er veel voor te zeggen was om de voorgestelde verlenging van de verjaringstermijn voor gevallen van milieuschade tot dertig jaar niet tot de milieuschade te beperken:

“Ook vergelijkbare vormen van sluimerende of sluipende schade, zoals door beroepsziekten of geneesmiddelen ontstonden immers voor een belangrijk deel in de jaren 1963-1973. De vorderingen van personen die hierdoor schade hebben geleden zullen zonder wetswijziging per 1 januari 1993 wel verjaren.”

⁵⁹²

Daarbij viel volgens Van Dam te denken aan ‘schade door beroepsziekten, bijvoorbeeld door asbest, of bepaalde geneesmiddelen, bijvoorbeeld door DES. Net als bij milieuverontreiniging berust de aansprakelijkheid in deze gevallen immers op onrechtmatig gedrag, waarvan de schadelijke werking zich pas na

⁵⁹¹ Handelingen Tweede Kamer wetsvoorstel 22 599, nr. 4, 4 september 1992.

⁵⁹² Van Dam, *De verjaringstermijn terug naar dertig jaar*, in: NJB 27 augustus 1992, afl. 29, p.932-934.

vele jaren openbaart.' De minister van justitie, Hirsch Ballin, antwoordde de kamercommissie dat hij naar aanleiding van het artikel van Van Dam bereid was de verlenging tot dertig jaar ook te laten gelden voor schade die veroorzaakt werd door stoffen bedoeld in artikel 6:175 van wetsvoorstel 21 202, kort gezegd de 'gevaarlijke stoffen,' die niet gepaard gingen met verontreiniging van lucht, water of bodem. Deze uitzonderingsregel, aldus de minister, omvatte een groot deel van de gevallen van sluipende of sluimerende schade, waarvoor met het oog op slachtofferbescherming in het artikel van Van Dam een langere termijn dan twintig jaren werd bepleit. Tegelijk met de memorie van antwoord diende de regering een nota van wijziging in, waarbij de tekst van art. 3:310, lid 2 en 3 werd aangepast. Deze toelichting en aanpassing waren voor commissie voldoende. Op 3 december 1992 behandelde de Tweede Kamer het gewijzigde wetsvoorstel, waarbij wel gesproken werd over de betekenis van het voorstel in geval van milieuschade, maar geen specifieke aandacht meer geschonken werd aan gevallen van beroepsziekten. Op 8 december 1992 keurde de Tweede Kamer het wetsvoorstel goed. Twee dagen later diende de regering het wetsvoorstel in bij de Eerste Kamer, die zonder extra aandacht te besteden aan de betekenis van het voorstel voor beroepsziekten op 22 december 1992 het wetsvoorstel goedkeurde.

6.10.3 Nadelige gevolgen verjaring

Prof. Hondius was in maart 1994 waarschijnlijk de eerste, die de aandacht vestigde op het feit dat de nieuwe wettelijke verjaringsbepalingen voor asbestslachtoffers nadelige gevolgen konden hebben voor het geval er meer dan dertig jaren lagen tussen de schadeveroorzakende gebeurtenis en het manifest worden van de schade. Hondius stelde m.b.t. de bevrijdende verjaring van vorderingen de vraag aan de orde of het kort tevoren in werking getreden Nieuw Burgerlijk Wetboek een goed regime had gebracht.⁵⁹³ In het bijzonder besteedde hij aandacht aan het tijdstip waarop verjaringstermijnen begonnen te lopen en vroeg hij aandacht voor kwesties als incest, bodemsanering en mesothelioom. Hondius wees op de lange incubatietijd bij mesothelioom, die volgens hem tussen de 10 en 40 jaar lag:

“Het is dus mogelijk dat de lange vervalttermijn al verstreken is op het moment dat de ziekte zich openbaart. Op verschillende wijzen kan men hier wellicht iets aan doen. Een methode is om ondanks de bewoordingen van de wet als gebeurtenis te zien het tijdstip waarop de schade zich openbaart. Een andere is om hier de redelijkheid en billijkheid van art. 2 Boek 6 bij te betrekken. Deze bepaling houdt in dat een wettelijke regel niet van toepassing is, voor zover dit in de gegeven omstandigheden naar maatstaven van redelijkheid en billijkheid onaanvaardbaar zou zijn. Niet uitgesloten is dat

⁵⁹³ Hondius, *Het verjaarde recht*, diëсреde Universiteit Utrecht, 25 maart 1994, universiteit Utrecht, maart 1994.

een beroep van de werkgever op verjaring inderdaad onaanvaardbaar wordt geacht.”

Sprekend over mogelijke oplossingen bracht Hondius naar voren dat er iets gedaan kon worden aan de termijn, dat er ook iets gedaan kon worden aan het beginpunt en aan kwesties als de stuiting en verlenging:

“Wat de termijn betreft, is de meest radicale oplossing om de verjarings-termijn geheel af te schaffen, zoals bijvoorbeeld voor kunstdiefstal in navolging van het Franse recht bepleit is door Brunner. (...) Wat het begin van de termijn betreft: deze kan worden verschoven van het tijdstip van de gebeurtenis naar dat van het bekend worden met de schade, soms ook met de identiteit van de dader, zoals geschiedde in de Deense asbestzaak en ook wel in wetgeving is neergelegd zoals in het meest moderne wetboek ter wereld, de Code civil van Québec. Het bezwaar tegen deze oplossing is dat we een objectief criterium (de gebeurtenis) vervangen door een subjectief criterium (bekendheid), hetgeen de verzekerbaarheid bemoeilijkt.”

In 1995 was het A-G Hartkamp die ernstige twijfels toonde over de nieuwe verjaringsbepalingen van het BW. In de zaak die leidde tot het Diaconessenhuisarrest van de Hoge Raad stelde Hartkamp over de verjaringskwestie:

“Het is m.i. niet aanvaardbaar dat een vorderingsrecht kan verjaren vóóordat de gelaedeerde zijn schade kan kennen of weet dat zij door een onrechtmatige daad is veroorzaakt. Voor dat geval zou ik dan ook een uitzondering op de leer van Uw Raad willen bepleiten, inhoudende dat aan de gelaedeerde nog enige tijd ter beschikking staat om zijn rechtsvordering in te stellen.”⁵⁹⁴

In 1996 besteedde prof. Van Dunné in TMA uitvoerig aandacht aan de verjaringsproblematiek in asbestzaken.⁵⁹⁵ Daarbij kon Van Dunné ingaan op de inmiddels ontstane rechtspraak waarin werkgevers vorderingen van door asbestziekten getroffen werknemers afwezen met een beroep op de dertigjarige termijn krachtens art. 3:310 BW.⁵⁹⁶ Als aanvangsmoment van de verjaring hanteerden de rechters daarbij de laatste dag van blootstelling aan asbest. Van Dunné:

“Voor mesothelioomgevallen betekent dit dus dat de verjaring geacht wordt een aanvang te nemen op de laatste dag van de periode waarin de ziekte mogelijkerwijs door het binnendringen van het asbestkristal in de longwand een begin gemaakt heeft, en vaststaat dat de werkgever in die periode zijn zorgvuldigheidsverplichting jegens de werknemer (voortdurend) geschonden heeft. (...) Deze verrassende uitkomst heeft te maken met de nieuwe grondslag

⁵⁹⁴ Zie noot 587.

⁵⁹⁵ Van Dunné, *Verjaring van aansprakelijkheid van werkgevers voor asbestziekten van werknemers. De betekenis van de begrippen 'Gebeurtenis' en 'Bekendheid met de schade als grondslag van de vordering, voor de verjaring*, in: TMA 1996-2, p.17-29.

⁵⁹⁶ Rb Rotterdam (KG) 4 januari 1996, Van Os/Wilton Fijenoord, RDM, JAR 1996,42; Rb Amsterdam (KG) 11 januari 1996, Majjer/Hertel.

van verjaring naar huidig recht, die via lid 3 van art. 310 met zijn terugwerkende kracht in het oude recht getransplanteerd is. Er heeft namelijk een omslag plaatsgevonden, zoals de minister ook in de Eerste Kamer uiteengezet heeft: het oude recht ging uit van het ontstaan van de schade als begin van de verjaringstermijn van de vordering tot schadevergoeding, terwijl het nieuwe recht aanknoopt bij de gebeurtenis waardoor de schade is veroorzaakt.”

Een jaar later ging Hondius, in het artikel *‘Een doornroosje onder de vorderingen/van asbest, diaconessen en verjaring’*,⁵⁹⁷ in op de mogelijke gevolgen van het Diaconessenhuisarrest van 3 november 1995 voor de aansprakelijkheid voor asbesthoudende producten en op de vraag hoe deze gevolgen beperkt konden worden. Het arrest kon volgens Hondius tot gevolg hebben dat heel wat asbestslachtoffers op het moment dat de ziekte zich openbaarde geen vordering meer geldend konden maken. Indien het ontstaan van mesotheliom zou moeten worden gezien als een ‘plotseling optredend feit’ als bedoeld in art. 3:310 lid 3, dan zou dat betekenen dat het pleit beslecht was ten nadele van het slachtoffer. Met name de slachtoffers van mesotheliom, voor wie het langer dan dertig jaar geleden was dat zij aan asbest waren blootgesteld, bevonden zich volgens de auteur in een moeilijke positie. Tegenover hun belang stond dat van de werkgever, wiens verzekering tegen deze risico’s geen dekking zal bieden. Een oplossing zou echter wellicht te vinden zijn in andere rechtstelsels. In de eerste plaats wees Hondius op het arrest van het Deens hoogerechtshof uit 1989. Het handelde om een vordering tegen asbestfabrikant Dansk Eternit-Fabrik. De hoogste Deense rechter besliste dat de ‘absolute’ verjaringstermijn pas begon te lopen op het moment dat de asbestslachtoffers met hun ziekte bekend waren. Verder wees hij naar Engels en (komend) Israëlsch recht dat slechts één termijn kende, een korte relatieve termijn, en de Engelse Limitation Act 1980, die de Engelse rechter een discretionaire bevoegdheid gaf om een termijn op grond van billijkheid te verlengen. Waarom, zo merkte Hondius op, zou dat in het Nederlandse recht via de weg van redelijkheid en billijkheid niet ook kunnen worden bereikt? Tenslotte vermeldde hij dat ook in Japan de rechter met een beroep op redelijkheid en billijkheid het verjaringsverweer in ten minste dertig zaken had verworpen.

Frenk, wetgevingsjurist van het ministerie van Justitie, merkte in 1997⁵⁹⁸ naar aanleiding van het advies van prof. De Ruiter van maart 1997⁵⁹⁹ over de verjaringskwestie op, dat het voor asbestslachtoffers niet te begrijpen was dat hun vorderingsrecht kon verjaren zonder dat zij ooit de kans hadden gekregen om hun vordering aanhangig te maken. Hij schetste de moeilijke afweging tussen de

⁵⁹⁷ Hondius, *Een doornroosje onder de vorderingen / van asbest, diaconessen en verjaring*, in: *Miscellanea Jurisconsulto vero Dedicata*, 1 juni 1997.

⁵⁹⁸ Frenk, *Asbestslachtoffers, Bespreking van en enige beschouwingen n.a.v. het advies van prof. mr. J. de Ruiter en de kabinetsreactie daarop*, in: *Verkeersrecht* 1997, 10, p.295-298.

⁵⁹⁹ Zie 6.11.4.4.

belangen van de rechtszekerheid en de belangen van de slachtoffers. Een wetswijziging zou volgens Frenk niet moeten bestaan in het verlengen van de absolute termijn, maar in het gunnen van een extra termijn voor de slachtoffers vanaf het moment dat zij met hun schade bekend waren geworden.

Ook Brunner toonde zich een tegenstander van de nieuwe objectieve verjaringstermijn. In zijn noot onder Hoge Raad 25 juni 1999 merkte hij op: *'De doctrine neemt veelal, vooral voor gevallen waarin de crediteur zijn recht niet geldend heeft kunnen maken, een ruimhartiger standpunt is.'*⁶⁰⁰ In 2001 voegde Brunner daaraan toe:

“Een vorderingsrecht moet niet kunnen verjaren, indien de rechthebbende het niet kon geldend maken door oorzaken die hem niet kunnen worden toegerekend; (...) Volstaan moet worden met verjaringstermijnen die eerst lopen vanaf het moment dat het recht daadwerkelijk kon worden geldend gemaakt.”⁶⁰¹

6.10.4 Arresten Hoge Raad inzake Erven Rouwhof/Eternit en Van Hese/De Schelde

6.10.4.1 Procesverloop

De verjaringsarresten van de Hoge Raad inzake Rouwhof-Zwoferink/Eternit en Van Hese/De Schelde, beide gewezen op 28 april 2000, waren ingrijpend en verstrekkend.⁶⁰² In beide zaken beriepen de betrokken werkgevers zich op de dertigjarige verjaringstermijn: Eternit met succes, De Schelde niet. De eerste en oudste zaak betrof de vordering van de nabestaanden van Rouwhof (1933), die van 1 augustus 1951 tot 16 augustus 1959 in de Eternitfabriek in Goor had gewerkt. Tijdens dit werk kreeg hij te maken met blootstelling aan asbest. In 1991 constateerde de longarts bij Rouwhof de ziekte mesothelioom, die hem op 19 april 1992 fataal werd. Op 23 november 1993 stelden de erven Rouwhof Eternit aansprakelijk voor de ziekte en het overlijden van Rouwhof, omdat naar hun mening Eternit jegens Rouwhof verwijtbaar tekortgeschoten was in de periode 1951-1959. Eternit wees hun vordering (primair) af met een beroep op de verjaring. De kantonrechter te Almelo wees de vordering van de erven Rouwhof tegen Eternit toe, maar in appel werd dit oordeel door de rechtbank te Almelo vernietigd.

De tweede zaak betrof de vordering van Van Hese, die als schilder tussen 1959 tot 1963 bij de scheepswerf De Schelde in Vlissingen had gewerkt en aan asbest was blootgesteld. In 1996 werd bij Van Hese mesothelioom geconstateerd. De Schelde wees de aansprakelijkheid op grond van verjaring af. De kantonrechter

⁶⁰⁰ Hoge Raad 25 juni 1999, NJ 2000, 16.

⁶⁰¹ Brunner, *Verjaringsrecht in de knoop*, in: RM Themis 2001/8, p.243-249.

⁶⁰² Hoge Raad 28 april 2000, NJ 2000,430, Erven Van Hese/De Schelde; Hoge Raad 28 april 2000, NJ 2000, 431, Erven Rouwhof/Eternit, m.nt. ARB.

te Middelburg honoreerde het verjaringsverweer van De Schelde en in hoger beroep bleef dit vonnis in stand. In de cassatieprocedures in beide zaken werd geconcludeerd door A-G Spier en op 28 april 2000 wees de Hoge Raad in beide zaken gelijktijdig arrest. Hierna zal ik eerst ingaan op de procedures van de erven Rouwhof tegen Eternit in beide feitelijke instanties, daarna op de procedures van de erven Van Hese. Aansluitend behandel ik, de volgorde van de Hoge Raad aanhoudend, het eerst het arrest Erven Van Hese/De Schelde en daarna het arrest Erven Rouwhof/Eternit. Tenslotte komt de annotatie van Bloembergen in de Nederlandse Jurisprudentie (NJ) aan de orde.

6.10.4.2 Vonnis kantonrechter Almelo erven Rouwhof/Eternit, 1996

In februari 1995 dagvaardden de erven Rouwhof Eternit voor de kantonrechter te Almelo. De kantonrechter kwam in zijn (tussen-)vonnis van 11 januari 1996 tot het voorlopige oordeel dat de erven Rouwhof in hun vordering konden worden ontvangen:

“(..) nu deze niet is verjaard omdat de redelijkheid en billijkheid in dit geval met zich meebrengen dat een vordering als de onderhavige nog kan worden ingesteld gedurende een periode van vijf jaar nadat de ziekte mesotheliom zich heeft geopenbaard en Rouwhof met de schade en de daarvoor eventueel aansprakelijke rechtspersoon bekend is geworden. (..) Desalniettemin is het naar het oordeel van de kantonrechter in zaken als de onderhavige waarin soms de slachtoffers van een asbestziekte zelf, doch meestal (als gevolg van de geruime tijd die een procedure in beslag neemt en de korte tijd die de slachtoffers nog te leven hebben tussen het moment van ontdekking van de ziekte en hun overlijdensdatum) hun nabestaanden en een producent van asbestproducten als partijen tegenover elkaar staan, naar maatstaven van redelijkheid en billijkheid onaanvaardbaar dat een rechtsvordering tot vergoeding van schade door een wettelijke regel zou verjaren.”

Voor deze visie had de kantonrechter een aantal argumenten: het stond naar de mening van de rechter onbetwist vast dat ziekte mesotheliom alleen voorkwam bij mensen die asbeststof hadden ingeademd, de latentietijd kon uiteenlopen van 10 tot 40 jaar en daarna volgde een ‘zeer smartelijk ziekteproces’ dat kort duurde, geen kans op succesvolle behandeling kende en onherroepelijk fataal was. Over de groep mesotheliomslachtoffers als zodanig merkte de kantonrechter op dat velen uit die groep pas ziek zouden worden op een moment waarop volgens de wet hun vordering al verjaard blijkt te zijn. Daardoor zou een aanzienlijke groep asbestslachtoffers met lege handen achterblijven. Dat gevolg was volgens de kantonrechter onredelijk en onbillijk, omdat het handelde om een sluimerende en als uitzonderlijk aan te merken ziekte die zich vaak openbaarde op een moment dat de wettelijke verjaringstermijn al verstreken was. Verder merkte de rechter op dat het bij mesotheliom ging het om een vorm van schade die naar haar aard gedurende lange tijd een verborgen karakter had, dat voor de opvorderbaarheid een beletsel vormde. Dat beletsel hoorde volgens de rechter voor rekening van een rechtspersoon als Eternit en niet voor die van een

groep individuele slachtoffers te komen. Tegen dit vonnis van de kantonrechter tekende Eternit beroep aan bij de rechtbank in Almelo.

6.10.4.3 Vonnis rechtbank Almelo van 1 april 1998

De grieven van Eternit tegen het vonnis van de kantonrechter waren voornamelijk gericht tegen het oordeel van de kantonrechter dat de vordering van de erven Rouwhof niet verjaard was. De rechtbank oordeelde dat de blootstelling aan asbest die Rouwhof voor 16 augustus 1959 bij Eternit had ondergaan, als de schadeveroorzakende gebeurtenis moest worden gezien en dat daarom de verjaringstermijn op die datum was aangevangen. Volgens de rechtbank was niet gebleken dat de wetgever zich had gerealiseerd dat zich een situatie zou kunnen voordoen waarbij de schade ten gevolge van een onrechtmatige daad of wanprestatie eerst zou ontstaan nadat de wettelijke verjaringstermijn als zou zijn verstreken.

Uit de parlementaire geschiedenis van de nieuwe verjaringsbepaling leidde de rechtbank af dat de wetgever de bedoeling had gehad om te bewerkstelligen dat men in ieder geval niet meer aangesproken zou kunnen worden voor gebeurtenissen die zich meer dan twintig jaar respectievelijk dertig jaar tevoren hadden voorgedaan. Bovendien had volgens de rechtbank de wetgever overwogen dat de figuur van de verjaring naar zijn aard meebracht dat eventuele onbillijkheden jegens degene die door de verjaring zijn rechtsvordering zou verliezen, op de koop toe moesten worden genomen omwille van de rechtszekerheid van een vaste verjaringstermijn. Daaraan voegde de rechtbank toe:

“Nu de wetgever deze afweging uitdrukkelijk heeft gemaakt, is er voor de rechter geen ruimte meer om op grond van de redelijkheid en billijkheid van de door de wetgever vastgestelde verjaringstermijnen af te wijken.”

De rechtbank vernietigde het vonnis van de kantonrechter en wees de vordering van erven Rouwhof alsnog af.

6.10.4.4 Vonnis kantonrechter Middelburg Van Hese/De Schelde, 1997

Van Hese was als schilder van 16 maart 1959 tot en met 7 juni 1963 werkzaam geweest op de scheepswerf De Schelde in Vlissingen. Tijdens deze werkzaamheden had hij te maken met blootstelling aan asbest. In september 1996 werd bij Van Hese de asbestziekte mesothelioom vastgesteld. In november 1996 overleed hij, 61 jaar oud. De erven Van Hese dagvaardden de Schelde voor de kantonrechter te Middelburg en vorderden vergoeding van hun immateriële en materiële schade. De Schelde bestreed deze vordering van de erven Van Hese met een beroep op de verjaring, betoogde dat aan de verjaringstermijn van dertig jaar strikt de hand moest worden gehouden en dat onder het begrip ‘gebeurtenis’ het moment van beëindiging van de blootstelling aan asbest moest worden verstaan. In november 1997 wees de kantonrechter de vorderingen van de erven Van Hese af, met de overwegingen dat de dertigjarige verjaringstermijn nog

maar ruim vijf jaar tevoren in werking was getreden en dat de wetgever daarbij ‘een algemene afweging’ had gemaakt tussen de belangen van benadeelden en aansprakelijken. Om die reden achtte de kantonrechter zich niet bevoegd in de wettelijke regeling in te grijpen en een uitzondering te maken voor de verjaring van mesotheliomslachtoffers.⁶⁰³ Tegen dit vonnis tekenden de erven Van Hese beroep aan bij de rechtbank te Middelburg.

6.10.4.5 Vonnis rechtbank Middelburg, 1998

Hoewel de rechtbank van oordeel was dat het vanuit het oogpunt van individuele gerechtigheid wrang was dat louter door tijdsverloop sommige mesotheliomslachtoffers hun werkgever wel aan konden spreken en andere slachtoffers niet, wilde de rechtbank geen algemene uitzondering maken voor mesotheliomslachtoffers. Daarbij vond de rechtbank van doorslaggevend belang dat de huidige verjaringswetgeving van recente datum was.

“Speciaal ten behoeve van gevallen van milieuschade en schade als gevolg van gevaarlijke stoffen (zoals asbest) is daarin een verlengde verjaringstermijn van dertig jaar opgenomen. Die verlenging is, zo blijkt uit de wetsgeschiedenis, tot stand gekomen nadat in de literatuur gewezen was, onder andere, op de positie van asbestslachtoffers wier schade vaak pas na vele jaren na blootstelling aan het licht treedt. Op grond van het argument van de rechtszekerheid is die termijn desondanks niet verder verlengd dan tot dertig jaar en is – expliciet – evenmin gekozen voor een stelsel waarbij de verjaringstermijn pas een aanvang neemt op het moment van het bekend worden van de schade. Indien aan de belangen van asbestslachtoffers op het stuk van de verjaring verder tegemoet gekomen zou moeten worden zou zulks ook dienen te geschieden door de wetgever.”

De rechtbank verwierp de argumenten van de erven Van Hese en bevestigde het vonnis van de kantonrechter.

6.10.4.6 Conclusie A-G Spier inzake Van Hese/De Schelde

Hierna zal eerst het arrest inzake de erven Van Hese/De Schelde (NJ 2000,430) aan de orde komen. In zijn conclusie stelde A-G Spier vast dat het er om ging om in de procedure de verjaringskwestie op te helderen. Met betrekking tot de ziekte mesotheliom en de dertigjarige verjaringstermijn merkte Spier op dat de schade veroorzaakt door mesotheliom zich kenmerkte door het feit dat de schade pas vele jaren na de schadeveroorzakende gebeurtenis optrad, niet zelden meer dan 30 jaar na de laatste blootstelling. Een van de argumenten van de erven Van Hese was gebaseerd op de stelling dat het oordeel van de rechtbank dat de vordering was verjaard, in strijd was met artikelen uit het EVRM omdat de erven de daadwerkelijk toegang tot de rechter onthouden werd. Spier achtte de vraag of de benadeelden een effectieve toegang tot de burgerlijke rechter in

⁶⁰³ Kantonrechter Middelburg 3 november 1997.

de zin van art. 6 EVRM gehad hadden, gewettigd. Hij lichtte toe dat uit art. 6 EVRM het recht op toegang tot de rechter voortvloeit, maar dat dat recht niet absoluut is. Lidstaten komt een zekere beoordelingsvrijheid toe mits de beperking een legitiem doel dient en voldaan is aan het evenredigheidsbeginsel. Een beperking, aldus Spier, mag evenwel nimmer een aantasting zijn van de essentie van het recht op toegang tot de rechter. Hij kwam tot de slotsom dat mesotheliomslachtoffers in de kern van hun recht op toegang tot de rechter getroffen waren wanneer de verjaringstermijn verstreken was voordat de ziekte aan het licht getreden was en hij hield daarom dat onderdeel van de klacht van de erven Van Hese voor gegrond.

Vervolgens stelde Spier de vraag aan de orde of strikte toepassing van de verjaringsregel onaanvaardbaar was. Hij riep in herinnering dat de wetgever *deze kwestie* niet expliciet onder ogen had gezien en er geen uitdrukkelijke regeling voor had gegeven. Ook wees hij er op dat een groot aantal auteurs gepleit had voor toepassing van art. 6:2 BW in dit soort gevallen, maar dat de vraag gewettigd was of de Hoge Raad deze weg niet geblokkeerd had met het uit 1995 daterende arrest Diaconessenziekenhuis. Spier concludeerde voorzichtig dat de opvatting van de Hoge Raad *‘(..) niet ongeacht de omstandigheden in de weg behoefde te staan aan vorderingen ter zake van schade die vóór het verstrijken van de verjaringstermijn nog niet bestond, althans bij de benadeelde niet bekend was en redelijkerwijze niet kon zijn.’*

Daar voegde hij aan toe dat het niet aan het rechtsgevoel appelleerde wanneer de grenzen van de aansprakelijkheid steeds verder werden verschoven ten gunste van slachtoffers van arbeidsongevallen, terwijl de deur voor een bepaalde, relatief kleine categorie benadeelden geheel zou worden dichtgegooid. Ook achtte hij van belang dat de verjaringstermijn, die gold onder het oude recht (van vóór 1 januari 1992), ertoe zou hebben geleid dat de vordering niet zou zijn verjaard. Spier pleitte er daarom voor, mede met verwijzing naar andere rechtstelsels, een uitzondering op de strikte verjaringsbepaling mogelijk te maken. Een zwaarwegende factor daarbij was voor Spier het feit ‘dat het in het algemeen aan slachtoffers of hun nabestaanden werkelijk niet valt uit te leggen dat zij op grond van onbekendheid met de schade verstoken blijven van *ieder* recht op vergoeding van hun schade.’ Ook merkte Spier op dat of in een concreet geval voldoende grond zou bestaan voor afwijking van het wettelijk régime afhankelijk was van een aantal omstandigheden, waaronder:

- de vraag of er werkelijk sprake was van onbekendheid,
- de vraag of de aangesprokene bekend was of had kunnen zijn met de mogelijkheid van schade (veroorzaking),
- de aard van de schade,
- de vraag of, door het achterwege laten van strikte toepassing der verjaringsregeling, de aansprakelijke persoon een verzekeringsdekking tegen een aanvaardbaar te achten premie werkelijk misloopt,
- de eventuele effecten op de verzekerbaarheid, en

- het tijdsverloop tussen het bekend worden van de schade en het instellen van een vordering.

Spier concludeerde dat de omstandigheden van het geval voldoende aanknopingspunten boden om te kunnen oordelen dat het door De Schelde gedane beroep op verjaring onaanvaardbaar was naar maatstaven van redelijkheid en billijkheid en dat hij daarom de klacht gegrond achtte.

6.10.4.7 Hoge Raad: Van Hese/De Schelde, 2000

Centraal stond in de zaak Van Hese/De Schelde volgens de Hoge Raad de vraag of een vordering tot schadevergoeding nog geldend kon worden gemaakt in een geval dat zich daardoor kenmerkte dat na de laatste blootstelling aan asbest meer dan dertig jaar verstreken waren voordat het daardoor veroorzaakte mesotheliom was vastgesteld. Bij de beoordeling van die vraag had naar het oordeel van de Hoge Raad te gelden dat de vijfjarige verjaringstermijn van art. 3:310 lid 1 BW, handelende over de relatieve verjaring, niet meer van toepassing was indien inmiddels de dertigjarige termijn van art. 3:310 lid 2 verstreken was. Deze laatste termijn had immers een objectief en in beginsel absoluut karakter dat meebracht dat het beginsel van rechtszekerheid, dat deze absolute termijn beoogde te dienen, en de billijkheid jegens de wederpartij meebrachten dat daaraan strikt de hand moest worden gehouden. De Hoge Raad voegde daar direct aan toe dat dat nog niet betekende dat deze termijn nooit op grond van art. 6:2 lid 2 BW buiten toepassing zou kunnen blijven. Van een uitzondering op de regel was echter niet snel sprake:

“Een zodanig uitzonderlijk geval kan zich voordoen wanneer onzeker is of de gebeurtenis, die de schade kan veroorzaken – hier: de blootstelling aan asbest – inderdaad tot schade – hier: de ziekte mesotheliom – zal leiden, die onzekerheid zeer lange tijd is blijven bestaan en de schade in die zin naar haar aard verborgen is gebleven dat zij daadwerkelijk is ontstaan en dus pas kon worden geconstateerd nadat de verjaringstermijn was verstreken.”

Daarbij was volgens het hoogste rechtscollege van belang dat blijkens de parlementaire geschiedenis van de verjaringsregeling als karakteristiek van de bevrijdende verjaring was genoemd het *tenietgaan* van een rechtsvordering. Daar voegde de Hoge Raad aan toe:

“ (...) dat niet blijkt dat de wetgever zich ook het geval voor ogen had gesteld waarin de schade pas na het verstrijken van de verjaringstermijn was ontstaan, zodat de benadeelde in het geheel geen vordering tot schadevergoeding zou kunnen instellen: vóór het verstrijken van de termijn niet, omdat er toen nog geen schade was, en na het verstrijken van de termijn niet omdat toen de rechtsvordering verjaard was. Dit geval zou hierop neerkomen dat de verjaring het ontstaan van de rechtsvordering verhindert, en dat het daarna voorvallen van de schade niet meer dan een natuurlijke verbintenis in het leven roept.”

De mogelijkheid van het buiten toepassing blijven van de verjaringsregeling van dertig jaar was volgens de Hoge Raad in lijn met het in art. 6 § 1 EVRM belichaamde recht op toegang tot de rechter. Of de toepassing van de verjaringstermijn in concrete gevallen inderdaad naar maatstaven van redelijkheid en billijkheid onaanvaardbaar was, diende volgens de Hoge Raad beoordeeld te worden ‘met inachtneming van alle omstandigheden van het concrete geval.’ Daartoe formuleerde de Hoge Raad zeven zogenaamde ‘gezichtspunten’ waarvan de rechter blijk moest geven deze in zijn beoordeling te hebben betrokken:

- (a) “of het gaat om vergoeding van vermogensschade dan wel van nadeel dat niet in vermogensschade bestaat, en, mede in verband daarmee, of de gevorderde schadevergoeding ten goede komt aan het slachtoffer zelf, diens nabestaanden dan wel een derde;
- (b) in hoeverre voor het slachtoffer respectievelijk zijn nabestaanden ter zake van de schade een aanspraak op een uitkering uit anderen hoofde bestaat;
- (c) de mate waarin de gebeurtenis de aangesprokene kan worden verweten;
- (d) in hoeverre de aangesprokene reeds voor het verstrijken van de verjaringstermijn rekening heeft gehouden met of had behoren te houden met de mogelijkheid dat hij voor de schade aansprakelijk zou zijn;
- (e) of de aangesprokene naar redelijkheid nog de mogelijkheid heeft zich tegen de vordering te verweren;
- (f) of de aansprakelijkheid (nog) door verzekering is gedekt;
- (g) of na het aan het licht komen van de schade binnen redelijke termijn een aansprakelijkstelling heeft plaatsgevonden en een vordering tot schadevergoeding is ingesteld.”

Voorts oordeelde de Hoge Raad nog over de tweede grief van de erven Van Hese, die zich richtte tegen het oordeel van de rechtbank over het begrip ‘gebeurtenis.’ Volgens de rechtbank moest ingevolge art. 3:310 leden 2 en 3 als gebeurtenis, die de verjaring deed aanvangen, worden beschouwd het tijdstip waarop de blootstelling van Van Hese aan asbest was geëindigd, nl. 8 juni 1963. De Hoge Raad onderschreef dat oordeel omdat uit de wetstekst en de wetsgeschiedenis van het betreffende artikel was af te leiden dat als gebeurtenis had te gelden de gedraging, handelen of nalaten, van de aansprakelijke persoon, die tot schade kon leiden, ook al was het vooralsnog onzeker of inderdaad schade een gevolg ervan zou zijn en al had de schade, indien deze zich voordeed, zich pas later gemanifesteerd. Derhalve moest volgens de Hoge Raad in casu als gebeurtenis worden aangemerkt de blootstelling aan asbest, d.w.z. het einde van die blootstelling. De Hoge Raad vernietigde het vonnis van de rechtbank te Middelburg van 22 juli 1998 en verwees het geding ter verdere behandeling naar het Gerechtshof te Den Haag.⁶⁰⁴

⁶⁰⁴ In het arrest van 24 juli 2002 verwierp het Gerechtshof 's-Gravenhage na toepassing van de zeven gezichtspunten het verjaringsverweer van De Schelde en werd de vordering van erven Hese toegewezen.

6.10.4.8 Conclusie A-G Spier inzake Rouwhof/Eternit

Het eerste deel van de conclusie van A-G Spier in de zaak van de erven Rouwhof tegen Eternit Fabrieken B.V. was nagenoeg gelijk aan zijn conclusie in de hiervoor besproken cassatiezaak Van Hese/De Schelde. Ook bij de behandeling van wat Spier noemde het mensenrechtelijk perspectief, waarbij centraal stond de vraag of de benadeelden een effectieve toegang hadden gehad tot de burgerrechtelijke rechter in de zin van art. 6 EVRM, stelde Spier zich op het standpunt dat het, ongeacht de omstandigheden, onverkort vasthouden aan de wettelijke verjaringstermijn zich, in voorkomende gevallen, niet verdroeg met art. 6 EVRM. Evenals in de vorige zaak stelde Spier zich op het standpunt dat het van tal van omstandigheden afhing of in een concreet geval voldoende grond bestond voor afwijking van het wettelijk regime. In dat kader somde Spier weer dezelfde zes omstandigheden op en merkte naar aanleiding van de laatste omstandigheid, nl. het tijdsverloop tussen het bekend worden van de schade en het instellen van de vordering, op dat daarop de klacht van de erven Rouwhof vastliep:

“Rouwhof is in 1991 ziek geworden. Hij is in april 1992 overleden. De vordering, die zowel de door Rouwhof zelf geleden schade als schade geleden door zijn vrouw en kinderen betreft, is eerst bij brief van 23 november 1993 ingesteld. Na een eventuele verwijzing kan de verwijzingsrechter tot geen ander oordeel komen dan dat de vordering is verjaard. Daarom missen de erven belang bij hun klacht.”

Daarnaast vroeg Spier aandacht voor het feit dat Eternit erop gewezen had dat zich in casu niet de situatie had voorgedaan dat de vordering niet tijdig geldend gemaakt had kunnen worden. De erven hadden hun vordering onder het oude recht nog tot 1 januari 1993 geldend kunnen maken. Spier wees erop dat het vaststond dat de ziekte bij Rouwhof in 1991 door een longarts was vastgesteld en dat Rouwhof op 19 april 1992 was overleden. De vordering was onder het oude recht op 1 januari 1992 nog niet verjaard. Er waren derhalve volgens A-G Spier twee gronden waarop het beroep van de erven vastliep.

6.10.4.9 Hoge Raad: Rouwhof/Eternit, 2000

De eerste cassatieklacht van de erven Rouwhof was gebaseerd op de stelling dat de rechtbank in haar vonnis ten onrechte ervan uitgegaan was dat de gebeurtenis waardoor de schade was veroorzaakt, niet het ontstaan van de ziekte mesothelioom was geweest, maar het inademen van asbeststofdeeltjes gedurende het dienstverband van Rouwhof bij Eternit. De Hoge Raad wees die klacht af:

“Op grond van de tekst van art. 3:310 BW en de wetsgeschiedenis (...) moet worden aangenomen dat als gebeurtenis heeft te gelden de gedraging – handelen of nalaten – van de aansprakelijke persoon, die tot de schade kan leiden, ook al is het vooralsnog onzeker of inderdaad schade een gevolg ervan zal zijn en al heeft de schade, indien zij zich voordoet, zich pas later gemanifesteerd. In het onderhavige geval moet dus als gebeurtenis worden aangemerkt de blootstelling aan asbest, dat

wil in verband met het derde lid van art.3:310 zeggen het einde van die blootstelling.”

Andere onderdelen van de cassatieklacht van de erven richtten zich tegen de in het vonnis verwoorde opvatting van de rechtbank dat eventuele onbillijkheden jegens degene, die door de verjaring zijn rechtsvordering had verloren, op de koop toe moesten worden genomen omwille van de rechtszekerheid van een vaste verjaringstermijn en dat op grond daarvan er voor de rechter geen ruimte meer was om op grond van de redelijkheid en billijkheid van de door de wetgever vastgestelde verjaringstermijn af te wijken. De Hoge Raad overwoog daarbij:

“Uit hetgeen de Hoge Raad heeft overwogen in (..) zijn heden uitgesproken arrest in de zaak erven Van Hese/Koninklijke Scheldegroep volgt dat de in de onderdelen vervatte klachten die zich tegen dit oordeel richten, op zichzelf gegrond zijn. Zij kunnen evenwel bij gebrek aan belang niet tot cassatie leiden, omdat zich hier niet de situatie voordoet dat de rechtsvordering reeds was verjaard voordat de vordering kon worden ingesteld, en derhalve niet sprake is van een uitzonderlijk geval waarin overeenkomstig het in voornoemd arrest overwogene grond bestaat de verjaringstermijn van dertig jaar op grond van art. 6:2 lid 2 buiten toepassing te laten.”

De Hoge Raad verwierp vervolgens het beroep van de erven Rouwhof.

6.10.4.10 Bloembergen: ‘Jongleren met omstandigheden en gezichtspunten’

In zijn annotatie bij beide arresten in de NJ merkte Bloembergen op dat de belangrijkste boodschap van de arresten was dat de dertigjarige termijn van art. 3:310 BW kon worden opengebroken, indien de toepassing van de termijn onder omstandigheden naar maatstaven van redelijkheid en billijkheid onaanvaardbaar was. Met betrekking tot het in artikel 310 lid 2 gehanteerde begrip ‘gebeurtenis’ wees hij er op dat in beide zaken getracht was dit begrip op te rekken, maar dat de Hoge Raad die poging had afgewezen. Onder ‘gebeurtenis’ moest volgens de Hoge Raad worden verstaan de blootstelling aan asbest, d.w.z. het einde van die blootstelling. De grote vraag was volgens Bloembergen of de Hoge Raad bereid zou zijn om met een beroep op de redelijkheid en billijkheid de dertigjarige verjaringstermijn van art. 3:310 lid buiten toepassing te laten. Dat bleek inderdaad het geval te zijn, indien er sprake was van onaanvaardbaarheid ten gevolge van uitzonderlijke omstandigheden. Daarvoor was het dan wel nodig dat het handelde om schade die in die zin naar haar aard verborgen was gebleven dat zij daadwerkelijk was ontstaan en dus pas kon worden geconstateerd nadat de verjaringstermijn verstreken was. Dat er in het concrete geval ook echt sprake moest zijn van een uitzonderlijk geval bleek volgens Bloembergen uit de Rouwhof/Eternitzaak. Op 1 januari 1992 was in die zaak de onder het oude recht lopende verjaringstermijn nog niet verstreken, en had tot 1 januari 1993 Eternit onder het oude recht aansprakelijk kunnen worden gesteld. Over de argumenten van de Hoge Raad merkte Bloembergen op dat de Hoge Raad had geconstateerd dat de wetgever geen aandacht had besteed aan het geval dat de

schade pas na het verstrijken van de verjaringstermijn ontstond. Uiteraard is het dan, aldus Bloembergen, veel makkelijker om art. 310 buiten toepassing te laten dan wanneer de wetgever het geval wel in zijn overwegingen zou hebben betrokken.

Over de rechtsoverweging in het arrest Van Hese/De Schelde, aanvangende met: ‘Of in gevallen als het onderhavige toepassing van de verjaringstermijn van dertig jaar na de gebeurtenis waarop de aansprakelijkheid berust, inderdaad naar maatstaven van redelijkheid en billijkheid onaanvaardbaar is, zal met inachtneming van alle omstandigheden van het geval moeten worden beoordeeld,’ merkte Bloembergen op dat de Hoge Raad hier niet een eigen min of meer strakke regel gaf, maar verwees naar de omstandigheden van het geval en de rechter zeven gezichtspunten voorhield waarmee hij rekening moest houden. Hij voegde daar (met vooruitziende blik) aan toe:

“Toch vraag ik mij af of deze oplossing gelukkig is. Zoals wij hebben gezien kent de Hoge Raad bij de verjaring in het algemeen en bij art. 3:310 in het bijzonder grote betekenis toe aan de rechtszekerheid. Nu is een belangrijk element van de rechtszekerheid de voorspelbaarheid en hanteerbaarheid van het recht die kan worden bereikt door hard and fast rules. Het behoeft geen toelichting dat een jongleren met omstandigheden en gezichtspunten wel iets anders is dan het toepassen van dit soort regels. In een nog steeds lezenswaardig opstel over het rechtszekerheidsbeginsel heeft L.D. Pels Rijcken erop gewezen dat rechtsonzekerheid veelal strekt ten nadele van de economisch zwakkere, hier dus de werknemer. Na dertig onzekere jaren openbaart zich zijn afschuwelijke ziekte. Dan kan het ernstig zieke slachtoffer zijn oude werkgever aansprakelijk stellen. Hij wordt dan niet alleen geconfronteerd met onzekerheden over de aansprakelijkheid en de omvang van de schadevergoeding (die nu goeddeels is genormeerd), maar ook met onzekerheden over de verjaring: niet alleen roepen de afzonderlijke gezichtspunten vragen op, maar ook en vooral kan niemand nu zeggen hoe zwaar de gezichtspunten onderling wegen. Voorwaar, geen wenkend perspectief, ook niet in de overgrote meerderheid van de gevallen waarin het niet tot een procedure komt.

Zou een grotere zekerheid bereikbaar zijn geweest? Ik denk dat, in ieder geval voor het slachtoffer en de directe nabestaanden, een termijn van een jaar vanaf het tijdstip waarop de ziekte zich heeft geopenbaard voldoende zekerheid zou geven en ook redelijk zou zijn. Deze oplossing zou in lijn zijn met het verjaringsrecht in het algemeen waarin steeds met vaste termijnen wordt gewerkt, met art. 73 Ow NBW, dat ook een termijn van een jaar kent, en met de arresten over de vijfjaarstermijn, waarin op grond van redelijkheid en billijkheid het aanvangstijdstip van de verjaringstermijn is opgeschoven.”

6.10.5 Hoge Raad: Erven Soolsma/Hertel, 2000

Een half jaar na de arresten Rouwhof/Eternit en Van Hese/De Schelde kwam de Hoge Raad te oordelen in de zaak van de Erven Soolsma/Hertel. Soolsma had, met enige onderbreking, tussen 22 mei 1951 en 2 mei 1959 voor het isolatie-

bedrijf Hertel op de scheepswerf De Schelde in Vlissingen gewerkt met asbest. In augustus 1992 werd bij Soolsma de diagnose asbestose gesteld en in oktober 1993 de diagnose longkanker. Aan gevolgen van deze ziekten overleed hij in 1995, 65 jaar oud. In oktober 1993 had Soolsma Hertel aansprakelijk gesteld, maar Hertel had de aansprakelijkheid afgewezen en zich daarbij onder meer beroepen op verjaring. De kantonrechter honoreerde dit beroep op verjaring, ervan uitgaande dat de dertigjarige verjaringstermijn van toepassing was en dat de verjaring een aanvang had genomen in 1959 en derhalve in 1989 voltooid was. In hoger beroep bekrachtigde de rechtbank dit vonnis van de kantonrechter. De rechtbank overwoog dat aan de erven Soolsma wel kon worden toegegeven dat uit een oogpunt van individuele gerechtigheid wrang was te moeten constateren dat die asbestslachtoffers bij wie het longcarcinoom zich binnen de verjaringstermijn had geopenbaard hun (voormalige) werkgever wel konden aanspreken, maar de slachtoffers, bij wie van een langere latentietijd sprake was, niet. Toch was dat voor de rechtbank onvoldoende reden om een uitzondering te maken op dertigjarige verjaringstermijn. De rechtbank achtte van doorslaggevend belang het feit dat de vigerende verjaringswetgeving van recente datum was. Zou men, zo oordeelde de rechtbank verder, de asbestslachtoffers op het punt van de verjaring tegemoet willen komen, dan zou de wetgever daarvoor moeten zorgen.

In cassatie had A-G Spier bij het opstellen van zijn conclusie het voordeel dat de Hoge Raad inmiddels, op 28 april 2000, de arresten Rouwhof/Eternit en Van Hese/De Schelde had gewezen, welke zaken grote gelijkenis vertoonden met de zaak Erven Soolsma/Hertel. Verwijzend naar deze arresten merkte A-G Spier op, dat ook de zaak Erven Soolsma/Hertel betrekking had op de verjaringsproblematiek van asbestslachtoffers en dat in de eerdere twee arresten de meeste vragen, die in Soolsma/Hertel aan de orde waren, al beantwoord waren. Spier voegde eraan toe:

“Naar verluidt wordt “in de praktijk” zeer verschillend gedacht over bedoelde arresten. Ik wil kort stilstaan bij de kritiek daarop omdat deze m.i. berust op een misverstand. Tot de kern teruggebracht komt deze er op neer, naar ik begrijp, dat het unfair is dat een dergelijke last op werkgevers (en verzekeraars) wordt afgewenteld omdat:

- (1) deze onvoorzien en onvoorzienbaar was,
- (2) de Nederlandse rechter met terugwerkende kracht de spelregels verandert.

Beide opvattingen blijven steken in retoriek. Zij zien er aan voorbij dat onder het oude recht (dat in dit soort zaken tot 1 januari 1993 gold) de vordering niet was verjaard en – het huidige BW weggedacht – nog niet zou zijn verjaard. Dat is hieraan toe te schrijven dat er, voordat de ziekte zich openbaarde en te dier zake daadwerkelijk kosten moesten worden gemaakt, geen schade bestond. Onder de vigeur van het oude recht kwam het aan op de vraag wanneer de vordering opeisbaar was. Daarvan was, naar het mij voorkomt, geen sprake voordat er schade was. Bezien naar de maatstaf van de periode waarin het door asbestslachtoffers gewraakte handelen plaatsvond

(de vijftiger en zestiger jaren) – kennelijk het uitgangspunt van de critici – was er geen enkele grond om te rekenen op verjaring. Hooguit kan gezegd worden dat de recente arresten het voordeeltje dat de wetgever op 1 januari 1993 aan laedentes ten deel liet vallen weer ongedaan heeft gemaakt. Geweeklaag daarover laat na diepe indruk te maken.”

Spier concludeerde met een beroep op het Van Hese/De Schelde-arrest dat de cassatieklacht van de erven Soolsma gebaseerd op de toepassing van art. 3:310 BW slaagde en adviseerde dat partijen na vernietiging van het vonnis van de rechtbank hun stellingen zouden mogen aanpassen aan de door de Hoge Raad in het Van Hese/De Schelde-arrest geformuleerde ‘zeven gezichtspunten.’ De Hoge Raad oordeelde, verwijzend naar de twee asbestarresten van 28 april 2000 dat op gronden in die arresten vermeld in uitzonderlijke gevallen de verjarings-termijn van art. 3:310 lid 2 BW buiten toepassing kon blijven indien er sprake was van onaanvaardbaarheid als bedoeld in art. 6:2 lid 2 BW:

“Een zodanig uitzonderlijk geval kan zich voordoen wanneer onzeker is of de gebeurtenis die de schade kan veroorzaken – hier: de blootstelling aan asbest – inderdaad tot schade – hier: de ziekte longcarcinoom – zal leiden, die onzekerheid zeer lange tijd is blijven bestaan en de schade in die zin naar haar aard verborgen is gebleven dat zij daadwerkelijk is ontstaan en dus pas kan worden geconstateerd nadat de verjaringstermijn reeds was verstreken. Of in gevallen als het onderhavige toepassing van de verjaringstermijn van dertig jaar na de gebeurtenis waarop de aansprakelijkheid berust, inderdaad naar maatstaven van redelijkheid en billijkheid onaanvaardbaar is, zal met inachtneming van alle omstandigheden van het concrete geval moeten worden beoordeeld.”

Waarna de Hoge Raad verwees naar de ‘zeven gezichtspunten’ uit het van Hese/De Schelde-arrest en het vonnis van de rechtbank vernietigde.⁶⁰⁵

6.10.6 Samenvatting

De voor asbestslachtoffers ingrijpende wetswijziging inzake verjaring van 1992 resp. 1993 riep in juridische zin veel uiteenlopende reacties op, zowel in de vakliteratuur als in de rechtspraak. Het verzet van de asbestslachtoffers tegen de nieuwe verjaringsbepalingen, zoals dat tot uitdrukking kwam in rechtszaken, leidde tot twee asbestarresten van de Hoge Raad in april 2000. De Hoge Raad was met een beroep op de maatstaven van redelijkheid en billijkheid van oordeel was dat onder bepaalde omstandigheden gezegd kon worden dat het verjarings-verweer onaanvaardbaar was. Voor de waardering van de specifieke omstandigheden formuleerde de Hoge Raad zeven gezichtspunten, die de rechter in zijn beoordeling diende te betrekken. Bloembergen merkte in zijn commentaar op dat het ‘jongleren met omstandigheden en gezichtspunten’ op gespannen voet

⁶⁰⁵ Hoge Raad 20 oktober 2000, NJ 2001, 268, Erven Soolsma/Hertel.

stond met het beginsel van de rechtszekerheid en dat het arrest van de Hoge Raad ‘geen wenkend perspectief’ was voor de asbestslachtoffers.

6.11 Polarisatie

Halverwege de jaren negentig kwamen verschillende nieuwe ontwikkelingen op asbestgebied tot stand. In de eerste plaats handelde het om het zichtbaar worden van de tot dan toe haast anonieme asbestslachtoffers, die zich organiseerden en op juridisch en politiek gebied de aandacht opeisten. Steeds meer slachtoffers namen er geen genoegen meer mee dat ze met lege handen achterbleven en gingen met toenemend succes schadevergoeding vorderen, al dan niet via de gang naar de rechter. Daarbij slaagden zij er, tot ongenoegen van werkgevers en verzekeraars, regelmatig in om het gelijk aan hun kant te krijgen en substantiële vergoedingen in de wacht te slepen. Tegelijk kreeg de publieke opinie oog voor de omvang van het asbestdrama, dat qua ernst en omvang in Nederland zijn gelijke niet kende. Daar kwam bij dat de SP, als nieuwkomer in het parlement, volop steun verleende aan de slachtoffers en genoegdoening voor hen eiste. Tenslotte kwam de overheid zelf onder vuur te liggen: zowel wegens tekortschietende verjaringswetgeving als, waar het ministerie van Defensie betrof, vanwege zijn falen als werkgever. Daardoor kreeg de overheid een belangrijke positie in het asbestreguleringsproces en de daaruit voortvloeiende eis bij de asbestslachtoffers tot erkenning en genoegdoening. Deze tot op zekere hoogte samenhangende ontwikkelingen leidden er toe dat er – ondanks het asbestverbod van 1993 – een polarisatie ontstond tussen de actoren overheid, asbestindustrie en asbestslachtoffers, die culmineerde in de Wet Verjaring Personenschade van 2004, zonder dat daarmee de belangentegenstellingen werden opgelost.

6.11.1 Rol van de overheid

In het tijdvak 1990-2003 was de overheid de dominante actor in het asbestreguleringsproces. Naast de hiervoor besproken rol van de overheid bij de wetgeving inzake arbeidsomstandigheden, die leidde tot het asbestverbod in 1993, was de overheid bij het proces betrokken op de navolgende terreinen:

- (a) de handhaving van de Arbowetgeving in de asbestcementindustrie,
- (b) als werkgever, waarbij het ministerie van Defensie een vooraanstaande plaats innam, met de Cannerbergaffaire als katalisator,
- (c) de zorg voor en de betrokkenheid bij de asbestslachtoffers, waarbij de Socialistische Partij, het optreden van het Comité Asbestslachtoffers, het rapport van prof. de Ruiter (1997), de Regeling Tegemoetkoming Asbestslachtoffers en het Instituut Asbestslachtoffers opvallende aspecten waren, en
- (d) de wetgeving inzake verjaring, resulterend in de Wet Verjaring Personenschade (2004).

Daarnaast heeft op het juridische vlak de overheid als rechterlijke macht, zoals hiervoor uiteengezet is, een belangrijke bijdrage geleverd aan het asbestdossier. Hierna komen eerst de aspecten onder a t/m c aan de orde. De rol van de overheid als wetgever m.b.t. de Wet Verjaring Personenschade zal separaat behandeld worden in onderdeel 6.12.

6.11.2 Handhaving Arbowetgeving in de asbestcementindustrie

Namens het MilieuAlarmteam van de SP maakte Poppe in augustus 1989 bij Roodbergen, inspecteur van de Arbeidsinspectie te Deventer, melding van het feit dat hij bij zijn bezoek aan de Eternitfabriek in Goor ‘op vele plaatsen vrije asbest’ had aangetroffen. Poppe had Roodbergen het SP-rapport ‘Asbest Doodt’ ter hand gesteld, waarin de arbeidsomstandigheden bij Eternit beschreven werden.⁶⁰⁶ Het rapport wees erop dat er bij Eternit geen sprake was van enige bescherming van de werknemers tegen asbest en dat de werkwijze van Eternit in strijd was met wettelijke bepalingen. Toen Poppe een half jaar later constateerde dat er nog geen enkele verbetering te zien was in de arbeidsomstandigheden bij Eternit wendde hij zich per brief tot De Roos, directeur-generaal van de arbeid van SZW, en diende hij een klacht tegen inspecteur Roodbergen. In juli 1990 reageerde De Roos op de klacht en somde op welke activiteiten, o.a. metingen, de Arbeidsinspectie te Deventer inmiddels had ondernomen. In augustus 1990 rondde de rapporteurs van de Arbeidsinspectie te Deventer het onderzoek bij Eternit af.⁶⁰⁷ In hun rapport gaven zij hun bevindingen weer inzake een groot aantal bedrijfsonderdelen, zoals de opslag, de invoer van de Schmidtmaschine, het handmatig storten, de mengvloer, de productiemachines, de handvormerij, de recuperatiezaag de kantenzaag, de handververij, het zaagcentrum en het breekgebouw. Bij veel onderdelen troffen de onderzoekers situaties aan waar sprake was van blootstelling aan asbest en onveilige arbeidsomstandigheden. In augustus 1990 zond Bunnik, het districtshoofd van de Arbeidsinspectie te Deventer, die Roodbergen was opgevolgd, de directie van Eternit het rapport van de Arbeidsinspectie toe, met daarbij een meetrapport. Bunnik gaf aan de rapporten eerst met de OR en daarna met de directie te willen bespreken. In oktober 1990 stuurde De Roos Poppe een kopie van het meetrapport toe en in januari 1991 ook het rapport van de Arbeidsinspectie van augustus 1990. Tegelijk bracht Eternit een persbericht naar buiten, met als aanhef: ‘Overleg tussen Arbeidsinspectie en Eternit B.V.’ Daarin maakte Eternit melding van de rapporten van de Arbeidsinspectie en het overleg dat gevoerd was met de Arbeidsinspectie. Dat overleg was volgens Eternit nog niet afgerond. Maar omdat het ministerie van plan was de rapporten openbaar te maken, had Eternit besloten haar reacties op die rapporten naar buiten te brengen:

⁶⁰⁶ SP MilieuAlarmteam, A. de Bres e.a., *Asbest Doodt, onderzoek van de SP over de gevaren van asbest en de rol van de asbestindustrie en de overheid*, augustus 1989; zie ook 5.10.2.

⁶⁰⁷ *Rapport Eternit Goor* van Arbeidsinspectie 8^e district, augustus 1990.

“Het overleg tussen Arbeidsinspectie en Eternit dat inmiddels heeft plaatsgevonden, heeft geleid tot een aantal toezeggingen van de zijde van Eternit om wijzigingen in het productieproces aan te brengen. Daarnaast is het oorspronkelijke rapport van de Arbeidsinspectie op een aantal punten bijgesteld. Voorts is er afgesproken dat een aantal nieuwe investeringen in Goor in goed overleg met de Arbeidsinspectie zullen worden voorbereid. Tussen Eternit en Arbeidsinspectie bestaat op een aantal terreinen nog verschil van mening over de noodzaak van bepaalde aanpassingen.”⁶⁰⁸

In januari 1991 wees Poppe de minister van SZW erop dat als gevolg van zijn klacht de Arbeidsinspectie bij Eternit metingen had verricht en een inspectie had uitgevoerd. Het rapport van de Arbeidsinspectie was volgens Poppe ‘vernietigend’ voor Eternit. Uit de in januari 1991 naar buiten gekomen resultaten kon worden afgeleid dat vijf maanden van overleg slechts enkele toezeggingen van Eternit had opgeleverd en dat Eternit het niet eens was met belangrijke aanpassingen, die de Arbeidsinspectie had voorgesteld. Poppe was daarom van mening dat het, ‘gezien de dodelijke uitwerking van de vrije asbestvezel’, onverantwoord was om door te gaan met de verwerking van asbest bij Eternit. Eerst zouden alle voorgestelde aanpassingen uitgevoerd moeten worden. Beter zou het echter volgens Poppe zijn om over te gaan tot een algeheel verbod op de toepassing van asbest. Minister De Vries voelde daar niet voor, zo bleek uit zijn antwoord aan de SP van 15 maart 1991. Over de door de SP geëiste onmiddellijke stopzetting van het gebruik van asbest bij Eternit merkte de minister op dat op grond van de Arbowet niet de minister maar het districtshoofd van de Arbeidsinspectie bevoegd was om ‘te bevelen, dat personen niet mogen blijven in door hem aangewezen plaatsen, of dat door hem aangewezen werkzaamheden worden gestaakt dan wel niet mogen worden aangevangen, indien naar zijn redelijk oordeel dat verblijf of die werkzaamheden ernstig gevaar opleveren voor personen.’ Daar voegde de minister aan toe dat volgens het betreffende districtshoofd van de Arbeidsinspectie er op dat moment bij Eternit geen sprake was van ‘ernstig gevaar’, en dat hij dat oordeel van het districtshoofd verantwoord achtte.

6.11.2.1 Aanmaning Eternit

In juni 1991 wendde het districtshoofd van de Arbeidsinspectie zich per brief tot de Eternitdirectie in Goor in verband met de arbeidsomstandigheden bij Eternit, waarin melding werd gemaakt van het bezoek van de Arbeidsinspectie aan Eternit op 8 mei 1991. Dat bezoek was volgens de brief ‘ter controle van mijn brieven van 7 januari, 1 februari, 26 maart en 16 april 1991.’ Bij het bezoek waren een aantal zaken aan de orde geweest, die in de brief behandeld werden: (1) de kwaliteit van de verpakking van de grondstof, (2) de afplakruimte van de resterende kapotte zakken, (3) de waterlekkages, (4) de aanpassing aan de G3-

⁶⁰⁸ Persbericht Eternit 3 januari 1991.

machine, en (5) het zagen van asbestcement. Op dit laatste aspect ging het districtshoofd uitvoerig in:

“In uw brief van 10 mei 1991 stelt u voor om deze installatie gereed te hebben in juni 1992. In de bijlagen wordt gesteld dat dit project pas goed kan opstarten nadat het eisenpakket van de Arbeidsinspectie bekend is. Reeds in het overleg van 2 november en 21 december 1990 is hierover gesproken. Daar is duidelijk gemaakt dat eisen, te stellen aan een apparaat, pas kunnen worden aangegeven wanneer de globale schetsen van dit apparaat bekend zijn. (...) Tijdens het overleg tussen de heer Karst⁶⁰⁹ en de heer Riemsdag op 28 februari 1991 bleek dat Eternit wachtte op normen van de Arbeidsinspectie. Mondeling is toen nogmaals aangegeven dat normen pas gesteld kunnen worden n.a.v. een concrete situatie. (...) Ik deel u hierbij mede dat ik niet accoord kan gaan met uw voorstel de zaaginstallatie in juni 1992 gereed te hebben. (...) Mocht ik echter binnen een maand na dagtekening van dit schrijven nog geen concrete ontwerpen voor een lintzaagmachine met een acceptabele planning voor realisatie hebben ontvangen, dan zie ik mij genoodzaakt eisen te stellen voor de fysieke scheiding van activiteiten.”

In augustus 1991 wendde ir. Senden van het SP MilieuAlarmteam zich tot Bunnik naar aanleiding van de toezending van de rapportage van 26 juni 1991 over de arbeidsomstandigheden bij Eternit:

“U sommeert de onderneming bepaalde verbeteringen aan te brengen, die in eerdere brieven en rapporten van uw dienst gevraagd zijn ter bescherming van de werknemers, maar tot op heden door Eternit niet zijn uitgevoerd. (...) Tot onze spijt constateren wij dat tot op heden slechts enkele aanbevelingen uit dit rapport door Eternit in concrete maatregelen zijn omgezet. Uw rapportage van 26 juni jl. bevestigt die constatering. (...) Zo houdt de bedrijfsleiding van Eternit u aan het lijntje en blijven werknemers intussen gewoon verder asbeststof inademen.”

Op dezelfde datum bracht het SP MilieuAlarmteam een persbericht uit, met als aanhef ‘Eternit weigert arbeidsomstandigheden ingrijpend te verbeteren’, waarin Eternit verweten werd een spelletje te spelen met de arbeidsomstandigheden en met de Arbeidsinspectie. De Arbeidsinspectie besloot vanwege de weigering van Eternit om de aanwijzingen van de Arbeidsinspectie op te volgen hiervan proces-verbaal op te maken. Het Hengelo’s Dagblad berichtte echter op 16 augustus 1991 dat de Arbeidsinspectie in Deventer die een aantal maatregelen had aanbevolen, niet meer zou aandringen op uitvoering ervan, omdat Eternit aangekondigd had ‘onder voorwaarden te willen stoppen met de productie van asbestcementplaten.’

⁶⁰⁹ A.S Karst, geb. 1944, trad in dienst bij Eternit in Goor in 1974. In 1985 was hij technisch directeur. Karst overleed in 2005 aan de gevolgen van mesotheliom.

6.11.2.2 Samenvatting

De handhaving van de arbowetgeving m.b.t. asbest liet, zo toonden het onderzoek van de SP en de daarop volgende onderzoeken van de Arbeidsinspectie begin jaren negentig bij Eternit aan, veel te wensen over. Ondanks de geconstateerde overtredingen verplichtte de overheid Eternit niet tot de noodzakelijke aanpassingen aan het productieproces en het door de Arbeidsinspectie opge maakte proces-verbaal kreeg geen vervolg.

6.11.3 Overheid als werkgever: Cannerberg

6.11.3.1 Inleiding

In maart 1997 berichtte Dagblad De Limburger over de mogelijke blootstelling aan asbest die militairen en burgers tussen 1960 en 1990 hadden ondergaan in het NAVO-verbindingscentrum Cannerberg bij Maastricht. Een week later bracht De Tribune het verslag van de 27-jarige Goedkoop, die zich bij het Comité Asbestslachtoffers had gemeld, omdat hij als dienstplichtig militair in 1989 had gediend in de grotten van de Cannerberg bij Maastricht.⁶¹⁰ Kort daarna besteedde ook het Limburgs Dagblad aandacht aan de Cannerberg. Tegelijkertijd stelde SP-kamerlid Poppe schriftelijke vragen aan de regering over de mogelijke blootstelling aan asbest van militairen en burgers in de Cannerberg:

“Is tussen 1960 en 1990 een groep militairen en burgers in de NAVO-verbindingscentrale De Cannerberg aan asbest blootgesteld en zo ja, om hoeveel personen gaat het?

Zijn er bij Defensie gevallen bekend van asbestziekten bij voormalige werknemers in de Cannerberg? Kent u het TNO-rapport “Asbestmeting in de Cannerberg” en de brief van de toenmalige staatssecretaris van Defensie Van Voorst tot Voorst naar aanleiding van dit rapport?”

De staatssecretaris van Defensie meldde in zijn antwoord van 23 april 1997 onder meer:

“Van 1960 tot eind 1992 was de Cannerberg in gebruik als een militair object, voor het grootste deel van de tijd als een geheime NAVO-verbindingscentrale. Tussen 1967 en 1971 is spuitasbest gebruikt als isolatiemateriaal en sindsdien is het in de Cannerberg tewerkgestelde personeel plaatselijk aan asbestconcentraties blootgesteld. In totaal zou het waarschijnlijk gaan om duizend personen, mede omdat naast de vaste bezetting er voor korte perioden tijdens oefeningen regelmatig zo’n achthonderd militairen extra in de Cannerberg verbleven. (...) In december 1989 is een militair overleden ten gevolge van een kwaadaardige nieuw-vorming in het borstvlies (het mesotheliom). Een verband tussen het contact met asbest gedurende de werkzaamheden in de Cannerberg en het overlijden van betrokkene is medisch

⁶¹⁰ De Tribune, *Het asbestschandaal van de Cannerberg*, 14 maart 1997, p.16-19.

gezien aannemelijk geacht. Voor dit overlijden is een verband met de uitoefening van de militaire dienst aangenomen. Dit betekent dat een verhoogd nabestaandenpensioen wordt uitbetaald. (..)

Prof. mr. J. de Ruiter heeft op 24 maart jl. zijn rapport ‘Asbestslachtoffers’ over de “juridische lijdensweg” van asbestslachtoffers aan de Staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid uitgebracht. In dit rapport staan ook enkele adviezen met betrekking tot de verjaringstermijn van 30 jaar. Het kabinet zal een standpunt bepalen over de aanbevelingen inclusief de verjaringstermijn. Ik kan daar thans niet op vooruitlopen.”

Ook deelde de staatssecretaris mee dat het voormalig personeel van de Cannerberg het risico gelopen had van blootstelling aan verhoogde concentraties asbest. Zodra er zich bij Nederlands defensiepersoneel, aldus de staatssecretaris, dat in de Cannerberg heeft gewerkt, onverhoopt een typisch aan asbest gerelateerde aandoening mocht openbaren, zal de aansprakelijkheid hiervoor worden erkend. Daarnaast zond het ministerie van Defensie de door de Tweede Kamer gevraagde documentatie over de asbestproblematiek in de Cannerberg toe. Uit deze informatie bleek dat het militair en burgerlijk personeel in de Cannerberg lang aan asbest was blootgesteld. De Cannerberg-affaire was geboren.

6.11.3.2 ‘Nalatig en verwijtbaar’

De antwoorden van de staatssecretaris van Defensie Gmelich Meijling van april 1997 op de vragen van Poppe waren voor de vaste commissie voor Defensie aanleiding om 126 vragen te stellen aan de staatssecretaris over de Cannerberg. In zijn 43 pagina’s tellende antwoord reageerde de staatssecretaris onder meer met:

“Na het Duitse rapport van 1977 was duidelijk dat bij onderzoekswerkzaamheden verhoogde concentraties asbest konden voorkomen. Het personeel dat deze werkzaamheden uitvoerde had achteraf gezien (structureel) moeten worden voorgelicht en voorzien moeten worden van adequate persoonlijke beschermingsmiddelen. Het personeel van de PTT dat onderhoudswerkzaamheden verrichtte aan de verbindingssapparatuur en onderhoudspersoneel dat afkomstig was van andere (niet in asbestbe- of verwerking gespecialiseerde) bedrijven, is niet gewezen op de risico’s van blootstelling aan asbest en beschermende maatregelen zijn ook voor hen niet getroffen of geëffectueerd.

In 1977 werd het Asbestbesluit gepubliceerd: daarin werd aangegeven dat het streven erop gericht moest zijn een zo laag mogelijke concentratie van asbeststof in de lucht te bewerkstelligen. Na saneringswerkzaamheden tussen 1977 en 1979 hadden ter controle daarvan ook na 1979 systematisch metingen kunnen worden verricht danwel verdere maatregelen ter verbetering kunnen worden doorgevoerd. Toen na het TNO-rapport van 1991 ook voor niet-onderhoudspersoneel beschermende maatregelen werden aanbevolen tijdens het verblijf in de gangen, was de betrokken Navo-commandant verantwoordelijk voor het treffen van beschermende maatregelen en de handhaving daarvan. Daar waar adviezen van Defensie gericht op maatregelen

door Navo-commandanten niet werden overgenomen had Defensie meer druk op Navo kunnen uitoefenen, gericht op het toch doorvoeren van de adviezen van Defensie.

Gelet op het bovenstaande moet worden geconstateerd dat Defensie niet altijd adequaat heeft gehandeld en dat dit handelen in dit opzicht als nalatig en verwijtbaar kan worden beschouwd.”⁶¹¹

6.11.3.3 ‘Een berg met problemen’

Naar aanleiding van de antwoorden op de schriftelijke vragen besloot de vaste commissie in augustus 1997 een werkgroep uit haar midden te belasten met een nader onderzoek naar de gang van zaken rond de asbestproblematiek in het Joint Operations Center (JOC), zoals de Cannerberglocatie in NAVO-termen heette. De werkgroep, bestaande uit vijf Tweede-Kamerleden, kreeg als opdracht het vaststellen van de wijze waarop de besluitvorming met betrekking tot de asbestproblematiek JOC-Cannerberg in de periode 1967-1992 had plaatsgevonden. In januari 1998 bood de vaste commissie voor Defensie haar rapport met het resultaat van het onderzoek aan aan de voorzitter van de vaste commissie voor Defensie. Het rapport bevatte een groot aantal conclusies en aanbevelingen, waaronder:

- De werkgroep spreekt haar verbazing uit over het feit dat er tussen het bereiken van wetenschappelijke overeenstemming over de risico’s van asbest en de totstandkoming van adequate regelgeving een periode van vele jaren is verstreken. Volgehouden kan worden dat de genoemde wetenschappelijke overeenstemming reeds in 1969 werd bereikt, terwijl van adequate regelgeving eigenlijk pas in het begin van de jaren negentig kan worden gesproken. In het licht van het voorgaande heeft het de werkgroep tevens bevreemd dat in ieder geval in de zeventiger jaren bij DGA en de Arbeidsinspectie slechts een zeer beperkt aantal deskundigen op het gebied van asbest werkzaam was.
- De werkgroep constateert dat zowel het Ministerie van Defensie als het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid als de NAVO tekort zijn geschoten bij de aanpak van de asbestproblematiek in de Cannerberg.

De werkgroep voegde daar bij wijze van ‘Naschrift’ aan toe:

“Mede gezien de onder de laatste conclusie geformuleerde bevinding van de werkgroep omtrent de wijze waarop het Ministerie van Defensie de asbestproblematiek heeft aangepakt, acht de werkgroep het terecht dat het Ministerie van Defensie geen beroep zal doen op de verjaringstermijn van 30 jaar ten aanzien van slachtoffers (nu en in de toekomst) van typische

⁶¹¹ Handelingen Tweede Kamer, vergaderjaar 1996-1997, 25 323, nr. 2, 23 mei 1997, p.14.

asbestgerelateerde ziektebeelden die kunnen worden toegeschreven aan werkzaamheden in de Cannerberg.⁶¹²

6.11.3.4 Samenvatting

De Cannerberg-affaire bracht aan het licht dat het ministerie van Defensie als werkgever ernstig tekortgeschoten was bij de bescherming van het militaire personeel. Het ministerie erkende de aansprakelijkheid voor de gevolgen van de blootstelling aan asbest. Het leidde er ook toe dat de overheid als – eerste – werkgever afzag van een beroep op de wettelijke verjaringstermijn in het geval van asbestziekten bij het defensiepersoneel.⁶¹³

6.11.4 Positie asbestslachtoffers

6.11.4.1 Inleiding

Door het geslaagde proces van de ‘drie weduwen’ tegen Eternit en het – eerste – kort geding van een oud-Eternit werknemer tegen Eternit in 1993 wendden zich in de loop van 1994 steeds meer asbestslachtoffers tot de SP voor hulp. Naar aanleiding daarvan nam de SP eind 1994 samen met enkele weduwen van asbestslachtoffers het initiatief tot de oprichting van het Comité Asbestslachtoffers.⁶¹⁴ De doelstelling van het comité was enerzijds het ondersteunen, mede in juridische zin, van de asbestslachtoffers en hun nabestaanden en anderzijds het realiseren van een collectieve regeling. De enorme respons die de oprichting van het comité direct ontmoette, toonde aan hoe groot de behoefte was aan een organisatie voor asbestslachtoffers, maar liet ook zien dat de gebruikelijke manier van afhandelen van vorderingen tot schadevergoeding geen recht deed aan de speciale en moeilijke positie van mesothelioomslachtoffers. Deze slachtoffers, die plotseling met hun ongeneeslijke ziekte werden geconfronteerd, hadden doorgaans minder dan één jaar te leven na de diagnosestelling. Het was daardoor duidelijk dat de gewone civiele rechtsgang voor hen weinig te bieden had.

6.11.4.2 SP-rapport ‘Asbest, de dubbele lijdensweg’

Vanwege de bijzondere positie van de mesothelioomslachtoffers bracht het Wetenschappelijk Bureau van de SP in januari 1995 het rapport ‘Asbest, de

⁶¹² Tweede Kamer, vergaderjaar 1997-1998, 25 323, nrs 10-11: Rapport ‘Een berg met problemen, onderzoek besluitvorming asbestproblematiek Cannerberg’, verslag gesprek werkgroep met F. Meppelder, 30 oktober 1997, p.67-74.

⁶¹³ Tijdens het overleg van de vaste commissies voor Defensie en Sociale Zaken en Werkgelegenheid van 15 april 1998 met de staatssecretarissen van Defensie en Sociale Zaken en Werkgelegenheid verklaarden de staatssecretarissen dat de overheid als geheel afzag van het beroep op de dertigjarige verjaringstermijn.

⁶¹⁴ Zie hierna 6.11.6.

dubbele lijdensweg, of waarom er een asbestfonds moet komen' uit.⁶¹⁵ Het voorwoord van het rapport luidde:

“De komende twintig jaar zullen er tien tot twintigduizend mensen overlijden aan de gevolgen van blootstelling aan asbest. Een afschuwelijk drama waar echter bij de huidige stand van zaken van de medische wetenschap niets aan te doen valt. De cijfers onderstrepen de stelling dat asbest het meest dodelijke milieuschandaal van onze tijd is. Duizenden asbestslachtoffers, hun verwanten en vrienden zullen onvermijdelijk geconfronteerd worden met de lijdensweg die velen voor hen al gingen. Na en naast dit lijden is er nog een tweede lijdensweg: de lange, zware en emotioneel aangrijpende juridische weg om een vorm van schadeloosstelling, genoegdoening te krijgen voor de toegebrachte schade en het aangedane leed.”

Op de vraag of er een alternatief bestond voor de juridische lijdensweg antwoordden de auteurs van het rapport dat een oplossing naar hun mening dat te vinden was in het instellen van een 'asbestfonds'. Zij concludeerden dat zo'n fonds de tweede lijdensweg voor asbestslachtoffers in belangrijke mate zou kunnen vermijden. In het rapport werd het voorstel verder uitgewerkt. Bezien dient te worden, stelde het rapport, of het treffen van een collectieve regeling voor asbestslachtoffers niet de voorkeur verdient boven het individueel aanspannen van procedures. Daarom pleitte het SP-rapport, met verwijzing naar het schadefonds dat uitkeringen verzorgde voor oud-mijnwerkers en het Waarborgfonds Verkeersslachtoffers, voor de oprichting van een asbestfonds waaruit de asbestslachtoffers een financiële genoegdoening zouden kunnen krijgen. Aan het fonds zouden met name grote bedrijven, die veel met asbest gewerkt hadden en veel slachtoffers telden onder hun (oud-)werknemers, moeten bijdragen. Daarnaast had volgens het rapport zeker ook overheid een verplichting om bij te dragen aan het fonds, omdat de overheid diende op te komen voor het belang van de volksgezondheid en bovendien als wetgever veel te lang het gebruik van asbest en asbesthoudende producten had gedoogd. Het fonds zou volgens het rapport beschikbaar moeten zijn voor al degenen die aantoonbaar aan een asbestgerelateerde ziekte lijden en aan hun eventuele nabestaanden. En voor de toekenning van een vergoeding uit het fonds zou een onafhankelijke medische instantie moeten gaan functioneren, terwijl de procedure eenvoudig, efficiënt en snel moet zijn.

6.11.4.3 Reactie regering op SP-rapport

In april 1995 liet Linschoten, staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, de SP Tweede-Kamerfractie weten dat hij waardering had voor het SP-rapport over het 'asbestfonds' en dat hij sympathie had voor de doelstelling om individuele procedures van asbestslachtoffers zoveel mogelijk te voor-

⁶¹⁵ Wetenschappelijk Bureau SP, *Asbest, de dubbele lijdensweg, of waarom er een asbestfonds moet komen*. Januari 1995, Rotterdam.

komen.⁶¹⁶ ‘Wellicht, aldus Linschoten, biedt de instelling van een fonds als door u bepleit daarvoor een goede mogelijkheid’. Linschoten zag daarbij echter geen rol weggelegd voor de overheid. Hij wees op de civielrechtelijke aansprakelijkheid van de werkgevers en de recente asbestarresten van de Hoge Raad inzake Janssen/Nefabas en Cijssouw/De Schelde. Over de positie van de overheid zelf merkte de staatssecretaris op dat krachtens de Veiligheidswet 1934 en de Arbeidsomstandighedenwet de verantwoordelijkheid voor bescherming van veiligheid en gezondheid op het werk lag bij de werkgever dan wel bij de werkgevers en werknemers gezamenlijk. Hij wees erop dat vanaf de jaren 30 de Arbeidsinspectie werkgevers had gewezen op de gevaren van asbest. Op grond daarvan ontkende de staatssecretaris dat de overheid een morele verantwoordelijkheid zou dragen. Ook zag hij geen initiërende of voorwaardenscheppende rol weggelegd voor de rijksoverheid bij het instellen van het door de SP beoogde asbestfonds. De SP-Tweede-Kamerfractie legde zich bij de afwijzing door de staatssecretaris niet neer en stelde het voorstel voor een asbestfonds aan de orde in de vaste commissie voor Sociale Zaken. In die commissie bleek er bij verschillende partijen brede steun voor het voorstel te bestaan. Dat leidde ertoe dat staatssecretaris Linschoten zich alsnog positiever opstelde tegenover de oprichting van een asbestfonds.⁶¹⁷ Staatssecretaris Linschoten adviseerde het Comité Asbestslachtoffers om de andere betrokken partijen, zoals werkgevers en verzekeraars te benaderen. Zou dat niets opleveren dan zou het comité weer bij de staatssecretaris terecht kunnen. Het Comité Asbestslachtoffers voerde daarop besprekingen met het VNO/NCW, het Verbond van Verzekeraars en de vakcentrales van FNV en CNV. De uitkomst van deze gesprekken werd vastgelegd in het verslag met de titel ‘Op weg naar een collectieve regeling voor asbestslachtoffers’, dat het comité in september 1995 aan Linschoten aanbood.⁶¹⁸ Dit keer liet de bewindsman weten dat de overheid bereid was het initiatief te nemen voor een collectieve regeling.

6.11.4.4 Advies-De Ruiter

In maart 1996 liet staatssecretaris Linschoten de Tweede Kamer weten dat hij een gesprek met alle betrokken partijen zou aangaan. Hij gaf daarbij aan dat hij fondsvorming onwaarschijnlijk achtte, maar dat hij wel mogelijkheden zag in alternatieven zoals voorgesteld door de verzekeraars. Het gesprek vond plaats in september 1996 onder leiding van staatssecretaris De Grave, die gezien de complexiteit van de problematiek voorstelde om een adviseur te benoemen, die zou moeten onderzoeken wat de mogelijkheden waren van de verschillende door partijen aangedragen alternatieven. Dat voorstel werd door de andere deel-

⁶¹⁶ Brief Staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid Linschoten van 3 april 1995 aan Tweede-Kamer-fractie Socialistische Partij inzake Asbestfonds.

⁶¹⁷ Cobouw 15 juni 1995, *Linschoten positief over oprichting asbestfonds*.

⁶¹⁸ Comité Asbestslachtoffers: *Op weg naar een collectieve schaderegeling voor asbestslachtoffers, verslag van een aantal gesprekken over de mogelijkheden en de moeilijkheden van een asbestfonds*, september 1995, Rotterdam.

nemers aan het gesprek overgenomen, waarna in oktober 1996 prof. de Ruiter als adviseur werd aangesteld. Zijn opdracht luidde:

- inventarisatie door betrokken partijen naar voren gebrachte suggesties voor mogelijke oplossingen van knelpunten voor asbestslachtoffers ter verkrijging van schadeloosstelling,
- onderzoek naar de juridische mogelijkheden, de praktische uitvoerbaarheid en de financiële en overige consequenties van deze oplossingen,
- aan te geven welke oplossingen het meest haalbaar waren en op hoofdlijnen de juridische en bestuurlijke kaders aan te geven voor die oplossingen.

Na een uitgebreid onderzoek ging De Ruiter in op de voorgestelde oplossingsrichtingen, waarbij hij zich concentreerde op het aspect van trage civielrechtelijke procedures en de niet-verhaalbare vorderingen, welke laatste categorie betrekking had op vorderingen die niet verhaalbaar waren ten gevolge van met name faillissement of insolventie van de werkgever of vanwege verjaring van de vordering. In relatie tot de ‘juridische lijdensweg’ en de door de SP en het Comité Asbestslachtoffers voorgestelde fondsvorming formuleerde De Ruiter een aantal vragen. De eerste ervan zag op de vraag wie een het fonds in kwestie zou moeten vullen. Daarvoor kwamen volgens hem in aanmerking de werkgevers, de verzekeraars en de overheid. De Ruiter stelde vast dat werkgevers en verzekeraars geen enkele animo hadden om in financiële zin aan een fonds bij te dragen en dat ook van de overheid niet te verwachten was dat zij de volle verantwoordelijkheid voor een asbestfonds zou willen dragen: ‘Ik beschouw dan ook de wens van het Comité Asbestslachtoffers om te komen tot een asbestfonds bij gebrek aan draagvlak als een onvervulbaar verlangen,’ concludeerde De Ruiter. Met betrekking tot de vraag of een fonds tot uitkering zou kunnen overgaan op grond van de geldende rechtsregels voor aansprakelijkheid of op grond van het enkele feit van de aanwezigheid van een asbestziekte stelde De Ruiter vast dat hij geen argumenten had gevonden om het geldende aansprakelijkheidsrecht buiten toepassing te laten. De derde vraag richtte zich op de vormgeving van een fonds, nl. of het handelde om een voorschotuitkering met regres op de aansprakelijke werkgever of verzekeraar, en zo ja of dat voorschot terug te vorderen was ingeval achteraf geen aanspraak zou blijken te bestaan. In procedurele zin zouden volgens De Ruiter in die situatie waarschijnlijk niet minder dan vier procedures nodig zijn, louter voor het verkrijgen van een voorschot. Dat achtte hij geen verbetering ten opzichte van de bestaande situatie. Hij concludeerde dat een voorschotfonds niet wezenlijk zou bijdragen aan de oplossing van de problematiek van de slachtoffers. Samenvattend kwam De Ruiter tot het oordeel dat het idee van fondsvorming niet haalbaar was en om inhoudelijke redenen ook onwenselijk als oplossing. Daarnaast stelde De Ruiter vast dat er andere oplossingsmogelijkheden waren op het terrein van de facilitering en versnelling van de procedures langs de route van overeenkomsten tussen partijen en eventuele inschakeling van een vorm van buitengerechtelijke geschillenbeslechting. Na bespreking van die mogelijkheden

kwam De Ruiter tot het voorstel om een instituut of bureau op te richten dat drie functies zou moeten vervullen, nl.

- (1) de eerste opvang en hulpverlening aan de slachtoffers,
- (2) het verzamelen van de benodigde gegevens op medisch en arbeidskundig terrein en het overleg met de betrokken werkgever of verzekeraar,
- (3) indien het overleg geen afdoende resultaat zou opleveren, arbitrage of bindend advies, waarbij de deskundigheid van arbiters of bindend adviseurs buiten twijfel moest staan.

Bij de zogenaamde 'niet-verhaalbare vorderingen' was de situatie volgens De Ruiter moeilijker. Hij liet een aantal mogelijke oplossingen de revue passeren waar het ging om werkgevers, die failliet, insolvent of onvindbaar waren en deed hetzelfde voor de verjaringsproblematiek. Bij de eerste groep somde De Ruiter vier mogelijkheden op, maar erkende dat geen van de mogelijkheden, afgezien van de mogelijkheid dat de overheid een vergoeding zou betalen, veel kans maakte: 'In essentie staan wij hier voor een politiek-maatschappelijk dilemma.' Ook bij de tweede groep van niet-verhaalbare vorderingen, te weten de verjaarde vorderingen, formuleerde De Ruiter vier opties:

- (1) het afwachten van de uitspraak van de Hoge Raad,
- (2) het vrijwillig afzien van het beroep op verjaring door werkgevers,
- (3) wijziging van het burgerlijk wetboek,
- (4) betaling van de vorderingen door de overheid.

De Ruiter concludeerde m.b.t. de verjaringsproblematiek dat het voor de slachtoffers verlossende woord van de Hoge Raad, respectievelijk de wetgever moest komen. Samenvattend stelde prof. de Ruiter voor om voor de slachtoffers met een wegens faillissement van de werkgever niet-verhaalbare vordering een niet op het geldend recht te funderen tegemoetkoming van de overheid, en voor de slachtoffers met een verjaarde vordering: een snelle bezinning op het geldend recht met betrekking tot de verjaring. In het slot van zijn rapport 'Asbestslachtoffers', dat hij in maart 1997 indiende, formuleerde prof. de Ruiter zijn adviezen:

- (1) Oprichting van een instituut belast met de afhandeling van de vorderingen van asbestslachtoffers.
- (2) Dit instituut ware te belasten met de volgende, in onderscheiden afdelingen, loketten of compartimenten te situeren taken:
- (3) opvang, steun, informatie en advies van slachtoffers,
- (4) onderzoek naar de gegrondheid van de vordering en op basis van de resultaten daarvan overleg met werkgever c.q. verzekeraar en bemiddeling tussen partijen, in het oog houdend de wenselijkheid om te komen tot normering of standaardisering van de uit te keren schadevergoeding,
- (5) indien na b. nodig: het geven van een onafhankelijke niet-rechterlijke beslissing (bindend advies of arbitrage),

- (6) in verband met het gestelde onder 4 : het adviseren van de uitkerende instantie ingeval aanspraak wordt gemaakt op de tegemoetkoming bij van een niet-verhaalbare vordering vanwege faillissement, insolventie of onvindbaarheid van de werkgever.
- (7) Participatie in dit instituut in financiële en organisatorische zin door de direct betrokkenen, nl. de Ministeries van Sociale Zaken en Justitie, de verzekeraars, de werkgevers, de vakbonden en het Comité Asbestslachtoffers, een en ander zoals hiervoor nader omschreven.
- (8) De toezegging van overheidswege van een vaste uitkering aan die slachtoffers, die hun vordering niet kunnen verhalen wegens faillissement, insolventie of onvindbaarheid van de aansprakelijke werkgever.
- (9) Zo spoedig mogelijk klaarheid brengen in het overheidsstandpunt ten aanzien van de verjaring van de vorderingen van de asbestslachtoffers.
- (10) De lange termijnproblematiek van de beroepsziekten in kaart brengen, waarbij ondermeer aandacht ware te besteden aan een verplichte werkgevers (aansprakelijkheid)verzekering.
- (11) Na verloop van vijf jaar, te rekenen vanaf de uitvoering van het voorgestelde, de resultaten te evalueren.⁶¹⁹

6.11.4.5 Reactie regering op advies-De Ruiter

In zijn reactie van juni 1997 aan de Tweede Kamer gaf het kabinet aan met waardering kennis te hebben genomen van het advies van prof. de Ruiter en positief te staan tegenover de door De Ruiter geformuleerde aanbevelingen:

“De Staatssecretaris van SZW zal met de meest betrokken partijen verder overleggen over de wijze en de termijn waarop zo’n instituut in het leven kan worden geroepen. Een belangrijke randvoorwaarde is dat er, gelet op de verantwoordelijkheidsverdeling tussen overheid, werkgevers, slachtoffers en verzekeraars, geen sprake kan zijn van een directe bestuurlijke betrokkenheid van de overheid bij het instituut.”

De regering voegde daaraan toe dat voor wat de langetermijn-problematiek betrof het wenselijk was deze goed te onderzoeken. Daarvoor zou SZW in samenwerking met het Ministerie van Financiën en het Verbond van Verzekeraars nog in 1997 een nader onderzoek uitvoeren en op basis daarvan ook nog in 1997 een adviesaanvraag bij de SER indienen. Voor de korte termijn zegde de regering toe dat zij de aanbeveling van prof. de Ruiter om voor slachtoffers, die geconfronteerd werden met een niet-verhaalbare vordering wegens faillissement, insolventie of onvindbaarheid van de werkgever, een tegemoetkoming van de overheid te verstrekken, overnam. Daarbij merkte de regering nadrukkelijk op dat het een tegemoetkoming betrof en geen volledige schadevergoeding. De regering voegde daaraan toe dat zij daarmee uitdrukking gaf aan de maat-

⁶¹⁹ Prof. mr. J. de Ruiter: *Asbestslachtoffers*, maart 1997, VUGA 1997.

schappelijke betrokkenheid bij het door asbestslachtoffers met een niet-verhaalbare vordering ondervonden leed. Over de concrete uitwerking van de regeling zou volgens staatssecretaris De Grave de Tweede Kamer in september 1997 nader worden geïnformeerd. Met betrekking tot de voor de overheid aan de tegemoetkomingsregeling verbonden kosten schatte de staatssecretaris deze structureel op 5 miljoen gulden per jaar.

6.11.4.6 Voorbereiding Instituut Asbestslachtoffers

Vanaf september 1997 voerden alle betrokken partijen gesprekken over de opzet en de inhoud van het instituut asbestslachtoffers. De betrokken partijen waren het Comité Asbestslachtoffers, het VNO/NCW, het Verbond van sector werkgevers Overheid, het Verbond van Verzekeraars, de vakcentrales FNV en CNV, en de ministeries van Sociale Zaken en Justitie. De onderhandelingen vergden de nodige tijd, omdat partijen aanvankelijk over tal van punten aanzienlijk van mening verschilden. Toen in juli 1998 de onderhandelingen nog niet tot overeenstemming hadden geleid, liet staatssecretaris De Grave partijen weten dat, indien partijen niet uiterlijk voor 1 september 1998 tot overeenstemming zouden komen, hij niet langer op de totstandkoming van het instituut zou wachten en de overheid de uitvoering van de overheidsregeling voor asbestslachtoffers zelf ter hand zou nemen via de SVB. De vergadering van partijen van augustus 1998 leverde uiteindelijk zoveel vooruitgang op dat in september een onderhandelaarsakkoord werd bereikt over de oprichting van een Instituut Asbestslachtoffers, waarin ten aanzien van de immateriële schade, het smartengeld, een normbedrag van f 90.000, -- werd vastgelegd, aangevuld met een normbedrag van tweemaal f 5.000, -- voor de materiële schade.

In november 1998 ondertekenden alle betrokken partijen het Convenant Instituut Asbestslachtoffers. Daarin werd ook ter zake van de financiering van het instituut vastgelegd dat voor de aanloopkosten van het nieuwe instituut het ministerie van SZW een eenmalige startsubsidie betaalde van f 2.500.000, --.

6.11.4.7 Regeling Tegemoetkoming Asbestslachtoffers

In maart 1999 zond staatssecretaris Hoogervorst van SZW het ontwerp voor de Regeling Tegemoetkoming Asbestslachtoffers naar de Tweede Kamer.⁶²⁰ Daarin stelde Hoogervorst voor om mesotheliomslachtoffers, die geen verhaal konden halen op hun voormalige werkgever wegens faillissement, insolventie of onvindbaarheid, van overheidswege een eenmalige tegemoetkoming te betalen van f 25.000, --. De staatssecretaris lichtte dat toe met:

“Bij de vaststelling van de hoogte van de eenmalige tegemoetkoming heeft het kabinet zich gebaseerd op regelingen met een gelijksoortige achtergrond, te weten de regeling eenmalige uitkering silicose oud-mijnwerkers en het

⁶²⁰ Brief van J.F. Hoogervorst, staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, van 30 maart 1999 aan de Tweede Kamer.

Schadefonds Geweldsmisdrijven. De tegemoetkoming is geen schadevergoeding zoals in de situatie waarin er een aansprakelijke werkgever is. De tegemoetkoming brengt de maatschappelijke erkenning voor het leed van de asbestslachtoffers tot uitdrukking.”

Het Comité Asbestslachtoffers liet echter weten de regeling onvoldoende te vinden, omdat de voorgestelde vergoeding veel te ver verwijderd was van de gebruikelijke schadevergoeding die mesotheliomslachtoffers van hun werkgevers konden vorderen.⁶²¹ Het comité merkte daarbij op dat de voorgestelde vergoeding liet zien dat de overheid niet had begrepen hoe ernstig het lot van een mesotheliomslachtoffer was. Het ging hier immers om slachtoffers die tot de meest ernstige categorie van slachtoffers behoorden. Daarom vond het comité een voorgestelde vergoeding van f 25.000, -- in feite ‘een belediging.’ Ook tekende het comité aan dat het grote moeite had met de ingangsdatum van de regeling, 6 juni 1997. Die datum betekende nl. de nabestaanden van slachtoffers die op 6 juni 1997 nog in leven waren, wel voor de vergoeding in aanmerking kwamen, maar dat de nabestaanden van de mesotheliomslachtoffers, die vóór 6 juni 1997 waren overleden, ook in de overheidsregeling met lege handen achterbleven. Dat betrof honderden nabestaanden, zo had het comité moeten vaststellen. Ook CNV-voorzitter Terpstra liet namens de vakcentrales FNV, CNV en MHP in zijn brief van april 1999 aan de Vaste Commissie van de Tweede Kamer voor SZW weten dat de vakcentrales de voorgestelde hoogte van de tegemoetkoming veel te laag vonden. De vakcentrales waren van mening dat het verschil in uitkering voor de betreffende asbestslachtoffers, die in dezelfde omstandigheden verkeren als zij die in aanmerking zouden kunnen komen voor de bemiddeling door het asbestinstituut, buitengewoon schrijnend was. Ook wees Terpstra erop dat asbestslachtoffers die hun schade wel konden verhalen op hun (voormalige) werkgever in aanmerking kwamen voor een smartengeld van 90.000 gulden en een vergoeding van hun totale materiële schade. De vakcentrales beoordeelden het verschil met de tegemoetkoming als onaanvaardbaar en vonden daarom dat deze het bedrag van 90.000 gulden diende te benaderen.⁶²²

De brief van de staatssecretaris van SZW van maart 1999 inzake de Regeling Tegemoetkoming Asbestslachtoffers, de zgn. TAS-regeling, besprak de vaste commissie voor SZW van de Tweede Kamer met staatssecretaris Hoogervorst in april 1999. Een dag later diende SP-Tweede-Kamerlid De Wit in de Kamer twee moties in over de TAS-regeling. In de eerste motie overwoog de indiener dat de financiële vergoeding voor asbestslachtoffers op grond van de regeling sterk afweek van die welke mogelijk was op grond van de regeling van het Instituut Asbestslachtoffers en stelde hij dat er op die manier een ongerechtvaardigd

⁶²¹ Persbericht Comité Asbestslachtoffers 30 maart 1999.

⁶²² Brief van D. Terpstra, voorzitter CNV, mede namens FNV, CNV en MHP van 26 april 1999 aan de Vaste Commissie voor Sociale Zaken en Werkgelegenheid van de Tweede Kamer.

onderscheid werd gemaakt tussen de asbestslachtoffers. De Wit verzocht in de motie de regering op de vergoeding krachtens de TAS-regeling op te trekken naar f 90.000, --. De tweede motie handelde over de peildatum van de regeling, zijnde 6 juni 1997, die er volgens de Wit toe leidde dat een groot aantal asbestslachtoffers respectievelijk hun nabestaanden geen gebruik van de regeling konden maken. Vanwege deze ongelijkheid stelde hij voor in de regeling uit te gaan van de peildatum van 1 juli 1993. De Tweede-Kamerleden Middel (PvdA) en Schimmel (D66) dienden een motie in, waarin zij overwogen dat er sprake was van ongelijkheid tussen de eenmalige tegemoetkoming van de overheid aan asbestslachtoffers en de schadevergoeding die op de werkgever verhaald kon worden. Om die reden verzochten zij de regering in het kader van de rijksbegroting voor het jaar 2000 met nadere voorstellen te komen om de door hem vermelde ongelijkheid zoveel als mogelijk weg te nemen. Bij de verdediging van zijn voorstel merkte staatssecretaris Hoogervorst ten aanzien van de hoogte van de uitkering op dat hij aansluiting gezocht had bij het Schadefonds Geweldsmisdrijven, welke regeling uitdrukking trachtte te geven aan de erkenning van aangericht leed. Dat laatste fonds keerde maximaal het bedrag van f 25.000, -- uit, maar in veel gevallen was de uitkering uit dat fonds veel lager. Over de handelwijze van de overheid in het verleden ten aanzien van asbest merkte de staatssecretaris op dat al vanaf begin jaren zeventig het overheidsbeleid erop gericht was geweest om het risico van blootstelling aan asbest zoveel mogelijk te beperken. Dat had uiteindelijk geleid tot sloop van asbesthoudende gebouwen en installaties. Nederland had volgens de staatssecretaris met dat beleid internationaal zelfs een voortrekkersrol vervuld. In oktober 1999 maakte de regering bekend dat de vergoeding op grond van de Regeling Tegemoetkoming Asbestslachtoffers verhoogd werd naar f 35.000, --.

6.11.4.8 Instituut Asbestslachtoffers

Op 26 januari 2000 werd het Instituut Asbestslachtoffers officieel geopend door staatssecretaris Hoogervorst. Tegelijk trad de Regeling Tegemoetkoming Asbestslachtoffers in werking.⁶²³ Deze regeling hield in dat een werknemer:

- bij wie de diagnose mesotheliom was gesteld,
- wiens ziekte veroorzaakt was door blootstelling aan asbest tijdens het verrichten van arbeid in loondienst,
- die vanwege zijn ziekte van zijn werkgever geen vergoeding had ontvangen,
- die niet in staat was zijn schade langs civielrechtelijk weg op zijn werkgever te verhalen omdat (a) zijn ziekte zich gemanifesteerd had na het

⁶²³ *Regeling tot verlening van een eenmalige uitkering ter tegemoetkoming in immateriële schade aan werknemers, die ten gevolge van blootstelling aan asbest ernstig ziek zijn geworden: Regeling Tegemoetkoming Asbestslachtoffers, van 21 januari 2000*, in: Staatscourant 24 januari 2000, nr.16, pag.9.

verstrijken van de termijn van dertig jaar als bedoeld in art. 3:310 lid 2 BW en de werkgever schriftelijk verklaard had jegens de werknemer een beroep te doen op de dertigjarige verjaringstermijn of omdat (b) de woonplaats of plaats van vestiging van de werkgever onbekend was, (c) de werkgever opgehouden had te bestaan, dan wel (c) in staat van faillissement was verklaard,

jegens de overheid aanspraak kon maken een tegemoetkoming van f 35.000,--.

Voorts bepaalde de regeling dat nabestaanden van een werknemer, die aan de gevolgen van de ziekte mesotheliom was overleden, recht konden doen gelden op de uitkering indien aan de volgende voorwaarden was voldaan:

- (a) de werknemer had een aanvraag ingediend maar was overleden voordat op die aanvraag was beslist,
- (b) de werknemer was overleden voordat hij de aanvraag had ingediend, doch nadat hij bij het instituut asbestslachtoffers een verzoek tot bemiddeling had gedaan,
- (c) de werknemer was overleden op een dag die gelegen was in de periode van 6 juni 1997 tot en met 31 juli 2000.

De regeling bepaalde met betrekking tot uitvoering ervan dat de Sociale Verzekeringsbank op de aanvraag voor de tegemoetkoming diende te beslissen en dat de SVB over het recht op een uitkering advies kon vragen aan het instituut asbestslachtoffers. Het instituut asbestslachtoffers ('het instituut') had volgens het door de betrokken partijen in november 1998 ondertekende convenant 5 verschillende taken:

- (a) het geven van voorlichting en informatie aan werknemers, die mogelijk aan asbest waren blootgesteld, hun gezinsleden en nabestaanden,
- (b) het uitvoeren van de gevalsbehandeling, waartoe behoorden het uitvoeren van de intakeprocedure, het verrichten van onderzoek naar de gegrondheid van de vordering aan de hand van protocollen, het bemiddelen tussen werknemers en werkgevers gericht op het treffen van een schikking,
- (c) het adviseren in het kader van de Regeling Tegemoetkoming Asbestslachtoffers,
- (d) het zorgen voor ontwikkeling en onderhoud van een datasysteem ter zake van asbestgerelateerde aandoeningen, het zorgen voor kwaliteitsborging van procedures en protocollen inzake medische causaliteit en arbeidsverleden, en het zorgen voor het totstandbrengen van protocollen met betrekking tot andere asbestgerelateerde ziekten, nl. asbestose en longkanker,
- (e) onafhankelijke geschillenbeslechting, waarvan sprake zou zijn indien de bemiddeling niet tot een schikking tussen partijen had geleid.

In het convenant van het instituut was bepaald dat indien de door de ziekte mesothelioom getroffen werknemer aan de gestelde voorwaarden voldeed en de werkgever in het kader van de bemiddeling door het instituut de schadeplichtigheid tegenover de werknemer erkende, de werknemer aanspraak kon maken genormeerde schadevergoedingen. Voor de immateriële schade bedroeg het normbedrag *f* 90.000,--, voor de materiële schade ex art. 6:107 BW *f* 5.000,-- en voor de materiële schade ex art. 6:108 BW eveneens *f* 5.000,--. De smartengeldvergoeding was een definitieve vergoeding, maar ten aanzien van de materiële schade gold dat, indien de werknemer of diens nabestaanden konden aantonen dat de daadwerkelijk geleden schade hoger was dan de 'normbedragen', de werknemer of de nabestaanden aanspraak konden maken op vergoeding van de volledige schade conform het civiele recht. Voorts was bepaald dat de hoogte van de normbedragen jaarlijks zou worden geïndexeerd.

6.11.5 Samenvatting

Het pleidooi van de SP bij de regering om de dubbele lijdensweg van asbestslachtoffers te voorkomen leidde via het rapport van prof. de Ruiter tot de erkenning door de overheid van de bijzondere positie van de slachtoffers, met als resultaat de Regeling Tegemoetkoming Asbestslachtoffers en de steun van de overheid voor de oprichting van het Instituut Asbestslachtoffers. Prof. de Ruiter concludeerde in zijn rapport dat ter zake van de verjaringsproblematiek het verlossende woord diende te komen van de Hoge Raad of de wetgever. De regering stemde met het rapport van prof. de Ruiter in en zegde een heroverweging van de verjaringsregeling toe.

6.11.6 Comité Asbestslachtoffers

6.11.6.1 Incidentie

In de periode 1969 – 1998 overleden in Nederland in totaal 5.526 personen aan de gevolgen van mesothelioom. Van dit aantal was het aandeel van de mannen 6,5 maal zo groot als het aandeel van de vrouwen. Het jaarlijkse sterftecijfer onder mannen steeg van 65 in 1969 naar 265 in 1998.⁶²⁴ Het grootste deel van de mesotheliomslachtoffers was aan asbest blootgesteld in een arbeidsrelatie. In 2003 onderzochten Dahhan e.a. de dossiers van 710 gevallen van mesothelioom, 121 gevallen van longkanker en 86 gevallen van asbestose met als doel het beroepsverleden van de slachtoffers te beschrijven en de karakteristieken van de historische blootstelling te analyseren.⁶²⁵ De onderzochte gegevens hadden betrekking op asbestpatiënten, die zich in de periode 1990-2000 voor schadevergoeding tot twee advocatenkantoren hadden gewend. De gemiddelde latentie-

⁶²⁴ Segura 2003, zie noot 20.

⁶²⁵ Dahhan, Burdorf, Swuste, *Beroepsachtergronden van patiënten met asbestgerelateerde ziekten in Nederland*, in: Tijdschrift voor toegepaste Arbowedenschap 16, nr.3, p.59-64, 2003.

tijd bedroeg bijna 40 jaar en de gemiddelde duur van blootstelling 22 jaar. Het grootste aantal mesotheliomgevallen was afkomstig uit de scheepsbouw en -onderhoud (28%), gevolgd door de bouwsector (15%), de isolatieindustrie (8%), en de marine en de landmacht (5%). Vóór 1960 was de helft van alle gevallen blootgesteld in de primaire asbestindustrie, scheepsbouw en -onderhoud. Vanaf 1960 was dit slechts 24% van de gevallen. Na 1960 waren er relatief meer gevallen in de asbestgebruikende industrie, met name de bouwnijverheid. Een meerderheid van alle gevallen werd voor het eerst blootgesteld vóór 1960. Het aantal gevallen met een eerste blootstelling na 1970 was laag, 6%. Gezien het feit dat eerste voorschriften met betrekking tot asbest dateerden uit 1971⁶²⁶ en de eerste wettelijke grenswaarde uit 1977 hadden volgens de onderzoekers de meeste arbeiders, die alleen maar onder betere arbeidsomstandigheden hadden gewerkt, nog niet de latentietijd bereikt om mesotheliom te ontwikkelen. De onderzoekers concludeerden dat vanwege de lange latentietijd de blootstelling aan asbest uit de jaren 1960-1980 een aanzienlijk aantal slachtoffers zou gaan veroorzaken in de volgende twee decennia.

Tegen die achtergrond en gezien het gegeven dat de grote groep asbestslachtoffers geen gezicht had – in feite zo goed als anoniem was – lag het voor de hand dat eerst een organisatie van en voor slachtoffers van de grond moest komen. Dat initiatief, genomen door de SP, leidde in 1995 tot de oprichting van het Comité Asbestslachtoffers, dat in korte tijd haar bestaansrecht aantoonde. De doelstelling van het comité was kort gezegd erkenning en genoegdoening voor alle asbestslachtoffers. Als werkwijze hanteerde het comité drie speerpunten:

- (a) de organisatie van de slachtoffers,
- (b) de juridische strijd, en
- (c) de politieke agenda.

6.11.6.2 Organisatie

Al snel na de oprichting van het comité, waarvan Jeanne Knoop uit Rotterdam, zelf asbestweduwe, de eerste voorzitter werd, bleek dat er een grote behoefte bestond aan een landelijke organisatie die voor de belangen van de slachtoffers opkwam. Tot de primaire belangen van de slachtoffers rekende het comité erkenning en recht op schadevergoeding. Alleen al in het eerste jaar meldden zich bijna 600 asbestslachtoffers en nabestaanden tot het comité met vragen en verzoeken om bijstand. Veel slachtoffers kwamen uit regio's met scheepsbouwbedrijven en isolatiebedrijven. De meeste genoemde werkgevers waren de RDM en Wilton Fijenoord in de regio Rotterdam, de rijkswerf in Den Helder, De Schelde in Vlissingen en de NDSM in Amsterdam. In de isolatiesector handelde het vaak om Hertel in Amsterdam/Rotterdam en De Boer in Amsterdam. Het comité onderhield contacten met alle betrokkenen via haar telefonische meldpunt, nieuwsbrieven, informatiefolders, jaarverslagen, regionale

⁶²⁶ De bepalingen in het Veiligheidsbesluit 1938 m.b.t. asbest werden niet vermeld.

bijeenkomsten en landelijke 'Bijpraatdagen', die in de eerste jaren door meer dan 300 mensen bezocht werden. De activiteiten van het comité en de rechtszaken zorgden voor veel publiciteit in regionale en landelijke kranten, en op radio en tv. In maart 1995 besteedde het KRO-tv-programma *'Ook Dat Nog'* uitgebreid aandacht aan het comité, met als gevolg honderden telefonische reacties. In juni 1996 stelde het KRO-tv-programma *'Ongelooflijke Verhalen'* het gevaar van blootstelling aan asbest in de thuissituatie aan de orde aan de hand van de lotgevallen van de familie Van Gemmert uit Goor. Van Gemmert, oud-werknemer van de Eternitfabriek, was aan de gevolgen van mesothelioom overleden. Hetzelfde overkwam zijn echtgenote, die door het wassen van de werkkleding van haar man was blootgesteld.⁶²⁷ In november 1996 vond op het Internationale Documentaire Filmfestival te Amsterdam de première plaats van de documentaire van Barbara Den Uyl, getiteld 'Asbest, the silent killer'. Deze documentaire, die handelde over asbestslachtoffers en het comité, werd door de KRO in december 1996 op tv uitgezonden. Vanaf haar oprichting ontving het comité financiële en materiële ondersteuning van de SP. Daarnaast kreeg het comité regelmatig kleine en grote donaties van slachtoffers, nabestaanden van slachtoffers en sympathisanten.⁶²⁸ De vele activiteiten van het comité en de publiciteit zorgden voor een groot aantal verzoeken om informatie en een reeks aanmeldingen van slachtoffers en hun nabestaanden. Gedurende de eerste twee jaar van haar bestaan kreeg het comité bijna 1.000 vragen voorgelegd over asbest in alle mogelijke omstandigheden. In dezelfde periode klopten ruim 500 slachtoffers bij het comité aan voor hulp; 45% van de verzoeken betroffen slachtoffers zelf, 55% ervan waren afkomstig van nabestaanden.

In de jaren daarna was het comité intensief betrokken bij de voorbereiding van het rapport De Ruiter, de onderhandelingen voor de oprichting van het Instituut Asbestslachtoffers, de invulling van de Regeling Tegemoetkoming Asbestslachtoffers (TAS) en stond het aan de basis van de Regeling Tegemoetkoming niet-loondienstgerelateerde slachtoffers van mesothelioom (TNS, 2007).

⁶²⁷ Zowel Van Gemmert (1924-1993) als zijn echtgenote Van Gemmert-Asbroek (1921-1994) dagvaardden Eternit en kregen schadevergoeding. In 2008 werd ook bij hun dochter G. van Gemmert (1955) mesothelioom vastgesteld. Zij stelde Eternit aansprakelijk en kreeg schadevergoeding. In juni 2008 overleed zij, 52 jaar oud.

⁶²⁸ Een van de donateurs was mevrouw F.V. uit Ugchelen: 'Middels deze brief wil ik u laten weten dat u omstreeks 3 december 1996 een gift van f 750, – op uw rekening kunt verwachten. Dit bedrag is bij elkaar gebracht tijdens de collecte voor asbestslachtoffers, die is gehouden tijdens de afscheidsdienst van mijn man en onze vader, de heer A.V. Hij heeft in april jl. te horen gekregen dat hij borstvlieskanker had. Na enig nadenken kwamen wij tot de conclusie dat hij dit tijdens zijn werk in Rotterdam, 30 jaar geleden, moet hebben opgelopen. De laatste zeven maanden heeft hij gelukkig nog van veel dingen kunnen genieten, maar de laatste weken is hij steeds kortademiger geworden. Daarom is hij 5 november opgenomen in het ziekenhuis, waar hij 10 november is overleden. We hopen dat het geld een goede bestemming zal krijgen, zodat er steeds meer bekend zal worden over de vreselijke gevolgen van asbest. We wensen u veel succes in jullie verdere werkzaamheden.'

Vanaf de inwerkingtreding van het Instituut Asbestslachtoffers (2000) neemt het comité deel aan het bestuur en de Raad van Toezicht en Advies van dit instituut.

6.11.6.3 Juridische strijd, processen

Een van de belangrijkste facetten van het werk van het comité was het ondersteunen in brede zin van processen voor asbestslachtoffers tegen werkgevers. Bij veel van deze processen is de auteur dezes, die vanaf het begin juridisch adviseur van het Comité Asbestslachtoffers is, als advocaat van de slachtoffers opgetreden. In de beginjaren 1995-2000 spanden asbestslachtoffers vele kort-gedingprocedures en bodemprocedures aan tegen werkgevers. Daarbij kregen zij juridische en financiële ondersteuning van het comité en van de SP. De juridische steun was in die beginperiode van groot belang, omdat de rechtspraak nog volop in ontwikkeling was en vastgesteld moest worden hoe de asbest-arresten van de Hoge Raad inzake Janssen/Nefabas, 1990, CijssouwI/De Schelde, 1993, en CijssouwII/De Schelde, 1998,⁶²⁹ en vooral ook de verjaringswetgeving in de praktijk uitwerkten. De financiële steun was onmisbaar vanwege het tekortschieten van de door de overheid gefinancierde rechtshulp en het proceskostenrisico, dat voor veel asbestslachtoffers niet te dragen was. In juridische zin spitsten deze procedures zich vaak toe op de op de eiser rustende bewijslast ter zake van de arbeidsomstandigheden, de blootstelling aan asbest, de kennis van het gevaar van asbest (de 'state of the art'), en de schending van de zorgplicht van de werkgever. In de tweede helft van de jaren 90 kwam daarbij het verjaringsverweer van de werkgever krachtens art. 3:310 BW. Dat verweer was niet zelden mogelijk omdat er op het moment van het manifest worden van de ziekte meer dan 30 jaar verstreken was gerekend vanaf de laatste dag van blootstelling. Na het Van Hese/De Schelde-arrest van april 2000 kreeg het verjaringsverweer een andere dimensie door de 'zeven gezichtspunten' uit dat arrest. Anders dan sommigen vermoedden leidde dit arrest er niet toe dat de rechtspositie van de slachtoffers duidelijker of beter werd. Het aantal rechtszaken van asbestslachtoffers waarin het verjaringsverweer een vooraanstaande rol speelde nam na april 2000 een grote vlucht. De juridische lijdensweg voor de asbestslachtoffers bleef zodoende ook na 2000 bestaan. Vanwege de lange latentietijd bij de ziekte mesothelioom werden veel asbestslachtoffers in het kader van de bewijslevering geconfronteerd met vragen naar de wetenschappelijke kennis over het gebruik en het gevaar van asbest. Voor ondersteuning op dat vlak konden zij een beroep doen op verschillende wetenschappers, van wie Burdorf en Swuste de belangrijkste waren. Waar het ging om de concrete arbeidsomstandigheden en de blootstelling bleken de ervaring en de uitgebreide documentatie, opgebouwd door de advocaten van het Comité Asbestslachtoffers in toenemende mate van betekenis. Niettemin was het in veel asbestzaken noodzakelijk om getuigen te horen, meestal oud-collega's. Die getuigen-

⁶²⁹ Hoge Raad 25 juni 1993, NJ 1993, 686, CijssouwI/De Schelde; Hoge Raad 2 oktober 1998, NJ 1999, 683, CijssouwII/De Schelde.

verklaringen, afgelegd in voorlopige getuigenverhoren of tijdens procedures, waren niet zelden van doorslaggevende betekenis in de bewijsvoering. Anderzijds betekende het ontbreken van dergelijk getuigenbewijs nogal eens een niet te nemen juridische barrière voor asbestslachtoffers.

6.11.6.4 Politieke agenda

Naast de directe belangenbehartiging van asbestslachtoffers ijverde het comité voor een asbestfonds voor alle slachtoffers. Daarvoor zocht het comité niet alleen steun bij de in de Tweede-Kamer vertegenwoordigde partijen, maar voerde zij ook overleg met de vakcentrales. In 1995 vonden gesprekken plaats tussen het comité en de staatssecretaris van SZW, de vakbonden, VNO en het Verbond van Verzekeraars. Naar aanleiding van het advies-De Ruiter van maart 1997 en de reactie van de regering daarop kwamen onderhandelingen tot stand tussen alle betrokken partijen, die resulteerden in de oprichting van een Asbest-instituut. Belangrijke politieke steun kreeg het comité van de SP en de fracties van deze partij in het parlement, zowel bij de discussie over het asbestfonds, als bij de behandeling van het wetsontwerp verjaring personenschade tussen 1999 en 2004.

6.11.6.5 Categorieën asbestslachtoffers

De praktijkervaringen van de afgelopen 15 jaar laten zien dat de asbestslachtoffers, meestal mesothelioomslachtoffers, in grote lijnen onderverdeeld kunnen worden in vier categorieën, uitgaande van de situatie waarin de blootstelling aan asbest heeft plaatsgevonden, nl.:

- (1) de werknemers, die in een arbeidsrelatie zijn blootgesteld,
- (2) de huisgenoten of familieleden van de blootgestelden van categorie (1), de zgn. *household cases*,
- (3) de milieuslachtoffers (voornamelijk in de omgeving van de Eternit-fabriek in Goor en de Asbestonafabriek in Harderwijk), en
- (4) de groep, die bestaat uit personen die als consumenten resp. particulieren in de privésfeer asbesthoudende producten of materialen hebben gebruikt en daardoor zijn blootgesteld, tot welke groep ook de kleine zelfstandigen gerekend kunnen worden, die beroepsmatig zijn blootgesteld.

Daarnaast bestaat nog een bijzondere groep asbestslachtoffers, nl. zij die getroffen zijn door een asbestgerelateerde longkanker. In die categorie slachtoffers kan er, anders dan bij de groep mesothelioomslachtoffers, sprake zijn van multicausaliteit.

6.11.6.5.1 Categorie werknemers

De eerste – en verreweg de grootste – categorie asbestslachtoffers betreft werknemers die tijdens hun werk aan asbest zijn blootgesteld en tengevolge daarvan getroffen zijn door mesothelioom. Aanvankelijk waren de meeste slachtoffers in deze groep afkomstig van grote ondernemingen; gaandeweg veranderde dat

patroon en werden er ook slachtoffers afkomstig van kleinere bedrijven bekend. De belangrijkste en meest riskante bedrijfstakken zijn de scheepsbouw (o.a. Verolme, NDSM, ADM, Wilton Fijenoord, De Schelde), de isolatieindustrie (Hertel, De Boer), de asbestcementindustrie (Eternit, Asbestona) en de bouwsector. Tot deze groep slachtoffers reken ik ook de werknemers, die niet hun eigen (uitlenende) werkgever aansprakelijk (kunnen) stellen, maar de inlenende werkgever, bij wie de feitelijke blootstelling aan asbest plaatsvond. Een vergelijkbare situatie kan zich voordoen, indien een werknemer tijdens zijn werk is blootgesteld door toedoen van een onderaannemer, die op hetzelfde werk actief was.⁶³⁰

6.11.6.5.2 Categorie huisgenoten

Al vroeg waren er berichten dat asbestvezels buiten de werkomgeving slachtoffers konden maken onder de huisgenoten van werknemers, die in de arbeidssituatie waren blootgesteld. In hun befaamde publicatie uit 1960 wezen Wagner c.s. er al op dat ook de blootstelling aan asbest buiten de fabriek of werkplaats, nl. in de thuissituatie, slachtoffers kon maken. Het gevaar van deze wijze van blootstelling is in ons land voor het eerst in het begin van de jaren negentig in beeld gekomen. Daarbij handelde het om echtgenoten en kinderen van werknemers, die hun met asbest besmette kleding mee naar huis namen en op die manier hun familieleden aan het asbestgevaar blootstelden. Het mee-naar-huisnemen van werkkleding door fabrieksarbeiders vond in verscheidene bedrijfstakken nog tot in de jaren tachtig plaats. Tot de eerste slachtoffers van deze groep behoren familieleden van de werknemers van de Eternitfabriek in Goor, zoals de familie Van Gemmert. Een soortgelijk geval betrof Marino Grootenhuis, geboren in 1964, wonende te Geesteren. Bij hem werd begin 1996, op 32 jarige leeftijd, de diagnose mesotheliom gesteld. Hij bleek als kind aan asbest te zijn blootgesteld via de werkkleding van zijn vader die in 1966/67 en in 1976/77 gedurende relatief korte perioden in de Eternitfabriek in Goor had gewerkt. Marino Grootenhuis overleed in 1997. Zowel in de zaak Van Gemmert als in de zaak Grootenhuis betwistte Eternit aanvankelijk de aansprakelijkheid, maar vergoedde het bedrijf uiteindelijk de schade van de gedupeerden.

6.11.6.5.3 Categorie milieuslachtoffers

Bij de derde categorie asbestslachtoffers – de milieuslachtoffers – handelt het om personen die woonachtig waren in de omgeving van de Eternit-fabriek in Goor en van de Asbestonafabriek in Harderwijk (gesloten in 1983). Beide fabrieken, die behoorden tot het Belgische Eternitconcern, hebben van 1945 tot 1975 – en soms ook nog na 1975 – grote hoeveelheden asbesthoudend bedrijfsafval gratis aan omwonenden weggegeven. Dat afval werd voornamelijk gebruikt als weg- en erfverharding. Deze vorm van blootstelling veroorzaakte vanaf begin jaren negentig een toenemend aantal mesotheliomslachtoffers.

⁶³⁰ Hoge Raad 17 december 2004, NJ 2006, 147, inzake Van der Lugt/Hertel.

Het eerste slachtoffer uit deze categorie is waarschijnlijk Morsink uit Haaksbergen geweest, die in 1991 op 34 jarige leeftijd aan mesotheliom is overleden. Hij had in zijn jeugd met zijn brommer veel gecroost op asbestwegen in de buurt van zijn woning. Het tweede geval betrof mevrouw C., geboren in 1961, te Ambt-Delden. Zij was tussen haar vijfde en vijftiende jaar aan asbest blootgesteld, toen zij woonachtig was op de Ripperdaboerderij aan de Goorseweg te Diepenheim. Wegen en fietspaden in de omgeving van haar ouderlijke woning waren verhard met Eternitafval. In 1999 stelde mevrouw C. Eternit aansprakelijk. Zonder erkenning van aansprakelijkheid betaalde Eternit haar een schadevergoeding van f 100.000,--, waaraan Eternit de voorwaarde verbond dat mevrouw C. de betaling geheim zou houden. Eind 1999 overleed zij, op 38 jarige leeftijd. Mevrouw Boode-Heuten, opgegroeid aan de Oude Diepenheimseweg in Markelo, was op dezelfde wijze blootgesteld vanaf 1955. In 1999 werd zij getroffen door mesotheliom. Omdat Eternit weigerde aansprakelijkheid te erkennen, spande Boode-Heuten een rechtszaak tegen Eternit aan. De rechtbank te Almelo wees haar vordering echter in 2003 af. Volgens de rechtbank had Eternit niet onrechtmatig had gehandeld, omdat bij Eternit in de periode 1945-1972 niet bekend was en ook niet bekend had hoeven te zijn dat er eventueel gevaren verbonden waren aan het ter beschikking stellen van asbestcementafval voor wegverharding. Boode-Heuten overleed in 2000, 45 jaar oud.

Mevrouw Jansen-Brunnekreeft uit Markelo was blootgesteld vanaf circa 1960 tot 2000 aan Eternitafval op het erf van haar boerderij. Zij stierf in 2000, 62 jaar oud, ten gevolge van mesotheliom. Jansen-Brunnekreeft en haar echtgenoot hadden in de periode 1960-1975 regelmatig bedrijfsafval van Eternit gebruikt voor weg- en erfverharding op hun boerderij. Na het overlijden van Jansen-Brunnekreeft stelde haar echtgenoot Eternit aansprakelijk. In de procedure tegen Eternit wees de rechtbank te Almelo in 2006 de vordering van Jansen af, maar in hoger beroep oordeelde het Gerechtshof te Arnhem dat Eternit onrechtmatig had gehandeld:

“(..) door in de jaren 1967 tot en met 1970, zonder enige waarschuwing of aanwijzing omtrent het gebruik en het daaraan (en/of aan bewerking en/of aan slijtage) verbonden gevaar van (vrijkomend) asbest, met regelmaat en ongecontroleerd, hoeveelheden asbestcementafval te verstrekken.”⁶³¹

In dit arrest heeft Eternit berust.

In 2003 onderzochten epidemioloog Burdorf e.a. het voorkomen van pleurale mesotheliomen onder vrouwen in de Hof van Twente. Zij vonden 5 gevallen onder vrouwen die geen blootstelling hadden gehad in beroep of huishouden. Dat aantal duidde op een sterfte van ruim 10 maal de verwachte waarde.⁶³² In een

⁶³¹ Gerechtshof Arnhem 5 juni 2007, Jansen/Eternit. Vergelijkbaar Gerechtshof Arnhem 27 februari 2007, Jansman/Eternit.

⁶³² Burdorf, Dahhan, Swuste, *Pleuramesotheliom bij vrouwen in verband met milieublootstelling aan asbest*, in: NTvG 28 augustus 2004, 148 (35), p.1727-1731.

uitgebreider onderzoek enkele jaren nadien gingen Burdorf e.a. na of 'een ziektecluster van 22 gevallen van pleura-mesotheliomen onder vrouwen in de periode 1989-2002' samenhang met bronnen van blootstelling in het milieu, zoals met asbest verharde wegen en erven.⁶³³ De onderzoekers stelden vast dat bij 10 vrouwen in de regio Goor het optreden van pleuramesotheliom met zekerheid te verklaren was door blootstelling in het milieu, terwijl bij 4 vrouwen de milieubron de meest waarschijnlijke oorzaak was. Op basis van deze uitkomst concludeerden de onderzoekers dat de milieublootstelling aan asbest in het gebied rond Goor de belangrijkste verklaring was van de 'sterk verhoogde incidentie van pleura-mesotheliomen onder vrouwen' en dat bij een gelijk risico voor mannen de gevolgen van de asbestverontreiniging in het gebied in de daarop volgende 25 jaar elk jaar tot 2 extra gevallen van pleuramesotheliom zouden leiden.

6.11.6.5.4 Categorie consumenten/zelfstandigen

De vierde categorie asbestslachtoffers bestaat uit particulieren/ consumenten en kleine zelfstandigen. Het eerste mesotheliomgeval in deze groep betrof mevrouw Nieborg-Horsting (1950) uit het Drentse Dalen. Bij haar werd in 2002 mesotheliom geconstateerd. Zij bleek aan in 1971 asbest te zijn blootgesteld gedurende enkele maanden toen op de boerderij van haar ouders een schuur werd gebouwd waarbij asbesthoudende golfplaten werden gebruikt als dakbedekking. Deze platen waren van Eternit afkomstig. De vordering van mevrouw Nieborg tegen Eternit werd in kort geding toegewezen, omdat volgens de rechter Eternit in 1971 de gebruikers van haar asbestplaten had moeten waarschuwen voor het daaraan verbonden gevaar bij normaal gebruik. In hoger beroep bleef dat oordeel in stand. In cassatie vernietigde de Hoge Raad het arrest van het hof in verband met een verjaringsaspect. Het Gerechtshof te 's Hertogenbosch oordeelde na verwijzing dat het verjaringsverweer van Eternit wegens strijd met de redelijkheid en billijkheid onaanvaardbaar was.⁶³⁴

Wolting (1950), boer in het Drentse Beilen, bouwde in 1979 bij zijn boerderij een grote schuur, waarbij hij als dakbedekking 669 asbestgolfplaten van Asbestona (later Nefalit) gebruikte. Bij deze bouwwerkzaamheden werd Wolting aan asbest blootgesteld. In 1999 constateerde de longarts bij Wolting de ziekte mesotheliom. Een jaar later overleed hij aan deze ziekte. De erven Wolting stelden Nefalit aansprakelijk, maar Nefalit wees de aansprakelijkheid af. De rechtbank te Almelo oordeelde dat op basis van de rechtspraak van de Hoge Raad de bekendheid met de gevaren van asbesthoudende stof voor de gezondheid in 1970-1971 binnen de kring van producenten, waarin Nefalit verkeerde al was aan te nemen en dat zulks zeker gold in 1979. Daarom had in 1979 van

⁶³³ Sinninghe Damsté, Siesling, Burdorf, *Milieublootstelling aan asbest in de regio Goor vastgesteld als oorzaak van maligne pleuramesotheliom bij vrouwen*, in: NTvG 2007; 151 (44) p.2453-2459.

⁶³⁴ Hoge Raad 25 november 2005, Eternit/Horsting, NJ 2009, 103, m.nt. Giesen.

Nefalit verwacht mogen worden dat zij bij het in het verkeer brengen van asbestcementgolfplaten het publiek, en zeker verwerkers van die platen als Wolting, zou waarschuwen voor de aan haar bekende gezondheidsrisico's, die aan bij verspaning vrijkomend asbeststof verbonden waren. Die waarschuwing had Nefalit achterwege gelaten en daarvan viel volgens de rechtbank Nefalit een ernstig verwijt te maken. De rechtbank concludeerde dat Nefalit onrechtmatig tegenover Wolting en zijn erven had gehandeld en daardoor schadeplichtig was geworden. In hoger beroep bevestigde het Gerechtshof in Arnhem dit oordeel.⁶³⁵ Een ander voorbeeld van het risico dat kleine zelfstandigen leden bij blootstelling aan asbest betrof de gebroeders De Jong uit Arnhem, die de tweedehands asbestzakken van Asbestona verwerkten.⁶³⁶

Een bijzondere groep van asbestslachtoffers in deze categorie zijn tenslotte de werknemers, die door blootstelling in hun werk ziek geworden zijn, maar hun voormalige werkgever niet meer aansprakelijk kunnen stellen omdat deze niet meer bestaat, onvindbaar is of failliet is gegaan. Voor deze werknemers bestaat de mogelijkheid om de producent van de asbesthoudende materialen, waarmee zij gewerkt hebben, aan te spreken indien zij kunnen aantonen dat zij door het gebruik van deze materialen ziek geworden zijn en de producent ervan nagelaten heeft om de gebruikers van deze asbesthoudende materialen te waarschuwen voor het gebruik ervan, terwijl een dergelijke waarschuwing van de producent verwacht mocht worden.⁶³⁷

6.11.6.5.5 Asbestslachtoffers met longkanker; proportionele aansprakelijkheid

De groep asbestslachtoffers, die getroffen is door asbestgerelateerde longkanker, is volgens deskundigen minstens zo groot als de groep mesothelioomslachtoffers. Toch krijgen de door longkanker getroffen asbestslachtoffers veel minder aandacht. Dat is voor een belangrijk deel het gevolg van de omstandigheid dat de ziekte longkanker anders dan mesothelioom een multicausaliteit kent. Longkanker kan zowel door de factor roken, als door de factor asbest worden veroorzaakt, als ook door andere factoren. Bovendien kan er samenloop van deze factoren zijn. In deze situaties doet zich het probleem voor dat degene bij wie longkanker is gediagnosticeerd, niet alleen zal moeten aantonen dat hij aan asbest is blootgesteld, maar ook in welke mate die blootstelling bijgedragen heeft aan het ontstaan van zijn ziekte. Een extra handicap daarbij is het feit dat het medisch gezien niet mogelijk is om longkankergevallen, veroorzaakt door asbest, te onderscheiden van die veroorzaakt door roken. We hebben dan in juridische zin te maken met het fenomeen van de zgn. proportionele aansprakelijkheid. Een andere complicerende factor is het gegeven dat onder de mannen

⁶³⁵ Gerechtshof Arnhem 11 mei 2010 inzake Nefalit/Schraa, Wolting.

⁶³⁶ Zie Gebr. De Jong, in 4.10.1.3, nt. 110.

⁶³⁷ Vonnis rechtbank 's-Gravenhage 3 maart 2010 inzake Langezaal/Eternit. Appèlprocedure is aanhangig.

het percentage rokers na 1945 bijzonder hoog was – eind jaren vijftig rookte circa 90% van de mannen – waardoor bij medisch onderzoek al snel het roken als oorzaak van de longkanker wordt aangemerkt en over het hoofd wordt gezien dat er mogelijk andere oorzaken zijn aan te wijzen, zoals blootstelling aan asbest. Er is zodoende sprake van een duidelijke onderregistratie van asbest-gerelateerde gevallen van longkanker.⁶³⁸

6.11.6.5.5.1 Arresten Nefalit/Karamus en Eternit/Krooshoop-Hollink

Karamus (1939) werkte van 1964 tot 1979 als fabrieksarbeider bij Asbestona (later Nefalit) in Harderwijk. In september 1997 werd bij hem longkanker vastgesteld, aan de gevolgen waarvan hij overleed in januari 2000. Omdat Karamus tijdens zijn werk bij Asbestona aan asbest was blootgesteld vorderden de erven Karamus in augustus 2000 bij de kantonrechter te Almelo schadevergoeding van Nefalit wegens de ziekte en het overlijden van Karamus. De door de kantonrechter benoemde deskundige prof. dr. ir. Tj. Smid deed in het kader van zijn onderzoek navraag bij Eternit, de moedermaatschappij van Nefalit, naar mogelijke meetgegevens over de periode 1964-1979, die bruikbaar konden zijn bij de bepaling van de mate van blootstelling bij Karamus. De advocaat van Nefalit berichtte prof. Smid in januari 2002:

“Ik heb met cliënte nader overleg gevoerd over de wijze, waarop U het snelst toegang kunt krijgen tot gegevens over de functies en werkwijze van de heer Karamus bij Asbestona. (..) Zowel de heer T. als de heer Karst zijn van mening dat de inrichting, machines en werkomstandigheden in de fabriek van Asbestona vergelijkbaar waren met die in de fabriek van Eternit te Goor. Ik deelde U eerder ook reeds mede dat Asbestona niet meer beschikt over de resultaten van vezelconcentratietingen. (..) Ik merk daarbij overigens op dat, volgens de opgave van de heren T. en Karst, dergelijke metingen (in ieder geval bij Eternit) eerst vanaf aanvang 1975 (tot en met 1990) werden uitgevoerd. De heer Karst beschikt in ieder geval over de meetresultaten gedurende de periode 1975-1990.”

Op basis van eigen onderzoek concludeerde Smid echter dat Eternit waarschijnlijk ook over meetgegevens beschikte over de periode 1970-1975. Navraag door Smid bij Eternit leidde er toe dat Eternit hem ook de meetgegevens over de periode 1970-1975 verschaftte.⁶³⁹ Die meetgegevens bleken voor Nefalit nadeliger uit te werken, omdat de blootstelling in de periode 1970-1974 aanzienlijk

⁶³⁸ Zie ook 2.13.

⁶³⁹ In zijn rapport van 13 juni 2002 meldde prof. Smid dienaangaande: ‘Een later desgevraagd toegezonden andere versie van het eerder uitgereikte grafische overzicht van metingen, waarbij metingen vanaf 1970 zijn weergegeven.’ In een voetnoot voegde hij daaraan toe: ‘Bij het gesprek was meegedeeld dat Eternit slechts beschikte over metingen vanaf 1975. Bij ondergetekende werd later bekend dat er ook al eerder metingen waren gedaan. Bij navraag bleken de resultaten daarvan inderdaad nog beschikbaar.’

hoger had gelegen dan in de periode 1975-1979.⁶⁴⁰ Uiteindelijk schatte Smid op basis van zijn onderzoek de kans, dat de longkanker van Karamus veroorzaakt was door de blootstelling aan asbest op 55%. De kantonrechter nam dat advies over en veroordeelde Nefalit tot vergoeding van 55% van de materiële en immateriële schade van de erven Karamus. Tegen dat vonnis tekende Nefalit appel aan. Nefalit betwistte met name dat de longkanker van Karamus asbest-gerelateerd was, dat zij jegens Karamus verwijtbaar tekortgeschoten was in haar zorgplicht en dat het percentage, dat de kans dat de longkanker bij Karamus door het inademen van asbeststof veroorzaakt was, 55% bedroeg. In juli 2004 wees het Gerechtshof te Arnhem alle grieven van Nefalit af en bevestigde het vonnis van de kantonrechter. Tegen dit arrest kwam Nefalit in cassatie. De Hoge Raad wees het cassatieverzoek van Nefalit af en overwoog daarbij onder meer:

“In aanmerking genomen de aard van de aansprakelijkheid van Nefalit, die berust op schending van de uit hoofde van art. 7:658 BW op haar rustende zorgplicht, en het feit dat de asbestblootstelling substantieel risicoverhogend heeft gewerkt enerzijds en de omstandigheid dat ook Karamus’ langjarig rookgedrag in substantiële mate risicoverhogend is geweest anderzijds, dient de vergoedingsplicht van Nefalit voor de door Karamus geleden schade te worden verminderd in overeenstemming met de op de voet van art. 6:101 BW aan laatstgenoemde toe te rekenen kans dat die longkanker is veroorzaakt door dat rookgedrag.

(..) Indien vervolgens moet worden geoordeeld dat die kans zeer klein is, zal het in het algemeen voor de hand liggen dat de rechter de vordering afwijst en indien de kans zeer groot is, dat hij haar toewijst.

(..) Mede gelet op de aan de artikelen 6:99 en 6:101 BW ten grondslag liggende uitgangspunten moet daarom worden aangenomen dat, indien een werknemer schade heeft geleden die, gelet op de hiervoor bedoelde kanspercentages, zowel kan zijn veroorzaakt door een toerekenbare tekortkoming van zijn werkgever in de nakoming van zijn verplichting de werknemer in de uitoefening van diens werkzaamheden voldoende te beschermen tegen een voor de gezondheid gevaarlijke stof, als door een aan de werknemer zelf toe te rekenen omstandigheid als hiervoor bedoeld, als door een combinatie daarvan, zonder dat met voldoende zekerheid is vast te stellen in welke mate de schade van de werknemer door deze omstandigheden of één daarvan is ontstaan, de rechter de werkgever tot vergoeding van de gehele schade aan de werknemer mag veroordelen, met vermindering van de vergoedingsplicht van de werkgever in evenredigheid met de, op een gemotiveerde schatting berustende, mate waarin de aan de werknemer toe te rekenen omstandigheden tot diens schade hebben bijgedragen.”⁶⁴¹

⁶⁴⁰ De meetgegevens van de blootstelling bij Eternit over de periode 1970-1979 bleek Eternit zelf reeds in 1991 in de rechtszaak van ‘de drie weduwen’ tegen Eternit in het geding gebracht te hebben.

⁶⁴¹ Hoge Raad 31 maart 2006, NJ 2011/250, Nefalit/Karamus, nt. Tjong Tjin Tai.

Op dezelfde datum, 31 maart 2006, wees de Hoge Raad arrest in de tot op zekere hoogte vergelijkbare longkankerzaak, die door mevrouw Krooshoop-Hollink tegen Eternit was aangespannen. Hollink was de weduwe van Krooshoop (1914), die in 1984 aan de gevolgen van longkanker was overleden. Hij had van 1961 tot 1975 als asbestmenger gewerkt bij Eternit in Goor en was daar aan asbest blootgesteld. Ook in deze zaak had prof. Smid als deskundige rapport uitgebracht. Smid concludeerde dat de kans dat de longkanker van Krooshoop veroorzaakt was door blootstelling aan asbeststof in de uitoefening van zijn werkzaamheden bij Eternit 63,5% bedroeg. Een bijzondere omstandigheid was daarbij het feit dat Krooshoop nooit had gerookt. De Hoge Raad overwoog naar aanleiding van de grieven van Eternit onder meer:

“Eternit heeft aangevoerd dat de onderhavige vraag beantwoord dient te worden aan de hand van het gegeven dat het overheersend wetenschappelijk inzicht destijds met zich bracht dat ervan uit moest worden gegaan dat asbestgeïnduceerde longkanker slechts als complicatie van asbestose kon ontstaan en niet als rechtstreeks gevolg van asbestblootstelling. Indien en voor zover zij daarmee bedoelt te betogen dat veiligheidsmaatregelen redelijkerwijs van haar niet verlangd mochten worden omdat zij niet op de hoogte was en behoefde te zijn van het gevaar dat Krooshoop heeft getroffen, te weten dat van longkanker zonder dat eerst asbestose ontstaan was, miskent zij dat zij, indien zij tekort is geschoten in haar verplichting om al die veiligheidsmaatregelen te nemen welke vereist waren met het oog op de haar bekende gevaren van het werken met asbest en dit verzuim de kans op de schade aanmerkelijk heeft verhoogd, voor die schade aansprakelijk is, ook al heeft die nalatigheid geleid tot de verwezenlijking van een haar toen niet bekend gevaar, te weten dat van een rechtstreeks door asbestblootstelling zich ontwikkelende longkanker.”

(..) Beslissend is immers niet of de gevaren die Eternit destijds bekend waren of behoorden te zijn, zich hebben verwezenlijkt, maar of het verzuim van het treffen van de vereiste maatregelen ter voorkoming van die gevaren (asbestose), eveneens de kans op het gevaar dat zich wel heeft verwezenlijkt (longkanker zonder voorafgaande asbestose) in aanzienlijke mate heeft verhoogd, hetgeen zich hier (..) heeft voorgedaan.⁷⁶⁴²

6.11.7 Samenvatting

Het jaarlijks aantal asbestslachtoffers bleef ook na 1990 toenemen. De oprichting van het Comité Asbestslachtoffers voorzag in een grote behoefte. Deze vrijwilligersorganisatie, die zich snel ontwikkelde zich tot de voornaamste belangenbehartiger van de slachtoffers, slaagde er met haar strategie op drie fronten in de positie van de slachtoffers blijvend te versterken. Daarbij speelde de steun van de SP voor het comité een belangrijke rol. Op het terrein van de verjaringswetgeving kon het comité echter niet op tegen de macht en de invloed

⁶⁴² Hoge Raad 31 maart 2006, JAR 2006/101, Eternit/Krooshoop-Hollink.

van de werkgevers en verzekeraars. Met als resultaat dat de Wet Verjaring Personenschade geen terugwerkende kracht kreeg en voor veel asbestslachtoffers de ‘dubbele lijdensweg’ bleef bestaan.

6.12 Wet verjaring personenschade

6.12.1 Inleiding

De opdracht van de regering aan prof. de Ruiter behelsde het onderzoeken van de juridische mogelijkheden om de knelpunten voor asbestslachtoffers bij het verkrijgen van schadevergoeding op te lossen en daarbij op hoofdlijnen de juridische en bestuurlijke kaders aan te geven. De Ruiter stelde in zijn advies van maart 1997 vast dat de verjaring van vorderingen van asbestslachtoffers een apart en moeilijk vraagstuk vormde. Bij het formuleren van een mogelijke oplossing merkte De Ruiter op dat de onverhaalbaarheid niet berustte op een omstandigheid bij de tegenpartij, maar op een door de samenleving gewenst en ingesteld algemeen gegeven. Hij noemde de verjaring ‘blind’ en concludeerde dat het voor de slachtoffers verlossende woord moest komen van de Hoge Raad of de wetgever. De Ruiter stelde voor om ‘zo spoedig mogelijk klaarheid te brengen in het overheidsstandpunt ten aanzien van de verjaring van vorderingen van de asbestslachtoffers.’ In haar reactie van 10 juni 1997 noemde het kabinet het advies van prof. de Ruiter gedegen en helder. Over de verjaringsproblematiek werd opgemerkt dat, gelet op het belang van verjaring voor de rechtszekerheid, zeer terughoudend moest worden omgegaan met wijzigingen in het verjaringsregime, zeker wanneer dit met terugwerkende kracht dient te geschieden. Tegelijk deed het kabinet een dringend beroep op werkgevers om in voorkomende gevallen uit overwegingen van coulance af te zien van een beroep op de verjaring.⁶⁴³

6.12.2 Wetsvoorstel

Van de door de regering in juni 1997 aangekondigde studie naar de verjaringsproblematiek en het bericht van de Minister van Justitie daarover aan de Kamer is nadien niets meer vernomen. Wel diende ruim twee jaar later, in september 1999, minister van Justitie Korthals het wetsvoorstel ‘Wijziging van de regeling van de bevrijdende verjaring in het Burgerlijk Wetboek voor gevallen van verborgen schade door letsel of overlijden’ (26 824) in. Het voorstel bepaalde in Artikel I dat aan artikel 310 van Boek 3 van het BW een nieuw, vijfde lid werd toegevoegd, luidende:

“5. In afwijking van de leden 1 en 2 verjaart een rechtsvordering tot vergoeding van schade door letsel of overlijden slechts door verloop van vijf jaren na de aanvang van de dag volgende op die waarop de benadeelde zowel

⁶⁴³ Brief 10 juni 1997 aan Tweede Kamer, vergaderjaar 1996-1997, 25000 XV, nr. 58.

met de schade als met de daarvoor aansprakelijke persoon bekend is geworden.”

Artikel II van het wetsvoorstel had betrekking op het overgangsrecht en bepaalde dat aan artikel 119a van de Overgangswet Nieuw Burgerlijk Wetboek een nieuw artikel 119b zou worden toegevoegd, luidende:

“Artikel 310 lid 5 van Boek 3 van het Burgerlijk Wetboek is niet van toepassing indien de gebeurtenis waardoor de schade is veroorzaakt voor de inwerkingtreding van die bepaling heeft plaatsgevonden.”

6.12.3 Memorie van toelichting

In de inleiding van de memorie van toelichting werd vermeld dat de aanleiding voor het wetsvoorstel was de heroverweging van de verjaringsregeling die het kabinet had toegezegd met betrekking tot het rapport van prof. de Ruiter over asbestslachtoffers. De Ruiter had een heroverweging van het geldende verjaringsrecht geadviseerd en het wetsvoorstel was volgens de minister het resultaat van de heroverweging van het kabinet. Over de bedoeling en de reikwijdte van het wetsvoorstel liet de minister geen misverstand bestaan:

“Daarbij dient aanstonds te worden aangetekend, dat de doelstelling van dit wetsvoorstel niet is om in te grijpen in de in het verleden ontstane asbestproblematiek door slachtoffers alsnog vorderingsrechten toe te kennen waar deze onder het oude recht zouden zijn verjaard dan wel te zorgen dat deze niet langer kunnen verjaren. Aan deze problematiek wordt door de regering in de vorm van de Regeling tegemoetkoming asbestslachtoffers tegemoet gekomen. Het onderhavige voorstel beoogt ervoor zorg te dragen dat een problematiek als die van de asbestslachtoffers wat betreft het aspect van de verjaring zich in de toekomst niet meer zal kunnen voordoen.”

De minister stelde vast dat in de juridische literatuur de bestaande wetgeving van verschillende zijden kritiek had ondervonden. In die kritiek zag het kabinet echter geen aanleiding om door middel van het wetsvoorstel het geldende recht te veranderen ten gunste van de asbestslachtoffers. Bij het onderdeel ‘Overgangsrecht’ voegde de minister daaraan toe:

“Gezien het feit dat het onderhavige wetsvoorstel een fundamentele breuk vormt met het thans geldende recht en dit aanzienlijke implicaties heeft voor potentieel aansprakelijken, met name waar het gaat om het bewaren van relevante informatie en het in stand houden van verzekeringsdekking, wordt aan de invoering van de nieuwe regeling geen werking voor oude gevallen toegekend. In overeenstemming met de doelstelling van het wetsvoorstel zoals deze in de inleiding is verwoord is het nieuwe regime eerst van toepassing op schadeveroorzakende feiten die na inwerkingtreding hebben plaatsgevonden.”

6.12.4 Verslag vaste commissie voor justitie Tweede Kamer

Verschiedende fracties in de TK gaven aan het belangrijk te vinden dat wetswijziging de verjaringsproblematiek van asbestslachtoffers zou kunnen verhelpen. De VVD-fractie bracht naar voren het van belang te vinden dat slachtoffers de kans krijgen hun vordering geldend te maken en het met de regering van mening te zijn dat het niet rechtvaardig was wanneer een in beginsel verhaalbare vordering al zou zijn verjaard op het moment dat de schade zich openbaarde. De SP-fractie merkte op dat de directe aanleiding voor het wetsvoorstel lag in de problematiek van de asbestslachtoffers, nl. dat de vordering tot schadevergoeding verjaard was op het moment dat bleek dat zij door asbestvezels besmet waren. Die consequentie vond de SP-fractie onaanvaardbaar en naar zij had begrepen vond de regering dat ook. De PvdA-fractie wees er op dat een soortgelijk stelsel als met het wetsvoorstel werd beoogd, de zgn. manifestatieler, bekend was in onder meer het Verenigd Koninkrijk en Ierland. Ook vroeg de fractie zich af of er terzake onderzoek plaatsgevonden in omringende landen? En zo nee, of de regering alsnog bereid was dit te doen plaatsvinden? Bij het overgangsrecht wees de SP-fractie erop dat de kans dat iemand na de datum van inwerkingtreding van de wet schade als gevolg van blootstelling aan asbest zou oplopen klein was en dat de grote groep asbestslachtoffers zou bestaan uit mensen die in het verleden waren blootgesteld. Dat zou betekenen dat het merendeel van de asbestslachtoffers niet zou kunnen profiteren van het wetsvoorstel. De SP-fractie vroeg ook of de regering wilde verduidelijken waarom het wetsvoorstel geen terugwerkende kracht had. Daaraan voegde de SP-fractie toe dat zij er voorstander van was dat de nieuwe verjaringstermijn onmiddellijke werking zou hebben.

6.12.5 Reactie van de regering

De nota van de regering naar aanleiding van het verslag van de vaste commissie voor Justitie verscheen in juli 2000, waardoor de regering kennis had kunnen nemen van het verjaringsarrest Van Hese/De Schelde van 28 april 2000. Op de vraag of door dit arrest het wetsvoorstel overbodig was geworden antwoordde de regering ontkennend:

“Het arrest vormt, evenals het wetsvoorstel, de uitkomst van een afweging van belangen (kortweg: individuele gerechtigheid en rechtszekerheid) in het kader van de redelijkheid en billijkheid, waarbij tevens aan het maatschappelijk gevoelen gewicht is toegekend. De Hoge Raad is met gebruikmaking van de smalle marges die het huidige recht hem daartoe biedt een beperkte groep van slachtoffers tegemoet gekomen. Het is echter aan de wetgever om hier, met het oog op de totstandkoming van het toekomstige wettelijk kader waarbinnen de rechter heeft te opereren, een bredere afweging te maken. Het huidige wetsvoorstel vormt de neerslag van deze afweging.”

Bij het overgangsrecht antwoordde de regering naar aanleiding van de vraag van de SP-fractie dat het verbinden van terugwerkende kracht teveel een inbreuk op de rechtszekerheid zou betekenen. Het wetsvoorstel was volgens de regering

niet te vergelijken met de inwerkingtreding van het huidige derde lid van art. 3:310 BW. Die wijziging, die nog voor de inwerkingtreding van art. 3:310 BW [op 1 januari 1993] plaatsvond, bestendigde juist voor een beperkte categorie van gevallen de situatie zoals die gold onder het oude Burgerlijk Wetboek door de verjaringstermijn op dertig jaar te houden, terwijl de algemene verjarings-termijn werd teruggebracht naar twintig jaar, aldus de regering.

6.12.6 Plenaire behandeling Tweede Kamer

Tijdens de plenaire behandeling van het wetsvoorstel in december 2000 bracht De Wit (SP) naar voren dat er een lange historie aan het wetsvoorstel vooraf was gegaan, waarbij hij onder meer verwees naar het SP-rapport ‘Asbest Doodt’ uit 1989 en het rapport van prof. de Ruiter uit 1997. De Wit wees er op dat De Ruiter geadviseerd had de verjaringsproblematiek aan te pakken en op te lossen, maar dat het wetsvoorstel daarin tekortschoot omdat alleen werking had voor de toekomst. Om dat te corrigeren diende hij een amendement in dat ten doel aan de voorgestelde wijziging van artikel 310 onmiddellijke werking te verlenen. Daarbij merkte De Wit op dat de minister het argument van de rechtszekerheid hanteerde, maar in feite bedoelde de rechtszekerheid voor de ondernemers, de werkgevers, die mensen tewerkgesteld hebben. De redenering van de minister kwam er op neer dat de werkgevers erop zouden kunnen rekenen dat zij niet meer met oude vorderingen geconfronteerd worden. Dat was volgens De Wit een vreemd argument, want de gevaren van asbest waren al vanaf 1949 bekend. Het tweede argument van de minister betrof de verzekerbaarheid. De Wit was van mening dat in het kader van de verzekerbaarheid en eventuele aanpassingen van verzekeringen, de werkgevers daaraan consequenties hadden moeten verbinden, gelet op de jurisprudentie en de ontwikkeling met name vanaf 1990. Zij hadden al langer naar een dekking moeten zoeken. Ook Spier had er op gewezen dat tot 1 januari 1993 onder het oude BW de oude manifestatieleer had gegolden. Volgens De Wit zou een groot maatschappelijk onrecht worden opgelost wanneer ook de slachtoffers die al met een beroep op de verjaring zijn geconfronteerd onder de werking van het wetsvoorstel zouden vallen. Daaraan voegde hij toe dat zulks de wetgever zou sieren, omdat de oorsprong van het probleem in wezen lag in de wijziging van de verjaringstermijn in 1993 door dezelfde wetgever.

Weekers (VVD) merkte op dat de problematiek van de asbestslachtoffers pijnlijk duidelijk gemaakt had dat de verjaringsbepalingen in het aansprakelijkheidsrecht tekortschoten en dat het aan niemand viel uit te leggen dat een claim al verjaard kon zijn voordat een ziekte zich had geopenbaard. De verjaringstermijn was volgens Weekers een soort aansprakelijkheidsbeperking en werkte daardoor onrechtvaardig uit. Hij vroeg zich af in hoeverre de wetgever dat indertijd bij de totstandkoming van het nieuwe BW bedoeld had en vroeg de minister om een reactie daarop. Als het wel bedoeld is, zo merkte Weekers op, dan moest hij constateren dat de slinger van dat traditionele argument voor verjaring, namelijk dat van rechtszekerheid wat doorgeslagen

was en dat het hoog tijd werd dat de wet in overeenstemming werd gebracht met wat maatschappelijk als rechtvaardig werd gezien:

“Het wetsvoorstel gaat uit van de principiële stellingname dat schade aan personen niet moet kunnen verjaren, zolang deze zich nog niet heeft geopenbaard. De VVD-fractie staat voor 100% achter deze principiële stellingname.”

Wijzend naar het amendement van kamerlid De Wit voegde hij daaraan toe dat hij het amendement zeer sympathiek vond, maar dat hij dezelfde bezwaren zag als de minister had genoemd, namelijk dat het niet fraai was om de facto aan een wetsvoorstel terugwerkende kracht te verlenen. De Wit had volgens Weekers hierover gezegd dat het bij die terugwerkende kracht in feite maar over een periode van zeven jaren ging, namelijk vanaf het moment van invoering van het nieuwe BW. Onder het oude BW was immers de manifestatieleer van toepassing. In de redenering van De Wit was dus per 1 januari 1993 een potentieel voordeeltje verschaft. Op zichzelf zou het dan ook te billijken zijn om te stellen dat nu weer de situatie van vóór 1993 zou moeten worden hersteld. Weekers merkte echter op dat hij niet kon overzien wat de consequenties daarvan zouden zijn en de vraag was ook of de wetgever dit bij de totstandkoming van het nieuwe BW ook uitdrukkelijk had bedoeld. Of, zo stelde Weekers de vraag, heeft men toen helemaal niet gedacht aan de mogelijke asbestproblematiek?

Dittrich (D66) merkte over het amendement van De Wit inzake het overgangsrecht op dat D66 het eens was met het voorstel van de regering met betrekking tot de overgangsregeling. Het ging zijn fractie te ver om te stellen dat de nieuwe regeling ook op alle gevallen uit het verleden betrekking moest hebben. D66 zag dat het bedrijfsleven, bijvoorbeeld het verzekeringswezen, zich moest kunnen richten op een nieuwe situatie, een argument dat ook door de regering naar voren was gebracht. Van de andere kant vond hij dat de heer De Wit een aantal zinnige argumenten naar voren had gebracht en dat hij nog niet wist hoe hij daarop zou reageren. Hij wilde graag eerst horen wat de regering over het amendement van De Wit. Halsema (GroenLinks) merkte op dat zij blij was met het wetsvoorstel en het amendement van De Wit zeer sympathiek vond. GroenLinks zag evenals anderen een probleem met de rechtszekerheid van de aansprakelijke persoon ofwel de terugwerkende kracht van het amendement. Halsema voegde daaraan toe dat zij mee kon voelen met het dilemma dat Swildens (PvdA) had geschetst maar dat zij de rechtsbescherming van de getroffen en veelal zwakkere persoon belangrijker vond. Daarom steunde GroenLinks het amendement van De Wit.

6.12.7 Standpunt regering, afronding

Minister Korthals van Justitie bracht naar voren dat zowel de vorige regering als de regering waarvan hij deel uitmaakte hard gewerkt hadden aan de verbetering van de positie van de asbestslachtoffers. De aanzet daartoe was geweest de vraag van de toenmalige staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid aan de heer De Ruiter om de positie van de slachtoffers in kaart te brengen met het oog op de mogelijke verbeteringen. De heer De Ruiter had de situatie die hij

aantrof omschreven als een juridische lijdensweg. Een van de belangrijkste door De Ruiter geconstateerde knelpunten was de zeer lange weg die asbestslachtoffers moesten gaan voordat zij vergoeding kregen van hun schade. De minister wees op het gegeven dat verzekeraars, het bedrijfsleven, de vakbewegingen en het asbestcomité tot een convenant gekomen waren dat geleid had tot de oprichting van het Instituut Asbestslachtoffers.

Daarbij vroeg de minister aandacht voor de Regeling tegemoetkoming asbestslachtoffers, die een tegemoetkoming van f 35.000,= inhield. Het voorliggende wetsvoorstel vormde volgens de minister het sluitstuk van de door de regering naar aanleiding van het advies-De Ruiter aangekondigde maatregelen. Dat advies had naar de mening van de minister haarscherp laten zien dat de huidige regeling van de verjaring in het BW in bepaalde gevallen kon leiden tot onbillijke uitkomsten. Dat was het geval wanneer lange tijd verstreken was na het moment van de veroorzaking, omdat dan een vordering tot schadevergoeding al verjaard kon zijn voordat de schadelijke gevolgen aan het licht waren getreden.

“Kern van de voorgestelde regeling is dat uitgesloten wordt dat in de toekomst vorderingen tot schadevergoeding kunnen verjaren zonder dat de benadeelde op de hoogte was van zijn schade. Vanwege het ingrijpende karakter van de wetwijziging en de rechtszekerheid die daarmee is gemoeid stond voorop dat de reikwijdte daarvan zo beperkt mogelijk moest worden gehouden.

De beperking hield volgens de minister in dat de nieuwe regeling alleen van toepassing was op personenschade en geen werking had voor ‘oude gevallen.’ Naar het oordeel van de minister was die tweede beperking noodzakelijk omdat de wetgever met de regeling terugkwam op in het verleden gemaakte keuzes. In een dergelijke situatie mochten de gevolgen van de wijziging niet op de justitiabelen werden afgewenteld. Hij voegde daaraan toe dat verzekeraars en bedrijven tot dan toe bij hun handelen slechts rekening hadden gehouden en ook hadden kunnen houden met die lange verjaringstermijnen. Omdat onder de toekomstige verjaringsregeling personenschade niet meer zou verjaren zolang de schade zich nog niet had geopenbaard zouden verzekeraars en bedrijven maatregelen moeten nemen om zich op de nieuwe situatie in te stellen.

De Wit (SP) betwistte de opmerking van de minister dat zijn amendement van een weinig principiële opstelling getuigde. Hij wees erop dat zijn keuze voortvloeide uit het rapport – De Ruiter, waarin werd geconstateerd dat een aantal mensen tegen de verjaring aanliep, zonder dat daarvoor een oplossing werd geboden, ook niet via de Regeling tegemoetkoming asbestslachtoffers. Naar zijn mening was daarom de geloofwaardigheid van de wetgever in het geding en wel in die zin dat de wetgever nu kon herstellen wat in het verleden om een aantal praktische en misschien ook politieke argumenten in de wet was gewijzigd. De Wit vond dat met het wetsvoorstel een principiële keuze gemaakt moest worden en dat mensen die door de verjaringstermijn werden benadeeld geen baat hadden bij het wetsvoorstel, terwijl zij daar wel recht op hadden. Minister Korthals

merkte over de eerdere wijziging in het verjaringsrecht op dat die met onmiddellijke ingang had plaatsgevonden, maar dat er toen geen sprake was van ‘een fundamentele breuk’ met het oude recht.

Het amendement van de SP-fractie kreeg alleen steun van de fractie van GroenLinks, zodat het verworpen werd. Het wetsvoorstel werd daarna met algemene stemmen aangenomen.

6.12.8 Behandeling wetsvoorstel Eerste Kamer

Het gewijzigde voorstel van wet werd op 14 december 2000 bij de Eerste Kamer ingediend. Artikel I van het voorstel luidde:

“Boek 3 van het Burgerlijk Wetboek wordt als volgt gewijzigd:

Aan artikel 310 wordt een nieuw lid toegevoegd, luidende:

5. In afwijking van de leden 1 en 2 verjaart een rechtsvordering tot vergoeding van schade door letsel of overlijden slechts door verloop van vijf jaren na de aanvang van de dag volgende op die waarop de benadeelde zowel met de schade als met de daarvoor aansprakelijke persoon bekend is geworden dan wel redelijkerwijze bekend had kunnen zijn. Indien de benadeelde minderjarig was op de dag waarop de schade en de daarvoor aansprakelijke persoon bekend zijn geworden, verjaart de rechtsvordering slechts door verloop van vijf jaren na de aanvang van de dag volgende op die waarop de benadeelde meerderjarig is geworden.”

Het cursieve deel van de tekst van dit artikel was toegevoegd aan de oorspronkelijke tekst van het wetsvoorstel op grond van de door de Tweede Kamer aangenomen amendementen Weekers en Dittrich.

6.12.9 Voorlopig verslag vaste commissie voor justitie

Van de Beeten (CDA) had met ‘een mengeling van instemming en zorg’ kennis genomen van het wetsvoorstel. De fractie wees er ook op dat het wetsvoorstel zich vooral concentreerde op beroepsziekten en de relatie werkgever-werknemer, maar dat de strekking ervan veel breder was: ‘Afgezien van personenschade door milieuverontreiniging, staan ook niet-werknemers bloot aan mogelijke langetermijneffecten van stoffen en ingrepen.’ Witteveen (PvdA) fractie betuigde zijn instemming met het wetsvoorstel. Hij achtte het van groot belang dat er een effectieve regeling kwam voor de vergoeding van verborgen schade en schade geleden door minderjarigen. De fractie constateerde echter ook dat door de voorgestelde aanpassingen de systematiek van de regeling van bevrijdende verjaring was gaan schuiven, hetgeen geleid had tot een aantal onduidelijkheden en inconsistenties. De fractie doelde daarbij met name op de zinsnede ‘dan wel redelijkerwijs bekend had kunnen zijn’, die toegevoegd was aan lid 5 van artikel 3:310 BW. Omdat daardoor een onwenselijk verschil was ontstaan tussen het eerste en het vijfde lid verzocht de PvdA-fractie de minister om bij novelle de objectivering van het vijfde lid ook in het eerste lid op te nemen. Op de specifieke positie van de asbestslachtoffers ging de PvdA-fractie niet in.

Ruers (SP) bracht in herinnering de toezegging van de regering van juni 1997 voortvloeiende uit het rapport-de Ruiter en het feit dat dit rapport de directe aanleiding voor het wetsvoorstel was geweest. De Ruiter had volgens deze fractie gesproken van *‘een voor het rechtsgevoel zeer onbevredigende situatie, die in de literatuur tot kritische beschouwingen aanleiding had gegeven’* en had daaraan toegevoegd dat het voor de slachtoffers verlossende woord hetzij van de Hoge Raad hetzij van de wetgever moest komen.

Verder wees hij erop dat bij de invoering van het nieuwe artikel 3:310 BW per 1 januari 1992 en tijdens de behandeling van wetsvoorstel van 6 mei 1992, nr. 22 559, er bij de regering noch bij beide kamers aandacht was geweest voor het feit dat vanwege de meer dan 30 jaar durende latentietijden bij de ziekte mesotheliom de nieuwe verjaringsbepalingen nadelige gevolgen zou kunnen hebben voor mesotheliomslachtoffers. Ruers noemde het ‘een volledige miskenning’ van de positie van de asbestslachtoffers. Met betrekking tot de verjaringsarresten van de Hoge Raad van 28 april 2000 wees hij op de uitspraak van A-G Spier, dat het niet zonder gewicht was dat de verjaringstermijn, die gold onder het oude BW van vóór 1 januari 1992, ertoe zou hebben geleid dat de vordering niet verjaard was, en het commentaar van Bloembergen, nl. dat de Hoge Raad had geconstateerd dat niet gebleken was dat de wetgever zich bij het totstandkomen van artikel 310 het geval waarin de schade pas na het verstrijken van de verjaringstermijn zou ontstaan, voor ogen had gesteld.

“De kern van de zaak is nu de vraag of het wetsvoorstel een einde maakt aan de als onredelijk gevoelde situatie dat een asbestslachtoffer, bij wie de ziekte wordt vastgesteld meer dan 30 jaar na de blootstelling aan asbest, verstoken blijft van schadevergoeding. Een situatie, die om met Spier te spreken, aan slachtoffers en nabestaanden niet valt uit te leggen.”

Daaraan voegde hij toe dat zij tot haar verbijstering moest vaststellen dat het voorliggende wetsvoorstel voor de mesotheliomslachtoffers een dode mus was en een regelrechte belediging. Aansluitend legde Ruers de minister een aantal vragen voor. Eén van vragen luidde:

“Als het niet de bedoeling van de regering is om in te grijpen in de situatie die door prof. De Ruiter treffend is getypeerd met “een voor het rechtsgevoel zeer onbevredigende situatie” en waarvoor prof. De Ruiter terecht bij de regering heeft aangedrongen op een snelle bezinning op het geldend recht, waarom heeft de regering dan het advies van prof. De Ruiter overgenomen?”

6.12.10 Memorie van antwoord

Naar aanleiding de stellingname van de CDA-fractie over de uitleg van het moment waarop een rechtsvordering ontstond, antwoordde minister Korthals dat deze opvatting afweek van de opvatting, die de Hoge Raad had verwoord in het Van Hese/De Schelde-arrest van 28 april 2000. De essentie van dat arrest was volgens de bewindsman om in beginsel alleen dan via de toepassing van art. 6:2 BW een afwijking voor benadeelden op de regels inzake bevrijdende verjaring

toe te laten, wanneer sprake was van het uitzonderlijke geval waarin de vordering niet kon worden ingesteld, omdat de rechtsvordering reeds was verjaard op het moment dat de schade ontstond. De Hoge Raad leek er daarbij volgens de minister vanuit te gaan dat schade moet worden opgevat als gemanifesteerde vermogensschade. Over de door de CDA-fractie gekozen benadering, die erop neer kwam dat de schade reeds zou ontstaan op het moment van de schadeveroorzakende gebeurtenis, merkte de minister op dat die visie geen steun vond in het arrest van de Hoge Raad en ook niet in de wetsgeschiedenis van art. 3:310 BW.

Op de vraag van de PvdA-fractie hoe het schrappen van de absolute verjaringstermijn zich verhiel tot het belang van de schuldenaar om niet tot in lengte van jaren met een rechtsvordering te worden geconfronteerd wees minister Korthals er op dat het wetsvoorstel de uitkomst was van een hernieuwde afweging van de bij de regeling van de bevrijdende verjaring betrokken belangen. Aan de ene kant stond het belang van een benadeelde om zijn schade vergoed te kunnen krijgen en aan de andere zijde het belang van de schuldenaar om op enig moment de zekerheid te krijgen dat hij niet meer door een vordering tot schadevergoeding getroffen kon worden. De problematiek van de asbestslachtoffers had volgens de minister scherp aan het licht doen treden tot welke maatschappelijk moeilijk te accepteren resultaten de bestaande regeling waar het ging om personenschade kon leiden. Het wetsvoorstel strekte ertoe om aan die problematiek voor wat betreft de toekomst een einde te maken.

Dat, zoals de SP-fractie had gesteld, de regering in het wetsvoorstel onvoldoende tegemoet gekomen was aan het advies van prof. de Ruiter werd door de minister betwist. De minister wees op de totstandkoming van het Instituut Asbestslachtoffers en de Regeling tegemoetkoming asbestslachtoffers, en maakte de kanttekening dat het kabinet van mening was dat zeer terughoudend moest worden omgegaan met wijzigingen in het verjaringsrecht, zeker als dat met terugwerkende kracht diende te geschieden. Zodoende had de regering naar de mening van de minister met het wetsvoorstel zeer wel aangesloten bij de aanbevelingen van prof. de Ruiter.

6.12.11 Nader voorlopig verslag vaste commissie van justitie

De CDA-fractie kwam terug op de reikwijdte van het arrest van de Hoge Raad van 28 april 2000 en bestreed het standpunt van de regering ten aanzien het moment van het ontstaan van de schade. De fractie concludeerde dat de grote reikwijdte van het wetsvoorstel onvoldoende gemotiveerd was, de rechtsgrond voor de aansprakelijkheid van bepaalde categorieën werkgevers respectievelijk beroepsbeoefenaren en hun erven onvoldoende was en ook tot onaanvaardbare consequenties kon leiden, consequenties die voorkomen konden worden door hantering van de criteria van de Hoge Raad in het arrest van 28 april 2000, terwijl de criteria van dat arrest ook – zelfs met terugwerkende kracht – voldoende mogelijkheden boden tot doorbreking van de absolute verjaringstermijn. De SP-fractie merkte op dat in het rapport en het advies van prof. de Ruiter geconcludeerd werd dat de rechtspositie van mesotheliomslachtoffers

door de geldende wetgeving op een onredelijke wijze werd aangetast en dat derhalve de vraag aan de orde was op welke wijze dat onrecht kon worden opgeheven. De asbestslachtoffers voor wie het advies van prof. de Ruiter bedoeld was en die door dat advies en de toezegging van de regering naar aanleiding van dat advies hoop hadden gekregen op rechtsherstel kwamen volgens deze fractie bedrogen uit. Verwijzend naar de stelling van de minister dat de Regeling tegemoetkoming asbestslachtoffers voldoende soelaas bood voor de asbestslachtoffers merkte de SP-fractie op dat die regeling:

(a) een beperkte werkingssfeer had en

(b) slechts een vergoeding kende van f 35.000, --, welke bedrag maar een derde was van de gangbare vergoeding.

Een dergelijk vergoeding kon volgens de fractie niet als passend worden beschouwd. Voorts was fractie van mening dat de minister miskende dat de aanleiding voor het wetsvoorstel was de omstandigheid dat asbestslachtoffers, die te maken hadden met latentietijden van meer dan 30 jaar, door de wetswijziging van 1 januari 1992 met lege handen waren komen te staan en dat die wetswijziging een radicale breuk betekende met de voordien geldende manifestatieleer. Daarnaast vroegen de leden van de SP-fractie aandacht voor de passage uit de Handelingen van de Tweede Kamer van 14 december 2000, waar de minister had gezegd dat de wetgever van het nieuwe BW uitdrukkelijk overwogen had dat er gevallen zouden kunnen zijn waarin de schade nog niet bekend is op het moment waarop de lange verjaringstermijn verstrijkt. Daaraan koppelde de SP-fractie o.a. de volgende vragen:

“Kan de minister medelen waar exact de wetgever van het nieuwe BW overwogen heeft dat er gevallen zouden kunnen zijn waarin de schade nog niet bekend was op het moment waarop de lange verjaringstermijn zou zijn verstreken?

Heeft de wetgever daarbij de positie van met name de asbestslachtoffers en de lange latentietijden bij asbestziekten onder ogen gezien? Zo ja, waaruit blijkt dat?

Indien de wetgever in 1992 volgens de minister de problematiek van de lange verjaringstermijn welbewust onder ogen heeft gezien, hoe kan het dan zo zijn dat zowel A-G Spier, als de Hoge Raad zelf en de annotator Bloembergen juist van mening zijn dat de wetgever zulks over het hoofd heeft gezien en dat die omissie van de wetgever nu juist een belangrijk argument opleverde voor de Hoge Raad om van de wetsbepaling af te wijken?

6.12.12 Nadere memorie van antwoord

Voor de reactie in januari 2003 tekende de minister van justitie Donner (CDA), de opvolger van minister Korthals. Minister Donner ging uitvoerig in op de vragen van de CDA-fractie over o.a. de wenselijkheid en noodzakelijkheid om te komen tot een collectivisering van schadevergoeding. Onder collectivisering verstond de minister het afwentelen van de schade op de samenleving als geheel. Daarbij maakte de minister een vergelijking met de stelsels in omringende

landen. Met betrekking tot de verzekeringssystemen gaf de minister een uiteenzetting over de verschil qua dekkingsgrondslag tussen het claims made-systeem en het loss occurrencesysteem. Hij benadrukte daarbij dat het wetsvoorstel wilde voorkomen dat het een slachtoffer met letselschade met een long-tailkarakter onmogelijk zou worden gemaakt om de schade vergoed te krijgen.

In antwoord op de opmerking van de SP-fractie dat het wetsvoorstel geen recht deed aan de asbestslachtoffers vanwege het ontbreken van de terugwerkende kracht, bracht de minister naar voren dat hij dat beeld onjuist achtte, omdat de toezeggingen van de regering naar aanleiding van het rapport-De Ruiters gestalte hadden gekregen in de vorm van het Asbestinstituut en de Regeling Tegemoetkoming Asbestslachtoffers. Minister Donner maakte van de gelegenheid gebruik om aan te kondigen dat de regering besloten had om de bestaande Regeling Tegemoetkoming Asbestslachtoffers uit te breiden door in de regeling een voorschotbepaling op te nemen. Deze wijziging, die op 1 januari 2003 in werking zou moeten treden, was voortgekomen uit het feit dat zelfs met bemiddeling door het Asbestinstituut meer dan 90% van de slachtoffers niet meer in leven was op het moment dat zij schadevergoeding ontvingen. Op de opmerking van de SP-fractie dat niet gebleken was dat de wetgever zich in 1992 bij de regeling van de bevrijdende verjaring ook het geval voor ogen had gehad waarin de schade pas na het verstrijken van de verjaringstermijn was ontstaan en de vraag naar de uitspraak van de minister van justitie op 14 december 2000 in de Tweede Kamer dat de wetgever dat wel onder ogen had gezien, antwoordde de minister dat het voor hem niet meer goed mogelijk is om vast te stellen of de wetgever van 1992 ook het geval voor ogen had gehad waarin de schade pas na het verstrijken van de verjaringstermijn is ontstaan. Derhalve kon de minister daarover geen stellige uitspraak doen. Daaraan voegde hij toe dat hij er ten aanzien van personenschade ongelukkig mee was dat de verjaring het ontstaan van een rechtsovereenkomst kon verhinderen, en dat hij dit voor slachtoffers onbillijk gevolg voor de toekomst wilde verhinderen.

6.12.13 Plenaire behandeling Eerste Kamer

In april 2003 debatteerde de Eerste Kamer met de minister van justitie Donner in twee termijnen over het wetsvoorstel. Naar aanleiding van de bijdragen vanuit de Kamer volgde in juli 2003 een brief van minister Donner aan de Kamer. Het debat werd voortgezet in oktober 2003 en afgerond in november 2003, waarbij ook de staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid Rutte (VVD) aanwezig was. In zijn bijdrage merkte Van de Beeten (CDA) op:

“Het gaat hierbij immers om een product dat als brandwerend middel werd gebruikt, juist om mensen te beschermen tegen de gevolgen van brand of om hun de mogelijkheid te bieden aan brandgevaar te ontsnappen. Anders gezegd: de samenleving heeft decennia lang geprofiteerd van het product asbest. De producenten ervan en de ondernemingen die asbest hebben aangewend in gebouwen, schepen en andere producten, kunnen niet simpelweg als geldwolven worden aangemerkt voor wie het welzijn van hun werk-

nemers onverschillig was. Productie en gebruik van asbest was niet alleen economisch, maar ook maatschappelijk gezien lange tijd een goede zaak. (..) Het gaat hierbij om aansprakelijkheidsrecht dat voortvloeit uit het begrip “onrechtmatige daad”. De vraag sinds welk jaar een handelen onrechtmatig is te achten jegens onbeschermden werknemers is niet eenduidig te beantwoorden. Ook in de literatuur verschilt men van mening over het moment waarop voldoende bekend was over de gevolgen van blootstelling aan asbestdeeltjes om het werken daarmee zonder voldoende bescherming als onrechtmatig aan te merken.”

Na uiteengezet te hebben welke bezwaren de CDA-fractie uit verzekerings-technisch oogpunt had tegen het wetsvoorstel bracht Van de Beeten naar voren dat naar zijn mening een vorm van collectieve verzekering uitkomst kon bieden, met name op het terrein van beroepsziekten. Ook merkte de fractie nog op dat zij nog zou hebben kunnen leven met een voorstel waarbij de doorbreking van de absolute verjaringstermijn beperkt zou zijn tot het arbeidsrecht, omdat dat ongetwijfeld op niet al te lange termijn ertoe zou leiden dat werkgevers en werknemers op een deugdelijk wijze zouden voorzien in afdoende verzekeringsdekking.

Namens de VVD-fractie bracht Broekers-Knol naar voren dat door het ontbreken van de terugwerkende kracht in het wetsvoorstel de asbestslachtoffers, ‘voor wie het allemaal begonnen was’, er niet mee geholpen waren. De fractie merkte op dat het wetsvoorstel was ingediend vóór het asbestarrest van de Hoge Raad van 28 april 2000, dat het voorstel een beduidend bredere strekking had dan de opvatting van de Hoge Raad en dat het voor de VVD-fractie onduidelijk bleef waarom in het wetsvoorstel voor een ruime, ongeclausuleerde formulering was gekozen. Door een dergelijke formulering viel naar de mening van de fractie niet te overzien welke toekomstige problemen daardoor gecreëerd werden.

Holdijk (SGP) bracht onder de aandacht dat het wetsvoorstel in zoverre specifiek was dat het uitsluitend betrekking had op personenschade, maar dat de woorden ‘asbest’ en ‘asbestslachtoffer’ er niet in voorkwamen. Hij wees erop dat het wetsvoorstel nauwelijks verband hield met de asbestproblematiek, hoewel deze wel de concrete aanleiding voor het voorstel was geweest:

“De kern van de asbestproblematiek was immers dat rechtsvorderingen tot schadevergoeding voor de slachtoffers in rook opgingen doordat de absolute verjaringstermijn van 30 jaar was verstreken voordat de slachtoffers met de schade en het bestaan van hun vordering bekend waren. Het wetsvoorstel zou van toepassing zijn op alle nieuwe feiten. Dat wil zeggen op alle schadeveroorzakende gebeurtenissen, die zich voordoen na inwerkingtreding van de wet. Het biedt de huidige slachtoffers derhalve geen soelaas.”

De Wolff (GroenLinks) pleitte ten aanzien van de invoeringstermijn voor directe werking van het wetsvoorstel en wees daarbij naar de doelstelling van het voorstel, te weten de bescherming van de rechtspositie van de slachtoffers van personenschade, en naar een rechtseconomisch argument. Dat laatste argument

kon volgens de GroenLinks-fractie ontleend worden aan het arrest van de Hoge Raad van 28 april 2000, omdat dat arrest weer tot nieuwe rechtsvragen en nieuwe rechtsgedingen zou leiden, die voorkomen zouden kunnen worden indien gekozen werd voor rechtstreekse, directe werking van het wetsvoorstel. Het enige daartegen aangevoerde argument, de verzekeerbaarheid van vorderingen, was naar de mening van de GL-fractie geen overtuigend argument.

Ruers (SP) ging in op de voorgeschiedenis van het wetsvoorstel en stond stil bij de wetswijzigingen van art. 3:310 BW van 1 januari 1992 en 1 januari 1993. Deze wetswijzigingen beoordeelde hij als een ernstige misslag, omdat de wetgever niet onderkend had dat de dertigjarige verjaringstermijn in combinatie met de definitie van het begrip ‘gebeurtenis’ grote schade had toegebracht aan de asbestslachtoffers. Over het wetsvoorstel merkte Ruers op:

“Was het overheidsbeleid ten aanzien van het gebruik van asbest en het uiteindelijk verbod op asbest al laakbaar te noemen, en de wetswijziging inzake de verjaringstermijn van 1 januari 1993 al een omissie te noemen, het onderhavige wetsvoorstel zou dé kans zijn geweest voor de wetgever om zijn falen goed te maken, althans ten dele. Een correctie waar naar mijn mening alle mesotheliomslachtoffers in Nederland het volste recht op hebben. Toch moet bij dit wetsvoorstel geconstateerd worden, dat de overheid niet alleen de kans op herstel van haar fouten heeft laten liggen, maar zelfs de euvelen heeft gehad om de vele asbestslachtoffers die er al zijn geweest en die nog gaan komen, af te schepen met een dooie mus. Dat is immers de kern van dit wetsvoorstel.”

Bij het door de regering gehanteerde argument ter ondersteuning van het wetsvoorstel, nl. dat het wetsvoorstel geen terugwerkende kracht kon krijgen vanwege het daaraan verbonden nadeel van de verzekeraars van werkgevers, tekende Ruers aan dat niet ontkend kon worden dat deze verzekeraars sinds 1992 profijt hadden getrokken van de misslag van de wetgever. Hij wees in dat verband op de conclusie van A-G Spier in de zaak Soolsma/Hertel:

“Bezien naar de maatstaf van de periode waarin het door asbestslachtoffers gewraakte handelen plaatsvond (...) was er geen enkele grond om te rekenen op verjaring. Hooguit kan gezegd worden dat recente arresten het voordeeltje dat de wetgever op 1 januari 1993 aan de laedentes ten deel liet vallen weer ongedaan heeft gemaakt.”

Aangaande het Van Hese/De Schelde-arrest bracht de fractie naar voren dat de toepassing van de in dit arrest geformuleerde zeven gezichtspunten bepaald niet het einde betekende van de juridische lijdensweg van asbestslachtoffers. De fractie wees er op dat de verjaringspraktijk na 28 april 2000 alweer tot ingewikkelde, ellenlange en kostbare procedures had geleid. De juridische lijdensweg was volgens de SP-fractie niet te einde gekomen, ze had zich slechts verplaatst. In reactie op de argumenten van de regering, nl. de oprichting van het Instituut Asbestslachtoffers en de instelling van de Regeling tegemoetkoming asbestslachtoffers, merkte de fractie op dat de versnelling van de procedures, die

van de oprichting van het Instituut Asbestslachtoffers was verwacht, niet uitgekomen was. Daardoor was het nodig gebleken om de Regeling Tegemoetkoming Asbestslachtoffers uit te breiden met een voorschotregeling. Een uitbreiding waarvoor naar de mening van de SP-fractie de staatssecretaris van Sociale Zaken alle lof verdiende. Maar daarmee was niet het feit ongedaan gemaakt dat de tegemoetkoming van de overheid krachtens de regeling slechts een derde betekende van het smartengeld dat een asbestslachtoffer van zijn werkgever zou kunnen vorderen. De SP-fractie concludeerde dat het wetsvoorstel de door de overheid gemaakte fouten niet kon opheffen en dat het daarom nodig was om door middel van een *lex specialis* recht te doen aan de verjaringsproblematiek van de asbestslachtoffers.

Kohnstamm (D66) erkende in zijn bijdrage dat het schrijnend was om vast te moeten stellen dat een wetsvoorstel waarvan de directe aanleiding te vinden was in de *'Werdegang van de asbestslachtoffers'*, nu juist voor die categorie geen soelaas bood en dat zulks in ieder geval uitermate onrechtvaardig aanvoelde. Anderzijds was de fractie van oordeel dat terugwerkende kracht voor het voorliggende wetsvoorstel een tweede beroepsfout van de wetgever met zich zou brengen:

“Ik ben het met de heer Ruers eens dat je kunt reconstrueren dat er in 1992 bij de wetgever, dus bij de Eerste Kamer, de Tweede Kamer en het kabinet, dat het voorstel heeft gedaan, bijna een blinde vlek is geweest op dit punt. Je moet vaststellen dat bij de wijziging in 1992 een onrechtvaardigheid in de wet is geslopen die daar niet in had mogen sluipen. Tegelijkertijd stapelen wij volgens mij fout op fout als wij aan een nieuw in het BW in te voeren bepaling terugwerkende kracht geven.”

Jurgens (PvdA) noemde het een pijnlijke conclusie dat met name de asbestslachtoffers met het wetsvoorstel weinig opschoten. Wijzend op de Regeling tegemoetkoming bracht hij naar voren dat de tegemoetkoming van € 15.882, – maar een derde was van de schadevergoeding, waarop een gedupeerde werknemer aanspraak kon maken, indien de vordering niet verjaard zou zijn.

In zijn antwoord stelde minister Donner dat het wetsvoorstel handelde om de vraag of het acceptabel was dat een rechtsvordering tot schadevergoeding van personenschade kon verjaren voor dat deze schade zich had geopenbaard. Maar aan deze ‘ogenschijnlijk eenvoudige vraag’ was, zo voegde de minister toe, het conflict verbonden tussen twee fundamentele beginselen in het recht: het beginsel van de rechtszekerheid en het beginsel van de billijkheid. Aan de ene kant de rechtszekerheid die eiste dat het recht zich na een zekere tijd aansluit bij een nu eenmaal ontstane feitelijke situatie, aan de andere kant de billijkheid, die vereiste dat degene die een vordering heeft, voldoende mogelijkheid moet hebben om deze in rechte af te dwingen. Hij wees op de bestaande regeling van artikel 310 van Boek 3 BW, waarin de rechtszekerheid voorrang had. Deze wettelijke bepaling, zo erkende de minister, vloeiende voort de wet van 24 september 1992:

“Dat in 1992 deze keuze is gemaakt, is niet zonder gevolgen gebleven. Er is hier in deze Kamer uitvoerig op gewezen dat vrij snel daarna zich de problematiek openbaarde van de asbestslachtoffers; een duidelijk geval waarin in bepaalde omstandigheden mensen worden geconfronteerd met de onbillijkheid van de huidige regeling. Laten we wel zijn, de samenleving heeft die gevolgen niet willen accepteren. Dat heeft geleid tot regelingen daarvoor.”

Dat lichte minister Donner toe door te verwijzen naar de Regeling Tegemoetkoming Asbestslachtoffers en het Instituut Asbestslachtoffers; het voorliggende wetsontwerp zag hij als het derde onderdeel van ‘het pakket van maatregelen’ dat de overheid naar aanleiding van het advies-De Ruiter genomen had. Het wetsvoorstel hield volgens de minister in dat voor personenschade de ‘zogenaamde manifestatieleer’ werd ingevoerd. Naar zijn mening had de wetgever in artikel 310 ‘bewust’ gekozen voor het beginsel van de rechtszekerheid:

“Je kunt je afvragen of de wetgever, die deze keuze bewust heeft gemaakt, de problematiek van mesothelioomslachtoffers duidelijk op het netvlies had. Dat kan betwijfeld worden, ook in het licht van de petite histoire.”

Bij aanvang van de tweede termijn van de Kamer bracht Witteveen (PvdA) naar voren dat het voor zijn oordeel over het wetsvoorstel van belang was de adequaatheid van de maatregelen die genomen zouden worden om de asbestslachtoffers te compenseren voor de onmogelijkheid om hun vorderingen ten uitvoer te leggen. Zijn fractie stelde dat er materieel, in financiële zin, genoegdoening moest zijn voor de asbestslachtoffers. Daarvan uitgaande pleitte Witteveen voor een verhoging van de vergoeding op grond van de Regeling Tegemoetkoming Asbestslachtoffers. Van de Beeten (CDA) ging in op de kwestie van de verzekeraarbaarheid van de risico's die volgens de fractie aan het wetsvoorstel verbonden waren. Met name in het verkeersrecht en het arbeidsrecht was er naar zijn oordeel een verbetering opgetreden in de positie van het slachtoffer, waarbij specifiek gewezen werd naar de omkeringsregel. De minister had volgens de CDA-fractie als de centrale vraag geformuleerd: moet de dader of het slachtoffer de schade dragen. Op die wijze geformuleerd, aldus de fractie, was de keuze niet moeilijk:

“Vanwege het enorme tijdsverloop is er echter sprake van een bewijsproblematiek. De vraag is dan wie welk bewijs moet leveren. Door het schrappen van de absolute verjaringstermijn uit het wetboek ontstaat er een nieuwe situatie, waarbij in de praktijk, zeker bij beroepsziekten, de werkgevers in de grootste problemen komen bij het leveren van het bewijs dat er zorgvuldig is gehandeld tegenover de werknemers. Dat is zeker het geval na een periode van twintig jaar. Die werkgever komt voor geweldige problemen te staan. Materieel schept men daarmee in plaats van wat oorspronkelijk schuldaansprakelijkheid was, een 100% risico-aansprakelijkheid voor de werkgever.”

Broekers-Knol (VVD) merkte met betrekking tot de vraag naar de verweersmogelijkheden van de aangesproken partij op dat de minister op dat naar haar oordeel belangrijke aspect niet was ingegaan. De suggestie van de minister om

de mogelijkheid van matiging van artikel 109 van Boek 6 te benutten, was volgens haar niet toereikend. Zelf pleitte zij voor de toevoeging van een zesde lid aan artikel 310, dat als strekking zou hebben dat in geval van personenschade in uitzonderlijke gevallen de absolute verjaringstermijn doorbroken zou kunnen worden als aan een aantal voorwaarden zou zijn voldaan. Daarvoor kon volgens de VVD-fractie aansluiting gezocht worden bij de gezichtspunten (e) en (g) uit het Van Hese/De Schelde-arrest.

Ruers (SP) betwistte de mededeling van de minister dat het ontbreken van de terugwerkende kracht in het wetsvoorstel onderdeel zou zijn geweest van een afspraak tussen de partijen, die betrokken waren geweest bij het overleg met prof. de Rooter. Van die afspraak was hem niets bekend en hij wilde daarom van de minister vernemen of hij op schrift kon aantonen waar en door wie die afspraak zou zijn gemaakt. Over de verwijzing van de minister naar het Van Hese/De Schelde-arrest merkte Ruers op dat er inmiddels al veel procedures op grond van de in het arrest geformuleerde criteria waren aangespannen en dat deze rechtspraak gewoon zou doorgaan, ongeacht of het wetsvoorstel zouden worden aangenomen of niet. Het wetsvoorstel, zo stelde Ruers, veranderde niets aan die juridische lijnsweg.

6.12.14 Verdere beraadslagingen, afronding

In oktober 2003 werden de beraadslagingen in de, inmiddels in de nieuwe samenstelling optredende Eerste Kamer hervat met de bijdrage van minister Donner in tweede termijn. De minister herhaalde het ‘pakket’ aan maatregelen bestaande uit de oprichting van het Instituut Asbestslachtoffers, de Regeling Tegemoetkoming Asbestslachtoffers, inclusief de voorschotregeling, en het voorliggend wetsvoorstel. Daarop konden volgens de minister nog twee andere, nieuwe zaken van invloed zijn: (1) de in het kader van de hervorming van het WAO-stelsel aangekondigde Extra Garantieregeling beroepsrisico's, de EGB, en (2) de collectieve afwikkeling massaschade. De EGB zou naar de mening van minister Donner niet het hele probleem oplossen maar wel voor de beroepsziekten. Naar aanleiding van vragen over het ontbreken van terugwerkende kracht in het wetsvoorstel reageerde de minister met:

“Ik zal nog een misverstand uit de wereld helpen. Kennelijk is de indruk gewekt dat het onthouden van terugwerkende kracht onderdeel was van een afspraak met alle betrokkenen. Dat heb ik niet bedoeld te zeggen. Na overleg met alle betrokken is voor een pakket van maatregelen gekozen, te weten oprichting van het Instituut Asbestslachtoffers, de regeling en het wetsvoorstel. Er is gebleken dat bij invoering van terugwerkende kracht verzekeraars en werkgevers niet bereid zouden zijn mee te werken aan het Asbestinstituut. Dat is verscheidene malen buitengewoon helder geworden. Wijziging van de verjaringsregeling kon dan ook niet los worden gezien van de bredere context van de problematiek van de asbestslachtoffers. In die situatie bestaat dus een zekere samenhang. Wij konden indertijd kiezen voor terugwerkende kracht en geen Asbestinstituut of andersom.”

In de derde termijn van de Kamer merkte Broekers-Knol (VVD) op dat de aanleiding voor het wetsvoorstel ‘het drama van de asbestslachtoffers’ was. Het probleem was volgens haar ontstaan bij de invoering van het nieuwe BW in 1992, omdat er toen een ander moment was vastgesteld voor het begin van de verjaringstermijn. Onder het oude BW begon de verjaringstermijn te lopen op het moment van het optreden van de schade, in 1992 werd er bepaald dat deze termijn begint te lopen op het moment van de laatste schadedaad. Dat was een heel groot verschil en dat was volgens haar een van de drama’s voor asbestslachtoffers.

Holdijk (SGP) maakte duidelijk dat zijn fractie twee bedenkingen bij het wetsvoorstel had. Het eerste betrof het feit dat het wetsvoorstel de reeds bekende asbestslachtoffers geen soelaas bood. Hij wierp daarbij de vraag op waarom terugwerkende kracht of eigenlijk onmiddellijke werking was uitgesloten in het wetsvoorstel:

“De minister stelde in zijn eerste termijn dat dit element op een gemaakte afspraak zou berusten. De heer Ruers van de SP-fractie, die zoals ik begreep bij de betreffende besprekingen aanwezig is geweest, verklaarde in zijn tweede termijn op 15 april dat hem totaal niets bekend was over een afspraak zoals bedoeld. Hij vroeg de minister schriftelijk aan te tonen waar die afspraak was gemaakt en of die met alle partijen was gemaakt. Het antwoord stond niet in de brief van 8 juli, maar de minister heeft er vanmiddag op geantwoord dat die afspraken in het kader van de totstandkoming van het Asbestinstituut zijn gemaakt en dat de keus was: of het Asbestinstituut of terugwerkende kracht, maar niet beide.”

In dat verband merkte Kox (SP) op dat de minister gezegd had dat er een deal zou zijn gemaakt rond het Asbestinstituut. Hij nam aan dat de minister zich baseerde op informatie, maar dat hij toch reden had om te denken dat die informatie onvoldoende of onjuist was geweest. Het was volgens Kox onmogelijk dat er op dit punt ooit een deal was gesloten, vanwege de simpele reden dat het niet kies zou zijn geweest om de rechten van de ene groep in te leveren voor die van een andere.

“Ik nodig de minister dan ook uit om zijn informanten nog eens aan te spreken en het papier te produceren waar die deal op zou staan. Als dat papier niet bestaat, dan betekent dat ook dat wij als Kamer meer ruimte hebben om die kwestie te regelen.”

Van de Beeten (CDA) bracht naar voren dat hij het van belang achtte om te weten of er inderdaad sprake was van een deal met verzekeraars over de niet terugwerkende kracht van het wetsvoorstel. Van de Beeten kon zich daarom voorstellen dat Kox daarover nog eens nadrukkelijk wilde spreken en dat daarover helderheid moest komen. Minister Donner reageerde in zijn derde termijn hierop:

“De heer Kox heeft betoogd dat ik gezegd zou hebben dat er een deal zou zijn rondom het Asbestinstituut en hij vraagt om harde bewijzen. Hij legt mij iets in de mond dat ik in tweede termijn juist niet heb gezegd. Ik heb in tweede termijn duidelijk gemaakt dat er geen sprake was van een afspraak. Ik heb daarnaast ook duidelijk gezegd dat verzekeraars en werkgevers ons duidelijk hebben gemaakt dat zij bij de invoering van terugwerkende kracht niet bereid zijn om mee te werken aan het asbestinstituut. Dat is geen deal, maar een standpunt dat zij hebben ingenomen en waaraan op een gegeven moment consequenties zijn verbonden. Dit gegeven is dus geen deal maar een fait accompli waarmee wij rekening hadden te houden. Mij is in ieder geval dit standpunt van verzekeraars nog onlangs bevestigd. Dit is gebeurd in 1997.”

Broekers-Knol (VVD) gaf aan dat niet vergeten mocht worden dat het wetsvoorstel ontstaan was naar aanleiding van de problemen van de asbestslachtoffers. Als de EGB inderdaad een oplossing zou bieden voor de reeds bestaande asbestslachtoffers, dan zou dat meer inhouden dan het wetsvoorstel, omdat het voorstel immers niets te bieden had voor de bestaande slachtoffers. In die situatie was er naar de mening van de VVD-fractie alle reden om het wetsvoorstel af te wijzen. Aan het slot van het debat diende Meulenbelt (SP) twee moties in. De eerste van deze moties was erop gericht dat in de EGB op deugdelijke wijze voorzien zou worden in een regeling voor asbestslachtoffers, die in hun beroep een asbestbesmetting hadden opgelopen. De tweede motie had betrekking op de asbestslachtoffers die buiten hun beroep een asbestziekte hadden opgelopen. De motie verzocht de regering om ook voor deze slachtoffers een deugdelijke regeling tot stand brengen voor het geval deze slachtoffers hun vordering niet zouden kunnen effectueren vanwege de verjaring. Staatssecretaris Rutte van Sociale Zaken en Werkgelegenheid omschreef in zijn bijdrage het onderwerp asbestslachtoffers als ‘een beladen thema.’ Hij schetste het ontstaan van de Regeling tegemoetkoming asbestslachtoffers, de uitbreiding van de regeling per 1 januari 2003 met de voorschotregeling en met de regeling voor huisgenoten per 1 juli 2003. Op de vraag hoe de positie van de asbestslachtoffers zich verhiel met de EGB antwoordde de staatssecretaris:

“Er zal nog moeten worden nagegaan hoe hoog de uitkering precies wordt. Daarover is nu nog niet veel te zeggen. Dat geldt trouwens ook voor de uitkering op basis van de gehele EGB. Er is een adviesaanvraag naar de SER gestuurd. Daarin worden wel de contouren geschetst, maar alles moet de komende jaren zijn beslag krijgen. Voor zover de contouren nu aangeven, zal de EGB in belangrijke mate de discussie over schaderegelingen voor specifieke groepen werknemers overbodig maken. Verder ziet de EGB alleen op werknemers en gepensioneerde werknemers. In die zin heeft zij het karakter van een waarborgfonds.”⁶⁴⁴

⁶⁴⁴ De EGB-wet is nadien niet tot stand gekomen.

Nadat de beraadslaging was gesloten werd het wetsvoorstel zonder stemming aangenomen, waarbij de fracties van VVD, CU en SGP lieten aantekenen dat zij tegen het wetsvoorstel waren. De beide moties van Meulenbelt werden met algemene stemmen aangenomen.⁶⁴⁵

6.12.15 Samenvatting

De toezegging van de regering van juni 1997 aan de Kamer naar aanleiding van het rapport-De Ruiter om de verjaringswetgeving nader te bezien, resulteerde in de Wet Verjaring Personenschade (WVP), die de door de Ruiter geconstateerde ‘voor het rechtsgevoel zeer onbevredigende situatie’ niet oploste. De WVP hief, afgezien van degenen, die na 1 februari 2004 aan asbest zouden worden blootgesteld, de verjaringsbarrière van art. 3:310 BW voor asbestslachtoffers niet op.⁶⁴⁶ De behandeling van het wetsvoorstel in de Eerste Kamer bracht aan het licht dat het ontbreken van de terugwerkende kracht in het wetsvoorstel het gevolg was van de lobby van de werkgevers en verzekeraars bij de regering.

6.13 Conclusie

De vierde fase van het asbestreguleringsproces werd gekenmerkt door een aantal, soms tegenstrijdige ontwikkelingen. De eerste daarvan was de verandering van de verjaringsbepalingen in het BW in 1992, die betekende dat met terugwerkende kracht de aanvang van de verjaringstermijn van 30 jaar verplaatst werd van het moment van het manifest worden van de schade naar het moment van de schadeveroorzakende gebeurtenis. In het geval van asbestziekten, waarbij latentietijden van meer dan 30 jaar regelmatig voorkomen, had dat tot gevolg dat asbestslachtoffers hun vordering zagen mislukken vanaf het moment waarop de ziekte werd vastgesteld. De overheid, als wetgever, was voor dat effect tijdig gewaarschuwd, maar zag er geen aanleiding in om passende maatregelen te nemen. Toen dezelfde wetgever zeven jaar later het wetsvoorstel verjaring personenschade indiende, verdedigde zij het ontbreken van de terugwerkende kracht in dat voorstel met het argument dat het wetsvoorstel een ‘fundamentele breuk’ vormde met het geldende recht en ‘aanzienlijke complicaties’ had voor potentieel aansprakelijken. Het verwaarlozen van de belangen van de asbestslachtoffers leidde tot maatschappelijke polarisatie, het rapport van prof. de Ruiter, het arrest Van Hese/De Schelde, de – mislukte – reparatiewetgeving van de WVP en talloze rechtszaken, waarin asbestslachtoffers hun recht probeerden te halen.

De tweede belangrijke ontwikkeling was het algehele asbestverbod van 1 juli 1993, dat bijna 25 jaar na het proefschrift van Stumphius tot stand kwam. Het betekende weliswaar een belangrijke stap in het reguleringsproces, maar maakte

⁶⁴⁵ De WVP van 27 november 2003 trad in werking op 1 februari 2004, Stb. 2003, 495.

⁶⁴⁶ Smeehuijzen publiceerde in oktober 2003 in AV&S, nummer 5, het artikel: *‘Het wetsvoorstel personenschade; wat het wel moet doen doet het niet, en wat het niet moet doen doet het wel.’*

zeker geen einde aan de gevolgen van de blootstelling aan asbest. Omdat het gebruik van asbest en asbesthoudende producten tot 1994 is doorgegaan en de gemiddelde latentietijd bij mesotheliom bijna 40 jaar bedraagt, zullen er zeker tot in de dertiger jaren van de 21^e eeuw asbestslachtoffers voorkomen.

De derde relevante ontwikkeling was het Van Hese/De Schelde-arrest van de Hoge Raad uit 2000. De Hoge Raad erkende daarin weliswaar dat de verjaringswetgeving tekortschoot in het geval van asbestslachtoffers, maar de hoogste rechter durfde het niet aan om de gebrekkige wetgeving te corrigeren. Daardoor worden asbestslachtoffers gedwongen tot kostbare, belastende en onvoorspelbare procedures, waarin sprake is van ‘een jongleren met omstandigheden en gezichtspunten.’

De vierde ontwikkeling was de Wet Verjaring Personenschade. De wet was bedoeld om het onrecht van de verjaringsbepalingen op te heffen, maar werd door de politieke invloed van de werkgevers en verzekeraars een loos gebaar.

De asbestslachtoffers en het Comité Asbestslachtoffers reageerden op deze ontwikkelingen met een drievoudige strategie: organisatie, rechtszaken en de politieke insteek. Vastgesteld kan worden dat het Comité Asbestslachtoffers een baanbrekende rol heeft gespeeld. Het comité heeft aangetoond dat de als individu zwakke asbestslachtoffers door middel van organisatie een sterke positie konden opbouwen. Met als resultaat brede maatschappelijke aandacht voor de gehele asbestproblematiek, de nodige resultaten in rechtszaken, het rapport-De Ruiter, de TAS- en TNS-regelingen, en het Instituut Asbestslachtoffers. Een tegenslag voor de slachtoffers was echter de WVP, die de breed bekritiseerde verjaringsbepalingen en daarmee het gebrek aan rechtszekerheid in stand hield.

De door de asbestindustrie en haar verzekeraars gehanteerde strategie was voornamelijk gericht op het verdedigen van de verjaringswetgeving en het aanwenden van haar politieke macht en invloed op de overheid. Daarin was de industrie succesvol. Met als resultaat dat heden ten dage een groot deel van de asbestslachtoffers bot vangt vanwege de verjaring.

7 Conclusies

In dit hoofdstuk beantwoord ik de centrale vraag van mijn proefschrift, nl. hoe het asbestreguleringsproces in Nederland zich voltrokken heeft in de periode tussen 1930 en 2004.

In § 7.1 presenteer ik de opbrengsten van de vier fasen van het reguleringsproces op basis van mijn vraagstelling, de uitgangspunten en de aanpak, die in hoofdstuk 1 beschreven zijn. Onder het begrip regulering versta ik in dit verband het optreden van de overheid als wet- en regelgever die daarnaast belast is met de uitvoering en handhaving van wetten en regels. Aan het slot van elk van de vier fasen beschrijf ik de kenmerken van het reguleringsproces in de betreffende periode.

Daarna sta ik in § 7.2 stil bij zes belangrijkste strategieën die de actoren in het reguleringsproces hebben gehanteerd.

In § 7.3 sluit ik af met de lessen die uit de analyse van het maatschappelijk krachtenveld rond de asbestregulering getrokken kunnen worden.

7.1 De regulering in vier etappes

Het imago van asbest draaide 180 graden in de loop van de twintigste eeuw. Van een veelbelovend en bijna overal toepasbaar ‘wondermiddel’ veranderde het in een schadelijk en op den duur totaal verboden materiaal, en werd zelfs een bron van vorderingen tot schadevergoeding.

Het asbestreguleringsproces in Nederland voltrok zich in vier fasen, die afgesloten worden in vier juridische kantelpunten, d.w.z. cruciale momenten die het proces van karakter veranderden. Als kantelpunten zijn onderscheiden de Silicosewet uit 1951, het Asbestbesluit uit 1977, het arrest Janssen/Nefabas van de Hoge Raad uit 1990 en de Wet Verjaring Personenschade uit 2004. Binnen elke fase beschrijf ik op hoofdlijnen hoe de belangrijkste partijen in het proces – de actoren – zich hebben opgesteld, hoe ze elkaar hebben beïnvloed op de vier belangrijkste maatschappelijke terreinen – de fora -, welke strategieën zij hierbij hebben gehanteerd, hoe de machtsstrijd tussen de actoren zich heeft ontwikkeld en wat de betekenis hiervan is geweest voor de juridische kantelpunten.

7.1.1 Silicosewet 1951

Inzichten in de gevaren van asbest en eerste maatregelen

Na de ontdekking van de bijzondere technische kwaliteiten en toepassingsmogelijkheden van asbest – ‘one of Nature’s marvels’ – in de 19^e eeuw, werden in 1898 voor het eerst de schadelijke kanten in de vorm van gezondheidsklachten voor werknemers vastgesteld in Duitsland en Engeland. In verschillende landen werd in de jaren twintig bij asbestwerkers het optreden van asbestose geconstateerd, een typische vorm van stoflong die ontstond door langdurige blootstelling

aan asbest. De geschiedenis van de regulering van asbest begint met de publicatie van het Merewetherrapport in 1930. Dit rapport leidde in Engeland tot de Asbestos Regulations 1931 waarin gedetailleerde beheersmaatregelen worden voorgesteld tot vermindering van de blootstelling aan asbest op de werkplek. Tevens erkende Engeland in 1931 als eerste asbestose als een beroepsziekte.

Vanaf 1930 kwam de Nederlandse Arbeidsinspectie via haar contacten met Engelse collega's op de hoogte van het bestaan van asbestose. Daarna ontwikkelde zij snel kennis van en inzicht in het daadwerkelijke optreden van asbestose in Nederlandse bedrijven. In het Veiligheidsbesluit 1938 werden maatregelen voorgeschreven om werknemers te beschermen tegen stof bij het verwerken van asbest, zoals adequate ventilatie in werklokalen en doelmatige adembeschermingsmiddelen. In 1949 werd asbestose ook in Nederland op grond van de Ongevallenwet als beroepsziekte erkend, waardoor werknemers die arbeidsongeschikt waren door asbestose, aanspraak konden maken op een uitkering van de overheid. In 1951 kwam de Silicosewet tot stand, een raamwet waarin voor het eerst de mogelijkheid werd gecreëerd om met specifieke wettelijke maatregelen het gebruik van asbest te beperken. In de memorie van toelichting stelde de regering dat er nog geen definitieve maatregelen genomen konden worden. Het vraagstuk van de stoflongziekten was volgens haar een bij uitstek technisch onderwerp dat door de wetenschap 'nog niet geheel doorvorst' was.

Beperkte omvang van asbestziekten

In de jaarverslagen van de Arbeidsinspectie in deze periode worden incidentele gevallen van asbestose beschreven. De beroepsziekte asbestose raakte bekend, maar het voorkomen bleef beperkt. Naar aanleiding van het uitbrengen van het wetsontwerp Silicosewet in 1949 hield het internationale SAIAC-kartel op verzoek van Eternit Nederland een enquête onder haar leden in 15 landen naar de incidentie van asbestose in hun bedrijven, waar voornamelijk asbestcement werd geproduceerd. De conclusie luidde dat het asbestoserisico niet of nauwelijks bestond. Overheid en industrie kwamen tot de gelijklopende conclusie dat het hier een probleem van beperkte omvang betrof. Dat blijkt ook uit de Silicosewet, waarin asbestose slechts als ondergeschikt punt werd behandeld.

Beperking tot algemene maatregelen

De Arbeidsinspectie pleitte in deze periode voor algemene maatregelen ter reductie van blootstelling aan stof, ondermeer door inkasting van stofverspreidende machines, de noodzaak van natuurlijke en mechanische ventilatie en het gebruik van ademhalingsbeschermingsmiddelen. Deze maatregelen werden in alle situaties aan blootstelling aan stof aanbevolen en er was geen specifiek op asbest gericht beleid. Deze benadering paste ook in de opvatting over het voorkomen van stoflongen, waarbij reductie van de cumulatieve blootstelling aan stof het risico op het optreden van een stoflong aanmerkelijk kon verminderen.

Kenmerken van het reguleringsproces

De Silicosewet als kantelpunt blijkt in twee opzichten van belang. In de eerste plaats erkende de overheid in deze wet dat asbest tot de beroepsziekte asbestose

kon leiden. In de tweede plaats creëerde de wet voor de Arbeidsinspectie de mogelijkheid om bij bedrijven onderzoek te doen naar het asbestoserisico.

In deze periode werd de noodzaak tot regulering door de overheid onderkend, maar concrete juridische maatregelen bleven, afgezien van de Veiligheidswet en het Veiligheidsbesluit, achterwege. De overheid beschouwde het als een probleem van beperkte omvang en nam aan dat algemene maatregelen tot bestrijding van stof op de werkplek vooralsnog voldoende waren. Andere partijen speelden in deze besluitvorming geen enkele rol. De aanwezige wetenschappelijke kennis bij artsen droeg bij aan het onderkennen van asbestose als beroepsziekte, maar werd als onvoldoende beschouwd om verdergaande specifieke beheersmaatregelen in asbestbedrijven te onderbouwen. Voor de asbestindustrie was er geen enkele noodzaak tot actieve bemoeienis met de regulering. De industrie was uitstekend op de hoogte van de ontwikkelingen in het buitenland en kon achterover leunen. Er zijn geen aanwijzingen dat er in deze fase sprake is geweest van beïnvloeding van de overheid door asbestindustrie, vakbeweging of individuele werknemers.

7.1.2 Asbestbesluit 1977

Nieuwe kennis en halve maatregelen

Op grond van de Silicosewet voerde de Arbeidsinspectie drie grote asbestoseonderzoeken uit naar de omvang van het asbestoserisico. In het onderzoek werd het vóórkomen van asbestose in nagenoeg alle bedrijfstakken aangetoond. In de vijftiger en zestiger jaren werden door wetenschappelijk onderzoek twee nieuwe asbestgerelateerde aandoeningen vastgesteld, longkanker en mesotheliom. Deze laatste ziekte kende evenals asbestose een monocausaliteit, d.w.z. alleen blootstelling aan asbest kon de oorzaak zijn van de ziekte. Duidelijk werd dat reeds bij lage blootstelling aan asbest deze kankers konden ontstaan.

Het proefschrift van bedrijfsarts Stumphius in 1969 toonde het optreden van mesotheliom in een Nederlands bedrijf, scheepswerf De Schelde, onbetwistbaar aan. Deze nieuwe kennis en vooral dit laatste onderzoek leidden tot grote media-aandacht, politiek debat en de opdracht aan de Arbeidsinspectie om een Asbestbesluit voor te bereiden.

De Arbeidsinspectie publiceerde in 1971 een eerste officiële voorlichtingsfolder, gericht op het risico van asbest, het publicatieblad P 116. Daarin werd vooral ingegaan op de noodzaak tot reductie van blootstelling aan asbest tot minder dan 2 vezels/ml per werkdag om het risico op asbestose te vermijden. In 1972 werd het ontwerp-asbestbesluit gepubliceerd, waarna er veel discussie volgde. Het Asbestbesluit 1977 was een Algemene Maatregel van Bestuur gebaseerd op de Silicosewet 1951. Dit besluit richtte zich op zowel het asbestose- als het mesotheliomrisico, en bevatte een verbod op het verspuiten van asbest, een verbod op het gebruik van crocidoliet en het invoeren van een officiële drempelwaarde van 2 vezels/ml. Het asbestspuitprocédé werd overigens in 1977 in de praktijk al niet meer toegepast. Voor het verbod op crocidoliet werd een ontheffingsmogelijkheid geboden, waarvan regelmatig gebruik werd gemaakt. Het onderdeel van

het besluit dat de meeste toepassingen van asbestcement zou verbieden, werd echter niet ingevoerd. Het nieuwe inzicht in de carcinogene werking van asbest leidde niet tot stringente regelgeving met bescherming tegen het kankerrisico van asbest in alle werksituaties.

Succesvolle invloed van de industrie om concrete maatregelen af te zwakken

De nieuwe kennis over het ontstaan van mesotheliom en asbestgerelateerde longkanker leidde tot stapsgewijze aanpassingen van de regelgeving. Tegenover de onafhankelijke wetenschappers die het kankerrisico hadden aangetoond, bracht de Nederlandse asbestindustrie eigen deskundigen en mantelorganisaties in stelling om de blootstelling-respons relatie tussen asbest en mesotheliom te betwisten. Door de beperkte omvang van het onafhankelijk wetenschappelijk onderzoek naar het mesotheliomrisico van asbest in Nederland, wist de asbest-industrie zich hier een sterke positie te verwerven. Het op verzoek van de Arbeidsinspectie door de TNO-asbestcommissie geschreven publicatieblad P-116, werd grotendeels door de vertegenwoordiger van de asbestindustrie in deze commissie opgesteld. Deze invloed bleek onmiskenbaar uit de passage dat asbest een maatschappelijk onmisbaar product was en dat volledige overgang op asbestvrije producten niet wenselijk was. Daarnaast pleitte deze commissie voor een terughoudende opstelling van de overheid bij het nemen van wettelijke maatregelen. Het advies was om de resultaten van lopend onderzoek naar mesotheliom af te wachten. Tijdens de voorbereiding van het Asbestbesluit 1977 gebruikte de industrie met succes de controverse in de wetenschap over het verschil in carcinogene potentie tussen chrysotiel en crocidoliet (de zg. wit-blauw discussie) om de regulering te trainen en af te zwakken.

De lobby van de industrie maakte met succes gebruik van de onzekerheden in de wetenschap en slaagde erin om stringente beheersmaatregelen voor chrysotiel te vermijden, waardoor de belangrijkste toepassingen van asbest buiten het bereik van de regulering bleven.

Opkomst van het politieke debat

In 1970 wordt asbest voor het eerst onderwerp van politieke discussie. In 1971 stelde in de Tweede Kamer het lid van de oppositie mevr. Barendregt (PvdA) dat er 'op zeer korte termijn' een asbestverbod moest komen. Daarmee sloot zij zich aan bij het standpunt van de vakbond NVV. Die eis vond geen gehoor bij de minister van Sociale Zaken en Volksgezondheid. In die periode vond de asbestindustrie steun in de Tweede Kamer bij de VVD en KVP. De VVD drong in kamerdebatten aan op meer zekerheid over de blootstelling-respons relatie en het niveau van blootstelling waaronder het risico tot een aanvaardbaar peil kon worden teruggebracht.

Bij de behandeling van het ontwerp-asbestbesluit in december 1976 in de Tweede Kamer merkte de regeringspartij PvdA op dat zij al vijf à zes jaar tevoren gepleit had voor een verbod met ontheffingen, terwijl de KVP-fractie, evenals de ARP, CHU en VVD, van mening was dat er veilig met asbest gewerkt kon worden als er maar voldoende veiligheidsmaatregelen genomen werden. Daar-

naast werd aandacht gevraagd voor de economische aspecten van het asbestprobleem. Dit werd treffend geïllustreerd door de brief van VNO aan de minister van Sociale Zaken (ARP). De industrie had grote invloed op deze politieke debatten waardoor zij in de uiteindelijke invulling van het Asbestbesluit de meest vérgaande maatregelen kon voorkomen.

Kenmerken van het reguleringsproces

Het Asbestbesluit 1977 introduceerde de eerste maatregelen die het gebruik van asbest beperkten. Het effect van dit besluit was echter bescheiden omdat het besluit niet gold voor op de belangrijkste toepassing van asbest, nl. asbestcementproducten. De gekozen drempelwaarde van acceptabele blootstelling op de werkplek was ontoereikend om het ontstaan van mesothelioom te voorkomen. In 1951 beschikte de overheid nog niet over voldoende harde wetenschappelijke kennis om specifieke maatregelen uit vaardigen. Daarom beperkte zij zich tot een raamwet. In 1977 beschikte de overheid wel over de noodzakelijke kennis, maar nam zij slechts halve maatregelen.

In het reguleringsproces in deze periode speelde de industrie een alles overheersende rol. Belangrijke strategieën van de industrie waren:

- (a) het schrijven van cruciale passages in adviezen aan de overheid in officiële ‘onafhankelijke’ adviesorganen,
- (b) het zaaien van twijfel in het wetenschappelijke en maatschappelijke debat,
- (c) het benadrukken van de economische betekenis van asbest, en
- (d) het beïnvloeden van de publieke opinie.

De eerste directe invloed van de asbestindustrie op de regulering was in 1971 het advies van de TNO-asbestcommissie aan het ministerie van Sociale Zaken en Volksgezondheid. Dat leidde tot het Publicatieblad 116 ‘Werken met asbest.’ De belangrijkste auteur van dit advies, die verbonden was aan de asbestindustrie, wist een duidelijke stempel op P 116 te drukken.

Het zaaien van twijfel over de betekenis van medische en technische wetenschappelijke kennis geschiedde met name door persoonlijke contacten met verantwoordelijke ministers en arbeidsinspecteurs, en beïnvloeding van het politieke debat. De twijfel werd vooral gericht op de onderwerpen waarover in de wetenschap zelf ook forse discussie plaats vond, zoals de precieze vorm van de blootstelling-respons relatie, de exacte verschillen in carcinogene werking van asbestsoorten en de aanwezigheid van een mogelijke drempelwaarde in de blootstelling waaronder veilig werken mogelijk was. Daarbij slaagde de industrie erin om deze onderwerpen op bijna identieke wijze te agenderen in de wetenschap, het beleid en de politiek. Dit zaaien van twijfel leidde tot het uitstel van het Asbestbesluit en afstel van stringentere maatregelen voor asbestcement.

Toen de industrie in 1976 niet langer in staat was om alleen met medische en technische argumenten het asbestbesluit tegen te houden, zette zij – met succes – de argumenten van het economische belang van de asbestindustrie en de werk-

gelegenheid in om het politieke debat te beïnvloeden en de reikwijdte van het besluit in te perken. Daardoor bleef de toepassing van asbestcement grotendeels buiten schot, werd in het besluit een ontheffingsbepaling m.b.t. het verbod op crocidoliet opgenomen en bleef een verbod op asbest geheel uit beeld.

Daarnaast beïnvloedde de industrie de publieke opinie via organisaties (ARC, AIC, AIA, CVAB) die ten doel hadden de kennisdiscussie te controleren en gunstige public relations voor de asbestindustrie te verzorgen. De pr-firma's van de industrie brachten publicaties uit over de veiligheid en de beheersbaarheid van asbestproducten. Ook hadden deze organisaties de taak om de belangen van de industrie te behartigen en te lobbyen bij de overheid.

In deze periode gingen de vakbonden zich na het proefschrift van Stumphius (1969) bemoeien met het gevaar van asbest voor werknemers. Daarbij hanteerde de vakbeweging twee strategieën: (a) een politieke coalitie met de PvdA en (b) het eigen bedrijvenwerk. De invloed van de politieke coalitie was gering. Het bedrijvenwerk van de NVV/NKV (later FNV)-bonden was vooral gericht op de asbestverwerkende industrie. Het zwaartepunt lag bij Eternit in Goor, waar de bonden met hun bedrijfsledengroep zich inspanden de arbeidsomstandigheden te verbeteren en de blootstelling aan asbest te voorkomen. Het uitbrengen van een zwartboek en een roodboek leidde echter niet tot een verbeterde arbeidssituatie bij Eternit. Dat kwam onder andere door een gebrek aan steun van de landelijke vakbond voor dit regionale vakbondswerk.

In de besluitvorming rond het Asbestbesluit 1977 kwamen, ondanks het feit dat in 1969 het aantal gevallen van mesotheliom op jaarbasis al 86 bedroeg, de getroffen werknemers nog niet echt in beeld.

In deze periode bracht de overheid de eerste wettelijke bepalingen tot stand waardoor het gebruik van asbest werd beperkt. De industrie was de krachtigste actor die met succes het door de vakbeweging en politieke partijen bepleite asbestverbod tegen wist te houden. Bovendien slaagde de industrie erin de reikwijdte van het asbestbesluit sterk in te perken.

7.1.3 Arrest Janssen/Nefabas 1990

De ontdekking van het slachtoffer

In deze periode wordt het asbestslachtoffer ontdekt. Voor 1977 bestonden er alleen mesotheliomgevallen die bij statistisch onderzoek in beeld kwamen, terwijl in de jaren '80 deze gevallen mensen van vlees en bloed werden. Dit was het gevolg van een aantal samenhangende ontwikkelingen. In de eerste plaats werden de getroffen individuen zichtbaar door het aanspannen van rechtszaken, waarin zij schadevergoeding vorderden. Hierdoor werd voor het eerst het mechanisme van naming, blaming en claiming⁶⁴⁷ op gang gebracht. Blootstelling aan asbest werd als iets problematisch gedefinieerd, de werkgever werd als

⁶⁴⁷ Felstiner, Abel & Sarat, *The emergence and transformation of disputes: naming, blaming, claiming*, in: *Law and Society Review*, 1980, 15 (3-4), pp.631-654.

schuldige aangewezen en het civiele aansprakelijkheidsrecht bood de mogelijkheid om een vordering in te dienen op basis van artikel 1638x(oud) BW.

Een tweede belangrijke ontwikkeling was de toenemende media-belangstelling voor asbestslachtoffers, waardoor hun persoonlijke tragiek aandacht kreeg in dagbladen, weekbladen, radio en TV. Slachtoffers waren gewone mensen, die altijd in goed vertrouwen op hun werkgever hadden gehandeld en nu ineens binnen korte tijd een soort verstikkingsdood stierven.

De derde factor was de vorming van organisaties van slachtoffers, waardoor zij zich als groep konden manifesteren en de kennis van de slachtoffers over de oorzaak en de achtergronden van hun ziekte toenam. Deze organisaties maakten gedupeerden ervan bewust dat zij niet een toevallig ziektegeval waren, maar slachtoffer van nalatigheid van hun werkgever. Verder was het duidelijk dat zij deel uitmaakten van een grotere groep, die in dezelfde positie verkeerde en niet wilde berusten, maar in verzet kwam. Door media-aandacht te zoeken, kwamen de slachtoffers en hun organisaties steeds vaker in beeld.

De vierde factor was de toenemende politieke interesse van de SP voor de positie van de slachtoffers. Deze politieke partij stond een vorm van ‘nieuwe politiek’ voor die haaks stond op het dominante consensusmodel. De SP slaagde er in de asbestproblematiek te politiseren in een richting waarin ‘de gewone man’ centraal stond.

De rechtszaal als strijdtoneel

De asbestslachtoffers zochten hun gelijk in de rechtszaal. Onder het motto ‘naming, blaming and claiming’ wezen de advocaten van de slachtoffers hun werkgevers aan als schuldige wederpartij en vorderden zij schadevergoeding. Door een combinatie van deze eenlingen die hun recht wilden halen, enkele advocaten die na de opheffing van de Ongevallenwet nieuwe juridische mogelijkheden zagen en kritische wetenschappers, die tégen de industrie ageerden, verlegde het conflict zich van Den Haag naar de rechtszaal.

De eerste civiele procedure van een asbestslachtoffer (Janssen) tegen zijn werkgever (Nefabas) werd in 1984 aangespannen en leidde in 1990 tot een baanbrekend arrest van de Hoge Raad, dat de bewijspositie van de werknemer aanzienlijk versterkte en de kans op het verkrijgen van schadevergoeding wegens een asbestziekte vergrootte. De Hoge Raad stelde de zorgplicht van de werkgever krachtens artikel 1638x BW centraal. Die zorgplicht hield volgens de Hoge Raad de verplichting van de werkgever in om te onderzoeken welke gevaren stoffen voor de werknemers konden opleveren en tevens om zich tijdig op de hoogte te stellen van eventuele nadere gegevens die voor de voldoening aan zijn zorgplicht van belang konden zijn. Dat betekende naar het oordeel van de Hoge Raad ook dat de werkgever diende te aan te tonen in hoeverre hij zich tijdig omtrent het aan de stof verbonden gevaar en de met het oog daarop te treffen voorzieningen had laten voorlichten, bijvoorbeeld door deskundigen. Daaruit volgde dat niet beslissend was de kennis, die Nefabas had, maar de kennis die Nefabas had behoren te hebben. De opvattingen van Nefabas over het gevaar van asbest en de te treffen veiligheidsmaatregelen bleken tekort te schieten en de

vordering van Janssen slaagde. Dat uitgangspunt van de Hoge Raad was gebaseerd op de reeds sinds het begin van de 20^e eeuw in de wet verankerde algemene plicht van de werkgever om de werknemer tegen gevaren bij de arbeid te beschermen. Deze voor de slachtoffers gunstige ontwikkeling kreeg een vervolg in latere rechtspraak en werd in 1998 gecodificeerd in het nieuwe artikel 7:658 BW, dat een omkering van de bewijslast bevatte ten gunste van de werknemer.

Aan de beslissing om de strijd naar de rechtszaal te verplaatsen hebben, naast de toegenomen zichtbaarheid en de ontluikende zelfbewustheid van de slachtoffers, de volgende omstandigheden bijgedragen:

- in 1967 verving de WAO de Ongevallenwet, waarmee de civielrechtelijke immuniteit van de werkgever voor beroepsziekten werd opgeheven en voor werknemers de weg naar de burgerlijke rechter geopend werd;
- de ervaring van de slachtoffers dat de bestaande wet- en regelgeving hun geen soelaas boden en dat het Asbestbesluit voor de genoegdoening van de slachtoffers weinig betekende;
- het toegenomen inzicht in de schadelijkheid van asbest, ook bij leken: door de publiciteit rond het Asbestbesluit en het Asbestbesluit Warenwet begreep het brede publiek dat asbest bijzonder gevaarlijk was en dat werkgevers hen op onverantwoorde wijze aan asbest hadden blootgesteld;
- bestaande regelingen (asbestwetgeving, beroepsziekten, CAO) hadden op individueel niveau weinig of geen betekenis, zodat de adviseurs van slachtoffers concludeerden dat zij beter langs civielrechtelijke weg daadwerkelijke genoegdoening konden krijgen;
- de maatschappijkritische ondersteuning door deskundigen op medisch, veiligheidskundig en juridisch terrein;
- de verlaging van de financiële drempel in rechtszaken door het wettelijke systeem van de gefinancierde rechtshulp.

Kenmerken van het reguleringsproces

In deze periode van het reguleringsproces waren slachtoffers en hun organisaties de dominante actoren. Hun strategie was gebaseerd op de strijd in de rechtszaal, waardoor het recht werd ingezet als instrument van verandering. Deze ‘empowerment’ van de slachtoffers was mogelijk door de hulp van creatieve advocaten, kritische wetenschappers en de royale gefinancierde rechtshulp. Het arrest van de Hoge Raad inzake Janssen/Nefabas (1990) toonde aan dat deze strategie succesvol was.

De industrie werd geconfronteerd met een nieuw strijdtoneel, waarin de oude strategieën van wetenschappelijke twijfel, beïnvloeding van de overheid en public relations faalden. Deze strategieën schoten in de rechtszaal tekort, omdat de Hoge Raad simpelweg de reeds lang bestaande wettelijke zorgplicht van de werkgever, inclusief de onderzoeksplicht, voorop stelde.

De rol van overheid in de juridische strijd tussen werkgever en werknemer was beperkt. De nieuwe regelgeving, met name het Asbestbesluit Warenwet (1983)

en het Asbestbesluit Arbeidsomstandighedenwet (1988), droeg weliswaar bij aan de bewustwording van het gevaar van asbest, maar liet het gebruik van asbestcementproducten grotendeels ongemoeid. Wel werkte de overheid gestaag aan een stringenter asbestbeleid.

De invloed van de vakbeweging was beperkt, omdat zij zich concentreerde op wettelijke maatregelen. Aanvankelijk zagen de vakbonden weinig heil in gerechtelijke procedures van hun leden, maar eind jaren tachtig ging de FNV ertoe over om de rechtskundige dienst in te zetten voor leden met asbestziekten.

In deze periode kwam een einde aan het consensuele poldermodel van overheid, industrie en vakbeweging en werd gekozen voor het conflictmodel. Asbestslachtoffers en werkgevers stonden scherp tegenover elkaar in de rechtszaal. Deze bewuste polarisatie was succesvol omdat de slachtoffers in de rechtszaal wisten aan te tonen dat werkgevers hun zorgplicht hadden geschonden. De asbestindustrie bevond zich toen voor het eerst in een verdedigende positie, nl. van de partij die tot schadevergoeding werd aangesproken en verloor!

7.1.4 Wet Verjaring Personenschade 2004

Collectieve tegemoetkomingsregeling en verjaring van individuele gevallen

De asbestregulering onderging in de periode 1990-2004 een aantal ingrijpende veranderingen. In de eerste plaats verbood de overheid eindelijk in 1993 het gebruik van asbest, waarmee een tijdperk van bijna een eeuw werd afgesloten. Dat verbod betekende echter niet het einde van de gevolgen van de blootstelling aan asbest. Vanwege de lange latentietijd bij mesotheliom liep het jaarlijks aantal slachtoffers verder op. Het aantal vorderingen van asbestslachtoffers nam navenant toe. Als blijk van maatschappelijke erkenning van het leed van de mesotheliomslachtoffers verleende de overheid steun bij de oprichting van het Instituut Asbestslachtoffers en vaardigde zij in 1999 de Regeling Tegemoetkoming Asbestslachtoffers (TAS-regeling) uit. Die regeling hield een standaardvergoeding in voor de immateriële schade van het slachtoffer van € 15.882--.

De slachtoffers werden in 1993 geconfronteerd met een nieuwe bedreiging van hun rechtspositie door een onverwachte wijziging van de wettelijke verjaringsbepalingen. Het Nieuw BW bepaalde dat de objectieve verjaringstermijn, anders dan voorheen, begon te lopen vanaf het (laatste) moment van de blootstelling aan asbest. Onder het oude recht begon die termijn pas te lopen op het moment dat de schade zich bij het slachtoffer had gemanifesteerd. Dat kon tot gevolg hebben dat de vordering van een slachtoffer al verjaard was op het moment dat de asbestziekte werd vastgesteld.

Op deze wetswijziging kwam veel kritiek, zowel van juridische deskundigen als van slachtoffers en van diverse politieke partijen. De regering reageerde door een wetswijziging in het vooruitzicht te stellen en daarnaast wettelijke tegemoetkomingsregeling in het leven te roepen voor mesotheliomslachtoffers. Dit leidde in 1999 tot het voorstel van de Wet Verjaring Personenschade (WVP) die in februari 2004 van kracht werd. Daarin hebben slachtoffers gedurende 5 jaar na het bekend worden van de schade de gelegenheid een vordering in te dienen.

De objectieve verjaringsbepaling werd in die zin gewijzigd dat deze termijn verviel voor de asbestslachtoffers, die na de inwerkingtreding van de wet, aan asbest zijn blootgesteld. Voor de meeste bestaande en toekomstige asbestslachtoffers, met een asbestblootstelling van vóór 2004, veranderde er niets. Door de WVP bleef de verjaringsproblematiek een groot probleem voor asbestslachtoffers. Wel maakte de Hoge Raad het door het Van Hese/De Schelde-arrest (2000) mogelijk om onder bepaalde omstandigheden het verjaringsverweer te passeren, maar in de rechtspraak werd de rechtszekerheid van asbestslachtoffers er niet beter op.

Directe beïnvloeding van wetgeving

De ontstaansgeschiedenis van de Wet Verjaring Personenschade laat zien hoe bepaalde maatschappelijke organisaties invloed weten uit te oefenen op de totstandkoming van wetten. Het wetsvoorstel was een uitvloeisel van de toezegging van de regering aan de asbestslachtoffers om de apert onredelijke verjaringsbepalingen te corrigeren, maar toen het wetsvoorstel in 1999 werd ingediend bevatte het geen terugwerkende kracht. Het voorstel had daardoor alleen betekenis voor de asbestslachtoffers, die na het inwerkingtreden van de wet aan asbest zouden worden blootgesteld. Eerst in het slotdebat in de Eerste Kamer eind 2003 erkende de regering dat het Verbond van Nederlandse Ondernemingen en het Verbond van Verzekeraars al in 1997 in een geheim overleg een ultimatum hadden gesteld, waarvoor de minister van justitie was gezwicht. De asbestindustrie wist daardoor met succes de Wet Verjaring Personenschade te ontdoen van de voor slachtoffers essentiële terugwerkende kracht.

Politieke aandacht voor de problemen van asbestslachtoffers

De betrokkenheid van de SP bij de asbestproblematiek en met name haar steun voor de asbestslachtoffers zowel buiten het parlement als vanaf 1994 in het parlement heeft sterk bijgedragen aan de erkenning van de positie van slachtoffers.

Daarnaast bleek het door de SP geïnitieerde Comité Asbestslachtoffers (CAS) in 1995 in staat om de belangen van de slachtoffers op veel terreinen effectief te behartigen. De SP wist, met behulp van media-aandacht, maatschappelijke steun te verwerven voor extra maatregelen voor de slachtoffers, hetgeen leidde tot het IAS, een collectieve overheidsregeling voor asbestslachtoffers en een toezegging om een wetsvoorstel voor te bereiden bedoeld om de positie van de slachtoffers in het kader van de verjaringsbepalingen te versterken.

Kenmerken van het reguleringsproces

De drievoudige strategie van de asbestslachtoffers, organisatie, procederen en het verwerven van politieke steun, bleek ten dele succesvol. De maatschappelijke aandacht voor de asbestproblematiek nam midden jaren negentig aanzienlijk toe, het CAS ontwikkelde zich tot het boegbeeld van de slachtoffers, in rechtszaken werden goede resultaten geboekt en de politieke steun voor de eisen van de slachtoffers, te weten erkenning en genoegdoening, was verzekerd. De belangrijkste resultaten daarvan waren de Regeling Tegemoetkoming Asbestslachtoffers en het Instituut Asbestslachtoffers. Op het punt van de verjaring

slaagde de strategie van de slachtoffers niet aangezien de ‘betalende partijen’ (zo waren industrie en verzekeraars zichzelf gaan noemen), al in een vroeg stadium bij de regering hun positie hadden zeker gesteld.

Op politiek terrein liet de industrie bij de WVP nog eens goed haar macht voelen. Via contacten met de overheid wisten industrie en verzekeraars hun belangen veilig te stellen.

De bijdrage van de overheid aan het reguleringsproces bestond voornamelijk uit verdergaande wetgeving en compensatie voor asbestslachtoffers. De belangrijkste wetgeving was het asbestverbod in juli 1993. De compensatie voor de asbestslachtoffers kreeg gestalte in de Regeling Tegemoetkoming Asbestslachtoffers, de oprichting van het Instituut Asbestslachtoffers en het besluit van de overheid om, als zij zelf werkgever is, af te zien van een beroep op de verjaring. De overheid verzocht de industrie nadrukkelijk om hetzelfde te doen, maar, op een enkele uitzondering na, zonder succes.

Via de eigen rechtshulp ondersteunden de vakbonden hun leden die te maken hadden met asbestziekten. De FNV was succesvol in belangrijke enkele rechtszaken (Cijssouw/De Schelde, Van Hese/De Schelde). Ook participeerden de bonden in het Instituut Asbestslachtoffers.

In deze periode werd de winst van de slachtoffers in de rechtszaal voor een deel teniet gedaan door de succesvolle lobby van de industrie bij de overheid ten tijde van de totstandkoming van de Wet Verjaring Personenschade. De Regeling Tegemoetkoming Asbestslachtoffers betekende voor een deel van de mesotheliomslachtoffers een beperkte schadevergoeding.

7.2 Strategieën in het asbestreguleringsproces

7.2.1 Twijfel zaaien

Het asbestreguleringsproces is primair gestuurd door de kennisontwikkeling (en de stand van de wetenschap en techniek) omtrent de schadelijke gevolgen van asbest. Het daarop gebaseerde inzicht, eerst alleen in de wetenschap, later ook breed in de samenleving, leverde krachtige argumenten op om het gebruik van asbest te beperken. Daarom lag het voor de hand dat de asbestindustrie ter bescherming van haar belangen zich in de eerste plaats richtte op die wetenschappelijke kennis. Het belangrijkste middel van de industrie daarbij was het zaaien van twijfel. Immers zonder voldoende wetenschappelijke bewijs voor het gevaar van asbest zijn eventuele maatregelen om het gebruik van asbest te voorkomen vrij eenvoudig te pareren. Deze benadering heeft de asbestindustrie de gehele 20^e eeuw volgehouden.

Aan het begin van de twintigste eeuw toonde de wetenschap voor het eerst het gevaar van asbest, in de vorm van asbestose, aan. De asbestindustrie beperkte zich aanvankelijk tot het betwisten van het oorzakelijk verband tussen asbest en asbestose. Dat beeld veranderde toen na 1950 de wetenschap het kankerrisico van asbest ondubbelzinnig vaststelde. De eerste tegenzet van de industrie was in 1957 de oprichting van de ARC, later het AIC en de AIA. Deze organisaties

hadden voornamelijk tot doel om op medisch en technisch gebied het gevaar van asbest te ontkennen en in twijfel te trekken. Dat deed de industrie met name door voortdurend de medische causaliteit ter discussie te stellen. De relatie asbest-kanker werd betwist evenals de blootstelling-respons relatie en het ontbreken van een drempelwaarde. Ook werd regelmatig twijfel geuit over de monocausaliteit bij mesotheliom door andere risicofactoren te benadrukken, en onderzoek te ondersteunen, waarin vraagtekens werden gezet bij de relatie tussen wit asbest en mesotheliom. Bij die discussies beriep de industrie zich op haar eigen publicaties en maakte zij gebruik van de eigen deskundigen.

Dit mechanisme van twijfel zaaien is niet uniek voor het asbestdossier. In hun boek “Deceit and Denial” tonen Amerikaanse onderzoekers aan dat de in dit boek beschreven strategieën ook gehanteerd zijn bij het gebruik van lood en vinylchloride in industriële processen.⁶⁴⁸ Ook buiten het domein van arbeidsgebonden risico's is het mechanisme uitgebreid beschreven door David Michaels in zijn analyse van de rol van de tabaksindustrie en de farmaceutische industrie.⁶⁴⁹

Vastgesteld kan worden dat de strategie van het zaaien van twijfel zowel op medisch als op technisch gebied de industrie lange tijd goede diensten heeft bewezen. Daarbij werd zij geholpen door de kennisachterstand bij de andere actoren, haar ruime financiële middelen, grote pr-inspanningen en haar invloed op de overheid. Dit mechanisme faalde echter grotendeels toen de strijd zich verplaatste naar de rechtszaal. Toen werd het debat in termen van zorgplicht gevoerd en baseerde de Hoge Raad zich op reeds lang bestaande wetgeving en de stand van de wetenschap. Volgens de rechters stond vanaf begin jaren zestig onbetwistbaar vast dat de werkgevers bekend had moeten zijn met het gevaar van asbest en daarom beschermende maatregelen hadden moeten nemen. De beweringen van de industrie dat zij destijds nog niet over deze kennis beschikte,

⁶⁴⁸ Markowitz en Rosner merkten in 2002 over het gebruik van lood en vinylchloride in de VS op: ‘The history of the lead and vinyl industries gives us a window into why the relationship between industry and the public is so strained today. These industries responded to potent evidence of the danger of their products by hiding information, controlling research, continuing to market their products as safe when they were known to be dangerous, enlisting industrywide groups to participate in denying that there was a problem, and attempting to influence the political process in order to avoid regulation. (...) What emerges is a history of deceit that is strikingly similar to that of the asbestos and tobacco industries. As with asbestos and tobacco, the lead and vinyl industries knew of dangers from their products but chose to ignore or conceal them.’ in: *Deceit and Denial*, p.300.

⁶⁴⁹ David Michaels, *A new regulatory paradigm*. The strategy of “manufacturing uncertainty” has been used with great success by polluters and manufacturers of dangerous products to oppose public health and environmental regulation. This strategy entails questioning the validity of scientific evidence on which the regulation is based. While this approach is most identified with the tobacco industry, it has been used by producers of asbestos, benzene, beryllium, chromium, diesel exhaust, lead, plastics, and other hazardous products to avoid environmental and occupational health regulation. in: *Manufactured Uncertainty*, 2006, p.149.

werden door de rechter van de hand gewezen onder verwijzing naar wetenschappelijke kennis.⁶⁵⁰

7.2.2 Polderen

Tussen enerzijds het vaststellen van het kankerrisico van asbest in de jaren vijftig en anderzijds het asbestverbod van 1 juli 1993 lagen bijna 40 jaar. Die aanzienlijke vertraging was voor een belangrijk deel het gevolg van de maatschappelijke en politieke benadering van het gevaar van asbest, die bekend staat als ‘polderen.’ Daaronder wordt het politieke model verstaan van langdurig overleg tussen alle bij een maatschappelijke probleem of conflict betrokken partijen, waarbij de overheid zich afwachtend opstelt, het initiatief laat aan en de steun zoekt van de marktpartijen en eerst met wetgeving komt als de ‘sociale partners’ via overleg tot een min of meer gemeenschappelijk standpunt zijn gekomen. Toegespitst op het asbestdossier komt het volgende beeld naar voren.

(1) Schadelijke traagheid

In de periode tussen het vaststellen van het kankerrisico van asbest en het verbod op asbest is een aantal typische kenmerken van ‘polderen’ te vinden. Het eerste treffende voorbeeld is de totstandkoming van het Asbestbesluit 1977. Nadat Stumphius in 1969 met zijn proefschrift het mesotheliomrisico van asbest had bevestigd en op het gevaar voor de volksgezondheid had gewezen, gaf de regering in 1971 de Arbeidsinspectie opdracht om een ontwerp-asbestbesluit voor te bereiden. Er volgde een zes jaar durend proces van een eerste en een tweede concept, inspraak van betrokken partijen, met name de Nederlandse, Belgische en Engelse asbestindustrie, uitgebreide voorbereiding en discussie in de Stoflongencommissie, een wijziging van de Silicosewet, overleg van de regering met het parlement, een adviesaanvraag bij de SER, reacties en commentaren van de industrie bij de SER, een SER-advies, overleg tussen het ministerie van SZW en Economische Zaken, een nader advies van de Stoflongencommissie, een ontwerpbesluit in 1976, behandeling van het ontwerp in de Tweede Kamer, exclusief overleg van Eternit met de minister van SZW en tenslotte in april 1977 een op de Silicosewet gebaseerde amvb: het Asbestbesluit 1977, dat eerst ruim een jaar later – gedeeltelijk – in werking trad. Het besluit hield nadrukkelijk rekening met de belangen van de asbestindustrie en bevatte een ontheffingsmogelijkheid voor het verbod op crocidoliet, terwijl een belangrijk artikel van het besluit, nl. artikel 4, in het geheel niet werd ingevoerd. Bovendien kende het besluit ingewikkelde en onduidelijk geformuleerde bepalingen, die in de praktijk nauwelijks uitvoerbaar waren.

⁶⁵⁰ Zie Hoge Raad 25 juni 1993, NJ 1993, 686, Cijssouw/De Schelde I; Hoge Raad 2 oktober 1998, NJ 1999, 683, Cijssouw/De Schelde II; Hoge Raad 2 oktober 1998, NJ 1999, 682, Wijkhuizen/De Schelde.

Samenvattend kan worden vastgesteld dat het uitstel en de beperkte reikwijdte van het Asbestbesluit 1977 profijtelijk waren voor de industrie, maar een onnodige extra groep van slachtoffers en een aanzienlijke schade voor de volksgezondheid en het milieu heeft opgeleverd. Zou de overheid in de jaren zestig, toen het kankerrisico van asbest voldoende bekend was, besloten hebben tot een volledig asbestverbod, dan zou dat veel menselijk leed en economische schade voorkomen hebben.

(2) De vervuiler bepaalt

Een tweede voorbeeld van het polderen was de totstandkoming van het voorlichtingsblad P 116 in 1971, waarmee op verzoek van de Arbeidsinspectie de TNO-asbestcommissie belast werd. Het ontwerp voor deze publicatie was van de hand van ir. Kolff van Oosterwijk, directeur van het asbestisolatiebedrijf Hertel, dat in Nederland licentiehouder was van het asbestspuitprocédé van T&N. Het ontwerp van Kolff was gebaseerd op het voorbeeld van de Engelse asbestindustrie (ARC), het onderging enkele beperkte wijzigingen en werd in 1971 officieel uitgegeven door het ministerie van Sociale Zaken en Volksgezondheid. Dit is een voorbeeld niet van de vervuiler betaalt, maar de vervuiler bepaalt de wet!

(3) Ontheffing als regel

Een derde typisch voorbeeld van poldergedrag leverde de toepassing van het Asbestbesluit 1977 op. De ontheffingsmogelijkheid in het besluit t.a.v. het verbod op crocidoliet leidde tot voortdurende onduidelijkheid. De Arbeidsinspectie kreeg geen greep op de daadwerkelijke toepassing van crocidoliet en de voorraden aan crocidolietbuizen, de Adviescommissie Asbestbesluit speelde geen rol van betekenis en het gevolg was dat er tot 1987 ontheffingen werden verleend op het crocidolietverbod.

(4) Een gewaarschuwd mens

Een soortgelijk proces speelde zich af bij het aanbrengen van waarschuwingsetiketten op asbesthoudende producten. Het EG-rapport uit 1977 had daartoe reeds geadviseerd. Het eerste voorstel van het ministerie van VOMIL dateerde uit 1980, maar werd aanzienlijk vertraagd en beperkt onder invloed van Eternit en het ministerie van Economische Zaken (EZ). Met als resultaat dat het Asbestbesluit Warenwet van VOMIL eerst uitgevaardigd werd in 1983 en het op deze wet gebaseerde Etiketteringsbesluit uit 1984 niet van toepassing werd verklaard op asbestcement. Bovendien zwegen het besluit en de waarschuwingsetiketten over het kankerrisico van asbest.

Het eindeloos polderen in de aanpak van het asbestprobleem past naadloos in de algemene aanpak van het arbeidsomstandighedenbeleid in Nederland. Reeds in 1968 meldde medisch adviseur van de Arbeidsinspectie Kuiper in zijn proefschrift dat de overheid weliswaar vaak maatregelen adviseert maar in de praktijk zeer zelden overgaat tot het verbieden van een gevaarlijke stof. Het polderen

werd lange tijd gezien als een essentieel onderdeel van het succesvolle Nederlandse overlegmodel. Maar polderen kan ook leiden tot eindeloos beraadslagen zonder dat iemand een beslissing durft te nemen.

De voordelen van het polderen in de asbestregulering zijn geweest de TAS-regeling, het Instituut Asbestslachtoffers en het besluit van de overheid om als werkgever af te zien van het beroep op verjaring. De evidente nadelen waren de trage besluitvorming bij het Asbestbesluit 1977, het laten prevaleren van het economische belang en de werkgelegenheid in P 116, het ‘vergeten’ van belangrijke problemen, zoals het buiten beeld houden van het grootschalige gebruik van asbestcement, en het niet waarschuwen van de gebruikers van asbestproducten voor het kankerrisico.

7.2.3 Collectivering

Een belangrijk aspect van het asbestreguleringsproces was de invloed van belangenorganisaties. Dat fenomeen deed zich zowel voor aan de zijde van de industrie als van de slachtoffers. De bundeling van individuele belangen maakt het mogelijk als krachtige partij in het reguleringsproces op te treden, waar voor het individuele actor veelal niet mogelijk is.

De asbestproducenten onderkenden al vroeg de meerwaarde van collectivering en richtten nationale en internationale belangenorganisaties op. De eerste internationale stap in die richting was de oprichting van het SAIAC-kartel in 1929, waarin de vijf machtigste asbestproducerende en asbestverwerkende multinationals nauw samenwerkten. Dat samenwerkingsverband kreeg later versterking door de oprichting van TEAM, 1962, maar ook door de inschakeling van prebureaus als H&K en mantelorganisaties als de ARC, het AIC en de AIA. De multinationals verdedigden langs deze lijnen hun belangen bij internationale instellingen als de IARC/WHO, de ILO, de EG en de WTO, en op internationale asbestconferenties. Op nationaal niveau gebruikten de producenten hun op internationale contacten en ervaringen gebaseerde kennis met succes.

De eerste collectieve activiteit aan de zijde van de asbestslachtoffers vond tussen 1973 en 1983 plaats via het optreden van de Bedrijfsledengroep van de Industriebonden NVV en NKV bij Eternit in Goor. Belangrijk nieuw aspect aan deze actie was de steun van kritische wetenschappers (Stichting Arbeid en Gezondheid). De meest zichtbare en effectieve bundeling van krachten door asbestslachtoffers is het Comité Asbestslachtoffers (CAS). Het CAS speelde een belangrijke rol bij de onderhandelingen met de rijksoverheid, werkgevers en verzekeraars, die leidden tot het Instituut Asbestslachtoffers en de Regeling Tegemoetkoming Asbestslachtoffers (TAS). Nadien was de invloed van het CAS op het ministerie van VROM beslissend bij de totstandkoming van de Regeling Tegemoetkoming Niet-loondienstgerelateerde slachtoffers van mesotheliom (TNS). Een andere belangrijke rol speelde en speelt het CAS door haar financiële steun voor asbestslachtoffers in principiële rechtszaken, die mogelijk wordt gemaakt door het solidariteitsfonds van het CAS, gebaseerd op donaties van asbestslachtoffers en hun nabestaanden, en door financiële steun van de SP.

Daarnaast slaagde het CAS er in om wetenschappers en juristen aan zich te binden, waardoor zij beschikte over de kennis die nodig was in onderhandelingen met de overheid en in rechtszaken.

De industrie heeft collectivering als mechanisme reeds vroeg ontwikkeld en succesvol toegepast in haar strategieën. De asbestslachtoffers en hun kritische bondgenoten in de wetenschap, de rechtshulpverlening en de politiek hebben in een later stadium hetzelfde mechanisme succesvol toegepast in de rechtszaal en in de politieke arena.

7.2.4 Wetgever in de greep van economische belangen

In het asbestreguleringsproces prevaleerden economische belangen lange tijd boven sociale en gezondheidsbelangen. Veel gebruikte economische argumenten in de asbestdiscussie zijn geweest: werkgelegenheid, goedkope en duurzame producten voor de samenleving, de economische positie van bedrijven en onaanvaardbare kostenverhoging voor de industrie bij strengere beheersmaatregelen. Sociale belangen, zoals veilige arbeidsomstandigheden, de volksgezondheid en een schoon milieu, zijn pas later belangrijk geworden.

Treffende voorbeelden van het primaat van de economische belangen zijn het Asbestbesluit 1977 en het Asbestbesluit Warenwet 1983. Na een langdurige discussie over de inhoud van het Asbestbesluit en een mogelijk algemeen asbestverbod werd het besluit in korte tijd sterk uitgekleeft onder druk van de asbest-industrie, die zich beriep op het economisch belang en de werkgelegenheid. Asbestcementproducten werden zo goed als uitgesloten van de wettelijke beperkingen. Bij het reduceren van de blootstelling aan asbest op de werkplek was een uitdrukkelijk uitgangspunt ‘zo laag als binnen het technisch mogelijke economisch aanvaardbaar.’ Ook in het Asbestbesluit Warenwet werden asbestcementproducten uitgesloten om de belangrijkste asbestindustrie te beschermen. De consequentie van het prevaleren van economische belangen boven de belangen van werknemers, volksgezondheid en milieu was de onevenredig hoge mesotheliomincidentie, die ons land getroffen heeft en nog zal treffen, en die Nederland op wereldschaal een plaats bezorgd heeft in de top vijf van landen qua mesotheliomen.

Dit mechanisme laat zien dat de industrie een grote invloed heeft gehad op de wetgever. In de literatuur staat dit bekend onder het fenomeen “regulatory capture”, waarin de wetgever in de greep is van de diegene op wie zij eigenlijk toezicht zou moeten te houden.⁶⁵¹

⁶⁵¹ De standaardtekst voor dit verschijnsel is R.A. Posner, *Theories of Economic Regulation*, 1974.

7.2.5 Civielrechtelijk procederen

Civielrechtelijke procedures, die asbestslachtoffers vanaf midden jaren tachtig aanspanden tegen werkgevers hebben een belangrijke rol gespeeld in de geschiedenis van de asbestregulering. In het debat in de rechtszaal stonden – anders dan in de SER en Den Haag – twee juridische begrippen centraal: de zorgplicht van de werkgever en de stelplicht en bewijslast van de werknemer en de werkgever.

Op de werknemer, die schadevergoeding vordert rust de stelplicht en bewijslast ter zake van de kennis van het gevaar van asbest bij de werkgever en diens tekortschieten inzake de veiligheid. Deze stelplicht en bewijslast waren vaak een (te) zware opgave voor de werknemer, die weinig of geen kennis had van gevaarlijke stoffen. In de rechtszaken van de jaren tachtig kregen de asbestslachtoffers de cruciale steun van kritische wetenschappers, die aantoonde dat het gevaar van asbest al decennia bij werkgevers bekend was. Daarnaast ondervonden slachtoffers steun van de Hoge Raad, die oordeelde dat aan de stelplicht en bewijslast van het asbestslachtoffer geen te hoge eisen mochten worden gesteld, terwijl aan de motivering van de betwisting door de werkgever van de stellingen van de werknemer juist hogere eisen gesteld mochten worden. Dat betekende dat de werkgever, in geval van aantasting van de gezondheid van werknemers door een gevaarlijke stof, diende aan te geven in hoeverre hij onderzoek had ingesteld naar het aan die stof verbonden gevaar en zich tijdig door deskundigen had laten voorlichten over de te treffen voorzieningen. Ook wees de rechter op het belang van de kennis in het buitenland over die gevaarlijke stof.

Daaruit vloeide voort dat bij de beoordeling van de schending van de zorgplicht van de werkgever niet alleen van belang was wat de werkgever wist, maar ook wat hij behoorde te weten. In die discussie was de steun van de wetenschappers voor de asbestslachtoffers van cruciaal belang, zoals bleek uit het arrest Jansen/Nefabas uit 1990. Het arrest werd een keerpunt en een startpunt van vele vorderingen en procedures van asbestslachtoffers.

Deze succesvolle strategie leidde ertoe dat de beproefde argumenten van de werkgevers, zoals het zaaien van twijfel en het ontkennen van het gevaar, faalden. Het mechanisme van de gang naar de rechter en het beroep op het civiele recht bewees zijn effect en veranderde de verhoudingen tussen werknemers en werkgevers.

7.2.6 Politiseren, juridiseren en organiseren: de SP schaakt op verschillende borden

Vanaf midden jaren zeventig schaakte de SP in het asbestdossier met succes op verschillende borden. De SP hanteerde een aantal samenhangende methoden om de belangen van de asbestslachtoffers te behartigen: het organiseren van de asbestslachtoffers, het uitbrengen van publicaties, het inschakelen van de media, het verwerven van steun van wetenschappers, het verrichten van onderzoek, het voeren van rechtszaken, het verlenen van financiële en morele steun aan de slachtoffers en het uitoefenen van politieke druk zowel binnen als buiten de

gekozen organen. Langs deze weg slaagde de SP erin de anonieme slachtoffers te organiseren tot een groep en een gezicht te geven, het verweer van de asbest-industrie te doorbreken, het belang van de slachtoffers op de politieke agenda te zetten en te houden, en de positie van de slachtoffers te verbeteren. Bovendien leverde deze aanpak een meerwaarde op in de vorm van ervaring, kennis en slagvaardigheid, die de georganiseerde slachtoffers (CAS) ten goede kwam.

Het vorenstaande heeft laten zien hoe een politieke partij met behulp van een combinatie van politiseren, juridiseren en mobiliseren slaagde om de aanvankelijk zwakke positie van de asbestslachtoffers aanzienlijk te versterken en voor hen erkenning en genoegdoening te realiseren.

7.3 De vier belangrijkste lessen uit het asbestreguleringsproces

De lessen, die te trekken zijn uit het asbestreguleringsproces liggen op uiteenlopende terreinen en betreffen verschillende actoren. Gecombineerd levert dat vier lessen op.

- (1) De regulering van de veiligheid van burgers is een publieke taak en vereist een actieve en alerte overheid.
- (2) De ontdekking van het slachtoffer bracht de regulering in een stroomversnelling.
- (3) Wetenschappelijke contra-expertise tegenover informatie van de industrie is onontbeerlijk.
- (4) De toegang tot het recht moet laagdrempelig zijn: financiering, stelplicht en disclosure.

(1) De regulering van de veiligheid van burgers is een publieke taak en vereist een actieve en alerte overheid

De geschiedenis van het asbestreguleringsproces heeft Nederland een harde en dure les geleerd.

De overheid heeft de grondwettelijke plicht haar burgers veiligheid te bieden, de volksgezondheid te bevorderen, voor het leefmilieu te zorgen en degenen die arbeid verrichten bescherming te bieden. De overheid heeft het primaat van de regulering, ook in internationaal verband.

Daaruit volgt dat de overheid een taak heeft bij gevaarlijke of potentieel gevaarlijke stoffen, die een risico of bedreiging betekenen voor individuele burgers of de samenleving als geheel.

In het asbestdossier heeft de overheid het lelijk laten afweten, als we de momenten vergelijken waarop de schadelijkheid van asbest openbaar bekend was en de momenten waarop de overheid daadwerkelijk maatregelen nam.

jaar	kennisontwikkeling	maatregelen overheid
1929	Internationale consensus, asbestoserisico vastgesteld door Haddow	
1931	Engeland erkent asbestose als beroepsziekte	eerste registratie asbestose patiënt als beroepsziekte in jaarverslag Arbeidsinspectie
1933	Dr. Gloyne (E) bespreekt mogelijke verband tussen asbestose en longkanker	
1936	Duitsland erkent asbestose als beroepsziekte	enkele meldingen in registratie beroepsziekten van gevallen van asbestose in jaarverslag Arbeidsinspectie
1938	Dr. Nordmann (D) e.a. wijzen op relatie asbestose-longkanker	
1938		Veiligheidsbesluit, waarin melding wordt gemaakt van gevaar asbeststof
1939	Dr. Wedler en Baader (D) wijzen op relatie asbest-longkanker	
1942	Dr. Hampe roept regering op asbestose te erkennen als beroepsziekte, en wijst op relatie asbestose-longkanker	
1943	Dr. Wedler beschouwt asbest als oorzaak mesothelioom. Duitse overheid erkent asbestgerelateerde longkanker als beroepsziekte	
1946	Dr. van Luyt, MA Arbeidsinspectie, wijst op relatie asbest-asbestose-longkanker	
1949		Asbestose wordt in kader Ongevalwet als beroepsziekte erkend
1951		Uitvaardiging Silicosewet (kaderwet) over silicose en asbestose Silicosewet bevat geen concrete maatregelen; minister zegt wel toe dat, wanneer de resultaten van onderzoeken het rechtvaardigen, <i>terstond beperkende voorschriften kunnen worden uitgevaardigd</i>

1952	Cartier (C) beschrijft 2 gevallen van mesotheliom bij mijnwerkers die in Quebec in asbestmijnen hadden gewerkt	
1953	Dr. A. Weiss (D) merkt mesotheliom aan als een beroepsziekte. Dr. van Assen en dr. Kooreman maken melding van mesotheliomen	
1953-1955	Asbestose-onderzoek Arbeidsinspectie	
1955	Dr. Doll (E) toont relatie asbest-longkanker aan	
1956	Dr. Eeftinck en dr. Eerland beschrijven mesotheliomen	
1958	Dr. Van der Schoot wijst op verband asbest met longkanker en mesotheliom	
1960	Dr. Wagner (ZA) toont het verband tussen asbest en mesotheliom aan, zowel in arbeidsrelatie als in milieu	
1962	Europese lijst beroepsziekten vermeldt asbestose, al dan niet met longkanker	
1962-1964	2 ^e asbestose-onderzoek Arbeidsinspectie; conclusie: werken met asbest in besloten ruimte levert ernstig gevaar op voor de gezondheid	
1964	Internationale asbestconferentie New York bevestigt mesotheliomrisico van asbest	
1965	Dr. Vogelenzang (Arbeidsinspectie) vindt bij onderzoek in Rotterdam 53 gevallen van mesotheliom	

1966	The Lancet: 'Convincing evidence from many countries now associates diffuse mesothelial tumors of the pleura and peritoneum with past exposure to asbestos'	
1966	Jaarverslag Arbeidsinspectie: bedrijfsgeneeskundige wereld nadrukkelijk herinnerd aan mogelijk verband tussen asbest en mesothelioom. Arbeidsinspectie zal aan probleem bijzondere aandacht besteden	
1966	Europese lijst beroepsziekten meldt dat blootstelling aan asbest naast asbestose ook longkanker en mesothelioom kan veroorzaken; drempelwaarde voor verwekken kwaadaardige tumoren niet bekend	
1966	Dr. Vogelenzang wijst op het gevaar van het spuiten van asbest	
1968	2 ^e internationale asbestconferentie in Dresden; Nederlandse delegatie o.l.v. prof. Zielhuis; conclusie: alle soorten asbest carcinogeen.	
1969	Dr. Stumphius bevestigt relatie asbest-mesothelioom, noemt asbest bedrijfsgeneeskundig en volksgezondheidsprobleem	Overheid zegt n.a.v. proefschrift nader onderzoek toe; dit onderzoek heeft nooit plaatsgevonden
1968-1972	3 ^e asbestose-onderzoek Arbeidsinspectie	
1971		Publicatie P 116, Werken met asbest, uitgave ministerie SZ; relatie asbest-mesothelioom niet bekend; volledige veiligheid alleen te bereiken door geen asbestblootstelling, maar afstand doen van gebruik asbest leidt tot <i>nog niet overzienbare sociaal schadelijke gevolgen</i>
1977		Asbestbesluit o.g.v. Silicosewet, beperkt besluit, gedeeltelijk ingevoerd (in 1978), alleen drempelwaarde voor asbestoserisico

1983		Asbestbesluit Warenwet, verbod op niet-hechtgebonden asbestmaterialen, asbestcementproducten niet verboden
1984		Etiketteringsbesluit Warenwet; waarschuwingslabel zonder verwijzing naar kankerrisico
1988		Publicatie Asbestbesluit Arbeidsomstandigheden, n.a.v. Europese richtlijn uit 1983, verbod op asbestspuiten en gebruik crocidoliet, verlaging grenswaarde bij blootstelling aan chrysotiel; art. 4 besluit wordt niet ingevoerd
1993		Invoering volledig asbestverbod per 1 juli 1993, Eternit krijgt uitstel tot 1 januari 1994

Dit overzicht van de kennis van het gevaar van asbest enerzijds en de overheidsmaatregelen anderzijds toont aan dat de overheid onverantwoord lang gewacht heeft met ingrijpen. Indien de overheid alert zou hebben gereageerd op de beschikbare wetenschappelijke kennis, dan was al in de jaren zestig een streng asbestbeleid ingevoerd. Daardoor zouden er vele duizenden asbestslachtoffers minder zijn geweest en zouden er honderden miljoenen aan asbestschade zijn voorkomen. Dat blijkt ook uit de vergelijking tussen Zweden en Nederland, die Burdorf c.s. hebben gemaakt.⁶⁵² Zij stelden vast dat de Nederlandse overheid zeker 10 tot 15 jaar trager heeft gereageerd dan de Zweedse overheid. Zweden was in 1964 een van de eerste landen met asbestregulering. Dat heeft naar schatting geleid tot een verschil van zeker 8.000 mesotheliomslachtoffers.⁶⁵³

Het bovenstaande laat zien dat de Nederlandse overheid onverantwoord traag is geweest met invoering van maatregelen om de gezondheid van de beroepsbevolking en de algemene bevolking te beschermen tegen de gevaren van asbest.

(2) *De ontdekking van het slachtoffer bracht de regulering in een stroomversnelling.*

Tot het midden van de jaren tachtig bleven de werknemers, die de schadelijke gevolgen van asbest aan den lijve ondervonden anoniem.

⁶⁵² A. Burdorf, B. Järnholm, A. Englund, *Explaining differences in incidence rates of pleural mesothelioma between Sweden and the Netherlands*, Int.J. Cancer: 113, 298-302 (2005).

⁶⁵³ A. Burdorf, *Werken aan volksgezondheid: van woorden naar daden*, pag. 35, oratie, Rotterdam, Erasmus MC, 2010.

Die positie veranderde pas op het moment dat kritische wetenschappers en advocaten de zieke werknemers als ‘slachtoffer’ gingen benoemen, de werkgevers als ‘schadeplichtig’ presenteerden in het publieke debat en de nalatige werkgevers gedagvaard werden.

In de jaren negentig politiseerde de SP het asbestdossier door de oprichting van het Comité Asbestslachtoffers en de gerichte steun voor de slachtoffers vanuit de politiek. Vanaf dat moment waren de georganiseerde slachtoffers een factor van betekenis, niet alleen in de rechtszaal maar ook in de publieke opinie, de politiek en het wetgevingsproces. Een belangrijk hulpmiddel daarbij zijn proefprocessen, die alleen mogelijk zijn indien er in georganiseerd verband kennis, informatie en geld wordt verzameld en er doelgericht geprocedeerd wordt.

Op deze manier slaagden de slachtoffers erin om de werkgevers publiekelijk verantwoordelijk te stellen en lukte het hen om successen te boeken, waarmee ook toekomstige slachtoffers gebaat zijn. Het bekende rechtssociologische mechanisme van *naming, blaming en claiming* kon in dit geval versterkt worden met het organiseren van de slachtoffers.

De strategie van de slachtoffers om de werkgevers te dagvaarden leidde niet tot een *claimcultuur*, want het klassieke poldermodel indachtig werd na de eerste uitspraken van de Hoge Raad al snel het Instituut Asbestslachtoffers als bemiddelend orgaan opgericht en de overheid toonde begrip voor de slachtoffers met de Regeling Tegemoetkoming Asbestslachtoffers. Bovendien sloegen werkgevers en verzekeraars nog een keer hun slag bij de Wet Verjaring Personenschade (WVP). Deze wet was speciaal bedoeld om het onvoorziene gevolg dat in 1992 voor asbestslachtoffers was gecreëerd door de nieuwe verjaringsbepalingen ongedaan te maken. Het uiteindelijke resultaat van de WVP (2004) was teleurstellend, want voor alle slachtoffers, die vóór de inwerkingtreding van de WVP aan asbest zijn blootgesteld, heeft de wet niets opgeleverd. Voor hen blijven de oude verjaringsbepalingen gelden. Dat heeft tot gevolg dat nog steeds circa de helft van de slachtoffers met het verjaringsverweer geconfronteerd wordt.

Het asbestreguleringsproces laat zien hoe de asbestindustrie en haar verzekeraars, die door de arresten van de Hoge Raad nadrukkelijker in beeld waren gekomen als ‘betalende partij’, dankzij een ouderwetse lobby bij de minister van Justitie de WVP wisten te beïnvloeden en hun toekomstige schadelast daardoor sterk konden beperken.

(3) *Wetenschappelijke contra-expertise tegenover de informatie van de industrie is onontbeerlijk*

Verder leert het asbestreguleringsproces dat onafhankelijk wetenschappelijk onderzoek naar het gebruik van gevaarlijke stoffen onderzoek onmisbaar is.

Vanaf het moment dat de asbestindustrie wist dat de blootstelling aan asbest tot ziekten kon leiden, heeft men zich ingespannen om de wetenschappelijke kennis van het gevaar van asbest te beïnvloeden en op de voor haar meest voordelige wijze te interpreteren. De Nederlandse overheid kon niet een krachtig herken-

baar tegengeluid laten horen en verliet zich op buitenlandse kennis. Met als gevolg dat de industrie decennia lang weinig tegenspel van niveau ontmoette op wetenschappelijk gebied en alle ruimte kreeg om twijfel te zaaien en uitstel te bewerkstelligen. Daarin kwam eerst verandering toen de Bond van Wetenschappelijke Arbeiders en kritische politiek gemotiveerde wetenschappers zich in het publieke debat gingen mengen. In een later stadium heeft een adviesorgaan als de Gezondheidsraad een belangrijke bijdrage geleverd aan de inzichten in de schadelijke gevolgen van asbest en de puur-wetenschappelijke onderbouwing van gewenst en noodzakelijk overheidsbeleid.

De ervaringen in de 20^e eeuw met asbest, maar ook met andere gevaarlijke stoffen als tabak, lood en vinylchloride, leren dat het maatschappelijk gezien onverantwoord is om de kennis van het gebruik van schadelijke stoffen over te laten aan ondernemingen die deze stoffen op commerciële basis exploiteren. Er zijn goede redenen om bij het gebruik van schadelijke stoffen het proces om te draaien en preventie als richtsnoer te nemen. Een goed voorbeeld daarvan is de werkwijze, die gebruikelijk is bij het ontwikkelen en op de markt brengen van nieuwe medicijnen.

Deze benadering impliceert ook dat het gebruik van mogelijk schadelijke stoffen op commerciële basis wettelijk niet eerder wordt toegestaan dan nadat een onafhankelijk wetenschappelijk instituut de schadelijke gevolgen van die stoffen heeft onderzocht. Dat vereist een ingrijpende wijziging in de regelgeving en de opstelling van de overheid.

Die ‘omgekeerde’ werkwijze is echter alleen mogelijk indien de overheid de randvoorwaarden schept voor onafhankelijk wetenschappelijk onderzoek, dat onderzoek stimuleert en op die manier een actieve rol speelt in de regulering van schadelijke stoffen.

(4) De toegang tot het recht moet laagdrempelig zijn: financiering, stelplicht en disclosure

In het proces van erkenning en genoegdoening is de juridische bijstand en de mogelijkheid om rechtszaken aan te spannen voor asbestslachtoffers essentieel gebleken. Bij de toegang tot het recht zijn twee drempels van betekenis, de kosten van de rechtsbijstand en de stelplicht en bewijslast die op de eiser rust.

Procederen betekent een aanzienlijke financiële last vanwege de kosten van de rechtskundige bijstand door advocaten en de kosten bij verlies van de procedure. In de door mij behandelde periode was die drempel voor een belangrijk deel weggenomen door de regeling van gefinancierde rechtsbijstand. Die voorziening heeft de mogelijkheid voor asbestslachtoffers om te procederen aanmerkelijk vergemakkelijkt. Indien de gefinancierde rechtshulp wordt aangetast zal dat leiden tot een extra drempel voor asbestslachtoffers.

De tweede belemmering in het uitoefenen van het vorderingsrecht is gelegen in de eis die geldt voor de stelplicht en bewijslast van de eisende partij. Van het asbestslachtoffer wordt gevergd dat hij aantoont hoe in het verleden zijn ar-

beidsomstandigheden waren, dat hij met de gevaarlijke stof asbest bij zijn werk in aanraking kwam en dat hij door het contact met asbest schade heeft geleden. Het leveren van dat bewijs is voor de werknemer vaak moeilijk omdat de werkgever hem nooit geïnformeerd heeft over het mogelijke gevaar van asbest en hij noch beschikt over documentatie, noch over de benodigde kennis van dat gevaar. Dat leidt er in de praktijk toe dat de rechtspositie van het asbestslachtoffer vaak zwak is en dat van 'equality of arms' en dus van een effectieve rechtsbescherming geen sprake is.

Deze vorm van rechtsongelijkheid kan worden opgeheven door de werknemers (en consumenten) het recht te geven op toegang tot alle relevante bedrijfsbescheiden, waarover de werkgever/producent beschikken kan. Het belang van toegang tot dergelijke documenten bleek in Amerikaanse rechtszaken op asbestgebied. Veel kennis verkregen in 'legal discovery'-zaken heeft zijn nut bewezen in rechtszaken van Europese asbestslachtoffers.⁶⁵⁴

Die situatie kan in Nederland gerealiseerd worden door de hier ten lande geldende *exhibitieplicht* uit te breiden op een wijze die overeenkomt met de Amerikaanse 'legal discovery'.⁶⁵⁵

⁶⁵⁴ Met name via de werken van Brodeur, Castleman en Tweedale.

⁶⁵⁵ Zie Markowitz: *Deceit and denial*, 2002, p.305. Ook: J. Ekermans, *U.S. disclosure and discovery of documents*, in: Tijdschrift voor procesrecht 2009-6, p.179-187; Exhibitieplicht als bedoeld in art. 843a Rv.; Wetsvoorstel Aanpassing van het Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering in verband met de wijziging van het recht op inzage, afschrift of uittreksel van bescheiden (33 079).

Samenvatting

Inleiding

Het gebruik van asbest en asbesthoudende materialen in ons land heeft grote maatschappelijke gevolgen gehad. Het aantal mesothelioomslachtoffers nam toe van 65 in 1969 tot 471 in 2009. Het totaal aantal mesothelioomslachtoffers over de periode 1969-2030 wordt geschat op meer dan 15.000. Het aantal slachtoffers met asbestgerelateerde longkanker is minstens even groot.

Asbest heeft in Nederland in de 20e eeuw de weg afgelegd van een veelgeprezen en bijna overal toepasbaar prachtproduct tot een gevaarlijk materiaal dat in 1993 wettelijk verboden werd. Ik analyseer dit reguleringsproces aan de hand van de invloed van vier actoren: de asbestindustrie, de overheid, de vakbeweging en de asbestslachtoffers.

Centraal staat in mijn proefschrift de vraag hoe het asbestreguleringsproces zich voltrokken heeft tussen 1930 en 2004. Het startpunt ligt in 1930, omdat in dat jaar de Arbeidsinspectie voor het eerst aandacht besteedde aan de asbestziekte asbestose. Het eindpunt ligt in 2004, in welk jaar de Wet Verjaring Personenschade van kracht werd.

Het doel van dit proefschrift is het analyseren van het maatschappelijke krachtenveld rond de asbestregulering in Nederland en het trekken van lessen uit deze geschiedenis.

Het asbestreguleringsproces voltrok zich in vier fasen, die alle worden gekarakteriseerd door een juridisch kantelpunt, een cruciaal moment in het totale proces. Als kantelpunten zijn onderscheiden de Silicosewet uit 1951, het Asbestbesluit uit 1977, het arrest Janssen/Nefabas van de Hoge Raad uit 1990 en de Wet Verjaring Personenschade uit 2004. Binnen elke fase heb ik op hoofdlijnen beschreven hoe de belangrijkste actoren in het proces zich hebben opgesteld, hoe ze elkaar hebben beïnvloed op de vier belangrijkste maatschappelijke terreinen, welke strategieën zij hierbij hebben gehanteerd, hoe de machtsstrijd tussen de actoren zich heeft ontwikkeld en wat de betekenis hiervan is geweest voor de juridische kantelpunten.

Maatschappelijke context

In hoofdstuk 2 schets ik de maatschappelijke en economische omvang en betekenis van asbest en de asbestindustrie in internationaal en nationaal verband. Aandacht wordt gegeven aan de kartelvorming bij de asbestindustrie en de ‘verticale’ structuur van deze industrie, waarbij enkele multinationals de gehele keten beheersten vanaf de winning van asbest in verschillende landen tot aan het eindproduct. De dominante positie van de asbestmultinationals had een grote invloed op de discussie over het vaststellen van de beroepsziekte asbestose. De internationale ontwikkelingen werkten door in ons land, omdat al vroeg buitenlandse asbestconcerns, zoals Eternit, zich een sterke positie op de Nederlandse asbestmarkt wisten te verwerven. Ook komen in dit hoofdstuk de vele toepas-

singen van asbest in de dagelijkse praktijk aan de orde. Het hoofdstuk wordt afgesloten met een uiteenzetting van de medische aspecten van de drie belangrijkste asbestziekten, te weten asbestose, longkanker en mesothelioom.

Silicosewet 1951

In verschillende landen werd in de jaren twintig bij asbestwerkers het optreden van asbestose geconstateerd, een typische vorm van stoflong die ontstaat door langdurige blootstelling aan asbest. Vanaf 1930 was de Nederlandse Arbeidsinspectie op de hoogte van het bestaan van asbestose. De eerste wetgeving waarin bepalingen waren opgenomen om werknemers te beschermen tegen het gevaar van asbest was het Veiligheidsbesluit van 1938. In 1949 erkende de overheid asbestose als beroepsziekte in het kader van de Ongevallenwet.

De omvang van de beroepsziekte asbestose was in de jaren dertig en veertig beperkt. In 1949 verrichtte de asbestindustrie zelf onderzoek en constateerde dat het asbestoserisico beperkt was. Tot hetzelfde oordeel kwam de overheid in het wetsvoorstel voor de Silicosewet van 1949. In deze raamwet werd voor het eerst de mogelijkheid geboden om met specifieke wettelijke maatregelen het gebruik van asbest te beperken. Definitieve maatregelen waren volgens de overheid nog niet nodig, er zou eerst meer onderzoek moeten worden verricht.

De Silicosewet van 1951 was het eerste kantelpunt omdat de wetgever in deze wet erkende dat blootstelling aan asbest tot asbestose kon leiden. Verder schiep de wet voor de Arbeidsinspectie de mogelijkheid om bij bedrijven onderzoek te doen naar het asbestoserisico. In dit kantelpunt was de overheid de dominante factor door de erkenning van asbestose als beroepsziekte en het uitvaardigen van de Silicosewet, terwijl de andere actoren geen rol van betekenis hadden.

Asbestbesluit 1977

Tussen 1951 en 1972 voerde de Arbeidsinspectie drie grote asbestoseonderzoeken uit. Daarbij stelde zij vast dat asbestose voorkwam in bijna alle bedrijfstakken. In dezelfde periode werden twee nieuwe asbestgerelateerde aandoeningen vastgesteld, longkanker en mesothelioom. Uit wetenschappelijk onderzoek bleek dat reeds bij lage blootstelling aan asbest deze kankers konden ontstaan. In 1969 toonde bedrijfsarts Stumphius het optreden van mesothelioom in een Nederlands bedrijf, scheepswerf De Schelde, onbetwistbaar aan.

Vanaf 1970 pleitte de vakbeweging voor een asbestverbod. Een jaar later kondigde de overheid maatregelen aan in de vorm van een asbestbesluit in het kader van de Silicosewet. Het duurde tot 1977 voordat dit besluit tot stand kwam. In die periode heeft de asbestindustrie onder leiding van Eternit haar invloed uitgeoefend. Aanvankelijk door het voeren van medische en technische discussies, later door het economische belang van de bedrijfstak naar voren te brengen. Daarnaast bestonden er goede persoonlijke contacten bij de overheid en verschillende politieke partijen. Het lukte om de invoering van het asbestbesluit

sterk te vertragen en de inhoud zodanig aan te passen, dat haar belangen nauwelijks geschaad werden.

Het Asbestbesluit 1977 introduceerde de eerste maatregelen die het gebruik van asbest beperkten. Het effect van dit besluit was echter bescheiden omdat het niet van toepassing was op de belangrijkste toepassing, asbestcementproducten. De gekozen drempelwaarde van acceptabele blootstelling op de werkplek was ontoereikend om het ontstaan van mesotheliom te voorkomen. In 1951 beschikte de overheid nog niet over voldoende harde wetenschappelijke kennis om specifieke maatregelen uit vaardigen. Daarom beperkte zij zich tot een raamwet. In 1977 beschikte de overheid wel over de noodzakelijke kennis, maar nam zij slechts halve maatregelen. In deze fase van het reguleringsproces speelde de industrie een alles overheersende rol. De belangrijkste strategieën van de industrie waren:

- het schrijven van adviezen aan de overheid in officiële ‘onafhankelijke’ adviesorganen,
- het zaaien van twijfel in het wetenschappelijke en maatschappelijke debat,
- het benadrukken van de economische betekenis van asbest, en
- het beïnvloeden van de publieke opinie.

Het Asbestbesluit 1977 betekende een beperkte verandering in het gebruik van asbest. Het belangrijkste asbestproduct, het asbestcement, bleef vrijwel geheel buiten schot. Tegelijk betekende het Asbestbesluit een omslagpunt in het asbest-reguleringsproces: de overheid erkende voor het eerst het kankerrisico en zij vaardigde maatregelen uit die beperkingen betekenden voor het gebruik van asbest. In dit kantelpunt bepaalden de overheid en de industrie de uitkomst van de beperkingen in het asbestgebruik en was de invloed van de vakbonden en de asbestslachtoffers van weinig betekenis.

Arrest Janssen/Nefabas 1990

Het tijdvak 1977-1990 betekende in de eerste plaats de ontdekking van het asbestslachtoffer, die te danken was aan een viertal samenhangende ontwikkelingen. De eerste daarvan was de beslissing van de slachtoffers om rechtszaken tegen werkgevers aan te spannen, een voorbeeld van naming, blaming en claiming. Verder brachten de media de tragiek van de slachtoffers indringend in beeld. Daarnaast waren van belang het ontstaan van organisaties van slachtoffers en de toenemende politieke interesse voor de positie van de slachtoffers.

Een majeure stap was de strategie om de strijd voor erkenning en genoegdoening naar de rechtszaal te verplaatsen. Deze wending werd mogelijk door de groeiende zelfbewustheid van de slachtoffers, de opheffing van de Ongevallenwet, het toegenomen inzicht in de aansprakelijkheid en de maatschappelijke ondersteuning door deskundigen op medisch, veiligheidskundig en juridisch terrein.

In de rechtszaal onderbouwden de advocaten van slachtoffers hun vorderingen met een beroep op de schending van de zorgplicht door de werkgever. De oude strategieën van de werkgevers werkten niet bij de rechter. Het grensverleggende arrest Janssen/Nefabas (1990) verlichtte de stelplicht en bewijslast van de werknemer. Volgens de Hoge Raad kon de werknemer volstaan met te stellen dat de werkgever geschreven en ongeschreven regels met betrekking tot de veiligheid had geschonden. Deze benadering betekende in feite een omkering van de bewijslast ten voordele van de werknemer.

In de periode 1977-1990 werd het poldermodel van overheid, industrie en vakbeweging ingeruild voor het conflictmodel. Deze bewuste polarisatie was voor de asbestslachtoffers succesvol omdat zij in 1990 wisten aan te tonen dat werkgevers hun zorgplicht hadden geschonden. De dominerende actor in deze fase waren de asbestslachtoffers, die de industrie in de verdediging drongen, terwijl de overheid en de vakbonden een ondergeschikte rol vervulden.

Wet Verjaring Personenschade

De periode tussen 1990 en 2004 liet een aantal veranderingen in het asbestreguleringsproces zien. In 1993 werd het gebruik van asbest verboden. In 1992/1993 wijzigde de overheid de verjaringsbepalingen in het Burgerlijk Wetboek ingrijpend. Het aanvangsmoment van de verjaringstermijn van 30 jaar kwam te liggen bij de schadeveroorzakende gebeurtenis, terwijl voorheen de verjaring begon te lopen vanaf het moment van het manifest worden van de schade. Deze wijziging betekende een verandering met terugwerkende kracht en had grote gevolgen voor asbestslachtoffers. Zij werden geconfronteerd met het feit dat hun vorderingsrecht al verjaard was op het moment van het optreden van de schade, omdat de gemiddelde latentietijd van de schade meestal ver boven de 30 jaar ligt. Daarmee werd de rechtszekerheid van de asbestslachtoffers ernstig aangetast.

Deze wetswijziging riep veel kritiek op. De regering stelde een nadere wijziging voor, die in 2004 leidde tot de Wet Verjaring Personenschade. Die wet repareerde echter niet het nadeel van de eerdere wetswijziging, omdat de in de wet opgenomen opheffing van de objectieve verjaring alleen van toepassing was voor asbestslachtoffers die na de inwerkingtreding van de nieuwe wet aan asbest waren blootgesteld. Dat had tot gevolg dat veel mesotheliomslachtoffers ook na 2004 tegen het verjaringsverweer bleven oplopen. De Wet Verjaring Personenschade liet ook zien hoe maatschappelijke organisaties invloed weten uit te oefenen op de totstandkoming van wetten. In het verjaringsarrest Van Hese/De Schelde (2000) maakte de Hoge Raad het weliswaar mogelijk om onder bepaalde omstandigheden het verjaringsverweer van de werkgever opzij te zetten, maar dat leverde in de rechtspraktijk voor de asbestslachtoffers weinig houvast en rechtszekerheid op.

Andere belangrijke ontwikkelingen in deze periode waren de oprichting van het Comité Asbestslachtoffers, de politieke aandacht voor de positie van de slachtoffers waarbij de SP een vooraanstaande rol had, de Regeling Tegemoetkoming Asbestslachtoffers, het ontstaan van het Instituut Asbestslachtoffers en de talrij-

ke rechtszaken die slachtoffers tegen werkgevers aanspanden. Een deel van het succes van de slachtoffers in de rechtszaal werd tenietgedaan door de verjaringswetgeving en de Wet Verjaring Personenschade. Dit kantelpunt laat zien dat vooral de industrie via beïnvloeding van de overheid haar belangen met succes verdedigde ten nadele van de slachtoffers.

CONCLUSIES

Het laatste deel van de samenvatting behandelt de centrale vraag van het proefschrift, nl. hoe zich het asbestreguleringsproces voltrokken heeft tussen 1930 en 2004.

De vier fasen van het reguleringsproces heb ik hiervoor reeds beschreven.

Hierna vat ik de belangrijkste strategieën van het asbestreguleringsproces en de vier belangrijkste lessen uit het reguleringsproces samen.

Strategieën in het asbestreguleringsproces

Twijfel zaaien

Het asbestreguleringsproces is primair gestuurd door de kennisontwikkeling (en de stand van de wetenschap en techniek) inzake de schadelijke gevolgen van asbest. Het daarop gebaseerde inzicht, eerst alleen in de wetenschap, later ook breed in de samenleving, leverde krachtige argumenten op tegen het gebruik van asbest. Daarom lag het voor de hand dat de asbestindustrie ter bescherming van haar belangen zich in de eerste plaats richtte op die wetenschappelijke kennis. Het belangrijkste middel van de industrie daarbij was het zaaien van twijfel. Vastgesteld kan worden dat deze strategie de industrie goede diensten heeft bewezen. Dat mechanisme faalde echter grotendeels toen de strijd zich verplaatste naar de rechtszaal. Toen werd het debat in termen van zorgplicht gevoerd en baseerde de Hoge Raad zich op de stand van de wetenschap.

Polderen

Tussen het vaststellen van het kankerrisico van asbest in de jaren vijftig en het asbestverbod van 1 juli 1993 lagen bijna 40 jaar. Die aanzienlijke vertraging was voor een belangrijk deel het gevolg van de maatschappelijke en politieke benadering van het gevaar van asbest, die bekend staat als ‘polderen.’ Daaronder wordt het politieke model verstaan van langdurig overleg tussen alle bij een maatschappelijke probleem of conflict betrokken partijen, waarbij de overheid zich afwachtend opstelt, het initiatief laat aan en de steun zoekt van de marktpartijen en eerst met wetgeving komt als de ‘sociale partners’ via overleg tot een min of meer gemeenschappelijk standpunt zijn gekomen. Deze benadering heeft in het asbestdossier de volgende vier kenmerken laten zien.

(1) Schadelijke traagheid

In de periode tussen het vaststellen van het kankerrisico van asbest en het verbod op asbest is een aantal typische kenmerken van ‘polderen’ te vinden. Een eerste treffende voorbeeld is de totstandkoming van het Asbestbesluit 1977. Nadat Stumphius in 1969 met zijn proefschrift het mesotheliomrisico van asbest had bevestigd gaf de regering in 1971 de Arbeidsinspectie opdracht om een ontwerp-asbestbesluit voor te bereiden. Er volgde een zes jaar durend proces, dat uiteindelijk leidde tot het Asbestbesluit 1977. Vastgesteld kan worden dat het uitstel en de beperkte reikwijdte van het Asbestbesluit 1977 profijtelijk waren voor de industrie, maar een onnodige extra stroom slachtoffers en een aanzienlijke schade voor de volksgezondheid en het milieu heeft opgeleverd.

(2) De vervuiler bepaalt

Een tweede voorbeeld van het polderen was de totstandkoming van het voorlichtingsblad P 116 in 1971, waarmee de TNO-asbestcommissie belast werd. Het ontwerp voor deze publicatie, van de hand van ir. Kolff van Oosterwijk, directeur van het asbestisolatiebedrijf Hertel, was gebaseerd op het voorbeeld van de Engelse asbestindustrie. De publicatie werd in 1971 officieel uitgegeven door het ministerie van Sociale Zaken en Volksgezondheid. Het was een voorbeeld niet van de vervuiler betaalt, maar de vervuiler bepaalt de wet!

(3) Ontheffing als regel

Een derde typisch voorbeeld van poldergedrag leverde de toepassing van het Asbestbesluit 1977 op. De ontheffingsmogelijkheid in het besluit van het verbod op crocidoliet leidde tot voortdurende onduidelijkheid en gesjoemel. De Arbeidsinspectie kreeg geen greep op de daadwerkelijke toepassing van crocidoliet en de voorraden aan crocidolietbuizen, en het gevolg was dat er tot 1987 ontheffingen werden verleend op het crocidolietverbod.

(4) Een gewaarschuwd mens

Een soortgelijk proces speelde zich af bij het aanbrengen van waarschuwingsetiketten op asbesthoudende producten. Het eerste voorstel van de overheid dateerde uit 1980, maar werd aanzienlijk vertraagd en beperkt onder invloed van Eternit en het ministerie van Economische Zaken (EZ). Met als resultaat dat het Asbestbesluit Warenwet eerst uitgevaardigd werd in 1983 en het op deze wet gebaseerde Etiketteringsbesluit uit 1984 niet van toepassing werd verklaard op asbestcement. Bovendien zwegen het besluit en de waarschuwingsetiketten over het kankerrisico van asbest.

Collectivering

Een belangrijk aspect van het asbestreguleringsproces was de invloed van belangenorganisaties. Dat fenomeen deed zich zowel voor aan de zijde van de asbestproducenten als aan de zijde van de asbestslachtoffers.

De asbestproducenten onderkenden al vroeg de meerwaarde van collectivering en richtten nationale en internationale belangenorganisaties op zoals het SAIAC-kartel (1929). Ook schakelde de industrie pr-bureaus en mantelorganisaties in.

De eerste collectieve activiteit aan de zijde van de asbestslachtoffers was het optreden van de Bedrijfsledengroep van de Industriebonden NVV en NKV bij Eternit in Goor. De meest effectieve bundeling van krachten door asbestslachtoffers is het Comité Asbestslachtoffers (CAS). Het CAS speelde en speelt met name een belangrijke rol door haar financiële steun voor asbestslachtoffers in principiële rechtszaken.

Wetgever in de greep van economische belangen

In het asbestreguleringsproces prevaleerden de economische belangen van de industrie steeds boven sociale en gezondheidsbelangen. Treffende voorbeelden van het primaat van de economische belangen zijn het Asbestbesluit 1977 en het Asbestbesluit Warenwet 1983. Na een langdurige discussie over de inhoud van het Asbestbesluit en een mogelijk algemeen asbestverbod werd het besluit in korte tijd sterk uitgedaan onder druk van de asbestindustrie, die zich beriep op het economisch belang en de werkgelegenheid. In het Asbestbesluit Warenwet werden asbestcementproducten uitgesloten om de belangrijkste asbestindustrie te beschermen.

De consequentie van het prevaleren van economische belangen boven de belangen van werknemers, volksgezondheid en milieu was de onevenredig hoge mesotheliomincidentie, die ons land getroffen heeft en nog zal treffen, en die Nederland op wereldschaal een trieste plaats bezorgd heeft in de top vijf van landen qua mesotheliomen. Dit mechanisme laat zien dat de industrie een grote invloed heeft gehad op de wetgever ("regulatory capture").

Civielrechtelijk procederen

Civielrechtelijke procedures van asbestslachtoffers tegen werkgevers hebben een belangrijke rol gespeeld in de geschiedenis van de asbestregulering. In het debat in de rechtszaal stonden twee juridische begrippen centraal: de stelplicht en bewijslast van de werknemer en de werkgever, en de zorgplicht van de werkgever.

Op de werknemer rustten de stelplicht en bewijslast ter zake van de kennis van het gevaar van asbest bij de werkgever en diens tekortschieten inzake de veiligheid. In de rechtszaken van de jaren tachtig kregen de asbestslachtoffers de onmisbare steun van wetenschappers, die aantoonde dat het gevaar van asbest al decennia bij werkgevers bekend was. Daarnaast ontmoetten de slachtoffers be-

grip bij de rechter, die oordeelde dat aan de stelplicht en bewijslast van het asbestslachtoffer geen te hoge eisen mochten worden gesteld, terwijl aan de motivering van de betwisting door de werkgever van de stellingen van de werknemer juist hogere eisen gesteld mochten worden. Dat betekende dat de werkgever diende aan te geven in hoeverre hij onderzoek had ingesteld naar het aan die stof verbonden gevaar en zich tijdig had laten voorlichten over de te treffen voorzieningen.

Dat leidde ertoe dat de beproefde argumenten van de werkgevers, zoals het zaaien van twijfel en het ontkennen van het gevaar, faalden. Het mechanisme van de gang naar de rechter en het beroep op het civiele recht bewees zijn effect en veranderde de machtsverhoudingen tussen werknemers en werkgevers.

Politiseren: de SP schaakt op verschillende borden

Vanaf midden jaren zeventig schaakte de SP in het asbestdossier met succes op verschillende borden. De SP hanteerde een aantal samenhangende methoden om de belangen van de asbestslachtoffers te behartigen: het organiseren van de asbestslachtoffers, het uitbrengen van publicaties, het inschakelen van de media, het verwerven van steun van wetenschappers, het verrichten van onderzoek, het voeren van rechtszaken (naming, blaming, claiming), het verlenen van financiële en morele steun aan de slachtoffers en het uitoefenen van politieke druk zowel binnen als buiten de gekozen organen. Daardoor slaagde de SP erin de anonieme groep slachtoffers een gezicht te geven, de aanval te openen op de asbestindustrie, het belang van de slachtoffers op de politieke agenda te zetten en te houden, en de positie van de slachtoffers te verbeteren. Bovendien leverde deze aanpak een meerwaarde op in de vorm van ervaring, kennis en slagvaardigheid, die de georganiseerde slachtoffers (CAS) ten goede kwam.

Lessen

De vier belangrijkste lessen uit het asbestreguleringsproces zijn:

- (1) de regulering van de veiligheid van burgers is een publieke taak en vereist een actieve en alerte overheid,
- (2) de ontdekking van het slachtoffer bracht de regulering in een stroomversnelling,
- (3) wetenschappelijke contra-expertise tegenover informatie van de industrie is onontbeerlijk,
- (4) de toegang tot het recht moet laagdrempelig zijn: financiering, stelplicht en disclosure.

- (1) *De regulering van de veiligheid van burgers is een publieke taak en vereist een actieve en alerte overheid*

Het asbestreguleringsproces heeft Nederland een harde en dure les geleerd.

De overheid heeft de grondwettelijke plicht haar burgers veiligheid te bieden, de volksgezondheid te bevorderen, voor het leefmilieu te zorgen en degenen die arbeid verrichten bescherming te bieden.

Het overzicht van de kennis van het gevaar van asbest enerzijds en de overheidsmaatregelen anderzijds toont aan dat de overheid onverantwoord lang gewacht heeft met ingrijpen. Indien de overheid wel alert zou hebben gereageerd, dan was er al in de jaren zestig een streng asbestbeleid ingevoerd.

Daardoor zouden er vele duizenden asbestslachtoffers minder zijn geweest en zouden er honderden miljoenen aan asbestschade zijn voorkomen.

(2) *De ontdekking van het slachtoffer bracht de regulering in een stroomversnelling.*

Die positie van de asbestslachtoffers veranderde in de jaren tachtig ingrijpend toen kritische wetenschappers en advocaten de werknemers als ‘slachtoffer’ gingen benoemen, de werkgevers als ‘schadeplichtig’ presenteerden in het publieke debat en asbestslachtoffers tot dagvaarding van werkgevers overgingen.

De slachtoffers slaagden erin om de werkgevers publiekelijk verantwoordelijk te stellen en lukte het hen om successen te boeken. Het bekende rechtssociologische mechanisme van *naming, blaming en claiming* kon in dit geval versterkt worden met het organiseren van de slachtoffers.

Toch sloegen werkgevers en verzekeraars nog een keer hun slag bij de Wet Verjaring Personenschade (WVP). Het resultaat van de WVP (2004) was teleurstellend, want voor alle asbestslachtoffers, die vóór de inwerkingtreding van de WVP aan asbest zijn blootgesteld, bleef de verjaring gelden.

Het asbestreguleringsproces laat zien hoe de asbestindustrie en haar verzekeraars, dankzij een ouderwetse lobby de WVP wisten te beïnvloeden en hun toekomstige schadelast daardoor sterk kunnen beperken.

(3) *Wetenschappelijke contra-expertise tegenover de informatie van de industrie is onontbeerlijk*

Verder leert het asbestreguleringsproces dat onafhankelijk wetenschappelijk onderzoek naar het gebruik van gevaarlijke stoffen onmisbaar is.

Vanaf het moment dat de asbestindustrie wist dat de blootstelling aan asbest tot ziekten kon leiden, heeft de industrie zich ingespannen om de wetenschappelijke kennis van het gevaar van asbest te beïnvloeden.

Omdat de overheid niet zorgde voor een herkenbaar tegengeluid kreeg de industrie alle ruimte kreeg om twijfel te zaaien en uitstel te bewerkstelligen. Die situatie veranderde eerst toen kritische wetenschappers zich in de discussie mengden. De ervaringen in de 20^e eeuw met asbest, maar ook met andere gevaarlijke stoffen als tabak, lood en vinylchloride, tonen aan dat het maatschappelijk gezien onverantwoord is om de kennis van het gebruik van schadelijke stoffen

over te laten aan ondernemingen die deze stoffen op commerciële basis exploiteren.

Er zijn goede redenen om bij het gebruik van schadelijke stoffen het proces om te draaien en preventie als richtsnoer te nemen.

Die ‘omgekeerde’ werkwijze is echter alleen mogelijk indien de overheid de randvoorwaarden schept voor onafhankelijk wetenschappelijk onderzoek, dat onderzoek stimuleert en op die manier een actieve rol speelt in de regulering van schadelijke stoffen.

(4) De toegang tot het recht moet laagdrempelig zijn: financiering, stelplicht en disclosure

Juridische bijstand en de mogelijkheid om te procederen zijn voor asbestslachtoffers van groot belang gebleken. Bij de toegang tot het recht zijn vooral van belang de kosten van de rechtsbijstand en de stelplicht en bewijslast.

Procederen betekent voor veel asbestslachtoffers een aanzienlijke financiële last vanwege de kosten van de rechtskundige bijstand door advocaten en de kosten bij verlies van de procedure. Vastgesteld kan worden dat die drempel in de onderzochte periode voor een belangrijk deel werd weggenomen door de gefinancierde rechtshulp van de overheid.

De tweede belemmering ligt in de stelplicht en bewijslast. Het asbestslachtoffer moet bewijzen hoe destijds de arbeidsomstandigheden waren en dat hij daarbij met asbest in aanraking is gekomen.

Die bewijslevering is voor het slachtoffer vaak moeilijk omdat hij nooit geïnformeerd is over gevaar van asbest, niet beschikt over documentatie en geen kennis heeft over het gevaar van asbest. Daardoor is er geen sprake van ‘equality of arms’. Die rechtsongelijkheid kan worden opgeheven door de werknemers (en consumenten) het recht te geven op toegang tot alle relevante bedrijfsbescheiden, waarover de werkgever/producent beschikken kan. Het belangrijk daarvan is aangetoond in Amerikaanse rechtszaken op asbestgebied, waarbij ‘legal discovery’ een grote rol speelt. Die situatie kan in Nederland gerealiseerd worden door de geldende *exhibitieplicht* uit te breiden op een wijze die overeenkomt met de Amerikaanse ‘legal discovery.’

Summary

Introduction

The use of asbestos and asbestos-containing products has had a great impact on Dutch society. The number of mesothelioma victims increased from 65 per year in 1969 to 471 per year in 2009. The estimated total number of mesothelioma victims between 1969 and 2030 is over 15,000. The estimated number of victims of asbestos-related lung cancer is at least as high.

During the 20th century, asbestos in the Netherlands changed from being a highly praised and almost universally applicable product into a dangerous material, the use of which became legally prohibited in 1993. I have analysed this regulatory process by exploring the roles of four agents: the asbestos industry, the Dutch government, the unions, and the asbestos victims.

The central question in my thesis is how the process of regulating asbestos took place between 1930 and 2004. The starting point is 1930, when the Dutch Factory Inspectorate considered the asbestos-related disease asbestosis for the first time. It ends in 2004, when the Personal Injury Limitation Act came into force.

The aim of this thesis is to analyse the powers in society which influenced the regulatory of asbestos in the Netherlands and to draw lessons from this history.

The regulatory progress of asbestos developed in four stages, each characterised by a legal turning point, which have proven to be crucial moments in the regulatory process. The legal turning points are the Silicosis Act of 1951, the Asbestos Decision of 1977, the Supreme Court judgment of *Janssen v Nefabas* in 1990, and the Limitation on Personal Injury Act of 2004. For each stage I have described the following: the attitude adopted by the most important parties in the regulatory process (the agents), how these agents have influenced each other in the four most important social areas (the fora), which strategies the agents employed, how the power struggle between the agents developed, and the importance of all of this for the legal turning points.

Social context

In Chapter two I will describe the social and economic scope and significance of asbestos, and the asbestos industry on an international and national level. I focus on cartel formation in the asbestos industry and the 'vertical' structure of this industry, where a few multinationals dominated the whole production chain from the extraction of asbestos to the final product. The dominant position of the asbestos multinationals played an important role in the discussion concerning the danger of asbestos when asbestosis was being established as an occupational disease was being established. International developments had an impact in the Netherlands, because foreign asbestos companies, such as Eternit, had managed to acquire a strong position in the Dutch asbestos market early on.

Chapter two also deals with the many applications of asbestos in daily practice and gives an explanation of the medical aspects of the three most important asbestos-related diseases: asbestosis, lung cancer and mesothelioma.

The Silicosis Act 1951

In the 1920s asbestos workers in several countries were diagnosed with asbestosis, a type of lung disease that is caused by sustained exposure to asbestos dust. The Dutch Factory Inspectorate first became aware of the existence of asbestosis in the 1930s. The first legislation containing provisions to protect employees from the danger of asbestos was the Safety Decision of 1938. In 1949, the Dutch government officially recognised asbestosis as an occupational disease for the purpose of the Industrial Injuries Act.

The extent of asbestosis, as an occupational disease, was limited in the 1930s and 1940s. In 1949, the asbestos industry carried out research into the occurrence of asbestosis and came to the conclusion that the risk posed by asbestos was limited.

The government came to the same conclusion in its draft proposal of the Silicosis Act of 1949. This draft proposal offered the possibility, for the first time, to limit the use of asbestos by implementing specific, legal measures. The government did not consider final measures to be necessary, as further research had to be carried out first.

The Silicosis Act of 1951 was the first turning point because the legislature acknowledged that exposure to asbestos could lead to asbestosis. Furthermore, the Act enabled the Factory Inspectorate to investigate companies with regard to the risk asbestos at their plants posed to their employees. At this turning point it was the government which played a dominant role by acknowledging asbestosis as an occupational disease and by enacting the Silicosis Act, whilst the other agents did not play an important role.

The Asbestos Decision 1977

Between 1951 and 1972 the Factory Inspectorate carried out three large investigations into asbestosis. It found that asbestosis occurred in almost all industries. In the same period, two new asbestos-related illnesses were discovered: lung cancer and mesothelioma. It became clear that these cancers could develop in employees who only suffered limited exposure to asbestos. In 1969, Doctor Stumphius, company medical officer, came to the indisputable conclusion in his PhD thesis that mesothelioma occurred in a Dutch company, De Schelde Wharves.

In 1970 the unions began to campaign for a full ban on asbestos. A year later, the government announced it would implement measures in the form of the Asbestos Decision, drafted within the framework of the Silicosis Act. The Asbestos Decision was finally implemented in 1977. During this period (between 1970 and 1977) the asbestos industry, led by Eternit, exercised its power and

influence. It did so initially by starting medical and technical discussions, and subsequently by bringing to the fore the economic interest of the industry. In addition, the industry had strong connections in politics and government. It succeeded in severely delaying the implementation of the Asbestos Decision, and in changing and limiting the scope of the Decision in such a way that the industry's interests were barely harmed.

The Asbestos Decision 1977 introduced the first measures that limited the use of asbestos. However, the effect of the Decision was limited because it did not apply to asbestos cement products, which were the most important use of asbestos. The elected threshold value for acceptable exposure was insufficient to prevent the development of mesothelioma. In 1951 the government did not have sufficiently 'hard' scientific evidence to issue specific measures, which is why it only created a draft proposal of the Silicosis Act. In 1977, the government did have the necessary scientific evidence, but only took half measures. At this stage of the regulatory process the asbestos industry played a completely dominant role. The most important strategies employed by the industry were the following:

- writing advisory opinions and presenting these to the government's officially 'independent' advisory bodies;
- casting doubt on the scientific and social debate concerning asbestos;
- emphasising the economic importance of using asbestos; and
- influencing public opinion.

The Asbestos Decision 1977 signalled a limited change in the use of asbestos. The asbestos product that was by far the most widely used, the asbestos cement, remained almost completely unregulated. At the same time the Asbestos Decision was a turning point in the regulatory process: it was the first time that the government acknowledged the risk of asbestos causing cancer and the government implemented measures that limited the use of asbestos. At this turning point, the government and the industry determined the outcome of the limitations in the use of asbestos, whilst the influence of the asbestos victims and the unions was limited.

The Supreme Court judgment Janssen v Nefabas 1990

Between 1977 and 1990 brought the discovery of the asbestos victim as the result of four different developments. The first development was the decision by some victims to take their employers to court, an example of 'naming, blaming and claiming.' Furthermore, the media portrayed the victims' tragedies in a probing manner. In addition, victims set up their own organisations and there was an increasing political interest in the position of the victims.

A major step was the decision of some victims to move the struggle for recognition and compensation into the courtroom. This was possible because of a growing sense of self-awareness on the part of the victims, the result of the abolition

of the Industrial Injuries Act, and the increased insight in relation to liability and the support given by medical, technical, and legal experts.

In the courtroom, lawyers representing the victims supported their claims by referring to the duty of care owed by their employers. The old strategies employed by employers did not convince the judges. The groundbreaking Supreme Court judgment reduced the obligation to produce *prima facie* evidence and lowered the burden of proof on the employee. The Supreme Court held that it was sufficient for the employee to submit that the employer had violated statutory and non-statutory rules concerning the employee's safety. This approach by the Supreme Court was a *de facto* reversal of the burden of proof for the benefit of the employee.

Between 1970 and 1977 the typically Dutch approach of negotiation (in Dutch, the 'poldermodel') between the government, the industry and the unions was replaced by the conflict approach. This deliberate polarisation proved successful for asbestos victims because they were able to show that employers had violated their duty of care. The dominant agents in this phase were the asbestos victims, who forced the industry to defend itself, whilst the government and the unions played a minor role.

The Personal Injury Limitation Act

Between 1990 and 2004 several changes took place in the asbestos regulatory process. In 1993, the use of asbestos was banned. In 1992 and 1993, the government dramatically amended the provisions in the Civil Code concerning the limitation period. The limitation period of 30 years would now start when the event causing the damage took place, whilst the original limitation period started when the damage manifested itself. This amendment, on balance, created a change which had retrospective effect and had important consequences for asbestos victims. The victims were confronted with the fact that their claims were time-barred by the time the damage manifested itself. Their access to justice was severely harmed.

This development was met with great criticism. The government responded by proposing an amendment, which led to the Personal Injury Limitation Act 2004. This Act, however, did not correct the earlier, harmful amendments because the correction of the objective limitation period only applied to victims who were exposed to asbestos after the 2004 Act came into force. As a result, many mesothelioma victims were still faced with the limitation problem after 2004. The Personal Injury Limitation Act also shows how organisations in society manage to influence the contents of legislation. In the Supreme Court judgment *Van Hese v De Schelde* in 2000, which also concerns the limitation period, the Court did allow the limitation defence raised by the employer to be set aside in certain circumstances. However, this did not bring much legal certainty to asbestos victims in practice.

Other important developments during this period were the formation of the Committee of Asbestos Victims, the growing political interest in the position of asbestos victims led by the Socialist Party, the Arrangement for Compensation for Asbestos Victims (paid for by the government), the creation of the Institute for Asbestos Victims and the numerous court cases that victims started against their employers. Part of the success gained by victims in the courtroom was undone by the limitation legislation and the Personal Injury Limitation Act 2004. This turning point shows that it was mainly the industry which successfully secured its interests by influencing the government to the detriment of the asbestos victims.

Conclusions

The last part of the conclusion focuses on the central question of this thesis, i.e. how the regulatory process of asbestos developed between 1930 and 2004.

I have described the four phases of the regulatory process above.

Below I shall recapitulate the six most important strategies of the regulatory process of asbestos and the four most important lessons.

Strategies in the regulatory process of asbestos

Casting doubt

The regulatory process has been mainly led by the development of knowledge (and the current state of the art) concerning the detrimental effects of asbestos. The insight gained from this, first by scientists and later by society at large, provided powerful arguments against the use of asbestos. It was therefore predictable that the asbestos industry focussed on scientific evidence first to protect its interests. The industry's most important tool was casting doubt. It can be established that this strategy delivered good results. However, this mechanism largely failed largely when the battle moved into the courtroom. The debate then turned on the notion of duty of care and the Supreme Court made its decisions on the basis of the state of the art.

‘Polderen’

Almost 40 years passed between establishing that asbestos could cause cancer in the 1950s and the ban on asbestos of 1 July 1993. This considerable delay was largely the result of the social and political approach to the danger asbestos posed. This approach is known as ‘polderen’, a political model involving prolonged negotiation between all parties involved in a social problem or conflict. The Government adopts a reserved attitude and leaves it to the parties involved to

take the initiative, and looks to them for support. It only provides legislation after the 'social partners' have more or less arrived at a mutual agreement through negotiation. This approach has shown the following four characteristics in relation to asbestos.

(1) Harmful inertia

Several typical characteristics of 'polderen' can be found in the period between the establishment of the cancer-related risks of asbestos and the banning of asbestos. The first striking example is the development of the Asbestos Decision in 1977. After Stumphius confirmed in his PhD thesis that asbestos could cause mesothelioma the Government ordered the Dutch Factory Inspectorate in 1971 to produce a draft asbestos decision. A six-year process followed, which ultimately resulted in the Asbestos Decision of 1977. It can be established that the delay and the limited scope of the Asbestos Decision of 1977 were beneficial to the asbestos industry but on the other hand produced an unnecessary line of additional victims and considerable damage to public health and the environment.

(2) The polluter in charge

A second example of the process of 'polderen' was the foundation of the information magazine *P 116* in 1971, with which the asbestos committee of TNO (Netherlands Organisation for Applied Scientific Research) had been burdened. The layout of the publication was drafted by the engineer Kolff van Oosterwijk, the director of the asbestos insulation company Hertel, and was based on a similar publication used in the English asbestos industry. In 1971 the publication was officially issued by the Ministry for Social Affairs and Public Health. It was an example of the polluter determining legislation, rather than the polluter paying.

(3) Exemption is the rule

The third typical example of the process of 'polderen' was the application of the Asbestos Decision of 1977. The possibility of obtaining an exemption for the use of crocidolite (a type of asbestos) led to continuing uncertainty and dirty tricks. The Factory Inspectorate could not get a grip on the actual use of crocidolite and the stocks of crocidolite pipes. As a result, exemptions on the crocidolite ban continued to be given until 1987.

(4) Forewarned, forearmed...

A similar process occurred when warning labels on products containing asbestos were being considered. The Government's first proposal dated from 1980, but was severely delayed and limited by Eternit and the Ministry of Economic Af-

fairs. As a result, the Asbestos Decision Food and Drugs Act was only passed in 1983, and the Labelling Decision of 1984 did not apply to asbestos cement. Furthermore, both the Labelling Decision and the warning labels did not refer to the fact that asbestos could cause cancer.

Collectivisation

An important aspect of the collectivisation process was the influence exerted by interest groups. The phenomenon of collectivisation took place both in relation to asbestos manufacturers and asbestos victims.

The asbestos manufacturers recognised the added value of collectivisation early on and founded national and international interest groups, such as the SAIAC cartel in 1929. The asbestos industry also used PR agencies and umbrella organisations.

The first collective activity on the side of the asbestos victims was the performance by the Company members group of the NVV and NKV unions at the Eternit factory in Goor. The most effective joining of forces by asbestos victims is the Committee of Asbestos Victims ('CAS' in Dutch). The CAS played and continues to play an important role mainly because of the financial support it provides to asbestos victims in legal procedures.

The legislator in the grip of economic interests

The asbestos industry's economic interests prevailed in the regulatory process of asbestos over social and health interests time and again. Striking examples of the primacy of the economic interests are provided by the Asbestos Decision of 1977 and the Asbestos Decision Food and Drugs Act 1983. After a prolonged discussion about the contents of the Asbestos Decision and possibly a general ban on asbestos, the Decision was cut down to the bone very quickly under pressure from the asbestos industry, which emphasised economic interests and employment implications. Cement products containing asbestos were excluded from the Asbestos Decision Food and Drugs Act in order to protect the most important asbestos industry.

Letting economic interests prevail over the interests of employees, public health and the environment resulted in a disproportionately high incidence of mesothelioma, which hit the Netherlands and will hit it in the future. It has put the Netherlands in the very sad position of being in the top five of countries with the highest number of mesothelioma victims in the world. This mechanism shows that the industry has greatly influenced the legislator, which is known as "regulatory capture".

Civil procedures

Civil procedures started by asbestos victims against their employers have played an important role in the history of asbestos regulation. In the courtroom two

legal concepts were at the forefront: first the obligation to produce prima facie evidence and the onus of proof that is on the employee and the employer, and second the duty of care which lies with the employer.

The employee must provide the facts and prove that the employer was aware of the health risks posed by asbestos and his failure to protect the employee. In court cases fought in the 1980s victims received indispensable support from scientists, who showed that employers had been aware of health risks related to asbestos for decades. Judges had sympathy for the victims and held that the requirements (the obligation to provide prima facie evidence and proof) should be interpreted as not being too high. On the other hand, they demanded very strong proof from employers when they disputed the facts and proof presented by employees. This meant that the employer had to show the extent of its research into health risks connected to asbestos and when it had sought information as to the precautions it had to take.

As a result, the tried and tested methods of employers, such as casting doubt and denying the health risks involved, failed. The mechanism of going to court and using civil procedures proved effective and changed the balance of power between employees and employers.

Politicisation: the Socialist Party using several methods

From the mid-1970s onwards the SP successfully used several related methods when dealing with asbestos and to promote the interests of asbestos victims. It organised the asbestos victims, it issued publications, it involved the media, gained support from scientists, carried out research, started legal procedures (“naming, blaming, claiming”), gave financial and moral support to victims and exerted political pressure both within and outside the parliament. As a result, the SP succeeded in putting a face to the anonymous group of victims, began to attack the asbestos industry, put the victims’ interest on the political agenda and keep it there, and in improving the victims’ positions. Furthermore, this approach delivered added value because it also produced experience and knowledge and thus prepared asbestos victims for battle, all of which benefited the organised victims (CAS).

LESSONS

The four most important lessons of the regulatory process of asbestos are:

- (1) regulation of the safety of citizens is a public task and requires an active and alert Government;
- (2) the discovery of asbestos victims accelerated regulation;
- (3) scientific verification of information provided by the asbestos industry is indispensable;
- (4) access to law must be available: financing, the obligation to provide prima facie evidence and disclosure.

(1) *regulation of the safety of citizens is a public task and requires an active and alert Government*

The regulatory process of asbestos has taught the Netherlands a hard and expensive lesson. The Government is constitutionally obliged to keep its citizens safe, to further public health, take care of the environment and to protect those who are in employment.

The overview of the knowledge available about the danger posed by asbestos on the one hand and the precautions taken by the Government on the other hand show that the Government waited for an irresponsibly long time before it interfered. If the Government had responded swiftly, a strict asbestos policy would have been implemented as early as the 1960s. This would have resulted in many fewer asbestos victims and hundreds of millions of Euros of damage as a result of asbestos would have been prevented. It has been estimated that there would have been at least 8,000 fewer mesothelioma victims.

(2) *the discovery of asbestos victims accelerated regulation*

The position of asbestos victims changed fundamentally in the 1980s when critical scientists and lawyers started to describe employees as ‘victims’ and employers as ‘liable to pay compensation’ in the public domain and asbestos victims proceeded to bring legal proceedings against employers. The victims succeeded to hold employers responsible in public and gain several successes. The well-known mechanism in legal sociology of *naming, blaming and claiming* could be reinforced by organising victims.

Nevertheless, employers and insurers struck again when the Personal Injury Limitation Act (‘WVP’ in Dutch) was enacted in 2004. The result was disappointing, because the limitation legislation did not change in relation to any asbestos victim who had been exposed to asbestos before the WVP came into force.

The regulatory process of asbestos shows how the asbestos industry and the asbestos manufacturers’ insurers managed to influence the content of the WVP by using old-fashioned lobbying, and as a result succeeded in limiting their future damages

(3) *scientific verification of information provided by the asbestos industry is indispensable*

The regulatory process also shows that independent scientific research into the use of dangerous materials is indispensable.

From the moment that the asbestos industry knew that exposure to asbestos could cause illnesses, the industry has made an effort to influence scientific knowledge concerning the dangers of asbestos. Because the Government did not present any recognisable counter-information, the industry had plenty of room to cast doubt and create delay. The situation changed when critical scientists joined

the debate. The experiences in the 20th century with asbestos, as well as other dangerous materials such as tobacco, lead and vinyl chloride, showed that it was socially irresponsible to leave knowledge about the use of dangerous materials only to companies which exploited these materials commercially.

There are good reasons to turn around the process when using dangerous materials and take prevention as a guideline. However, this 'reversed' approach is only possible if the Government lays down preconditions for independent scientific research, stimulates this research and in that way plays an active role in regulating dangerous materials.

(4) access to law must be available: financing, the obligation to provide prima facie evidence and disclosure

Legal aid and the possibility to litigate have proven to be of great importance to asbestos victims. In relation to access to law, legal aid and the obligation to provide prima facie evidence and the burden of proof are the most important.

Litigation imposes a considerable financial burden on many asbestos victims because of the legal costs involved and the costs incurred when a case is lost. It can be established that the threshold to start proceedings was lowered to a large extent by the provision of legal aid by the Government.

The second barrier is the obligation to provide prima facie evidence and the burden of proof. Asbestos victims must show what the working conditions were like, even if they have left years ago, and how they were exposed to asbestos. It is often difficult for a victim to prove these things because they were never informed of the dangers of asbestos and they do not have any documentation or knowledge about the dangers posed by asbestos. As a result, there is no 'equality of arms'. This inequality can be cancelled out by giving employees (and consumers) the right to access all relevant company information which the employer/manufacturer has at its disposal. The importance of this has been shown by court cases in the United States where 'legal discovery' plays a large role. This situation can be realised in the Netherlands by extending the existing 'duty to submit exhibits' in a way which corresponds with the American concept of 'legal discovery'.

Literatuurlijst

A

ABEVA 2003

ABEVA, Asbestos Belgium Victims Association, Asbest in België, een ware uitdaging, Brussel, ABEVA, 2003.

AC Domus 1973

Eternit AG, Internationale Asbestzement-Revue, AC Domus, Einfamiliehäuser mit Asbestzement, Zürich, Verlag Karl Krämer, 1973.

AC Facade 1968

Internationale Asbestzement-Revue 1-50, AC Facade, Asbestzement-Platten und –Tafeln als Aussenwandverkleidung, Zürich, H. Girsberger, 1968.

Adams 2005

P. Adams, *De langste adem, de eenzame strijd van een asbestweduwe*, Elsoo, Spaan, 2005.

Affolter e.a. 2003

C. Affolter e.a., *Eternit Schweiz. Architektur und Firmenkultur seit 2003*, Zürich, GTA Verlag ETH, 2003.

Akkermans 1997

A.J. Akkermans, *Proportionele aanpakelijkheid bij onzeker causaal verband*, Deventer: W.E.J. Tjeenk Willink 1997.

Akkersdijk 1984

H. Akkersdijk, *Asbest in de arbeidssituatie in Nederland*, Den Haag, Scheikundige Dienst Ministerie Sociale Zaken, 1984.

Albracht e.a.1991

G. Albracht en O. Schwerdtfeger, *Herausforderung Asbest*, uitgever Universum Verlaganstalt, 1991.

Arbeidsinspectie

Jaarverslagen Arbeidsinspectie 1930-1984

Publicatiebladen	P 112	1970	Adembeschermingsmiddelen
	P 116	1971	Werken met asbest
	P 116-1	1978	Asbest, algemeen
	P 116-2	1982	Werken met asbest in het bouwbedrijf
	P 116-3	1982	Werken met asbest
Lijst asbesthoudende en asbestvrije materialen, 1980			

Asbest, onnodig risico, bouwnijverheid kan best buiten asbest (ontwerp) 1988.

Arbouw 1989

Stichting Arbouw, *Asbestvervangende produkten voor de bouwnijverheid*, Amsterdam Stichting Arbouw en het Nederlands Instituut voor Arbeidsomstandigheden, 1989.

Asbest in Kaart 2006

Asbest in Kaart, historisch onderzoek asbestgebruik, methode asbest-kansenkaart. Groningen, Register Historisch onderzoekbureau, Senter-Novem/Bodem+ Landelijk Informatiebeheer Bodem, 2006.

Asbestoseconferentie 1964

Internationale asbestoseconferentie, Congrès international sur l' asbestose, Caen, Chambre Syndicale de l' Amiante, 1964,

Asbestosis Research Council 1969/1972

Recommended Code of Practice, for the handling and disposal of asbestos waste materials, Rochdale/Londen, ARC, 1969.

Asbestona, 1935

Asbestona, *Wat is Asbestona en wat kan men ermede doen?*, Brochure no.1, Harderwijk, Asbestona,1935.

Asbestona 1960

Asbestona Catalogus, D. Salomons, Harderwijk,1960.

Asbestos Diseases Society, 1989

Asbestos Diseases Society of Australia, *Asbestos, what you should know*, Osborne Park, 2003.

Asbestos Information Bodies 1971

International Conference of Asbestos Information Bodies, verslag, Londen, AIC, 1971.

Asbestos Information Committee 1977

Asbestos Information Committee, A Labelling Scheme for Asbestos Products, AIC Newsletter, No 7, 1977.

Auribault 1906

M. Auribault, Note sur l'hygiène et la sécurité des ouvriers dans les filatures et tissages d'amiante, Caen, 1908.

B

Bauwelt 2004

Bauwelt 26/04, Eternit, juli 2004, pag. 11-34.

Becker & Haag 1927

Becker & Haag, *Asbest, seine Fundstellen, Gewinnung, Aufbereitung, Verarbeitung und Anwendung in Industrie und Technik*, Festschrift, Berlijn, Becker & Haag, 1927.

Bedrijfsgezondheidsdienst Bouwnijverheid 1984

Stichting Bedrijfsgezondheidsdienst voor de Bouwnijverheid, rapport H.E. van den Berg, *Inventarisatie asbestcement-materialen in de bouw*, Amsterdam, 1984.

Van den Berg 1928

Th. J.L. van den Berg, Eternit, handleiding/catalogus, Rotterdam 1928.

Berger 1961

H. Berger, *Asbest Fibel*, Stuttgart, Verlag A.W. Gentner KG, 1961.

Berger 1963

H. Berger, *Asbestos Fundamentals, origin, properties, mining, processing, utilization*, vertaling R.E. Oesper, New York, Chemical Publishing, 1963.

Berger 1989

M. Berger e.a., *Asbest-Report, vom Wunderstoff zur Altlast*, Köln, J. Pütz, 1989.

Bezemer 1955

F. Bezemer, *Stoflongen*, *De Veiligheid* 1955, 31: p. 73-76 en p. 102-107.

Biesheuvel 2003

P.J. Biesheuvel, J.F. Buurmeijer, P.H.J.J. Swuste, *Asbest van Goor naar Hof van Twente*, Eindrapportage onderzoekscommissie t.b.v. Gemeenteraad Hof van Twente, 2003.

De Boer 1991

J. de Boer, 1992: stuitingsjaar met het oog op bodemsanering, *NJB* 8 augustus 1991, afl. 28, p. 1127-1130.

Boesch 1979

J. Boesch, H.R. Schmid, B. Fehr e.a., *Drei Schmidheiny*, Zürich, Verein für wirtschaftliche Studien, Schweizer Pioniere der Wirtschaft und Technik, 1979.

Bohlig 1975

H. Bohlig, H. Otto, *Asbest und Mesotheliom, Fakten, Fragen, Umweltprobleme*, Stuttgart, George Thieme Verlag, 1975.

BOHS 1968

British Occupational Hygiene Society, Hygiene Standards for Chrysotile Asbestos Dust. *Annals of Occupational Hygiene*, Pergamon Press, 1968; 11, p. 47-69.

Van Boom 2000

W.H. van Boom, Verjaring mesotheliomclaims doorbroken, A&V, augustus 2000/3-4, p.55-69.

Borst 2010

P. Borst, Wie betaalt, bepaalt, NRC 4 december 2010.

Borst 2011

P. Borst, Handel in twijfel, NRC 12 mei 2011.

Bouma 2001

J. Bouma, *Het Rookgordijn, de macht van de Nederlandse tabaksindustrie*, Amsterdam, L.J. Veen, 2001.

Van de Brink 1976

R. van de Brink, *Het levensgevaarlijke asbest, over asbest als gevaar voor de volksgezondheid*, Rotterdam, Ordeman, 1976.

Brodeur 1973,1974

P. Brodeur, *Expendable Americans*, New York, The Viking Press, 1973, 1974.

Brodeur 1980

P. Brodeur, *The Asbestos Hazard*, New York, The New York Academy of Sciences, 1980.

Brodeur 1985

P. Brodeur, *Outrageous Misconduct, the asbestos industry on trial*, New York, Pantheon Books, 1985.

Brodeur 1991

P. Brodeur, *The Asbestos Tragedy, Breath Taken*, Boston, 1991, p. 9-12.

Brunner 2001

C.J.H. Brunner, Verjaringsrecht in de knoop, RM Themis 2001/8, p. 243-249.

Brüschweiler 1907

J. Brüschweiler-Wilhelm, *Vom Bauerjungen zum Großindustriellen, Kantonsrat Jakob Schmidheiny*, Basel, F. Reinhardt, 1907.

Burdorf e.a. 1986

A. Burdorf, P. Swuste, L. van Vliet, Werken met asbest: interview met een plaatwerker, Risikobulletin, 1986.

Burdorf e.a. 1988

A. Burdorf, P. Swuste, J. Klaver, Asbest schadelijk? Dat wisten we toch allang!, Arbeidsomstandigheden 64, 1988, nr. 6, p. 375-380.

Burdorf e.a. 1989

A. Burdorf, J. Klaver, P. Swuste, Asbest: handig, onverwoestbaar en dodelijk, Intermediair, 11 augustus 1989, p. 37-41.

Burdorf, Swuste 1991

A. Burdorf, P. Swuste, Recognition of occupational asbestos diseases and introduction of preventive measures in The Netherlands 1930-1990, Environmental Liability Law Review 5, nr.3, pp. 49-55.

Burdorf e.a. 1991

A. Burdorf, P.H.J.J. Swuste, D. Heederik, A history of awareness of asbestos disease and the control of occupational asbestos exposure in The Netherlands, Am J Ind Med; 20; 1991, p. 547-555.

Burdorf e.a. 1997

A. Burdorf, J. Barendregt, P. Swuste, D. Heederik, Toenemende incidentie van mesothelioom in de toekomst door beroepsmatige blootstelling aan asbest in het verleden, Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde 1997, 31 mei; 141(22), p. 1093-1098.

Burdorf e.a. 1997

A. Burdorf, J. Barendregt, P. Swuste, D. Heederik, *Schatting van asbest-gerelateerde ziekten in de periode 1996-2030 door beroepsmatige blootstelling in het verleden*, Den Haag, Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 1997.

Burdorf, Swuste 1999

A. Burdorf, P. Swuste, An expert system for the evaluation of historical asbestos exposure as diagnostic criterion in asbestos related diseases, Annals of Occupational Hygiene 1999, 43, nr. 1, p. 57-66.

Burdorf e.a. 2003

A. Burdorf, M. Dahhan, P. Swuste, Occupational characteristics of cases with asbestos-related diseases in The Netherlands, Annals of Occupational Hygiene, 2003, 47, no. 6, p. 485-492.

Burdorf e.a. 2004

A. Burdorf, M. Dahhan, P. Swuste, Pleuramesotheliomen bij vrouwen in verband gebracht met milieublootstelling aan asbest, *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 2004; 148 (35), p. 1727-1731.

Burdorf e.a. 2005

A. Burdorf, B. Järholm, A. Englund, Explaining differences in incidence rates of pleural mesothelioma between Sweden and the Netherlands, *Int.J. Cancer*: 113, 298-302 (2005).

Burdorf 2010

A. Burdorf, *Werken aan volksgezondheid: van woorden naar daden*, oratie, Rotterdam, 24 september 2010.

C

Cape 1961

Cape Asbestos Fibres Ltd, *Asbestos, the raw material*, Londen, 1961.

Castleman 1991

B.I. Castleman, Asbestos and cancer: history and public policy, *British Journal of Industrial Medicine*, 1991; 48: 427-432.

Castleman 2005

B.I. Castleman, *Asbestos, medical and legal aspects*, 5^e druk, New York, Aspen Publishers Inc, 2005.

Catrina 1985

W. Catrina, *Der Eternit-Report, Stephan Schmidheiny's schweres Erbe*, Zürich, Orell Füssli Verlag Zürich und Schwäbisch Hall, 1985.

Chambre Syndicale de l'Amiante 1964

Chambre Syndicale de l' Amiante, *Congrès International sur l'Asbestose, Rapports et discussions*, Caen, 1964.

Cirkel 1905

F. Cirkel, *Asbestos, its occurrence, exploitation and use*, Minister of the Interior, Ottawa, 1905.

Clydebank Asbestos Group 2000

Clydebank Asbestos group, *Clydebank, Asbestos the unwanted legacy*, Glasgow, T. Gorman, 2000.

Comité Asbestslachtoffers 1995

Comité Asbestslachtoffers, *Op weg naar een collectieve schaderegeling voor asbestslachtoffers?*, Rotterdam, 1995.

Comité Asbestslachtoffers 2002

Comité Asbestslachtoffers, *Zeven jaar Comité Asbestslachtoffers, of waarom er nog steeds een asbestfonds moet komen*, Rotterdam, 2002.

Comité Asbestslachtoffers 2004, 2005

Comité Asbestslachtoffers, Internationaal Asbestcongres Amsterdam, *De Vervuiler betaalt*, 2004, en:

The Polluter Pays, Notes from the international conference on asbestos held in Amsterdam in May, 2004, Steve McGiffen, Hoorn, 2005.

Commissie Voorlichting Asbest Benelux/ Centrum voor Informatie Asbest Benelux

Rapport Asbest en Gezondheid, 1975

Rapport Asbestcementbuizen en Gezondheid, Brussel, 1982

Rapport Asbestcement en Gezondheid, Brussel, 1982

Rapport Asbestcement, Brussel, 1986.

Rapport Gezondheidsaspecten van asbest, 1988.

Cooke, 1924

W.E. Cooke, Fibrosis of the lungs due to the inhalation of asbestos dust, *British Medical Journal* 1924, II, p. 147.

Coster van Voorhout 1956

H.E.V. Coster van Voorhout, Asbest- en asbeststoflongen, *De Veiligheid*, 1956, 32, p. 7-10 en p. 203-205.

Cuyler Hammond, Selikoff 1979

E. Cuyler Hammond, I.J. Selikoff, *Public control of environmental hazards, Volume 329*, New York, The New York Academy of Sciences, 1979.

D

Dalton 1979

A.J.P. Dalton, *Asbestos Killer Dust, A worker/community guide: how to fight the hazards of asbestos and its substitutes*, Londen, BSSRS Publications Ltd., 1979.

Davies 2008

N. Davies, *Flat Earth News*, Londen, Chatto & Windus, 2008.

Déroit Godefroy 2005

G. Déroit en J.P. Godefroy, *Rapport d'information fait au nom de la mission commune d'information sur le bilan en les conséquences de la contamination par l'amiante*, Parijs, Franse Senaat, 2005.

Disselen 1985

C.E. Disselen, *Asbest, het magisch mineraal*, Delft, Vakgroep Veiligheidskunde TH Delft, 1985.

Doll 1955

R. Doll, 'Mortality from lung cancer in asbestos workers,' *British Journal of Industrial Medicine*, 1955, 12, p. 81-86.

Van Dunné Snijder 1991

J.M. van Dunné, E.E.I. Snijder, *Asbest en aansprakelijkheid*, in: TMA 3-1991, p. 60-71.

Van Dunné e.a. 1994

J.M. van Dunné (red), *Asbest en aansprakelijkheid, bewijsvragen, milieu- en produktaansprakelijkheid*, Arnhem, Gouda Quint, 1994.

Van Dunné 2002

J.M. van Dunné, Verjaring van aansprakelijkheid. Recente ontwikkelingen op het gebied van latente schade, zoals asbestziekten, *Tijdschrift voor Milieuaansprakelijkheid (TMA)* 2002-5, p. 119-129, Deel I, en TMA 2002-6, p. 143-151, Deel II.

E

Egilman e.a. 2003

D. Egilman, C. Fehnel, S. Rankon Bohme, Exposing the "Myth" of ABC, "Anything But Chrysotile": A Critique of the Canadian Asbestos Mining Industry and McGill University Chrysotile Studies, *American Journal of Industrial Medicine* 2003, 44:, p. 540-557.

Ekelmans 2009

J. Ekelmans, U.S. disclosure and discovery of documents, *Tijdschrift voor procesrecht* 2009-6, p. 179-187.

Epstein 1996

E.J. Epstein, *Dossier The Secret History of Armand Hammer*, New York, Random House, 1996.

Eternit A.G. 1903-1995

Eternit AG, *Geschichte der Eternit AG seit ihrer Gründung im Jahre 1903*, Niederurnen, Zwitserland, 1995.

Eternit S.A. 1934

Eternit S.A., *Les Tuyaux de Canalisations*, Brochure No. 12, Capelle-aux-Bois, Belgique, 1934.

Eternit S.A. 1960

Eternit S.A., *Plaques Planes en Amiante-Ciment, Marque Eternit, Caractéristiques, Avantages en Différentes Applications*’, Kapelle-op-den-Bos, circa 1960.

Eternit S.A. 1960

Eternit S.A., *Votre maison de A à Z, dictionnaire Eternit*, Brussel, De Meyer, 1960.

Eternitflitsen 1965

Eternitflitsen, mededelingenblad voor personeel N.V. Eternit, Goor, 1965-1969.

Eternit Goor, 1971-1982

Eternit Goor, verslagen Ondernemingsraad, 1971-1982.

Eternit B.V. 1976 – 1981

Eternit B.V., Goor, Sociale Jaarverslagen 1976, 1978, 1979, 1980, 1981 en 1986.

Eternit B.V. 1981

Eternit, Herstrukturierungsplan Eternit B.V. – Asbestona B.V., Amsterdam, 1981.

Eternit 1990

Eternit Goor, Strategisch Document Operatie 92 ½, Goor, 1990.

Eterpers 1987

Eterpers Jubileumuitgave, 50 jaar Eternit Goor, Goor, 1987.

Etex 2004

Etex, Jaarverslag 2004, Brussel, 2005.

Europese Gemeenschappen 1962, 1966

Commissie van de Europese Gemeenschappen, Publikatieblad van de Europese Gemeenschappen, 31 augustus 1962, nr. 80, en Publikatieblad d.d. 9 augustus 1966, nr. 147, Brussel:

- Aanbeveling van de Commissie aan de Lid-Staten m.b.t. de bedrijfsgeneeskunde in de ondernemingen, 2181/62, 20 juli 1962,
- Aanbeveling van de Commissie aan de Lid-Staten betreffende de vaststelling van een Europese lijst van beroepsziekten, 2188/62, 23 juli 1962, met bijlagen,
- Aanbeveling van de Commissie aan de Lid-Staten van 20 juli 1966 m.b.t. de vaststelling van voorwaarden voor schadeloosstelling van door beroepsziekten getroffen, met als bijlage: Medische Notities inzake de aandoeningen genoemd in de Europese Lijst van Beroepsziekten, 20 juli 1966.

Europese Gemeenschappen 1977

Europese Gemeenschappen, *Public Health Risks of Exposure to Asbestos*, Rapport werkgroep van deskundigen t.b.v. Europese Gemeenschappen, rapporteur prof. R.L. Zielhuis, Luxemburg, Pergamon Press, 1977.

Europese Gemeenschappen 1977

Europees Parlement, *Verslag namens de commissie voor milieubeheer, volksgezondheid en consumentenbescherming, over de gevaren van asbest*, rapporteur J. Evans, Brussel, EG, 1977.

F

Fabien 1963

Frère Fabien, *Asbestos, son site, son industrie, ses activités*, Société Saint-Jean-Baptiste, Sherbrooke, Canada, 1963.

Felstiner e.a. 1980

W.L.F. Felstiner, R.L. Abel en A. Sarat, The emergence and transformation of disputes: naming, blaming, claiming, *Law and Society Review*, 1980, 15 (3-4), p. 631-654.

Frank 1952

K. Frank, *Asbest*, 2e druk, Hamburg, Becker & Haag, 1952.

FNV 1980 a

Industriebond FNV, *Asbest, een dodelijk gevaar; veiligheid en gezondheid*, 1980, Amsterdam.

FNV 1980 b

FNV, Notitie over asbest, door E. Buringh, interne notitie FNV, Amsterdam, 1980.

FNV 1984

Industriebond FNV, 10 jaar hetze (?) tegen asbest, Amsterdam, 1984.

FNV 1988

FNV, Over asbest, Amsterdam, 1988.

Forbo 1989

Forbo-Krommenie, Verantwoord verwijderen van Novilon met een asbesthoudende onderlaag. Advies van Forbo-Krommenie voor particulieren, die deze vloerbedekking willen verwijderen, 1989.

Frenk 1997

N. Frenk, Asbestslachtoffers, *Verkeersrecht* 1997, nr. 10, p. 295-298.

G

GAK 1971

Gemeenschappelijk Administratiekantoor (GAK), *Gevaren van asbest, beknopte samenvatting*, Amsterdam, 1971.

Garos e.a. 1970

C. Garos, W.G. Janssen, H.A. Stas, F.J. Kievits, *Materialenkennis 2*, derde druk, Groningen, Wolters-Noordhoff, 1970.

Gee en Greenberg 2001

D. Gee, M. Greenberg, Asbestos: from ‘magic’ to malevolent mineral, *Late lessons from early warnings: the precautionary principle 1896-2000*, 2001, hoofdstuk 5, p. 52-63.

Gezondheidsraad 1998

Gezondheidsraad. Commissie Asbestprotocollen. *Protocollen asbestziekten: maligne mesotheliom*. Rijswijk, Gezondheidsraad, 1998.

Gezondheidsraad 1999

Gezondheidsraad. Commissie Asbestprotocollen. *Protocollen asbestziekten: asbestose*. Den Haag, Gezondheidsraad, 1999.

Gezondheidsraad 2005

Gezondheidsraad. *Protocollen asbestziekten: longkanker*. Den Haag, Gezondheidsraad, 2005.

Gyselen 1971

A. Gyselen, Is het gevaar, verbonden aan het werken met asbest, tevens een bedreiging voor de volksgezondheid?, Kapelle-op-den-Bos (B), 1971.

Greenberg, Lloyd Davies 1974

M. Greenberg, T.A. Lloyd Davies, Mesothelioma Register 1967-68, *British Journal of Industrial Medicine*, 1974, vol. 31, p. 91-104.

Greenberg 1997

M. Greenberg, The 1968 British Occupational Hygiene Society Chrysotile Hygiene Standards, Peters & Peters, 1997, vol. 14, *Sourcebook on Asbestos Diseases*, p. 219-257.

Gresea 1979

Gresea, *Etude du secteur de l' Asbeste-ciment*, Brussel, E. Callier e.a., 1979.

GUE/NGL 2006

GUE/NGL, Asbest, bedrijfswinsten ten koste van mensenlevens, Europees Unitair Links/ Noords Groen Links-parlementsfractie Europees Parlement, Brussel, 2006.

H

Hall 1980

T. Hall, *The Ugly Face of Australian Business*, Sydney, Harper & Row, 1980.

Hammer 1987

A. Hammer, N. Lyndon, Hammer, New York, G.P. Putnam's Sons, 1987.

Hampe 1942

J.F. Hampe, *Stof en Stoflongen, in het bijzonder over silicose en silica-tose*, proefschrift, Assen, Van Gorcum & Comp., 1942.

Hardy-Hémery 2005

O. Hardy-Hémery, *Eternit et l'amiante 1922-2000, aux sources du profit, une industrie du risque*, Villeneuve d'Ascq, Presses Universitaires du Septentrion, 2005.

Hatschek 1956

L. Hatschek, *Festnummer der Zeitschrift der Eternit-Werke Ludwig Hatschek*, Vöcklabruck, 1956.

Haverkamp 1928

E.P. Haverkamp Begemann, Sovjet-Russische asbest op de wereldmarkt in verband met de "Hausse" in asbest, *De Ingenieur* 1928, p. 49-50.

Health & Safety Commission 1976/1979 (Simpson Report)

Health & Safety Executive, Advisory Committee on Asbestos, *Selected written evidence submitted to the Advisory Committee on Asbestos 1976-1977*, Londen, 1977;

Asbestos, Final Report of the Advisory Committee, Londen, 1979.

Health & Safety Commission 1985

HSE, Asbestos, effects on health of exposure to asbestos, door R. Doll en J. Peto, Londen, HSE Books, 1985.

Heederik 1982

D. Heederik, Asbestcement: ongevaarlijk?, *Risicobulletin* 1982, 4, p.7.

Heederik e.a. 1983

D. Heederik, P. Swuste, L. van Vliet, Mesothelioom, niet alleen een probleem op scheepswerven, *Risicobulletin* 1983, 5, nr.2, p. 15-17.

Heerding 1971

A. Heerding, *Cement in Nederland*, Heiloo, Cementfabriek IJmuiden N.V., 1971.

Heerings 1999

H. Heerings, *Asbest tot in de vezels van de samenleving*, 1999, 68 pag.

Heijwegen 1972

J. Heijwegen, *Onderzoek naar de aanwezigheid van asbestvezeltjes in remstof*, Baccalaureaatsverslag, Technische Hogeschool Twente, 1972.

Hertog, Senden 1983

K. Hertog en T. Senden, *Asbest in Twente, een oriënterend onderzoek in opdracht van de Bedrijfsledengroep van de Industriebond FNV bij Eternit-Goor*, Goor, 1983.

HIBIN 1956

Gedenkboek 50-jarig bestaan Vereniging Handelaren in Bouwmaterialen in Nederland, 1955.

Hills 1989

A. Hills, *Blue Murder*, Melbourne, The Macmillan Company, 1989.

Hondius 1994

E. Hondius, *Het verjaarde recht*, diërede Universiteit Utrecht, Utrecht, 1994.

Hondius 1997

E. Hondius, *Een doornroosje onder de vorderingen / van asbest, diacnessen en verjaring*, in: *Miscellanea Jurisconsulto vero Dedicata*, Deventer, Kluwer, 1997.

Hondius 2001

E. Hondius, *Verjaring van asbestclaims*, Symposium Utrecht februari 1999, Antwerpen-Groningen, Intersentia Uitgevers, 2001.

Höpfinger 1980

F. Höpfinger, *Das unheimliche Imperium, Wirtschaftsverflechtung in der Schweiz*, 3^e editie, p. 98-115, Zwitserland, Eco-verslag, 1980.

Huls, Opstelten 1999

N. Huls, J. Opstelten, *In polderprocessie naar een mesothelioominstituut*, *Recht en werkelijkheid* 1999; 2, p. 36-56.

I

ICEF, FNV 1982

International Federation of Chemical, Energy and General Workers' Unions, Industriebond FNV, *Beroepsgezondheid Bulletin*, 1982, nr. 4/3, p.1, Genève.

IMB 1976

IMB Wereldconferentie inzake gezondheid en veiligheid in de metaal-industrie, verslag Industriebond FNV, Oslo, 1976.

Imperial Mineral Resources Bureau 1924

Imperial Mineral Resources Bureau, *The Mineral Industry of The British Empire and Foreign Countries, Statistics, 1919-1921, Asbestos*, Londen, 1924.

Institut National du Santé Publique du Québec 2004

Institut National du Santé Publique du Québec, *The epidemiology of asbestos-related diseases in Quebec*, Montréal, 2004.

International Agency for Research on Cancer (IARC) 1973

IARC, Biological Effects of asbestos, congresverslag, Lyon, 1972.

International Agency for Research on Cancer (IARC) 1977

IARC, *Asbestos*, IARC Monographs on the Evaluation of Carcinogenic Risk of Chemicals to Man, Volume 14, Lyon, 1977.

International Expert Meeting on Asbestos, Asbestosis and Cancer 1997

Consensus report: The Helsinki criteria for diagnosis and attribution, Scand J Work Environ Health, 1997, 23:311-316.

International Journal of Occupational and Environmental Health 2003, 2004, J. Ladou, San Francisco,

Volume 9, Number 3, July/September 2003, The Asbestos War,

Volume 10, Number 1, January/March 2004, Global Asbestos Use and Mesothelioma, A. Tossavainen e.a.

Volume 10, Number 2, April/June 2004, Asbestos Dispatches, L. Kazan-Allen e.a.

Volume 11, Number 4, October/December 2005, Corporate Corruption of Science, D. Egilman e.a..

International Labour Organization 1973

International Labour Office, *Asbestos: Health Risks and Their Prevention*, Geneva, 1973.

International Labour Organization 1986

International Labour Office, *Safety in the Use of Asbestos*, International Labour Conference, 72nd Session, Geneva, 1986.

Internationale Asbestzement-Revue 1956

Internationale Asbestzement-Revue/International asbestos-cement revue / Revue internationale d' amiante-ciment, Editions Girsberger, Zürich, nr. 1-112, 1956-1985.

J

Johns Manville 1954

Johns Manville, *Asbestos Flexboard answers a thousand building needs*, New York, 1954.

Johns Manville 1960

Johns Manville S.A. Mol, *Prix-courant général No 15 B, Produits en Asbeste-Ciment*, Turnhout, België, 1960.

Johnston 2000

R. Johnston en A. McIvor, *Lethal work, a history of the asbestos tragedy in Scotland*, East Lothian, Tuckwell Press, 2000.

Jones 1890

R.H. Jones, *Asbestos, its properties, occurrence and uses*, Londen, Crosby Lockwood and Son, 1890.

Jones 1897

R.H. Jones, *Asbestos and Asbestic*, Londen, Crosby Lockwood and Son, 1897.

Journal of UOEH 2002

Journal of OUEH, *Proceedings of the Asbestos Symposium for the Asian Countries*, Volume 24, Supplement 2, Helsinki, Finnish Institute of Occupational Health, 2002.

K

Kagie 1976

R. Kagie, *Asbest(ose)*, AO '76, Lelystad, 1976.

Kazan-Allen 2003

L. Kazan-Allen, *The Asbestos War*, International Journal of Occupational and Environmental Health, 2003, vol. 9, nr. 3, p. 173-193.

Kazan-Allen 2004

L. Kazan-Allen, *Canadian Asbestos*, International Journal of Occupational and Environmental Health, 2004, vol.2, nr. 2, p. 123.

Kazan-Allen 2006

L. Kazan-Allen, *Asbest, bedrijfswinsten ten koste van mensenlevens*, publicatie GUE/NGL Europees parlement, Brussel, 2006.

Kazan-Allen 2007

L. Kazan-Allen, *Killing the future, Asbestos use in Asia*, The International Ban Asbestos Secretariat, Londen, 2007.

Kazan-Allen 2010

L. Kazan-Allen, *Reporting on 20 years of Asbestos Activism*, The British Asbestos Newsletter, Twentieth Anniversary Edition, 2010, p. 5-15.

Kember 2003

L. Kember, *Lean on Me, Cancer through a Carer's Eyes*, Bayswater, Success Print, Australië, 2003.

Kerklaan 2002.

P. Kerklaan e.a., De stempel van de arbeid, de ontwikkeling van het begrip beroepsziekten in historische context, in: Tijdschrift Sociale Geneeskunde jaargang 80, 2002, nr. 5, p. 321-328.

Kerklaan 2003

P. Kerklaan e.a., De stempel van de arbeid, de totstandkoming van de risqué professionnel verzekering van beroepsziekten op grond van de Ongevallenwet (1901-1929), Tijdschrift Sociale Geneeskunde jaargang 81, nr 7, p. 410-424, 2003; en:

De stempel van de arbeid, nabeschouwing over de risqué professionnel verzekering van beroepsziekten op grond van de Ongevallenwet (1901-1967), Tijdschrift Sociale Geneeskunde jaargang 81, 2003, nr. 7, p. 425-432.

Kerklaan 2006

P. Kerklaan, De lange houdbaarheid van de Ongevallenwet in Nederland 1901-1967, Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis 2006, 3, nr. 4, p. 464-90.

Klaver e.a. 1989

J. Klaver, A. Burdorf, P. Swuste, Bewijzen kankerverwekkendheid witte asbest zijn er ten overvloede, Arbeidsomstandigheden 1989, (65), nr. 5, p. 321-325.

Koets 1970

O.J. Koets, Technische aspecten van het asbestgebruik, De Veiligheid, 1970, 46, p. 43-46.

Kolff van Oosterwijk 1970

A.R. Kolff van Oosterwijk, Gebruik van asbest, Gezondheidstechniek 1970, 4, p. 37-38.

Toepassing van asbest, Gezondheidstechniek 1970, 4, p. 43-47.

Kotelchuck, 1974

D. Kotelchuck, Asbestos Research, Health/PAC Bulletin 1974, 61, p.1-6, 20-27.

Kotelchuck, 1975

D. Kotelchuck, Asbestos – science for sale, Science for the people, 1975, p. 8-16.

Kotelchuck, 1989

D. Kotelchuck, Asbestos: “The Funeral Dress of Kings” and others, Dying for Work. Workers Safety and Health in Twentieth Century America, 1989, hoofdstuk 12, p. 192-207.

Kuiper 1968

J.P. Kuiper, *Bedrijfsarts en arbeidende mens*, proefschrift, Assen, Van Gorcum en Comp., 1968.

L

Lancet The 1966

The Lancet, Health Hazards of Asbestos, 1966, 5 maart, p. 530-531.

Laros 1982

C.D. Laros, The World Symposium on Asbestos, Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde, 1982, 126, nr. 38, p. 1748-1750.

Leertouwer 2003

H. Leertouwer e.a., De medische afdeling bij de Arbeidsinspectie van 1911 tot 1940, Tijdschrift Sociale Geneeskunde jaargang 81, 2003, nummer 8, p. 483-491.

Leertouwer 2005

H. Leertouwer e.a., De medische afdeling bij de Arbeidsinspectie van 1940 tot 1960 (I), Tijdschrift Sociale Geneeskunde jaargang 83, 2005, nummer 1, p. 43-50, en:

De medische afdeling bij de Arbeidsinspectie van 1940 tot 1960 (II), Tijdschrift Sociale Geneeskunde jaargang 83, 2005, nummer 1, p. 51-58.

Lemkowitz 1970

S.M. Lemkowitz, Asbest als gevaarlijke stof, De Veiligheid 1970, 46, p. 289-291.

Lilienfeld 1991.

D.E. Lilienfeld, The Silence: The Asbestos Industry and Early Occupational Cancer Research – A Case Study, American Journal of Public Health, 1991, 81, p. 791-800.

Luijt van 1943

P.A. van Luijt, Asbestose, De Veiligheid, 1943, p. 50.

Luijt van 1945

P.A. van Luijt, Stof en gezondheid, De Veiligheid, 1945, 22, p. 31-32.

Luijt van 1946

P.A. van Luijt, Een en ander over kanker en beroep, De Veiligheid, 1946, 22, p. 84-85.

M

Mancuso, Coultner 1963

T. Mancuso en E. Coultner, Methodology in industrial health studies, the cohort approach with special reference to an asbestos company, *Archives of environmental health*, 1963, 6, p. 210-226.

Markowitz, Rossner 2002

G. Markowitz en D. Rossner, *Deceit and Denial, the deadly politics of industrial pollution*, Berkeley, University of California Press, 2002.

Martin Casals 2010

M. Martin Casals (red.), *The development of liability in relation to technological change*, Cambridge, Cambridge University Press, 2010.

McCulloch 2002

J. McCulloch, *Asbestos Blues, Labour, Capital, Physicians & The State in South Africa*, Oxford, James Currey, 2002.

McCulloch 2005

J. McCulloch, Mining and mendacity, or how to keep a toxic product in the marketplace, *International Journal of Occupational and Environmental Health*, 2005, vol. 11, no.4.

McCulloch & Tweedale 2008

J. McCulloch en G. Tweedale, *Defending The Indefensible: The Global Asbestos Industry and Its Fight for Survival*, Oxford, Oxford University Press, 2008.

McDonald e.a. 1970

A.D. McDonald, A. Harper, O.A. El Attar, J.C. McDonald, Epidemiology of primary malignant mesothelial tumors in Canada, *Cancer*, 1970, vol. 26 (4), p. 914-919.

McDonald 1971

J.C. McDonald, Mortality in the Chrysotile Mines and Mills of Quebec, *Archives of Environmental Health*, 1971, vol. XXII, 22, p. 677.

McDonald 1980

A.D. McDonald, J.C. McDonald, Malignant Mesothelioma in North America, *Cancer*, 1980, 46: p. 1650-1656.

McDonald 1985

J.C. McDonald, Health implications of environmental exposure to asbestos, *Environmental Health Perspectives*, 1985, vol. 62, p. 319-328.

Mellenbergh 1970

J.H.C. Mellenbergh, Vervangingsmiddelen voor asbest, *De Veiligheid*, 1970, 46, p. 293- 295 en 319.

Meßmer 1912

A. Meßmer, *Eternit und Eigenheim, Ein neuer Weg zum preiswürdigen soliden Einfamilienhaus, Für das schweiz. Verkehrspersonal*, St. Gallen, 1912.

Merewether 1930

E.R.A. Merewether, The occurrence of pulmonary fibrosis and other pulmonary affections in asbestos workers, *The Journal of Industrial Hygiene*, 1930, p.198-257.

Merewether 1933/1934

E.R.A. Merewether, *A memorandum on asbestosis*, Tubercle, 1933/1934, p. 69-81, 109-118, 152-159.

Merewether 1956

E.R.A. Merewether, *Industrial medicine and hygiene*, Londen, Butterworth & Co Ltd, 1956.

Michaels 2006

D. Michaels, Manufactured Uncertainty, Protecting public health in the age of contested science and product defence, *Annals New York Acad. Sci.* 2006, 1076; p. 149-162.

Miedema 1971

J. Miedema, Rapport van het bezoek aan het Verenigd Koninkrijk van Groot Brittannië in het kader van een studiebeurs van de Wereld Gezondheid Organisatie, Breda, 1971.

Miedema 1973

J. Miedema, "Population at risk" en arbeidshygiënisch beleid, *Tijdschrift voor Sociale Geneeskunde*, 1973, nr. 51, p. 438-443.

Ministry of Labour 1967, Engeland

Ministry of Labour, HM Factory Inspectorate, *Problems arising from the use of Asbestos, memorandum of the Senior Medical Inspector's Advisory Panel*, Londen, Her Majesty's Stationary Office, 1967.

Monopolies Commission 1972, Engeland

The Monopolies Commission, *Asbestos and certain asbestos products, A report on the supply of asbestos and certain asbestos products*, Londen, 1972.

N

Nauheim 1965

H. Nauheim, *Zeitschrift der Eternit-Werke Ludwig Hatschek Vöcklabruck, Burgen und Schlosser*, No. 28, Ludwig Hatschek, Vöcklabruck, Oostenrijk, 1965.

Nay 1997

S. Nay, *Mortel Amiante, EVO*. Brussel, 1997.

Nederlandse Vereniging van Veiligheidstechnici 1973

Nederlandse Vereniging van Veiligheidstechnici, Verslag bijeenkomst Technische Hogeschool Twente, Adviescommissie ad hoc "Bestrijding Asbestgevaar", Amsterdam, 1974.

Netolitzky 1897

A. Netolitzky, *Gewerbehygiene, Teil II, Abteilung 5, Hygiene der Textilindustrie, Asbestweberei*, Jena, Verlag Gustav Fischer, 1897.

Newhouse, Thompson 1965

M.L. Newhouse, H. Thompson, Mesothelioma of pleura and peritoneum following exposure to asbestos in the London area, *Brit. J. Industr. Med.* 1965, 22, p. 41-49.

New York Academy of Sciences 1965

Annals of the New York Academy of Sciences, *Biological Effects of Asbestos*, 1964, New York, H.E. Whipple, 1965.

NIOSH 1980

NIOSH/OSHA, Asbestos Work Group, *Workplace Exposure to Asbestos, Review and Recommendations*, DHHS (NIOSH) publications No. 81-103, Washington, U.S. Department of Health and Human Services, 1980.

NVV, NKV 1976/1977

1^e Rapport Industriebonden NVV en NKV van een onderzoek naar de gevaren van het werken met asbest bij Eternit Goor, Hengelo, november 1976,

2^e Rapport Industriebonden NVV en NKV van een onderzoek naar de gevaren van het werken met asbest bij Eternit Goor, Hengelo, oktober 1977.

O

Oss van 1918-1960

Van Oss' Effectenboek, Martinit, Eternit, 1918-1960.

P

Peacock 1978

M. Peacock, *Asbestos, work as a health hazard*, Sydney, Australian Broadcasting Commission, 1978.

Peacock 2009

M. Peacock, *Killer Company, James Hardie Exposed*, Sydney, Harper Collins, 2009.

Peeters 2007

M.G.P Peeters, *Compensatie en erkenning voor werknemers met asbest-ziekten tussen 1978 en 2005, een rechtssociologisch onderzoek*, proefschrift, Nijmegen, Wolf Legal Publishers, 2007.

Peters & Peters 1980

G.A. Peters en B.J. Peters, *Sourcebook on Asbestos Diseases*, New York, Garland STPM Press, 1980.

Peto 1978

J. Peto, The Hygiene Standard for Chrysotile Asbestos, *The Lancet*, 1978, p. 484-489.

Peto e.a. 1995

J. Peto, J. Hodgson, F. Matthews, J. Jones, Continuing increase in mesothelioma mortality in Britain, *The Lancet*, 1995, vol. 345, p. 535-539.

Peto e.a. 1999

J. Peto, A. Decarli, C. La Vecchia, F. Levi, E. Negri, The European mesothelioma epidemic, *British Journal of Cancer*, 1999, 79 (3/4), p. 666-672.

Pigg 1994

B.J. Pigg, The uses of chrysotile, *Annals of Occupational Hygiene*, 1994, nr. 38, p. 453-458.

Planteydt 1972

H.T. Planteydt, Asbestos and Mesothelioma in the Netherlands, *TNO-nieuws*, 1972, 27, p. 667-671.

Planteydt 1975

H.T. Planteydt, Voor wie is asbest gevaarlijk?, *Chemie en Techniek*, 1975, 30, nr. 3, p. 84-89.

Planteydt 1989

H.T. Planteydt, Asbest en asbest is twee, NRC, 14 februari 1989.

Plinius 23-79

Plinius de Oude, *De wereld/Naturalis Historia*, Amsterdam, Athenaeum – Polak van Gennep, 2004.

Polderman 1955

Polderman, Van grondstof tot verbruikersmateriaal, materialenkennis ten dienste van het nijverheidsonderwijs, p. 77 t/m 88, Haarlem, Uitgeverij Kemperman, 1955.

Posner 1974

R.A. Posner, Theories of economic regulation, in: The Bell Journal of Economics and Management Science, 1974, vol. 5, No.2, p. 335-358.

Proctor 1999

R.N. Proctor, The Nazi War on Cancer, Princeton, Princeton University Press, 1999.

Proctor 2002

R.N. Proctor, *Blitzkrieg gegen den Krebs, Gesundheit und Propaganda im Dritten Reich*, Stuttgart, Klett-Cotta, 2002.

R

Ravanesi 1991

A.Ravanesi, *Breath Taken, the landscape and biography of asbestos*, Boston, Exhibition Center or Visual Art in the Public Interest, 1991.

Rankin Bohme e.a. 2005

S. Rankin Bohme, J. Zorabedian, D.S. Egilman, Maximizing Profit and Endangering Health: Corporate Strategies to Avoid Litigation and Regulation, International Journal of Occupational and Environmental Health, 2005, vol. 11, nr. 4, p. 338-348.

Rest van der 1980

E. van der Rest, Eternit 1905-1980, 1980.

Rijks 1946

L. W. Rijks, Luchtkanalen in asbestcement, Polytechnisch Tijdschrift, 1946, no. 49/50.

Risicobulletin 1980 – 1982

Risicobulletin, Tijdschrift voor arbeid en gezondheid,

1980, nr 7, p. 15-16, door P. Groenewegen:

Asbest blijft bedreiging

1981, nr. 2, p. 9-10, door T. van Oostrum en P. Groenewegen:

BLG op De Schelde voert eigen veiligheidsakties,

1981, nr.3, door J. Korff de Gidts en P. Swuste:

Asbest, het magische materiaal, (p. 3-5,)

Vier asbestmultinationals, (p. 7-9),

1982, nr. 18, p. 7-11, door A. van der Vusse:

Eternit, een kankerverwekkend bedrijf?

Rosato 1959

D.V. Rosato, *Asbestos, its industrial applications*, New York, Reinhold Publishing Corporation, 1959.

Roselli 2007

M. Roselli, *Die Asbestlüge, Geschichte und Gegenwart einer Industriekatastrophe*, Zürich, Rotpunktverlag, 2007.

Ross 1931

J.G. Ross, Chrysotile Asbestos in Canada, Department of Mines, Ottawa, 1931.

Ruers 1996

R.F. Ruers, Collectieve regeling voor asbestslachtoffers, TMA 1996-5, p. 102-105.

Ruers 1997 (1)

R.F. Ruers, Asbest, aantal dodelijke slachtoffers zal oplopen tot 1500 per jaar, Arbo en Milieu, 1997, p. 18.

Ruers 1997 (2)

R.F. Ruers, Asbest en deregulering, NJB 1997, afl. 26, p.1174.

Ruers 1998

R.F. Ruers, Normering van Smartegeld, of: hoe kan de juridische lijdensweg worden bekort!, Tijdschrift voor Milieuaansprakelijkheid 1998-5, p. 141-144.

Ruers 2004

R.F. Ruers, Mesotheliom door blootstelling aan asbest in de privé-sfeer, Tijdschrift voor toegepaste Arbowetenschap, 2004, nr. 2, p. 2.

Ruers, Schouten 2005

R.F. Ruers en N. Schouten, *Het Asbestdrama, Eternit en de gevolgen van honderd jaar asbestcement*, Rotterdam, Wetenschappelijk Bureau SP, 2005.

Ruiter de 1997

J. de Ruiter, *Asbestslachtoffers, advies in opdracht van de Staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid*, Den Haag, ministerie Sociale Zaken en Werkgelegenheid, VUGA, 1997.

Rutgers 1998

F.J. Rutgers, De 'lange staart' van het asbestrisico, Tijdschrift voor Milieuaansprakelijkheid 1998-5, p. 136-140.

S

Schepers 1995

G.W.H. Schepers, Chronology of asbestos cancer discoveries: experimental studies of the Saranac laboratory, *AJIM* 1995, 27, p.593-606.

Schwitters 1991

R.J. Schwitters, *De risico's van de arbeid. Het ontstaan van de Ongevallenwet 1901 in sociologisch perspectief*, proefschrift, Groningen, Wolters Noordhoff, 1991.

Segura 2003

O. Segura, A. Burdorf, C. Looman, Update of predictions of mortality from pleural mesothelioma in The Netherlands, in: *Occup. Environ Med*; 2003, 60; p. 50-55.

Seidman e.a. 1979

H. Seidman, I.J. Selikoff, E. Cuyler Hammond, Short-Term Work Exposure and Long-Term Observation, Health Hazards of Asbestos Exposure, *Annals of the New York Academy of Sciences*, 1979, vol. 330, p. 61-89.

Selikoff e.a. 1964

I.J. Selikoff, J. Churg, E. Cuyler Hammond, Asbestos Exposure and Neoplasia, *Journal of American Medical Association* 1964, 188: 22-26.

Selikoff e.a. 1965

I.J. Selikoff, J. Churg, E. Cuyler Hammond, Relation between exposure to asbestos and mesothelioma, *The New England Journal of Medicine*, 1965, p.560-565.

Selikoff en Lee 1978

I.J. Selikoff en H.K. Lee, *Asbestos and Disease*, New York, Academic Press, 1978.

Selikoff 1984

I.J. Selikoff, Twenty Lessons from Asbestos, A Bitter Harvest of Scientific Information, *Journal of Environmental Health*, 1984, 47 (3), p. 140-144.

Simonse, Tuinstra 1990

H. Simonse, F. Tuinstra, *Asbest, Milieu-informatie*, red. J.W. Copius Peereboom, Meppel, uitgever Boom, 1990.

Sinclair 1955

W.E. Sinclair, *Asbestos, its origin, production and utilization*, Londen, Mining Publications Ltd, 1955.

Sinninghe Damsté e.a. 2007

H.J.E. Sinninghe Damsté, S. Siesling, A. Burdorf, Milieublootstelling aan asbest in de regio Goor vastgesteld als oorzaak van maligne mesothelioom bij vrouwen, *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, 2007, 151 (44), p. 2453-2459.

Smeehuijzen 2003

J.L. Smeehuijzen, 'Het wetsvoorstel personenschade: wat het wel moet doen doe het niet, en wat het niet moet doen doet het wel', *AV&S*, 2003, nummer 5.

Smeehuijzen 2006

J.L. Smeehuijzen, *Verjaring van het recht op vergoeding van personenschade*, Den Haag, Boom, 2006.

Smeehuijzen 2008

J.L. Smeehuijzen, *De bevrijdende verjaring*, proefschrift, Vrije Universiteit, Amsterdam, 2008.

Smith 1968

G.W. Smith, *Bell Asbestos Mines Ltd, 1878-1967*, Bell Asbestos Mines Ltd., Thetford, Canada, 1968.

Snijder 1967

J. Snijder, Asbestose, *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 1967, 11, nr. 9, p. 389-394.

Socialistische Partij 1989

Socialistische Partij (SP), *Asbest Doodt*, MilieuAlarmteam SP, A. de Bres e.a., Rotterdam, 1989.

Socialistische Partij 1992

Socialistische Partij, *Asbest in de Hof van Twente*, MilieuAlarmteam SP, R. Poppe, ir. W. Senden, Rotterdam, 1992.

Socialistische Partij 1993

Socialistische Partij, *Afscheid van asbest*, MilieuAlarmteam SP, R. Poppe, ir. W. Senden, Rotterdam, 1993.

Socialistische Partij 1995

Socialistische Partij, *Asbest: de dubbele lijdensweg, of waarom er een asbestfonds moet komen*, Wetenschappelijk Bureau SP, R.F. Ruers, A. de Bres, Rotterdam, 1995.

Socialistische Partij 2002

Socialistische Partij, *Twente Asbestvrij, eis tot een volledige inventarisatie van bodemasbest in Twente*, MilieuAlarmteam SP, Rotterdam, 2002.

Socialist Worker 1975

Socialist Worker, Asbestos, the dust that kills in the name of profit, Londen, 1975.

Sozialistische Arbeiterpartei (SAP) 1983.

SAP, *Eternit: Asbest und Profit, Ein Konzern verseucht die Umwelt*, Zürich, Veritas Verlag, 1983.

Spiegel Der/De Veiligheid 1980

Der Spiegel, De Veiligheid, *Asbest is en blijft gevaarlijk*, De Veiligheid 57, 1981, nr. 7/8, p. 319-323.

Spiegel Der 2006

Der Spiegel, Der späte Tod, 2006, 45, p. 40-42.

Staub 1994

H.O. Staub, *Von Schmidheiny zu Schmidheiny*, Verein für Wirtschaftshistorischen Studien, Meilen, Schweizer Pioniere der Wirtschaft und Technik, 1994.

Steiner 1994

D. Steiner, *Architektur Beispiele Eternit, Kulturgeschichte eines Baustoffes*, Wenen, Löcker Verlag, 1994.

Stoom 1952

Stoom, Handleiding voor het stoombedrijf, 9^e druk, p. 546-559, Deventer, Kluwer, 1952.

Stumphius 1969

J. Stumphius, *Asbest in een bedrijfsbevolking, een onderzoek naar het voorkomen van asbestlichaampjes en mesotheliomen op een scheepswerf en machinefabriek*, proefschrift, Assen, Van Gorcum, 1969.

Stumphius 1970

J. Stumphius, Medische consequenties van het contact met asbest, De Veiligheid, 1970, 46, p. 49-53.

Suisse – Afrique du Sud 1972

Centre Europe – Tiers Monde, *Suisse – Afrique du Sud, relations économiques en politiques*, Genève, 1972.

Summers 1919

A.L. Summers, *Asbestos and the asbestos industry, the world's most wonderful mineral and other fireproof materials*, Londen, Pitman & Sons, 1919.

Swuste 1984

P. Swuste, De Ontdekking van Asbestose, Wetenschap en Samenleving, 1984, nr.6, p. 13-19.

Swuste, Disselen 1985

P. Swuste, K. Disselen, *Asbest in Groot-Brittanië, verslag van een bezoek van twee leden van de Asbestprojectgroep, van 13 september tot 3 oktober 1984*, Delft, uitgever TH Delft, Vakgroep Veiligheidskunde, 1985.

Swuste e.a. 1985

P. Swuste, A. Burdorf, L. van Vliet, *Asbest, de vervanging van het magisch materiaal*, Delft, Delftse Universitaire Pers, 1985.

Swuste 1986

P. Swuste, Concept 'Van magisch materiaal tot de konstruktie van asbestose, een beschrijving en analyse van de Britse Asbestos Industry Regulations', Delft, Vakgroep Veiligheidskunde Technische Hogeschool Delft, 1986.

Swuste e.a. 1988

P. Swuste, A. Burdorf, J.A.M. Klaver, *Asbest, het inzicht in de schadelijke gevolgen in de periode 1930-1969 in Nederland*, Delft, Delftse Universitaire Pers, 1988.

Swuste, Burdorf 1991

P. Swuste, A. Burdorf, Recognition of occupational asbestos diseases and introduction of prevention measures in the Netherlands 1930-1990, TMA 1991, 3, p. 49-55; ook: Environmental Liability Law Review 1991:5(3):p. 49-55.

Swuste 1994

P. Swuste, Asbest, feiten en maatregelen, Asbest en aansprakelijkheid, bewijsvragen, milieu- en produktaansprakelijkheid, p. 3-13, J. van Duné (red), Arnhem, Gouda Quint BV, 1994.

Swuste e.a. 1996

P. Swuste, R. Ruers, A. Burdorf, Van individuele asbestprocessen naar een asbestfonds? Arbeidsomstandigheden 1996, 72, nr. 3, p. 119-122.

Swuste e.a. 1997

P. Swuste, A. Burdorf, K. Festen-Hoff, N. Huls, Naar een instituut van barmhartigheid, Nederlands Juristenblad 1997, 76, nr. 26, p. 1157-1164.

Swuste e.a. 2003

P. Swuste, P.J. Biesheuvel, A. Burdorf, M. Dahhan, Asbest, van Goor naar Hof van Twente. Deel 1, onderzoek naar de omvang van de asbest-problematiek, Tijdschrift voor Toegepaste Arbowetenschap 2003, 16, p. 79-84.

Swuste 2004 a

P. Swuste, Asbest, van Goor naar Hof van Twente; onderzoek naar de omvang van de asbestproblematiek en naar de gemeentelijke besluitvorming, Tijdschrift voor Toegepaste Arbowetenschap 2004, 16, p.18-19.

Swuste 2004 b

P. Swuste, Asbest, van Goor naar Hof van Twente (2); onderzoek naar de gemeentelijke besluitvorming, Tijdschrift voor Toegepaste Arbowetenschap, 2004, 17(2), p. 3-9.

Swuste e.a. 2004 c

P. Swuste, A. Burdorf, R. Ruers, Asbestos, asbestos related diseases, and compensation claims in The Netherlands, International Journal of Occupational and Environmental Health, 2004, 10: p. 159-165.

Swuste e.a. 2004 d

P. Swuste, A. Burdorf, M Dahhan, *Opzet en gebruik van de Asbestkaart voor de beoordeling van de historische blootstelling aan asbest in de periode 1945-1994*, Delft, Sectie Veiligheidskunde TU Delft, 2004.

Swuste e.a. 2005

P. Swuste, A. Bogaard, A. Burdorf, R. Ruers, Asbest in Nederland, de rol van kennisontwikkeling op het nationale asbestbeleid, Kennisvragen in de polder, Jaarboek KennisSamenleving 2005, p. 71-96, Amsterdam, uitg. Aksant, 2005.

T

Teugels, Krols 2006 a

M. Teugels, N. Krols, *Asbest, de seriemoordenaar*,

Deel 1, De Siciliaanse erfenis van Eternit, Karel Vinck, 3 jaar cel, in: Knack, 14 juni 2006,

Deel 2, Honderden asbestdoden nabij Turijn, De witte dood van Casale, Knack, 21 juni 2006,

Deel 3: Asbestslachtoffers in Frankrijk en Nederland, Het schandelijke verzuim, in: Knack 28 juni 2006,

Deel 4: De verborgen slachtoffers van de asbestindustrie, in: Knack, 5 juli 2006.

Teugels, Krols 2006 b

M. Teugels, N. Krols, Qui pouvait ignorer les dangers de l' amiante? Cynisme, Laxisme et Conséquences Catastrophiques, in: Le Monde diplomatique, p. 18, 19, december 2006.

Timmermans 1984

J. Timmermans, Asbest in de bouw, in: De Veiligheid, 1984, nr. 10, p. 505-507.

Trudeau 1956

P.E. Trudeau, *La Grève de l'amiante, une étape de la révolution industrielle au Québec*, Montréal, Les éditions Cité libre, 1956.

Turner & Newall Limited

Turner & Newall Ltd, The first fifty years, 1920-1970, Manchester, Nicholls, 1970.

Tweedale 1999

G. Tweedale, Sprayed "Limpet" Asbestos: Technical, Commercial, and Regulatory Aspects, Sourcebook on Asbestos Diseases, Peters and Peters, 1999, vol. 20 p. 79-109.

Tweedale 2000 a

G. Tweedale, *Magic mineral to killer dust, Turner & Newall and the asbestos hazard*, Oxford, Oxford University Press, 2000.

Tweedale 2000 b

G. Tweedale, Science or Public Relations?: The Inside Story of the Asbestosis Research Council, 1957-1990, American Journal of Industrial Medicine 2000, 38: p. 723-734.

Tweedale, McCulloch 2004

G. Tweedale, J. McCulloch, Chrysophiles versus Chrysophobes, The White Asbestos Controversy, 1950s-2004, Isis, 2004, 95: p. 239-259.

Tweedale 2007

G. Tweedale, The Rochdale Asbestos Cancer Studies and the Politics of Epidemiology: What you see depends on where you sit, *International Journal of Occupational and Environmental Health*, 2007, 13, p 70-79.

Tweede Kamer der Staten-Generaal 1997-1998

Tweede Kamer, vaste commissie voor Defensie, Een berg vol problemen, rapport besluitvorming asbestproblematiek Cannerberg, Werkgroep Asbestproblematiek Cannerberg, vergaderjaar 1997-1998, 25 332, nrs. 10-11, 22 januari 1998, bijlagen: 'Asbest, de medische, veiligheidskundige en arbeidshygiënische kennisontwikkeling in de periode 1930-1969,' en 'Asbest, de medische, veiligheidskundige en arbeidshygiënische kennisontwikkeling in de periode 1970 tot heden [1997],' door P. Swuste en A. Burdorf, 1997.

U

United Nations Environment Programme 1998

UN Environment Programme, ILO, WHO, *International Programme on Chemical Safety, Environmental Health Criteria 203, Chrysotile Asbestos*, Geneve, 1998.

Umwelt Bundes Amt 1980

Umwelt Bundes Amt, *Berichte 7/80, Luftqualitätskriterien, Umweltbelastung durch Asbest und andere faserige Feinstäube*, Berlijn, Erich Schmidt Verlag, 1980.

V

Veiligheid 1972

De Veiligheid, Bestrijding asbestgevaar, kort overzicht van gevaren en maatregelen, 1972, 48, p. 107.

Veiligheid 1976

De Veiligheid, Verordening inzake asbest in Londen, 1977, 53, p. 553.

Veiligheidsinstituut 1972

Het Veiligheidsinstituut, Asbestvervangende stoffen, 1972, publicatie CO 7207, 1^e revisie.

Veiligheidsmuseum 1947-1966

Stichting Het Veiligheidsmuseum, lijst van donateurs 1947,1949,1953, 1956, 1958, 1965 en 1966.

- Verein für Umwelt- und Arbeitsschutz e.V., 1989,1992
 VUA, Asbest, der tödliche Staub, Hamburg, VUA, 1989, 1992.
- Vewin 1987
 Vewin, *Bewerken van waterleidingbuizen van asbestcement*, Rijswijk, rapport Arbocommissie, werkgroep be- en verwerken van AC-buizen, 43 pag., 1987.
- Vinke 1997
 H. Vinke, *Werknemerscompensatie bij beroepsgebonden schade*, proefschrift, Den Haag, SDU, 1997.
- Vinke, Wilthagen 1992
 H. Vinke, T. Wilthagen, De mobilisering van het recht door asbestslachtoffers, verslag van een empirisch onderzoek, Rechtshulp, 1992, nr.4, p. 2-12.
- Virta 2006
 R.L. Virta, *Worldwide asbestos supply and consumption trends from 1900 through 2003*, U.S. Department of Interior, U.S. Geological Survey, Virginia, VS, 2006.
- Vliet van 1982
 L. van Vliet, *Asbest een fijn venijn, over asbestziekten, het arbeidshygiënisch beleid en het voorkomen van mesotheliomen in de regio Rotterdam*, Rotterdam, Vrije studierichting geneeskunde, Erasmus-universiteit, 1982.
- Vliet van 1986
 L. van Vliet, D. Heederik, P. Swuste, Mesotheliom en beroep, Tijdschrift voor Sociale Gezondheidszorg 1986, 64, p. 19-21.

W

Wagner c.s. 1960

J.C. Wagner, C.A. Sleggs, P. Marchand, Diffuse pleural mesothelioma and asbestos exposure in the North Western Cape Province, British Journal of Industrial Medicine 1960, 17: p. 17-28.

Waterman 2009

Y.R.K. Waterman, *'De aansprakelijkheid van de werkgever voor arbeidsongevallen en beroepsziekten'*, proefschrift, Den Haag, Boom Juridische Uitgevers, 2009.

Werkgroep van Deskundigen MAC-commissie 1989

Gezondheidskundig advies van Werkgroep van Deskundigen ter vaststelling van MAC-waarden, Evaluatie van het risico op kanker bij beroepshalve blootstelling aan asbest, Den Haag, ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 1989.

White 2004

M.J. White, Asbestos and the Future of Mass Torts, Journal of Economic Perspectives, 2004, vol. 18, Nr 2, p. 183-204.

Wikeley 1992

N. Wikeley, The Asbestos Regulations 1931: A Licence to Kill?, Journal of Law and Society, 1992, vol. 19, nr. 3, p. 365-378.

Williams 1969

S. Williams, Asbestosis, a bibliography of the world's literature abstracted and indexed 1960-1968, Johannesburg, PRU, 1969.

World Health Organisation, ILO, UN 1986

WHO 1986, Asbestos and other natural mineral fibres, Genève, IPCS, 1986.

Z

Zielhuis 1968 a

R.L. Zielhuis, Biologische effecten van asbest; tweede internationale conferentie van 22-25 april 1968, te Dresden, Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde, 1968, 33, p. 1494-1496.

Zielhuis 1968 b

R.L. Zielhuis, Asbest en mesothelioom, Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde, 1968, 112, p. 773-774.

Zielhuis, Versteeg 1974

R.L. Zielhuis, J.P.J. Versteeg, Klinische lessen; kennis van uit het beroep voortkomende ziekteoorzaken, in: Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde, 1974, 118, nr. 22, p. 825-828.

Zielhuis e.a. 1975

R.L. Zielhuis, J.P.J. Versteeg, H.T. Planteydt, Pleura Mesothelioma and Exposure to Asbestos, a retrospective case-control study in the Netherlands, International Archives of Occupational Health 1975, 36, p. 1-18.

Zielhuis 1978

R.L. Zielhuis, Bedrijfsgeneeskunde, mesothelioom bij vrouwen na indirecte blootstelling aan asbest, Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde 1978, 122, nr. 39, p. 1461-1462.

Curriculum vitae

R.F. (Bob) Ruers (Sittard, 1947) studeerde rechten aan de rijksuniversiteit te Utrecht (1966-1973). Als bedrijfsjurist was hij werkzaam bij het GAK te Amsterdam (1975-1978) en bij de NOS te Hilversum (1978-1980). In 1980 koos hij voor de advocatuur, waarbij hij zich toeleegde op het arbeidsrecht en de letselschadepraktijk. Sinds midden jaren negentig is hij gespecialiseerd in asbestzaken.

Van 1986 tot 2001 was Ruers voor de SP lid van de gemeenteraad van Utrecht. Van mei 1998 tot juni 2003 en van december 2006 tot juni 2007 was hij lid van de Eerste Kamer, welke functie hij wederom vervult sinds juni 2011. Tussen 1990 en 2003 was hij lid van het partijbestuur van de SP.

In 1995 stond Ruers aan de wieg van het Comité Asbestslachtoffers (CAS) en sindsdien is hij juridisch adviseur van dit comité. Namens het CAS is hij betrokken geweest bij de oprichting van het Instituut Asbestslachtoffers en sinds 2000 is hij lid van de Raad van Toezicht en Advies van dit instituut.

Ruers is gehuwd en vader van 2 kinderen.